

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСИ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ

Тарих, археология ҳам этнография Институты

ҚАРАҚАЛПАҚСТАННЫҢ ЖАҢА ТАРИЙХЫ

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН

XIX әсирдин екинши ярымынан
XXI әсирге шекем

686 88
ДИЗИМДЕ АЛЫНДИ-2010

НӨКИС
«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН»
2003

РЕДКОЛЛЕГИЯ АЪЗАЛАРЫ

Айымбетов Н. К.	Қарлыбаев М. — хаткер
Бабашев Ш. Б.	Қошанов Б. А.
Базарбаев Ж. Б.	Сарыбаев Қ. С.
Бердиев Ж. Т.	Тәжибаев Ө. Т. — баслық
Ешанов Т. Б.	Ягодин В. Н.
Камалов С. К.	

*Өзбекстан Республикасы Президенті жанындағы
мәмлекетлик қурылыс Академиясы,
Өзбекстанның Жаңа Тарихы Орайы хәм
Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының
Тарих институты тәрәплеринен баспаға
ылайықлы деп табылды*

Пиқир билдириушілер:—

Алимова Д. А. — тарих илимлериниң докторы, профессор
 Нуриддинов Э. — тарих илимлериниң докторы
 Ражабов К. — тарих илимлериниң кандидаты
 Нөркулов Н. — тарих илимлериниң кандидаты
 Джураев Н. — саясий илимлер кандидаты
 Джураев М. — тарих илимлериниң кандидаты
 Мәмбетуллаев М. — тарих илимлериниң докторы
 Нуржанов С. — тарих илимлериниң кандидаты

*Китапты баспадан шығарыуда Өзбекстан Республикасы
Махалла қорының Қарақалпақстан бөлими тәрәпинен
жәрдем көрсетилди.*

T 4306000022 — 346 Буйрық — 2003
M — 357(04) — 2003

ISBN 5-83-45-11-9

© «Қарақалпақстан» баспасы, 2003

Қирисиу

*«Өз тарихын билген, оннан рууһый күш
алатуғын халықты жеңиу мүмкин емес екен,
биз ҳақыйқый тарихымызды тиклеуимиз,
халқымызды, миллетимизди өне сол тарих
пенен қураландыруымыз керек».*

ИСЛАМ ҚАРИМОВ

1991-жыл Өзбекстан Республикасы хәм онын қурамындағы
Қарақалпақстан Республикалары ушын үлкен бурьылыс жылы
болды. Өзбекстан халқы өз республикасын гәрәзсиз деп
жәриялады. Ал, Қарақалпақстан гәрәзсиз республиканың
қурамындағы суверенли (ерикли) Республика деп танылды.
Усы жылдан баслап Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық-
ларының тарихында жана заман басланды.

Бул жана заман өтмишке хәм хәзирги күнге жана көз-
қарасты көлиплестириу, халықлардың өзін-өзи таныу
ұазыйпаларын қойды. Бул ұазыйпа тарихшы алымлардың
алдында халқымыздың тарихын өткен тоталитар дәуирдин
идеологиясының тәсири нәтийжесинде болған бурмалау-
шылықлардан тазартыуды, яғный хакыйқый тарихты жарат-
тыуды талап етип атыр. «Себеби,-деп жазды елимиздин
Президенти И. А. Қаримов,—өзинизге мәлим кенес ҳүкимети
заманында тарихый хакыйкатлықты билиуге умтылыу
қууатланбайтуғын еди, үстем идеологияға хызмет қылмайтуғын
дерсклер илажы болғанынша халықтың көзинен жасырын
сақланар еди... Енди гәрәзсизликтин нәтийжесинде ғалаба
анықланып атырған тарихый хакыйкатлықты билиуге,
өзлигин анлауға ықлас пенен умтылыушылықтың себеплери
мине усында деп ойлайман!».

1996-жылдын 16-декабринде Өзбекстан Республикасы
Министрлер Кабинетинин «Өзбекстанның жана тарихын
таярлау хәм баспадан шығарыу хакқында» № 445 қарары
жүзеге шықты. Сондай-ак, 1997-жылдың 24-февралында
Қарақалпақстан Республикасының Министрлер Кенесинин
№ 45/2 санлы «Қарақалпақстанның жана тарихын таярлау
хәм баспадан шығарыу хакқында» қарары шықты. Бул қарарда
«Қарақалпақстанның жана тарихын таярлауда ХІХ ғасырдин

1 Қаримов И. А. Тарихий хатиралар. Қарақалпақстан Республикасының
Ташкент қаласындағы «Мәнавий» баспасы, 1999-жыл, 430-430-бб.

3 49135

орталарынан хәзирги күнге шекем халкымыздың басынан кеширген тарийхый баскышларды хәм өзгерислерди толық хәм дурыс көрсетиүге итибар берилсин» деп көрсетилген. Өйткени, кеңес заманында үстемлик еткен коммунистлик партия тарийх илимин сиясатка бағындырып келди. Усынын нәтийжесинде халкымыздың революциядан бурынғы мий-расларының кәдири толық бахаланбады. 1974—1976, 1986—1989-жыллары шыккан «Каракалпакстан АССР тарийх»лары, әсиресе олардың кеңес заманына тийисли бөлимлери хәзирги бизин жаңа фәрезсизлик, базар катнасығы заманымыздың талабына жууап бере алмайтуғын болып қалды. Өйткени, олар сол замандағы үстем идеология-коммунистлик партияның тар класслык көз қарасы тийкарында жазылған. Мәселен, бул мийнетлердин 1917-жылғы революцияға дейинги бөлим-леринде орыс халкының, Россияның орны жүдә жокары бахаланады. Каракалпак халкының XIX әсирдин ортасындағы өзиниң фәрезсиз мәмлекетшилигин дүзиу ушын алып барған гүреслери терең изертленилмеди. Россия төрепинен Хийуа хандлығын, Каракалпакстан аймақларын жаулап алыулары объектив бахаланылмады, үлкеде жүргизилген колониал сиясат толық ашып көрсетилмей, керисинше Россияның Орта Азияны, соның ишинде Каракалпакстан жерлерин жаулап алыулары прогрессив уакыя етип бахалауға хәрекет жасалып, енгизилген жаналықларды үлкейтип, бөрттирип көрсетиуе хәрекет қылады. Халықтың жасау жағдайларының жақсылан-баған, төменлеп кетиу жағдайлары усының себебинен пайда болған халық азатлык гүреслери өзиниң объектив бахаларын алмады. Кеңес заманына тийисли бөлимлеринде революциядан кейин барлык ислеген жумыслар кемшиликсиз, тек унамлы жағынан көрсетилди. Олар коммунистлик партия менен кеңес хукиметиниң барлык ислеген ислеринде хеш қандай кем-шилик болыуы мүмкин емес деген түсиникте жазылған.

Соңғы изертлеулердин нәтийжесинде кеңес хукиметиниң биринши күнлеринен баслап-ақ коммунистлик партияның Каракалпакстанда жүргизген сиясаты, ислеген илажлары адам хуқықын бузыу жолы менен алып барылғанлығы анықланды. Ол партияның иске асырған илажлары халық төрепинен үлкен қарсылықларға ушыраған. Бирақ бул көтерилислер большевиклер төрепинен курал-жарактың күши менен аяўсыз бастырылған. Репрессиялық жолдар менен өзлериниң максетлерин иске асырған кеңес хукиметиниң дәуиринде Каракалпакстанда бир неше репрессиялар жүз берди. Мәселен,

Каракалпакстанда революцияның жеңиуи, кеңес хукиме-тиниң орнауы ғалаба халықтың мәпи ушын исленбеген. Ол Россия большевиклериниң басшылығында халық арасында мәжбүрий түрде алып барылған. Соның ушын да Әмиүдәрья-ның төменги жағында 1917—1922-жыллары ғажжа-ғаж урыс болып өтти. Кеңес хукиметине қарсы гүрескен жергиликли халық уәкиллери репрессияға ушырады. Олардың көпшилиги атылды, қалғанлары елден журт аударылды. Солай етип, кеңес хукимети курал-жарактың күши менен орнады. Бул Кара-калпакстанда жүргизилген **биринши репрессия** еди.

Екинши репрессия 1928—1930-жыллары болып өтти. Усы жыллары большевиклер орта дийқанларды, яғный дийқан-лардың елдеги ток бөлегин, кулак-байларды класслык душпан деп есаплап, мал-мүлклерин мәжбүрий тартып алыу (конфис-кациялау) сиясатын жүргизди.

Үшинши репрессия халкымыздың руўхый байлығын жоқ етиуе бағдарланды. 1928—1930-жыллары елимизде латын әлипбесине өтиуе байланысly большевиклер барлык араб әлипбесинде жазылған китап хәм колжазбаларды жоқ етиу сиясатын жүргизди.

Төртинши репрессия 1933-жылы болған. Бул «Пахта мәселесине», яғный Каракалпакстанда пахта егиуди ең жай-дырыуға байланысly болып өтти.

Бесинши репрессия 1934—1936-жыллары ғалаба колхоз-ласыу сиясатына байланысly жүргизиледи.

Алтыншы репрессия Каракалпакстанда 1937—1938-жыллары большевиклердин троцкийшил хәм бухариншилерди халық душпаны сыпатында жойуу деген сиясатына байланысly өтти. Оның үстине ел азаматларының көпшилиги 1941—1945-жыллардағы екинши жер жүзилик урыста да курбан болып кетти. Екинши жер жүзилик урыс тамам болғаннан кейин де репрессиялар дауам етти. Бунда биринши гезекте урыста туткынға түсип, елге қайтып келгенлер, екинши гезекте бир қатар ауыл дийқанлары Сибирге сүргинге айдалды. Солай етип, 1920—1946-жыллары республикамыз орны толмайтуғын, оғада үлкен шығынға ушырады.

Халықтың бул көрген шығыны Каракалпакстанның экономикалық хәм мәдений раўажланыуына узак жыллар дауамында кесент келтирип турды.

Кеңес хукиметиниң қайта қурыу дәуиринде де репрес-сиялык илажлар иске асырылды. 1986—1989-жыллар ара-лығында Каракалпакстанда «Пахта исине» байланысly бир

неше жүзлеген адамлар гүнасы болыу-болмауына карамастан камакка алынды. Басқаша айтқанда, кенес дәуірінің тарихы бұл репрессиялар тарихы болды.

Әлбетте, бұл жоқарыдағы мағлыұматлардан Карақалпақстан тарихының кенес заманы тек унамсыз ұақыялардан куралған, кенес ҳүкметінің хәмме иси жаман болған деген түсиник пайда болмауы керек.

Бұл дәуірде карақалпақ халқының мәмлекетшилиги қайтадан тикленди. Карақалпақстан Автономиялы Республика болды. Усы дәуірде Карақалпақстанның экономикасы хәм мәдениаты, билимлендириу хәм илим тараулары рауажланды. Бирак олардың хәммеси хәзирги заман көз-қарасында суверенли мәмлекеттиң, яғний Өзбекстан хәм Карақалпақстан республикаларының келешекте алға койған мақсетлерин гөзлейтуғын инсаныйлық, демократиялық көз-қараста жазылуы керек болды. Усылар менен бирге 1991-жылдан баслап бүгінге шекемги Карақалпақстанның суверенлик республика дәуірінің тарихы жазып шығылмаған еди.

Бұл дәуір қысқа ғана ұақыт болғаны менен Өзбекстан Республикасы, соның курамында Карақалпақстан ушын оғада үлкен сиясий, экономикалық мәдений өзгерислерге толы халық хожалығының барлық тәрепин қамтыйтуғын үлкен реформалар менен характерленетуғын дәуір.

Карақалпақстандағы жүргизилген хәм жүргизилип атырған бұл реформалар Өзбекстан Республикасы Президенти хәм Министрлер Кабинети тәрепинен енгизилип атырған илажлар менен тығыз байланысқан жағдайда алып барылып бурынғы тоталитар басқаруы системасынан бас тартып, демократиялық басқаруы системалары арқалы жобалы хожалықтан базар экономикасына өтиуди өз алдына мақсет етип койды.

Мәмлекетлик басқаруы системасы қайта исленип шығылды, нызам шығаруышы хәм суд хәкимиятлары хәр қандай сиясий партиялардың тәсиринен азат етиледи.

Экономика тарауындағы реформалар барысында кем-кем базар экономикасының инфраструктурасы дүзиліп хәм беқкемленип барылды, өндиристе жеке меншиктің үлеси кескин күшейди.

Халықтың социаллық жағдайлары дыққат пенен есапка алынып, өтиудәуірінің қыйыншылықтарының тәсирлерин жумсартуға бағдарланған сиясат алып барылмақта.

Мәдениат тарауында да үлкен реформалар жүргизилип жана жәмийетке зөрүр болған кәнигелер таярлауға дыққат бөлинип, жана лицейлер, колледжлер курылмақта.

Бұл дәуірде Карақалпақстан халық хожалығының барлық тарауларында жер жүзи мәмлекетлери менен байланыслар күшейтилди хәм кем-кем рауажландырылып атыр.

Бундай өзгерис хәм жаңалықлар өзиниң объектив бахасын алған халда жазылуы тийис. Соның ушын да Карақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесінің қарарында былай деп көрсетилген: «Карақалпақстанның жаңа тарихын жазууда Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетінің 1996-жыл 16-декабрьдеги 445-санлы қарарының 4-пунктинде белгиленген төмендеги тийқарғы бағдарлар инабатқа алынсын:

Бизиң халқымыздың өтмишинде миллет тәғдирина байланыслы тарихый кубылысларды терең илимий изертлеу хәм оны дурыс сәуелендириу;

«Карақалпақстанның жаңа тарихын» жазғанда тарихый басқышлар хәм социаллық-сиясий прогресс—бұл үзликсиз кубылыс екенин есапка алыу, тарихыйлық хәм мийраслық тийқарларына сүйениу;

Карақалпақстан халқының уллы тарихый мийраска ийе екенин хәм улыұма инсаныйлық қәдириятларға ылайықлы үлес қосқанын тән ала отырып, мәмлекетлик курылыстын өзине тән дәстүрлери хәм пикирлердиң және оларға көз-қараслардың өзгешеликлерин есапка алыу;

«Карақалпақстанның жаңа тарихының» хәр бир бөлимин хәм бабын жазғанда бир тәреплемели субъектив көз-қарасқа жол коймау хәм бирден-бир дурыс изертлеу усылын сақлау;

Карақалпақстанның тарихына байланыслы ұақыяларды сәуелендиргенде Карақалпақстанның тарихы әйиемги Туран жери хәм Түркстан тарихының ажыралмас курам бөлеги болып табылатуғынын есапка алыу;

Карақалпақстанның тарихы дүньяның хәр қыйлы аймақларында жүз берген социаллық-тарихый ұақыяларға, сондай-ақ жер жүзилик прогрессив кубылысларға хәм олардың бир-бирине тәсир жасауына тығыз байланыслы екенин есапка алыу;

Изертлеулер жүргизгенде коммунистлик-большевиетлик идеологиясының катып қалған пикирлерине хәм өтмишти бурмалауға жол коймау, тарихый ұақыяларды дурыс бахалау;

Жасларда миллий ғәрезсизлик идеялары, ұатанды сүйиушилик, азаматлық хәм улыұма инсаныйлық қәдириятлар руұхында тәрбиялауда тарихый ұақыялардың әхмийетине дыққат аударуы.

Буннан тыскары, Өзбекстан Республикасы Президенти И.А.Каримовтын тарийх илиминиң хэм тарийхшылардың алдына койған уазыйпалары басшылыкка алынды¹.

Бизге методикалык жактан Өзбекстанның 3 томдық жаңа тарийхының жарыкка шығыуы үлкен жәрдем берди². Өзбекстан илимлер академиясының Каракалпакстан бөлиминин китапханасының кол жазба фондындағы Каракалпакстан экономика хэм мәдениет институтының алымларының 1945—1960-жыллардағы халық арасынан жыйнаған дала жазыуларынан көплеген тарийхий мағлыұматлар алынды. Академик С. Камалов хэм баска да илимпазлардың 1956—1999-жыллардағы Москва, Петербург, Оренбург, Ташкент, Алма-Ата, Нөкис қалаларындағы мәмлекетлик архивлерден жыйнаған дереклери қайтадан көрип шығылып бул жұмыс ушын кеңнен пайдаланылды.

Белгили Хийўа тарийхшылары болған Мунис хэм Агахийлердин кол жазба дереклери менен бир катарда, каракалпак халқының 20 томлык фольклоры³, XVIII-XIX әсирлердеги каракалпак әдебиятының классиклери Жийен Жыраўдың⁴, Күнхожанын⁵, Бердактын⁶, Әжинияздын⁷, Өтеш шайырдын⁸, Аялберген Муўсаевтын⁹ хэм баскалардың шығармалары ең бахалы дереклер ретинде пайдаланылды.

¹ Каримов И. А. Янгича тафаккур замон талаби. Хавфсизлик ва барқарор тараққийет йўлида. 6-т., Тошкент, «Ўзбекистон», 1998. 268-284-б. Тарихий хотирасиз келажак йўк. Маънавий юксалиш йўлида. Тошкент, «Ўзбекистон», 1998. 429-443-бетлер.

² Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркстон Чор Россияси мустамакачилиги даврида. Тошкент, «Шарк» нашриёт-матбаа концерни тахририяти. Тошкент, 2000. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон Совет мустамакачилиги даврида. Тошкент, «Шарк» нашриёт-матбаа концерни бош тахририяти. Тошкент 2000; Ўзбекистоннинг янги тарихи. Учинчи китоб. Мустақил Ўзбекистон тарихи. Тошкент, «Шарк» нашриёт матбаа концерни бош тахририяти. Тошкент, 2000.

³ Каракалпак фольклоры (көп томлык). 1-20 томлар. «Каракалпакстан» баспасы, 1977—1990-жж.

⁴ Жийен Жыраў. Пескан ел (шығармалар жыйнағы). «Каракалпакстан» баспасы, 1981, 39-85-бб.

⁵ Күнхожа. «Умытпапан», «Түйе екенсен» қосықлары. Каракалпак Мәмлекетлик баспасы, 1960, 83-89-бб.

⁶ Бердак. «Амангелди», «Айдос баба», «Ерназар бий», «Шежире», «Хорезм» Сайланды шығармалары. Нөкис: «Каракалпакстан» баспасы, 1997, 112-170-бб.

⁷ Әжинияз. «Еллерим барды», «Бозатаў», «Әжинияз бенен Қыз Менештий айтысы». Нөкис: «Каракалпакстан» баспасы, 1975, 207-223-бб.

⁸ Өтеш. «Көкөзек», «Бердак бақсыға». Тандамалы шығармалары. Нөкис мәмлекетлик баспасы, 1948, 118-128-бб.

⁹ Аялберген Муўсаев. Бола баслады. Қосықлар жыйнағы (биринши маң). Нөкис «Каракалпакстан» баспасы, 1980, 35-40-бб.

Министрлер Кенесинин қарарына муўапық Каракалпакстанның жаңа тарийхын жазыуы шөлкемлестириў хэм жазып шығыу ушын республикадағы белгили тарийхшы, филолог, философ, экономист, юристлерден жәмийетлик-илимий кенес хэм үш топардан ибарат авторлар жәмәәти дүзилди. Авторлар топарының орайы етип Өзбекстан Илимлер Академиясының Каракалпакстан бөлиминин Тарийх, археология хэм этнография институты белгиленди. Бул мийнетти жазыуға усы институттын алымлары менен бир катарда Бердак атындағы Каракалпак мәмлекетлик университети, Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалык институты хэм баска да илимий мекемелердин алымлары катнасты.

«Каракалпакстанның жаңа тарийхы» бир томнан ибарат болып, үш бөлимнен турады, көлеми 35 баспа табак. Карарда көрсетилгениндей, бул тарийх тийкарынан XIX әсирдин орталарынан хәзирги күнге дейинги дәўирди өз ишине алады. Бирак каракалпак халқының әййемги заманлардағы ўатаны, оның халық болып қәлиплесиўи хэм мәмлекетлиги туўралы мағлыұматлар усы ўақытка дейин аз хэм белгисиз болып келгендиктен, бул мийнеттин кирисиў бөлиминин изинде «Каракалпаклар туўралы қысқаша мағлыұматлар» деген әййемги заманнан XIX әсирге дейинги дәўирди өз ишине алатуғын кишкене мағлыұмат киргизилди.

Биринши бөлим «Каракалпакстан патша Россиясының колониясы дәўиринде» деп аталып, XIX әсирдин ортасынан 1917-жылға дейинги дәўирди өз ишине алады. Бул бөлим төмендеги авторлар тәрәпинен жазылды: академик Камалов, С.К. (Кирисиў, жуўмақлаў бөлимлери, 1-баптын 1,2-§лары, 2-баптын 1,2-§лары, 5-баптын 1,2-§лары), филология илимлеринин докторы, профессор Пахратдинов А. (7-баптын 3-§ы), педагогика илимлеринин докторы Әлеўов Ө. (7-баптын 4-§ы), профессорлар Сарыбаев К.С. (3-баптын 1,2,3-§лары, 5-баптын 1,2-§лары), Тилеўмуратов М.Т. (5-баптын 2-§ы), тарийх илимлеринин кандидатлары Есбергенов Х.Е. (6-баптын 1,2-§лары, 7-баптын 1-§ы), Қарлыбаев М.А. (7-баптын 2,3-§лары), Пискунова И.В. (1-баптын 3-§ы), юридика илимлеринин кандидаты Умарова К. (7-баптын 5-§ы), Қошанов А. (2-баптын 3-§ы, 4-баптын 1-2-§лары, 6-баптын 3-§ы).

Екинши бөлим «Каракалпакстан кенес хўкимдарлығы дәўиринде» деп аталып, 1917-1990-жылларды өз ишине алады. Бул бөлимди жазыуға төмендеги авторлар топары катнасты: академик Камалов С.К. (2-баптын 1,4-§лары, 3-баптын 3-§ы,

4-баптын 5-§ы, 5-баптын 4-§ы), тарийх илимлеринин докторлары Кошанов Б.А. (1-баптын 1,3-§лары, 2-баптын 2-§ы, 3-баптын 2-§ы), Шамамбетов Б.Ш. (4-баптын 1-§ы), экономика илимлеринин докторы Курбаниязов А.К. (4-баптын 2,3,5-§лары), профессорлар Бабашев Ш.Б. (1-баптын 3-§ы, 2-баптын 4-§ы, 3-баптын 1,2,3,4-§лары, 5-баптын 3-§ы), Сарыбаев К.С. (1-баптын 2,4-§лары, 2-баптын 2-§ы, 4-баптын 1,4-§лары), Тилеумуратов М. (1-баптын 1-§ы), тарийх илимлеринин кандидатлары Алланиязов Б. (2-баптын 4-§ы), Бердиев Ж. Т. (2-баптын 4-§ы), Джумашев А.М. (2-баптын 1,4-§лары), Елмуратов Ы. (1-баптын 4-§ы), Қосымбетов И.К. (5-баптын 1,2,3-§лары), Т.Мадрейимов. (5-баптын 5-§ы), Сейтимбетов М. (4-баптын 3-§ы), Тангирбергенава К.Т. (2-баптын 3-§ы), филология илимлеринин кандидаты Есемуратов Г.Е. (5-баптын 5-§ы). 1-баптын 1-§ын жазууда мархум Алпысбай Төреевтин материаллары пайдаланылды.

Үшінші бөлім «Суверенли Каракалпақстан Республикасы ғарезсиз Өзбекстан Республикасы қурамында» деп аталып, 1991-2000-жылларды өз ишине алады. Бул бөлімди жазуға академик Камалов С.К. (1-баптын 2-§ы, 3-баптын 3-§ы, 4-баптын 3-§ы), академик Ешанов Т.Б. (2-баптын 1-§ы) академик Ж.Базарбаев (1-баптын 1-§ы, 4-баптын 4-§ы), экономика илимлеринин докторлары Айымбетов Н.К. (2-баптын 4-§ы, 3-баптын 1-§ы), Курбаниязов А. (2-баптын 1,3-§лары, 3-баптын 1-§ы), тарийх илимлеринин докторы Шамамбетов Б.Ш. (2-баптын 2-§ы), философия илимлеринин докторы Базарбаев Б.Ж. (3-баптын 2-§ы), философия илимлеринин кандидаты Сағындықов Ж. (2-баптын 1-§ы), тарийх илимлеринин кандидатлары Мадрейимов Т. (4-баптын 2-§ы), Айтмуратов Ж. (4-баптын 1,2,4-§лары), Базарбаев Р. (4-баптын 3-§ы), Бердиев Ж. Т. (сәнелер хронологиясы) қатнасты.

Каракалпақлар ҳақында қысқаша тарийхий мағлыұматлар

Каракалпақлар Кубла Арал бойында әйемги дәуірлерден берли жасап киятырған, тили түркий тиллер шакабынын қыпшақ диалектинде сөйлейтуғын халық болып, Каракалпақстан Республикасында жасаушы халықтың тийкаргы бөлегин қурайды.

Каракалпақлар Кубла-Шығыс хәм Кубла-Батыс Арал бойы аймағында әйемги дәуірлерден орта әсирлерге шекем жасаған бир неше этнослардын араласыуы негизинде отырықшы халық болып қәлиплескен.

Бул тууралы академик Б.Ахмедов: «Хәзирги өзбек, казак хәм каракалпақлардын ата-бабалары әйемги заманларда да олардын бүгинги күнде жасап турған жерлеринде жасаған»¹, — деп жазады.

1974-жылы Түркиялы изертлеуши Зия Куртердин Анкарадан басылып шыққан «Каракалпақ түрклери» деген мийнетиндеги мағлыұматлар бойынша, әйемги заманлардан берли Батыс Түркстанда (Мауереннахрда) алты көбиле (халық) жасаған, «олар бири-бирине тууысқан түрклер: өзбеклер, казаклар, кыргызлар... хәм каракалпақлар»² болған. Каракалпақлардын этногенезин изертлеуге негиз салған профессор С.П.Толстовтын пикиринше де, олардын ең әйемги ата-бабалары Кубла Арал бойын жайлаған б.э.ш. I-мың жылдықтың екінши ярымында жасаған «батпақ хәм атау массагетлери» болды.³ Каракалпақлардын қәлиплесиунде апасиак (обисак) қәуимлери айрықша орын ийелеген. Олар дийканшылық, шаруашылық хәм өнерментшилик пенен шуғылланған. Сол дәуірлерде өмир сүрген аналық дәуір дәстүрлеринин излери каракалпақлар арасында тараған «Кырық кыз» дәстанында айкын өз сәулесин тапқан⁴. Материаллық мәдениеттин буннан баска да излерин археологиялық естеликлерден табыуға болады. Мәселен, Хорезмшахлардын «Бийик сарайы»ның (Топырақ қала, б.э. II-III әсирлери, Каракалпақстан Республикасы Елликкала районы) қурылысына көп санлы әйемги қәуимлер қатнаскан. Хәр бир қәуим таярлаған гербишлерине өзлеринин тамгаларын салып барған. Усы гербишлерден археологлар 66 тамғанын түрин анықтады⁵. Олардын арасында каракалпақ урууларыныкине уксас 6 түрли тамғалар ушырасады. Мәселен, қоңырат-костамғалы урууының тамғасы қос әлип (қос таяқ), қыпшақ урууының тамғасы бир әлип (бир таяқ), кенегес урууының тамғасы атанак, қоңырат-карамойын урууының тамғасы ту-

¹ Ахмедов Б. Узбек улуси. Ташкент: «Нур», 1992, 135-6.

² Kurtler Z. «Qaraqalpaq turkleri». Ankara, 1974, 80-6.

³ Толстов С.П. Основные проблемы этногенеза народов Средней Азии. Сов этнография, Сб-ст. VI-VII, М-Л., 1974, 303-6.

⁴ Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. М-Л., 1950, 101-6.

⁵ Топырақ-қала: Дворец. Москва: Наука, 1984, 22-23-6.

ғыр («Т» хәрибине уксас), мүйтен урууының тамғасы шанышқы тәризли тамғалар гезлеседи. Усы изертленген 564 гербицтин 313 ине усындай тамғалар басылған. Топырақ қала сарайының дийуалларына салынған нағыслар карақалпақлардың қаршыналарын хәм кийимлерин безеген нағысларға сәйкес келеди¹.

Әмиүдәрьяның қуяр жеринде жайласқан VII—VIII әсирге тийисли Кердер қаласын қазғанда да, карақалпақлардың атабабалары усы жерлерде жасағанын дәлиллейтуғын материалдық мәдениет үлгилери табылған². Солай етип, бул мағлыұматлар карақалпақлардың хәзирги жасап турған жерлери атабабаларының ески заманлардағы мөканлаған жерлери екенлигин дәлиллейди.

Апасиақлар менен бир дәуирде Сырдерья қуярлығында аўғасый кәуимлери жасаған. Еки кәуим арасында тығыз қарымқатнас болған. Әрамыздың басында Арал бойларына шығыстан көплек гунн (I-IV әсирлер) хәм түрк (VI-VIII әсирлер) кәуимлери келген. Усы кәуимлердің араласыуы менен Әмиүдәрья бойларында апасиақлар негизин қураған печенеглер, ал Сырдерья бойларында аўғасыйлар негизин қураған өгиз аўқамлары жүзеге келеди. Алымлар «апасиақ» сөзин «печенег», ал «аўғасый» сөзин «өгиз» сөзлери менен байланыстырады. Апасиақлар сыяқлы, печенеглер де дийқаншылық, шаруашылық хәм өнерментшилик пенен шуғылланған. Тары бийдай еккен, ири қарамал, жылқы хәм кой-сшки бакқан. Қару үйлерде де, қалаларда да жасаған. Қаланы олар «ката» деп атаған. Хәзирги Беруний қаласы сол дәуирде «Қат» деп аталғандығы тарийхтан белгили. Егер апасиақлар карақалпақлардың кәлиплесиүинде биринши баскышты қураған болса, печенеглер еккинши баскыш болып есапланады.

IX әсирдің ақырында печенеглер аўқамының жерлери Әмиүдәрьяның төменги жағынан Арал бойларынан батысқа қарай Орал хәм Волга (Жайық хәм Едил) дерьялары бойларына дейинги аралықларды өз ишине алған. Халық арасындағы аңызларға қарағанда, олардың пайтахты Қыят (Қат) қаласы болған. X әсирдің басында өгизлер хазарлар менен биригип, печенеглер аўқамының батыс бөлсклерин екиге бөлип таслап, бир бөлегин Киев Руси, еккинши бөлегин Византия (бизинше Рум) тәрәплерине шығып кетиуге мәжбүрлейди, ал шығыс бөлеги Аралдың түслигинде қалады.

¹ Жданко Т. Очерки исторической этнографии ... 1950, 101-6.

² Мәмбетуллаев М., Турманов Ж., Сапаров Д. Кердер карақалпақлардың орта әсирлердеги орайы. «Карақалпақстан жаслары» газ., 1997, 9-январь.

Олар жасаған жерде өгизлердің бир бөлеги отырып қалады (тийқарғы бөлеги болса хәзирги Түркменстан, Иран, Түркияға дейин жайғасалды) хәм печенеглер менен аўқам дүзип, көплеген сиясий аўқыяларға қатнасады. Усы аўқам карақалпақлардың этникалық кәлиплесиүиндеги ен сонғы, шешиўши баскышы болды. Олардың «Карақалпақ» деген атамаға ийе болыуы да болды. Олардың XI әсирдің биринши ярымында усы дәуирге туўра келеди. XI әсирдің биринши ярымында олардың жерлерине шығыстан—Сибирь хәм Иртыш тәрәпинен қыпшақлар келеди, олардың айырым бир бөлеги печенеглердің қурамына киреди. Хәзирги қыпшақ урууының карақалпақларда да ушырасыуы усыған байланыслы. Тарийхшы Абул Фазл Бейхақидиң «Тарихи Бейхақи» мийнетинде XI әсирде Хорезм патшасының түрк гвардиясының бир аўқили «қалпақ» аталғандығы, П.П.Ивановтың пикиринше, кәуим аўқилине, әскерлердің атына пайдаланылған, яғный карақалпақлар сол дәуирдің өзінде-ақ (бөлким оннан да бурын) бас кийимине қарай «карақалпақ» деп аталған кәуим, халық болып кәлиплескен. Зия Куртердің мағлыұматларына қарағанда, карақалпақлар ески дәуирлерде, яғный V-VI әсирлерде-ақ мәмлекетлигине (патшаларына) ийе болған хәм VIII—X әсирлерде халық болып кәлиплескен¹. С.П.Толстовтың пикиринше «карақалпақ» деген термин де дәслеп қыпшақлар карақалпақларға қарата пайдаланылған. Бул туўралы Бердақтың «Шежире»синде де айтылған.

Карақалпақлар Хорезм халқы менен бирге XI-XIV әсирлерде болып өткен сиясий аўқыяларға белсене қатнасады. 1221-жылы Шыңғысханның Хорезмге топылыуы елди апатшылыққа ушыратты. Жергиликли халық басқыншыларға күшли қарсылық көрсетти, бирақ аяўсыз қырыулардан, дерья сууы бағытын Шыңғысхан әскерлери Каспийге бурып жибергенинің ақыбетинде ел бүлгиншиликке ушырап, отырған орынларын таслап, көшип кетиуге мәжбүр болды. Белгили Шығыс тарийхшысы Рашид-ад-диннің мағлыұматлары бойынша, Шыңғысхан күшли қарсылық көрсеткен-Үргениш қаласын ийелегеннен сон, өзинин 50 мың санлы әскерлерине: «Хәр қайсысыңыз қала халқынан кеминде 24 адамнан өлтиресиз»,—деп буйрық бередид².

Аралға суу бармағандықтан, тениз кәдди 43 белгисине дейин түскен, Әмиүдәрьяның төменги алабы шөлистанлыққа

¹ Kurter Z. «Qaraqalpaq turkleri», 127, 222-6.

² Рашид-ад-дин. Сборник летописей, т. I, кн. I, М.-Л., 1952, 32-33-бетлер.

айланған. Бул тууралы араб саяхатшысы Ибн Баттута (XIV ӛсир) Хорезмнің кубла тӛрепи шӛлистан екенлиги, Бухара менен Ӯргеништин арасында Қыяттан баска елаттын ушыраспағанлығы тууралы жазады¹. Усындай себептердин ақыбетинен каракалпақлардың көпшилиги Хорезмнің батыс-арка тӛрепине, Ӯстирт, Сарыкамыс, Узбой бойларына көшкен, бир қаншасы Волга бойларына кеткен. Олар Алтын Орданың курамына кирген. Солай етип, Батыс Хорезм менен Волга арасындағы каракалпақлар бир тутас ел болады. XIV ӛсирде Алтын Орданың ханы Ӗзбектин (1312—1342) тусында каракалпақлардың тутқан орны ӱлкен болған. Халық аңыз-рӛуиятларына карағанда Ӗзбек хан каракалпақларға тууысқан болған².

Ӗзбек ханның тусында Алтын Ордаға мусылман дини кен түрде таратылады. Мусылман болған хэм мусылманшылықты кейин қабыл еткен халықлардың хэммесин Ӗзбек деп атаған. Сонын ишинде каракалпақ, қазақ хэм баска да халықлар болған. Бирак, XIV—XVI ӛсирлерде «Ӗзбек» сӛзи этникалық ахмийетке, яғный белгили бир халықтың ӛз атамасы мӛнисине ийе болмаған, ол тек сиясий бирлеспениң, мӛмлекеттин аты болған.

XIV ӛсирдин ақыры—XV ӛсирдин басларында Алтын Орда ыдырап, бирнеше ханлықларға бӛлинип кетеди. Каракалпақлар жанадан пайда болған Ноғай (Маңғыт) ханлығы (Едиге басшылығындағы) хэм Ӗзбек ханлықлары (Абулхайыр хан басшылығындағы) курамында XV ӛсирдин екннши ярымына дейин болған. Еки ханлықтың да халқының курамы дерлик биргелки болған, профессор Н.А.Баскаковтын пикиринше олардың хэммеси хӛзирги каракалпақ, ноғай хэм қазақ тиллеринде, яғный түрк тилинин шығыс-батыс диалектинде сӛйлеген.

XV ӛсирдин ақырында басқалар сыяклы каракалпақлар да Ӗзбек ханлығынан бӛлинип шығады³. Бул мағлыұмат каракалпақлардың сол дӛуирде, бир қатар ӛлебиятларда жазылып қиятырғанындай, маңғыт аты менен емес, ал ӛз аты менен белгили екенлигин көрсетеди.

Ноғай ханлығының курамында да каракалпақлар жүз жылдай шамасында болады. Олар бул ханлықты ӛз мӛмлекетин

¹ ТХАЭ, т. I—M., 1952, 429—6.

² Хамидов Х. Ески каракалпақ тилинин жазба естеликлері. Нәкіс: «Қарақалпақстан», 1985, 141—6.

³ Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй золотой орды. М., 1973, 102—6.

деп есаплайды хэм оның басқарыу ислерине белсене қатнасады. Венгер илимпазы Г.Вамбери ноғайлар ӛзинин басшыларын, яғный султанларын каракалпақлардан қойып отырған, деп жазады¹. XVI ӛсирдин екннши ярымында ноғай ханлығында ӱлкен апатшылық, ашаршылық жүз береди, мырзалар арасында тартыс-жӛнжел басланады. Усы дӛуирде каракалпақлар Сырдӛрья бойларына көшип келеди, бул жерде Бухара ханлығының сиясий турмысына, гӛреслерге белсене қатнасады. Бул тууралы академик Б.Ахмедов ӛзинин китабында каракалпақлар тууралы 1578-жылғы дереклеринде мағлыұматлар ушырасатуғынлығын жазады². XVI ӛсирдин орталарына дейин каракалпақлардың басым көпшилиги Сырдӛрьяның тӛменги жағынан Түркстан қаласына, хӛттеки Ташкент қаласына дейинги аралықта жасаған, мӛмлекетлигине, ӛз ханларына ийе болған, ӛзлигин сақлап турған. Олардың Табуршық Султан (1694), Қайыпхан (1709), Ешмухаммедхан (1722) хэм баска да ханлары болған. Ханларды Шыңғысханның ауладларынан, яғный аксӛйеклерден сайлап отырған.

Бирак жонғарлардың 1723-жылғы, 1743-жылғы Абулхайыр ханның Сырдӛрья бойларындағы каракалпақларға ислеген топылыслары каракалпақлардың мӛмлекетшилик дӛзимине зыянлы тӛсирин тийгизди. XVI ӛсирдин екннши ярымында Ӗмиӱдӛрья сууының Аралға қуя баслауы менен, каракалпақлар еки тӛрептен бурынғы ӛйjemнен ата-мӛканы есапланған журтына қайта баслайды: бириншиден, Хорезмнің батысында, Сарыкамыс, Узбой бойларында, Ӯстиртте хеш жаққа кетпей жасап қалған каракалпақлар Ӗмиӱдӛрьяның оң хэм шеп тӛрепиндеги ески жерлерине көшип келип, оларды ӛзлестирйуге кириссе, екнншиден, XVIII ӛсирдин екннши ярымынан баслап Сырдӛрья бойында жасап турған каракалпақлар сиясий себеплерге көре Қууандӛрья хэм Жаңадӛрья бойларына келе баслайды. Каракалпақлар бул жерде XVII ӛсирде Хорезмге келген ӛзбеклер менен Хийуа ханлығының арка тӛрепинде жайласқан Арал мӛмлекетин дӛзеди. Оның орайы дӛслеп хӛзирги Қоңырат, соң Шымбай (Шахтемир) қалалары болады. Олар XIX ӛсирдин басларына дейин ӛз мӛмлекетшилигине ийе болып, ӛзин-ӛзи басқарып, гӛрезсиз ӛмир сӛрип, бийгӛрезлиги ушын гӛресип келген. XIX ӛсирдин

¹ Das Turkenvolk in Seinem ethnologischen und ethnographischen Beziehungen. Leipzig, 1985, 374—6.

² Ахмедов В. Историко-географическая литература средней Азии XVI—XVIII вв. Т: «Фан» 1985, 62—6.

басында Хийўа ханларынын Қонырат жерлерин хәм Жанадәрья бойларын басып алыўға қаратылған жүрислеринин ақыбетинде 1811-жылы қарақалпақ жерлери толығы менен Хийўа ханлығынын қурамына киреди. Олар бул дәўирде, ески ата-бабалары жасаған Қыят (Шаббаз), Манғыт, Тамдыбулак, Жанадәрья, Арал тенизи, Үстирт, Үргениш аралықларын өз ишине алған аймақта жасайды. Қарақалпақлар өз гәрезсизлигин, мәмлекетшилигин қайта тиклеў ушын бир неше мәрте (1855-56, 1858-59) Хийўа ханлығына қарсы көтерилислер жасайды, хәттеки ханлықларын жәриялап, хан көтерип те үлгереди, бирәк үлкен сиясий ўақыялардын ақыбетинде олардын мәмлекетшилиги бирде қулап, бирде тикленип турады. Мәселен, 1859-жылы олар мәмлекетшилигин тиклейди, ал енди 1873-жылы Хийўа ханлығын Россия жаўлап алыўынын нәтийжесинде ол қулайды да, 1924-жылы қайтадан тикленеди.

Солай етип, қарақалпақ халқы туўралы айтылған мағлыўматлар тийқарында төмендеги жуўмаққа келиўге болады:

— Қарақалпақлардың ата-бабаларынын әйемги заманлардан берли жасаған мөканы олардың хәзирги отырған жерлери;

— Қарақалпақлар VIII—X әсирлерде Әмиўдәрьянын қуяр жеринде халық болып қәлиплескен түркий халық;

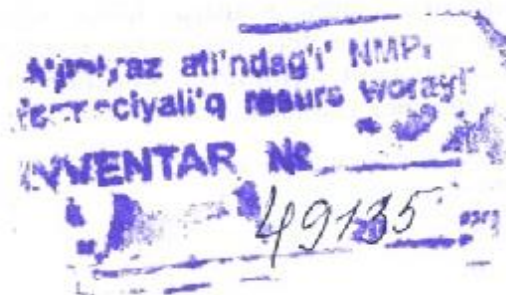
— Қарақалпақлардың тийқарғы кәсиби дийқаншылық, шарўашылық хәм балықшылық болып, олар өзелден отырықшы халық болған;

— Қарақалпақлар V—VI әсирлерден берли өз мәмлекетшилигине ийе болып келген;

— Қарақалпақлар үлкен сиясий ўақыялардын нәтийжесинде ғана (XIII әсирдеги монғоллардын топылысы) өз ўатанынан жүда болып, басқа жерлерге көшип барған, кейин ата-бабаларынын жерлерине қайтып келген.

Биринши бөлим

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ПАТША РОССИЯСЫНЫҢ КОЛОНИЯСЫ ДӘЎИРИНДЕ

КАРАКАЛПАКЛАР ПАТША РОССИЯСИ ХИЙЎА ХАНЛИҒЫН ЖАЎЛАП АЛҒАНГА ШЕКЕМГИ ДӘЎИРДЕ

1.1. XVIII ғасырда каракалпақлардың Хийўа менен қатнасықлары

Абулғазы Бахадырханның мағлыұматы бойынша, каракалпақлардың Хийўа менен қатнасықлары XVII ғасырдан басталады¹. Бул дурыс мағлыұмат, өйткени каракалпақлар XVII ғасырға дейін Әмиўдәрьяның қуяр жерине, дәрьяның ески аңғарына суў келип жетпегенликтен өзлериниң XIV ғасырға дейін жайлаған ата-мәканына еле қайтып келе алмай жүр еди. XVII ғасырдың басында ол жерлерге суў келгеннен кейін батыста Үстирт хәм сол әтирапта жасап атырған каракалпақлар ата журтына көшип келе баслайды.

Волга бойларында, Ноғай ханлығында жасап атырған каракалпақлар, ол ханлық орыс патшалығының қысымынан ыдыраған соң, XVI ғасырдың екінши ярымында Сырдәрья бойларына көшип келиўге мәжбүр болады. Олар XVII ғасырда Әмиўдәрья бойларына келгеннен соң Хийўа ханлығы менен тығыз байланыста болады.

XVIII ғасыр даўамында каракалпақлар Хийўа ханлығында жүз берген сиясий ўақыяларға белсене қатнасады. Олар араллы өзбеклер менен бирге Хийўа хуқиметине қарсы болып, жиий-жиий көтерілис шығарып турады.

XVII-XVIII ғасырларда Хорезмнің арқасында, Әмиўдәрьяның қуяр жеринде орайы дәслеп Қоңырат қаласы, кейін Шымбайға жақын жерде жайласқан Шахтемир қаласы болған, тийқарғы халқы өзбеклер менен каракалпақлардан ибарат Арал ийелиги деп аталған Хийўа ханлығынан гәрезсиз ел болған. Оның бас қаласы Қоңырат XVIII ғасырдың ақырында, орта ғасырларда Ғөне-Үргениш қандай әҳмийетке ийе болған болса, ол да сондай әҳмийетке ийе болған. Араллы өзбеклер тийқарынан қыпшақ, қанлытү көнетөс хәм қоңырат уруў-

¹ Абулғазы. Родословное древо татаровъ в Турк. Г.С. Саблюкова), Казань, 1914, 260-б.

ларынан ибарат болып, өзлериниң этникалық келип шығыўы жағынан Хорезмнің кубласындағы өзбеклерден айырмашылығы көп болған¹. Сонлықтан олар каракалпақлар менен тығыз байланыста болып, Хийўа ханлығына қарсы хәрекет жасап турған. 1714-жылы араллы өзбеклер Хийўа ханы Ядгар ханға қарсы көтерілис жасап, Сырдәрья бойындағы каракалпақлардың ханы Ешим-Мухаммедти ханымыз деп мойынлайды. Соннан соң Ядгар хан араллыларға еки мәртебе топылыс жасайды, бирақ оларды бағындыра алмайды².

Хийўа ханлары араллы өзбеклердің аўқамласы болған каракалпақларды бағындырмай турып қарсыласларының уясы болған Қоңыратты бағындырыўдың қыйын екенлигин түсинеди.

XVIII ғасырда Әмиўдәрьяның қуяр жеринен Сырдәрьяның қуяр жерине дейинги аралықтағы елдерди «Қаракалпақ ели» деп атайтуғын еди. Бул елди тез ўақыт ишинде бағындырыў Хийўа ханлары ушын аңсат болмады. Ядгар ханнан кейін Хийўаға хан болған Шерғазы 1715-жылдың қысында каракалпақларды бағындырыў ушын биринши мәртебе атланыс жасайды. Бирақ каракалпақ елин ол бағындыра алмайды³.

Бир неше жыллар өткеннен соң (1728-жылы) каракалпақлар араллы өзбеклер менен биригип, хийўалыларға қатты сокқы береді. Бирақ кейін өзбек хәм каракалпақлардың ханы Шахтемир хәм Қоңыраттың хәкими Шердалы өлгеннен соң, Әмиўдәрьяның төменги жағында жасаўшы халықлар Хийўа хуқиметин, яғный Елбарс ханның (1728—1740) хуқиметин мойынлайды. Усынын менен Хийўа хуқиметинин каракалпақлар хәм өзбеклерди бағындырыўдағы биринши дәўири тамамланады.

1740-жылы Хийўаны Иран шахы Нәдир жаўлап алғаннан кейін, бул ханлықта сиясий жағдай өзгерип, хуқимет хәлсирейди хәм Әмиўдәрья қуярлығындағы өзбек хәм каракалпақлар ханлықтан гәрезсиз жағдайда жасайды. 1760-жылы Хийўа хуқимети түркменлердин яўмыт қәўиминиң басшылары қол астында болады. Бул жыллары ханлықта алаўызлық күшейип, көп дийқанлар жерлерин таслап, басқа жақларға

¹ Задыхина К.Л. Узбеки дельты Амударьи. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Том I, М. Изд. АН СССР, 1952, 329-333-б.

² Материалы по истории каракалпаков и Каракалпакии (МИКК). М.—Л., 1935, 91-б.

³ МИКК, 91-б.

көшип кетиуге мәжбүр болады. Буған шыдамай сол жылларда-ак көпшилик хийуалылар түркмен үстемлигине қарсы гүрес жүргизеди. Бул гүрести өзбеклердің қоңырат урууынан шыққан Мухаммед Әмин басқарады. Оның басшылығында көтерілісшілер түркмен көсемлерин жеңип шығады. Мухаммед Әминге Әмиюдәрьяның төменги жағында хәм Жаңадәрьяда жасап атырған карақалпақлар да жәрдем береді. Хийуа жылнамаларында Мухаммед Әминнің яұмыт хәм шаўдыр кәуимлерине қарсы 1768—1769-жылларында жүргизген гүреслеринде оның аўқамласы ретинде карақалпақлардың үш үлкен кәуим үәкиллериниң атлары, яғный қытайдан Қурбанбай бий, кенегестен Аманкул бий, Қоңыраттан Есенгелди мәхрем¹ хәм Гайып батырлар ушырасады².

1770—1790-жылларда Хийуаны Мухаммед Әмин инак басқарады. Ол өзбеклердің инаклар деп аталатуғын үлкен бирикпелеринен шыққан. Оның дәуиринде карақалпақларды Хийуаға бағындырыудың екінши басқышы басланады. Бирак бул бағындырыу жаўлап алыу жолы менен емес, парахатшылық жолы менен жүргизиледи. Өйткени, Мухаммед Әмин инак хәм оның баласы Әуез инаклардың тусында Хийуаны карақалпақлардың ишинен шыққан Шыңғыс әуладлары (Артықғазы хан, Ядгар хан, Абулғазы хан төртинши, Абулғазы хан бесиншиси) жүзеки хан болып отырады³. Бул ханлардың қолында ис жүзинде хеш қандай ханлықты басқарыу хуқықы болмайды. Бирак сонда да карақалпақлардың Хийуа ханлығына исенимин күшейтиуде үлкен әхмийетке ийе болады.

Ең дәслеп өз ерки менен Хийуа ханлығының пуқарашылығына Қоңырат урууынан Есенгелди бий өтеди. Оның Хийуа ханлығына шын берилгенлигин есапка алып оған мәхрем деген атак берилди. Кейнинен, 70-жыллары Хийуа пуқарашылығына Қоңыраттың екінши бийи, қолдаулы урууына бас болған Айдос бий өтеди. Соның менен ол карақалпақларды екиге бөлип таслайды. Айдос Мухаммед Әмин инақтың жәрдеми менен барлық қоңырат урууының хәкими дәрежесине ериседи⁴. Есенгелди мәхрем екінши дәрежелі басшы болып қалады. Кейин ала ол Хийуаға қарсы топарлар тәрәпине өтеди хәм

¹ Мәхрем — ханға жәрдемши, ақылгөй.

² МИКК, 95-6.

³ МИКК, 93-95-6.

⁴ МИКК, 128-6.

еле ханлыққа бағынбай жүрген карақалпақ уруулары менен биригип кетеди.

1804—1806-жыллары Хийуа ханлығын Елтүзер Мухаммед басқарады. Ол өзине дейин болған «жүзеки» ханлықларды бийкар етип, өзін хан деп жәриялайды. Усы ханның тусында карақалпақларды Хийуа пуқаралығына өткериудің үшінши мапазы басланып, ол 1810-жылы Мухаммед Рахим ханның (1806—1825) тусында оларды толық бағындырыу менен тамамланды. Усы еки хан да карақалпақларды Хийуаға кураллы күш, яғный жаўлап алыу аркалы бағындырады. Олардың карақалпақларға қарсы ислеген жүрислерине Хийуа пуқаралығын бурын қабыл еткен Айдос бий, Қыдырберген бий, Қосберген, Шағал бийлер белсене қатнасты.

XVIII әсирдин ақыры—XIX әсирдин басларындағы Хийуа ханларының жаўлап алыушылық хәрекетлерине қоңыратлы өзбеклер хәм карақалпақлар оғада үлкен қарсылық көрсетеди. Оларды басқарып турған өзбек Төрөмурат суўпы (1811), карақалпақ Бегис, Мыржық (Мырза Мухаммед) хәм Нуртайлар 1809-1811-жыллар арасында Хийуа ханына қарсы болған урыстарда қахарманларша набыт болды. Оларды карақалпақ халқы гөрезсизлик гүресшени, халық батыры сыпатында ядында сақлап қиятыр. Олар туұралы аңызлар дәретти.

Солай етип, XIX әсирдин биринши шерегинде Хийуа ханлары Қоңыраттан баслап Жаңадәрьяға дейинги жерлерди толық жаўлап алып, бул жерлердеги халықларға, яғный өзбек, карақалпақ хәм қазақларға үстемлик ете баслайды.

XVIII—XIX әсирләрдеги бул сиясий ўақыяларға карамастан, Хийуа ханлығындағы халықлар менен карақалпақлар арасында тығыз экономикалық хәм мәдений байланыс-тоқтамалы. Карақалпақлар Гөне-Үргениш, Хийуа, Гүрлен хәм басқа қалаларға барып саўда-сатлық қылып турған. Көплеген хийуалылар Қоңырат қаласына келип саўда қылған. Хийуадан қазақ ишине баратуғын саўда кәрўанлары карақалпақлар жериниң үстинен өтетуғын еди. Көплеген карақалпақ жаслары Хийуа хәм Гөне-Үргениш медреселеринде оқып, Арал бойларында Шығыс мәдениетин таркататуғын еди. Карақалпақ жыраў-бақсыларын өзбек хәм түркменлер де ықлас пенен тыңлаған. Халық аўзында XVII—XVIII әсирлерде жасаған қоңыратлы шайыр хәм бақсы Дәулетияр бек Мақтумкулының атасы Азадийға саз үйретип, оған устаз болған деген де аңыз бар.

1.2. Каракалпақлар Хийўа ханлығында (1810-1873)

XIX ғасырдың басында каракалпақлар Хийўа ханы Мухаммед Рахим жаўлап алғаннан кейін ата-бабаларының жери болған Әмиўдәрьяның төменгі жағында жасайды. Буннан тысқары каракалпақлардың бір қатар топарлары Тамды, Кенимех районларында да тұрады.

Бұл дәуірлерде де каракалпақлардың хожалығы курамалы болады, яғни олар дийқаншылық пенен бір қатарда мал шаруашылығы хәм бағшылық пенен шуғылланады. Дийқаншылық жетекши орынды тутады. XIX ғасырдың биринши шерегинде каракалпақлар Әмиўдәрьяның он тәрәпинде Қусхана тау, Кегейли, Көкөзек дийқаншылық оазислерин, дәрьяның шеп жағасында Шаңлы басыу, Шоманай, Қыятжарған, Қанлыкөл оазислерин пайда етеди. Көп санлы суу тармақларын дөретеди. Мәселен, тек Кегейли каналынан алынған жаптардың саны 250 ге жетеди.

XIX ғасырдың ортасында каракалпақлардың жеринде Шорахан, Маңғыт, Қыпшак хәм Хожелиден басқа, еки ири дийқаншылық районы пайда болады: олар Шымбай хәм Қоңырат¹. Шымбайға Әмиўдәрьяның он жағындағы куяр жеринен Султан Ұайс тауының кубласындағы жерлер киреди. Қоңырат хожалық районына дәрьяның шеп жағындағы жерлер, яғни Шоманай, Қыятжарған, Өгиз каналларының бойларындағы жерлер киреди. Солай етип, XIX ғасырде каракалпақлар усы атты (Шымбай, Шорахан, Маңғыт, Қыпшак, Қоңырат, Хожели) хожалық районларында турмыс кеширеди.

Каракалпақлардың дийқаншылық усылы әпиуайы түрде болды. Жерди еки өгиз ямаса ат жеккен күнде менен сүрип егин еккен. Олар дәнли егинлерден бийдай, салы, арпа, жүери (бой жүери, найман жүери), тары, мәш, лобия, буршак, май шығаратуғын егинлерден гүнжи, кендир, зығыр, жоңышка, палыз егинлеринен қауын, гарбыз, аскабак, (суу кабак, палау кабак), гешир, пияз, қызыл бұрыш хәм тағы басқа егинлерди еккен.

XIX ғасырдың орталарында каракалпақлар Шымбай, Қоңырат, Маңғыт, Қыпшак районларында пахташылық пенен шуғылланған. Каракалпақларда бағшылық та үлкен орын алған. Әжинияз шайыр өзиниң «Еллерим барды» деген косығында:

¹ Вамбери Г. Путешествие по Средней Азии. Издание второе. М., 1874, 299-б.

Мал ийесин табар, сөз тапса жүйе,
Шөбинде шифәәт, қусында кийе,
Тениз етегинде болар хан шийе,
Булардың бәршеси елимде барды.
Көрмеген хайранда, еслери танар,
Бағларымда бисяр алмаю, анар,
Есапсыз мазалы мийўеси барды¹.—деп жазады.

Олар әсиресе ерик, шабдал, жийделерди көп еккен. Жийдени кант хәм айырым ауырыуларға ем ретинде қолланған. Жийдени жол хәм жаптардың бойларына көп етип егип қоятуғын болған. Ауылларда көплеген тереклер (ак терек, кегей терек, шығыр тал, ак сөкит, қаратал) өскен.

Каракалпақстанда тоғайлық көп болған. 1863-жылы Каракалпақстанда болған Венгрия алымы Г.Вамбери каракалпақлардың жайлаған жерлери пышык мурны батпайтуғын дүт тоғайлықтардан ибарат. Қыпшактан баслап Қоңыраттың аржағына дейин Әмиўдәрьяның еки бойында қалың, адамның изи түспеген тоғайлық жайласқан. Гейпара адамлар мени ол тоғайлықтардың ени 8-10 саатлық жол деп исендирди. Онда жабайы хайуанлар жүдө көп. Хәтте қапан, жолбарыс, арысланлар да ушырасады², деп жазған.

Каракалпақлардың хожалығының тийкарғы түриниң бири болған мал шаруашылығы дийқаншылық пенен тығыз байланыслы болған. Олар көбирек кара мал сақлаған. Соның менен қатар жылқы, қой, ешки, түйе де өсирген.

Балықшылық кәсиби де кең рауажланған. Арал теңизи, Әмиўдәрья, Кууанышжарма, Дәуқара, Қаратерек көллери орайлық балық аулайтуғын көнлер болып есапланған. Қоңыратлы, Шымбайлы балықшылар қақпаш ислеп сыртқа шығарып сатқан.

Халық аншылық пенен де шуғылланып, оны турмыстың косымша дереги ретинде пайдаланған. Каракалпақларда өнерментшилик те кең рауажланған. Хәр бир ауылда темирши (шойыншы), ағаш усталары (арбашы, үйши), етикши, зергер, кийим тигиуши (тоншы), шөгирмешини-малақайшы, кумбызшы хәм тары да басқа өнерментшилери болған. Олар халық

¹ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Нөкис: «Каракалпақстан» баспасы, 1973, 34-бет.

² Вамбери Г. Очерки Средней Азии /Дополнение к путешествию по Средней Азии. Москва, 1868, 125-128-б.

хожалығына хәм турмыска керек әсбап-үскенелерди ислеп шығарып турған.

Тийқарғы көлик ұазыйпасын қырда арба (ат арба), ат хәм түйе, ешек, суўда кеме атқарған.

XIX әсирде Хийўа ханлығында қарақалпақлар саўда менен де шуғылланады. Олар қалаларға барып ғәлле, мал, балық сатыўшылық пенен бирге өзлери де Хийўадан хәм Бухарадан керекли затларын сатып алып турған. Олардын қалалары Қоңырат, Хожели, Шымбай, Маңғыт, Кыпшак, Шорахан үлкен саўда орынларына айналған. Усы қалалар арқалы Бухараға хәм казак ишине баратуғын кәрўан жоллар өткен.

XVIII-XIX әсирлерде қарақалпақларда феодаллық хәм патриархаллық феодаллық жәмийетлик дүзим үстемлик етти. Хийўа ханлығындағыдай жерге ийелик етиўдин қарақалпақларда да үш түри болды: мәмлекетлик жер (ханның жери), ўакым жер (диний жәмийеттин меншигиндеги жер) хәм меншик жер. Жер көлеми аз хәм жерсиз дийқанлар мәмлекетлик хәм ўакым жерлерди жарыға егип пайдаланған.

Қарақалпақлардын ишинде ири жер ийелери, малы көп байлары да болған. Сонын менен қатар жерсиз, малсызлары да болған. Олар жери, малы көплерге хызмет етип күн кеширген. Биразлары ханлықтағы қалаларға хызмет ислеўге барып-келип жүрген.

Қарақалпақлардын жәмийетлик қурылысы еки арыстан ибарат болған. Бир арысы қоңырат, екінши арысы он төрт уруў (қытай, қыпшак, кенегес, маңғыт) деп аталған. Хәр арыстын қурамында бир неше уруўлар болған. Ири уруўларды бийлер, ал майда уруўларды ақсақаллар басқарып барған, (XIX әсирдин екінши ярымында оларда 89 бий болған). Қарақалпақлар Хийўаға сиясий жақтан ғәрезли болған. Бийлерди ханның өзи белгилеген хәм усы бийлер арқалы басқарған. Халық Хийўаның пуқарасы ретинде ханларға салық төлеп турған. Онын үстине қарақалпақлар ханға әскерий салық төлеген, яғный урыс болған ўақта еки мың атлы әскер жиберип турыўға мәжбүр болған.

Халық ханлықтан экономикалық жақтан ғәрезсиз болған. Өйткени ол өз күнин өзи көрген. Хан тәрәпинен оларға хеш қандай жәрдем көрсетилмеген. Хәтте бийлерге беретутын қәрежетлерин де ол халықтан жыйналған салықтың есабынан төлеп турған.

Хийўаның гейпара ханлары қарақалпақларда өзін-өзи басқарыў тәртин орнатыў мақсетинде барлық бийлердин

үстинен хәкимлик жүргизиў ушын бир бий-аға бий арқалы басқарып турған ўақытлары да болған. Мәселен, Мухаммед Рахим хан I-нин (1806—1825) тусында усындай хәкимликти Айдос бийге жүклеген. Хан Айдосқа үлкен исеним билдирип оны қарақалпақларды басқаратуғын ханы, яғный Хийўаның ярым ханы деп атаған. Оннан кейин Хийўаға хан болған Аллакулы хан (1825—1842), Мухаммед Әмин хан (1845—1855) бундай тәртип орнатпаған.

Қарақалпақлардын хәммеси Хийўа ханлығынын пуқаралығына өткеннен кейин, яғный 1810—1873-жыллар аралығында Хийўа ханларынын сиясатларына қарсы хәрекетлер де болып турған.

1811-жылдан баслап Мухаммед Рахим хан қарақалпақлардан олардын жерлерин егиў-екпеўине қарамастан салық талап еткен. Бул халықта қатты наразылық туўдырған. Буны есапка ала отырып, арадан 5-6 жыл өткеннен соң хан қарақалпақлар ушын турақлы «кеспе салық» орнатқан. Ханлықтағы барлық қарақалпақларды 20 мың хожалық деп есаппап, қанша жерге егин еккенине қарамастан хәр үйден бир тилладан, барлығы болып халықтан 20 мың тилла салық өндирип алатутын болған. Бул тәртип халықта бир қанша наразылықлар туўдырған.

Биринши хәрекет 1827-жылы жазда Хийўа ханы Аллакулыға қарсы көтерілис түринде жүз береді. Көтерілис салықтың аўырласып кетиўине байланыслы келип шығады. Оны усы жыллары Хийўа ханлығына қарсы болған Айдос бий басқарады. 1825-жылы Хийўаға Аллакулы хан болғаннан кейин Айдос бий бұрынғы хәмелдеринен түсириледи. Хан қарақалпақларды басқарыўды басқа бийлерге, яғный маңғыт уруўынан молла Дәўлетназар бий, кенегестен Кабыл бийлерге исеним билдирип, Айдос бийди шетлетеди. Бұған Айдос бий наразы болып 1827-жылғы көтерілисти басқарады. Бирақ ол барлық қарақалпақларды Хийўа ханына қарсы көтерілиске топлай алмайды. Усыған байланыслы Айдос тек өзиниң қараўындағы халқын (2000 адам) ғана изине ертип, Қоқан ханлығы тәрәпке қашады. Хийўа әскерлери оны Жанадәрья бойында Ширик-рабатқа келгенде изинен қуўып жетип, өзін өлтирип, халқын қарақалпақлардын ишине қайтып алып келеді.

Екінши хәрекет 1855-жылы күзде басланады. Бұған ханлықта соңғы он жыл ишинде болған аўыр шараят себепкер болады. Хийўаға Мухаммед Әмин хан болған жыллары, яғный 1845-1855-жыллары арасында ханлықта удайына жаўгершилиқ

болып турады. Карақалпақлар 20 мың тиллалық кеспе салықтан тыскары он жыл удайына урыс салығын төлеуге мәжбүр болады. Бул салық кеспе салықтан жети мәртебе артық болған. Халық пүткиллей бұлгиншиликке ушырайды. Хийўа ханлығында жасайтуғын түркмен, казак, өзбеклердин де аўхаллары усындай болады. Сонлықтан усы төрт халық аўыз бириктирип Хийўа ханлығына карсы 1855-жылдың гүзинде көтерилис шығарып, өз алдына мәмлекет-ханлық дүзиўди мақсет етип қояды. Түркменлер Атамурат деген адамның басшылығында ханлық дүзеди. Карақалпақлар, казак хәм араллы өзбеклер Зарлық төрени (Шыңғыс әўлады) хан деп жәриялайды.

Талқылаў ушын мағлыўматлар

КАРАҚАЛПАҚТЫҢ ЕКИ ЕРНАЗАРЫНЫҢ ЕЛЕКЕЙ СУЛТАНҒА ЖАЗҒАН ХАТЫ

Мухаббат сеҳриниң меҳри мууәдит сәририниң сеҳри мууәлифәт үә мууаннисәт майданиниң сафтары сьддық жанв үә бирадар дужаханы Елекей хан заййду дәўлатиху хатыр шәриф үә ансар латифларига мағлум үә хуўайда болсун. Биз халық үқарысы Ургенж ашақы Қоңрат кубласы Сейилхан бу ортадағы улама үә умара бий үә каткуда улыг кишиглери мажмууаси иттифақ бирлә хәдима әйямдын патшазада Зарлық төрәмизни хан көтердик. Не ушын ким бурынғы патшамызның зулымы үә ситами хәдден зыяда болып пухараларымызның асайышы болмады ким бир-бириниң арасында гийнә үә кадурат кон нахан араларида садыр болғаны ушын бир-биримизге болмасын деп иттифақ карақалпакия үә казакция зәрәр үә узбекция үә туркмения арасындағы уламаларының раувяты бирлә өлхамдулла уалминху әлан бу орталықта бир-бири арасында әсир әў малларны беришип қой устида торғай жумырткалагу дәк дур. Имде мазкур дос дужаханымызга мағлум болғай ким бу ишни хош үә муўапық көрселар бизга тез хабар иберсин деп мухаббат үә мууаддит нам битилди.¹

Талқылаў ушын мағлыўматлар

МУХАММЕД ЗАРЛЫҚ ХАННЫҢ ИНИСИНИҢ ХАТЫ

Саламаллаху анил апат уәлбиат алакулли халә минәл ахуал абул музаффар уәлмансур абулфат хә Мухаммед Зарлық бахадыр хан сөзимиз мәрәхим шахана иззәтли үә хурмәтли мүбәризати майдани уәләмхамми Елекей хан үә Алий бий үә Ташман бий үә Сайыр бий катқудалар үә мүмәризати жаўани үә улыг-кишигләрнинг хатыр шарифларига уазық уәхәйда болғайлар ким әўлад Шыңғыздың

¹ Оренбург областы мәмлекетлик архиви, ф. 6, оп 10, до 8, л 28.

пәрзенти Абулғазы хан ирада жамаа кудайтала бирлән Зарлық төре деген азиз хан болды.

Халықтың иттифағаға себеп бу ким сиз жамаа бирлән бир атадын үә анадын иуўған сиз халық аға биз ини ердик.

Аның ушын ким уәқияда әуел казак ақыр карақалпақ деп ермиш кулласы қалам әуўәлән бар Елекей төрәмизнинг устинде болған уәқиясы үә балаларыңызны йығлатып үә малларыңызны алып үә катқудаларыңызга хакарат етиш кәнлик себепли биз халықниң нешәлеримиз бузмақлыкқа қаст еттик. Кудайтала қәлемей бир нешәлер буздылар нешә әйямлар салғырт бийүәж закат үә жөбир үә қазыу үә бәлә кетердин улыг-кишигләримизниң көзидан яш кетмәди бу ишлар ким сизләрниң ишиниз ерди сизләрдин хәш хабар болмады. Махфи қалмасин ким әууәл қуданы андын соң сиз халыққа арқа берип бу ишке хәммә бойын бурдық енди яш еслидин минасиб бу ким яш кишини орталығында болып иш башында болса деп умидуар туырмыз қәдем мүбәрекләриңизни өткерип иш басында болсаңыз деп рабияссани айының сегизланшида нама маркум болды¹.

(кейнинде 22 адамның мәри бар).

Олардын бул мәмлекети 1856-жылдың март айына дейин даўам етеди. 1856-жылдың февраль айында Хийўага хан болған Сейдмухаммед сол жылдың март айына дейин казакларды хәм араллы өзбеклерди бағындырып, карақалпақларды бөлип таслайды хәм олардың ханы Зарлық төрени услап алып Хийўа қаласында «сарсан кесек» етип өлтиреді. Бирақ карақалпақлар көтерилисин даўам етеди. Оларға сол көтерилистин басынан баслап белсене катнасып киятырған колдаўлы уруўынан Мыржық батырдың баласы Ерназар Алакөз, ақ маңғыт Ерназар Палўан бий хәм қыпшақ уруўынан Алыўшы Кутлыбаевлар басшылық етеди.

1856-жылдың март айында Хийўа ханы карақалпақларды бағындыруу ушын Махмуднияз жасауылбасының басшылығында көп әскер жибереди. Бурын көтерилисшилер тәрәпинде болған маңғыт уруўынан Сайыпназар бий, кенегес уруўынан Бала Ерназар бийлер Хийўа ханы тәрәпине өтип кетеди. Хийўа әскерлери 1856-жылдың 12-июнинде көтерилисти аяўсыз бастырып, оның басшысы Ерназар Алакөздин геллесин Сейтмухаммед ханға алып барады. Ерназар Алакөзди карақалпақлар өзиниң халық мәпи ушын гүрескен сүйикли батыры деп есаплаган. Атақлы карақалпақ халық шайыры Бердақ өзиниң «Ерназар бий» деген поэмасында:

¹ Оренбург областы мәмлекетлик архиви, ф. 6, оп 10, до 8, л 66.

Ережеп аға-бий

аталықтардың, беглербеги хәм олардың орынбасарларының хызметлерине баклау жүргизиу, хан менен тикелей ислесетуғын, ен жоқарғы хәмел—аға бий лауазымы орнатылды. Ол лауазым сол дәуірдеги ен абыройлы бийлердин бири қылшақ урууынан Ережеп бийге берилди. Карақалпақтарды басқарыудағы бул өзгерис оларда мәмлекетлик тәртіптің тиклениуине, олардың еки арыстың биригиуине имканият туудырды.

Карақалпақтардың 1855—1856 хәм 1958—1859-жыллардағы халық азатлық гүреслери Карақалпақстан халықтарының тарийхында үлкен

әхмийетке ийе. Олар, бириншиден, карақалпақ, өзбек, казак, түркмен халықлары дослығының, хакыйкый тууысқандығының тамырлары оғада тереңде жатырғанлығын, қыйыншылық жағдайда хәмме уақыт азатлық ушын бирге гүрес жүргизетуғынлығының гууасы болып есапланалды. Екинши жағынан олар Карақалпақстан жеринде ғәрезсиз, әдил мәмлекет ушын гүреске хәмме уақыт ауызбиршилик пенен бирге атланып турғанлығының гууасы.

Карақалпақтар ханлықта жасаған халықтар менен тығыз байланыста болған. Олар Үргениш, Хийуа қалаларының базарларына маллары менен балықтарын сатып, сол қалалардан кийим-кеншек хәм де баска да затларды сатып алған. Казаклар, түркменлер карақалпақтардан ғәлле сатып алған.

Хийуа ханына жазалы болған карақалпақтар көпшилик жағдайларда түркмен хәм казактардың ишине барып жасырынып жүретуғын болған. Карақалпақ, казак, өзбек хәм түркменлер өз-ара қыз алысып, қыз берисип турған.

Хийуа ханлығындағы халықтардың ишинде мәдени байланыстар да бекем болған. «Қоблан», «Алпамыс», «Гәруғлы», «Ахмет Юсуп», «Ғәрип ашық», «Қыз жибек» сыякты дәстанлар карақалпақ, өзбек, түркмен, казактардың арасында кең түрде тарқалған. Науайы, Мақтумқулылардың шығармаларын карақалпақтар сүйип оқыған. Ал карақалпақтардың XIX әсирде жасаған Бердақ, Әжинияз, Күнхожа уксаған шайырларын ханлықтағы халықтар жүдә жақсы билген. Карақалпақтардың

-сол дәуірлерде жасаған атақлы баксылары Ақымбет баксы, Мууса баксы, хорезмлы Сүйеу баксы хәм Ешбай баксыларды карақалпақтар жүдә жақсы таныған.

Талқылау ушын мағлұматлар

МОЛЛА ТУРЫМ БИЙ ТУУРАЛЫ АҢЫЗ

XIX әсирде карақалпақтардың Қоңырат арысының қолдаулы урууында Турым деген бий болған. Ол әдил, халықтың ауызбиршилигин сақлауға хызмет қылған, Хийуа ханларына туурыдан тууры барып қыйын мәселелерди шешип қайта беретуғын бий болған деген халық арасында аңызлар көп ушырасады.

Хийуаның ханы Аллақулының (1825—1842-жыллар) тусында он төрт уруудың (қытай, шерийши) Фазылбек бий деген және бир адам менен бирге қоңырат урууының еки бийин ханға жаманлайды, хан оларды өлимдар етеди. Буны еситкен Турым бий Аллақулы ханға барып олардың гунасыз екенлигин дәлиллеп екеуин өлимнен қутқарады. Хийуа ханы Фазылбек бий менен қасындағы адамды неге өтирик сөйлеп биреуге жала жабады деп бул екеуин өлимдар етеди. Фазылбек бий Турым бийге барып, өлип кететуғын болдық жардем бер аға,—дейди. Турым бий оған: «Мен буннан бир неше жыл бурын сени өлимнен қутқарып өдимгой. Сен соннан кейинде тынышыңа жүрмедингой. Енди ханның алдына не деп бараман»—деген. «Бий аға неде болса ханның алдына бармасаң болмас өлип кетемизгой»—деп жалынып қоймағаннан соң, Турым бий ханнан бул екеуин де өлимнен азат етиуди етинеди. Хан сонда бийге былай дейди: «Өзиңнің қоңыратлыларыңды азат еттимгой мына он төрт уруушыларды (қытайлыларды) өлимнен азат ет деуің не»—дейди. Сонда Турым бий ханға: «оң қолым сол (шеп) қолым, хәммесиде өз қолым» деген екен, сондай-ақ өлтirseң төртеуин тең өлтир, төртеуинде өз қолым менен мына Палуан атаға (Хийуадағы қобиристан) қойып кетейин. Азат етсең төртеуинде тең азат қыл, алдыма салып елге айдап кетейин»,—деген екен. Буннан кейин Хийуа ханы: «якшы енди Турым бий мына төрт тентегинди елиңе алып кете бер»—деп төртеуин теңдей азат қылған екен.

1.3. Хийуа-Россия қатнасықлары

Хийуа менен Россия қатнасықлары XVII әсирлерден-ак басланған, ол Тобольск хәм Астрахань аркалы Каспий теңизи менен Қараған хәм Карабалық жағысларына алып барыушы жоллар менен байланысып турды. Кейин ала Россия менен Бухара хәм Хийуа ханлықтары Астрахань, Оренбург хәм

Троицк аркалы, Қоқан ханлығы-Сибирь аркалы сауда жүргізген. Сауда-сатлықтын бір түрі болып зат алмасыу да хызмет еткен, қадаған етилиуіне карамастан «кул сатыу», қурап-жарақ сатыу хәм зат алмаслау болып турар еди.

Улыұма, Россия хәм Хийұа арасындағы сауда катнастары еки тәрептин де мәпи еди, бул жағдай сиясий катнастарды келтирип шығарды. XVII—XVIII әсирлер дауамында Хийұа елшилери 19 рет Россия империясына барған болса, орыс елшилери Хийұа ханлығына 9 рет келип кеткен¹. Елшилердин жұмысында сауда мәпи биринши орында болды. Кәруанлардың тоналыуы Хийұа-Россия катнасықларын шийеленистирмеген менен, белгили дәрежеде қыйыншылықлар тууғызат еди. Мысалы, 1678-жылы Хийұа ханының мәлимлеуи бойынша Хиндстанға кететуғын орыс елшилигинин жанына Бухара ханлығының шегараларына жеткенине шекем Хийұа саяшылары шығарып салған.

XVII әсирде Хийұа ханы менен Бухара ханы тонаушыларды карсы биргеликте гүрес жүргизиу максетинде питим дүзеди, ал Хийұа ханы сауданы кәуипсиз етиу ушын Манғышлакты қорған қурыуды Россияға усыныс қылған еди. XVII әсирде ақ орыс хуқимети Орайлық Азия аймағындағы базарға жүрпукталық пенен қызыға баслады. И.Д.Хохлов басшылығындағы елшилик (1620—1622-жыллар) катнасыушылары Хорезм ойпаты хаккында, бул жердеги сиясий шараят, хәкимият ушын династиялық гүрес, қалалары, жоллары, қалмақ хәм Орақазакларының ханлықка топылыслары туұралы кең түрде суұретлеп берген. Пазухин басшылығындағы елшилерге самағлыұматлардың пайдасы (1669—1672-жыллар) тийели, ол Бухара ханлығынан қайтарда Хийұа жерлерин де аралайды. Орыс елшилерге берилген тапсырмалардың ен әхмийсилисидиси—бул куллар туұралы мәселе еди. Пазухиннің мағлыұматына карағанда, орыс пукараларының көпшилиги шегаралар районлардан туткынға түсирилгенлер болып, Хийұа саягерлерин «оларды кул сыпатында сатып отырған, хәттеки ол көп ғана баска жерлерге де сатылып отырған»³. Елшилер олардың жигирма екисинин қунын төлеп кутқарады. Бирак, орыс

¹ Жуковский С.В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последние трехсотлетие. Труды общества русских ориенталистов. Петроград. 1913.

² Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. 207-б.

³ Бул да сонда, 210-б.

хуқимети туткын куллардың қунын төлеуіге онша урына бермеди. Себеби Россияның өзінде крепостной дийқанлардың аұхалы куллық жағдайдан паркы жоқ еди. Орыс елшилери тек «уллы хуқимдарлардың аламларын, дворянлар менен боярлардың балаларын» хәм «патшашылық казнасына пайда түсириуи мүмкин болған»¹ адамлар ғана сатып алынсын деген тәртип берилген еди. Солай етип, XVII әсирде Хийұа-Россия катнасықлары экономикалық талаптардың бирдейлигине тийкарланған болып, мәмлекетлер арасында айтарлықтай карама-қарсылықлар жоқ еди.

Петр I дәуиринен (1672—1725-жж.) баслап Хийұа-Россия катнасықлары басқаша түске енеди. Ханлықта хуқимет ушын гүрес күшейеди, ал бул аұхал сиясий жақтан хәлсизлениуіге алып келеди хәм унамлы дипломатиялық катнастарға тосқынлық жасайды. Ханлық ишинде бекем таяныш таппаған Хийұа ханлары бундай тиректи ханлықтан тысқары жерден ізлей баслады. Шахнияз ханның (1700-ж.) Араб Мухаммед ханның (1709-ж.) орыс патшаларынан Россия пукарашылығына алыуды соранған өтенишлеринин мазмунын әйне усы шараят пенен түсиндириуіге болады. Әлбетте, Петр I ханлықтағы курамалы аұхалды хәм бундай өтенишлердин себеplerинен хабарлар еди, бирак ол Россия мәмлекетинин келешегине байланыссы болған талаптарынан келип шығып хәрекет етти. Петр I дәуиринде Россия мәмлекетинин Орайлық Азия аймағындағы сиясатының өзгериуи бәринен де бурын бул жерлерди Россияға бағынышлы етип, ондағы байлықтардан пайдаланыу еди.

Оған Хожа Непестин Әмиүдөрья хәм оның жағалары хаккындағы мағлыұматлары да тәсир еткен болыуы мүмкин. Буны А.Бекевич-Черкасскийдин экспедициясы да (1716—1717-жж.) тастыйықлайды. Көрсетпелер бойынша әскерий экспедиция Каспий тенизинин шығыс жағалауын, Узбойдың куяр әтирапын изертлеуи, алтын қорларын излеуи, дәслеп Хийұа, соңынан Бухара ханлықтарын Россияға караслы болыуға үгитлеуи, усы ханлықтар аркалы Хиндстанға өтетуғын жолларды барлау жүргизиу керек еди². Әлбетте, А.Бекевич-Черкасский экспедициясының оғанда күшли қуралланыуы Россия мәмлекетинин Орайлық Азияда өз үстемлигин парахатшылық жолы

¹ Бул да сонда, 208-б.

² ЦГВИА, ф.ВУА, оп.1 д.35 ч.1,2.

менен орнатыуына көзи жетпегенлигинен дерек береді. 1717-жылдың бәхәрінде Арал тенизинің батыс жағасынан Хийуа Узбойды бойлап жүріп, экспедиция Хийуа ханлығының шекараларына жетеді. Шерғазы хан өзіннің барлаушыларының Россияның күшли куралланған топары тууралы еситип, олардың басшыларына гүман менен карайды, ақыбетинде экспедиция кыйратылады. Экспедиция дауамында курылған қорғанлар уақыттың өтиуі менен кыйратылады. Иван Бухгольц экспедициясының Сырдарьяда алып барған излениулеринен сон, ол жерде алтын қорының жоқтығы хаққында мағлыуым хәм А.Бекевич-Черкасский экспедициясының кыйратылыуы хаққындағы хабар Россия хукиметин катты кәхәрлендиреди. Хийуа-Россия катнасықлары бирден кескинлеседи. А.Бекевич-Черкасский экспедициясының жүриси уақытында каракалпак бийлеринин бир топары Хийуа ханы төрепинде болған белгили. Буған, тиккелей болмаса да, дәлил сыпатында Аюкаханнның орыс хукиметине жеткерген: «Бухаралылар, Хийуалылар, каракалпаклар, кайсақлар... биригип... қорғанлар тур, кудықлар көмип тасланған, оларға әскерий жүрис хаққында түркменлер аркалы белгили болған»¹, деген хабарын келтириу болады. С.М.Соловьев: «1717-жылы 20-февраль күни Черкасский Астраханға келеди, ол жерде хәр жақтан жаман хабарлар еситеди. Орысларға караслы калмак ханы Аюка хан: «Әскерлер Хийуаға барады, бизлер ол жақтағы бухаралылар, кайсақлар, каракалпаклар хәм хийуалылардың биригип атырғанын олардың әскерлерге карсы урыс болажағын еситтик, мен о жерде патша әскерлерине я суудың, я от-шөптин жоқтығын еситтим, калайда ақыбети жаман болмаспа екен?»²,—деп жазады. Бул тууралы Флорио Беневени де гүуалық етип тастыйықлайды. Экспедициясының кыйратылыуынан кейин, Хийуада кәу уақытка шекем жууап ретинде тағы сауаштың болыуын күтп. 1722-жылы орыс әскерлери менен флотының Петра басшылығында Персияның Каспий төрепи жерлерине жүрип уақтында, Орта Азияда ашлыктың басланғаны хаққында хабар таркалады. Тап сол уақытта Бухара ханлығынан Ф.Беневени Хан ондай хабарларды каракалпак бегинен еситти, бу орыслардың каракалпакларға сапар қылатуғынын айта

¹ Русско-туркменские отношения в XVIII-XIX вв. (до присоединения Туркмении к России). Ашхабад, 1963, 49-б.

² Соловьев С.М. История России с древнейших времен, М., кн. 1 (тт.17-18), 1963, 352-б.

берди»¹,—деп жазады. Сырт ел ислери бойынша коллегияның тапсырмаларын орынлай отырып, Ф.Беневени А.Бекевич-Черкасскийдин өлиминен өш алыудың усылларын усынады. Буған сәйкес Сырдарьялы каракалпаклардың бир бөлегин орыс пукаралығына алып, олардың жасайтуғын аймағы аркалы Хийуа ханлығына зыян тийгизип отырыу хәм ханлық жерлерин кураллы күш пенен басып алыудан сон Сырдарья каракалпактарының белгили бир бөлегин алдын ала көширилген Хийуа өзбеклеринин жерлерине орналастырыу².

Әлбетте, бул жерде тийкарғы мәселе өш алыу емес, Россияның Орайлық Азия жерлерин баскышла-баскыш басып алыуының баслы себеби бул еллердин халықларын колонияға айландырыу хәм оның есап-сансыз байлықтарына устемлик етип, өз мәпи ушын пайдаланыудан ибарат еди.

XIX әсирдин биринши ярымында Орайлық Азия аймағы Англия менен Россия ортасындағы сиясий гүрес майданына айланды. Сонын менен бир уақытта еки бағдарда: орыс саудагерлеринин ханлықта қолайлы хәм көуипсиз шараятта саудасатлық ислери хәм кулшылық мәселесинде Россия-Хийуа катнасықлары кескинлеседи.

1803 хәм 1824-жыллары орыс сауда көрүанын куралланған күшлердин қорғауы астында өткерийге урыныулар нәтийжесиз жуумакланды. 1818-жылғы орыс саудагерлеринин талапларын қорғаған Субханкулов басшылығындағы елшилер Хийуада ашықтан-ашық душпанлық пенен карсы алынды. Муравьев басшылығындағы елшилер (1819—1820-жж.) Россия империясы ушын бир гана унамлы нәтийже алып береді, ол да болса Каспий тенизинин шығыс бөлеги төрепинен ханлыққа апаратын жолдың толық хәм анық тәрийплениуі. Кейнинен жиберилген Бекчурин басшылығындағы елшилер хәттеки қабылда етилмеди.

Өзбек ханлықтарына Англия елшилеринин барыуы Россияны катты тынышсыздандырады. У.Муркрофт миссиясына (1825-ж.) жууап ретинде патша хукимети Устиртке Ф.Берг экспедициясын шөлкемлестиреди (1825-1826-жж.). Бул экспедиция Хийуа ханлығына жақын жерлер хаққындағы

¹ Посланник Петра I на Востоке, (Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах). М., 1986, 68-б.

² Булда сонда, 133-б.

мағлыұматларды бираз кенейтип, толықтырады¹. Россия Хийұа ханлығының шегараларына барған сайын жақынлап баслайды хәм экспедициялар соңынан жаңа орыс бекинис-корғанлары салынды. Мысалы, 1834-жылы Каспий теңизиниң шығыс жағалауында Ново-Александровский корған, ал 1835-жылы Орск хәм Троицк корған бекинислери арасында» шөлистанлықта жаңа бекинис корғаны қурылады².

1801-жылдан баслап орыс хукимети өзбек ханлықларына металл шығарып сатыуға руксат етеди. Темир, полат, шойын, мыс сыяклы металлар сауда затларына айланады, патша Россиясының аймағынан әкелинген мыстан тенгелер, ыдыслар исленетуғын еди. Шойын, темир, полат металлары өзбек ханлықларында хожалык затларын соғыу ушын керек еди.

XIX әсирде Россия мәмлекетиниң түслик шығыс аймақларында Хийұа пукаралары камаққа алынады. Олардың бир бөлеги болған саудагерлердиң затлары секвестирленеди³.

Хийұа ханлығы менен Россия арасында сауда катнасықлары үзилгеннен сон, халықта металдың жетиспеушилиги дәржа сезиле баслайды, ал бир жылдан кейин хан Россия мәмлекетине мәселени шешиу ушын елшилериң жибереди⁴. Бир орыс хукимети енди Орайлык Азия аймағында өзиниң үстемлигин кураллы күшлери менен орнатуы кереклигин жасырмайды. 1839—1840-жыллары Хийұа жүриси Хийұа-Россия катнасықларының ен жокарғы шыңы болды. Хийұа ханлығында куллықтағы орыс бенделерин куткарыуға бағдарланған «хан нийетли» мәселелер әскерий жүрислерди аклаушы сылта ретинде хызмет етти. Негизинде Россия империясының хукиметин бундай кәдемге сауда экономикалык талалар ий термеледи. Бул уақытта Казакстан шөлистанлықларын эксплуатациялау күшейип, бас көтерген казакларға басшылык еткен Россия мәмлекетиниң душпаны Кенесары Касымов Хийұа ханлығында өзине жәрдемшилер табады. Хийұа жүриси шөлкемлестириуге таярлык уақында Россияда А.Бекович-Черкасский экспедициясы ушын «алынбаған өш» әскер

¹ ЦГВИА, ф. ВУА, оп. I, д. 882.

² Набегн Хивинцев и Туркмен в Киргизскую степь в 1848 г. По архивным документам. // Рукописи из фонда редких книг библиотеки ККО АИ РУЗ, с. 6

³ Жуковский С. В. Көрсетилген мийнети, 111-112-б. Секвестр мүлктен пайдаланыуға хукиметтин кадаған етиуи.

⁴ Бул да сонда. 110-б.

алынады. Сол дәуирде Бухара әмиринин «кейпийаты» барлау жасалып Хийұа ханлығына карсы жүристе аўкамласлык келисимин алыуға урынады.

Хийұа жүриси Россия мәмлекети ушын кайғылы тамамланады, орыслардың көпшилиги сууыкка тонып өледи. Бирак Хийұада бундай әскерий жүристен катты коркысып калады, себеби ондай күшли мәмлекетке карсы тура аларлықтай кураллы күши жетиспейтуғын еди. Хийұа хукимети Россия пайдасының бағдарында сөйлесиулерин баслайды. Патша хукимети Хийұа ханлығына жаңа әскерий басқыншылык етиу ойынан кайтпайды. Перовский жүрисиниң (Хийұа жүриси) кемшиликлериң нәзерде тутқан халда жаңа илимий экспедиция шөлкемлестириу зәрүрлиги көтериледи. Себеби, «бул аймак хаккында толығырак, унамлырак топографиялык мағлыұмат топлау керек болды»¹. «Арал теңизине илимий экспедиция жибериу хаккындағы жойбар» 1842-жылы Оренбург генерал-губернаторы В.А.Обручев (1795—1866-жж.) тәрепинен дүзилген еди. Экспедиция илимий етип жобаластырылғаны менен, оған орынларда корған салыу мүмкиншиликлериң әскерий изертлеу хәм топографиялык карталарға түсириу жүкленген еди. Себеби бундай жумыслар 1840—1841-жыллардағы тексериу уақытында нәзерден тыс калған еди. Арал теңизине илимий экспедицияның максети теңиздин хәм ондағы атаулардың географиялык жайласыу жағдайларын аныклау, Сырдерья, Кууандерья хәм Әмиудерьялардың куяр жерлериң изертлеу, сондай-ақ этнографиялык хәм археологиялык жумыслардан ибарат еди.

Бағдардың кыскаша жобасы төмендегише болды: экспедицияның еки бөлеги—Оренбург пенен Орск корғанынан—Уркак деген жерде ушырасып, аржағына Мугоджар таулары аркалы Сырдерьяның куярлығына бир топар болып жүриуи керек еди, ол жерде экспедицияның курғақлықтағы хәм теңиздеги бөлеклери Арал теңизинин арқа-шығыс хәм батыс жағалауларын изертлеуи, соңынан Сырдерьяның куярлығында кайта биригип, ағыс пенен көтерилюи хәм кәрұан жол менен кейинге кайтыуы тийис еди. Топар басшысына хәр күнги жазыуларды түсирип барыу ушын күнделик дәптер дүзиу тапсырылған еди. Ол, мысалы, Арал теңизи жағасының кайсы

¹ Залесов Н. Посольство в Хиву капитана Никифорова в 1841 г. / Военный сборник, СПб., 1861, т. XXII, кн. II, отд. II, 47-б.

жерлеринде душшы суў ямаса тоғай, кеме-кайықлардың турыўына қолай теңиз қолтықлары бар, усы ҳаққында күнделик дәптерге жазып барыўы тийис болды. Бул жойбарда жоқ-жәнекей Кенесары Қасымовты (ол қазақлардың патша хұкиметине қарсы шығыў хәрәкәтин басқарған еди (1836—1845 жж.) услап алыў да нәзерде тутылған еди. Экспедиция бағдарының жойбары А.М.Макшеевтин: «Түркстан үлкеи орыслар тәрәпинен басып алыныўына дейин, ол жердеги топографиялық жұмыслар тек... Оренбургтан Бухара хәм Хийўаға туўры жол өтип турған хәзирги Казалы уездинде ғана алып барылыўы менен шекленди»¹,—деген пикирин тастыйықлайды. Илимий экспедицияның бул жойбарына Оренбург әскерий губернаторы В.А.Перовский (1734—1857-жж.) қызғын куўатлаған еди. 1840-1841-жыллары изертленбеген жер, деп Бларемберг пенен Романовлар отрядлары жұмысларының нәтийжеси көзде тутылған болса керек. Романов «дәрәя арқалы (Сырдәрәя) жоқарыға, Қараөзек пенен Жаңадәрәяның қосылған жерине шекем жетти»² хәм 1840-жылы экспедиция «шөлистанға, Арал теңизине апаратығын жолда топографиялық изертлеўлер жүргизиў ушын»³ кеткен еди. Соның менен бирге, хұжетлер В.А.Перовский Арал теңизине илимий экспедицияны шөлкемлестириў бойынша алдын ала жұмысларды баслап жибергенин көрсетеди. Себеби кеме соғыў ушын ағаш жетиспейтуғын еди, ал әскерий министрлик бул жойбарды қоллап-куўатлады. Бирақ, 1841-жылдың бәхәринде-ақ Хийўаға парахатшылық келисимини дүзиў хакқында сөйлесиўлер жүргизиў ушын капитан Никифоров жибериледи. Сөйлесиўлер 1842-жылдың түзинде полковник Данилевский тәрәпинен даўам еттириледи. Әйне сол ўақытта, 1842-жылдың ноябринде В.А.Обручевтин жойбары талқыланыўға келип түседи. Изертлеў жұмыслары Хийўа ханы менен тығыз қосылас жерлерде, гейде ханлықтың шет-шебирлеринде алып барылыўы зәрүр болғаны себепли, патша хұкимети илимий экспедицияның бул жойбарының

¹ Макшеев А. И. Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае. // Записки Русского географического общества, 1872., СПб, 14-6.

² Макшеев А. И. Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае. Записки Русского географического общества, 1872. СПб, 14-6.

³ Залесов И. Көрсетилген әдебиат, 55-6.

иске асырылыўын кейинге сүриўди макул табады. Бирақ, жойбарға алынған негизги пикирлер арадан белгили ўақыт өткеннен кейин, Арал флотилиясы дүзилгеннен сон иске асырылады, 1842-жылғы сөйлесиўлер нәтийжеси Россияны толығы менен қанаатландырған еди.

Хийўа ханы сөйлесиўлерден сон күдиретли қонсысына деген салықлықтың белгиси сыпатында Россияға 414 кул қайтаралды, олардың көпшилиги (317 адам) Каспий теңизинде туткынға түскен еди¹. Бирақ Россия империясы Орайлық Азия аймағына бастырып кириўин даўам етти. Урал хәм Оренбург (1735-ж.), Раим (1847-ж.) қорғанлары салынады, 1847-жылы Арал флотилиясы дүзиледи. XIX әсирдин екінши ярымьнда, атап өтилгениндей-ақ, «Әйемги Самарканд пенен Нахшеб (Қарши), ямаса Әмиўдәрәяның он жағалығы толығы менен олардың оғада үлкен патшалығына қосып алынбағанынша, орыслар тынышланбайды»².

¹ ЦГВИА, ф. ВУА, оп. 1, д. 1172, 13-14-6.

² Вальберг Г. Соперничество России и Англии в Средней Азии. СПб, 1867, 203-6.

ПАТША РОССИЯСЫНЫҢ ХИЙҰА ХАНЛЫҒЫН ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚЛАР ЖЕРІН ЖАҰЛАП АЛЫҰЫ

2.1. XIX ғасырдың екінші ярымында Хийұа-Россия қатнасықтарының кескинлесіуі

XIX ғасырдың 50-60-жылларында Россия патшалығы Орта Азияның ишине кирип алыу үшін хәрәкеттерін жаңадан күшейте баслайды.

Өйткени, бул жыллары АҚШ та пукаралық урысы болып атырғанлықтан, ол елден Россияның пахта сатып алыуы болашаққа қанша қысқарған еді.

Россия санаатшылары енди бул қыйыншылықтан тек Орта Азияның пахтасы шығарыуы мүмкін, деп есаплады.

XIX ғасырдың 60-жылларында Россия патшалығы Орта Азияның көп жерлерін, соның ишінде Бухара хәм Коканд ханлықтарының жерлерін басып алған еді. Россияның бұл хәрәкеттери Англия ҳүкметти тәрәпинен қатты қарсылыққа ұшырады. Инглистер Азияны тек Англия ийелеуін керек деп есаплады¹. Усыған байланыслы олар Хиндистан менен Россияның ортасында өзлерине тәрәп елге ийе болыу үшін Афғанстанды жаулап алыуды алдына мақсет етип қояды. Бирок олардың бул басып алыушылық урыныуы иске аспай қалады. Соның ушын Англия Орта Азияға көптеп өзиниң тыншыларын жибереди.

Бухара, Кокан, Хийұа ханлықтарында Англияның дүзиле топарлары көбейип барады. Бул жағдай оның Россия менен карама-қарсылығын күшейтиуге алып келеди.

Усыған карамастан, Бухара әмирлигин бағындырып, Коканд ханлығының көп далаларын басып алғаннан соң Россия патшасы Хийұа ханлығын жаулап алыу үшін күшлі таярлық жүргизе баслады.

Россия Ташкентти жаулап алып, Бухара ханлығын бағындырғаннан соң Хийұа ханы Сейдмухаммед Рахим II өзиниң шеғараларын беккемлеуді уйғарды. Буның ушын ол биринш

¹ М.А. Терентьев. История завоевания Средней Азии. Том I. СПб, 1875. 110-6.

гезекте түрли себеплер менен Россиядан Хийұа ханлығына қашып келип атырған казак султанларын пайдаланады. Олар Қазалыдан Хийұаға қашып келген Утым, 1868-жылы Россиядан екінши мәртебе қашып келген Азберген хәм Султан Арысланов¹, 1869-жылы қашып келген Кенесары Қасымовтың баласы Сыдық, Хатым төре² хәм басқалар еди. Азберген, Утым, Султан Арыслановлар Әмиүдәрьяның шеп жағында Қоңыратқа жақын жерде жайғасты. Олар Хийұа ханының буйрығы бойынша Устирт хәм Эмба бойларында жайғасқан Россия пукаралығындағы казаклардың ауылларына шабыуыл жасап турған, Сыдық төре менен Хатым төрелер Әмиүдәрьяның оң жағасында жайғасып, Сырдәрья бойларындағы Россия пукаралығындағы казакларға шабыуыл жасап турған. Бул шабыуыллар 1873-жылға дейин, хәр жылы май айынан ноябрь айына дейин болып турған³. Соның менен бирге Сейдмухаммед Рахим хан II Россиядан қашып келген адамларды шеғарадағы жасайтуғын халықлардың арасында үгит-нәсият жұмыстарын жүргизиу үшін да пайдаланған. Ханның бул илажалары шеғараны беккемлеуге жәрдемін тийгизген.

Бирак бул үзликсиз шабыуыллар Хийұа менен Россия арасындағы сауда-сатлық ислерин пәсенлетип жиберди. Усы жыллары Устирттен сауда кәрұанларының жүриуі пүткиллей токтатылады. 1869-жылға келип Қазалыға қатнап турған кәрұанлар да жүрмей қалады хәм Қазалыдағы Хийұа дүкәнлары жабылып, саудагерлер ханлыққа шақырылып алдырылады⁴.

1869-жылдың гүзинде Түркетан генерал-губернаторы генерал Кауфман Сейдмухаммед Рахим хан II ге жазған хатында хийұалылар тәрәпинен кәрұанларды тонап, Россиядан Хийұаға қашып барғанларды қайтармай атырғанлығына наразы екенлигин хәм бундай жағдай дауам ете берсе, Хийұаға қарсы патшаның қурал-жарактың күши менен соккы беретугындығын ескертеди⁵. Бирак Кауфманның хаты жууапсыз

¹ ЦГВИА. Ф.1396, оп.2. д.67. 50-57 қағазлар.

² Бартольд В.В. События перед Хивинским походом. 1873 г. Соч. т.2, ч.2. Москва, 1964, 412-6.

³ ЦГВИА. Ф.1396, оп.2. д.67. 50-57 қағазлар.

⁴ ЦГВИА. Ф.1396, д.61.2-43 қағазлар.

⁵ Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России (60-90 годы XIX в.). М., «Наука», 1965, 299-6.

калады хэм онын үстине орыс губернаторының елшисин иркип, тек төрт айдан кейин ғана жибереди¹.

Усылардың хэммеси Россия хукиметине Хийуаны жаўлап алыўға таярлықты күшейтиўге себеп болды. 1869-жылы Түркстан хэм Оренбург генерал-губернаторларының талабы бойынша орыслар Каспий теңизиниң шығыс жағасына келип, Красноводск қорғанын салады. Бул демек, Хийуа ханлығын жаўлап алыўдың басланыўы еди². Красноводскке орыс әскерлериниң келиўи Хийуа ханын жүдә көүетерлендирди. Хан тең арада атлы әскерлер жиберип, Красноводск жолындағы барлық қудықларды көмип таслаўға буйрық берди. Хийуа қаласының ишинде жаңа минәр қурылып, оған 20 топ орнатылды. Орыслардың кемелерин жүре алмайтуғын етиў ушын Әмиўдәрьяның үлкен тармағы болған Таллық Айбүйирге қарай бурып жиберилди хэм оннан көп жаплардың сапарлары алынды. Үргеде қорған салынып, онда көп әскер топланды. Каратамақта тағы бир қорған салыў уйғарылды³.

1870-жылдың басында Бухара әмири Кауфман менен Хийуа ханының арасындағы келиспеўшиликти парахатшылық жол менен шешиўге урынып көрип еди, бирак бунна хеш нәрсе шықпады, өйткени әмирдиң елшисин хан жаққа қабыл етпегенликтен, ол Бухараға қайтып кетиўге мәжбүр болған⁴.

Бул жағдай Англия мәмлекетин тынышсыздандырды. 1872-жылы Лондон менен Петербург арасында Орта Азия мәселесі бойынша сөйлесиўлер жүргизилди. Көп сөйлесиўлерден кейин олар «бийтәреп зона» дүзиў туўралы келисимге келди, яғни «бийтәреп зона» деп Ауғанстанды белгилеп, Англияның көүендерлигинде, ал екинши зона Хийуа ханлығы болып, ол Россияның көүендерлигинде болатуғын болды. Түркменлердин жери ашық қалды.

Англия менен бийтәреп зона бойынша келисим дүзиў патша хукиметі Хийуаны жаўлап алыў ушын өзине жол ашық алды. 1872-жылдың үшінши декабринде Александр

¹ Бартольд В.В. События перед Хивинским походом 1873 г., 412-б.

² Семенов А. Покоритель и устроитель Туркестанского края генерал-адъютант К.Ф.Фон Кауфман. «Кауфманский сборник». М., 1910, XVIII-XIX-б.

³ Россия и Туркмения в XIX веке. К вхождению Туркмении в состав России. ч. I, Ашхабад: Туркменгиз, 1946, 48-б.

⁴ Семенов А. Покоритель и устроитель Туркестанского края. 1-б.

катнаскан тийкаргы министрликлер басшыларының айрықша кенесинде Хийуа ханлығын жаўлап алыў мәселеси туўралы биротала келисилеп алынды¹.

Орыс әскерлериниң Оренбург, Түркстан, Красноводск хэм баска да тәреплерден топылатуғынына көзи жеткеннен кейин, Хийуа ханы патша хукиметі менен сөйлесиўлер жүргизиўге мәжбүр болады. 1872-жылы хан Россияға еки тәрептен елшилерин жибереди. Олардың биринши топары Хийуаның бас ахуны Мухаммед Әминниң басшылығында Кавказға кетеди. Ол Хийуа ханының хатын патшаның Кавказды басқарып турған туўысканы Михаил Николаевичке алып барып береді. Бул хатта хан орыслардың Ташкент хэм Акмешит тәрепинен жүргизилип атырған барластырыўларына наразылығын билдирген хэм олардың бурын белгиленген шеғарадан өтип кетпеўин талап еткен. Бул елшилер 1872-жылы 15-февральда Александровск портына келеди. Оларды Темирхан Шурада иркип туралы. Олардың сапары даўам етиўи орыс хукиметиниң ханның алдына қойылған талаптарының орынланыўына байланыслы еди. Бул талапларға муўапық хан бириншиден, барлық тутқынға түскен орысларды елине қайтарыў, екиншиден, Түркстан генерал-губернаторының жазған хатларына жуўап бермегенлигине түсиник хат жазыў; үшіншиден, Россиядан Хийуаға қашып барған Сыдық, Султан Арысланов хэм баска да барлық ғунакарларды қайтарыў тийис еди². Орыслардың бул талапларын Мухаммед Әмин ахун хатта жазып еки адамы арқалы ханға жибереди. Бирак хан дийуанбеги Мәтмураттың усынысы бойынша орыслардың бул талапларын орынлаўдан бас тартады³.

Екинши елшилер топары Петербургқа барыў ушын Хийуадан 1872-жылдың март айының басында шықты. Бул елшилер топарын карақалпақтың кенегес уруўынан аталық Бала Ерназар Қабыл улы басқарып барған. Оның басшылығындағы елшилер 1872-жылдың 22-апрелинде Оренбургқа келеди хэм 24-апрельде оны губернатордың ұазыйпасын уақытша атқарыўшы қабыл етеди. Бала Ерназарға жоқарыда ханнан талап етилген шөртлер айтылады хэм елшилерди усы

¹ Халифин Н.А. Присоединение Средней Азии к России, 306-б.

² ГАОО, Ф. 6, оп. 10, д. 8369, 44-75 қағазлар. «Россия и Туркмения в XIX веке», 57-бет.

³ Гродеков Н.И. Хивинский поход 1873 года Действия Кавказских отрядов. СПб, 1883, 11-б.

жерде ирkip Петербургке жибермей, 25-апрельде Хийўан кайтарады¹. Соны да айтып өтиў керек, Бала Ерназар аталыктын баскарган елшилер топарының курамы тек каракалпақлардан ибарат болған². Бул бир жағынан Хийўа ханының Бала Ерназарға исенимин билдирсе, екінши жағынан елшилердин курамын тек каракалпақлардан дүзип, хан орысларға ханлыктың арка жағында жасаўшы каракалпақ орыслардың Хийўаны жаўлап алыўын кәлемейди деген түсиник пайда етиў ушын ислеген болыўы керек.

Улыўма алғанда ханның усы еки ўәкиликти Россияға жиберийдеги максети өзиниң алдына қойған ўазыйпаларын орынлаў ушын ўақытты утыў еди. Ол 1872-жылдың май айында курамы 18 адамнан ибарат болған елшилер топары Аўғанстан хәм Хиндистанға жибереди. Сол еки ел аркалы Англиядан дипломатиялық жәрдем күтеди. Бул елшилер Кабулда Аўғанстан әмири Шерали төрепинен қабыл етиледі. Ол Хийўа ханына жәрдем бериўге ўәде береді. 1872-жылдың май айында елшилер Пешеварға келеди хәм оларды корго орынбасары Нортбрук қабыл етеди. Ол Англия ҳүкимети менен мәсләхәтлесип, инглислердин атынан Хийўа ханының елшилерине мусылманлар аўкамын дүзип, туткында орысларды елине қайтарын, алдағы ўақытта тартысқа хә қандай сылтаў шығарман, исти шийеленистириўге алып барма деп кеңес береді³.

Хийўа ханлығының Россия менен қатнасықлары 1873-жылдың биринши ярымына дейин, яғный орыслардың Хийўаны жаўлап алғанға дейин биротала бузылған еди. Бул дәуір ханлыктың жағдайы жүдә төмен болды. 1872-жылдың ақырында Хийўада, Хазарасп, Қоңырат хәм баска да қалалар басшылар еки топарға бөлинди. Ханның дөгерегиндеги Мәтмурат дийўанбегиниң басшылығында ханнан Россияға қарсы шешийши хәрәкет етиўди талап етти. Саўдагерлер, Жәүргениш, Ханқа қалаларындағы өнерментшилер қатламдары Россия менен экономикалық байланысты раўажландыры

¹ ГАОО, Ф. 6, оп. 10, д. 8369. 44, 52 қағазлар. «Россия и Туркмения в XIX веке» 57-бет.

² ГАОО, Ф. 6, оп. 10, г. 8369. 52-53 қағазлар.

³ Семенов А. Покоритель и устроитель Туркестанского края. 1-б. Садыков А. экономические связи Хивы с Россией (во второй половине XIX в.). Ташкент: «Наука», 1965, 45-б.

максетинде Хийўа-Россия қарама-қарсылығын парахатшылық жол менен жөнлестириў төрепинде болды¹. Биринши топардың төрепинде каракалпақлардың басшыларынан Бала Ерназар аталык болған болыўы керек, өйткени ол Оренбургтен кайтып келгеннен кейин ханға Россия пукаралығындағы қазақтарға топылысты даўам ете бериў керек деп нәсият берген².

Мәтмурат дийўанбегиниң хәрәкетлери тек ханлықтағы қарапукара халықлардың арасында ғана емес, ал руўханийлардың арасында да үлкен наразылық туўдырған. Мәселен, Хийўаның бас ахуны Мухаммед Әминниң баласы Юсуп Максым хәм Манғышлақтың ийшаны Нурмухамедтиң үлкен улы Халмухаммед Мәтмурат дийўанбегиге былай деген: «Сен барлық хийўалылардың тилегине қарсы болып, ханның орыслар менен келисиў, соның менен бирге өзін хәм Хийўаны аман сақлап қалыў максетинен бас тарттырыўға урынып атырғандылығыңызды жақсы билемиз. Сен бизлердин басларымызды кесип тасларсан, бирақ хәзирше тилимиз бар ўақытта бизлер тиккелей сениң бетине, бизлердин ушыраған бұлгиншилигимизге сен себепкерсең, мынлаған адамның нәлети сениң басыңа жаўады, егер ертели-кеш сениң өжетлик пенен Россияға қарсы ислеп атырған хәрәкетлериңниң себебинен Хийўа жазаланса, онда сениң сақалың бирим-бирим жулынады, оннан кейин оны жыйнап ала-алмайсан деймиз»³.

Сейдмухаммед Рахим хан II Мәтмурат дийўанбеге бас болған биринши топардың төрепине толық өтеди. Солай етип, орыслардың Хийўаға топылыс жасаўына сылтаў толық еди.

2.2. Патша Россиясының Хийўаны хәм каракалпақлар жерин басып алыўы

1873-жылы февраль айында ханлықта ишки хәм сыртқы жағдай шийеленискен ўақытта Хийўаға орыслардың атланысы басланды. Олар Хийўаға төрт топар, яғный еки Кавказ (Красноводск хәм Манғышлақ) топары, Оренбург хәм Түркстан

¹ ГАОО, Ф. 6, оп. 10, д. 8369. 44-75 қағазлар. «Россия и Туркмения в XIX веке»... 6-бет

² Садыков А.С. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX начале XX вв., Ташкент, «Наука», 1965, 45-б.

³ Россия и Туркмения в XIX веке. К вхождению Туркмении в состав России. ч. I, Ашхабад, с.48.

топары болып жүрис кылды. Усы топарларға улыўма басшылық Түркстан генерал-губернаторы Кауфманға тапсырылды. 1873-жылдың февраль айының басында генерал Марковтың басшылығында Кавказ топарлары (4300 адам) жүрис баслады. Февральдың ақырында генерал Веревкиннің басшылығында Оренбург топары (3400 адам), оның изин март айының басында генерал Головачев болған тийкар топар-Түркстан топары (4600 адам) Ташкенттен Хийўага карай атланды. Генерал Кауфман да усы топар менен жүрис хәм барлық жүриске қатнаскан топарларға басшылық етти. Барлығы болып жүриске орыслардан 12 мыңнан аслам адам катнасып, 56 топ қолланылды¹.

Хийўа ханлығына орыслардың бул күшине сан жағынан да, сапа жағынан да төтепки бере алатуғын әскерий курал техника да жоқ еди². Ханның кеше ғана атызда жүрген диндарлардан куралған нөкерлериниң жаўынгерлик уқыбы орыс әскерлеринен төмен еди. Оның үстине ол нөкерлерден урысыўға интасы да аз болды.

Орыс әскерлериниң төрт топарынан, жолсызлықтың нәтижесинде жеткиликсиз таярлық көргенликтиң себебинен бир топар (Красноводск) кейин қайтты, қалған үш топар май айының ақырында ханлықтың орайы болған Хийўаға жакын қалалар калды. Орыс әскерлери тек Адам қырылған, Уч учан, Хал-елатларында хәм Хожели, Хазарасп, Гүрлен қалаларында ханның нөкерлери менен саўаш кылды. Деген менен тез арада Россия әскерлери Хийўа ханлығын жаўлап алды. Бул жаўлау алыў Россия ушын жеңилге түсти. Буның тийкарғы себебиниң бири 1873-жылы ханлықтағы халықлардың ханға карсы наразылығының күшейиўинен ибарат болды. Ханлықтағы ханға наразы болғанлар патша әскерлериниң Хийўага карай илгерилеўине жәрдем берген. Мәселен, 1873-жылы балықшы карақалпақлар Арал флотилиясының капитаны Ситниковқа Аралдан Қоңыратқа карай жүриўге жәрдем берди. Орыслардың усы жүрисинде карақалпақтың Сейтғазы деген бийи генерал Веревкин менен флотилия капитаны Ситниковтың байланысып турыўына жәрдем еткен. Карақалпақтың Кәдирберди бий Қоңырат комендантының көплеген тапсы-

¹ Салыков А.С. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX начале XX вв., 46-б.

² Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России. 306-б.

маларын орынлаған¹. Хәтте Ережеп аға бийдің басшылығында бир топар карақалпақ бийлери генерал Кауфманнан барлық карақалпақларды бөлместен, Россия пукарашылығына алыўды етениш еткен².

Орыс әскерлериниң Хийўага карай илгерилеўине ханлықтағы басқа халықлардың ўәкиллери де жәрдем берген. Мәселен, казак Кабак Ерманбетов хәм Калнияз Түркестановлар, түркмен Атамурат, Нефес мерген, Назар Дурлы хәм басқалар орыс әскербасыларына жол көрсетип жүрген³. Патша әскерлерине хийўалы өзбеклер де, әсиресе саўдагерлер жәрдем берген. Олар урыс ўақтында генерал Веревкин менен генерал Кауфманның арасында байланыстырыўшылардың қолға түскенлерин Хийўа ханының хәмелдарларынан қуткарыўға жәрдем берип турған⁴. Әлбетте, буннан халық орыслар тәрәпинде болды деген жуўмақ шықпайды. Ханлықтағы адамлардың орыс әскерлерине қол ушы жәрдеми менен патша хәкиметиниң сиясаты арасында тиккелей карама-карсылық бар еди.

Хакыйкатында, Карақалпақстан аймағында патша армиясына карсы қатан саўашлар болды. Кауфман менен бирге қиятырған генерал Иванов топары менен Карақалпақстан аймағының кубла тәрәпинде, дәрья жағасында аяўсыз урыслар болды. Усы атланыстың қатнасыўшысы В.Тихменовтың қол жазбаларында қатан саўашлар болғаны, жөне де патша генераллары халықты қырғаны, зорлық пенен азық-аўқат жыйнағаны хакқында жазылған. 18-майда генерал Кауфман әскерлери Әмиўдәрьядан өтип, 23-май күни Хазарасп қаласын басып алды, Хийўага карай атланды. Бул ўақытта генерал Веревкин топары Қоңырат хәм Хожелини басып алып, Маңғыт қаласына карай бағдар алған еди. Басқыншылар Маңғыт хәм оның әтиралындағы аўылларды талады. Ол хакқында Мухаммед Юсуп Баяний: «Маңғытта қырғын урыс болды. Веревкинниң буйрығы менен ерлер, хаяллар, ғаррылар хәм балалар қырып тасланды. Бесиктеги нәрестелер шырқырап жылаўы менен калды. Қала жер менен жексен етилди хәм өртеп жиберилди»⁵—

¹ ЦГВИ. Ф. ВУа, д. 6791. I-II қағазлар.

² Известия и заметки из действующего отряда. «Туркестанские ведомости», 1872, №32.

³ Абаза К. К. Завоевание Туркестана. СПб., 1902, 182-б, Грозсков Н. И. Хивинский поход 1873 г. СПб., 1889, 98-б.

⁴ Бул да сонда, 202-б.

⁵ Мухаммед Юсуф Баяний. Шажараи Хоразмшахий. Т., Ф. Фулом номдаги адабиёт ва санъат нашри, 1994. — 46-б.

деп жазады. Ҳақыйкатында да, Маңғыттағы патша генералларының канхорлығы фашистлерден кем болмаған.

Бул жерде қырылған адамларды жерлеген өүлийени Маңғыт каласында «Мың ярым шейит мазары» деп атайды¹. Ол мазар хәзир орыс патшасының жауызлығының гүәасы болып тұр.

Бул ўақытта Хийўада жағдай қыйынласты. Хан туркменлер арасына барып баспаналаўға мәжбүр болды. Атаман Төре хан Мәтнийаз дийўанбеги Кауфманнан қаланы ўайранламаўды сорады. Бирак, Кауфман Хийўаны басып алып, ондағы байлықларды талан-тараж етти. Хан сарайындағы барлық байлықлар, бийбаха китаплар, хан ғәзийнеси, тахты хәм тахт Петербургқа жиберилди.

Патша генераллары өзлериниң баскыншылар хәм халықарайимсиз адамлар екенин көрсете баслады. 1873-жылды жазында генерал Кауфманның буйрығы бойынша генерал Головачевтың әскерлери жәрийма төлеўди азғана ирқкәт ушын парахат отырған түркмен аўылларын қырғынға ушыртып, үйлерин тонаған². Мәтмурат дийўанбеги хәм Рахматулла жасаўылбасы Калуга каласына сүргинге жиберилди.

1873-жылы 2-июньде генерал Кауфман талабы бойынша хан өзиниң жазғы бағы-Гендимиянға келди. Ол жерде орыс әскерлериниң штабы жайласқан еди. Сөйтип бул жерде Кауфман менен хан арасында питим басланды. Ол мәжбүрленген «Гендимиян питими» деп аталады.

1873-жылдың 6-июнинде генерал Кауфман хан менен бирге ўақытша режеге қол қойды. Ол режеде ханлықты ўақытша басқарыў тәртиби белгиленди. Сейдмухаммед Рахим II Хийўа хан болып қалды. Барлық хәмелдарларды жұмысқа оның қоятуғын болды. Суд жұмысларын қазы-қәланлар менен бир ханның өзи жүргизди. Ханның басшылығында 7 адам ибарат хәмелдарлар хәм қаржы жұмысын алып барыў ушын кеңес дүзилди. Кеңестин қурамына үш Россия пуқарасы хәм үш хийўалы (Мехтер, дийўанбеги хәм ханның туўысқанларнан бир адам) кирди. Кеңестин қасында еки хаткер хәм дилмаш болды. Кеңестин қурамына подполковник Иван Хорошхин, ташкентлик саўдагер Алтынбаев, дийўанбеги

¹ Файратдин Хожанияз улы, Оңғарбай Жумабай улы. Карақалпакстан мухаддес орынлар. Нөкис, 1994, 61-6.

² Юлдашев М.Ю. Баяни и его исторический труд // «Общественные науки в Узбекистане», 1962, №3. 46-6.

Мәтнийаз, Абдулла бий, Елтүзер инақлар кирди. Кеңес әскерий мәселелерди генерал Кауфманның руксаты бойынша шешетуғын еди¹.

Кеңеске хан рәсмий түрде басшылық етти. Дәслеп кеңес шақырылып туратуғын болды. Кейин ала шақырылыўы керек ўақытында өткерилип турды. Еки айдан кейин кеңес өзиниң жұмысын тоқтатты. Оннан кейин Кауфман хан менен болатуғын келисимди таярлаўға киристи. Келисимниң шәртлерин дәслеп Петербург пенен келисип алды. 1873-жылдың 12-августында Хийўаның қасындағы ханның Гендимиян бағында хан менен патша хәкиметиниң атынан хәрекет етиўши генерал Кауфман арасында келисимге қол қойылды. Келисим қысқа кирису хәм 18 бәнттен ибарат еди.

Гендимиян келисиминиң биринши бәнти Хийўа ханының Россия патшасынан пүткиллей ғәрезли екенлигин тастыйықлады. Хан қоңсылас мәмлекетлер менен өзінше байланыс жасаўдан бас тартты хәм өзін «императорға бағынышлы» деп мойынлады.

Келисимниң 2-3-бәнтинде Әмиўдәрьяның оң жағасын Россия патшалығына тиккелей бағындырғанлығы көрсетилди.

4-бәнтте патша хәкиметине Әмиўдәрьяның оң жағасындағы жерлердин бир бөлегин Бухараға берийге руксат берилген.

5-бәнти саўда, кемешиликке, орыс буржуазиясының хуқықларына хәм оларға жеңилликлерге бағышланды. Әмиўдәрьяда тек орыс кемелериниң жүзиўине хуқық берилген. Хийўаның кемелери дәрьяда патша хәкиметиниң руксаты бойынша жүретуғын болған.

6-7-бәнтлеринде орыс капиталистлери де ханлықтын қәлеген жерине жағыс, койма, дүқан хәм тағы басқа орынларды ашыўға хуқық берилген.

8,9-11-бәнтлери бойынша орыс саўдагерлерине еркин саўда жүргизиўге хуқық берилди, олар зәкаттын 5% инен, Хийўа арқалы алып өтетуғын затлардың бажыларынан хәм де басқа төлемлерден азат етилди. Тағы да оларға ханлықтын барлық қалаларында өзлериниң ўәкиллерин қойыўға хуқық берилди. Орыс қарўанларына ханлық арқалы еркин жүриўге мүмкиншилик туўдырылды.

¹ Салыков А.С. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX-начале XX в. в., 47-6.

12-бәнтінде орыс буржуазиясына ханлықтағы ири мүдделерди сатып алыуға ҳуқык берилген. Олар ушын төленетуры салықтың көлемин Россия ҳүкимети белгилеуи тийис болған.

13-бәнтте Хийўа хәм орыс саўдагерлери арасында дүзилген келисимди бузыуға хешкимниң ҳақысы жоқ екенлиги көрсетилген.

14 хәм 15-бәнтлерде Россия пукарасы менен Хийўа пукарасының арзасын караганда орысларға жеңиллик берилсин, деп көрсетпе берилген.

16-бәнтінде Хийўа ҳүкимети Россиядан келген «хәткә қыйлы» адамларды кабыл етпеуге, жасырынып жүрген «жазатын орыс пукараларын» патша ҳүкиметине услап бериуге мәжбүрленген.

17-бәнтінде ханлықта кулшылықты мәңгиге жоқ етип көзде тутылған. Сол жылдағы ханлықта болған 40 мың кулдың хәммеси куллықтан азат етилген.

18-бәнт Хийўаның Россияға төлейтуғын жәриймасын бағышланған. Ханлыққа 20 жыл мүддетке, яғный 1893-жылдың 1-ноябрине дейин төлеуи керек болған 2 миллион 200 мың сом жәрийма салынған. Кейин ол мүддет 1901-жылдың ноябрине дейин созылған.

Солай етип, Хийўа ханлығы хәм оның халықлары патша ҳүкиметиниң толық теңсизлик, ғәрезлилик шырмауында қалды.

Ханлықтағы халықлар, олардың ишинен әсиресе каракалпак халқы, Россия патшалығының Хийўаны жаўлап алыуынан үлкен үмит еткен еди. Олар XIX әсирдин екинши ярымында баслап Россия пукаралығында болыуға, бир тутас ел болыуға умтылып бир канша хәрекетлер ислеген еди. Патша әскерлериниң Хийўаны жаўлап алғанының биринши күнлери-де каракалпаклар орыс мәмлекетинен Россия пукаралығына бир тутас ел етип кабыл етиўди өтинген еди. Бирак патша ҳүкимети каракалпаклардың бул өтинишине хеш кандай дыққат аудармады. Патшаның Хийўа ханы менен болған келисиминин барлық бәнтінде хәтте каракалпаклар туўралы бир дәрәжә сөз айтылмады. Керисинше, келисимниң 2-3 бәнти бойынша 1874-жылы Әмиўдәрья бәлими дүзилди, каракалпаклардың жери де, халқы да екиге бәлинип қалды. XIX әсирдин 50-70-жыллары өзин-өзи басқарып, мәмлекетлигин енди тиклеп киятырған каракалпаклар орыслардың колониаллық сиясаты-

ның нәтийжесинде ярым әсир даўамында еки мәмлекет (Россия хәм Хийўа ханлығы) арасында бәлинип жасауға гириптар болды. Орыс патша ҳүкиметин каракалпак халқының тәғдири хеш ўақытта да қызықтырмаған еди.

2.3. Каракалпакстанның патша Россиясының колониясына айландырылуы

Патша Россиясы Хийўа ханлығын жаўлап алды. 1873-жылы 12-августта Хийўа ханының Гендимиан бағында Хийўа ханы хәм Россия ҳүкимети ўәкили қол койған Шәртнама тийкарынан Россия империясының мөплерин гөзледи. Бул үлкеде өз үстемлигин толық орнатуы мақсетинде хәм аўхалды қадағалап барыу ушын Россия империясы Хийўа ханлығының бир бәлегин өзине қосып алды. Шәртнаманың 2-бәнтине муўапық бурын Хийўа ханлығы сорамында болып келген Әмиўдәрьяның оң жағалық бәлеги мәжбүрий түрде Россия курамына киргизилди. Ал, Хийўа ханлығы Россия империясының ярым колониясы-вассалы болды.

Әмиўдәрьяның оң жағалық бәлегинде жасап атырған халықлардың басым көпшилиги каракалпаклар еди. Россия хәкимшилиги өзи жаўлап алған жерлеринде россиялық аймақлық бирлигин дүзди. Атап айтқанда, 1873-жылы Әмиўдәрьяның оң жағалығындағы жерлерди бирлестирип, Әмиўдәрья округи¹ деп атады. Бул үлке арадан бир жыл өткеннен кейин 1874-жылы Әмиўдәрья бәлими деп қайта аталды. Дәслепки жыллары бул үлкени басқарған басшылары тиккелей генерал-губернаторға бағынды хәм тиккелей Түркстан генерал-губернаторлығының курамында болды. Россия империясы 1886-жылы Түркменстан жерлерин толық басып алғаннан кейин бәлим басшыларының генерал-губернаторға тиккелей бағынышлы болыуының зәрүрлиги қалмады. Усы ўақыттан баслап Әмиўдәрья бәлимин Сырдәрья ўәлаятының курамына қосып жиберди².

Солай етип, Түркстан генерал-губернаторлығы Сырдәрья ўәлаятының Әмиўдәрья бәлими деп аталатуғын болды.

¹ ОзР ОМА. ф.1, оп.16, д.718, л.л. 1-17.

² Военно-статистическое описание Хивинского оазиса. /Сост. Гиришфельдом и Галкиным. Ташкент, 1903, часть II, 2-6.

Эмиўдәрья бөлиминин аймаклық шегаралары Арка Батыста—Арал тенизи хәм Сырдәрья ўәлаятынын Перовск, Казалы уездлерине шекем, Шығыста—Сырдәрья ўәлаятынын Шымкент уезди хәм Самарканд ўәлаятынын Жиззак уездине шекем, Түслик Шығыста—Бухара әмирлигинин сахралык районларына шекем созылып жатты. Ал, Түслик Батыста—Эмиўдәрья бойлап Хийўа ханлығы менен шегаралас болды¹.

Эмиўдәрья бөлиминин тийкарғы халқы каракалпақлардан, өзбеклерден, казаклардан, түркменлерден ибарат болды. Сонын менен бирге бөлимде баска да халыклардын ўәкиллери жасалды. Бөлимнин жер майданы 75900 кв шақырым, халкынын саны 192312 адам болған². Эмиўдәрья бөлими болып аталған бул аймақлар каракалпақлардын әйjem заманнан берли жасап киятырған ата мөканы еди.

Россия хәкимшилиги жаңадан дузилген бөлимди баскарыу ушын хәм Хийўа ханлығын, Түркменстан жерлерин өз қалағалауында услап турыу максетинде бөлимнин хәкимшилиги орайын белгилеўге киристи.

Хәкимшилик орайдың орталык болыуы патша Россиясы басшыларынын талабы еди. Сонлықтан да қала салынатуғын орынды таңлау хәм қаланы салдыруу иси менен Түркстан генерал-губернаторы, усы аймақтағы орыс армиясынын бас әскербасысы генерал фон К.П.Кауфман тиккелей өзи шуғыланды³.

К.П.Кауфман аймаклық хәкимшилик орай болатуғын қала ушын Хийўа ханынын туўысканы, хан сарайындағы ен мәртебели хызметкер-дийўанбеги Мөтнийздың бағын таңлады. Бул жер халык арасында «Төрткүл» аты менен белгили болған. Ол Төрткүл жалтын бойындағы кишкене аўыл еди. Қаланың дәслепки қурылысы 1873-жылы 21-августта басланып, 1873-жылы 5-сентябрьде-16 күн ишинде питкерилди. Бул қорған қаланы тийкарынан Түркстан отрядының әскерлери қурды. Қала Лейхтенбергскийдин усынысы бойынша императорлар Петр I хәм Александр II лердин естелигине Петро-Александровск деп аталды. Қалада ең дәслеп әскерий атағы бар

¹ Досумов Я.М. Очерки истории Каракалпакской АССР. 1917-1927 г., Ташкент: Изд. УзССР, 1960, 11-6.

² Военно-статистическое описание Хивинского оазиса. /Сост. Гиршфельдом и Галкиным. Ташкент, 1903, часть II, 56-6.

³ Бул да сонда. 7-11 б.

хызметкерлерге турак жайлар, әскерий складлар, қорғаныс дийўаллары салынды. 1873-жылы 26-августта усы жаңа қалада Түркстан генерал-губернаторы К.П.Кауфман «Эмиўдәрья округин баскарыу хаккында ўақытша режеге» қол қойды. Бул реже қосымшалары менен 1874-жылы 9-мартта император Александр II тәрәпинен тастыйықланды¹. Солай етип, қала халык арасында «Төрткүл» деп аталды, ал орыс хәкимшилиги оны Петро-Александровск деп атады.

Қалада әскерий казармалар, Эмиўдәрья бөлими баслығынын кенсеси, офицерлер клубы, қалалык парк, ширкеу имараты, емлеўхана, банк жайы, телетин хәм пахта тазалау заводлары, мектептер хәм баска да хожалык хәм мәдениеттін мөкемелер болды².

Қала хәкимшилик орайы, санаат хәм мәдениеттін раўажланған орны ретинде өсти. Қала халқы 1881-жылы мын адамнан сәл асатуғын болса, 1913-жылы 7200 адамға жетти³. Солай етип, қала сапа жағынан да, сан жағынан да өсти.

Петро-Александровск қаласында патша хәкіметинин барлық хәкімшилик сүриуши хызметкерлери орналасты. Бөлим баслығы хәм баска да барлық хәмелдарлар пүткил Эмиўдәрья аяғындағы халықлар үстинен патшашылықтын хәм орыс буржуазиясынын қолониалык сиясатын тиккелей иске асырушылар болды. Усыған сәйкес олар барлық хуқықларға ийе болды.

Бөлим халқын хәм бөлимге қонсылас еллерди баскарыуда Эмиўдәрья бөлиминин баслығына әскерий губернатордың хуқықы берилди⁴. Сондай-ақ оған округтеги армияны баскарыуда сол армияның сәркәрдасы хуқықы берилди. Эмиўдәрья бөлиминин баслығы Түркстан генерал-губернаторынын усынысы бойынша Россия патшасынын буйрығы менен тайынланды хәм усы тәртипте бул лаўазымнан босатылатуғын болды. Сонлықтан оған патша атынан Хийўа ханы менен барлық шегаралык жұмысларды алып барыу тапсырылды. Бөлим баслығы бөлим аймағындағы сайланып қойылатуғын барлық жергиликли хәкімшилик хызметкерлерин өз лаўазымларына тастыйықлауға хәм босатууға хуқыкты болды⁵.

¹ Бул да сонда. 12-6.

² Камалов С.К., Қошанов А.Қ., Хажиев Г.Н. Төрткүл-Каракалпакстаннын биринши пайтахты. Нөкис. «Каракалпакстан», 1993, 6-б.

³ Бул да сонда. 13 — 14-бб.

⁴ Военно-статистическое описание Хивинского оазиса, 2-б, 1-бет.

⁵ Положение об управлении Туркестанском краем. Ташкент, 1911, 20-бет.

Дәслеп Әмиүдәрәя округи болып дүзилген ўақтында ол хәкимшилиқ басқарыу жағынан еки бөлимнен-Шымбай хәм Шорахан бөлимлеринен ибарат болды.

Шымбай бөлимнің аймағы 21500 кв км, халқы 124876 адамнан ибарат болды¹.

Шорахан бөлимнің аймағы 54400 кв км, халқы 67436 адамнан ибарат болды. Усы еки бөлимди Әмиүдәрәя округи баслығының жәрдемшилери—орыс хәкимшилигиниң үекиллери-приставлар басқарып турды.

1873-жылғы реже бойынша оларға уезд баслықларының хуқықлары берилди. Уезд баслықлары дәслепки жыллары өз участкаларын Петро-Александровск бекинисинде турып басқарды. Халық оларды әпиўайыластырып «ояз» деп атады.

Сол дәўирдин мағлыўматлары бойынша, Әмиүдәрәя бөлими көп миллетли болды. Бөлимнің миллий курамында 95 мың каракалпақлар, 55 мың өзбеклер, 40 мың қазақлар, 16 мың түркменлер жасаған.

Патша хәкимшилиги өз сиясатын жүргизиў мақсетинде жергиликли хәкимшилиқ лаўазымлары ушын сайлаўлар өткерди. 1875-жылы Әмиүдәрәя бөлимине полковник Носовичтиң басшылығында шөлкемлестириў комиссиясы жиберилди. 1875-1876-жыллары өткерилген жергиликли хәкимшилиқ лаўазымларына сайлаўлардың барысын полковник Носович басшылығындағы шөлкемлестириў комиссиясы қадағалап барды. Солай етип, жергиликли халық еркин сайлаўлар өткерип хуқықына да ийе болмады. 1874-жылы Әмиүдәрәя округи Әмиүдәрәя бөлими болып қайта аталғаннан баслап, Шымбай хәм Шорахан бөлимлери Шорахан хәм Шымбай участкасы деп айтылатуғын болды. Участкалар болыслықларға бөлинді. Өз гезегинде болыслықлар аўыллық жәмәәтлерге бөлинді².

Шорахан участкасы: Төрткүл, Сарыбий, Шейх-Аббаз, Бийбазар, Мынбулак, Шорахан хәм Тамды болып, 7 болыслықтан ибарат болды.

Шымбай участкасы: Нөкис, Шымбай, Кегейли, Көкөзек, Бесжап, Есим, Дәўқара, Көккөл, Нәўпир, Таллық, Қоңырат хәм Жанабазар болып, 12 болыслыққа бөлинді.

Болыслықлардың хәкимлик шегаралары белгиленди. Хәр бир болыслықтың басында халық төрепинең сайланған болыс

турды. Болыслар жергиликли халықтың үекиллеринен сайланды. Болыслықлардың курамында бир неше аўыллық жәмәәтлер болды. Аўыллық жәмәәтлер жерден, суўдан пайдаланыў шәраятларына ылайықластырылып, уруўшылық қатнастарына, туўысқан-қарындаслығына қарап дүзилди. Бундай аўыллық жәмәәтлерди аксақаллар басқарды.

Халықты басқаратуғын хәкимшилиқ лаўазымлар-болыслар хәм аксақаллар сайланып қойылды. Бирақ, сайлаўларды орыс хәкимшилигиниң үекиллери өткерген. Олар болса парахорлық пенен шуғылланған.

Параны ким көп берсе, сол лаўазымларға сайланған. Нәтийжеде бир қатар халық қәлемеген адамлар хәмел алған. Солай етип, аты сайлап қойылды дегени болмаса, орыс хәкимшилигине унаған адамлар ғана басшы лаўазымларға сайланған.

Бул илажлар орыс хәкимшилигиниң буйрығы бойынша иске асырылды. Орыс басшылары елди дәслепки жыллары басқарған ўақтында басқарыўға бирден өзгерис жасамады. 1875-жылдан сон уруў аксақалларының өз бетинше басқарыўын сайлап қойыў жолы менен басқарыўға өткен. Бул сиясат орыс хәкимшилигиниң үлкени өз қәлеўинше басқарыўына имканият дүзди.

Әмиүдәрәя бөлимнің түслик бөлими хәкимшилиқ басқарыў жағынан Шорахан участкасына тийисли болды. Бул участкада каракалпақлар, өзбеклер, қазақлар, түркменлер жасалы. Сондай-ақ ораллы казак хәм орыслар болды. Бул участканың халқының тийқарғы кәсиби пахташылық хәм дийқаншылықтың басқа да түрлери болды. Усы участканың Қызылқум районындағы Мынбулак хәм Тамды болыслықларында әйjem заманлардан берли каракалпақлар жасап келген еди. Сондай-ақ, каракалпақлар менен аралас қазақлар да жасады. Олар тийқарынан шарўашылық пенен шуғыланды.

Әмиүдәрәяның куярлығындағы аймақлар Шымбай участкасына қараслы болып, ондағы елдин басым көпшилигин кураған каракалпақлар хәм басқа да халықлар дийқаншылық хәм шарўашылық пенен шуғыланды. Усы участканың Дәўқара районының халықлары дийқаншылық хәм шарўашылық пенен шуғыланды, ал айырым жерлериндеги аўыллар аралас хожалық жүргизди. Таллық районының халықлары балықшылық, дийқаншылық хәм шарўашылық хожалықларын раўажландырды¹.

¹ Досумов Я. М. Очерки истории Каракалпакской АССР. 1960, 13-б.

¹ Военно-статистическое описание Хивинского оазиса, 4-б.

² Военно-статистическое описание Хивинского оазиса, 3-б.

Патша ҳәкимшилиги үлкедеги халық хожалығының барлық тарауларын өз колына алды. Усы мақсет пенен бөлимнің участкаларын хәм болыслықларды суу менен төмийинлейтуғын ири суу тармақларын дүзди. Бундай ири суу тармақларының басына өзлериниң кеўлине унаған адамларды ғана басшы етип койды. Әмиүдәрья бөлимінде алты суу тармағы болды. Шөрахан хәм Шимам суу тармағы пүткил Шөрахан участкасын суу менен төмийинледі. Шымбай участкасында төрт суу тармағы дүзилди. Олар: —Әмиүдәрья, Ийшанжыққын, Кегейли, Қуўанышжарма тармақлары еди. Бул суу тармақлары пүткил Шымбай участкасын суу менен төмийинледі. Усы суу тармақларын басқарған хәр бир басшы адамлар арық ақсақаллар деп аталды.

Жоқарыдағы хәмеллерден кейинги хәкимшилик хызмет орны елиўлик деп аталды. Орынларда жасап атырған халықтың санын есапқа ала отырып, 50 үйге бир басшы койылған. Усы тақылетте үлкениң жана басқарыу системасы дүзилди.

Орыс хәкимшилиги елдеги суд жұмысларын да қайта дүзди. Суд ислери бурынғысынша қазылардың қолында қалды. Бирақ, бурын хәр бир бекликте бир қазы болған болса, енди ол орайластырылды. 1876-жылғы сайлаулардан кейин суд участкалары пайда болды. Усы тийкарда Әмиүдәрья бөлиминиң Шымбай участкасы 5 суд участкаларына: Нөкис, Дәўқара, Қонырат хәм Таллық, Кегейли хәм Нәўпир, Шымбай, Есим хәм Көккөл болыслық суд участкаларына бөлинди¹.

Бул участкалардың хәр бириниң басында қазы турды. Сайлау мапазында болыс хәм ақсақалларды сайлаған жоқ менен қазыларды да сайлады. Олар халық төрепинен үш жыл мүддетке сайланып койылды.

Әмиүдәрья бөлиминиң хәкимшилиги бул судларды халық төрепинен сайланған «халық судлары» деп атады. Халық оларды қазылар деп атады. Қазылар Хийўа медреселерин питкерген, ислам дини хәм шәрият қағыйдаларын жетик билетуғын саўатлы адамлар болды. Патша хәкимшилиги қазыларды өз мәплери ушын шебер пайдаланды. Бирақ, халық судларына сайланыўшылардың билим дәрежеси хәққинде нызам талаплары болмаған. Сонлықтан да гейпара жағдайларда орыс хәкимшилиги өзлерине унаған адамларды медресе питкermесе де, қазылар судына сайлап коятуғын болған.

¹ ЦГИА РУ. Ф. И. 907, оп. 1.1. 65-қағаз.

Қазылар суды таласлы мәселелерди, даў-жөнжеллерди шешиў менен шекленип қалмастан, бөлим турмысындағы барлық мәселелерге араласқан¹.

Қазылар қуралтайы қазылар судынан жоқары болды. Ол қазылар судының шешимине қанаатланбаған адамлардың шағым арзаларын көрип шығатуғын еди². Әмиүдәрья бөлимниң Шөрахан хәм Шымбай участкаларында жарастырыўшы суд участкалары болды. Орыс хәкимшилиги ўәкиллери бул судты «орыс суды» деп атаған хәм өз хўжетлеринде жазған. Жарастырыўшы судлар тергеўшиниң хызметин де алып барған. Әмиүдәрья бөлимниң жарастырыўшы судлары Самарқанд судлық округиниң бир бөлими болып, ол Ташкент суд палатасына бағынған³.

1880-жыллардан баслап, отырықшы елатларда хәр бир болыслықта бир қазылар суды болған. Ал, көшпели хәм ярым көшпели кишилеў елатларда хәр бир аўылда бир қазылар суды болған⁴.

Солай етип, хәкимшилик орынларына сайланғанлардың барлығы да патшаға садық хызмет етиўшилер хәм Россияның колониаллық сиясатын жүргизиўши хәмелдарлар болды. Орыс хәкимлери Әмиүдәрья бөлимин басқарған дәслепки күнлерден баслап-ақ басқарыўдың барлық тарауларын өз қолларына алды хәм оны орайластырды. Нәтийжде бөлимдеги барлық ис ақ патшаның колониаллық сиясатының талапларына бағындырылды хәм соған бейимлестирилди.

«Түркстан үлкесин басқарыў хәққинде реже» бойынша 200 хожалықтан кем болмаған хәр бир аўылда ақсақаллықлар-аўыллық жәмәәтлар дүзилди. Аўыллық жәмәәтлерди сайланып койылған ақсақаллар басқарды. Орыслар оларды старшиналар деп атады. Ақсақалларды сайлаўға ғалаба халық толық қатнастырылмады. Оларды тек аўыллардан таңлап алынған сайлаўшылар ғана сайлады. Шөрахан участкасында 10-15 шаңарактан бир сайлаўшы, ал Шымбай участкасында 10 шаңарактан бир сайлаўшы таңлап алынған. Солай етип, ақсақаллар, болыслардың қатнасыўы менен олар таңлап алған сайлаўшылар

¹ Военно-статистическое описание Хорезмского оазиса, 7-6.

² Бул да сонда, 10-6.

³ Косбергенов Р. К. Каракалпақстанның Россияға қосылыўы, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1972, 23-6.

⁴ Военно-статистическое описание Хорезмского оазиса, 9-6.

төрөпинен сайланған. Соңынан олар участканың хәм бөлимниң баслықлары төрөпинен тастыйықланған¹.

«Түркстан үлкесин баскарыу хаккында реже» талапларына сәйхес болыслықлар 1000 га жакын шаңарақлардан, айырым пайытларда оннан да көбирек шаңарақлардан ибарат болған бир неше аўыллық жәмөетлерден дүзилген. Болыслықларды баскарыушыларды болыс деп атады. Сайлаўларды өткерюу тәртиби исленип шығылды. Ол бойынша ең дәслеп аўыллық жәмөеттиң жыйналысында елиў шаңарақтан бир адамды елиўлик етип сайлады. Болыслық аймағында сайланған барлық елиўликтер жыйналып қуралтай өткерген. Усы қуралтайда болыслықты басқаратуғын болыс сайланған. Тәртип бойынша болыслықты басқарыуға еки адам усынылған. Олардың биреуи болыс болса, екіншиси болыстың орынбасары болған. Болысты хәм оның орынбасарын сайлаўға участка баслығы-«ояз» қатнаскан. Әлбетте, сайлаўдың барысында «ояз» өз усынысын өткерип отырған.

Болыслар хәм ақсақаллар үш жыл мүддетке сайланды. Олардың ұазыйпалары белгиленди. Болыслар хәм ақсақаллар салықларды бөлистирип, халыққа салық салды хәм оларды жыйнады, сондай-ақ елдеги тәртипти бақлады, суд хәкимлериниң орынланыўына еристи, айырықша хәкимет буйрықларын булжытпай иске асырып орынлап отырды.

Хан заманында ел басқарған бийлер, аталықлар хәм басқа да хәмелдарлар халықтан жыйналған салықтан өз үлесин алып жумыс ислеген. Ал, патша хәкимлери жергиликли басшыларды өзлеринен гөрезли халда услаў максетинде сайланған болысларға айлық белгиледи.

Болыслар жылына 400 манат айлық алды, сондай-ақ хаткер хәм хат тасыўшыларға төлеў ушын жылына 200-600 манатқа шекем қаржы ажыратты².

1875-1876-жыллары орыс хәкимшилиги төрөпинен хан заманынан берли қолланып келген жерден, суўдан пайдаланыў хәм салық тәртиплерине, және де ўақым жер хәм балық аўлаў орынларына да өзгерислер киргизилди. Орыс хәкимшилиги Әмиўдәрьяның түслигиндеги руўханийларға, ири феодалларға хәм хан хәмелдарларына тийисли жерлерди мәмлекетлик жерлер, деп дағазалады. Жер салығынан жыйналған қаржылар енди жергиликли феодаллардың қалтасына түспейтуғын болды.

¹ Досумов Я.М. Очерки истории Каракалпакской АССР. 43-б.

² ОзРОМА, ф. и. -907, оп. 1, 31, 66 қағаз.

Солай етип, халықтан алынған барлық қаржылар орыс патшалығының казнасына түсти. Әлбетте бул сиясат жергиликли феодалларға, руўханийларға, хәттеки Хийўалы руўханийларға да белгили дәрежеде зәлел келтирди. Мысалы, Шорахан участкасындағы 13,3 мың танап¹, Шымбай участкасындағы 19 мың танап² жер хийўалы руўханийларға тийисли ўақым жерлер еди. 1875-жылы Хийўа ханы орыс хәкимшилигинен Әмиўдәрьяның он жағалығындағы ўақым жерлерге ўақымлық хуқықын қайтадан бекитиўди соранды, бирак, орыс хәкимшилиги буған келисим бермеді. Солай етип, бул жерлерди де дийқанларға узак мүддетке бекитип берди.

Орыс хәкимшилиги халықтан салық алыў тәртибин өз колониаллық мәплерине сәйкес ислеп шықты. Олар дийқанлардан салық жыйнаўда қарақалпақлардың жер-суў жәмөетшиликлеринен шебер пайдаланып отырды.

Патша хәкиметиниң сиясатына муўапық ураллы казаклар Әмиўдәрья бөлиmine көширилип алып келинди. XIX әсирдин 70-жылларында Әмиўдәрья бөлимінде 2 мың ураллықлар жасады. Бул казаклардың көпшилиги жасаған жери Первоначальный аўылы деп аталған. Олардың бир бөлеги Петро-Александровск қалашасында (орыслар жасаған қалаша) жасаған болса, 170 ке жакын казаклар Нөкис аўылында жасады³.

Қарақалпақлардың ата-кәсибиниң бири балықшылық болды. Балықшылық пенен теңиз бойында жасаўшы қарақалпақлар хәм казаклар шуғылланды. Қарақалпақстанның он жағалық бөлегин Россия өзине қосып алғаннан кейин бул жерлерге жер аударылған ураллы казаклар да келип қонысланды. Балықшылық тийқарынан дәрья сағалары менен Таллық хәм Дәўқара көлдериниң өтирапларында жүргизилди. Балықшылықтан пайда түсириў мүмкиншилигин көрген орыс санаатшылары балықшылық тараўын да өз қолына алды.

Балықшылық кәсибине байланысly Әмиўдәрья бөлими хәм Хийўа ханлығына қараслы балық аўлаў орынлары Әмиўдәрья балықшылық районы деп аталады⁴. Балықшылық районы аймағындағы Қоңырат, Бозатаў, Үрге балық аўлаў орынлары Хийўа ханлығына қараслы болды. Түслик Аралдағы барлық балық аўлаў орынлары Әмиўдәрья бөлиmine қараслы

¹ ЦГИА, ру. ф. 907, оп. 16, д. 781, 134-қағаз.

² ЦГИА, ру. ф. 907, оп. 16, д. 781, 134-қағаз.

³ Қосбергенов Р. Қ. Жоқарыдағы мийнети. 131-б.

⁴ Қосбергенов Р. Қ. Жоқарыдағы мийнети. 146-147-б.

болды. Түслик Аралдың хийуалық аймақларындағы балық аулау орынлары да, Әмиұдарья бөлимине караслы балық аулау орынлары да тийкарынан орыс балық санаатшыларының қолында болды. Дәслепки жыллары балық өнімлери Қоңырат хәм Қазалыға апарылып сатылады. XIX әсирдин төртинши шерегинде Арал тенизиндеги барлық балықшылық кәрханалары Оренбург саудагери Макеевтын қолында болды. Соңын ала балық өнімлери Аральскке жеткерилди хәм оннан арман Россияға жөнелтилди¹.

Россия хәкимшилиги Қарақалпақстанның оң жағалық бөлегинин халықларын колониаллық езиу астына алды. Ендигиден былай бул үлкенің халықлары көллердин хәм дәрьялардын балықларын еркин аулау хуқықларынан да айрылды. Үлке халықлары хәттеки тоғайлардағы жабайы жийде хәм жигилдик мийуелерин терип алып жеуден де айрылды. Халықлар қатты езиуге дуушакер болды. Колониаллық хәкимият сәл нәрсеге де күш қолланып отырды. Мысалы, 1874-жылы Шымбай участкасының баслығы халықтың саны хәққинда мағлыұмат сорады. Усы пайытты Шымбай участкасының қазақлары өзлериниң мағлыұматларын дүзип берген, ал қарақалпақлар болса халықтың саны хәққиндағы мағлыұматты бериуден бас тартқан. Өйткені, бул мағлыұматтын берилиуи салық муғдарының көбейип кетиуине алып келиуи мүмкин, деп қәуетерленген еди. Усыған байланыслы бөлимнің баслығы участкадағы уруу бийлерин шақыртқан хәм оларды күтпеген жерде қуралланған атқышлар менен қоршап алып, тутқынға алған. Бул тутқынларды тууысқанлары дизимди әкелип бергенге шекем қамап қойыуға буйрық берди хәм дизимди бериуге мәжбүр етті². Солай етип патша хәкимшилиги өз колониясына айланған оң жағалықтағы қарақалпақларды хәм басқа да халықларды қатты езиу жолы менен Россия империясының үстемлигин орнатты. Елді сиясий, экономикалық хәм социаллық жақтан патша Россиясының тутымы толық тастыйықланды. Бул жағдай үлкенің шийки зат аймағына айналысыуына хәм арзан жұмысшылар күши дереги болыуына алып келди. Қарақалпақлардың мәмлекетлиги де толық жоқ болды.

¹ Өтешесов А. Қарақалпақстан балықшылары. Нөкис: «Қарақалпақстан» 1979. 6-7-б.

² Қосбергенов Р. Қ. Қарақалпақстанның Россияға қосылуы. 129-129-б.

ПАТША РОССИЯСЫНЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДАҒЫ КОЛОНИАЛЛЫҚ СИЯСАТЫ, ОНЫҢ ТИЙКАРҒЫ МӘНИСИ ХӘМ БАҒДАРЛАРЫ

3.1. Патша хуқыметиниң Қарақалпақстандағы колониаллық жер хәм салық сиясаты

Патша хуқыметі Қарақалпақстанда өзиниң экономикалық хәм сиясий үстемлигин беккемлеуге киристи. Онда жер хәм салық мәселеси тийкарғы орынды ийелейди, себеби бул мәселеге Россияның колониаллық мәплери менен үлкедеги халықлардың социаллық-экономикалық турмыс жағдайы өзара тығыз байланыслы еди. Бирақ, колониаллық хәкимшилик басып алынған үлкенің аграрлық өзгешелиги хәққинда хәш қандай түсиникке ийе емес еди. Оны Әмиұдарья бөлиминиң баслығы 1875-жылы 6-январьда Түркстан генерал-губернаторына жазған билдириуінде қарақалпақларда да, дәрьяның қуярлығында жасайтуғын басқа халықларда да жерге ийелик етиу хәққиндағы мәселе бойынша бизиң басшыларымыз хәш қандай түсиникке хәм көрсетпеге ийе емес деп мойынлады. Усыннан кейин Түркстан генерал-губернаторы Кауфман Әмиұдарья бөлими баслығына асығыслық пенен көрсетпе берил, онда дәслепки илаж ретинде ханның жарлықлы хәм басқа да барлық жерлер Россия мәмлекетиниң жерлери болатуғынлығы жазылған еди¹. Бул хаттың изинше дәрхал Қарақалпақстанға жиберилген шөлкемлестириу комиссиясы өз жұмысында усы көрсетпелердин барлығын басшылыққа алды. Шөлкемлестириу комиссиясы басшысы (С.И.Носович) хәм үш ағзадан (А.И.Қазақов, Н.М.Должосто, М.Л.Рахманов) ибарат болды.

Шөлкемлестириу комиссиясының баслы ғазыйпасы аграр мәселеси жағдайларын үйрениу болып, басқарыу хәм судларды шөлкемлестириу жұмыслары комиссиясының екінши дәрежелі ғазыйпасы болды.

Шөлкемлестириу комиссиясы 1875—1877-жыллар дауаында жұмыс илеп, Қарақалпақстандағы жөмийетлик хәм

¹ ЦГВИАР, ф. 400 А/ч л. 21 л. 93-96.

мәмлекетлик шөлкестиреу мәселеси менен бирге аграрлық қатнастар ҳаққында бир қатар материаллар таярлады. Усы материаллар хәм басқа да дәрежелер бойынша Әмиўдәрәя бөлиминин Шорахан участкасындағы барлық 46739 танап егислик жердин 6347 танап жери мүлкдарларға, 14780 танап жери ўақымдарларға қараслы болып, қалған жерлер «патшалық ямаса ханлық» жер деп есапланған. Ал Шымбай участкасында ўақымдарларға 19 мың, мүлкдарларға 17690 танап жерлер тийисли болған¹. Шөлкестиреу комиссиясы тәрәпинен есапқа алынған барлық 40 ўақымлық жерлердин жетеуинин хужжети жойтылған, қалған 33 хужжетинин үшеуи XVI—XVIII әсирлерде, ал 30 ы XIX әсирде хәм олардын көпшилиги 1862-1872-жылларда дүзилген хужжетлер екенлиги анықланды². Шөлкестиреу комиссиясының жұмысы тийқарында 1877-жылы Әмиўдәрәя бөлиминдеги жер мәселеси ҳаққында рәсмий реже қабыл етилди. Бул режеге муўапық барлық жерлер Россия мәмлекетине қараслы деп белгиленди хәм тураклы пайдаланыў хуқықы тийқарында дийқанларға берилетуғын болды. Жарлықлы мүлк жерлер де мәмлекетлик жерлер қатарына киргизилди.

Солай етип, патша Россиясы тәрәпинен жаўлап алынғаннан кейин Қарақалпақстанның оң жағалық тәрәпиндеги бурин Хийўа ханларына, оның туўысқан-туўғанларына хәм хәмелдарларына тийисли болған барлық жерлер Россия мәмлекетинин жерлери деп дағазаланды³.

Ўақымлық жер ийелеўшиликте де гейпара өзгерислер орын алды. Тек Шорахан участкасының өзинде ғана 14780 танап ўақым жерден 13380 танап жери дәрәяның шеп жағындағы Хийўадағы диний мәкемелерге қараслы болса, қалған 1400 танап жери оң жағадағы руўханийларға тийисли еди. Патша хәкимшилиги үлкени толық колонияластырыў мақсетинде Хийўаның шеп жағалықтағы барлық ўақым жерлери де Россия мәмлекетинин меншиги, деп жәриялады. Бул мәселе бойынша хәр қандай арза хәм өтинишлерди орынлаудан патша хәкимети қатаң түрде бас тартты. Патшашылықтын бә-

¹ ОзРОМА. ф. 907 оп. д. 32. л. 4189. 97. 71. 78. О. Шкапский мағлыұматы бойынша Шорахан участкасында 4286 мүлкдар, 27799 танап патшалық жерлер болған. «Амударынский очерки» Ташкент, 1900, 118-б.

² ОзРОМА. ф. 907. оп. 1. д. 32. л. 89-97.

³ ЦГВИАР. ф. 400 А. V. д. 21. л. 8. Обзор Сырдарынской области. Ташкент, 1890, 21-29-б.

иләжлары жанадан жаўлап алынған үлкенин жарымшы-дийқанларының аўхалын «жеңиллетиў» сылтаўы менен әмелге асырылып, оның түп мәниси халықты колониаллық езиў жолы менен Россия мәмлекети қазнасының мәплерин қанаатландырыудан ибарат еди. Патша хәкимети колониаллық мақсетин иске асырыў ушын оң жағалықтағы ўақым хәм жеке меншик жерлерди де Россия қазнасының пайдасына шешти. Сырдарәя областьлық басқармасы статистикалық комитетинин 1887-жылғы мағлыұматларына қарағанда, Әмиўдәрәя бөлиминде 111 ўақым жер участкасы болып, олардың 79 ы мешитлер хәм мазарларға, 32 си медреселерге тийисли болған¹. Әсиресе, оң жағалықтағы Нәринжан баба, Қәлендер хана, Қарақум, Ийшан қала хәм басқа да муқаддес орынлар хәм руўханийлерге тийисли кең көлемдеги жерлер енди Россия қазнасына салық төлейтуғын болды.

Деген менен Түркстанда, соның ишинде Қарақалпақстанда аграр мәселесиндеги нәмәлимлик даўам етти. Сенаторлар Ф.К.Гире хәм Пален ревизиялары да, және де Н.П.Игнатъев басшылығындағы мәмлекетлик комиссия да жерге меншиклик мәселесин анық шеше алмады, хәттеки, император Александр III тәрәпинен тастыйықланған «Түркстан үлкесин басқарыў хаққындағы» нызамның (1886-ж 12-июнь) бир қатар статьяларында (256,260,269 х.т.б.) жер мәселеси көрсетилип, оны иске асырыў бойынша бир қанша жойбарлар хәм баянламалар болса да, жерге меншиклик хаққындағы келиспеўшилик даўам етти. Деген менен бул мәселедеги колониаллық мақсет патша хәкимшилигинин дыққат орайында турды.

Қарақалпақстанға көширилип алып келген ураллы казаклар суўғарып дийқаншылық ете алмағанлығы себепли, олар ушын дәслепки белгиленген 5502 танап жер хәм басқа да мәмлекетлик партаў жерлерди жерсиз хәм жери аз дийқанларға беруў жолы менен патша хәкимшилиги Қарақалпақстанда бул жерлерди салық төленетуғын жерлерге айландыра баслады. Усы мақсетте патша хәкимшилиги дийқанлардың мәўсимли көшип қоныс өзгертиўлерине тыйым салыўға киристи. Егер 1883-жылы бөлимде 1000 хожалық тураклы дийқаншылық пенен, 7 мың хожалық шарўашылық пенен шуғылланған болса, 1911-жылы отырықшы дийқан хожалықларының саны 2919 ға көбейди, ал шарўа хожалықлар саны 5927 ге шекем

¹ Сарыбас. К. Аграрный вопрос в Каракалпакии, Нөкис, 1972, 3-б.

азайды. Партау жерлерден дийканларға жер бериу дәстүрү былайынша басланды: партаудан жер алыу ушын дийкан бөлим баслыгына арыз етиуи тийис болды, соң бөлим баслыгы арыз еткен дийканға жер бериу хаккында болысқа көрсетилди берди. Бирак дийканға жер берилгени хаккында хеш канша хужжет дүзилмеді, берилген жер өлшенип те берилмеді. Бу өз гезегинде жер мәселеси бойынша үзликсиз тартыс-жаңжаллардин келип шығыуына себепши болды. Патша хакимшилигин жер мәселесинин бул төрепи емес, ал дийканлардин мүмкиншилиги болганынша көбирек жер салыгының өндиретилиуи кызыктырды. Сөйтип, Каракалпакстанда салык төленетугын жерлер көбейди. 1877—1897-жыллар дауамында 1541 танап жер салык алынатугын жерге айландырылды¹. Бу жерлер 2481 хожалыкка берилип, олардын 1238 жерсиз, 1243 жери аз дийканлар еди. Бул хожалыклардын 15,5 проценти өзбеклер, 26,4 проценти казаклар, 9,8 проценти түркмендер хәм 8,5 проценти каракалпаклар болды.

Соны да айтып өтиу керек, Каракалпакстанда партаудан жер бөлип бериу мәселеси 1886-жылғы нызамда да хәм баска да хужжетлерде де нызамлы рәуиште рәсмийлестирилметен еди. Бул жагдай жер мәселесиндеги алып сатаршылык хәм баска да, хәттеки, хәр қыйлы қылмыслы ислерге де кен қайра ашып берди. Мәселен, Әмиүдәрья бөлими баслыгының орынбасары полковник Эггерт партаудан бөлип берген хәм бир танап жер ушын тураклы түрде пара алып турған. Көпшилик жагдайда берилген жерлер ис жүзинде дийканшылыкка пүткиллей жарамсыз болған. 1908-жылы Шорахан участкасының Төрткүл болыслыгында жасаушы Рузмухаммед Айтмухаммедов хәм Аташ Әуезовлар Әмиүдәрья бөлиминин баслыгына: «Сарайлы деген жерден бизге бөлип берилген жерден еки жылдан бери мийнет етемиз, бирак оны хеш суугара алмадық, себеби бул жер жаптың аяғында хәм қумлык жерде жайласқан, мийнетимиз қуры босқа кетип атыр»,—деп жалды Әмиүдәрья бөлиминин жер комиссиясы өзинин 1915-жыл 1-сентябрьдеги мәжилисинде «партау жер мәселеси бир неше жыллардан бери шешилмей қиятыр»,—деп мойынлауға мәжбүр болды. Сонын менен бирге бурын ханның, оның хәмелдарларының оң жағалықтағы жерлеринде ислетилген дийканлардын жагдайы оғала ауыр болып қала берди. Өйткені

¹ Сарыбаев. К. Аграрный вопрос в Каракалпакии, Нөкис, 1972, 36-37.

патша хакимшилик орнағанға шекем дийканлар бул жерлерде жетистирилген өнимнин бестен үш бөлегин өзлери алыу шәрәти менен ийелейтуғын болып, енди бул жерлер патшалык болғаннан соң Россия казнасына ауыр салык төлейтуғын болды. Онын үстине ханға хәм оның ағайын-тууғанларына тийисли жақсы жерлер менен бағларды дийканларға емес, ал патша хакимшилиги тиккелей өзи ийелеп, ким зыятқа сатты. Олар Сейтмурат Төре, Оналтыяман, Сөренбағ, Шимам, Сарыбий, Келтеминар, Тазабағ, Мухаммед Муширип хәм баска да 13 тен баслап жақсы бағлары бар жер участкалары еди.

Солай етип, патша хакимшилигинин Каракалпакстандағы жер сиясаты, сонын ишинде партаудан жер бериу сиясаты дийканлар массасының күн-көрис жагдайын жақсылау мақсетин емес, ал патшашылыктын үстемлигин бекемлеуди, Каракалпакстанды колониалластырууды, жергиликли халықты эксплуатациялауды нәзерде тутқан еди.

Патша хукимети жанадан бағындырылған үлкеге орыс дийканларын көширип әкелип қонысландыруу сиясатын жүргизди. Бунда колонизаторлар халықлардын миллий-азатлык хәрекетлерине қарсы гүресте өзлерине тирек болғандай орыс дийкан хожалықларын дүзиуи хәм жергиликли халықларды орысластырууды нәзерде тутқан еди. 1877-жылы-ақ патша хукимети 660 ураллы казакларды Каракалпакстанға жер аударып әкелди. Олар менен бирге 650 балалары хәм 313 хаяллары келди. 1875—1879-жыллары және 396 орыс хожалықтары көширилип әкелип қонысластырылды. Олардың саны барған сайын көбейип барды. Патша хакимшилиги бул хожалықларды егиске қолайлы жерлер менен тәмийин-лемекши болды. Бирак, ураллы казаклар жергиликли сууғаруу усылынын қыйыншылығы себепли дийканшылык пенен шуғыллана атмады.

Олар тийкарынан балықшылык хәм сауда жұмысларын кәсип етип, Әмиүдәрья жағаларындағы Первоначальный (Бабай-қала), ураллылар ауылы хәзирги «Базреспо» деп аталған жерде, және де Зайырда хәм Мойнакта қонысласты. Патша хукимети Каракалпакстан үлкесинде әскерий колониаллык дүзимди бекемлеу мақсетин гөзлеп, ХХ әсирдин дәслепки жылларында генерал-майор Жигалинды, ураллы казаклар армиясының атаманы Ликвин хәм жер ислери министрлигинин хәмелдары статскенесгөйи Бородинлерди Әмиүдәрья бөлимине хызмет сапарына жиберди. Олар әскерий министрге

тапсырған жазба баяннамасында Каракалпак үлкесінде урлы казактардың әскер дүзиү мүмкиншилигин көрсетти. Әскерий министр кууатлап, бул мәселени шешиүди Түркмен генерал-губернаторлығына тапсырды. Бирак, бул кескин қарулы диспейшиликтер, әсиресе, ураллы казактардың кескин қарулы болғанлығы себебли ис жүзине аспады.

Патша хукимети өзинин басып алған үлкесінде қонысластырыу сиясатын бәрхама нәзерде тутты. Әмиүдәрья бөлимінде басылығын патшаның жер ислери баскармасына 1899-жылы жиберген хатында, Шорахан участкасында Базарқала, Думанкала деген жерлерде, Шымбай участкасында Нәсіп Кегейли болысшыларында орыс ауылларын қонысластырыу үшін қолайлы жерлер бар екенлигин жазған, және де патша хәкимшилиги қонысластырыу сиясатын нәзерде тутып, 1903—1905-жыллары Жаңадәрья хәм Кууандәрья алабларында барлау жұмысларын жүргизди. Бул барлау жұмыстарында Перовскийден Петро-Александровскийге шеңбер үлкен егислик жер майданын өзлестириүге болатуғын көрсетилди. Онда тек Жаңадәрьяда 18 мың десятинадан астам дийканшылыққа қолайлы жерлер бар екенлиги белгиленип барды. Бирак, бул жерлерди өзлестириу үшін көп қаржы болуы керек еди. Оның үстине қазыу қазып бул жерлерди сууғару дийканшылық пенен шуғылланатуғын орыс ауыллары да болмады. Солай етип, патша хукимети Каракалпак үлкесінде орыстарды қонысластырыу сиясатын иске асырыуға хәрекетти, бирак көп қаржы жумсау керек болғанлықтан бул сиясат колонизаторлардың ойлағанындай болмады. Каракалпакстанда тек патша хәкимшилигинин хәмелдарлары, балишылық хәм сауда кәсиби менен шуғылланатуғын ураллы казактар және де, әскерде хызмет ететуғын бирнеше жүзден астам орыс солдатлары жасады. Усылай етип, үлкеде патша хукиметинин әскерий-колониаллық үстемлиги орнады.

Россия империясынын Каракалпакстандағы аграр сиясатында салық мәселеси айрықша орын иеледи. Әмиүдәрья бөлимінде дәслепки жыллары (1873—1875-жж) салық тәртиби тийкарынан хан дәуиринде қандай болса, сол түрде ұақытша сақланып турды. Деген менен, ол бираз өзгертиліп патшашылық пайдасына бир қәлипке келтирилди. Даяқтардың муғдары тиккелей жаптан сууғарып егин егетуғын дийкан

ушын алынған өнімнин бестен бирине, ал шығырдан сууғаратуғынлар ушын өнімнин жетиден бирине шекем муғдарда белгиленди. Шымбай участкасындағы «Салғырт-кеспе» хәр бир үйге салынуатуғын 3 манат 50 тийин муғдарындағы салық пенен (шанарак пулы) алмастырылды. Бундай салықты Әмиүдәрья бөлиміндеги барлық казак хәм түркмен хожалықтары да төлейтуғын болды.

Бирак салықтың бундай муғдарлары ұақытша болып, кейиннен удайына көбейип барды. Мәселен, 1875-жылы Шымбай участкасындағы «Шанарак пулы» 3 манат 50 тийиннан 4 манатқа көбейди. 1877-жылдан бастап, Шорахан участкасындағы барлық дийканлар ушын мәмлекет жер салығы 3 манат 60 тийин болып белгиленди. Буннан соңғы жыллары, әсиресе жер жүзилик урыс дәуиринде патша хукимети дийканлардан салық жыйнап алыуды көбейтип жиберди. Бул жыллары салықтарға 100 процент қосымша мингизилип жыйнатуғын болды, ал өндирилген пахтаның хәр бир пудына 2 манат 50 тийиннан айрықша салық белгиленди. Шанарак пулы салығы бұрынғы 4 манаттан 9 манатқа шекем көбейтилди, ал мәмлекетлик алым 77-87 процентке артты. Салық тек жери бар дийканлардан ғана емес, ал жери жоқтардан да алынды. Бунын барлығы халықтан жыйнап алынатуғын салық муғдарының әдеуір көбейиуине алып келди. Әмиүдәрья бөлиміндеги дийканлар 1877-жылы 140 мың манат, 1893-жылы 170 мың манат, 1913-жылы 217690 манат, 1915-жылы 456634 манат муғдарында «ақ патшаға» салық төлеген.

Халық ушын «20 процентли» әскерий салық оғада ауыр болды. Тек 1915-жылдың өзінде ғана Әмиүдәрья бөлиминин дийканларынан 40000 манат муғдарында әскерий салық жыйнап алынды¹. Әскерий салықты бөлистириу ұақытында патша хәкимшилиги дийкан хожалықтарының экономикалық жағдайын есапка алмады.

Ханлық дәуиринде барлық салықтардан азат болған руұханың уламалар да Каракалпакстан Россия колониясы болған дәуирде салық төлей бастады. Мәселен, Пир Тәжи ийшан, Юсуп ийшан хәм молла Мухаммед Шәрип 1874—1878-жыллары-ақ патша казнасы ушын хәр жылы 190 манат төлеген. Ал Бабахан ахун медресе жерлери хәм баска да ұақым

¹ ӘР. ОМА. ф. 12. оп. 1. д. 17465. к. 9-10. ЦГВИАР. ф. 400. А/ч. д. 21. к. 12.

жерлердин хәр кайсысы ушын 1912-жылы 91 манат, 1913-жылы 92 манат төлеген.

Патша хукимети шеп жағалыктағы, ханлық карауындағы халықларға да өзиниң кері тәсирин тийгизбей коймады. Әмиүдәрья бөлиминде салықтың муғдары қандай болса, хан да сол дәрежеге апарыуы тийис болды. Ханлықтың арқа төрепиндеги халықлар ушын «шанарак пулы» салығының муғдары оң жағалықта қандай болса, сол көлемде белгиленген. Қазыу жұмысларын атқарыу миннетиниң мүддетин оң жағалықтағыдай белгилеуге хәрекет етти. Деген менен, ханлықтағы өзгерислер тап оң жағалықтағыдай деуге болмайды.

Салық сиясатында Хийуа ханлығында жери бар орыс пукараларынан салық жыйнау мәселеси белгили орын ийеледи. Хийуа менен болған келисим бойынша Россия пукараларына ханлық аймағында жер хәм басқа да мүлк ийелеуге руксат етилген еди. Хийуа ханлығында 96, гейлар хуҷжетлер бойынша 174 Россия пукарасының жери болған. Келисим бойынша, олар ханның пукаралары жер ушын каншелли муғдарда салық төлесе, соншелли муғдарда салық төледи. Ал, ханлықтағы қазыу миннетлерин олар тийқарына акшалай өтеуи тийис болды.

Солай етип, патша Россиясы басып алғаннан соңғы патшашылықтың колониаллық сиясатында жер хәм салық мәселеси тийқарғы орынды ийелеп, ол халықтың социаллық-экономикалық ауҳалының оғада төменлеп кетиуине алып келди.

3.2. Патша Россиясының Қарақалпақстандағы ирригация хәм суўдан пайдаланыу сиясаты

Патша Россиясының колониаллық сиясаты ирригация хәм суўдан пайдаланыу мәселеси менен тығыз байланыста болды. Өйткени, Қарақалпақстан үлкесинде суўсыз тиришилик тәдийканшылық та болмады.

1877-жылы-ак Түркстан генерал-губернаторы әскери министрге жазған хатында: «Бөлимдеги жер хәм салық мәселелерин үйрениу, және додалаудың нәтийжелерин айтпағанның өзинде де ирригация мәселеси үлкен әхмийетке ийе»¹,—деп көрсеткен еди.

¹ ЦГВИАР. ф. 400. А/ч. д. 21. к. 14.

Түркстанның басқа аймақларынан өзгеше Қарақалпақстанда суўғарып дийканшылық етиудин дереги тек Әмиүдәрьядан суў алатуғын неше шақырымлық көп санлы каналлар хәм жаплар болды. Тек Әмиүдәрья бөлиминде дәрьядан саға алатуғын 145 ири хәм майда канал менен жаплар бар еди. А.В.Каульбарстың мағлыұматларына карағанда, Шымбай участкасындағы тек магистрал Кегейли каналынан 350 ден аслам жаплар суў алған. Әмиүдәрья бөлиминдеги барлық жаплардың саны 630 дан асқан, ал олардың узынлығы 2700 шақырымнан көбирек еди.

Дийканлар ерте заманлардан-ак суўғарыу каналларын қазған уақытта, әсиресе олардың сағасын оңлауда, аяғына шыққанша жаптың жағасын тәртипке салыуға хәм тарнаулар қурыуға үлкен кеуйл бөлди. Халық мураплары саға алынатуғын жерге, оның қатты-бослығына айрықша әхмийет берген. Себеби саға қолайлы жерге түспесе, жапка суў жарамай қалған, ал, саға орпаң топырақлы жерден алынса, дәрья ағысы менен оны бузып ямаса уйық басып, суўғарыу тармақлары тез истен шығып қалыуы мүмкин еди. Қарақалпақстан ирригациясының бул өзгешеликтери дийканлар ушын үлкен қыйыншылықларды пайда ететуғын еди.

Патша хукимети бул өзгешеликтерди есапка алмады хәм суўдан пайдаланыу бойынша айтарлықтай нызам күшине ийе хеш нәрсе ислей алмады. 1877-жылы 19-июньде патша хәкимлери төрепинен мақуланған пүтқил Түркстан үлкеси ушын «Ирригация бойынша айрықша уақытша реже» суўдан пайдаланыудың бурынғы тәртиплерин мақуллады. Бул реже хәккында «Уақытша реже керексиз болды хәм ирригация тәртин хеш қандай өзгертпестен, тек ирригация хызметкерлериниң талапларын қанаатландырыу ушын жергиликли халықтың қалтасынан бир неше мыңлаған манат акшаларды алып атыр»¹,—деп айтылып та жүрди.

Патша хукимети ирригация хәм суўдан пайдаланыу бойынша колониаллық максетин иске асырыу ушын суўғарыу мәселесин қадағалауға алды, оны үйрениу бойынша қәнигелер жұмыс иследи. Суўдан пайдаланыу иси менен арық-аксақаллар хәм мураплар шуғылланды. Арық-аксақаллар баслы суўғарыу

¹ Дингельштегт. Н. Опыт изучения ирригации Туркестанского края, 2-т. 3-бөлим. СПб, 1875, 193-б.

каналларын, ал оларға тиккелей бағынатуғын мураптар екинн дәрежелі каналлар менен жаптарды басқарыу жұмыстары жүргізди. Бундай мураптар саны XIX әсирдин ақырына Әмиүдәрәя бөлимінде 79 дан аслам болып, олар сууғары тарауларынын жағдайын бақлап барыуы, оларды казыу, газда онлау жұмыстарын шөлкемлестириу, хәр бир дийкан хожалығынын жерине белгили муғдарда суу бериуи, хожалықтардың суудан пайдаланыу мүддетин белгилеуи тийис болды. Және де, арық-аксакал хәм мураптар суу кемтарлығы уақыттары суудан пайдаланыудың «әспек» тәртибин енгизип, хәр бир жер участкасына суу беретугын уақыт хәм гезекти белгиледи. Әмиүдәрәя сууын, онын жағасын бақлау әсиресе, жағасын хәм сағаларды суу жууып кетпеу хәм баска да ирригация мәселелери бойынша Каракалпақстанда бир катар инженер-ирригатор хәм гидротехниклер жұмыс иследи. Олардың ишинде инженер Валуев, Бонч-Осмоловский, Абрамов, Гельман, Писарев, Памшиев хәм басқалар болған еди.

Бирак, бул жұмыстар ақырына шекем апарылмады хәм тийисли нәтиже бермеді. Сонлықтан, дийканлар ирригация қыйыншылықтарын хәм суу кемтарлықтарын өз басқаларына аўыр жағдайда өткерди. Мәселен, патша хәкіметиниң ирригация жұмыстарына салқын қарауы нәтижесинде көп замандардан берли оғада әхмийети үлкен дийканшылық оазистер болып қиятырған Көкөзек, Шоманай хәм баска да каналлардың жағалары XIX әсирдин ақыры хәм XX әсирдин басқарында шөлистанлыққа айналды. Дийканлар бул жерлерді таслап, Арал тенизи жағаларына, Каратерен хәм баска да жақларға көшип кетиуге мәжбүр болды. Ирригациялық қурылыстардың жарамсызлығы нәтижесинде бурын өлдірілген егислик жерлер жарамсызланып қала берди. Ғаләтинлериниң майданы қысқара баслады. Бул халық ушын азық-ауқат хәм маллар ушын от-жемнин жетиспеушилігіне алып келди.

Солай етип, патшашылықтын Каракалпақстандағы жер суу сиясаты колониаллық характерге ийе болды. Патшашылық халықты қаталлық пенен жұмсады. Колониаллық сиясаттын нәтижесинде Каракалпақстан Россия империясынын шийки зат аймағына айнала баслады.

3.3. Каракалпақстанның патша Россиясынын шийки зат аймағына айналыуы хәм халық турмысынын аўырласыуы

Патша хәкіметиниң колониаллық аграр сиясаты бәринен де бурын Каракалпақстанды Россиянын шийки зат аймағына айландырыуға бағдарланған еди. Бул өз гезегинде товарлы дийканшылықтын раўажланыуына алып келди. Нәтижеде Әмиүдәрәя бөлимінде тийкарғы бес экономикалық район (Дәўқара, Шымбай, Таллық, Шорахан хәм Кызылкум) қәлип-лесип, олар хожалық түрлери хәм салыстырма қатнасы бойынша бир-биринен өзгешеленетуғын еди. Жоқарыда аты аталған экономикалық районлардан Кызылкумда, Шорахан участкасынын Мынбулак хәм Тамды болыслықларында, және де Дәўқара районынын қубла тәрәпинде жасаушы халық тийкарынан мал шаруашылығы менен шуғылланған¹.

Қалған басқа экономикалық районларда көшпели хожалықтар дерлик болмаған хәм олар отырықшы болып дийканшылық пенен шуғылланған². Хийуа ханлығында хожалық түрине қарай үш экономикалық районлар (хәзирги Хорезм, Ташауыз областьлары хәм сол жағалық каракалпақ жери) анық белгили болған. Онын сол жағалық Каракалпақстан жеринде тийкарынан халық шаруашылық пенен дийканшылықты қәсип еткен. Онда, әсиресе, өзбеклер менен каракалпақлар хожалығында пахташылық та раўажланған.

1909-жылда егислик жерлер Әмиүдәрәя бөлимінде 52698 десятина* болып, соннан 41,8 проценти (23698 десятина) Шорахан участкасында, 52,8 процент (29004 десятина) Шымбай участкасында болды. Ал, Хийуа ханлығында 22127 десятина егислик жер болып, онын тек 6,7 проценти ғана ханлықтын арқа тәрәпиндеги Хожели, Шоманай, Қоңырат бекликлерине тийисли еди.

Каракалпақстанда дийканшылықтын 20 дан аслам түрлери болып, олар ишинде кем-кемнен пахташылыққа әхмийет бериле баслады. Пахташылықтын раўажланыуына бәринен де бурын орыс санаат капиталы мәпдар еди, өйткени пахта онын халық аралық базардағы бәсекилесиу жағдайын женил-

¹ Сарыбаев К. Аграрный вопрос в Каракалпакии. Нөкис, 1992, 66-67-б.

² Бул да сонда, 88-б.

* Десятина—2,5 танап.

лететуғын, шийки зат дәрежелеріне монополиялық үстемтігіне тәміинлейтуғын еди хәм үлкен пайда алыуға мүмкиншілік беретуғын еди. Сонлықтанда олардың талап етиуі бойынша патша хукимети сырт еллерден гезлеме алып келиу зәрурлік болмайтуғын дәрежеде Россияға пахта гезлемесин жетистиреушын Орта Азия хәм Кавказда пахташылық районларды дүзиуге бағдарланған илажлар көре баслаған еди. Сөйтип, патша хукимети өзиниң колониаллық аграр сиясатында Россия елде наатын баска елден гөре басып алынған колониаллық елдер арзан шийки зат-пахта менен тәміинлеуди нәзерде тутқан еди. XIX әсирдин ақырынан баслап усы мақсетти гөздеу Закаспий темир жолы арқалы көп муғдарда гәлле өксетилеу баслады, және де пахта егиушилер ушын карыз хәм дәстүр хәр кыйлы женилликлер берилди. Бул нәрсе пахта егиуге кәлиу қызығышылықты пайда етти. Каракалпақстанда пахта егилетуғын жерлер 1898-жылғы 3 мың десятинадан 1910-жылы 60 десятинаға өсти. Буннан соңғы жыллары ол 10000 десятинашекем артты, ал оннан жетистирилетуғын өним 591 мың пудты* куралы. Сөйтип, пахта егилетуғын жерлер баска егилету арасында жоқарғы орынларды ийеледи. Мәселен, 1914-жылы пахтаның жер майданы баска егинлерге карағанда Әмиўдәрәя бөлиминин Шымбай участкасында төртинши (13,6 процент) орынды, ал, Шорахан участкасында биринши (28,3 процент) орынды ийеледи. XX әсирдин басында пахташылық Хийўа ханлығындағы Каракалпақстанның сол жағалық жерлерінде әдеуір кең ен жая баслады. Егер XIX әсирдин ақырында Хийўа ханлығында пахта егилген жерлер барлық егилету майданының тек 9,1 процентин кураған болса, 1907-жылы келип ол 15,8 процентке өсти.

Соны да айтыу керек, Каракалпақстанда пахташылықты раўажланыуы суўғарылып егилетуғын улыўма жер майданының есабынан емес, ал гәлле хәм от жемлик жер майданларын қыскартыу есабынан болды. Хәттеки, бурынғы тийкарынан бийдай хәм жоңышқа егетуғын Шымбай участкасы да енди пахта егетуғын районға айлана бастады. Шымбай қаласының өзінде еки пахта тазалау заводы болды. Оларда хәр жылы 154 вагон пахта тазаланатуғын еди.

Каракалпақстанда пахташылықтың раўажланыуы саўаттасанаат кәрханаларының айланыс каржыларының әле...

* 1 пуд = 16 кг

өсиуине алып келди. Егер ол 1914-жылы 1070 мың сом болса, 1916-жылы 3956 мың сомға өсти. Соннан 19 пахта тазалау кәрханасының каржы айланысы 1765 мың сомды курап, алынған пайда 105 мың сом болды. Бирак, бул нәрсе халықтың турмыс аўхалының жақсыланыуына алып келмеді. Керисинше, мийнеткешлердин аўхалы оғада төменлеп кетти, себеби, пайданың хәммеси дерлик орыс капиталистлеринин қалтасына түсти, буның үстине тиришилиқ ушын ең керекли затлардың бахасы көтерилип кетти. Тек 1914—1915-жыллары бийдайдың бахасы 40 процентке қымбатлады. Ал патша хукиметинин халықтан алатуғын хәр кыйлы «алымлары» 121 процентке көбейди.

Каракалпақстанда пахтадан тысқары әҳмийетли товарлы егин жоңышқа болды. Ол ен жақсы от-шөп болыуы менен бирге жерди қунарландыруышы әҳмийетке ийе еди. Әсиресе, Шымбай участкасында тийкарынан туқымлық жоңышқа егиліп, 1910—1913-жыллары Әмиўдәрәя бөлиміндеги барлық жоңышқалар жер майданының 94 процентин курады. Каракалпақ жоңышқасының туқымы, тек Россияда ғана емес, ал халық аралық базарда да әҳмийетли орын тутты. Жоңышқа туқымды басты экспорт жасаушылар Россия-Азия Банки, «Ағайинли Крафтлар», «Диршмит», «Стукен» хәм баска да фирмалар болды. В.Лобачевскийдин мағлыұматына карағанда, ен жақсы төгин ретінде Арка Америкада жоңышқа егиліп, ол жерлердин өнимдарлық кәсийетин қайта тикледи, онда Хийўа оазисинен апарылған жоңышқа туқым ен жақсы нәтийже берген. Бул Хийўа оазисинин Америкаға хәм баска да Европа еллерине алып барылатуғын жоңышқа туқым Каракалпақстанда, әсиресе, Шымбай участкасында егилетуғын еди. Әмиўдәрәя бөлиминен 1907—1908-жыллары 50 мың пуд, ал 1913—1914-жыллары 100 мың пуд жоңышқа туқым сыртқа шығарылды. Ал Хийўадан усы жыллары 400 мың пудқа жақын жоңышқа туқым сыртқа шығарылған.

Каракалпақстанда товар-ақша айланысының раўажланыуында пиллешилиқ белгили орын ийеледи. Оның тийкары тут ағашлары болып, ол әзелден каракалпақларда жүдә бахалы болған. Бирақ оны пиллешилиқ ушын емес, көбинесе курылыс материалы ретінде (кара үй х.т.б.) пайдаланған. XIX әсирдин 90-жылларынан баслап, ол пиллешилиқ ушын да пайдаланыла баслады. Сырдәрәя областлық статистикалық комитетинин

мағлыұматы бойынша, Әмиўдәрья бөлимінде пиллені ульұма өнимі 1891-жылы 41,5, 1901-жылы 50,9 тонна болған. Биринши жер жүзилик урыс алдында Қарақалпақстанда отырықшы хожалықлардың 3 проценти пиллешилик пен шұғылланып, ол Түркстан үлкесінде жетистирилген пиллешилик өниминин тек 0,3 процентин курайтуғын еді. Әлбетте, бөлимдеги 53,5 мын дана тут ағашы наўқан куртлары бағып, пиллешиликти раўажландырыў ушын әхмийетли бағам еди. Бирак, оғада аўыр колониаллық езиўшилик жағдайында қарақалпақ дийқанлары хожалықтың әхмийетли тарауларының бири болған пиллешиликти кең раўажландырыў мүмкиншилик таба алмады.

Солай етип, биринши жер жүзилик урыстың алдында аўыл хожалық егинлери, әсиресе пахташылық Қарақалпақстан экономикасында көринерли товарлы орынды ийеледи. Пахта тутасы менен базарға шығарылды. Сонлықтан хожалық экономикасы оның раўажланыў дәрежеси менен байланыслы болды.

Қарақалпақстанда дәрьяның куяр жеринин өзгештәбийғый жағдайларына байланыслы хожалықтың басқару тараўы-мал шарўашылығының раўажланыўына мүмкиншилик болды. Маллардың барлық бас саны 1902-жылғы 42 мыңнан 1912-жылы 550 мыңға көбейди. Бирак, бул көбейтиікарынан ешкилердин бас санының (65 мыңнан 214 мыңға) артыўы есабынан болды, ал гейпара маллардың бас саны азайып та кетти. Әлбетте, бул жағдай халық турмысының кем-кемнен аўырласып баратырғанлығын көрсетеди. Сонлықтан, халық «сшки-жарлының сыйыры» деген бийкарға айтпаған.

Қарақалпақстанда мал шарўашылығы да товарлы характерге ийе болды. Олар күш-көлик хәм транспорт ушын ғана емес, ал гөш, сүт, май хәм териси ушын да әхмийетли болды, әсиресе қаракөл терилерине талап күшейди. Соның ушын Әмиўдәрья бөлимінде кой өсириўшиликтиң бул тараўы 1906-1908 жылларда 60 мыңнан 74 мыңға өсти.

Солай етип, ХХ әсирдин басында аўыл хожалығының белгигили тараўы болған мал шарўашылығы да сезилерли дәрежеде товар айланысына тартылды.

Қарақалпақстанда дийқаншылық хәм шарўашылық өнимлери менен саўда хәптесине еки рет болатуғын базарларда

өтетугын еди. Әмиўдәрья бөлимінде Петро-Александровскте, Шаббазда (хәзирги Беруний), Шораханда, Бийбазарда, Сарыбийде, Шымбайда, Нөкисте, Назарханда базар болды, ал шөп жағалықтағы қарақалпақлар жасайтуғын районларда—Хожелиде, Қоныратта, Маңғытта қызғын базарлар болды¹. Базарларда саўда тек жергиликли халықлар менен емес, ал Россия саўдагерлери менен де жүргизилетуғын еди. Әсиресе Шымбай, Хожели, Қонырат хәм Петро-Александровск қалалары ен ири саўда орайлары болды. Базарларда аўыл хожалық өнимлери дийқанлар хәм шарўалар колынан өтип, ири саўдагерлер колына топланып, ең соңында үлкеден сыртқа шығарылыў алдында үлкен-үлкен складларға жыйналып, көтере саўда жолы менен жөнетилетуғын еди. 1909-жылы Шымбай участқасындағы базарларда 470 тен аслам саўда дүкәнлары болып, оның жыллык товар айланысы 2 миллион манатты кураған. Базар күнлери тек Шымбай базарына 2 мыңға шамалас базаршы келетуғын еди. 1912—1913-жыллары Әмиўдәрья бөлимінде саўда менен 2292 адам шұғылланып, олардың 910 нын өзлеринин жеке дүкәнлары болып, өз бетинше саўда жүргизилген. Олардың ульұма товар айланысы усы жыллары 2,5 миллион сомға жеткен, ал 1917-жылы 5,3 миллион сомнан асып кеткен. 1912—1913-жыллардағы мағлыұматлар бойынша айырым дийқаншылық өнимлеринин товарлылығы-ғәлле 36,6 процент, пахта 47,3 процент, жоңышқа туқым-11,1 процент хәм басқа егинлер өнимлери 2,9 процент болды.

Дийқаншылық хәм шарўашылық өнимлери сыртқы базарларға да шығарылған. Онда аты шыққан жергиликли саўдагерлер Шымбай участқасынан Убайдулла Камалов, Шынықул Халлеков, Халмурат Хожамбердиев, Шорахан участқасынан Р.Мағзумов, Б.Алиакулов, С.Аминов, К.Салиев, А.Райымкулов хәм басқалар еди. Олар тек азык-аўқат затлары емес, ал гезлеме, пахта хәм басқа да товарлар менен саўда ислеген. Шымбайлы У.Камалов х.т.б. Оренбург хәм басқа қалалардағы саўдагерлер және де фирмалар менен тығыз байланыслы болған. Шораханлы А.Райымкулов 1916-жылы 59 вагон пахта мамығын сатқан хәм өз заводында басқаларға тийисли 14 вагон пахтаны тазалап берген. Қарақалпақстан пахтасы «Кавказ хәм Меркурий», «Шығыс жәмийети», «Россия жәмийети» хәм «Надежда компаниясы» жәмийетлеринин транспорт компаниялары

¹ Сарыбаев К. Аграрный вопрос в Каракалпакии, 89-93-б.

аркалы Әмиүдәрәя кемешилигиниң қайықлары менен баруларында Чаржаў қаласына жеткерилип, ал оннан арман темир жол аркалы алып кетилетуғын еди. Әмиүдәрәя бөлиминиң пахтаны сатып алыуы менен «Үлкен Ярослав мануфактурасы», «Ағайинли Крафтлар», «Кноп», «Ағайинли Мануиловлар» және «Саўда-санаат шериклиги» фирмаларының үәкиллери шугыланды. Олардың хәр бир завод қапталында бир неше сәуәт орынлары болды, сатып алынған пахта усы заводларда тазаланып, оннан кейин қайта сатылатуғын еди.

Шымбай участкасында аўыл хожалық өнимлерин сатып алыу хәм қайта сатыуы менен Аскарбай Ахмедов, Ережеп Төлекулов, Баймухамед Үсенов, Ерман Қалжанов және басқалары шугыланды. Солай етип, Түркстанның басқа областлары сияқты, Қарақалпақстан да патша Россиясының шийки территориясына айланды. Жергиликли буржуазия үәкиллери пайдаланып болды. Бирак олардың хуқықлары патшашылық төрепинен қатаң шекленип, Россия саўда фирмалары хәм компанияларына жол ашып берилген еди.

Россия транспорт хәм қамсызландыруы жәмийети Петро-Александровск қаласында арнаўлы кенсе хәм склад жайластырып ийе болып, онда Россияның Европа бөлиминиңе жиберилетуғын хәм Әмиүдәрәя бөлиминиңе сырттан келген жүклер қабылданып етилетуғын еди. Қарақалпақстанға орайлық Россиядан санап алынған товарлары атаклы саўдагерлер-Т.Сәлимжанов, А.Равилов, Бродский хәм Шерманлардың ири саўда фирмалары, және де «Андре-Каспийн» армян фирмасы хәм басқа да саўдагерлер төрепинен алып келтирилетуғын еди. Т.Сәлимжанов, А.Равилов хәм басқа саўдагерлердің Петро-Александровск, Шаббаз, Бийбазар хәм басқа да қалаларда арнаўлы дүкәнлары болып оларда шыт-гезлеме, галантерея хәм басқа да сырттан әкелинген товарлар менен саўда исленетуғын еди. Сөйткенде Қарақалпақстан тек Россияның шийки зат аймағы ғана болып қалмастан, санаат товарлары әкелинетуғын базарына айналды.

Қарақалпақстанның экономикасының раўажланыуы менен транспорт байланысы үлкен әҳмийетке ийе екенлиги белгилі. Петро-Александровск-Шаббаз-Нөкис-Шымбай, Нөкис-Хожели-Қоңырат гүзар жоллары тийкарғы ишки байланыс жоллары болып хызмет етти. Әмиүдәрәя бөлими менен Хива ханлығы арасындағы өз-ара байланыс дәрәжесі көпленді.

жағыслар аркалы болды. Сондай ақ, буннан тысқары Петро-Александровсктен Бухара қаласына шекем кәрұан жолы өтип, ол пүткил Хорезм оазисин Бухара менен байланыстырды, ал Шымбай-Қазалы кәрұан жолы Шымбай участкасын темир жол менен байланыстырды. Сыртқа аўыл хожалық өнимлерин шугырауыда суў транспорты айрықша орын тутты, ол Қарақалпақстанды Әмиүдәрәя аркалы Чаржаў менен, ал Арал теңизи аркалы Аральск пенен байланыстырды. Онда 1910-жылдан баслап, көбисинше Хийўа акционерлик жәмийетиниң кемелери жүклерди Әмиүдәрәя аркалы да, Арал теңизи аркалы да темир жолға жеткеретуғын еди. Қарақалпақстаннан сыртқа пахтадан басқа да хәр қыйлы товарлар шығарылды. Пахта менен тери Москва хәм Нижний Новгородқа, жүн орта Волга бойы қалаларына, сары май Бакуге, балық Оренбургқа, жоңышқа туқым Гамбург қаласына, ал оннан ары Арка Америкаға, тилем Түркияға жиберилетуғын еди.

Қарақалпақстанда товарлы дийқаншылық хәм шарўашылықтың раўажланыуы санаат кәрханаларының пайда болыуына алып келди. Бирак, патшашылық Қарақалпақстанды Россия санааты өнимлерин сатыуы базары хәм шийки зат аймағы етип сақлап турды. Россия саўда санаат капиталы бул үлкеде тек аўыл хожалық шийки затын, әсиресе пахтаны дәслепки қайта ислеуши кәрханаларды ғана дүзди. 1914-жылы Әмиүдәрәя бөлиминдеги пахта тазалау заводларының саны 24 ке жетти, ал усы жылы Хийўа ханлығында 30 пахта тазалау заводы болып, сонын үшеуи сол жағалық Қарақалпақстан жеринде еди. Булардан басқа Қарақалпақстанда көплеген май шығарыушы кәрханалар, қаразлар, кийиз басыушылар хәм арба соғыушылар, және де, темиршилик хәм басқа да өнерментшилик устаханалары болды. XX әсирдин басында өнерментшилер менен жумысшылар саны 2100 адамға жетти, солардан 700 адам балықшылық өндирисинде бәнт еди. 1910-жылы заводлар менен өнерментшилик кәрханаларының улыўма өними 570 мың манатқа ғана жетти.

Бул кәрханалардың барлығы да майда хәм техникалық жақтан оғада төмен еди. Бирак, оның әҳмийетли жери, олардың Қарақалпақ үлкесинде салыныуы хәм халық арасында жана көз-қарастағы адамлардың пайда болып атырғанлығы еди. Олар басқа халықлардың үәкиллери менен бирге ислейтуғын жергиликли жумысшылар еди. Олар ең әпиўайы хуқықлардан

айрылган жағдайда оғада аўыр турмыс кеширди, Каракалпақстандағы завод хәм басқа да кәрханалардың көпшилиги Орусия Россияның хәр кыйлы саўда-санаат фирмаларына, айтканда «Үлкен Ярослав мануфактурасы шериклиги», «Москва саўда-санаат шериклиги» хәм басқаларға караслы болды. Шерикликлерге каракалпақстанлы Г.Равилов, С.Әминов, Б.Аллақулов, З.Рахманбергенов, Т.Сәлимжанов, Бағалов, Әбдісамандаров, Мануилов, Першин хәм т.б. жергиликли капиталистлер катнасты. Олар Россия-Азия банкинің Үргеништеги бөлими менен биргеликте Каракалпақстанның қалалары менен аўылларында саўда операцияларын жүргизип дийканлардан оғада көп муғдарда пайда түсиретуғын еди. Әсирде Тербенбестеги атағы пүткил елге жайылған Лепес балық балық аўлау кәрханалары дыққатқа ылайық болды. Дегенмен орус капиталистлери менен бирге бул жерде балық аўлау кәрханаларын курып, оның өнимлерин Россияның көп қалаларына апарып сатты. Оның Оренбургта, Нижний Новгородта, Москвада балық дүкәнлары болғанлығы туўралы халық арасында әнгимелер бар.

Сондай-ақ жергиликли буржуазия катарында Кулен Куленшукуровтын атын да атап өтиў керек болады. Ол балық сатуы байыған. Куленнің байлығы, оннан курған санаат кәрханалары туўралы Бердак шайыр өзиниң «Кулен болыс» деген шығармасында анық дәлийл келтирген.

Солай етип, бул дәўирде Каракалпақстанның социалдык экономикалық турмысында әдеўир өзгерислер болды. Ақшадан хожалық хәм балықшылық өнимлери менен саўда жасау кәсіби раўажланды, товарлы пахта, жоңышка туқым хәм шаруашылық өнимлерин жетистириўге кәнигелесиў басланды. Санаат кәрханалары пайда болды. Каракалпақстан улыўма россиялық хәм халық аралық базарға араласа баслады. Бирақ, өнеркәсіп процесслердің барлығы халық массасының хәдден тыс өсетуи лиў жағдайында өмелге асты. Каракалпақстан Россия империясының шийки зат аймағына хәм өз товарын шығаруына базарына айланды. Халықлардың турмыс аўхалы оғада төмендеп, ол колониялық жағдайда болды.

XIX ӘСІРДИҢ АҚЫРЫ—XX ӘСІРДИҢ БАСЫНДА КАРАКАЛПАҚСТАННЫҢ ШЕП ЖАҒАЛЫҚТАҒЫ ХАЛҚЫНЫҢ АҰХАЛЫ

4.1. Шеп жағалық каракалпақлардың жәмийетлик-сиясий турмысы хәм оған колониаллық сиясаттың тәсири

Россия империясының Хийўа ханлығын жаўлап алыўы ханлықтың турмысында бир катар өзгерислердің жүз берийўине алып келди. Хийўа ханлығы аймақлық жақтан өзгериске ушырады. Патша Россиясы менен Хийўа ханлығы арасында дүзилген әдалатсыз питим шәртиниң екінши бөнтине сәйкес, Хийўа ханлығы менен Россия мәмлекетиниң шегарасы белгиленди. Бул шегара Күкиртли жеринен басланып, Әмиўдәрьяны бойлап, оның батыс тармағы Таллықка шекем хәм оннан арман Таллықты бойлап, Арал теңизине шекем даўам етти. Арал теңизине киргеннен кейин Таллықтың шеп жағалығы менен Таллық қолтығына хәм оннан арман Тоқпақ ата ярым атаўына жетип, Тоқпақ атаның арқа жағасы менен Әжибай қолтығы аркалы Үргеге шыққан¹. Солай етип, Хийўа аймақтық жағынан да, халқының саны жағынан да әдеўир кысқарды. Сондай-ақ, Россия империясының ярым колониясы болған Хийўа ханлығының сиясий хуқықлары да шекленди. Бул жерде Россия колониаллық тутымының тәсири күшейди.

Әмиўдәрьяның сол жағалығындағы каракалпақлар Хийўа ханлығы сорамында болды. Каракалпақлар тийкарынан ханлықтың әсиресе төрт беклигинде-Гөне Үргениш, Хожели, Шоманай хәм Коңырат бекликлеринде жасаған.

XIX әсирдин төртинши шерегинде Хийўа ханлығы сорамындағы каракалпақлардың саны 19995 адамнан ибарат болған². Олар тийкарынан Коңырат дийканшылық оазисиниң шетлеринде-Шоманай, Кыятжарған хәм Гөне Үргениш дийканшылық районларында мөкан басқан. Ханлықтың басқа аймақларында да каракалпақлар жасады. Бирақ ол жерлердеги каракалпақлар аз санда еди.

¹ ЦГАРУ, ф. 125, оп. 1, д. 34. 5-6-б. Өтемисов. С. Каракалпақстанның балықшылары, 6-б.

² Косбергенов. Р.К. XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басында Хийўа ханлығындағы каракалпақлардың аўхалы. (1873 — 1917-жыллар) 16-б.

Әмиўдәрьяның ең арқа төрөпиндеги тармағы Талық бойында қыят хәм ашамайлы уруўлары жасады. Олар Қыятжанның жағалаўларындағы Молла Пирим қорғанының өтирапларындағы жерлерди хәм Соркөлди ийеледи. Талық бойында қыят, ашамайлыға қонсылас балғалы уруўлары халықлары жасады. Шоманай беклигинде карақалпақлардың қоньрат арысы жаўынғыр бөлиминиң уруўлары-қазаяқ теристамғалы, уйғыр, тийекли, баймақлы хәм ырғақлылар жасады. Гөне Үргениш беклигинде де жаўынғырлардың наймақ баймақлы, уйғыр уруўлары жасады.

Сол жағалықтағы карақалпақлар жасаған аймақлар өзбеклер, түркменлер, казаклар хәм аз санда болса да басқары халықлар аўыл аралас, кой қоралас болып карақалпақ уруўлары менен қонсылас болып жасаған.

1873-жылдан кейинги Хийўа ханлығының жәмийетин сиясий дүзилиси айтарлықтай өзгериске ушырамады. Хан ханы барлық исти өзи басқарды¹. Ханның айтқан-деген барлық пукара ушын ызам болды. Жоқарғы ызам шығары хәкимшилик басқарыў хәм суд жұмысларының хәм ханның өз қолында болды. Ханның баслы хәмелдарлары бек қусбеги, метер, дийўанбеги есапланды. Қусбеги ханлықта түслик төрөпин, ал метер болса арқа төрөпин басқарды. Бірақ бул хәмеллер Россияның Хийўа ханлығын жаўлап алмастан бұрын өз әхмийетин жоғалтты. Хан елдиң барлық басқарысын өзиниң ең исенимли адамы Мәтмуратқа тапсырды. 1901-жылы Мәтмурат қайтыс болғаннан кейин ханның биринши министри болып Ислам хожа тайынланды. Ол «Әл-Үәзир» деген атак алды. Карақалпақлар ханға хәм оның хәмелдарларына бағынышлы болды. Дәслепки жылдары карақалпақлар жасаған жерлерди ханның исенимли адамы дийўанбеги Мәтмурат басқарды. Ал, соңында Юнус жасағы басы басқарған. Оннан соңғы хәмелдар хәким болған. Хәр бекликте бир хәким болып, ондай лаўазымға Хийўа ханның төрөпинен жиберилген адам ғана қойылған. Оннан соңғы хәмелдар «бий» деп аталып, олар карақалпақлардың уруў-қәўимлик дүзилисине сәйкес болып отырған. Бирақ, бий лаўазымын ханның өзи берген.

¹ ӨзР ОМА, ф:2, оп 1, д. 191, 136-140 қағазлар. (записки начальника Амурарьинского отдела управляющему канцелярией Туркестанского генерал-губернатора за №182, от 2 сентября 1910 г.).

Карақалпақлардың турмысында орын алған басқарыў лаўазымлары-беглербеги, аталық, бий х.т.б. деп аталып, ол лаўазымлар Россия Хийўа ханлығын жаўлап алғаннан кейин де ханлықта үстемлик сүрип қалған. Бул лаўазымларға хан өзине ең исенимли адамларды таңлап қойған. Хәкимшилик лаўазымлар карақалпақлардың қәўим-уруўлық дүзилисине сәйкес белгиленген. Мысалы, карақалпақлар еки арысқа бөлинетуғын болса, арысты беглербеги басқарған, үлкен қәўим хәм уруў топарларының басында аталық турған, ал айырым майда уруўларды бийлер басқарып отырған¹. Елди басқарыўдың бул тәртиби XIX әсирдиң төртинши шерегинде бир қатар өзгерислерге ушыраған.

Хийўа ханлығы сорамындағы карақалпақлар XIX әсирдиң акырында хәм XX әсирдиң басында төртке бөдинип басқарылған. Хәр бөлимниң басында беглербеги турған. Солай етип, Шоманайдағы таза Жана қаланың (Шоманайда гөне Жана қала хәм таза Жана қала болған) күн шығарында Дөнгелек көл өтирапында жасаған баймақлы хәм қазаяқлы уруўларын баймақлы уруўынан шыққан Қосжан беглербеги басқарған. Таза жаңа қаланың батысындағы он төрт уруў халықларын аралбай уруўынан шыққан Қутлымурат беглербеги басқарған. Кетенлердиң дөгерегиндеги Қаракөл, Қаратөбе жерлеринде отырған теристамғалы, айыллы, тийекли, шомақ хәм т.б. уруўларды теристамғалы уруўынан шыққан Жүсип беглербеги басқарған. Ашамайлы, қыят уруўларын ашамайлыдан шыққан Шәрибай беглербеги басқарған. Ал, Даўыт атаның түслигиндеги барлық казакларды Қалжан беглербеги басқарған². Хәр бир беглербегиге төрт аталық, ал аталықларға төрт бий қараслы болған. Булардан басқа ақсақал хәм мурап лаўазымлары болған. Ақсақалларда мөр болмаған. Мураплар мәўсимлик жұмыс атқарған. Басқарыўдың бул тәртиби XX әсирдиң 20-жылларына шекем сақланған³.

Шеп жағалықтағы карақалпақлардың жерге ийелик етиў тәртиби ханлықтағы улыўма тәртипке сәйкес болған. Елде жер ийелеўдиң үш түри жүргизилген. Олар ханның жери, меншик жер хәм ўақым жер деп аталған. Карақалпақлар менен түркмен-

¹ Восино-статистическое описание Хорезмского оазиса, 26-6.

² Қосбергенов. Р.Қ. Жоқарыдағы мийнети. 26-6.

³ Қосбергенов. Р.Қ. Жоқарыдағы мийнети. 33-38-6.

лердің жерсиз топарлары Кетенлер жеріндегі хәм Айбұлақ көлінің әтирапындағы ханның жерінде хызмет еткен.

Ханлықтағы карақалпақларда ата мүлки жер ийелеудің тийкары түри болып қалды. Ұакым жерлер жерсиз дийқанларға ижараға берилди. Бул жерлерди ижараға алған дийқанлар зүрәәттин тоғыздан бир бөлегин жер ийесине берип отырды. Шөп жағалықта ұакым жерлер көп еди. Мысалы, Моңғал ийшан хәм Малик хожаның хәрқайсысында бир мың таңменшик жери болды. Ұакым жерлерден алым-салықлар жыйнау руханийлардың қолында болды. Хийұа ханлығының 221127 десятина жерге мәдений егинлер егилди. Усы егисиз майданның 6,7 проценти карақалпақлар жасап атырды. Хожели, Шоманай хәм Қонырат бекликлеринде егилди.

1890-жылға шекем ханлықтағы дийқаншылық пенен шуғылланып атырғанлардан затлай төлеу салығы жыйналып алынды. Бул салық халыққа оғада ауыр болды. Салықтың ауырлығына шыдам бере алмаған көплеген шаңарақлар жағалықтағы ағайин-туұысқанларының ауылларына көшіп өтиуге мәжбүр болды. Усыған байланыслы Хийұа ханлығының хукимети салық сиясатын бир канша жеңилдету арналған илажлар кабыл етти. Нәтийжеде салықтың муғдары белгиленди. Енди ханлықтың арқа бөлегиндеги халықтар ушын хәр бир шаңараққа 21 тенге, яғный орыс ақшасы менен төрт манат 20 тыйын салық белгиленди. Қазыұға шығыс жұмысының мүддети бир канша қысқартылды. Карақалпақлардан бул дәуирде жер салығынан басқа малдан да салық зәкат алынып турды. Оның муғдары дәслепки жыллары қара бас малдан бир бас мал болып белгиленген еди, ал 1890-жылдан баслап салықтың бул түри шөп пулы деп аталды. Сол етип, шөп пулы-бир койға 5 карабакыр, бир кара малға ярты тенге, бир түйеге бир теңге болып белгиленди¹.

Ханлықтағы халықлар нөкерликке, қазыу қазыуға белділікке хәм жол салыуға адамлар берип турды.

Турмыстың хәм күн көристин қатты қыйыншылығын хәм жәбир көрген халықтың көпшилиги өзлеринин ызыметнаразылықларын билдирип отырды.

¹ Карақалпақстан АССР тарийхы, 1989. 140-6.

4.2. Халықлардың социаллық-экономикалық аухалы хәм хожалық турмысы

ХІХ әсирдің ақырына келип елдин экономикалық турмысына капиталистлик қатнасықлардың белгилери араласты. Жәмиетлик турмыста жүз берген жана өзгерислер өз гезегинде елдеги социаллық аухалға тәсирин тийгизе баслады. Елдин турмысында қатламланыулар бир канша теренлести. Елдин турмысында хожалықты жүргизе билген адамлар курғынласты. ал укыпсызлар жарлыланды. Нәтийжеде хәр бир ауылда ири жер ийелери-байлар хәм оларға жалланып жұмыс ислеуши жарлылар саны көбейе баслады. Айырым жыллары тез-тезден гезлесип турған суұсызлықтан халық жәбир көрди. Сол дәуирде Шоманай, Қыятжарған, Қонырат жерлеринде каналлардың суұсызлықтан кеуип қалыуына байланыслы егислик жер майданлары қысқарып кеткен. Бул жағдай адамларды көшип-қонып, талап ислеп, күн көриуге, дийқан жүрип бала-шаға асырауға мәжбүр еткен.

Карақалпақ ауылларында мүлк хәм жер ийелери менен дийқанлар арасындағы қатнасықлар өз-ара пайдалы шөртлерге сәйкес қалиплести. Атам заманлардан баслап қалиплескен бул қатнасықлар-жарымшы, егиншерик, дийқан жүриу, күнликши, сүтине, көгине, сауын, майына, төлжары, көмек, асырау¹ деп аталған. Усы тәртипте бай адамлар, ири жер ийелери жарлы-жәкыбай ағайинлеринин күшинен пайдаланған. Жери, күш-көлиги, қурал-сайманы жоқ дийқанлар жарымшы болғанда ири жер ийелеринин жерин олардың күш-көлиги хәм қурал-сайманлары менен еккен хәм тәрбиялап жыйнаған. Сонында өнимди тең бөлисип алған.

Хийұа ханлығы сорамындағы карақалпақлар аралас хожалық жүргизди. Олар дийқаншылық, шаруашылық хәм балықшылық пенен шуғылланды. Қоныраттың түслигиндеги Шоманай, Гөне Үргениш бекликлери аймақларындағы суұғарылып егин егилетуын жерлерди мөкан еткен карақалпақлар тийкарынан дийқаншылық пенен шуғылланды. Бул топардағылар косымша шаруашылықты да жүргизди. Ал, теңиздин жағалауында, дәрья бойларындағы басыу жерлерде жасаушы карақалпақлар шаруашылықты, дийқаншылықты, балықшылықты тең жүргизди.

¹ Қосбергенов. Р.К. Жоқарыдағы мийнети. 74-90-б.

Жерди суўғарып дийканшылык етиў әйем заманларда бери халық турмысында кең орын алған дәстүр. Бирақ, дийканшылықты жүргизиў усылы оғада артта қалған еди. Ауыл хожалығында әйемги заманлардан бери киятырған ескі қураллар-гүнде ағаш, шойын пазна, мала, бел, кетпен х.т.б. усыман уксаған мийнет қураллары пайдаланылды.

Аяқтан суў ақпайтуғын дөң жерлерге шығырлардың күші менен суў шығарылып егин егилетуғын болған. Сондай-ақ, ауыл хожалығында хәм жол катнаста ең әҳмийетли қурал болып арба есапланған. Арбалардың ат арба, өгиз арба х.т.б. түрлері болып, олар хожалыққа хызмет еткен. Дийканшылықта ақ егин кең ең жайған. Ақ егиске гүзде хәм бәхәрде егилетуғын бийдайлардың түрлері хәм арпа кирген, ал көк егиске жүўери салы, тары хәм баска егинлердин түрлері кирген. Усы дийканшылық түрлері хәм баска баў-бакшалар халықтың күн көрисин тәмийинлеген.

Суўғарып егин егилетуғын жерлерде Әмиүдәрьядан тикелей саға алатуғын өзеклерден хәм каналлардан пайдаланылған. Баслы каналларды «арна», «жармыш», «жарма», «жарта» деп атаған. Көпшилик жағдайларда адамлардың күші менен жарылған каналларға оны қазған уруулардың аты қойылып ямаса каналлар қазыўды шөлкемлестирген адамлардың аты менен аталған, өзеклерге де халық ат қойған. Мысалы, Тикөзек, Көкөзек, Киндикөзек х.т.б. деп атаған. Бул суў тармақларының жап хәм салмалар арқалы суў алынып атызлықларға жеткирилген. Суў атызға өзи салмалар арқалы ағып барса оны аяқтан суўғарыў деп атаған. Халық арасында дийканшылықтың суўғармадан егиў, басыўдан егиў х.т.б. түрлері кең таралған. Бунша егислер суўдын тасыў жылларында дәрьяның, көлдин жағалауларында иске асырылып отырған. Суў жарамаған бийик жерлерге шығыр қурып, салмалар арқалы суў ағызып, егин еккен.

Дийканшылықтың тийқарғы түрлері-гүзлик бийдай, жарлық бийдай, арпа, жүўери, салы, тары, кендир, мәш, гүнжи, қарығарбыз, аскабак, палаў кабак, суў кабак, айғабағар, гешир, пазна х.т.б.лардан ибарат болған. Соның менен бирге пахта хәм жоңышқа егиліп алынған.

Сол жағалықтағы халықлардың турмысында шаруашылық ең әҳмийетли тараў болды. Қазакларда хәм түркменлерде тийқарғы кәсип болып, олардың күн көрисин шаруашылық тәмийинлеп турды.

Аралас хожалық жүргизген қарақалпақлар дийканшылыққа қосымша шаруашылықты да жүргизди.

Шаруашылық дийканшылыққа үлкен жәрдем тийгизди. Дийканшылықты жүргизиў ушын жылқы, қара мал күш-көлик болып хызмет атқарды. Барлық түрдеги маллардың дәрислері атызларға жергиликли төгин ретинде пайдаланылды.

Шаруашылық айрықша теніз хәм дәрья жағалауларында жасаған халықлар ушын оғада әҳмийетли болды. Ол жерлерде мөкан басқан қарақалпақлар балықшылық пенен шуғылланды. Ал дийканшылық олар ушын қосымша кәсип болды. Олардың тийқарғы күн көрисин шаруашылық өнімлері тәмийинлеп турды. Уақты-уақты болып туратуғын суўсызлық жылларында, атап айтқанда XIX әсирдин соңғы шерегинде, Шоманай каналына суў бармай кеўип қалған жыллары ол жерлердеги қарақалпақлар теніз хәм дәрья бойларына көшип барып қонысласты. Олар барған жерлеринде шаруашылық хәм балықшылық пенен шуғылланып отырды. Солай етип, ол жерлердеги қарақалпақлардың сол дәўирдеги хожалығының баслы тараўы шаруашылық болды.

Ерте заманлардан баслап-ақ қарақалпақлардың шаруашылық хожалығының тийқарын қара маллар қураған. Саўын сыйырлар күн-көрис дәреге болған, ал өгизлер күш-көлик ретинде жумсалған. Солар менен қатар аз да болса жылқы, түйе, ешек сақланған. Олар да күш-көлик ретинде пайдаланылған. Халық арасында майда маллар деп аталатуғын қой-ешкилерди асыраў кең орын алған.

Қарақалпақлардың жасаған жер шөраяты, гөззал тәбияты мал сақлаўға оғада қолайлы болған. Теніз жағаларындағы, көл бойларындағы, дәрья алапларындағы отлақлы жерлер мал жайлаулары болып хызмет еткен. Әмиүдәрьяның жағаларындағы, оның өзеклеринин бойларындағы, көлдердин әтирапларындағы жасыл отлақлы суў бойлары, қамыслықлар қара малларға жайлаў болып, малларды тәбийий от пенен тәмийинлеген. Соның менен бирге қарақалпақлар қорада сақлау туғын маллары ушын от-шөп таярлаған. Олар өз атызларынан өнген бийдай, арпа, тары, салы ұсаған егинлердин сабанларын жыйнаған. Жүўеринин шингирин, жоңышқа беделерин, гаўышларды, қамысларды, боянды х.т.б. от-шөптерди мал оты қылып қысқа таярлау туғын болған. Майда маллар ушын жантақ жыйнаған.

Әйіем заманлардан баслап каракалпақтардың экономикалық аўхалы, турмыс жағдайы, бай-жарлылығы хәр бир хожалықтың малының санына карап белгиленген. Ел ишинде мал байы, дән байы атағын алған байлар болған. Шаруашылық аўыл хожалығының баслы тарауы болып, саўда байланышларында баслы орынды ийелеген. Мысалы, Шоманай дийканшылық алабындағы каракалпақтар Хийўа ханлығының орайындағы жерлерди хәм өтираптарын кара маллар менен тәмийинлеп отырған.

Бул хаккында орыс хәкимшилигиниң үекиллери Гирсфельд хәм Галкин: «Шоманай беклиги менен Әмиўдәрья бөлиминиң Шымбай участкасының каракалпақтары пүткән оазис (Хорезм оазиси) базарларын кара мал менен тәмийинлеўишлер болған»¹—деп жазған.

Хийўа ханлығындағы каракалпақтар дийканшылық хәм шаруашылық пенен шуғыллана отырып, балықшылық хожалығын да жақсы жүргизген.

Халықтар турмысында балықшылық салмақты орын тутты. Каракалпақтардың ишинде балықшылықка бейим кәўим уруўлар болған. Айрықша Қоңырат арысының балғалы, ашмайлы, қыят х.т.б. уруўларының халықтары балықшылыққа тийкарғы кәсип еткен. Олар ушын балықшылық азық-ауқат хәм табыс табыўдың негизги дәреги болып есапланған. Балық аўлаған балықшылар күнделикли ауқатынан ауысқан балықтарын жыйнап қойды, оларды дийканшылық өнімдерине алмастырды хәм оннан ауысканын сатты. Дәрья жағалауларындағы дийканшылық пенен шуғылланыўшы аўылдарының халықтары да балық аўлаған. Бирақ, олар балық аўлаўды кәсип етпеген, тек қолы бос уақытлары аўлайтуғын болған.

Шеп жағалықтағы каракалпақтардың балық аўлау әсбаптары әпиўайы, атам заманнан қиятырған қураллар еди. Сол себепли олар балықты тек сайыз көлдерде хәм дәрьяның тасқын уақытларында дөреген өзеклерде ғана аўлап отырған. Ал, балық теңиз ишине, тереңге кеткен уақытларында балықшылыққа уақытша тоқтатып басқа жұмыстар менен шуғылланған.

Каракалпақтардағы кең таралған балық аўлау қураллары шанышқы, аў, нәрете болған. Арасында қармақ пенен де урлаған қаза салған, қыстың күнлери үки ойып, балық аўлаған. Балықты аў менен ямаса нәрете менен аўлаған уақытларында

¹ Военно-статистическое описание Хорезмского оазиса, 26-б.

балықшылар қайықтардан пайдаланған. Бундай қайықтарды «аў қайықтары» ямаса «нәрете қайық» деп атаған. Қыстың күнлери муз үстинде жүрип балық аўлау тәсилин жақсы билген каракалпақтар қайық-кемелерди шананың үстине орнатқан. Бундай қайықтарды олар «шана-кеме» деп атаған. Бундай шаналарға ат, өгиз жегилетуғын болған. Шанаға жегилген күшкөликтин түри «ат шана», «өгиз шана» деп аталатуғын болған. Мәўсимге қарай балық аўлау қураллары соғылған. Бәхәр келиўи менен балықтың уўылдырық шашыу уақты да келеди. Бул дәўирдеги балықтарды «Ойын балық»—деп атаған хәм балық ойыны уақтында балықты аўлау қолайлы болған. Соның ушын аўылдардағы хаял-қызлардан басқа хәмме адамлар бул пайытта балық аўлауға шыққан. Усы мәўсимде балықты оғада көп урлауға имканият пайда болған. Сонлықтанда балықшылар көп урлаған балықтарының ауысканын қақпаш етип таярлаған. Қақпашларды қысқы мәўсимде ауқат етиў ушын сақлаған. Хаял-қызлар балықтардың басынан майын алып «балық майын» таярлаған.

Май айының екінши ярымынан баслап балық аўлаудың екінши мәўсими басланған. Бул мәўсимди балықшылар «көгермей» деп атаған.

Себеби, уўылдырық шашып шаршаған балықтар қамыстың арасында көгерип жататуғын болған. Усы пайытта балықшылар қамыстың арасы менен сылт етпей жасырынып келип балықтарды шанышқы менен шаншып аўлаған. Бәхәрде хәм жазда балықты түнде аўлау усылы да кең таралған. Балықшылар кемениң үстине шам жағып, балықтардың көзин қамастырған хәм кемениң үстинде турып, көзи қамасқан балықтарды шанышқы менен шаншып алған. 1873-жылы Әмиўдәрьяның төменсінде изертлеу жұмысын жүргизген орыс хәкимшилик хызметкери А.В. Каульбарс каракалпақтардың түнде балық урлау усылы хаккында жазған¹.

Солай етип, каракалпақтардың экономикалық турмысында балықшылық хожалықтың басқа тарауларынан кем әхмийетке ийе болмады.

Соның ушын да каракалпақ халқы «үш ай саўыным, үш ай қаўыным, үш ай қабағым, үш ай шабағым, бир хәмеллеп күн көрермиз», деп айтатуғын болған.

¹ Каульбарс Н.В. Низовья Аму-дарьи. Описание по собственным исследованиям в 1873 г. «записки РГО по общей географии», т. IX спб. 1887, 569-б.

XIX ғасырдың ақыры—XX ғасырдың басында Хийўа ханлығының құрамындағы каракалпақтардың экономикалық турмысында сауда белгилі орын тутты. Каракалпақтар өзлері өндіріп шығарған затлары менен сауда исин оғада жақсы раўажландыра алған. Саудаға тийкарынан аўыл хожалығы өндірісінің өнімлері шығарылып отырған. Саудаға жүн, тери менен бир қатар қол өнеринин затлары шығарылатуғын болған. Усы жыллары Хожели, Қоңырат қалаларында өнерментшилик күшли раўажланған. Бул дәўирде майда саудагерлер жергиликли сауда менен шуғылланды. Соның менен бир қатар каракалпақтардың арасынан көтере сауда менен шуғылланушы ири саудагерлер өсип жетиліскен. Олар жоныш туқым, кептирилген мийўе өнімлері, жүн, балық пенен көтере сауда ислеген. Балық сатып сауда ислеушилер Қоңырат, Қазан, Оренбург жерлеринде балық сатқан. Саудагерлер Әмиўдәр арқалы Чаржаўға шекем балық алып барған хәм темир жол арқалы Россияның орайлық районларына балық өнімлерін апарып сатқан¹. Хийўа ханлығынан шыққан каракалпақ саудагерлері Россияның орайлық районларындағы базарлардан бояў, қант, шай, тоқымашылық затларын х.т.б. Хийўа ханлығы базарларында өтімлі болған затларды алып келген. Усы бағдарда сауда қызып, адамлардың мүтәжлері питкен. Сол жағалықтағы каракалпақтардың сауда орайлары Қоңырат, Гөне Үргениш, Шоманай беклигиндеги Жана қала болған. Бу қалаларда хәптесине еки мөрте базар болып әтираптағы халық келип турған. Жума базары узын базар деп аталған. Базар каракалпақтардың жәмийетлик турмысында оғада әхмийетли болды. Базар күнлері усы үлкениң алыс-алыс аймақларындағы ағайинлер, тамыр-таныслар бир-бири менен базар ушырасып апақ-шапақ болар еди. Аўыллардағы жаналықтардың күнделикли турмыстағы өзгерислерди еситип олар өз-ара пикирлескен. Соның менен бирге базарлар арқалы каракалпақтар ханлықтағы басқа халықлар менен экономикалық қатынасықларды орнатқан.

1873-жылға шекем сауда көпшилиқ жағдайларда алмасу арқалы иске асырылған. Бул сауда қатнасы ерте замандарда каракалпақтардың турмысынан кең орын алған еди. Мысалы малды ғаллеге алмастырған. Саўын маллардың сүтинен өнім өнімлерге-торак, сары май, құрт х.т. басқаларға мийўе өнімлерін

¹ Военно-статистическое описание ... 192-6.

қаўын-ғарбыларды х.т.б. затларды алмастырып, сауда ислеп отырған. Россияның Хийўа ханлығын жаўлап алғаннан кейин ел ишинде ақша қатнасы кең ен жайды.

Хийўа ханлығы аймағының базарлары россиялық базарлар менен қатнасыққа түсти. Әлбетте, бул патшалықтың колониялық сиясатының тәсири еди.

Хийўа ханлығында өз ақшасы хәрекет етип турды. Олар гүмис тенге, гүмис тилла, пухта тилла (аттын) пул деп аталды. Гүмис тенге сол дәўирлердеги орыстың 20 тийинына барабар болған¹. Сауда айналысында жүрген гүмис тилла (киши тилла деп те аталған) орыслардың бир сом 80 тийинына барабар болған, ямаса 9 тенге менен тен болған. Ал, пухта тилла 18 тенгеге барабар болған. Бирақ ол сийрек гезлесетуғын еди. Ақшаларды усақлаў ушын пул хызмет еткен. Бир тенге 32 пулдан ибарат болып², ақшаларды майдалаў ушын хәм алыс-беристи тәмийинлеў ушын зөрүр болған. Сол жағалықтағы каракалпақтар хәм басқа да халықлар Россия капитализминин тәсирине өтті. Бул үлке Россия ушын шийки зат базасы болды. Пахташылықты, жонышқашылықты раўажландырыў орыс капиталистлеринин мәплерине сәйкес келди. Усы мақсетке тийкарланып XIX ғасырдың екнши ярымында Закаспий темир жолы салынды. Бул темир жол Арал тенизиндеги суў жолы, Әмиўдәрья суў жолы, Ташкент, Оренбург жоллары Каракалпақстанның ишки районларын Россияның орайлық санаат районлары менен байланыстырды. Солай етип, Россияның мәпин гөзлеген колониялық сиясат үлкеде толық үстемлик сүрди.

¹ Военно-статистическое описание Хорезмского вазиса. 199-6.
² Булда сонда.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ХАЛЫҚЛАРЫНЫҢ КОЛОНИАЛЫҚ ЕЗИҮГЕ ҚАРСЫ ГҮРЕСИ (1873-1914 жж.)

5.1. Колониаллық езиудің күшейуі және оған қарсы гүрес (XIX ғасырдың ақыры)

Патша империясының дәуірінде колониаллық езиушілік хәдден тысқары күшейіп, халықтар оғада ауыр турмыс жасады. Үзлексіз көбейіп барған салықтардан басқа мажбүрий төленетуғын хәр қыйлы төлемлер хәм миннетли тұра мутка ислеп беретугын жұмыслар халықлардың турмыс аўхалын төменлетип, оларды аш-әптадалыққа ушыратты.

Әсиресе, үлкедеги халықлардың тийкарын қурайтуғын дийқанлар ен ауыр колониаллық жағдайда жасады. Олар хәдден хәм жапларды қазыудан баслап, дийқаншылық жұмысларының барлығын дерлик өзлериниң қол күшлери менен иследи. Дийқанлар бел хәм кетпен менен қазыу хәм атыз жұмысларын тамамлағаннан кейин, бас каналлардан жапларға, оннан ақ салмаларға хәм қыйтақ-қыйтақ етип шелленген атызларға су ағызды. Әлбетте, бул машақатлы жұмыслардың бәрин дийқан баба оғада шеберлик хәм ауыр мийнет пенен бежеріуге тийик болды. Әсиресе, техника болмағанлықтан қолдан қазыу, жер суры ойлы бәлентин тегислеу, шөл шабыу хәм қос айдау, жер суры оғада ауыр жұмыс еди. Егер канал хәм жаплардағы суу көлінен егислик жерлер жоқары болса, олар шығырдан суу арылды. Ол заманда шығырды соғыу, оны орнатыу хәм хәрәкәт келтириуши күш-көлик табыу дийқан ушын аңсат емес еди. Сонлықтан «Әкең мураб болғанша, жерин ой болсын», — деп халық бийқарға айтпаған. Бул жұмыслар ушын патшашылық тәрәпинен көрежет бөлинбеди, қайта патша хәкимшилиги қазыу хәм басқа да суудан пайдаланыу жұмысларын шөләкәстестириуде халықты хәр тәрәплеме эксплуатациялады хәм қолына ғана ызымсызлықларға жол қойды. Хәттеки, ханлық дәуіріндеги қазыу басындағы хәмелдарлар ушын қазыушылардың алынуатуғын алым «әфеняк пулы» 1880-жыллар ақырына шекем дауам етті¹. 1889-жылы Әмиүдәрәя хәм Қууаныш

¹ ӘЗРОМА. ф. 17. оп. 1. д. 3. к. 21, д. 233. к. 9.

жармадағы қашы шабыу жұмысларында 1300 қазыушы орнына тек 743 адам иследи¹, 1906-жылы Қууанышжарма—Кегейлидеги қазыуға қатнасыуы тийисли 12 мың қазыушыдан 1,5 мыңы ғана келди. Қалғанларын патша хәкимшилиги пара алып, қазыудан қалдырған².

Бунын үстине ауыл хожалық жұмысларына тийисли қуралдар дийқан хожалықтарында жетиспейтуғын еди. Әсиресе, халықтың 70 процентине шамаласын қурайтуғын жерсиз хәм аз жерли дийқанлардың аўхалы адам шыдамаслық дәрежеде еди. Ал жери бар дийқанлардың 50 процентке шамаласының хожалықтарында дийқаншылық қураллары (гүнде, мала, шығыр, арба) жоқ еди³. Сонлықтан олар басқаларға ғәрәзли аўхалда дийқаншылық ететуғын болған. Егер өзиниң жерин ислеуғе қуралы болмаған дийқанлар күш-көлик хәм қуралды басқадан алып ислесе, өз жери өниминиң тек жартысына ғана ийе болып қалатуғын еди.

Сонын менен бирге жерлерди адамларға бериудің ислеп бериу (издольшина) хәм ақшаға бериу түрлери де болған. Бирақ, жерден пайдаланыудың бундай түри кең таралмады. Сенатор Паленниң мағлыұматы бойынша, Әмиүдәрәя бөлиминде жерден пайдаланыудың издольшина хәм шериклик түринен бөлимдеги барлық дийқан хожалықтарының тек 6,95 проценти пайдаланып, оның 3,16 проценти Шорахан хәм 3,79 проценти Шымбай участкаларында еди⁴. Және де қарақалпақ ауылларында майына, көгине, дийқан жүриу хәм басқа да дийқанларды жұмсаудың түрлери болып, оны патша хәкимшилиги бирдейине қууатлады. Сондай-ақ, дийқанлардың жеринен айырылып, биротала қәмбағалласыуына себепши болатуғын дийқанның жерин зорлық пенен тартып алыу, қарызына алыу, жалған хужжет дүзип алыу хәм басқада ызымсызлықтарға колониаллық хәкимшилик жол қойып отырды. Хәттеки, жол салыу (транспортлық миннет) деп аталатуғын жол хәм көпирлерди миннетли салыу, және де бөлимдеги әскерий гарнизон ушын хәр қыйлы төлемлер халықтың мойнына түсти.

¹ ӘЗРОМА. ф. 17. оп. 1. д. 536. к. 1. 4-5.

² ҚКРОМА. ф. 243. оп. 1. 20. к. 8.

³ Шкальский О. Амударьинские очерки. Ташкент, 1900, 180 б. Материалы по обследованию кочевого и оседлого туземного хозяйства и землепользования в Амударьинском отделе Сырдарьинской области, вып. л-2. Ташкент, 1915. 204-205-б.

⁴ Пален. К. К. Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане, ч. I. СПб, 1911. 241-6.

Бұлардың барлығы халықтың патша Россиясына наразылықтарын пайда етті. Олар бір неше түрде болды: патша хәкімшиликке жеке хәм жәмәәтлик арза беріу, қарсы көрсетіу, салық хәм алымдарды төлеуден бас тартыу, және хәр қыйлы миннетли ислеп беріулерге хәм жергилик сайлаулардағы әдилсизликлерге қарсы шығыу хәм қурау көтеріліс түрінде болды¹.

1875-жылы бөлімдегі патша хәкімшилигі тәрәпине Шорахан участкасына жиберіу үшін жыйналған Шымбай қазыушылары зорлық-зомбылықтарға қарсы наразылық көрсетті. Бір қанша хожалықтар қоныс басқан жерин тастап Әмиүдәрәя бөлімінің Хийұа ханлығына хәм керісінше хандықтан Әмиүдәрәя бөліміне көшіуіге мәжбүр болды.

Әсіресе, Түркстан генерал-губернаторы тәрәпинен жиберілген шөлкемлестіріу комиссиясы 1875-1877-жылдары Каракалпақстанда колониаллық басқарыу, жер хәм салық мәселесин белгилеп атырған ўақытта да халық наразылық болып турды. Оны усы комиссияның баслығы полковник Носович хәм Шымбай участкасының приставы мойынды наразылықтар, әсіресе, дәрәяның шеп тәрәпине қызық хәдийселери бар екенлиги хәккында билдириу жазды. Осы жыллары Шымбай участкасынан шеп жағаға 2 мыңға жуық дийқан көшкен.

Хийұа ханлығынан оң жағаға өтиу де жиий-жиий болып турды. 1888-жылы Үстирт арқалы Қоныратқа шекемги жерлерди изертлеген әскерий топограф Белявскийдің көрсеткеніндей ақ, бұрын бұл жолда каракалпақтар қоныслары жиберіуші ушырасатуғын болса, енди олар өз егис жерлерин тастап, жағалаўда хәм басқа жақларда баспаналаўға мәжбүр болды. Себеби, хан жәрийма хәм басқа да төлемлерди халықтан зорлық-зомбылық пенен ала баслаған.

Хийұа ханы менен патша хәкімшилиги пукараларды көшип қонысласыўына қатаң шаралар көрди. Көшкендерди ұсланған жағдайда қатаң жазаланды. 1887-жылы хан мектебиндегі бір топар дийқанлардың көшетуғынын сезип, оларды тастап 13 тилладан төлеуіге мәжбүрлеген, хәттеки, жасаўылбасары қатнасыўы менен олардың алтаўының үйин өртеп жиберген. Усыған қарамастан, көплеген хожалықтар оң жағалаўға көшкен, Хийұа хәмелдарларының мағлыұматларына қарамастан

¹ Сарыбаев. Қ. Қ. Аграрный вопрос в Каракалпакии. 146-6.

оң жағалаўға өз бетинше көшип кеткенлердин саны 670 үйге жеткен.

Әмиүдәрәя бөлімінің баслығы көшип кеткенлерди мәжбүрий түрде қайтарыу үшін илаж көрди. Оларға жер берілмейтуғынлығын дағазалады хәм салық салыу тапсырылды, және де Әмиүдәрәя бөлімінде жайлаудың от-шөбинен пайдаланғаны үшін салық жыйналатуғыны да ескертилди. Патша хәкімшилигиниң бұл тәртібине дийқанлардың наразылығы күшли болды.

Солай етип, халықтың патша хәкімшиликке қарсы хәрекетлери барған сайын күшейди. Шымбай участкасы Кегейли болыслығының биринши аўылында жасаўшы Ырза Исмамбетов 1896-жылдан баслап бес жыл даўамында Әмиүдәрәя бөлімінің баслығы аўыл ақсақалы менен судья өз-ара келісп, өзиниң егин егип атырған жериниң баў-бақша хәм тереклери менен тартып алынғанлығы хәккында арыз етті. Бірақ, бөлім баслығы Галкин оған «Надурыс арза жаздың» деп жала жаўып, алты ай қамақхана жазасын берди. Бундай аўхалға Тамды болыслығының турғыны Шанаш Исабаевада ушырады. Шейх-аббаз Ұәлий болыслығы Нуржан Жадиков хәм Имамбет Жумановлар өз аўылының ақсақалы Генжебайдың ыызамсыз хәрекетлери үшін оны орнынан босатып, жазалаўды Түркстан генерал-губернаторынан өтиниш етті. Бірақ, патша хәкімшилиги олардың өтинишин орынламады. Усы жыллары салық хәм басқа да төлемлерди төлеуден бас тартыу, тоғайға руксатсыз мал жайыу, оның отын-шөбинен пайдаланыу хәм басқа да хәрекетлер жиий болып турды.

Әсіресе, төленбеген салықтардың мұғдары жылдан жылға көбейди. Мәселен, бөлім бойынша бундай салықтар мұғдары 1889-жылы 12818 сомды қураса, 1896-жылы 16723 сомға көбейди. Дийқанлардың жерлерин суў алып кетиу хәм басқа да себеплерге байланыслы төленбеген салықтардан қутқарыу хәккындағы арзаларын патша хәкімшилиги қарамады. Усы мәселеге байланыслы 1900-жылы март айында Нөкис болыслығындағы дийқанлар менен хәкімшилик арасында үлкен хәнжел пайда болды. Онда дийқанлар шанарак пулын төлеуден бас тартып, салық жыйнаўға келген аўыл ақсақалы менен судьяны тутып алып, қолындағы мөрин хәм өнириндеги лаўазымлық белгилерин жулып тастап, өзлерин аўылдан қуып жиберген. Бундай хәрекетлер барған сайын өсип, патшашы-

лыктын колониаллык үстемлигине карсы көтерілис дәресине шекем жетти.

Гөклен батыр көтерілиси. XIX әсир акырындагы патшалары ишинде Шорахан участкасынын Шейх-аббаз-Ұәлий дийқанлар көтерілиси айрықша болды. Халық арасында Гөклен батыр деп аталды. Көтерілис үзил-кесил 10 жыл шамалас (1881-1891-жж.) дауам етті¹. Ол тек Шейх-аббаз-Ұәлий (Шаббаз-Ұәлий) хәм Бийбазар болыслығы емес, Нөкис болыслығы хәм баска да жерлерге таралды. Туркмен әскерий округиниң әскербасысы Петербургтағы әскерий министрге өзиниң 1887-жылдын 24-июньдеги билдириуинде «Әмиүдәрья бөлиминиң Шаббаз-Ұәлий хәм Бийбазар болыслықларында Петро-Александровск камакханасына қашқан Баба Гөклен (туркмен, Гөклен урууынан) халық арасында кеңнен белгили»²,—деп жазды.

Баба Гөклен Отыз улы басқарған дийқанлар хәрәкәти әсиресе 1883-1884, 1887-1888 хәм 1891-жыллары күшейди. Халық арасында сақланған мағлыұматларға карағанда, Гөклен батыр патшашылықтың зорлық-зомбылықларына көңил қарсылық еткени ушын сүргинге жиберилген, оннан қашып келип, аўыл арасында жүргенде оны патша хәкимшилиги Петро-Александровск түрмесине камакка атады, оннан қашып орыс сакшысынын жәрдеми менен қашып шығады. Оны көтерілиске басшылық етеди. Усы жыллары суў тасқыны нәтийжесинде көплеген егислик жерлер, хәтте аўылды қыйралды. 1887-жылы Әмиүдәрья суўынын тасқынына Бийбазар хәм Шаббаз-Ұәлий болыслықларынын 3518 таңба егислик жерлерин суў алып, 593 хожалық толығы менен қашып әптадалыққа түсти. Әсиресе, Бийбазар, Календерхана, Ханжап сыякты аўыллардың тек егислик жерлерин ғана емес, ал бағлары менен турак жайларын да суў алып набыт етти. Бундай суў тасқыны буннан бурын да хәм кейин де болып турған. Бирақ, патша хәкимшилиги хәм онын жергилер хәкимлери жәбирленген халыққа хеш қандай жәрдем көрсетпеген. Жерлери суў астында қалса да, дийқанлардан сақланып

¹ ОзРОМА. ф. 17. оп. 1. д. 978, к. 192. д. 235. к. 40.

² Бул да сонда.

талап еткен. Мине усындай жағдайда дийқанлардың көпшилиги Баба Гөклен әскерий топарына келип қосылған хәм оны хәр төрепеме қоллап-қуўатлаған. Онын топарында булардан баска Петро-Александровск түрмесинен хәм Сибирь сүргининен қашқанлар да болған. Баба Гөкленниң ең белгили жигитлери Сары Непесов, Бегим Ишанбетов хәм басқалар болған. Гейлара мағлыұматларға карағанда, бул көтерілиске қатнасканлар түркмен, өзбек, карақалпақ хәм казаклардан ибарат болған.

Баба Гөклен топары патша хәкимшилигиниң хәмелдарлары менен мәкемелерине қураллы топылыслар жасаған. 1884-жылы онын топарларынын бири Черняев жолынан 70 шақырым қашықтықтағы патшашылықтын транспорт жәмийетине топылыс жасайды. Және де Баба Гөкленлилер мәртлик пенен Петро-Александровск әскерий лагерине кирип, атханадан онға жақын офицер атларын алып кетеди. Баба Гөклен топарларынын батыл ерлиги хәм олардың патша хәкимшилигине қарсы ашық хәрәкәтлери патша хәкимлерине қатан қорқынш туўғызды. 1887-жылы 12-апрельде Баба Гөклен күтилмеген жерде аўыл арасында пайда болып қалды. Гөклен жақын жерде деген хабарды еситиүден-ак, болыс баслығы хәм онын адамлары оны тутаў ушын таярланды, бирақ олар Баба Гөкленди көриүден-ак, барлығы саскалақлап қорқып қашып кеткен.

Ауыллық хәкимшилик (болыс хәм аксақаллар) Баба Гөкленди тута алмаған. Патша хәкимшилиги Баба Гөклен адамларынын хәрәкәт еткен барлық орынларын қадағалаў мақсетинде әскерий бөлимдерди топлаған. 4-Оренбург казак полкинин жузлиги Бийбазар хәм Шаббаз-Ұәлий болыслықларындағы үйлерге орналастырылып, әскерлерди асыраў сол хожалықлардың мойнына салынған. Бирақ Баба Гөклен хәрәкәтин тоқтата алмады. Гөклен батыр өз ишиндеги сатқынларды қатан жазалаған. Ол Нөкистеги почтаға топылып, оннан патша хәкимшилигиниң салық хәм баска да хұжжетлерин алып жоқ етті. Патшашылық халыққа «Гөкленди таўып бересен»,—деп қаншелли зорлық ислесе де, халық Баба Гөкленге сатқынлық етпеди хәм көтерилисти қоллап-қуўатлады.

Көтерилисти бастырыўға басшылық етиўши Әмиүдәрья бөлими баслығынын жәрдемшиси капитан Киселев өзиниң 1887-жыл 20-июльдеги билдириуинде: «Усы ўақытқа дейин

арбашы хәм гөкленлер (Шаббаз хәм Бийбазар болыслыларындағы түркмен уруулары) көтерілишчилерди излеуге хәм ушлауға еле жәрдем көрсетпеди. Бул ис, әсиресе гөкленлерди жакпай тур¹,—деп жазды.

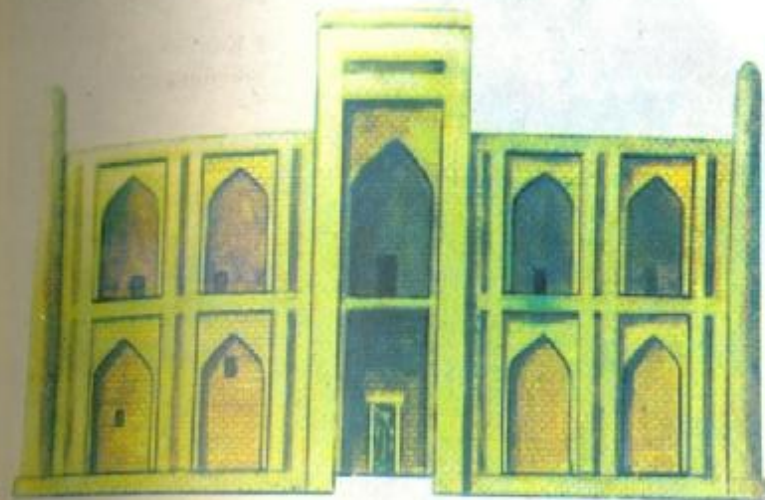
Жергиликли халык патша хәкимшилигинен әскерлерди аўкаты менен ат отынан азат етиўди талап етти. Еки болыслықтағы арбашы уруўы Әмиўдәрья бөлиминин баслығы 1887-жылы 19-июньде былай деп жазды: «... бизлер сўптаскынынан жәбир көрген халыкпыз. Бизлерден гўманластан туғын айыбымыз жоқ, солай болса да үйлеримизде әскерлерди орналастырып қойыпты, оларды биз асырап бағуымыз керек. Бул бизге оғада аўырға түсип тур. Сиз излеп табылған бизлерге буйырдыңыз, бизлер оны излеуге кеткенимизде үйлерде қалған хаялларымыз бенен балаларымыз үйде орналастырылған әскерлерди аўкатландырыуға шамасы жетпейди. Баба Гөкленди бизлер көрмедик хәм оның қай жерде екенин билмеймиз. Әскерлерди бизден алыуыңызды өтинемиз»,—деп арыз еткен. Патша хәкимшилиги Баба Гөкленге қарсы қозғалыс хәрәкетти күшейтти. Баба Гөклен топарлары болатуғын Қара таўда хәм аўыл арасында бир неше әскерий операциялар жүргизди. Тек 1891-жылы ғана Баба Гөклен өз жигиттері менен бирге Петро-Александровскте азаплап өлтирилди. Бул көтерілис өз-өзинен болыуына қарамастан халықлардың қолониаллық езиуге қарсы гүрес тарийхында әҳмийетли орын тутады.

Патша хуқиметиниң халыққа қарсы хәр қыйлы зорлық-зомбылықлары дийқанлар хәрәкетлериниң тағы да күшейиуине алып келди.

Таллық болыслығындағы көтерілис. Колониаллық хәкімдердин зорлық-зомбылықларына қарсы халық массасының наразылығы, олардың ен әпиўайы сиясий хуқықлары ушықпай гүреси патшалықтың аўыллық хәкімшилигин-аксақаллардың болыслықларды сайлауда айрықша көзге түсти. Оның айрықшы мысалы 1899-жылы март айының басындағы Шымбай участкасындағы Таллық болыслығы халқының қозғалаңы болды.

1899-жылы 6-март күни Шымбай участкасының приставы Корнилов, Таллық болысы Кулен Худайшуқуров хәм басқалары да лаўазымлы адамлар менен бирге өлген бир хийўалық денесин көриу ушын Копак көл деген жерге келген. Тексеру

¹ ОзРОМА. ф. 907. оп. 1. д. 282, к. 8. 16-14.

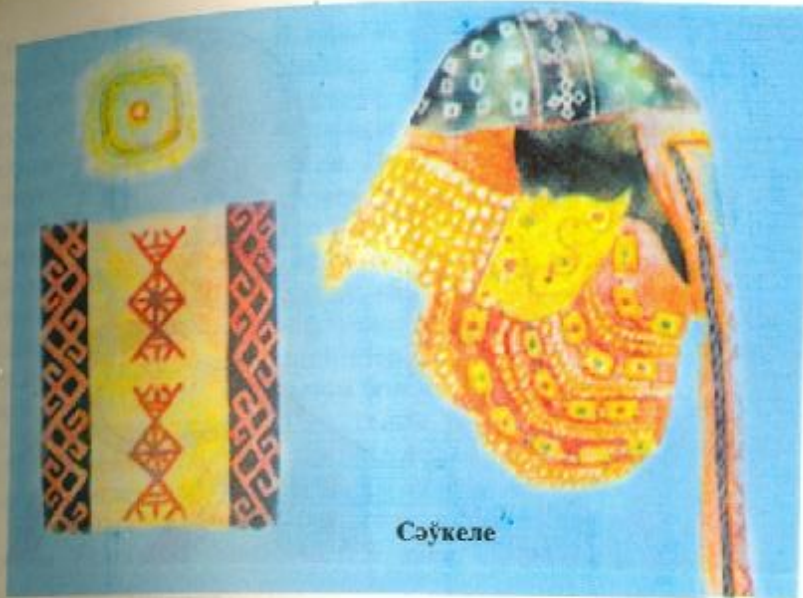
Тас медресе

Қара үй

Көк
көйлек

Сәүкеле

Шар түйме

Қызыл киімешек алды

орын алады, сондай-ақ, тарих хәм өлебиятта «Он тоғыз» менен белгили.

Патша Россиясының колониаллык сиясатына карсы дийқанлар хәм шаруалар емес, ал балықшылар хәм балықшылар да кәсип ийелери арасында да болып турды. 1897-жылы жазында Көккөл болыслығының балықшылары балықшылардың старшинасы Поповка қатан карсылық көрсеткенде патшашылықтың өндирис ийелеринин балықшыларды тәртібин орынламады хәм салықларды төлеуден бас тартты. Колониаллык сиясатқа карсы халық хәрекетинин күшкерлеринин, хәттеки Әмиүдәрья бөлиминин баслығы Галкиннің өзи де мойынлап: «Қандайда бир қолайлы жағдай келсе, бұл уақытта бул жердиң халықлары хәзирги үстемлик етип турған басқарыу тәртібине карсы хәр түрли жынаятлар ишкә мүмкин»,—деп жазды.

Солай етип, патша хукиметинин колониаллык үстемлик карсы Карақалпақстан халықларының наразылық хәрекеттери барған сайын өсип барды, әсиресе XX әсир басларында халықлардың миллий-азатлык гүресинде жана басқарыу қолданды.

5.2. XX әсирдин басында Карақалпақстанда азатлык хәрекеттери (1900 — 1914-жж.)

XX әсирдин басында патшашылыққа карсы гүрес Россияның барлык районлары сыякты Түркстан үлкесинде, сондай ишинде Карақалпақстанда да бурынғыдан да бетер күшейди. Хәқыйкатында, Россияның шет үлкелериндеги халықлардың колониаллык езиуге карсы азатлык хәрекеттери патшашылыққа дүзимге карсы ғалаба гүрес пенен тутасып кеткен еди. Оны үстине Петроградтағы «канлы екшемби», әсиресе биринши буржуазиялык-демократиялык революция деп аталған уақыт хәккында хабар Россияның шет үлкелеринде де таралған еди. Түркстан үлкесиндеги Ташкент, Самарканд хәм басқа қалалардағы ис таслау хәрекеттери Карақалпақстанға да таслау жасады. Халық арасында азатлык хәрекетинин өсиуи патшашылыққа карсы хәрекети ушын сүргинге жиберилген хәм талап излеп Түркстан қалаларына кеткенлер де асырау тәсир етти. Олар өзлери сүргинде хәм талап излеп барған

қалалардағы мийнеткешлер көтерилиси хәм митингтери хәккында хабарлар еди. Және де патшашылыққа хәм колониаллык езиуге карсы хәр қыйлы ушпа хат хәм газеталар солдатлар, матрослар, жұмысшылар арасына таралған еди. Әмиүдәрья кемешилиги устаханаларының жұмысшылары бириншилерден болып ис таслап, 8 саатлык жұмыс күнин талап етти. Усы жылдың жазында балық аулау қарханаларының жұмысшылары патша хәмелдарларының зорлық-зомбылықтарына карсы бас көтерди. 1905-жылы еки ай дауамында почта-телеграф хызметкерлери ис таслады. Нәтий-желе Карақалпақстан хәм ханлык аймағындағы почта-телеграф байланысы толығы менен үзилiske түсти. Петро-Александровск хәм Үргеништеги почта-телеграф мәкемелеринин баслықлары (Васильев хәм Краузе) 1905-жылы 27-ноябрьде Ташкентке жоллаған билдириуинде: «Телеграф бойынша хеш қандай хабар бериудин имканияты болмады»,—деп жазады.

Усы жыллары халық арасында патшашылықтын хәр түрли миннетли жұмысларын орынлаудан бас тартыулар көбейип кетти. Халық әсиресе ишки хәм сыртқы канал хәм жапларды қазыу жұмысларын шөлкемлестириу тәртібине карсы болды. Себеби патша хәмелдарлары каналларды қазыу хәм тазалау жұмысларын жийи сууық хәм батпақлык күнлери шөлкемлестирди.

Және де хәкимлер қазыушылардан пара алыуы салдарынан қазыуға келиуи тиийс қазыушылар толык қатнаспады. Сондықтан дийқанлар патша хәмелдарларының бундай зорлықтарына карсы шықты. 1905-жылы февральда Қоңырат болыслығының дийқанлары Қоңырат қаласында бас көтерди. 13-февраль күни Қоңырат болысы Байгуренов қашып жүрген өз пукараларынан салық жыйнауға базарға келди. Бул жерге жыйналған дийқанлар оны болыс деп мойынламаған хәм оның салық төлеу талабын орынламай, карсылық көрсеткен. Болыс Қоңыратта жайласқан I-Астрахан казак полкинин әскерлерин жәрдемге шақырыуға мәжбүр болған. Патша хукимети халықлардың азатлык хәрекеттерин бастырыу ушын қатан илажлар көрди. Ишки ислер министри Сырдәрья областының әскерий губернаторына (Әмиүдәрья бөлими усы областьқа қараған) 1905-жылы 11-январьда мынадай буйрық-телеграммасын жиберген еди: «Петербургта болып атырған

уақыяларды империяның хәр түрлі жерлерінде исенимсіз адамлардың көтеріліс хәм тәртіпсізліклер шығарыуы үшін пайдаланыуы мүмкін. Тәртіпсізліклердин алдын алыу үшін шешіуші түрде илажлар көриүди буйыраман». Усыған тийіс рәһметтәні Каракалпақстанда да көп ғана адамлар «исенимсіз» хәм «ғунакар» деп қуўдаланды хәм камаққа алына баслады. Мәселен, патшашылық сүргиннен өз елине келген Төртіпсіз болыслығының турғыны Шанияз Қудайбергеновты «исенимсіз» деп қуўдалады. Ол азапқа шыдамай, шеп жағаға қашып кетип, жасырынып жасауға мәжбүр болды. 1905-жылы 22-февральда Шымбай участкасының пристава Милеев шымбайлы Бабажан Қурбанбаев, Худайберген Хәкимов, Мәтнийаз Машарипов хәм Қәўендер Бекбаевларды «тәртіп бузғаны үшін», және де Бегжан хәм Халмурат Бекбановларды, Атажан Қурбанбаев, Амин Юсупов, Палўан Аманбаев х. т. б. барлығы болып 15 адамды «қарсылық көрсеткени үшін» деп қамаққа алды¹. Әмиўдәрья бөлімінің баслығы Қоңырат қаласында жайласқан 1-Астрахан полкиның жүзбасысынан халықтардың әсиресе түркменлердин кейпи хакқында мағлыўматты жеткерип бериүди талап еткен. Және де ол Петро-Александровск әскерий гарнизоны бойынша жасырын буйрық шығарған. Онда қозғаланлар жүз берген жағдайда әскерлер қамаққа әсиресе, жергиликли казнахананы, қурал-жарак турған қамананы, почта-телеграфты қорғауы тийис болған. Ал, қамаққа алынғанлар арасында тәртіпсізлик болған жағдайда камақхана карауылына дәрхәл жәрдем бериүи керек хәм ауылда хәкимшилик пенен байланысты күшейтиү үшін сақалында Әмиўдәрья бөліми баслығының кеңсесинде хеш қайда да еместен туруы тийис екенлиги көрсетилген.

Бирак, усыған карамастан, халықлардың патшашылыққа қарсы хәрекетлери барған сайын күшейип барды. Әсиресе дийқанлар салық жыйнауда жергиликли хәкимлерге қарсылықлар көрсетти. Патша хәкимшилигиниң буйрықтары бойынша салық төлемегенлер камаққа алынған. Мәселен, 1906-жылы июньде Көкөзек болыслығынан салық төлемегени үшін 20 адамды Нөкистеги камақханаға тезден жеткерип туўралы буйрық берилген. Дийқанлардың алып-сатарларды алдаушылық хәрекетине қарсы хәрекетлери де жиі болып турды. 1906-жылдың соңғы базары күни көптеген

¹ ӨзРОМА. ф. 278. сп. 1. д. 432, к. 70.

дийқанлар жыйналып, өзлеринин жоңышка туқымын тапсырыуда алып сатар Мәтнийаз бирдейине тәрзиден алдап, халықтың хакысын жегенин көрсетти. Және де дийқанлар оның шериги Б.Сүйенишбеков пенен Е.Көшкинбаевларды тауып бериўин талап етти.

Бул уақыя хакқында Әмиўдәрья бөлімінің баслығы Глушановский, Сырдәрья областы әскерий губернаторына 1905-жылы 10-ноябрьде жазған билдириўинде «Ауыл хожалық өнімлерин алып сатыу менен шуғылланыушы Мәтнийаз Өтениязов (ол жоңышка туқымын саудагер Бертольс үшін сатып алған) бас болған бир топар алып сатарлар қала дегерегиндеги халықтың бас көтерип шығыуына себепши болды»¹,—деп мойынлаған.

Патша хәмелдарларына қарсы хәрекетке шаруалар да қосылды. 1906-жылы 8-декабрьде Дәўқара болыслығы №2 ауылының шаруалары өз ауылласы Аманбаевлардың мүликлерин қарызы үшін хатлап, сатыуға келген Шымбай участкасының пристава менен болыс Қосалы Кеўлимжаев х.т.б. хәмелдарларға биригип қатты қарсылық көрсетип, болыс пенен дилмашты сабаған. Пристав хәм оның қасындағылар қашып кетиўге мәжбүр болған².

1907-жылы май айында Петро-Александровск камақханасында сиясий камаққа алынғанлардың ашық қозғалысы жүз берди. Камақхана баслығы Синяков Самарканд округлик судына былай деп билдириў берди: «Сиясий жақтан камаққа алынғанлар топаран шығарып, 28-май күни бағыныуды қойды, айтқан сөзге көнбейди»³. Олар 28-май күни камақханаға келген бөлім баслығы подполковник Масич пенен судья Ивановка камақхана баслығының зорлық-зомбылықтарын айтты хәм оны лауазымынан босатыуды талап етти. Бул қозғаланға қатнасканлар арасында жергиликли халықтан А.Исаходжаев, Қ.Қадимбетов, С.Бағалов, Н.Жубатыров хәм басқалар бар еди. Усы жыллары патша хәкимшилигине қарсы дийқанлардың «тонаушылық» деп аталған хәрекетлери кеңнен рауажланды. Мәселен, Самарканд округлик судының (буган Әмиўдәрья судьясы да караған) мағлыўматы бойынша, бундай характердеги қозғаланларға байланыслы 1900-жылы-48, 1901-жылы-

¹ Үббаниязов, Ж. Каракалпақстан XX әсир басымда. Нөкис, 1972. 52, 53 бб. ӨзРОМА. ф. 17. сп. 1. д. 161, 36 к. 292-293.
² ӨзРОМА. ф. 131. сп. 1. д. 1614, л. 5.
³ Бул да сонда, 7-6.

86, 1902-жылы-100, 1903-жылы-133, 1905-жылы-446, 1906-жылы-276, 1907-жылы-251 ис козгалып каралган. Демек, Каракалпакстан халыкларынын патшашылыкка карсы хәрекетинин күшейиүи 1905-1907-жылларга туўра келеди.

Патша хәкимети 1905-1907-жыллардағы революциялык кейин революциялык хәм миллий азатлык хәрекетлерге карсы жазалау ислерин жүргизиү менен катар, өз хәкимшилигини беккемлеу ушын барлык илажларды көрди. Усындай илажлардын бири аграр саясаты болып, онда миллий үлкелердин мәлине тийетуғын қонысландырыу мәселесине де белги орын берилген еди. Оның үстине Түркстан үлкеси халықларынын «артық» жерлерин алыу хәккында нызам кәбиетилиүине байланыслы бул үлкениң дийканларынын жерлерин тартып алыу жүдә күшейип кетти. Қонысландырыу ушын жер қорларын белгилеу хәм тексеріу жұмыслары жүргизиле хәр түрли кәрханалар дүзилди.

«Артық» жерлерди белгилеу максетинде Әмиўдәрья бассейминде Сырдәрья областлык қонысландырыу басқармасының әуәкили И.Рылеев басшылығында арнаўлы топарлар жұмысы алып барды. Олар 1912—1913-жылларда Шымбай хәм Шорахалда участкаларындағы хожалықларды тексеріу жұмысларын жүргизди хәм тек Шымбай участкасында 255439 десятина мугдарындағы жерлерди белгилеп, қонысландырыу жер қорының есабына алды. Патша хәкимшилигинин илажлары колониаллык талау максетин гөзлеп, қонысландырыу жер қоры көбинше партау хәм тың жерлер есабына емес, ал жергиликли халықлар тәрәпинен әлле қашан белгилестирилген жерлерди тартып алыу есабынан дүзилди. Сөйтінше Россия империясының саўда-санаат капиталы Әмиўдәрьяның еки жағасынан көп көлемли жер алабын ийлеу ушын концессия хуқықларын алыуға киристи. 1912-жылы ижарачы Гржегоржевский Хожели, Гөне Үргениш хәм Ақтөбе районларындағы 400 мың десятина жерлерин концессияға алып, 1913-жылы Гөне Үргениш әтирапындағы халықлардын жерлеринде князь Андронников пенен атаклы финансист Путиловка тийисли «Лаўзан» акционерлик жәмийети дүзилди. Ағайинли Сафарянцтын саўда үйи Хожели беклигинен жер десятина жерди концессияға алып, дийканларға ижараға берди. Усы жылы Хожели, Қыпшак, Порсы хәм басқа да дәрәжә

жағалауындағы жүз мың танаптан аслам жерлер россиялык концессияларға алынды.

Усы жыллары пахта сатып алыу ислери менен шуғылланыушы «Үлкен Ярослав мануфактурасы», «Крафт», «Кноп-плар» хәм «Ағайинли Мануиловлар» фирмалары, және де пахтаны тасыу ислери менен шуғылланыушы «Шығыс жәмийети», «Кавказ хәм Меркурий», «Россия жәмийети» хәм «Надежда компаниясы» сыяқлы саўда-санаат бирлеспелеринин топарлары менен фирмалары концессияларға белсене қатнаскан.

Колониаллык саясаттын ақыбети, әсиресе 1911-1912-жыллардағы ашаршылык ўақтында айрықша көзге түсти. Бул аянышлы жыллар халқымыз тарийхында «Ақ қапшық» деген ат пенен белгили, себеби бул жыллары Россия қалаларынан ақ қапшықтарда ғәлле хәм ун өкелинген. Бул ўақия тиккелей колониаллык саясаттын ақыбети еди. Усы жыллары ирригация тараўларынын оғада төмен болғанлығы себепли, әсиресе Шымбай участкасының бир қатар болыслықларында суўсызлықтан дийканшылык болмай қалды. Мәселен, Есим болыслығы 1906-жылы 3141 танап жерге бийдай еккен болса, 1911-жылы тек 345 танап жерге бийдай еккен.

Суў там-тарыслығы шарўашылықка да зыян келтирди. Мәселен, усы жағдайға байланыслы Шымбай участкасының барлык малларынын елиу проценттен асламы набыт болды. Оның үстине дәрьяның ертеден музланыуы сылтауы менен жүк тасыу иркилип қалды. Сөйтип, 1911-жылы ашаршылык басланды, әсиресе Есим хәм Бесжап болыслықларында аштан өлиўшилиқлер де ушырасты. Адамлар қарабарак, қызыл тары хәм басқа да өсимликлерден аўқат етиўге мәжбүр болды¹.

Рәсмий мағлұматлар бойынша, усы жыллары Шымбай участкасында төрт мыңға жақын хожалық азық-аўқатсыз, Шорахалда 598 хожалық ашлықта жасаған. Ал, пүтқил Әмиўдәрья бөлиминде бес мың шаңарак ашаршылықка ушырап, оғада аўыр аўхалда тиришилиқ етти.

Ашлықта қалған халыққа мәмлехет тәрәпинен жәрдемнин болмағанлығын есапка алып, мүмкиншилиги бар жергиликли бай адамлар басқа жақлардан Карақалпакстанға дән хәм ун алып келип, хожалықтарға таратқан. Олардын ишинде Халмурат

¹ ЦГВИА Р. ф. 400-к. А/ч.д. 140. к. 5. «Русское слово» 8-декабрь, 1911-жыл.

Курбанов, Ибраһим Маткаримов, Халмурат Хожамбердиев, Шыныкул Халлеков, Убайдулла Камалов хәм баска да саудагерлер бар еди. Булар, хакыйкатында, сырттан әкелінген гәлле хәм унларын карызга бериўине карамастан, ашыраганларға жәрдем колын созып, үлкен саўаплы ис иследи. Халмурат бай Курбанов көп дийқанлардан берген карызларын қайтып алмаған. Деген менен ашаршылық даўам етип, ол Халмурат ханлығының барлық районларына да тарады. Усыған байланыслы Россия-Азия банки төрепинен Армавирден 14 вагон Оренбургтан 10 вагон, Елецк, Ашхабад, Мары хәм Чаржыдан 50 вагон бийдай әкелінген¹. Сөйтип, усы Россия-Азия банкының Жаңа Үргениш бөлиминин каржысы онлаған есе көбейди. Егер усы банктин каржы айланысы 1910-жылы 4011 сомды кураған болса, 1912-жылы 98327924 сомға көбейген.

Әлбетте, бул илажлар халықтың турмыс аўхалын жақсартып алмады. Ашаршылық даўам етип, дийқанлардың аўхалы оларға аўырласты.

Баска жерлерге талап излеп кетиўишилердин саны көп болды. Бирақ, талап излеп барып, жұмыс тапқанлардың аўхалы жүдә төмен еди.

Олардың биреўлери завод казармасында жасаса, екенишилеринин жатак жайы да болмаған. Б.Чепрунов усыны ашаршылардың турмыс аўхалын былайынша сүўретлейди: «Адамлар шаң жерге төселген жыртык шыптаньң үстине жатыр. Олар түнги нәўбетте ислейтуғын жұмысшылар. Бийрақ олар аяқ-кийимлерин шешпестен, үстине тозып қалып, жыртык шапанларын жамылып, уйыклап атыр. Балмаган ортасындағы жер ошактын үстинде тамак писиретуғын қара қазан хәм онын үстинде шүтик шыра жайласқан». Олардың мийнет шараятлары да төмен, ис хакылары жүдә азырақ уақытында берилмеген».

Мине усындай аўхалларға шыдамаған халықлардың қарсылық ниетлиги езиўшиликке карсы гүреси кем-кемнен күшейе барды. Туркстан генерал-губернаторы 3-бөлиминин өскени министрға берген билдириўинде: «Хәтте ең түпкирдеги ашаршылық Әмиўдөрья бөлими де халық хәрәкетлеринен сыртта қалмады»-деп жазған. Усы жыллары халықтың хәкимлерден талап

¹ ЦГВИА Р. ф.630.оп.1.д.476. к. 36-44, 85-100.

сатсыз тоғайлардан пайдаланыўы көбейди. Олар патша хәкимлеринин тоғайды қалаған етиў тәртибине өзлеринин карсы екенлигин билдирди. Мәселен, әсиресе Шымбай участкасының Қусканатаў деген жеринде хәм Дәўқара болыс-участкасында, және де Шорахан участкасының Тамды хәм Мыңдығында, және де Шорахан участкасында тоғайдан руксатсыз пайдаланыў әсибулак болыслықларында тоғайдан руксатсыз пайдаланыў әсиресе көбирек ушырасты. Төрткүл, Шорахан хәм Бийбазар болыслықларының дийқанлары Аккамыс хәм Бийбазардағы тоғайларда руксатсыз жер сүрип, дийқаншылық етти. Шымбай участкасының көплеген халқы қыс айларында өзлеринин турақлы отырған аўылларынан тоғайға көшип шықты. Отлақлы жерлерге малларды жайыў барлық жерлерде гезлести. Бирақ патша хәкимшилиги буған тыйым салып, хәттеки, халыққа шенгелликлерди пайдаланыўға да руксат етпеди.

Патша хәкиметинин қатал тәртип орнатыўына карамастан, тек дийқанлар емес, ал солдатлар менен матрослар арасында да наразылықтар күшейди. 1908-жылы гүзде Әмиўдөрья кемешилигинин барлық экипажы ис таслаў жәрриялады. Усы жылы Петро-Александровск қаласында орналасқан 18-атқышлар батальонының солдатлары қозғалан көтерди. Бул қозғалан хызмет етиўдин оғада аўыр жағдайынан хәм офицерлердин солдатларға жөнсиз қатнас жасаўына байланыслы пайда болған. 23-сентябрь күни солдатлар командирге өз талапларын койған. Қозғалаң 25-сентябрь күни де даўам етип, Әмиўдөрья бөлими баслығының берген «кенесине»де кулак аспай, егер талаплары орынланбаса, онда олар туўылған елине өз билдигинше кететуғынын билдирген. Бул бөлимдеги солдатлардың патшашылықка карсы терең наразылығының бир көриниси еди. Дийқанлардың да ашықтан-ашық қозғалаңлары күшейди. 1909-жылы май айында Сарыбий болыслығы Бозжап аўылының Гүлдирсин қаласының қасында 150 ге жақын дийқан болыс Садық Баяков пенен арық аксақал Мальцевти қоршап алып, олардан егисликке керекли суўды әдил түрде бөлиштириўди талап етти. Дийқанлардың бундай бас көтериўлери баска болыслықларда да болды. 1909-жылы жазда Оржаптан суў ишетуғын Кегейли болыслығы аўылының дийқанлары суўды әдил бөлиштирмегенлиги ушын арық аксақал менен мурапларды урып сабаған. 1911-жылы 20-мартта ураллы казак Иван Солодовник баска дийқанлардың қоллап-қуўатлаўы

менен полицияға хәм баска да салык жыйнаушыларға карсылык көрсеткен.

Усы жыллары халык қозғаландары шешиўши түс алып, жергиликли ҳәкимлер оларға карсы көпшилик жасап, дайда хәтте, әскерлерди де пайдаланған. 1910-жылдын өзінде Әмиўдәрья бөлиминдеги ҳәкимлер 852 рет қураллы жәрдем шақырыўға мәжбүр болған.

1912-жылғы Ленадағы жазыксыз жұмысшылардың аяқ аяқ өлтирилиўи ҳақкындағы хабар колониаллық үлкелерге тарарады. Халык патшашылықка карсы шешиўши наразылық көрсетиўин даўам етти, олар аўыр кара күш талап етилетуўи жұмысларды орынлаудан, салык хәм алымларды төлеўи кескин бас тартты. Әсиресе, дийқанлар патшашылықтын ирригация тәртибине карсылығын күшейтти. 1912-жылы Шорхан аўылының дийқанлары Келтеминарға барып, қазыу тәртибине карсы шықты. Бундай карсылык көрсетиўлер бас болыслықларда да орын алды. Суў жолы хәм баска да жақын қатнасықларында ислейтуғын жалланба жұмысшылар арқасында да наразылықлар күшейди. Мәселен, усы жыллары Әмиўдәрьядағы жұмысшылар жүдә төмен ис ҳақысына көнбей жүклерди тасыудан бас тартып, ис таслап кетиўи көптеп ушырасқан.

Бул ўақытта Қарақалпақстанда балықшылар қозғалысы айырықша көзге түсти. 1913-жылы 21-январьда Арал теңизиндеги Красильников, Рейтман, ағайинли Марковлар хәм Деменколардың балықшылық көрханаларында балықшылар өз ҳуқықларын қорғаў ушын қолларына қурал алып, бас кәтерип шыққан. Пүткил Әмиўдәрья бөлими хәм ханлықтағы балықшылар балық аўлаўдын казналық тәртибине қарсы карсылык көрсетип отырған.

Әлбетте, халықлардың колониаллық езиўшиликке карсы азатлық гүресинин раўажланыўында алдыңғы қатардағы ой пикир ийелеринин үлеси айырықша болды. Олар халыққа азатлықка руўландырды. Қарақалпақ халқының уллы шайырлары Күнхожа, Әжинияз, Бердак, Өтеш, Омар, Аннакул, Сыдық х.б. өз шығармаларында халық мәпин жырлады хәм азатлық ушын гүрес алып барыўға шақырды.

Солай етип, ХХ әсирдин басындағы аўыр мийнет, көп салық салықлар, толық ҳуқықсызлық Қарақалпақстан халықтары

патшашылықка карсы ашықтан-ашық азатлық хәрекетлерин жүргизиўге ийтермеледи. Патшашылықтын колониаллық езиўине карсы халық хәрекетлери барған сайын күшейип барды. Соны да айтыў керек, Россиядан Әмиўдәрьяның төменги тәрепине революциялық кейиптеги сүргинге жиберилгенлерде болды, бирак олардың идеялары хәр қыйлы себеплерге (жергиликли тилди билмеўи хәм т.б.) байланыслы халық массасына тарала алмады. Азатлық хәм гәрезсизлик идеялары халқымыз санасына тийкарынан жергиликли прогрессив ой-пикир ийелери-жадидлер хәм жас хийўалылар арқалы енгизилип барды.

КАРАКАЛПАКСТАН БИРИНШИ ЖЕР ЖҮЗИЛИК УРЫС ДӘУИРИНДЕ

6.1. Урыстың басланыуы хәм халық наразылықтарының күшейиуі

1914-жылы 15-июньде Боснияның кишкене қаласы Сараевода миллетшил серб жигити Г.Принсис Австро-Венгрия тахтының мийрасхоры Франц-Фердинандты өлтиргеннен соң Австро-Венгрия усыны сылтау етип, Германияның қууаты менен Сербияға әскерий топылыс жасады. Сербия менен аўқамлас Россия буған карсы болды. Германия Австро-Венгрия тәрәпинде болып, 1914-жылы 19-июль күни Россияға, Францияға да урыс жөриялады. Көп кешикпей-ақ Англия, Россия хәм Франция тәрәпине өтип, Германияға карсы урыс қосылды. Бул урыс тез арада 38 мәмлекетти өз ишине ала жер жүзилик урысқа айланып кетти. Биринши жер жүзилик урыс усындай себеплер менен басланды.

XX әсирдің басында мәмлекетлер бир-бирине карсы топтарға бөлинип, олар үшлик аўқамға (Германия, Италия, Австро-Венгрия) хәм үшлик келисимге-Антантаға (Англия, Франция хәм Россия) бириккен еди. Биринши жер жүзилик урыстың баслы себеби басқа елдерди өзлерине бағынату хәм өзлериниң сиясий-экономикалық дағдарысынан қорқыныуынан ибарат еди. Хакыйкатында да, усы дәуирде Россия әсиресе оның колониясы болған Түркстанда дағдарыс күшейип, халық наразылығы кескинлескен еди. Бундай социаллық-экономикалық жағдай, халықлардың өмир сүрет турған сол ўақтағы ҳүкиметлерине наразылықлары биринши жер жүзилик урысқа катнаскан Англия, Германия, Франция, Италия, Австро-Венгрия х.т.б. мәмлекетлерде де болды. Мәмлекетлердің басшылары өз елдериндеги наразылықтар менен жетиспеушиликлерди жер жүзилик урысқа катнасыуы менен сапластырмақшы болды. Себеби урысты ол мәмлекеттер өзлериниң мәпине тамамлап, таза базар, жанадан қосымша шийки зат өндириу, салғыртлар жыйнауын да нийетленген Азатлық хәрәкетлерине катнасыушылардың көпшилик урысқа жиберди, турмыстың аўырманлығы урыстан, ол

жақсыланады деп мийнеткешлерди тынышландырмақшы болды. Урыстың бәнеси менен халықтан хәр түрли (ақшалай, затлай, мал, жер х.т.б.) аўыр салықлар өндирилди. Бирак, бул жағдай да халықтың хәр түрли көринислердеги наразылықларын пайда етти.

Орыс патшалығы менен Хийўа ханлығының тусында мийнеткеш халық жерден, суўдан керегинше теңликте пайдалана алмады. Карыздар хәм жерсиз адамлар көбейип, олар күнлик-шилерге айланды. Россия санаатына жүдә зәрүр болған пахта өлкетин көбейтиу ушын Түркстан, соның ишинде Каракалпак үлкеси халықларының «артық» жерлерин алыу хакқында нығзам қабыл етилиуине байланыслы бул үлкенің жергиликли халықларының жерлерин тартып алыу массалық түринде күшейди.

Бул жыллары жергиликли санаатта ислеушилердин турмыс жағдайы да жүдә төмен еди.

Оларға хақы төлеуде жасы есапка алынбаған, хәммеге ис ўақты, көлеми бирдей болғаны менен балаларға ис хақы егеделерге карағанда жүдә аз төленген.

Халықтың барлық қатламларының аўқаллары бирдей аўыр болғанлығы олардың азатлық хәрәкетлерине биригиуине тийкар болды. Мийнеткешлер салық төлеуден, қазыу ислеринен бас тартып, патшалық қорықтағы тоғайлықтан, жайлаулардан, көликлерден, егислик жерлерден жергиликли хәмелдарлардың руксатысыз, тартып алыу жоллары менен пайдалана баслады.

Сондай-ақ мийнеткеш халық бурынғы салықларға қосымша, биринши жер жүзлик урыс дәуиринде әскерий салық, текеки салық, урысқа керекли мүтәжлер ушын хәр қыйлы салықлар төледи (кийим, ақша х.т.б.). 1915-жылдан баслап азық-аўқат затларына баха 3-4 есе жоқарылады, ал кийим-кеншек затларына баха 200-300 процентке көтерилди, урылар, баспашылар көбейди. Бул жағдайлар мийнеткеш халықтың әбден хәлсиреуине алып келди.

Биринши жер жүзилик урыс жыллары мийнеткешлер ҳуқықларының күтә шеклениуи наразылықларды тағы да күшейтип жиберди. Ақ патша хәм Хийўа ханы хәкимлери дийқанлардың арзасын тынлаудың орнына жәмийетшиликке сыйыспайтуғын турпайы тәртиплер орната баслады. Олардың халық ар-намысына тийетуғын хәрәкетлери тийисли жазасын алмады. Мәселен, 1914-жылы Шымбай участкасындағы ақ патша ўәкили Ершов пуқараның қызларына қол салып, халық-

тың намысына тийди. Карсылық көрсеткендерді жазмалық қаматқа алды¹. Бұндай социаллық-экономикалық хәм хуқық тенсизлиги халықтың азатлық хәрәкетлерин күшейтти.

1914-жылы гүзде Тербенбестеги аўыл дийқанлары орынласыуына карсы кураллы қозғалан көтерди. Қозғаланшылар өндирис орны ийелериниң жайларын хәм балық қайықтарын бүлдирди. Қозғалыс ўақтында өндирис орны ийелериниң тәрәпдарлары арасында өлгенлери де болды. Қозғаланшылар тынышландырыу үшін Шымбай участкасындағы ақ патша ўәкили полиция менен келди. Бирақ Тербенбестеги ири балық кәрхана баслығы Лепесбай қозғаланшыларды аўыр жаппай тартыўдан қорқты. Қозғаланшылардан 6 адамды суд жуўапкершилигине тартыу менен шекленди.

Көпшилик мийнеткеш халық ири жер ийелери, байлар менен санаат ийелеринен, саўдагерлерден карызға көрежет алып, ўақытша күнелтиўге мәжбүр болған. Бирақ, карызларын төлеу мүддәти келгенде жерин, үйиндеги затларын арзан бахада сатып төлеу өзлери күнликшиликке өтиўге де мәжбүр болған.

Биринши жер жүзилик урыс жыллары Әмиўдәрья бөлиминиң өзинде дийқан жүриў менен шуғылланыўшылар 2,5 мыңға аслам, балықшылық тараўында ислеўшилер 6 мыңға шамалас өнерментшиликте 2 мыңға, саўдада 1381 адамға шамалас болды. Хийўа халкында талапкерлердиң саны 20 мыңға шамалас болды. Әмиўдәрья бөлиминде 15240 адам болған. Дийқанлардын мийнет хакысы орташа жылына 7,6 тилла, яғный 13 сом 68 тийин ақшаға 8-10 батпан гөлледен аспаған. Бул дийқан жүриўшилердин көпчилиги олардын хожалықларының күн көрисине үнем болмағанлықтан жылма-жыл байлардан карызланып, оны төлеу үшін байлардын есигинде өмирлик дийқан болып қалыу жағдайларына орын алған.

Ақ патша 1914-жылы жерлерди өлшеу, жергиликлилерди ақ патша байларын қонысластырыу хакқында пәрман шығарды. Усының нәтийжесинде де мийнеткеш халық тоған. Қызыл жайлаўлардан, егислик жерлерден тағы да айырыла бастады. Бул хәрәкет те халықтың наразылығын күшейтти, 1915-1916 жыллары казналық көллерди, тоғайларды, ири хожалардын ийелеринен егислик жерлерин мийнеткеш халықтың тартып

¹ Досумов Я.М. Очерки истории Каракалпакской АССР, 81-82.

алып пайдаланыўлары күшейди¹. Халықлардын өзлериниң социаллық-экономикалық хәм хуқық еркинлиги хәм тенлиги үшін қозғаланлары 1916-жылы ашықтан-ашық шығыўларға алып келди.

6.2. Қарақалпақстанның шеп жағалығындағы 1916-жылғы халық көтерілиси

1916-жылы өмир сүрип турған ақ патшаға хәм ханлықларға карсы мийнеткеш халықлардын Өзбекстанда, Түркменстан, Қырғызстан хәм Казакстанда да азатлық хәрәкетлери болды². Көтерілис мақсети, олардын бәринде де өмир сүрип турған ақ патшаға хәм ханлықларға ашықтан-ашық карсылыққа шығыуы еди. Сондай-ақ олардын жергиликли ўәкиллер менен ири хожалық ийелерине, жер-суў тоғайлық пенен көлликлерди пайдаланыўдағы сиясий хуқықтағы тенсизликлерге карсы халық көтерілиси еди. Демек, бул көтерілиске қозғаўшы күш сырттан келмеген, ямаса орайласқан бир сиясий шөлкемнин искерлигинин, үгит-нәсиятының нәтийжеси емес, бул көтерілиске турмыс аўырманлығына шыдамаған мийнеткеш халықтың өзи шықты. Солардын бири 1916-жылғы Хожели қаласындағы көтерілис еди. Хожели қаласы хәм өтирапындағы қарақалпак, өзбек, казак, түркмен халықларының барлық қатламлары дерлик бул көтерілиске қатнаскан. Олардын арасында дийқанлар, санаатта ислеўшилер, өнерментлер, айырым байлар хәм ийшанлар болған.

Көтерілисшилердин мақсети Хийўа ханы Асфандиярды тахтан түсириў, оның орнына халықты аўыр салықтан, жерсизликтен қутқарып, халықтың ар-намысын қорғайтуғын хан сайлау еди. Бирақ бул мақсетке жетиу үшін олардын дурыс ис бағдары, халық хәрәкетин орайластырыушы сиясий шөлкеми, басшысы болмады.

Бул көтерілистин келип шығыуының тағы бир себеби Асфандияр хан «карахаптал», бел аўырыуға тап болған. Бир тәўип оған ем ретинде, ханлық қараўындағы халықлардын етеги ашылмаған 40 қыз бенен жыныслық қатнаста болыўды

¹ Тареев А. XIX әсирдин ақыры-XX әсирдин басында Қарақалпак ўәдесинде дийқанлар хәрәкети. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1991, 113-138-б.

² Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в до октябрьский период. Ташкент, изд. АН Узбекистана, 1955, 277-339-б.

усынған. Усыған мууапык хан өзиниң исенимли хызымкерлерине хәр күни хан сарайына бир кыз алып келип буйырған. Ханның кыз салығын жыйнаушыларына басшылары наразылық көрсеткен. Халық ханның пукарасын хан пукарасының кызы ханның кызы емеспе, бул адамгершілікке жат, хеш кызға кепиллик бере алмаймыз х.т.б. дәлелдер менен кыз салығынан бас тартқан. Деген менен ханның буйрығына мууапык кыз салығы өндириле баслаган.

1916-жылы январьдың дәслепки күнлеринде хан хәрәми еки кыз жеткерилди: биреуи Хожели қаласында турған кассап Доснияз Юсупов деген карақалпақтың 15 жасар Енежан атлы кызы, екіншиси Манғыт қаласында жасайтын өнермент темирши-Жаббар темирши Палуанов деген өжеттің 14 жасар Айман атлы кызы еди. Бир неше күннен кейін бул еки кыздың денеси ата-аналарына жасырын түрде тартырылды. Олардың екеуи де ханның айтқанына көнбей қарсылық көрсеткени ушын ханның хәрәминде өлтирилген екен.

Ханның хызметкерлери екінши рет Хожелиден 20 кыз алып кетиуге келмекши болған. Сонлықтан қызларды көплеген ата-аналар өз қызларын усындай шермендешиктен қутқарыуға хәрәкет ете баслайды хәм ханның кыз жинаушы адамлары келместен бир күн бурын түнде еркін кийимин кийген қызларды Әмиүдәрьяның оң тәрәпинде Нөкиске орыслардың қауендерлигине жөнәтеди. Дәрәжә өтерде қызларды еки кемеге бөлип, бир кемеге 16 кыз, ал екінши кемеге 4 кызды мингизеди. Әдеп 16 кыз мингизиле кеме жиберилип, ол Әмиүдәрьяның қатты толқынып аударылып, қызлар сууға кетеди, ал екінши кеме орында турған жағадағы адамлар тәрәпинен қутқарылып қалмады. Келеси күни азанда усы апатлы хәдийсеге байланысты көтерілишлер аза тутады, ал ханның кыз жыйнаушылары қолға ұақытта оларға тас, таяқ ылақтырып, көтерилис жасайды. Жалайынша Хожелиден хәм тағы басқа жерлерден хан хәрәми кыз алып кетиуи көтерилистиң басланыуына сылтау болды. Ханның хәмири деп, жас қызларды қонсы отырған жерлер баспашылары да алып кеткен.

¹ Ненесов Ф. 1920-1924 жыллардағы Хорезм халық совет революциясында Карақалпақстан мийнеткешлеринин роли. Нөкис, «Карақалпақстан» 1964, 44-45-б.

² Ненесов Ф. Жоқарыдағы мийнети, 45-б.

1916-жылы 8-январьда Хожели қаласының хәм оның әтирапындағы халықлардан бир топар адамлар Хожели қаласының ески базарына жақын Сүеңли арнасындағы Қызыл көпирдин күн батар кубласында жайласқан Хожели қаласының хәкими Әуезжан бийдин хәулисине келеди.

Бирақ, Әуезжан бий хәм қаланың басшы-кәтқуда, ийшандары Юсип ийшан әулийесине жақын жайласқан бир үйде Юсиптин жыл садакасына кеткенин анықлап, көтерилисшилер тобын бузбастан сол үйге қарай жүрген. Тез арада ийшан-уламалар отырған жайдың қасына келип топланған, қозғалысшылардың: «Халықтан өзлерин шет тутыушы, тек ишип жеу менен шұғылланыушы тамақсау, хәмелдарлар менен ийшанлар, уламалардың неге кереги бар?»-деген шауқымлар еситилди.

Көтерилисшилер хәмелдарлардың Хийуа ханы, оның хызметкерлеринин, яұмыт баспашыларының пукаралардың намысына тийиу хәрәкетлерин шеклеуди талап етти.

Хожели беги Әуезжан бий көтерилисшилердин шағым арзаларын Хийуа ханы Асфандиярға жеткерий, талапларының орынланыуына ерисий шәрти менен ғана көтерилисшилерди үйлерине тарқатты. Усы уәдесине мууапык Хожели беги Әуезжан 1916-жыл 14-январьда 300-500 көтерилисшилер менен бирге Хийуаға қарай жүриуге мәжбүр болды. Оларға жолшыбай Қыпшақ, Манғыт, Порсы, Ташқыншақ хәм тағы басқа орынлардың көтерилисшилерди қосылып, олардың саны 2000-3000 адамға жетти¹. Бирақ, көтерилисшилер Хийуаға жетпестен бурын, булардың ишинен бир сатқын бөлинип, олардан бурын Асфандияр ханға барып: «Хожелиши Әуезжан бек, бир неше мың адамнан ибарат көтерилисшилерди жыйнап, сизди өлтирип, тахтыңызды ийелемекши» деп хабар жеткерген.

Әуезжан бектин халықтың шағым арзаларын ханға жеткерийге қиятырғанын жақтырмаған хан орыс армиясының күши менен 19-январьда көтерилисшилерден 7 адамды қамқакка алды, қалғандарын тарқасыуға мәжбүрледі. Әуезжан бек те Хожелиге қайтты. Бирақ бул хәрәкетти үзил-кесил тоқтата алмады. 1916-жылдың апрель айында орыс патшасы жазалау бөлиминин баслығы генерал А.С.Галкин көтерилистиң басшылары ретинде он бир адамды дарға асыу тууралы жууқмаққа келди хәм Суеңли арнасындағы Қызыл

¹ Топеев А. Карақалпақстанда 1916-жылғы халық көтерилиси, 26-б.

көпирдин кубла батысындағы майданшада, ески дийка базарына жақын жерде хәзирги пахта заводы кәрханасының Олардың арасында Хожели каласының беги Әуезжан, ониниси Махмуд, Исамаддийин ийшан және басқалар болды. Бул аўыр жағдайда халық көтерилиси шықпау үшін А.С.Габдин Хожели каласында «айрықша жағдай» жариялады.

Гейпара жасы үлкен катықулак адамлардың айтыуына карағанда, Хожелиде он бир адам дарға асылғанда, Асфандияр хан, өзин қала халқына танытпау үшін орыс әскерлеринин кийиминде келип отырған.

Әуезжан бек дарға асылар уақытта Асфандияр ханды танып жыйылған аз адамларға, онын орыс әскерлеринин арасында отырғанын айтқан.

Халық елеге шекем халықтың ар-намысын қорғауға Әуезжан бектин х.т.б. нахақтан дарға асылуында Асфандияр хан айыпкер деп есаплайды. Хожели каласының халқы жерінің сом жәрийма төлеуи менен бул көтерилис жеңиліс пенен тамамланды. Халық басына аўыр қайғы түсти. Халық бахты үшін қурбан болғанлар хакқындағы халық қайғына елеге шекем аўыз еки халық дәретпелеринин «жоклау» жырында сақланбақта. Солардың биринде:

Әуезжан, Махмуджан халықтың гүли,
Молла Қудайберген исенген беги,
Он бири кеткели сыныпты гүли,
Хожели шахринин шайда бүлбили,
Беглер дар астында кетти, найлеймиз¹,

Бул жоклауда Әуезжан бек хәм баска дарға асылған адамлардың өз заманындағы әдил басшы, сауатлы адамлар екенін көрсетилген.

Бул көтерилиске қандай да қатнасы бар деп есаплаганда айырым адамлар Сибирге сүргинге жиберилген. Солардың бири, Кутлыхожанын (Қарақумдағы ийшанның) ақлығын Сражатдин ийшанның баласы Идирис ийшан (1846-1920) болды.

Есенов Әжинияздың мағлыұматлары бойынша, Асфандияр ханның зулымлығынан қутқаруға жәрдем сорап, ислам

¹ Есбергенов Х. Дала жазыулары. 1996, №1, 4, 6, 7.

дининин орайларынын бири Куфа каласына (Сирия) кара- калпақстанлы айырым ийшанлар хат жазған. Ол жерден Асфандияр ханға: «Егер хаттағы айтылған сөзлер дурыс болса, сизди жоқ етемиз»,—деп хат келген. Асфандияр хан бул хатта Идирис ийшанның мөрин көрип, оны куўдалауға кирискен.

Идирис ийшан Россия курамында болғанлыктан, Асфандияр хан Әмиүдәрья белиминин баслығына: Идирис ийшанды сүргинге жиберуі керек, себеби ол халықты Россияға карсы бағдарламақта, баска динлерге урыс жарияламақта»—деген.

Идирис ийшан 1916-жылғы Карақалпақстандағы патшалықка карсы көтерилисти шөлкемлестириушилердин бири, сонлыктан оны жазалауға жәрдем бериуди хабарлайды¹. Усы жыллары Россия патшасы жергиликли ўәкиллерине медресе, ийшан-уламалардын ислерин баклауды, олардың халықка тәсирин пәсейтиуди тапсырып койған еди.

1916-жылы халық көтерилиси жеңиліс пенен питип, онын қатнасушыларынан бираз адамлар дарға асылып, Сибирге жиберилсе де, бул көтерилистин әхмийети онын халық азатлығы үшін болғанлығында, халық ар-намысын қорғап, турмыс абаланлығы үшін түрескенлигинде.

6.3. 1916-жылғы оң жағалық Карақалпақстандағы көтериліс

Патша хәкимшилигинин зорлық-зомбылығына, бийбастаклығына шыдамаған халық өз наразылықтарын ашық түрде билдире баслады. Хийўа ханлығындағы, әсиресе Хожели беклигиндеги халық қозғаландырынан тәсирленген Әмиүдәрья белими мийнеткешлеринин наразылық хәрәкетлери күшейди.

1916-жылы 22-мартта Шымбай участкасының баслығы жәмийеттин тынышлығын хәм мәмлөкетлик тәртипти сақлау үшін «эьянлы» адамларды—Шымбай болыслығынан Алланияз Айтымовты, Нөкис болыслығының биринши аўылын- дағы Сулайман Аекеевти, Жанабазар болыслығының төртинши аўылынан Жумамурат Ибрагимовты участкадан шетлетиуди Әмиүдәрья белиминин баслығынан соранды. Бул фактлер үлкеде наразылық хәрәкетлеринин писип-жетилисип киятырғанынан дерек берди.

¹ Есбергенов Х. Дала жазыулары. 1957, №22

Наразылық хәрекетлеринин буннан да бетер көхөрли түр алыуына патша Россиясынын 1916-жылғы 25-июньдеги хәрекеттеги армия аймағында қорғаныу қурылысларын салу бойынша жұмысқа, мәмлекетлик қорғаныу үшін басқа халықлардын ер адамларын тартуу хакқында орыс императоры Николай II қол койған пәрманы¹ себеп болды. Усы пәрман бойынша Россияға қараслы елтер урысып атырып патша әскерлери ушын қазыу ислерине бир неше мың адам бериуге тийисли болды. Ал, Әмиүдәрья бөлиминин хәкимшилиги бул пәрманды булжытпай орынлауға киристи. Пәрман бойынша «жат» халықлар деп аталған Түркстан үлкеси соны ишинде Әмиүдәрья бөлими халықларынан 19 жастан 43 жас арасындағы барлық ер адамлары урыс дауамында урыс артында жұмыс ислеу ушын мәрдикарға шақыртылды.

Түркстан үлкесинин уәлаятлары бойынша халықтан жасырын түрде мәрдикарлыққа шақырылатуғынлардын дизим алынды. Бул дизим бойынша Петро-Александровсктен 19 адам, ал пүткил Әмиүдәрья бөлими бойынша 5149 адам² топланып таярланыуға тийисли болды. Патша хәкимшилиги бөлимнин ишинде топалаң шығып кетер деп көүетерленген патша пәрманынын мәнисин халыққа түсиндирмеді және мәрдикарға алыныушылардын дизимин өз бетинше толтырды. Бул жалатайшылық халықтың қатты ызаланыушылығын көрсетип шығарды. Бул истин барлық ауырманлығы көмбатарлардын үлесине тийди, рәсмий тәртип бойынша хәр бир шанарактан бир адам алыныуға тийисли еді. Ал, шын мәнісинде пара берип мәрдикарлықтан қутылып қала алмайтуғынлар мәрдикарға алынатугынлардын дизимине илинди. Нәтийжеде паракорлық күшейди. Солай етип, жергиликли хәкимшиликтин уәкиллери де пара алып қатгаларын толтырды. Мәселен, Төрткүл болыслығынын баслығы Қазакбай 1916-жылы июль айындағы базар күни Акқамыс жәмәәтинин дийқанларынан полковник Колосовский ушын деп 200 сом жыйнады.

Шорахан участкасынын Шыбықлы жәмәәтинин ақсақалы Дәулетмурат Мәткәримов 14 дийқаннан алтын тенге менен 351 сом жыйнады³.

¹ «Қарақалпақстан АССР тарихы» 179-б.

² Өз РОМА. Ф.И. 907, оп. 1, д. 515, 26-қағаз.

³ Досумов. Я.М. Очерки истории Каракалпакской АССР, 20-б.

1916-жылы 11-июльде патша қосымша және пәрман шығарды. Бул пәрманға мууапық жергиликли хәмелдарлар хәм үстем топарлар мәрдикарлықтан азат етилди. Бул ауҳал халық көхөрин бурынғыдан да бетер күшейтті. Патша пәрманынын мазмунын еситкен мийнеткешлер үйлерин жығып, таса жерлерге көшип барып жасырынды. Мәрдикарлық дизимге илинбеу мақсетинде олар тум-тусқа қашты. Қашып жүрген адамларды сыртынан дизимге алған хәмелдарларға, оларға жәрдемлескен айырым ауыл адамларына халық массасы топылды. Олардын үйлерин өртеди, егинлерин сууға алдырды. Патша хәкимшилиги бул хәрекетлерге қарсы шара қолланды хәм Әмиүдәрья бөлиминде әскерий жағдай жәриялады. Петро-Александровск әскерий гарнизонынын кураллы күшлерин қолланыу бөлим баслығынын еркине берилди. Халық хәрекетине қарсы Әмиүдәрья бөлиминдеги ураллы қазақларды жергиликли халыққа қарсы қуралландыруу мақсетинде хәмелдарлардын қурал-жарақлары жыйнап алынды. Адамлардын топарласып жыйналыуы қадаған етилди. «Бузақы» деп гуманданылған адамлар қамаққа алынды¹. Бирақ бул шаралар да халық хәрекетин тоқтата алмады. 1916-жылы 24-июльде Шорахан участкасынын Төрткүл болыслығындағы Сактыян ауыллық жәмәәттин хаяллары болыс Қазакбай Әбдиқаримовтан мәрдикаршылардын дизимин талап етти хәм бул жұмыстан өз ерлери менен балаларын азат етиу мәселесин ортаға қойды. Хаяллар Қазакбайға ауыр сөзлер айтқан хәм бир хаял болыстың қолына таяқ пенен еки мәртебе урған. Усы мәхәлде болыстың жигитлери хаялларды тарқатқан². Төрткүл болыслығынын басқа ауылларында да қозғаландар болды. 25-июльде Хожажер ауылынын 150 ге шамалас хаяллары Шорахан участкасы приставынын жайына қарап жүрис баслады. Бирақ, олардын алдына шыққан пристав хаялларға жыллы сөз айтып, алдап үйлерине тарқатты. 25-июль күни және топланған хаяллар, 200-300 хаял болып³, балаларын кушаклап Төрткүлге келди. Бул топардын ишинде Төрткүл болыслығынын барлық ауылларынан адамлар бар еді. Олар: «Балаларымызды хәм ерлеримизди бермеймиз»,—деп әскер-

¹ Төресев А. Қарақалпақстанда 1916-жылғы халық көтерілісі. Нөкис: Қарақалпақстан, 1967, 34-б.

² Өз РОМА. ф. и-907, оп. 1, д. 565, 60-қағаз.

³ Турсынов. Х. В восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане, т. 1962, 272-273-б.

лерге топылды, оларға тас ылақтырды. Казаклардан дүзгіндер сақшылар олардын бир каншасын камакка алды, ал калгандарын таркатып жиберди¹.

Шорахан болысы халықтың жыйналысын өткермекке болды. Бирак, болыслыктағы халық тосаттан шақырылган жыйналыска катнасуудан бас тартты. Солай етип, 29-июль күни болыска карсы массалык козгалан басланды. Мәрдикар жасындағылар тоғайларға кашып барып жасырынды. Оларды патша әскерлери күш пенен де жыйнай алмады. Нәтийжеде жыйналыс үзилiske түсирилди². Ал, Тамды болыслыгындағы козгаланшылар болысты еки күн камап койды. Оларды жазалау ушын Әмиүдәрья бөлиминин баслыгы жазалаушы отряд жиберди. Козгаланшылар жазалаушы отрядка карсы урын хәрекетин жүргизбекши болды. Усы максетте тоғай баклаушысынын кеңсесине топылды. Кеңсенин айна-капыларын сындырды хәм тоғай баклаушысынан курал-жарак талап етти. Курал-жарак таба алмаган козгаланшылар ол жерде камакта турган туткынларды куткарып, барлыгы тоғай арасына кашып кетти. Төрткүл болыслыгындағы козгаланшылар да болыстың кеңсесине топылды. Кеңсенин айна-капыларын сындырды, мәрдикаршылардын дизимин изледи, бирак таба алмады. Козгаланды бастырууға патша әскерлери келди. Соқлыгысы басланды. Нәтийжеде козгаланшылардан Жуманияз Әлий уулы хәм Исмайыл жеңил жарадар болды⁴. Ол бул козгаланнан сон да патша хукиметине карсы хәрекетлерге белсене катнасты.

Шорахан участкасының Сарыбий болыслыгындағы хәрекет жүдә күшли болды⁵. 29-июль күни болыс кеңсесине мыннан аслам адам жыйналды. Аламанның басым көпшилиги хаял-кызлар еди. Сарыбий болысы Садык Байков жыйналыс аламанның арзасына кулак аспады. Жыйналганлар менен сөйлеспеди хәм оларға карсы жаман сөзлер айтып, азап берди. Шыдамы таусылган аламан колларындағы куралларын көтерип: «Патшаның жалпылдакларын өлтириндер! Халык дүзгіндер панларын аямаңлар!

¹ Досумов Я.М. Очерки истории Каракалпакской АССР, 64-д.

² Төреев А. Каракалпакстанда 1916-жылғы халык көтерилиси, 35-д.

³ Өз РОМА, оп. 31, д. 1134, 10-кағаз, ЦГВИА, ф. 400, д. 4, 106-кағаз.

⁴ Турсынов, Х. Жокарыдағы мийнети, 35-б.

⁵ Төреев А. Каракалпакстанда 1916-жылғы халык көтерилиси, 35-40-б.

Олар өз балаларын мәрдикарға жиберийди көлемейди, тек жарлыларды ғана жиберийди көлейди», деген сөзлер менен халык олардан өш алды. Нәтийжеде болыс Садык Байков, Бағжап ауылының аксакалы молла Абдулла Хожа Курбанов, Сарыбий ауылының аксакалы молла Нурнияз Зарипов, Уллы-Бағ ауылының аксакалы Курбан кара Ибрагимовлар көтерилисшилер төрепинен өлтирилди¹.

Көтерилистин барысында Сарыбий болыслыгының хатшысы Кулыбай Сейтов, Әмирабад ауылы аксакалының орынбасары Балхан Мәтназар Мергенов, Уллыбағ ауылы аксакалының орынбасары Алмамбет Ибрагимовлар ауыр жарадар болды². Сарыбий болыслыгының халқы жергиликли хәкимшиликтин жазасын берип болғаннан соң өзлеринин талаптарын Әмиүдәрья бөлими баслыгының алдына койуу максетинде Төрткүлге карап жол тартты. Бирак, көтерилисти бастыруу ушын әскерлер жолға шықты, деген хабарды еситкеннен кейин, олар үйлерине таркасып кетти. Усының менен Сарыбийдеги көтерилис тамамланды. Көтерилиске Бөрибай Сәлменов, Алланияз Худайназаров, Дәулет Ешимбетов, Жаббар Күшик, Султан Жаббарбергенов, Әуез Тоты Оразбайғамова х.т.б. белсене катнасты. Патша хәкимшилиги көтерилисшилерди қатты жазалаудан қорықты, бирак «көтерилисшилерди қатты жазалаймыз», -деп ауылма-ауыл жар шақыртты³.

Сарыбийде көтерилис болған күни Шорахан участкасының баска болыслықларында да козгаланлар жүз берди. Шорахан, Шаббаз болыслықларының халқы болыслардың шақырығынан бас тартты. 29-июль күни Төрткүл болыслыгының Сакты, Хожажер, Төрткүл ауылларының халқы болыслардың шақырган жерине бармады хәм олар болыска өз адамдарын үәкил етип жиберди. Оларға жол-жөнекей колларына таяк, жаба алган дийканлар косылды. Барлыгы 300-400 адамнан асқан көтерилисшилердин ишинде хаял-кызлар да баршылык еди. Олар болыстың кеңсесин үайран етти. Бирак, атлы әскерлер келгеннен кейин көтерилисшилер кейин шегинди. Усындай хәрекетлер Шорахан участкасының Мыңбулак, Тамды, Бийбазар болыслықларында да жүз берди. Әмиүдәрья бөлиминин баслыгы Колосовский козгаланшыларды қатты жаза-

¹ Өз РОМА, ф. 1, оп. 31, д. 1134, 261-кағаз.

² Төреев А. Жокарыдағы мийнети, 35-б.

³ Төреев А. Жокарыдағы мийнети, 35-б.

Әмиүдәрья бөлиминин Шорахан участкасы болыстың ларында халық қозғаланы хәуиж алып атырған бир мөхәш Шымбай участкасының болыслықларында халықтың хәтә наразылықлары келип шықты. 27-июль күни Шымбай участкасы Бегжап болыслығының Қолдаулы хәм Келе аўылларының халқы жүзлеген адам болып болыс Палўан Төрениязовтың кеңсесине келди хәм болыстың қаталлығына наразылық билдиреди. Көтқудалардың араласыуы менен ғана наразы болған аламан үйлерине таркасты. Усы күни Есим болыслығының биринши хәм екнши аўылларынан 200 дей адам көтерілишчилерге қосылды. Усындай бас көтеріулер Жаңа базар, Нөкис, Шымбай болыслықларында да болды. Шымбай қаласының ишиндеги Көкши, Арбашы аўылларының халқы да көтерілишчилер төрепине өтті. 29-июль күни Шымбай базары адамларға лыққа толды. Бул жума базары күни Базарға тумлы-тустан адамлар келген еди. Қазалыдан келген майда саўдагер Бабажан Қурбанбаев ушпа хат алып келди. Бул ушпа хатта халықты патша Россиясының қатал тутымына қарсы биригип гүрес жүргизиўге шақырған сөзлер жазаланы еди¹. Бул сөзлер аламанға оқып еситтирилген. Усы күни қарақалпак, өзбек, казак хәм татарлардан ибарат мыңнан астам көтерілишчилер Шымбай приставының кеңсесине топалық. Пристав кеңсеси алдына топланғанлардың ишиндеги халық «Улларымызды бермеймиз, оннан бизлерди өлтиргенин жақсы!»-деп бақырды. Пристав Микельджанянц аламан алдына шығып, оларды қорқытыў ушын револьверден бир неше оқ атты. Нәтийжеде Алламурад Бекниязов деген жумысқа қатты аўыр жарадар болды. Бул хәрекеттен гәзеби кәйге кеткен халық кеңсени ўайран етті. Барлық хәужетлерди мәрдиқаршылардың дизимин, патшаның сүүретин артып жиберди. Шымбай приставы Микельджанянцты аламан менен урып өлтирди хәм оның денесин Кегейли арнасына таслады. Приставтын жас қызын хаяллар өзлеримиз төреләймиз, деп өз көўендерлигине алды². Приставка жәрдем бермекши болғанлар да болды, бирак халық оларды да қатал жазалады.

Шымбайдағы халық көтерілиси ўақтында көзге түскенлердин хәм көтерілисти басқарғанлардың ишинде патша сү-

¹ Төреев. А. Қарақалпақстанда 1916-жылғы халық көтерілисі. 40-49-б.

² Төреев. А. Жоқарыдағы мийнети. 40-49-бетлер.

гининен қашып келген Жуман Мәмбетқулов, аўыл адамларынан Шамурат Сағатбаев, Бекназар Искендеров х.т.б. лар болды. Қозғалан ўақтында хаял-қызлардың ишинен көзге түскенлер: Салима Шалимова, Гүлзада Тәнирбергенова, Айгүл Мәмбетова, Ымсын Акшаева, Ләтийпа Ахметова, Жумагүл, Арзыгүл, Гүлбийби, Сарыгүл, Қатийша, Ханша, Рәзия, Жипек, Шазала, Сарықыз, Генжебийке, Қарақыз, Нәзийра х.т.б. болды. Жоқарыда аты көрсетилген адамлар қозғаланның белсендилери ретинде патша хәкимшилигинин дизимине алынған³. Шымбайдағы қарақалпақлардың көтерілиси анағұрлым ири көтерілис болды⁴.

Шымбай қаласындағы қозғалан участканың басқа жерлерине де тәсир етті. Тез арада Мойнақ ярым атауы, Үрге, Тербенбес хәм басқа жерлердеги балықшылар бас көтерди. Балықшылардың қозғаланы нызамсыз түрде жөрийма салып, балықшылардың аўлаған балықтарын хәм аўларын тартып алып атырған балық аўлау өндириси қарханасы ийелерине хәм балық аўлауды бақлаушы хәмелдарларға қарсы қаратылды⁵. 4-августта Мойнақта қозғалан басланды. Балықшылар балық аўлау өндирис қарханасының ийесине қарсы шықты, оның мүлклерин бүлдирди, хаўа райын бақлау орнын ийеледи. Олардың изин ала Үрге балықшылары көтерілди. Усы ўақылардан соң оң жағалықтағы Қарақалпақстан жерлери өскерий аўхал жағдайында болды.

1916-жылы 5-августта Әмиүдәрья бөлиминин баслығы В.П. Колосовский Сырдарья ўәлаяты өскерий губернаторы А.С. Галкинге жәрдем сорап билдириў береді. Түркстан генерал-губернаторы Куропаткиннің буйрығы бойынша Қазалы уездинин баслығы полковник Васильев Россиядан көширилип алып келгенлердин ишинен өсип шыққан кулақларды, Мойнақта, Үргеде, Үшсайда, Зайырда, Тербенбесте жасап атырған орыслардың патшаға салық болған адамларына қурал-жарақ берип қуралландырды. Шымбай участкасындағы көтерілисти бастырыўға Әмиүдәрья бөлиминин баслығы В.П.Колосовский келди. Шорахан участкасындағы жазалаушы отрядқа участка приставы басшылық етті⁶. 28-августта Түркстан генерал-губернаторының буйрығы бойынша Түрк-

³ Ой РОМА, ф. 131, оп. 1, 4085, 13 қағаз.

⁴ Турсунов Х. Восстание 1916-года. 275-б.

⁵ Қарақалпақстан АССР тарихы, 182-б.

⁶ Бул да сонда, 182-б.

стан әскерий басшылығы Мойнак пенен Үргеге запастағы 4-Сибирь атқышлар полкин, 66 әскер, 2 офицер жиберді. Кураллы әскерий күш қолланыу аркалы бөлим хәкимшилик еристи. Көтерилис катнасыушылары камакка алынды. Көтерилиске катнаскан 103 адам, соның ишинде 18 хаял дәслеп Шымбай, соң Петро-Александровский камакханасына апарылып камалды. Узак тергеуден кейин син деген хуким шығарылды, ал калғанлары хәр кыйлы мурдетке камау жазасына хуким етилди. Бирак, патша хәкимшилик козғалан және де хәуиж алып кетер деп қауәтерленген өлим жазасына хуким етилгенлерди жигирма жыл сүргин айдап жумсауға хуким етти, ал мүддетсиз сүргин етилгенлерди мүддет белгилеп, оларды он жыллык мүддетке сүргин етип хуким шығарды.

Хәтеки 12 адамды ақлап, босатып жиберди².

1916-жылғы халық қозғаландары жеңиліске ушырағаннан менен Россия колониаллык хәкимиятын ойланыуға мәжбүр етти. Нәтийжеде пүткил Түркстан үлкеси бойынша урыс арты жұмысларына адамларды жиберіу хәкқындағы патша пәрманының орынланыу мүддетин кейинге карап созыу хәм мәрдикарға алынатуғынлардың санын 250 мыңнан 220 мың адамға шекем қыскартыу хукимет алдына мәселе етип қойылды.

Әмиүдәрья бөлими бойынша да мәрдикарға алынатуғынлардың саны азайды³. Атап айтқанда, Әмиүдәрья бөлиминдегі пүткил халықтан 3112 адам мәрдикарға жиберилди⁴. Бул адамларды мәрдикарға жиберіу жергиликли патша хәкимшиликте ушын аңсат болмады.

Патша хәкимшиликте халық арасында түсиндириу жұмысларын жүргизиуға киристи. Үлкеде арнаулы «жергиликли комитеттер» дүзилди. Бул комитеттердин курамына жергиликли хәкимияттың хәм халықтың бардамлы топарларының үәкиллери кирди. Олар фронт арты жұмысларының мәңсисин түсиндирди. Енди мәрдикарға жети шаңарақтан бир адам алынатуғын болды. Солай болса да жалланыу жұмысларының барлық аўырманлығы кәмбағалларға түсти.

¹ Өз РОМА, ф. и. 11, оп. 31, д. 1134, 120-қағаз; д. 1137, 116-167-қағазлар.
² Каракалпакстан АССР тарихы, 183-б.
³ Бул да сонда, 183-б.
⁴ Өз РОМА, ф. 17, оп. 1, д. 13196, 14-қағаз.

Патша хәкимшиликте көрген шараларына карамастан, мәрдикарға алынғанлар кетип баратырып жолшыбай қозғаландар шығарып барды¹. Мәрдикаршылар казаклардан жыйнап куралландырылған әскерлерге, жергиликли хәкимшиликке қарсылық көрсетиуін дауам етти. Қазак далаларына қашып барды хәм ол жердеги көтерилисшилерге қосылып патша Россиясының колониаллык тутымына қарсы гүрести.

1916-жылдың сентябрь айынан баслап Әмиүдәрья бөлими Шымбай участкасының айырым болыслықларындағы халық наразылықтары жанадан басланды хәмде ашық көтерилиске айланды. Дәуқара болыслығының мийнеткешлери болыс Қосалы Кеүлимжаевты өлимши етип сабалды, мөрин тартып алды хәм малларын сойып, гөшин өз-ара бөлишип алды².

Көтерилисшилерге қарсы патша хәкимшиликте кураллы әскерлер отрядын алып келди хәм сол жерде қалдырды. Патша хәкимшиликте үәкиллери фронт арты жұмыслары тек 3 ай 10 күн ғана дауам етеди деп түсиндирсе де, халықтың наразылығы күннен-күнге күшейип барды. Усындай наразылық хәрекеттери 1916-жылы 26-сентябрьде Шорахан участкасында да жүз берди. Таллык болыслығында көтерилисшилер елиүликті өлтирди, болыстың үйин тонады. Усы жылы ноябрь айында Жетисуу ўалаятынан қайтып келген Кокоржановтың басшылығындағы адамлар бас көтерди. Халық наразылығының кескин түс алыуынан қауәтерленген Түркстан әскерий губернаторы фронт арты жұмысларға адамларды шақырыу мүддетин өзгертиуге мәжбүр болды. Солай етип, Әмиүдәрья бөлими халықларының патшалықтың тутымына қарсы болған кураллы хәрекеттери 7 ай дауам етти³.

1916-жылы Орта Азия хәм Қазакстан жерлеринде болған халық азатлык хәрекеттери Россия империясының колониаллык тутымын қатты силкиндирди. Оғада күшли қозғаландар болған бул хәрекет бир неше миллиондаған адамлардан ибарат халқы бар аймақларды өз ишине алды. Усы үлкен хәрекеттин бир бөлеги болған Каракалпакстандағы азатлык хәрекеттери жергиликли патша хәкимиятының исине үлкен қауәип туўдырды. Патша хәкимшиликте көрген илажлары халықлардың наразылығын тоқтата алмады. Көтерилистин бары-

¹ Косбергенов Р.К. Каракалпакстанның Россияға қосылыуы. 290-б.
² Косбергенов Р.К. Жоқарыдағы мийнеті. 289-б.
³ Косбергенов Р.К. Каракалпакстанның Россияға қосылыуы. 290-б.

сында аз да болса үгит-нәсият жумыслары алып барылды. Ушак хатлар таркатылды. Солай болса да, көтерилистин шөлүктөшкөн түрдө болмаганлыгы, пытыраңкылыгы онын саясат лигине алып келеди.

Бирак козгалганга жергиликли хаяллардын белсене катышыуы көтерилистин өзине төн өзгешелиги болды.

Каракалпакстаннын оң жагалык бөлөгинде узак кезиккен 1916-жылгы көтерилис өзинин характери бойынша миллий-азатлык хәрекети болды. Ол патша Россиясынын колониаллык тутымынан кутылуу, фәрезсизликке ерисиу үчүн жүргизилген азатлык гүреси болды. Бул хәрекет патшалыктын онын жүргизген саясатына, урыска карсы каратылды. Козгалган пытыраңкы халда болса да халыктын шыдамынын татылган сылганлыгын көрсетти. Елде пайда болган аўхал Россия империализминин колониаллык тутымына карсы халыктын миллий-азатлык хәрекетинин және өрис алатуғынлыгына фәрезсизлик гүреси жалынынын тутанатуғынлыгынан ары берип турды.

КАРАКАЛПАКЛАРДЫҢ XIX ӨСИРДИҢ ЕКИНШИ ЯРЫМЫ ХӘМ XX ӨСИРДИҢ БАСЫНДАҒЫ ТУРМЫСИ ХӘМ МӘДЕНИЯТЫ

7.1. Турмысы. Дәстүри хәм үрп-әдетлери

Патша Россиясынын колониаллык саясатына карамастан, каракалпаклар миллий турмыс хәм мәденияттын сақлап қала алды. Каракалпаклардын қоныслары жер хәм суу шараятына қарай қалипести. Усыған байланыслы олардын турак жайлары да хәр түрли: тураклы жай, ярым көширмели отау болып бөлінген. Дийканшылык тураклы турмыс кешириўди, тураклы жайды талап еткен, мал шаруашылығы қыслау хәм жазлауда өткен. Жазлауда қара үйде жасаған, сондай-ақ жайлардын қасында да үй-жайда үйлер тигилген. Сонлықтан да каракалпакларда көширмели қара үйлердин көплиги олардын көшпелилигин ямаса ярым көшпелилигин аңлатпайды, ол тек жыл мәусиминдеги турак жай, ол мәусим питкен соң қыслауға алынып, тураклы турмыс кеширген. Усылайынша каракалпак қоныслықлары қыслау, жазлау болып екиге бөлінген. Олар көбинше көклик, арна, дәрья, теніз жағаларын жағалап, көлдерге жақын, дәрья бойларында орналасқан. Хәр бир қоныслықлар белгили бир уруу ағзалары, олардын тийрелери болып орналасып, қоныслықлары сол уруу ямаса уруу басшыларынын, жер, көл атамалары менен де аталған. Қоныслықлар өзлеринин орналасқан орынларына, турғынларынын көпли азлығына, хожалығынын түрлерине байланыслы бир бирине уқсаслы өзгешеликлерге ийе болған.

Каракалпак қоныслықларынын сыртқы көриниси қонсы халықлардын қоныслықларынан тамнын алдында үй жайға тигилген отауы, жазлауда қатара тигилген қара үйлер, олардын қапталында қатарласқан арба, кеме, ертлеули атлардын байлаулы турыулары менен көзге түскен¹.

Жоқарыда көрсетилген қоныслықлардан каракалпаклар хәр түрли дәуирде, хәр түрли себеплер менен бир орыннан екінши

¹ Каульбарс А.В. Низовья Амударьи. Описание по собственным исследованиям в 1873 г. Записки русского географического общества, том 9, СПб, 1881, 556-6.

орынға көшсе де, барлык каракалпаклар хәзирги жерлерден атырған жеринен алыслап хеш жакка кетпеген. Мәселен, Конырат қаласынан батыстағы Хәким ата, Якупбайқалиев, Жаменей, Жанақалалардан халық ол жерлерди суу алыушылықтан XIX әсирдин акыры—XX әсирдин басында Соркент (Конырат—Мойнак аралығына) кайта көшкен.

Каракалпаклардын турак жайлары хәули, там, какара, шөпкер, кара үй болып, олар ушын саз топырак, ак террак және үйт, ак тал, камыс, торанғыл колланылған.

Етекди ел, коныслык ортасында мешит-медреселер орнатылган, ласкан, караз, жууаз, қудықлар, мереке өткеретуғын далағи ағуылдан шетте болған.

Каракалпак отауы, халқымыздын ескиден киятырған турак жайларының бири. Ол халық тарийхын, оның мәдениетин тарийхын изертлеу ушын пайдалы дереклердин бири. Соңшак отау аркалы жаслар мийнет тәрбиясына әдеп-икрамлы тазалыққа, ғамхорлыққа тәрбияланған. Отауда бизди көрши әлем көринислери сәўлеленген.

XIX—XX әсир басларында турак жайлар от, тас шыра менен жактыланып, оларға өсимлик майларын пайдаланған. Россия курамындағы дәуирде темир печлер көбейген, морылы шырақлар, керосин лампалар пайдаланылған. Каракалпаклардын көшип-коныуындағы, жүк тасыуындағы, өтираптағы елдер менен сауда-сатлыктағы карым-қатнасларындағы күш қалып арба (телеген арба, тат арба), айдарлы кеме, сал, шана, ат бошма Сейил күнлери жигитлер ат арбада, атларда қызларды қыдыртқан¹.

Неке, шанарак. Каракалпакларда неке уруу ишинен енеси баска уруудан (экзогамия) болған. Бирак некелесиў шегарадан өзгермели болған. Мәселен, XIX әсирдин орталарында конырат-шүллик бөлиминин қыят уруулары өз ара қыз алып паған, ал хәзир қыят уруулары өз-ара некелеседи, демек қыяттың кишкене уруулары, таракты менен үш тамғалы некелеседі, тек үш тамғалы үш тамғалыдан қыз алыспайды, неше атадан келседе, буларға некелесиў өз-ара қалаған.

Некелесиў бурынлары ақлай куда (тууылмаған баланың ата-анасы өз ара үәделеседи), жаслай куда (айттырып алып басын шатыў), жигит ағасы өлсе женгесинин кәйиниси куда

¹ Қунхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкис: Каракалпак мәдениетин баспасы. 1960, 58-б.

кайнағасы менен басын шатыў аркалы болған. Жекке сийрек қыздың келисими менен, гейде келисимисиз қыз алып кашыў болған, бирак буны халық көлемеген.

Некенин барлық түринде қашан жигит төрепи қыз үйине барып келисип, пәтия оқып, қалын матын төлеп, «куда болдық» деп еки жак нан сындырысып, жегенинен кейин халық төрепинен макулланған. Қызды көп адамлар айттырып келген, бирак мәселенин шешилиўи қыздың келисиминде болған. Егер ол келисим бермесе, биймәләл хәр түрли себеп тауып, жаушыларды қайтарған. Егер некеге келисилсе, «қалын мал» берилген. Қалын малдың максети қосылған еки жас өз мийнетлери менен табыс тапқанша күнелткендей үй-жайы, дәскелери, кийим-кеншек, көрпе-төсек пенен тәмийинлеу ушын қыз жигит төрепи күш бириктирген. Соның ушын узатылған қыз көрпе-төсек, арша, қазан-табак, өзине, жигитке, оның ата-анасына, ағайинлерине илеўге кийим-кеншеклерди қалын мал есабынан ислеген. Отауға зөрүрли бау-шуу тоқыған. Ал жигит төрепи отаудың бас сүйегин таярлаған.

Узатылған қыз келместен бурын ол отау тигилип, келиншек соған киргизилген¹. Шанарактың киши шанарак (ата-анасы, балалары), үлкен шанарак (ата-анасы хәм олардың бир неше үйленген балалары, ақлықлары менен бирге жасау) деген түрлери болған. Шанарак жұмысы шанарак басшысының басшылығында шешилген. Шанарак ағзаларына мийнет түрлери бөлистрилген. Ер адамлар дийқаншылық, мал шаруашылық, балықшылық, усташылық пенен шуғылланған. Кийим тигиу, аўкат писириу, от жағыу, кир жууыу, тоқымашылық, кестешлик хәм т.б. ислери хаял-қызлардын иси болған. Шанаракта бир неше келин болса, енеси үлкен келинге жұмыс түрлерин айтады, бул ене келин деп аталып, үй ишиндеги барлық жұмысты, өз үйиндеги хәм ағайинлеринин қызларының әдеп-икрамлы, өнерли болып тәрбияланыуына жууапкерли болған. Бул дәстүр, каракалпак халқының кәлиплесиўине қатнаскан, IX—XIII әсирлерде түслик Арал дағаларында жасаған оғуз көуимлеринде де сондай болған². Үйди тигиу, жыйнау, кийим-кеншеклерди, тағамларды таярлау, саклау, үлестириу хаяллардың бийлигинде болған.

¹ Есбергенов. Х. Агамуратов. Т. Традиция и их преобразование в городском быту каракалпаков. Нөкис: «Каракалпакстан». 79-80-б.

² Агаджанов С.Г. Огузские племена IX—XIII вв. (историко-этнографический очерк). ВКН. Страны и Народы. М., 1971, — 179-193-б.

Мерекелерде көпшиликти күтиў, дәстурхан бийлиги де соларда болған.

Еки жастың өмирлик қосылыўы неке кыйыў ямаса неке лесий деп аталған. Онда гуўалар қатнаскан. Молла гүмис тайып шетинен қызға бир уртлатқан, қалған суўды тойға қатнасыўы менен бирге көпшиликтің бирге ишиўи берилген уәдесин бузылмаўына ант ишкени болған.

Кийим-кеңешеклер дүньядағы барлық халықлар үшін дерлік олардың миллий белгилериниң бири. Кийимниң пишиқлиўинде, нағысында халықтың әйемги естеликлери сақланып бул белгилер ол халықтың ата-тегин изертлеўде гейде әҳмиетли дерек болыпта есапланады.

Кийимлерде халықтың жасап атырған географиялық жағдасыўы, жер шараяты, хожалық өзгешелиги, шаңарақ турмысы сәўделенген. Кийимде халықтың социаллық-экономикалық жағдайы менен өнер-кәсиплери, әсиресе бас кийимде адамлардың жасы, жынысы, шаңарақта, жәмийеттеги социаллық жағдайы (үйленгени, турмысқа шыққаны, шықпағаны), аяқ икрамлылық белгилери сәўделенген. Бундай белгилер карақалпақтың миллий кийимлеринде сақланған. Сондай-ақ карақалпақ кийимлеринде олардың қосылас халықтары менен болған қарым-қатнастардың тәсири де сәўделенген.

XIX-XX әсир басында да карақалпақтар кийим үшін шайтан жүн, жипек, торқа сабақларынан тоқылған гезлемеден, кийим жанлық, жылқы терилеринен исленген кийимлер кийген. Гезлемелерди жергиликли өсимликлерден қайнатып алынған бояўларға, ямаса қонсы халықлардан саўдагерлер әкелген бояўларды сатып алып бояған. Оларға мөре басып, сон пишиқ кийимлер тиккен. Қызлар менен келиншеклердин кийимлеринде қызыл реңлер басым, ал жасы қайтқан хаяллардың кийимлеринде ақ реңлер басым келген.

Жағдайым келеди деп, жасы қайтқан хаяллар ақ жеткенниң (бөзден исленген) орнына жипек жегде (қызыл жеткен) жамылса, бетиниң қызылы кетседе, жипек жегде жамылса жүрипти деп халық оларды айыпсынған².

Ер жеткен қызлар түймели, өмирше таккан, оны келиншектер такпаған³.

¹ Этнография карақалпақов. Ташкент «Фан», 1980, 102-111-б.

² Этнография карақалпақов. 80-86-б.

³ Бул да сонда. 97-б.

Адамлардың социаллық жағдайын, жынысын, жасын, диний исенимлерин аңлататуғын белгилер карақалпақтардың басқа кийимлеринде де болған.

Ер адамлардың кийимлеринде адамлардың социаллық жағдайы да, кәсиплери де аңлатылған. Тайшақы — тайдың терисинен, жүнин сыртқа қаратылып тигилген тон. Буны падашылар кийген, шөпке тырналсада, гезлемедей жыртылмайды, жамғырды адам денесине өткермейди. Сондай-ақ тайшақы қазақларда, башқуртларда, алтайлыларда, қалмақтарда болған. Булардың бәриниң де хожалығында мал шаруашылығы басым болған. Сонлықтан оларда кийимниң тайшақы түри сақланған. Жарлылардың балалары қыста қылқа кийген. Бул ешки терисинен, жүни ишке қаратылып тигилген тон. Онын узынлығы дизеге шекем болған.

Тайшақы, қылқа кийген падашылар, жылқышылар ерте заманларда аяқтарына кара малдың бас терисинен шарып, басына жумыры кийген.

Бул кийимлер ҳақында дәреклер дәстанларда көбирек сақланған. Ерлер үшін кой терисинен жүнин ишке қаратып постын тигилген. Тери сары бояўға боялып, енселикке дуўашық тигилген.

Кийим үшін гезлемелер өрмекте, қозақта тоқылған, Карақалпақстан Россия қурамында болған дәўирде фабрикада тоқылған гезлемелер көбейген. Бирақ булар қурғын хожалықларда болып, кең халық өрмекте тоқылған бөзден кийинген. Заводларда исленген полат ийнелер, фабрикада ийрилген түрли сабақлар көбейди. Кийим тигетуғын хәр түрли машиналар, оларға зәрүрли хәм түрли сабақлар Россиядан хәм Россия арқалы Германиядан әкелинген. Булар менен көйлек, диз кийимлер тигилип, шапанлар сырылған.

Ерлердин үстинги кийими постын, шапан, шекпен, бешпент еди. Бул кийимлер қолдан тоқылған бөз, жипек, ярым жипек сабақларынан тоқылған гезлемелерден тигилген. Мәселен, шапан көпшилиқ жағдайда түйе жүнинен тоқылған гезлемеден тигилген. Шапан, шекпен, бешпентлердин сыртынан гезлемеден исленген белбеў буўған. Жолаўшылар, аңшылар белине мал терисинен исленген қайыс буўып, оған бир неше қын қыстырып, буларда хәр түрли пышақлар алып жүрген. Жигитлер белбеўлерине шай қалталарын қыстырып жүрген. Шапанлар тигилетуғын гезлемелер гейде ерлер хәм хаял-қызлар үшін бирдей болып, пишимде уқсас болған.

Ерлердің шапаны хаял-қызлардың шапанынан жағанымен кирегіндегі дүңлик пенен ажыратылған. Ер адамлар аяқтарына шеримнен, былғарыдан тигілген етик кийген. Етиктің қанықшына дегде кийгизілген. Дегде адамның дизесін сууықтан желден қорғаған. Оның өкшесі төрт ели темир, мыс, күмістен исленип, тумсығына былғарыдан тилинген жинишке шашақ орнатқан. Бул етик пенен жигитлер қыдырған, мерей-мейлислерге барған.

Ерлер басына такыя, малакай, кураш (шегірме), дегде кийген. Кураш жигитлер үшін қара козы терисинен, ал жас үлкенлер үшін жүни өскинлеу қара кой терисинен тигілетін такыя балалар үшін жийеги 9 пилте ақ пахтадан, төрт сай ақ бөзден болып, оларға төрт мүйіз нағысы қызыл сабак пенен тоқылып, төбесине, еки қапталына еки пөпек тағылған. Жигиттер «газма макпал» такыя кийип, оның шекесінде жұмырлықтай пөлеги болған. Фаррылар нағыссыз ақ такыя кийген.

Қарақалпак қызлары жаслайынан үйдің ишкі ислеріне миллий өнерге үйретілген, олар кестеленбеген, нағыссыз кийім киймеген, қызлар зергер сокқан хәйкел, өңир моншак, түйме билезиксиз жүрмеген. Өрмекте тоқылған, гилем сыяқлы баскур жанбау, есик қас, қаршынсыз отау тикпеген.

Жас қызлар такыя, бир тартым тартқан. Ер жеткен қыздар айдыллы менен түрмени араластырып, хайуан қаслап басыра ораған, ушын шеп жағынан шығарған. Оның үстинен орайы жамылған. Жағасы қызыл сабак пенен енли жийекленип, өңир кейин хәр түрли нағыс салынған жағалы узын көйлексиз кийген. Көйлекке жең уш тигілген.

Ол қара-көкке боялған, бөзден тигилип нағысланған. Кийім сыртынан жеңсиз, бешпент оның сыртынан зер шашақ пашшайы шапан, пушқақ тон (кийик, түлки, сыйрақ терилеринен) кийип, олардың жеңлерине, мауытыдан қара-көкке боялған бөзден жеңсе тигилип, олар нағысланған. Хаял-қызлар аяқтарына сәуір геуиш, бийик өкшели етиклер кийген. Узатылған қызға жигит үйине жақынлағанда жеңгеси алып қиятырған сәукелени басына кийгизген. Тойдан бір-екі күннен кейин ол қыздың тулымшағын өрмине қосып өңир ол енди келиншек, оған мурындық енеси қызыл кийімше кийгизген. Сәукелени қыздың жеңгеси үйине алып қайтып келеси узатылатуғын қызға сақлаған. Гейде келиншек өңир мал сойып шақырған ең жасы үлкен адамның үйине сәуір

лесин илиуге¹ апарған. Ол үй келиншекке еншиге мал берген, ол үй сәукелени узатылатуғын қызына сақлаған.

Келиншектер де қызлардай бас ораған, булардың өзгешеліги хайуан қас етип бас ораудың жоқарғы ушын (яр шақырар) он жағынан шығарған. Басты орағаннан кейин оның үстинен келиншектер қызыл жипек жегде, ал жасы үлкен хаяллар бас ораудың үстинен ақ жегде жамылған. Хаял-қызлардың кийімлеріндегі көп өнерлиси көк көйлек, сәукеле, қызыл киймешек, ал олардың безениу затларынан зергерлер сокқан жүзик, билезик, өребек, хәйкел, шар түйме, өңир моншак 8 түйме тағылған өңирше болған. Буларда хаял-қызлардың социаллық жағдайлары, әдеп-иқрамы көрінген. Қарақалпактарда дәслеп бул затлар безениу затлары емес, қандай да белги болған.

Сәукеле бөриги төрт сай кийизден бириктирилип, олардың арасы, қара сукно (мауытыдан ушыға), хәр сайдың қызыл ушыға менен қапланып бөриктің маңлайына хатеп (туйык), оның еки тәрәпине силсене (гүмистен исленген, алтын жалатқан жапырақшалар менен илгек түймелер, шынжыр менен дизбекленген шенбер) тағылған. Бөрик үстинен сәукеле төбелиги — гүмистен зергер ислеген бас кийім кийілген. Сәукелениң шекелигине алқымына хәр түрли маржанлар, моншактар тағылған. Сәукеле төбелигиниң артына, қыздың еңесинен тобығына шекем арнаулы бөзден тоқылған, ени 20-25 см 2 қалқа тағылып, олардың ақыры бир неше бармақшаларға бөлінген. Сәукеле бухаралы қарақалпактарда да болған. Сәукелениң ұазыйпасы хақында илимде еле бир шешим жоқ. Бир топар илимпазлар сәукеле узатылған қызларды хәр қандай зиянлы затлардың тәсиринен қорғау десе, бир қатар илимпазлар тәрәпинен сәукеле узатылған қыздың шашларының зиянлы тәсиринен басқаларды қорғау деп түсиндириледи. Сондай-ақ, сәукеле-жауынгер, хәким, патшалардың бас кийими деген де түсиндирмелер бар. Бул түсиндирмелердің бәрін бириктирип, сәукеле қараматлылықты көрсететуғын бас кийім десе болады. Себеби жауынгер урысқа түскенде сәукеле арқалы оқтан аман қалуыды күтсе, патша басқалардан өзгеше күдиретке ийе болып көринсе, шашқа сыйыныу (айдар, сакал) х.т.б. ислери елге шекем турмысымызда бар¹.

¹ Этнография қарақалпақов. 94-97-б.

Сәўкеле гүмистен исленип, маржаңлар тағылып исленип, ликтен ол қымбат болған. Сонлықтан ол көбинше байлап болған. Жасы үлкенлердің айтыуынша, сәўкеле Арал теңізі жағалап жасаған қоңырат арысында көп болған. Усылайып каракалпак хаял-қызларының кийимлерінде, олардың аяқтарына, социаллық жағдайына қарай өз-ара белгилі бір топтарға бөлініп, жәмийетте белгилі ұазыйпаларды атқарғандықтарын ол кийимдерде белгилі бір түсиниклердің, тәртіптіліктерінің излерін көреміз. Өңіршени қызлар таққан, сәўкелени қызлардың жасы үлкен хаяллар кийген.

Өңип-өсиу дәуірінде хаяллар қызыл киймешек кийінінде ананы сыртқы зыянлы күш тәсірінен сақлаудың нәзігі белгісі қалады. Қызыл киймешек алды, куйрығы, арты болып үш бөлінеді.

Қызыл киймешек кийген хаялдың тек бет алды көрінісінде шашы толығы менен жабылады. Оның алды, куйрығы қол ұшығаға жипек сабақлар менен хәр түрлі хайуанаттардың суретілетуғын кошқар мүйіз, қус канат, қумырсқа бел, ийт табы бақа х.т.б. нағыслар болған.

Бұл көринислер хаяллардың өңип өсиуі белгилері, дәстүрлері деген түсиниклер менен байланыслы.

Гүмистен исленген қалпақты сырғаны қызлар, бүршік сырғаны келиншеклер, собық сырға, шыйыртпақ сырғаны жасы қайтқан хаяллар таққан. Бундай хаял-қызлардың күнделікті хәм дәстүрлерге байланыслы «сырлы» кийимлері менен безениу затларын «колы гүл» халық шеберлері ислеген. Бірақ сырларды халқымыз хәр түрлі усыллар менен, ески нұсқаларды көрсетиу, түсиндириу, бақлау, устаз — шәкиртлік жолдары менен жасларды ертеден үйреткен. Кийимлер менен безениу затларының белгилі бір дәуірде кийилип, белгилі бір топтарға хайуанат, өсимлик, дәрья көринислерінде болуының себебі болған.

Белгилі бір топардағы адамлар белгилі бір кийім кийіп өйемгі жәмийеттегі адамлар урууға, топарға тууыскандықтары бойынша емес, жерлеслиги, бір қатар жаслае топарға бөлінген, олардың ұазыйпалары, жас шегаралары кийімдерімен көринген.

Ол дәуірдегі адамлардың кийимлерінде бизди қоршап әлемнің сәулелениуі, адамлар өзлерін тәбияттан бөлектеу бегенин, өзін оның ажыралмас бөлегі деп билгенін көрсетеді.

Сонғы дәуірлерде бұл көринислер халық шеберлері арқалы кийимдерде, безениу затларында сақлансада, олар хаққындағы дәстүрлі түсиниклер умытылған.

Ески усылда ағаш усталары отау, оған ергенек, күш-көликтен арба, кеме, шана, ауыл хожалық қуралларынан гүнде, мойын-тырық, шығыр ислеген. Турмысқа зәрүрлі бел, орақ, пышак, кетпен хәм тағы басқа затларды темирши усталар ислеген. Тарихшылардың 1950-1970-жыллары жыйнаған материалдарында 12-18 атадан берлі темиршилик кәсиби менен шугылданатуғын темирши усталар хаққында мағлыұматлар тезлеседи¹. Сондай-ақ зергерлер менен шойыншылар ерте замандардан берлі халық турмысы ушын зәрүрлі затларды ислеген. Халық шеберлері бұл затларды адамлардың буйыртпасы бойынша ислеп, хақысын затлай өндирген, Россия курамында болған дәуірде ақшалай хақы алған. Хәр ауылдағы усталар өз ауылдасларына затларды «көгине ислесе де, тегине ислемеген», яғный енди егиліп атырған егінге зәрүрлі пазна, орақ, бел, х.т.б. ислеп, оның хақысын сол егіннің өнимінен алған.

Хәр қандай затларды таярлаудағы зәрүрлі затларды базардан, өтираптағы елдерден келген көрүанлардан сатып алған, жергиликли дереклерден өндирген. Мәселен, темир, шойын затлардың көпшилигін көрүанлардан, Россиядан саудагерлер өкеліп сатқан.

Дин. Каракалпақлар Россия курамындағы дәуірінде де бір неше динлердің, оларға байланыслы ески дәстүрлердің излері сақланған. Динге исениуші каракалпақлар өзлерін мусылманбыз деп, исламды мойынсынатуғынлығын айтады. Каракалпақстанда исламның сунна тарауы тараған. Бірақ мусылманшылық пенен бирге оған дейингі диний исенимлер халық турмысында көбирек сақланған.

Бұл дәуірде каракалпақларда тәуипшилик рауажланған. Сырымбет (Мойнак районы), Бекмурат (Қоңырат), Кулеке (Шымбай) х.т.б. тәуиплер тамыр услап, ауырыудың түрін анықлап, қан басымын пәсейтиу ямаса көтеріу арқалы, өсимликтен, хайуанат гөшинен, майынан исленген дәрилер менен көплеген адамларды емлеген. Россиядан келген дәстүрлі врачлардан П.А.Благовещенский 1884-жылы Төрткүл қаласына әскерий ұазыйпаны атқаруу ушын келген. Оның бас-

¹ Этнография каракалпаков. 149-б.

шылығында 1887-жылы 15 орынлык емлеуhana ашылады, кеткеннен кейин, 1888-жылы И.И.Авдакушин, буннан кейин Габетин, соң Горский, Шумейколар болды. Бирак булар та тыскарыда тийисли медициналык жәрдем көрсете алмады. Каракалпакстанның жер шараятына, хожалык түрлеринин байланыслы орналасканы ушын, пытыранқы коныслардагы халыктарды көбинше ески халыктык емлеу усылары менен тәуиплер «емлеген». Олар сыныкшы, порхан, тәуип, шерши х.т.б. болып бөлінген. Тәуиплер тамыр көриу, ауыры адамнын өз халын түсиндириуине байланыслы ем буйырган. Аязлаган адамлардын тамырларын жибитип, кан айланысларын жаксылау, исиклерди кайтарыу ушын айырым өсимликлердин кайнатылган сууларын (жантак, фарбыз, анар, жийде ишкизген, ыссы булауларга салган, кум, дузга түсирген. Денелери майда кышымаларды кайнатылган әдираслан, палаты сууларына шомылдырган. Ауырған тислерди алып таслау, гейшарийисли өсимликлерди ауырыу тислерге тислетиу аркалы емлеген. Сыныктарды салыушы тәуиплер болган. Көз ауырыуы кабак түйнегин, гауаша түйнегин тарткан. Солар менен катар диний исенимлер, дәстүрлерде болган. Айырым ауырыуларды көз тийген деп есаплап, олардын алдын алыу ушын адамды малга, турак жайларга дууа — кошкар мүйизин, бурыш, пын кыстырган, олар көз тийиуден саклайды деп ойлаган. Адамды малда болган ауырыудын дерегин биреуден гүманланса, ол адамга билдирмей, онын бир кийиминен жыртып алып өртеген, онын тутинин ауырыу адамга, малга ийискеткен. Малда ылан («от жара», «ушпа», «оба», х.т.б. кеселликтери) болса, оларды Хожелидеги «Жомарт кассап» дүмпешигинен, Төк каладагы Омар хожа обасынан х. т. б. соған усаған жерлерден айландырган. Сол аркалы малдагы ыланды кетириуе болады деп ойлаган. Калтыратпа, делбе, басы ауырғанларга, динкесиз адамларга кандайда бир зыянлы нәрсенин салкыны түскен деп, оларды порханга караткан, мал айландырган, балык, тауык пенен кактырган х.т.б. Ауырыу адамды от пенен аласлап, дузлы суу менен ушыклап, сук шыгарган. Бундай дәстүрлер менен диний исенимлердин каракалпаклар арасында сакланыуы, олардын нағыз исламнын орнамағаны, исламга шекемги дәстүрлердин диний исенимлер ислам сәулесинде өмир сүргенин көрсетеди. Каракалпаклар өзлерин қоршаған тәбияттан бәлек

лемеген, өзлерин солардын бири деп билген. Хәр бир халык ата-теги хәм өзи жасаған жер шараятында өсимликлер менен хайуанатларга суу және хауага бейимлескен.

Шанарактағы, жәмийетлик ислердеги дау-жөнжеллерди турмыстык, сауда, неке, жер-суу мәселелерин шәрият жолы менен емес, әдет бойынша шешкен.

Күнделикли тиришиликке хәм дәстүр, байрамларга байланыслы миллий тағамлар да халык тарийхынан бүгинги турмысына байланыслы өхмийетли орын алады.

Тағамлар адамларды тек кууатландырыушы зат ғана емес, ол адамлар арасындағы хәр кыйлы (неке х.т.б.) байланысты беккемлестириуши жарастырыушы күш. Каракалпакларда бир рет дуз татқан жерге қырк күн сәлем деп, ас қәдирин жоқары бахалаған. Фарғыстың ауыры зейнице тийген адамга «сени дузума тапсырдым» дегени болған.

Соның менен бирге тағамлар каракалпак халкынын, оның миллий мәдениятынын қәлиплесиу жолларын, баскышларын аныклауға жәрдемлеседи. Сондай-ак миллий тағамларда қонсы халыктар менен қарым-қатнас тийкарындағы, мәдений уқсаслық, өзгешеликтери жер шараяты менен хожалық бирлигиниң тийкарындағы, ата-теклериниң бирлигиндеги уқсаслықтар көринеди. Каракалпаклардын тағамлары мал-шаруашылық, палыз егиндери, дийқаншылық, балықшылық өнимлеринен болғанлығы халық ауыз еки дәретпелеринде сәулеленген:

Үш ай сауыным,
Үш ай қауыным,
Үш ай қабағым,
Үш ай шабағым.

Бул тағамлардын хәр бири жылдын белгили мәүсиминде қолланыу менен бирге хожалықтың жағдайына байланыслы бир түрдеги тағамлар жылдың көпшилик мәүсиминде қолланылған¹. Тағамлардын түрлери оғада көп болған хәм оларды мазалы етип таярлау хаял-қызлардын укубына хәм шеберлигине тиккелей байланыслы болған.

Зауқы-сапа. Каракалпаклар Россия қурамындағы дәуирде өзлеринин миллий спорт, ойын-тамаша түрлерин қолланған. Жууырыу, тас көтериу, арқан тартысуу, дилуарлық жарыслары менен гүрес, жорға сүриу, бәйгиге ат жибериу, өткөншк, баксы-жырау тыңлау, саз-сәубет өткериу, сейил, гештек, зыяпатлар,

¹ Этнография каракалпаков. 112-137-б.

отырыспа менен катар ага бий ойындары өткерилген. Бир топ «заўкы-сапалар» тийкарынан үйленбеген бир катар жаштар топары төрөпинен өткерилген. Хәр топарга 15-25 ке жас жигитлер, ага бий ойынынан баскасына кыздар да катнаскан.

Өткерий уакты гүзги аўыл хожалык өнімлерин жыйнап алганнан баслап келеси жылдың егиси басланганша даўам өткерилген.

Колониаллык дәўирде ислам динин пәсейтиўге, миллий дәстүрлерди саклаўға канша иркиниш жасаса да, халык миллий дәстүрлери менен байрамларын саклады. Оқыў жасына жеткен балалар сүннетленди. Мүсийбетте жаназа намазы оқылып, куран шыкпа болды, асабаты берилди. Ораза тутып, қурбанлық хәм хайт байрамлары өткерилди. Бурын наўрыз байрамы да диний байрам деп қадаған етилген еди. Бирак, халык бул байрамды үлкен қуўаныш пенен өткерди.

Наўрызлық гөже 21 март күни таярланды. Бул күни адамлар шашларын алдырып, азада болып, таза кийинеди. Жайларда үй-әтираптарын, көшелерди минтаздай етип тазалайды. Наўрыз байрамында бурынғы бар өкпе-гигиене умытылып, араалық жүрген адамлар жарасады. Бир-бирин жана жыл менен қулықлайды. Наўрызлық гөже жети түрли пүтин дәннен пияз риледи¹. Наўрызлық гөжени ишкеннен кейин хәр бир адам жана жылға илинеди, яғный екинши жасы басланады.

Солай етип, XIX әсирдин ақыры—XX әсирдин басында патша Россиясының қадаған етиўине қарамастан, қарақалпақ халқы өз турмысында миллийлигин саклап қалды. Халык турмысында әдеп-икрамлылықты саклаў баслы орында турды. Әдеп-икрамлылық, ар-намыс, уят ең қымбат пазыйлетлерден есапланған. Сонлықтан да қарақалпақтағы «өлимнен уят күшли» деген накыл бийқарға айтылмаған.

7.2. Қарақалпақстанда билимлендириў, миллий зыялылар

Қарақалпақстан аймағы әйемги цивилизацияның бир болған жерлерден саналады. Бул жерде Орта Азиядағы әйемги мәмлекетлик бирдеспелер пайда болғанлығы, жазыў пазыйлет болып, билим-илимнің жүдә жокары дәрежеде даўам еткендігін қанғанлығы тарийхтан мәлим. Буған әйемги дәўирлерден

¹ Есбергенов Х., Есбергенова Т., Сейтмуратова Г. Наўрыз халқының миллий байрамы. Нокис. «Билим» 1998, 12-13-б.

сакланып келген обсерватория болған Қойқырылған қаланы дәтил сыпатында келтирсек болады. Биз туўылып өскен үлкемизде хат-саўаттың, илимнин раўажланып, араб басқыншылығы уактында көплеген жазба естеликлеримиз, қолжазба мийрасларымыз отқа жағылып, өртелип жиберилгенлиги ҳаққында бабамыз Әбиў Райхан әл Беруний де жазып қалдырған еди.

Араблар Орта Азияны басып алғаннан кейин бул жерде өзлеринин дини менен бирге жазыўын, тилин тарата баслады. Басланғыш оқыў орынлары сыпатында мусылман мектеплери менен оннан жокары билим беретугын медреселер қурыла баслайды. Оларға Қыят қаласындағы (хәзирги Беруний), Миздахқандағы (Хожели) х.т.б. медреселерди жатқарса болады.

XIX әсирдин ақырында Қарақалпақстан аймағында ең көп таралған оқыў орынлары усы мектеп хәм медреселер болды.

Мектеп арабша «катаба» (жазыў) сөзинен келип шығып «жазыў орны», «жазыўға үйренетуғын орын» мәнисин аңлатады. Олар хәр бир үлкен-киши жасаў орынларында, хәр бир аўылда болып, қәўим мешитлери жанында, ал гейде өз алдына да ашылатуғын болған. Мектеп муғаллими болған моллалар жергиликли халықтың сол мешит-қәўимнин ағзаларынан жыйналған «мектеп пулы»на күн көрип, мектеп ашқан.

Мектеп балаларды басланғыш саўатқа үйретиў хызметин атқарған. Дерлик ерте заманда дүзилген мектептеги оқыў бағдарламасына XX әсирдин басларына шекем айтарлықтай өзгерис киргизилмеген еди.

Бул бағдарлама бойынша оқыў еки дәўирден ибарат болды. Биринши (диний) дәўиринде балалар Қуран хәм диний мазмундағы «Шар китап» ты үйренген болса, екинши (әдебий) дәўирде оқыўшылар Шығыс классик шайырларынан саналған Суўфы Аллаяр, Әлишер Наўайы, Физулы, Хожа Хафызлардың шығармалары менен танысқан.

Дәслебинде балалар тактайша араб жазыўының 28 хәрибин үйренип, ядлап, соң «ежеләў»ге өткен, бунда хәриплердин төрт түрли жазылыў усылын: сөз басында, сөз ортасында, сөздин ақырында хәм өз алдына түрлерин, сондай-ақ усы хәриплердин өз-ара биригиў қағыйдаларын үйренген. «Ежеләў»ден соңғы басқыш «әбжал» деп аталып, онда балалар хәриплер аркалы сәне белгиләў сырларын үйренген. «Әбжад»ты үйренип болғаннан соң оқыўшылар Қуран сүрелерин үйре-

ниўге өткен. Дәслеп Кураннын жетиден бир бөлеги есаптанган «Хафтияк» (Өптүйек) тен үйренген. Бул үлкен әхмийетке ийе оқыўшылар енди пүтин сөзлерди, текстте деп аталған. Хафтиякты өте баслаған оқыўшылар «китапхан» өзине өткен. Бул дәўирге келип оқыўшылар оқыў тәжирин бесине ийе болады. Куранды өтип болған гейпара оқыўшылар мектептеги оқыўын токтатқан, буған материаллык жетиспеўшилилик уксаған баска да жағдайлар себепши болған. Бу аўхал өз гезегинде көплеген авторлардың мектепти конфессионаллык, ямаса тек диний орын деп есаплаўына себепши болды, себеби мектеп тийкарынан мешит жанынан ашылған. Бирак мешит мектептиң билимлендириў исин өз бақлаўына алмаған. Мектептиң мешит жанынан ашылыўының баслы себеплеринин бири-бул балаларды намаз оқыўға, оларға намаз сабакларын үйретиў керек болады. Сонлықтан оқыўшылар дәслепки дәўири диний сабаклардан ибарат еди.

Куранды үйренип болғаннан кейин парсы (тәжик) тилинде жазылған «Шар китап» ты үйрене баслаған. Бул китап төрт бөлимнен (китаптан) ибарат диний-дидактикалык топлам болып, оның «Номи хақ», яғный «Хақыйқатлык аты» деп аталған биринши бөлимінде қосық түринде диний мазмундағы мәселелер: тахарат (жуўыныў), намаз, ораза х.т.б. хақыйқат түсиник бериледи. Екинши бөлими Қазы Азмуддинниң «Бидан» («Бил») китабынан үзиндилерден ибарат хәм олар биринши бөлимдеги мәселелер катехизис, яғный саўал-жаўап түринде айтылған. Үшинши бөлимінде мусылман ызымшылығы-шарият, ислам төлийматы баян етиледи. «Пандивар» деп аталған төртинши бөлимінде әдеплилик, әдеп-иқрамшылық, кишипейиллик мәселелери қосық түринде түсиндирилген. «Шар китап» ты оқытыў муғаллимнин кен түсиндирилмелери менен алып барылған.

Келеси баскыш, оқыў дәўири әдебий шығармаларды өткери менен сыпатланады. Суўфы Аллаяр, Науайы, Физулы, Хафтиярлардың шығармалары менен танысып, оқыўшылар мектепте бағдарламасын таўысқан. Бундай оқыў бағдарламасындағы избе-излик, әлбетте, барлық жерде бирдей болмаған. Мысалы, гейпара мектептерде «Шар китап» ты түсиниксиз болғандықтан себепли Суўфы Аллаярдан соң үйренген. Суўфы Аллаярды, әлбетте, гейде «Шар китап» ты үйренип атырған уақтында, ямаса баска жерлерде хәриплер үстинде шынығыў өткерген уақтында, балалар жазыў сырларын да үйрене баслаған.

Мектепке балалар 6-7 жасынан баслап барып, 15-16 жасына шекем, мектеп сабакларын менгергенше оқый берген. Оқыў мүддети шекленбеген болып, оқыўшының сабактан үлгерийүине, зейнине байланыслы болған. Оқыў төртиби баланын жасына да, мектепке келген уақтына да байланыслы болмаған. Оқыўшылар өзлеринин үйренип атырған баскышына, яғный китабына карап, шериклесип, топарға бириккен халда оқыған.

Қарақалпақстан аймағында жайласқан мектептердин баска жерлерден өзгешелиги-қыз хәм ер балалар бирге оқыған. Молланың (муғаллимнин) уазыйпасына тек балаларды оқыў хәм жазыўға үйретиў гана кирип қоймаған. Ол оқыўшыларды әдеп-иқрамлы, ийбелли, төртипли инсан етип тәрбиялаўы да тийис еди. Яғный мектепте балалар тәрбиясына да үлкен итибар берилген. Оқыўшылардың сабактан кейин үйлерине қайтар алдынан молла олардан «әдеп» қағыйдаларын қайталаўды талап етип отырған. Бундай қағыйдалар мектепте өтилген Суўфы Аллаярлардың да шығармаларынан орын алған. Мектеп хәм медреселерде айырым арнаўлы сабаклар да болған. Солардан «Ахлақ дарслары», «Татхи аўуал» х.т.б. соған уксаған китаптарда жокары әдеплилик мәселелерине бағышланған қағыйдалар орын алған¹. Буны Түркстан үлкесиндеги билимлендириў тараўында аты танылған патша Россиясының үәкилларының санасына синдиретуғын унамлы төрепиниң бири — сыртқы сыпайылық, төртиплилик, хұрметлилик хәм миллий дәстүрлерди бузбаў хәм хұрметлеўи болып есапланғанын мойынлаған². Мектеп ишинде, ондағы оқыў системасының шекленгенлигине хәм схоластикалығына карамастан, жеткиншек әўлад төрепинен ата-бабаларымыз дөреткен руўхый бахалықларымызды, байлықларымызды қабыл етиў процесини, яғный халықтың, миллеттиң жәмийетлик-нормативлик мәдениятының жеткиншек әўлад төрепинен өлестирилиў процесини өтетуғын еди. Қала берсе, мектеп бул әўладты сол дәўирдеги мәденияттың қоршап турған дүньясына киргизетуғын еди³.

¹ Қасимов С., Есбергенов Х., Қарлыбаев М. Нравственное воспитание в мектебах иязовьев Амударья (XVIII-XIX вв.) // Вестник ККОАНРУ. 1996. №4. 135-140-б.

² Остроумов Н.П. Саргы: этнографические материалы. Ташкент, 1908, 258-б.

³ Рахмонов Р. Традиционное начальное обучение детей у народов Средней Азии (кон. XIX-нач. XX вв.) // Сб. музея антропологии и этнографии. Вып. 43. Л., 1989. 129-130-б.

Солай етип, мектеп халыктын руўхый мәдениятин тарийхындағы ен бир әхмийетли баскышларынын бири болды хәм өз дәуириндеги жәмийеттин социаллык экономикалык хәм мәдений раўажланыуынын дәрежесин сөўлесдириди.

Мектепке салыстырғанда билим бериў жағынан жокары баскышта турған оқыў орны — бул медресе болды. Медресе сөзи арабша «дараса» (үйрениў, оқыў, изертлеў) феиличен келип шығып, «үйрентуғын, изертлейтуғын орын» мәнисин аңлатады.

Дәслеп медреселер мешит ишинде жүзеге келген. Мешитте алымлар жыйналып, хәр кыйлы диний мәселелерди додалағып үйренген, сон оқыўшылар жәмленип, илим үйренген. Бул арада мешитке косымша өжирелердин, дәрсхана хәм китапханалардын салыныуына мүтәжлик туўдырады. Бундай орынлар соң «медресе» деп атала баслайды. Каракалпақстан халық арасында көплеген медреселердин «мешит», ямаса «мешит медресе» деп аталыуынын мәниси де, баслы себеби де усында.

XX әсирдин басларына шекем хәзирги Каракалпақстан аймағында 70 ке жакын медресе болған. Бир ғана Әмиўдары бөлиминде 1895-жылы 58 медресе болған¹, ал Хийўа ханыгындағы каракалпақ аймағында онлаған медресе ислеп турған².

Медреседе 17-40 жаслар аралығындағы моллалар, яғни студентлер (шәкиртлер) оқып, тәлим алған. Хәр бир медреседе орташа есап пенен 30-40 молла оқыған. XIX әсирдин ақыры-XX әсирдин басларына келе ен ири медресе сыпатында танылғанлардан Каракум ийшан медресеси (хәзирги Бозай районында жайласқан) менен «Тас медресе» (Шылтап естелиги жанында) болды. Каракум ийшан медресесинин тийкарын Кутлы хожа ийшан деген адам салған. Медресе дәслеп мешит сыпатында XIX әсирдин орталарында салынады³. Мешиттин кум үстине салыныуы мешиттин хәм онын тийкарын салыушы Кутлы хожа ийшаннын хәм онын улларынын «Каракум ийшанлары», «Каракум ийшан мешити»

¹ ОзР РОМА, И — 269-ф. 1-д. 83-х. 6-7-бетлер.

² Билялов Г.М. Из истории ликвидации религиозных учреждений Хорезме. // Вестник ККФАН УзССР, 1979, №1, 42-б.

³ Есбергенов Х. Дала жазулары, 1957, №22. // Полевые материалы историко-лингвистической экспедиции КККНИИ АН УзССР под руковод. У. Шавкатовича. 1957, 41-104-б.

деп аталыуына себепши болды. Мешит-медресе өтирапында XX әсирдин басына келип 300 ге жакын үлкен-киши өжире жайлар салынады. Булардын ишинде моллалардын жатып оқытуғын өжирелеринен, дәрсхана хәм китапханалардан тыскары, хәр кыйлы кәсип бағдардағы өжирелери де болған: жуўазхана, каразхана, мийманхана х.т.б¹. Бул медреседе тек каракалпақ жеринен ғана емес, ал консылас өзбек, түркмен, хәттеки казак жерлеринен де (мысалы, Ақтөбеден, Шалқардан) келип оқыған².

«Тас медресе»ни 1841-жылы Маңғыт қаласынын хәкими Хожанияз бий салдырған³. Медресе пискен гербиштен салынғанлығы себепли «тас медресе» деп аталған.

Булардан баска ири медреселерден Жантемир ийшан (Мойнак району), Имам ийшан (Нөкис району), Айымбет ийшан, «Хан мешит» (Шымбай к.), Әбсеттер ахун, Әбдикадир ийшан (Караөзек району), Айымбет ийшан Қаймақбай улы, Айымбет ийшан Оразов, Әбдирейим ахун (Тахтакөпир району), Әбдикерим ахун (Караөзек району), Ийшан-кала (Кегейли району), Ешим ахун (Қанлыкөл району), Әсем ийшан (Қонырат району), Пирим ийшан (Хожели к.), Рахметулла ахун, Кәлендердағылы (Төрткүл району) х.т.б. медреселери болған.

Каракалпақстан аймағында медреселерде оқыў негизинен 2 курстан ибарат болған. Биринши курста араб тилинин грамматикасын еки баскышта: «Илми сарф» хәм «Илми нәхиў» китапларынан үйренген. Араб грамматикасы Бидан, Илал, Муғзый, Занжаний, Харакат, Аўўамил, Кафия хәм Шархи Молла (А.Жамий) китаплары бойынша өтилген. 2-курста диний-юрдикалык бағдардағы Фикхи Кайданий, Мухтасарул-уйқая, Шархил-уйқая китаплары өтилген. Бунда мусылман ыызам-шылығы-шәрият үйренилген. Булардан баска диний-тарийхый мазмундағы «Алты бармақ», «Қыссасул-анбия», сондай-ак гейпара дуньялык илимий мазмундағы китаплар да өтилген.

Каракалпақ медреселеринен жокары билим беретуғын Хийўа хәм Бухара медреселери болып, оларда астрономия, биология, химия, медицина илимдери де үйренилген. Көплеген

¹ ШГИ Архив Каракалпақстан. ф. оп., л-133, 140-б.

² Қарлыбаев М. 1995-жылғы дала жазулары, №6. Казакстан Республикасы, Жамбыл областы.

³ ОзРОМА И-181-ф. 1-д. 75-х. 46-б.

ахун-уламалар Стамбул хәм Мекке медреселеринде де оқып илим алған¹.

Медреселердин жәмийет тарийхында туткан орны оган үлкен болған. Әсиримиздин 20-жыллардағы халыкка ағы танылған мәмлекет хәм мәденият ғайраткерлери К.Әүезов, А.Дабылов, С.Мәжийтов, Ә.Өтепов х.т.б.лар мусылман медреселеринде оқып, сауатын ашкан зыялылар еди.

Улыўма айтканда, орта хәм жокары тәлим беретугын оқы орны сыпатында медреселер елимизде мәденияттын, рухылылығымыздың раўажланыўына өзиниң гиреўли үлесин қосып жәмийетшилик турмысында үлкен роль атқарды. Олар жәмийетшиликке хаткер, мираб, қазы, мударрис (оқытыўшы) сыяқлы жокары билимли кадрларды, ағартыўшыларды таярлап берди.

XX әсирдин басында мусылман мектеплери бирқанда өзгерислерге талпына баслайды. Оқыў бағдарламасына дүньялық пәнлер де киритиледи. Бул оқыў орынлары «жана усыл» (бизде «төте оқыў») мектеплери деген ат пенен тарийхқа кирди. Жаңа пәнлер менен қоса жана оқытыў усылы — хәриплер усылдың орнына сеслик оқыў усылы енгизиледи, яғный бурынғы узын-шубай тәкирарланып жүрген «үстин», «сөкин» белгилери айтылып оқылмай, бирден сеслердин өзи оқылып, оқы барысы жеңилленеди. Мысалы, бурынғы усыл бойынша «баба» сөзин оқыў ушын «бе» үстин-«ба», «бе» үстин» ба» деген сөзлерди тәкирарлап болып «баба» сөзи оқылатугын сая, енди керексиз «үстин»-«астынға» ўақыт кетирместен, бирден буўынлап «ба-ба» сөзи оқылатугын болды. Бундай оқыў усылы тез нәтийже бере баслады. Балалар 5-6 айдан сон қарай оқыўды хәм жазыўды үйренди. Егер бурынғы ески мектептерде бир баскышты (мысалы «ежелеў»ди) өгиў ушын бир неше ай, хәттеки 1-1,5 жылдай ўақыт керек болса енди пүтпә бир дәўир (толық текетти оқып үйрениў) 5-6 ай ишинде ийлене баслады. Бундай «төте оқыў» мектеплерин Уфа, Қазан қалалары баска да Россияның қалаларынан келген татар зыялылары аша баслайды.

Қарақалпақстанда дәслепки «жана усыл» мектеби 1907-жылы Петро-Александровск қаласында татарлар тәрәпинен ашыла. Дерлик усы ўақыттың өзинде-ақ Хожели менен Қошқаров қалаларында да ашылады. Гейпара жана мектептер бурынғы

¹ Карлыбаев М. А. Мечети и медресе г. Чимбая и его окрестностей. // Доклады научно-практической конференции «Шахтемир — Чимбай». 1995. — 35 — 38-66.

мешитлер жанында да ашылады. Бирак патша хуқимети татар зыялыларының бала оқытыў ислерине тыйым салыў хәрекетлерин баслайды, себеби татар буржуазиясы арасында таралған «жәдидизм» («жәдид»-арабша «жана, таза») ағымы Орта Азияға да тарала баслаған еди. Жәдидшилердин баслы мақсети халықтың мәдениет турмысын жақсылаў арқалы, барлық түркий тиллес халықларды бириктирип, дүнья жүзи сахнасына шығарыў еди. Олар бул бағдарда халық билимлендириў мәселесине үлкен әҳмиет берди. «Жаңа усыл» хәрекетинин көрнекли ғайраткерлеринен Қарақалпақстанда Суфизада, С.Мәжитов, Ю.Ахметов, З.Шакиров х.т.б.лар болды.

Түркстан үлкесин басып алғаннан кейин, патша Россиясының хуқимети биринши гезекте орыс балаларын оқытыў мәселесине дыққат аударды. Усы мақсетте 1874-жылы Петро-Александровскте ер балалар қалалық училищеси ашылады. Ал, 1880-жылдан баслап бул училищеге жергиликли халықтың балалары да оқыўға алына баслады. 1885-жылы қызлар училищеси усы жерде ашылды, бирақ оның ислеп турған дәўиринде (XX әсирдин басына шекем) жергиликли халықтың қыз балалары оқыўға алынбады.

Жергиликли халықтың арасында орыс сауатын таратыў, дилмашлар таярлаў мәселесин шешиў ушын орыс-тузем мектеплери ашыла баслады. Бундай училище Қарақалпақстанда биринши мәрте 1887-жылы Нөкисте ашылып, ол бир жылға жетер-жетпес-ақ өмир сүрди. 1900-жылы Шымбай хәм Шораханда еки орыс-тузем мектеплери ашылады. Бул мектептерде сабақ орыс хәм жергиликли («сарт») тиллеринде өтилди.

Патша Россиясы Түркстан үлкесин басып алғаннан кейин жергиликли халық арасында билимлендириў мәселеси бойынша бир қатар илажлар исленди. Бул мәселениң шешилиўи бир бағдарда-орыс мәплери ушын раўажландырыў жолында алып барылыў керек еди. Патша хуқиметинин алып барған сиясаты жергиликли оқыў орынларына жәрдем көрсетпеўге бағдарланды. Миссионерлик, яғный орыс емес халықты орыс-ластырыў сиясатын жүргизиў ағымының ири ўәкили Ильминский деген адам болды. Патша хуқиметинин билимлендириў тараўы бойынша алып барған сиясатының тийкарын генерал-губернатор фон Кауфманның өзи салды. Бул сиясат бойынша халық билимлендириў иси патша мектептеринде раўажланып, жергиликли мектеп-медреселер көўендерликке алынбады хәм оларға жәрдем көрсетилмеді. Бул сиясат мусыл-

ман оқыу орынлары өзинен-өзи ескирип, жоқ болып кетер деген үмітте алып барылған еді.

XIX ғасырдың ақырында патша хукіметі мұсылман дини орындарын, соның ішінде мектеп-медреселерді өз бақлауына астына алу бойынша илажлар көреді. Бұған себеп 1898-жылғы Әндижандағы көтеріліс болды. Бул бағдарда патша хукіметі Түркстан Диний басқармасын дүзіу бойынша илажлар көреді. Ол арқалы патша хукіметі үлкедегі барлық диний шөлкемлерді, мұсылман оқыу орындарын өзин бағындыруы гөзлеген еді. Бирак бул ислер тек жоба түрінде қағаз бетінде қала берді. Патша хукіметінің ұазыйпасында тек мұсылман мектеплері үстинен бақлау ғана қалды, себебі олар мұсылман мектептеріне жаңа билимнің, жаңашы пикирлердің таралып, мұсылман халқының миллий санасының өсип, рауажланыуынан қорықты, себебі халықтың хукіметке қарсы көтеріліуі кәупи тууылуы мүмкін еді.

Мұсылман мектеп-медреселері XX ғасырдың 1928-1929-жылдарға шекем өмир сүрип, халыққа мұсылман сауатын тарату исин дауам етті.

XIX ғасырдың ақыры—XX ғасырдың басларындағы халықтың сауатлылық дәрежесин изертлеуден соң, 1917-жылға келип, халық сауатлылығы дәрежесі 10-15 процентке, ал кейбір жерлерінде оннан да жоқары болғанлығы дәлиленбекте. Кенес дәуіріндегі әдебиятларда қарақалпақ халқының сауатлылық дәрежесі тек 0,2 процентке ғана тең болған, дәлиленген еді. Бунда тек болғаны орыс-тузем мектептерінде оқып орысша билетуғынлар ғана есапқа алынған болуы керек.

Өйткени, ески мектептерде оқыған балалардың кем дегені жарымына жақыны хат танып, сауатлы болып шыққан. Сонымен келе, әлбетте, халықтың сауатлылық дәрежесінің көрсеткіші анағұрлым жоқары болған.

Соны да айтып өтиу керек, қарақалпақ балалары Орайлы Азияның дин хәм ағартушылық орайлары Бухара хәм Хивадағы медреселерде де билим алып, оны өз елинде тарату хәм билим орайларын пайда еткен. Олардың бири Күмөзектегі Ийшан қала болған. Бул жердегі уламалар өз заманының илимли хәм мәдениетлі зыялылары болған. Олар туура халқымыз арасында унамлы гәплер хәм пикирлер елеге шықса,

¹ Қарлыбаев М.А. История народного образования в Каракалпакстане в XIX-начале XX веков. Автореф. дис.канд. ист.наук. 1995. 19-б.

сақланбақта. Олардың туқым-тебериклері Қарақалпақстанның кубла хәм арқа районларында усы уақытларға шекем белгилі болып, көпшилигі ата жолын қуып, илим-ағартушылық ислері менен шуғылланыушы зыялылар болып есапланады. Күмөзек ийшанлар мектебинің негизин салушылардың бири Қырантау әтирапында жасаған, ол жерде мешит, көплеген турак жайлар салдырған. Бул жерде дин ислері менен шуғылландуғын адамлар жасағанлығы себепли бул жерлер халық арасында Мақсым қала деп аталған. Бул қаланың негизин салған адам Имам ийшан, билимли, зыялы адам болған. Имам ийшанның Убайдулла, Садир, Сийпатдин, Қайратдийин деген балалары болып, олар да ата жолын қуған. Имам ийшанның балаларының бири Атағулла деген адам ол жерден Күмөзектегі жерлерге көшип келген. Бул жерде көплеген қурылыстар қурылған. Тез арада халық арасында бул мәкан «Ийшан қала» деген ат алған. Бул жердегі ийшан хәм уламалар халық арасында дин хәм ағартушылық, билим таратушы адамлар сыпатында халық арасында белгилі болған. Атадан балаға илим мәдениет тараған. Соннан бери 6 атадан көп уақыт өтті. Ийшан қала ийшанлары талай ала-сапыранлы дәуірлерді басынан кешірді. Тек кейингі жылдары ғана оның Қарақалпақстан халқының рухый турмысындағы хақыйкый орны көрине баслады. Қырантау жерінде жасағанлар суу басқыны нәтийжесінде отырған жерлерин тастап, хәзиргі Кегейли районының аймағына көшип келеди хәм хәзиргі Ийшан қалаға орналасады, оның негизин салушылардың бири болған Атағулла ийшан деген адам. Ол өлгеннен кейин ата жолын дауам еткен оның үрім-пуақлары балалары болған. Бул жерде оның дөгерегине Қарақалпақстанның көп жерлеринен сууылар келип, бул жердегі ийшанларды пир тутқан. Арал тенизи бойында отырған елдерден, соның ишінде Көкөзек бойларынан, тениз етеклеринен келип бул жердегі ийшанлардан билим алған¹.

Ийшан қала деп аталған ауыл Қарақалпақстан жеринің ең белгилі орындарының бири болып, бул жерде көплеген турак жайлар салынып, бағ-бақшалар қурылған. Хәзиргі дәуірге шекем сақланған бул естелик халқымыздың мәдениет тарихынан, бир неше билимли әулад уәкиллеринин жасаған орны екенлігинен дерек береді. Илимпазлар бул естеликке

¹ Тилеумуратов М. Дала жазулары, 1995, авторын үй архивинен.

өзлеринин көплеген изертлеулерин бағышлап, Ийшан каланың Каракалпакстанның мәдениет тарихында үлкен орнын көрсетип береді. Бул жерде өз дәуірінде кітаптар хәм жазбалар сақланған. Олардың биразы бизиң күндеримизде келип жетпеген. Ал, келип жеткен тарихый дереклер бойынша Ийшан қалада жасаған дин хәзирет адамларының жоқары дәрежеде билимли адамлар болғанынан дерек береді. Бул жерде хәзирде 40 тан көбирек өжирелер сақланып, онда жүдә көп моллалар билим алған. Бул жерде халқымыздың руўхый турмысында үлкен хызмет атқарған ийшан уламалар, зыялылар өсип жетилисти. Хийўа ханлары диний адамларға жүдә көп жеңилликлер иследи. Олар хәр түрли салықлардан азат етилген.

Каракалпакстандағы ийшан-уламалардың ең көп жайласқан жерлериниң бири Казакдәрьяның бойында Каракум ийшанлары болған. Каракум ийшанларының халқымыздың руўхый турмысындағы атқарған хызметлери оғада үлкен. Өткен әсирлерде суўпышылық таралған үлкен орталығының бири болған бул ийшанлар каракалпаклардың руўхый турмысында үлкен хызмет атқарған. Соның менен бирге бул жерге консы мәмлекетлерден Казакстаннан хәм баска жерлерден келип билим алған. Бул жерге кітаптар Россиядан, Татарстаннан хәм Башкуртстан жерлеринен келип турған. Каракум ийшанлары үлкен кітапханасы болып, бунда диний әдебиятлары менен бирге илимлер тараўында көплеген әдебиятлар болған. Кітапхана кеңес заманында жок етип жиберилген.

Каракалпакстандағы Ийшан кала хәм Каракум ийшан-уламалары халқымыздың сол ўақытлардағы алдыңғы кәтәрлердағы билимли зыялылары болған. Олар диний илимлер менен бирге илимниң хәмме тараўлары менен қызыкқанды. Көпшилиги Хийўа хәм Бухара медреселеринде тәлим алып, ахунлық дәрежесине жетискен.

Каракум ийшанлары каракалпак шайырлары, бай хәм бийлери менен тығыз байланыста болған. Ел басында болған ўақыяларға араласқан. Көпшилик каракалпак шайырлары, мәдениет ғайраткерлери Каракум ийшанларына суўпы болған. Солардың бири каракалпак халқының уллы шайыры Бердақ Фарғабай улы болған¹.

Каракалпак зыялылары негизинен мешит хәм медреселерде тәрбия алған. Хәр бир аўылда дерлик мешит болған. Әмиўдәрьяның оң жағасындағы жерлер Көкөзек, ал кейиниң

¹ Тилеўмуратов М. Каракалпак поэзиясы тарихый дерек. Нәкис, 1994, 341.

Куўаныш жарма деп танылып, Арал тенизине шекем бул дәрья созылып, ски жағы сығасқан ел болған. Әсиресе Арал тенизиниң бойларында Көкөзек дәрьясының тенизге қуятуғын жерлеринде қалың ел отырып, мешит хәм медреселер көп болған. Бул мешит хәм медреселерде Хийўа хәм Бухара каласында оқыў питирип келген адамлар сабак берген. Солардың бири Абдикерим ийшан деген адам болған. Оның мешити Арал тенизиниң жағасында усы ўақытқа шекем сақланып тур. Сондай-ак көплеген мешит-медреселер, солардан Бегмурат ахунның хәм баска да мешитлердиң қулаған қалдықлары усы ўақытларға шекем сақланып тур. Бул жерде көп санлы адамлар билим алып, консы халықларға билим таратқан.

7.3. Әдебият хәм фольклор

XIX әсирдиң екинши ярымы XX әсирдиң басында каракалпак халқын баска түркий тиллес халықлардан бөлек өз алдына халық екенлигин көрсететуғын елдин үрп-әдетин, әдеп-икрамлылығын, бирлигин, өз алдына кәлиплескен психологиясын, минез-қулқын, тил бирлигин жәмлейтуғын кәлиплескен түрдеги бай миллий фольклоры, Күнхожа Ибрайым улы, Әжинияз Қосыбай улы, Бердақ Фарғабай улы, Өтеш Алшынбай улы х. т. басқалардан ибарат әдебияты болды.

Күнхожа Ибрайым улы (1799-1880) өзиниң «Шопанлар», «Орақшылар», «Ақ қамыс», «Умытпаспан», «Түйе екенсең», «Халық пенен», «Балам» хәм баска шығармаларында каракалпак жәмийетиндеги қарама-қарсылықларды тереннен ашып берди.

Әжинияз Қосыбай улы (1821-1878) Хийўада Шерғазы хан медресесинде билим алған, шығыс әдебиятын, фольклорды жүдә жақсы билген шайыр. Оның «Еллерим барды», «Шықты жан» деген шығармалары оғада терен ұатан сүйиўшилик руўхында жазылған. Оның көплеген лирикалық қосықлары менен бирге социаллық жағдайларды көрсететуғын шығармалары да бар. Мәселен, оның «Бозатаў» поэмасы 1858-1859-жыллары Хийўа әскерлери тәрәпинен қырғынға ушыраған каракалпаклардың аўхалын көрсетеди. Бурынлары «Бозатаў» поэмасын каракалпак халқының гимни депте есаплаған. Өйткени Әжинияздың «Бозатаўын» билмейтуғын каракалпакты каракалпак деп есапламаған.

Бердак (Бердимурат) Фарғабай улы (1827-1900) каракалпак классикалық әдебиятының көрнекті уәкилі. Көптеген лирикалық қосықтары менен бір қатарда Бердак «Амангелди», «Айдос бий», «Ерназар бий» қусаған қахармандық хәм тарийхый шығармаларды дәрәткен.

Оның жазған «Шежире»си каракалпак халқының тарийхын изертлеу бойынша үлкен дерек болып есапланалды. Улығы алғанда Бердакты каракалпак халқының биринши тарийхшысы деп те есаплайды.

Өтеш Алшынбай улы (1828-1902) сол дәуірлердеги каракалпак шайырларының ишиндеги сатира жанрын рауаждандырған шайыр. Оның «Шерменде», «Усайды», «Нуралдин», «Бердак баксыға жууап» хәм баска қосықтары оны XIX әсирдеги каракалпак классик шайырларының қатарына қояды.

XIX әсирдин ақырында-XX әсирдин басында (XIX әсирден өзгеше), хакыйкый классикалық әдебияттын ен жақсы дәстүрлерин жаңаша шараятта рауаждандыратуғын демократик әдебияттын майданға келиўине себеп болды. Солай етип, бул әсирдин де төмендегидей әжайып уәкиллери изли-изинен өсип жетисти. Олар Аннакул шайыр Мәмбетхожа улы (1841-1936 ж.ж.), Кулмурат шайыр Курбаналы улы (1845-1926-ж.ж.), Бекжан шайыр Нурым улы (1855-1916-ж.ж.), Сыдык шайыр Токпан улы (1857-1917-ж.ж.), Әбдикәдир шайыр Бекимбет улы (1860-1930-ж.ж.), Қазы Мәулик шайыр (Мәдит қазы Бекмухамед улы (1885-1950-ж.ж.), Омар шайыр Суйирбек улы (1879-1922-ж.ж.), Сәпиұра шайыр Жайылбек қызы (1892-1916-ж.ж.), Жанабай шайыр Каратай улы (1890-1926-ж.ж.), Аяпберген шайыр Муўса улы (1880-1936-ж.ж.), Аббаз шайыр Дабыл улы (1889-1970-ж.ж.) хәм баска шайырлардан ибарат еди.

Өткендеги әдебият тарийхынан белгили хәр бир әсирдеги пайда болатуғын әдебият, әдебий рауажданыу, қандай шайыр жазыушының дәрәтпелери болса да, ол өзи жасап атырған дәуир тәғдийрлери менен байланысқан халда өмир кеширеди. Олар өзлери жасап атырған заманынан азықланып күш-хүш табалды және де оның барлық көринислерин өз шығармаларында сәулендирип барады. Солай етип, олар өзине дейиндеги, өзлеринен кейинги әдебиятлардан үлкен парық қылады.

¹ Пахратдинов Ә. XIX әсирдин ақыры-XX әсирдин басындағы каракалпак әдебияты тарийхы, Нөкис, «Билим», 1998, 208-б.

Ен баслысы шайырдың өзи ишинде жасап атырған турмысы оның шығармалары ушын тийкарғы орынды ийелейди. Сонлықтан да XIX әсирдин ақырында—XX әсирдин басында жасап дәрәтпелик жактан хызмет қылған Аннакул шайыр Мәмбетхожа улының «Көкөзек бойы», «Ораз алды», «Қазыұда», «Сайланған аксақалға», «Дөмең барма болыслықтан» деген шығармаларында, Кулмурат шайыр Курбаналы улының «Кәлендерге», «Залымлар исин үдетти», «Көрин», «Әйекешке», «Бардур», «Жүзбасы», «Шәхәрбай», «Бегдин көк аты», «Он тоғыз» атлы шығармаларында, Әбдикәдир шайыр Бекимбет улының «Көрдим», «Дәркөр», «Мегзер», «Жаксыды», «Керек», «Қызкеткен» шығармаларында, Бекжан шайыр Нурым улының «Яранлар», «Дигилдик» қосықтарында, Сыдык Токпан улының «Заман», «Яранлар», «Дәураның», «Аққапшық» хәм тағы баска шығармаларында, Қазы Мәуликтин «Сағындым», «Курбан-хәйт», «Ол неге дәркөр», «Шымбай» циклиндеги қосықтарында, Сәпиұра менен айтысларында, Омар шайыр Суйирбек улының «Не пайда», «Көринди», «Айырша», «Елим», «Нәйлейин», «Бар екен», «Берермен» шығармаларында, Сәпиұра шайырдың «Көйлек», «Неге», Жанабай шайыр Каратай улының «Қазы ийшан», «Даўыт» шығармаларында, Аяпберген шайыр Муўса улының «Көлге каш», «Табылмас», Аббаз шайырдың «Қырға шыққанда», «Өткен заман қайта айланып келер ме?» деген қосықтарында олар өзлери жасап дәрәтпелик жактан хызмет қылған дәуирлеринде өзлери жасаған заманының тарийхый, сиясий, социаллық-жәмийетлик жағдайларын өз шығармаларында реал сәулендиреди.

Бул XIX әсирдин ақыры—XX әсирдин басындағы әдебияттағы шайырлар ушын олардын өзлеринен бурынғы XVIII әсирдеги жасаған Жийен жыраудын, XIX әсирдеги классик шайырлар болған Күнхожа, Әжинияз, Бердак, Өтеш шайырлардын дәрәтпелериндеги баслы көз қараслар тийкарғы дәстүр болып қалды. Олар халық турмысының сол күнлериндеги тийкарғы талаптарын биринши орынға қойып жырлау, және де өз халқының нешше әсирлик гәрәзсизлик, еркинлик ушын алып барған тарийхый гүреслерин, әрман-карғы мақсет етип қойды.

Хийуа ханлығы уруулық сиясатты, орыс патшалығы колониаллық сиясатты күшейтті. Бирак бул каракалпаклардың халықлык процесске келип жеткен этникалық бирлигин буза алмады. Себеби, дәрьяның еки бойындағы жасаушы халықлар

өзлеринин той, мереке, сән-салтанатларында халык бирлиги ушын күш салды. Еки тәрәптин той-мерекелерге катнасыуларына хеш ким тыйым сала алмады. Каракалпақлар баска халықлар алдында өзлеринин аўызбиршиликли халык екенлигин көрсетти.

Бул кем-кем халыклық әдебияттын, мәденияттын раўажлануына және де бир пүгин халыклық мәпти жырлайтуғын хәм корғайтуғын әдебияттын раўажланатуғынлығын көрсетүүши белгилерден де еди.

XVIII—XIX әсирлерге караганда XIX әсирдин акырында XX әсирдин басында каракалпақ халкынын жәмийетлик турмысында көп өзгерислер пайда болған еди. Мәселен, елас мектеп, мешит, медреселердин саны көбейип, саўатлы улама адамларда өсип жетисти. Оның үстине бурында хәр кыйлы саўда, илим, әдебий хәм мәдений катнасык пенен Саудия Арабиясы, Мысыр, Түркия, Аўғанстан х. т. б. Шығыс еллери менен катнаскан каракалпақлар енди Астрахан, Сибирь, Урал, Казан, Москва, Санкт-Петербург пенен катнасып, дунья жузи халықларынын тарийхы хәм мәденияты менен танысыуға мүмкиншилик тапты. Және де өз гезегинде дунья жузи халықларынын да каракалпақларға кеўиллери аўдарылды.

Усы жыллары Шығысты изертлеўге кызығыушы орыс илимий жәмийетшилигине де қолайлы пайытлар келди. Олар хәр кыйлы мақсеттеги экспедициялық топарларға қосылып, Орта Азияға келип, тарийхий, фольклорлық, әдебий материаллар жыйнады. Оларды өз баспа сөзлеринде дағазалап барды. Солардың ишинде 1875-жылы «Ески хәм жана Россия» деген китапта Н.Каразин бир неше каракалпақ ертеклерин дағазалады. 1880-жылы фольклоршы Ә.Диваев Әмиўдөрья бөлиминин баслығы генерал-майор К.И.Разгонов арқалы Жийемурат жырлаў Бекмухаммед улынан «Алпамыс» дәстанын жаздырып алып, оны 1902-жылы Ташкентте «Сырдөрья областынын статистика ушын материаллар топламы» деген жыйнақта бастырып шығарады. Усы топламда жүдә көп каракалпақлар аңыз хәм әпсаналары дағазаланған. 1878-80-жылларда «Түркстан уәлаятты» газетасынын бетинде Кулмурат шайырдын шығармаларын, Әжинияздың «Қыз Менеш пенен айтысын» дағазалады. 1891-жылы А.Русакова Төрткүл әтирапынан жыйналған каракалпақлар жөниндеги материалларын Казан қаласында бастырып шығарады. 1900-03-жыллары А.Беляев «Каракалпақ шежиресин», «Коблан», «Едиге» дәстанларын жазып алып

бастырып шығарады¹. 1905-, 1910-, 1911-, 1915-жылларда «Закаспийская туземная газета» деген газетасы түркмен хәм каракалпақ әдебиятынын байланыслары туўралы көп материаллар жәриялаган².

1883-жылы каракалпақта орыс-жергиликли мектеби, бир класслық хаял-қызлар училищеси, үш класслы училище, емлеўхана, китапхана ашылды, Пушкин жәмийети дүзилди. Оның үстине хәр кыйлы жергиликли орыс әдебий, илимий жәмийетлик шөлкемлери арқалы шығарылып турған «Чукуч», «Түркстан уәлаятты», «Түркстанские ведомости», «Русский Туркестан», «Түркстанская жизнь», «Түркстанская туземная газета», «Среднеазиатская жизнь», «Самарканд» хәм т.б. көплеген газета-журналлар каракалпақларға тарады. Булардың барлығынын мақсети орыслардың колониаллық сиясатын үгит-нәсиятлаўға бағдарланған баспа сөз еди. Бул әсирде сиясатта, экономикада, әдебиятта, мәдениятта орыс колонизаторлары хеш кандай жергиликли халықлардың руўхий өмирлеринин өзине тән болған өзгешеликлерин есапка алмады. Олардың миллий әдебиятка, көркем өнеринин хәм мәдениятынын раўажлануына басы айланбады. Ал, бул дәўирде каракалпақларда саўатлы адамлар көп еди. Сол себепли өз дәўирине ылайыкластырылған раўажланған жазба әдебияты, мәденияты болды. Сонлықтан да орыс колонизаторларынан бул мәселеде үмит үзген каракалпақ зыялылары өзлери халықтың әдебиятты, көркем өнерди хәм мәдениятты раўажландырыудың жолларын карастырды. XIX әсирдин акырында Таллықта Коразбек Разбек улының басшылығында каракалпақ қыссахан шайырларынын мектеби шөлкемлестирилди. Бунан сол дәўирдеги саўатлы медресе питкерген шайырлар Сыдық Токпан улы, Әбдикәдир Бекимбет улы уксаған илимли, күшли адамлар тартылды. Соң бул мектепке Зулабий, Сейфулғабит, Қазы Мәулик, Аяпберген, Әўезмурат уксаған талантлы шайыр қыссаханлар жәмленди. Мектептин тийкарғы мақсети каракалпақ халкын дунья әдебияты хәм мәдениятынын ең жақсы дурданалары менен таныстырыу болды. Сол себепли бул мектеп өзинде аўдармашылар жәмәәтин шөлкемлестирди. Олар арабшадан пайғамбарлар хаккындағы қыссаларды, Хәмийри Хәмзе, Хәзирети Әлий хаккында дәстанларды, «Мың

¹ Даўхараев Н. Шығармаларынын толық жыйнағы, 2-том, Нөкис: «Каракалпақстан», 1977, 25-30-б.

² «Закаспийская туземная газета», № 182, 183, 184, Ашхабад, 1916.

бир түн» ертеклерин, көп санда араб аңыз хәм әпсаналарын, порханлар (тил сөне), түс жорыу, хәр кыйлы дууаханлык хакында илимлерди каракалпакшалалады. Парсышадан Фирдаусидиң «Шахнама» дәстанын, Низамийдиң көп шығармаларын, Физулийдиң көп лирикаларын, мешит, медреселерде оқытуға зәрүрли болған диний шәрият заңлары китапларын көширип, нуска көбейтти. Бул мектеп аркалы халыққа көп санда туркий халықлар мәденияты да тарады. Бул мектептерде китаптарды өз баспасындай кылып сулыу көширип жазатуунан хаткерлер (кәтиблер) таярлады. Колдан жазылған китаптарды түплеу, елге оларды таратыу ислери менен шуғылланды.

XX әсирдин басында Шымбайда Қазы Мәулик басшылығында каракалпакларда екинши қыссахан шайырлар мектеби шөлкемлесті². Әлбетте бул мектеп Қоразбек мектебинин дәстүрин дауам еттирди хәм рауажландырды. Бундан Қоразбек шайыр мектебинен айырмашылығы, бунда тийкәринен туркий халықлар шығармалары каракалпакшаланды. Бул мектепте де арабша, парсыша әдебиятлар аударылды. Бирақ Қоразбек шайыр мектебине караганда арабша, парсыша әдебият аз аударылды. Бул мектептин дөгерегине Аббас Казакбай, Қурбанбай, Кәуендер бала, Балтабай, Хилал, Сейтари уксаған талантлы шайыр хәм қыссаханлар жәмленген еди. Бул мектеп түркшеден «Ғәрип-Ашық», «Гөрүғли», «Юсип-Ахмед», «Саятхан Хәмра», «Гүлбүлбил» уксаған дәстанларды; парсышадан «Хилалай пери» дәстанын, Фарабий мийрасларын, Хасан Ахмед Яссауий хикметлерин, Науайы, Мақтумкулы шығармаларын көп санда жазба дәстан хәм қосықларды, халық дәретпелерин каракалпакшалалады.

Бул Қазы Мәулик қыссахан шайырлар мектеби елде көп тәрәплеме рауажланған дөретиушилиқ мектеп болды. Бул жерде аудармашылар, сулыу жазатуғын хаткерлер (кәтиблер), қыссаханлар тәрбияланып жетилистирилди. Миллий жазба тәрип нормалары исленип шығарылды. Және де бул мектеп елде халықтан фольклорды, классикалық әдебият мийрасларын жыйнады. Оларды колдан қайта жазып, китап кылып елге таратты. Және де елге, халыққа қандай шығармалар керек екенлигин излестирди хәм оны жазып таратыудың шараларын излеп шықты. XIX әсирдин ақыры—XX әсирдин басында

¹ Пахратдинов Ә. XIX әсирдин ақыры—XX әсирдин басында каракалпак әдебияты тарихы. Нөкис: «Билим», 1996. 118-123-б.
² Сонда, 165-178-б.

жасап, дөретиушилиқ жақтан халыққа хызмет еткен Қулмурад шайыр, Қазы Мәулик шайыр, Аяпберген шайыр, Аббас шайыр хәм т.б. көп шайырлар усы еки мектептин дөгерегине жәмленген және де бул әсирдеги миллий әдебиятты хәм мәдениятты кәлиплестириу хәм рауажландыруға ат салысқан әдебият ғайраткерлери болды.

Бул әсирде әдебиятта, мәдениятта өткен әсирлердегиден үлкен бир пайда болған айырмашылық каракалпак елинде көркем өнердин жазба мәдениятқа байланыслы пайда болған бир түри — қыссаханлық рауажланды. Қыссаханлық бурын туркий халықлар мәдениятында бар кубылыс еди. XIX әсирдин ақыры—XX әсирдин басында буның ең рауажланған жери каракалпакларда болды. Әсиресе, бул дәуирде миллий әдебият хәм мәдениятқа ылайықластырылған еки жерде қыссахан шайырлар мектебинин дүзилиуи тек ғана көркем әдебияттын емес, ал қыссаханлықтың да елде кең рауажланыуына үлкен мүмкиншилиқлер жаратты. Елдин миллий мәпине үйлеспейтуғын россиялық колонизаторлық сиясат хәуиж алып барған уақытлары бул қыссаханлық халықлық әдебият хәм көркем өнерди елде рауажландырудың ең табыслы жолы еди. Халықта хәр бир шайырман деген адам қыссахан болды. Ол өз шығармасын, халық дәретпелерин қыссаханлық өнери аркалы елге кең таратты. Шайыршылық пенен бирге қыссаханлық та кең рауажланды.

Елде қыссаханлық жырау-бақсылардан кем орын ийелемеди. Сонын ушында қыссаханлықта Әжинияз жолы, Қазы Мәулик жолы, Аққирпик жолы, Кәуендер бала жолы деген белгили қыссаханлық дәстүрий жоллар кәлиплести.

XX әсирдин басында каракалпакларда жәмийетлик өмир бираз белсенди хәрәкетке түсти. Патша хәкимшилигине қарсы халық азатлық хәрәкетлери жүзеге келеди. Ал сол көтерилистердин жыршылары халық шайырлары болды. Олар елди халықты өз дәретпелери менен рууый жақтан қоллап қуатлап, күшли шөлкемлестириуши идеологлардан болды. Себеби, рууый күш хәмме уақытларда халықтың үлкен қурамы еди.

Фольклор. Каракалпак халқының бай рууый мәдени мийрасының бири — бул фольклор. Фольклор деп белгисиз автор тәрәпинен дөретилген, халық арасында тарқалған, ауыз-еки түрде бир әуладтан екинши әуладқа өтип қиятырған әдебий характердеги шығармалар айтылады. Фольклорлық

айырым шығармалар соңғы дәуірлерде жазба түрде де тарқалған. Фольклор халық дәстүрі, этнографиясы хәм тарихы менен тығыз байланыста дөреліп, бир емес, бир неше тарихый дәуірлердің жемиси болып есапланады. Онда әйемги сақ-массагет дәуірі менен бүгінги күн турмыс излерин көріуге болады.

Қарақалпақ халқы оғада бай фольклорлық мийрасына ийе. Өткен он жыллықларда жарыққа шығарылған «Қарақалпақ фольклоры» көп томлығы¹ буған дәлил бола алады. Онда халық накыл-мақаллары, тарихый хәм салт-дәстүр қосықлары, ертең хәм дәстанлары х.т.б. орын алған.

Қазақ халқының белгилі перзенти, алым Ш. Ұалиханов қарақалпақ халқын сахраның биринши шайыр-қосықшылары сыпатында бахалағанлығы² халқымыздың қосықшылыққа, дәстаншылыққа деген қатнас дәрежесин көрсетип отыр.

Халқымыздың аузынан дөрелген шығармаларда өзінин басынан кеширген тарихый уақыялары, сыртқы душпан менен гүреси х.т.б. мәселелер айқын сөүлесин тапқан. Мәселен, «Қарақалпақ» деп аталған тарихый қосықта халқымыз тарихының белгилі бир дәуірі туұралы әдебий тил менен сөз етиледі. Онда қарақалпақлардың өз Ұатанын қай заманларда хәм не себепли таслап, көшип кеткенлиги, Түркстанға, оннан Жанадәрьяға жайласқанлығы, ең соңында «Қалмақ кетти деп еситип» өз Ұатанына-Әмиүдәрья бойына қайтып келгенлиги туұралы сөз етилген. Ал «Жети үйге бир белдар», «Мәрдиқар», «Нәйлейин» қосықларында 1916-жылғы уақыялар, «Залым яўмыт» қосықларында түркмен баспашыларының халқымызға келтирген зыянлары, зорлықтары туұралы айтылады. Халық арасында аты аңызға айналған тарихый тулғалар туұралы да қосықлар дөрелген («Ешбай бақсы», «Панахан», «Әуезжан» хәм т.б.). «Бет ашар», «Той баслау», «Хәўжар», «Сынсыу» қосықлары қарақалпақ халқының қыз узатыу, ул үйлендириу тойлары менен байланыслы болса, «Жоклау» қосығы мархумды жерлеу дәстүрі менен байланыслы. Қарақалпақ фольклорының ең ири шығармалары болып дәстанлар есапланады. Дәстанлар өзінин мазмуны бойынша қахарманлық (мухаббат хаққында) хәм тарихый болып бөлинеді.

¹ Қарақалпақ фольклоры. I-XX томлар. Нөкис: «Қарақалпақстан» 1977, 90-б.

² Народы Средней Азии и Казахстана, т. I. М., 1962, 510-б.

Хәзирги уақытта қарақалпақ жырау хәм бақсыларынан жазып алған дәстанлардың саны 50 ден аслам хәм олар бир неше вариантлардан ибарат. Мәселен, «Алпамыс» дәстаны 8, «Қоблан» дәстаны 7, «Қырық қыз» дәстаны 2, «Едиге» хәм «Ер Шора» дәстанлары онлаған вариантта бар¹.

Көзге көринген, ески заманлардан берли халық сүйип тыңлайтуғын қахарманлық дәстанлардан «Алпамыс», «Қырық қыз», «Қоблан» х.т.б. саналады.

Ең биринши рет «Алпамыс» дәстаны XIX әсирдің 80-жылларында қарақалпақ халқына атағы шыққан Бекмухаммет улы Жийемурат жыраудан россиялы фольклоршы Абубәкир Диваев жазып алып, 1901-жылы басып шығарған².

Дәстан бүлинген елдин биритиуи идеясы негизинде дөрелген. Дәстанның Өгиз жырау, Есемурат жырау, Қыяс жырау вариантлары толық вариантлардан есапланады. Дәстан Сурхандәрьялы қоңыратлар, Самарқанд, Нурата қарақалпақлары хәм Қазалы қазақлары, қарақалпақ халқының қоңырат арысы арасында кеңнен таралған. Бул жағдай алымларды дәстанда сөз етилетуғын «Жийдели Байсын»ның Кубла Арал бойы аймағында жайласқан деген пикирге ийтермелейди, себеби жоқарыда айтылған уруу хәм халықлар усы аймақ пенен тығыз байланысқа ийе болғанлығы тарихтан мәлим³.

Қарақалпақ халқының тағы бир дәстаны «Қырық қыз» бүгінги күнде пүткил дүнья фольклор изертлеуши алымлары арасында, кең халық арасында белгилі. Дәстанның өзгешелиги — онда амазонкалар, әйемги Тумарис дәуіринин мотивлери менен XVIII әсир уақыялары шийеленисип, байланысқан. Дәстандағы халықтың басқыншы душпанға қарсы туруу идеясы, батыр қырық қыз хәм олардың сәркардасы Гүлайым батыр қыздың әтирапындағы уақыялар арқалы берилген. Сондай-ақ онда усы аймақта жасаушы халықлардың дослығы да баян етилген. Дәстандағы айырым қахарманлар (Нәдирша, Суртайша) тарихый шахслар есапланады. Бул дәстанның және бир өзгешелиги басқа халықлар арасында тарқалмағанында. 1997-жылы сентябрьде Нөкисте болып өткен

¹ Қарақалпақ ауызекі халық дәретпелери. Нөкис, «Билим», 1996, 3-б.

² Алпамыс, Нөкис, 1957, 3-б.; Хошаниязов Ж. Историко-фольклорная характеристика каракалпакской версии эпоса «Алпамыс». Ташкент, 1978. Автореф. к.ф.н. 3-б.

³ Бердиев Ж.Т. Отражение в легендах и народных преданиях истории каракалпаков XIII-XVII вв. Нөкис, 1996. Автореф. к.и.н. 15-б.

усы дәстанға бағышланған халық-аралық илимий әнжумандық дәстанның барлық түркі халықтар үшін әхмийетинин теңдей екенлиги атап көрсетилди. Дәстанда хәр дәуірдин сюжетлери, әсиресе амазонкалар мотиви менен XVIII әсир уақыяларынын ушырасыуы, онын кашан дөрелгенлиги хәзирге дейин алымлар арасында пикир тартысыулар себепшиси болып келмекте. Дәстанның сонында «Жийеннен калған нуска» хаккында сөз етилиуи, онын XVIII әсирде жасаған каракалпак халкынын белгили жырауы хәм шайыры Жийен Аманлык улынын хызмети менен дәстан кәлпине келтирилгенлиги тууралы пикир пайда етеди.

Тарийхый дәстанларға «Едиге», «Ер шора», «Дәулетиярбек» дәстанлары киреди. «Едиге» дәстаны халықтың хакыйкый тарийхы болмағаны менен, онда ертек характеринде XIV-XV әсир уақыялары сөз етиледди. Дәстан биринши мәрте орыс изертлеушиси И. Л. Беляев тәрәпинен 1903-жылы Шымбайлы Бекимбет жыраудан жазып алынған¹.

Баска дәстанларда сыртқы жау менен гүрес хаккында сөз етилсе, «Едиге»де мәмлекет ишиндеги патша менен ақсақал хакхарман арасындағы гүрес тууралы сөз етиледди.

«Ер Шора» дәстанынын тарийхый деп алыныуынын себеби, онын хакхарманы етип тарийхта белгили шахс алынған. Тарийхта 1545-жылы қайтыс болған Шора (Чюра) Нариков болғанлығы белгили, ал дәстанда болса Үргеништин хакхарманы Ақшаханның карауында хаслы Қазанлы Нәрик улы Шора тууралы баян етиледди².

Тарийхтын усы дәуирлери, яғный XV-XVI әсирлер хаккында халық арасында кең тараған Асан кайғы менен Жийенше шешен тууралы ауыз еки шығармаларда сөз етиледди. Мәселен, Жийенше шешен хаккында казак хандығынын дүзген Жәнибек ханның сарайында (XV әсирдин 2-ярмасы) хызмет еткен, сауатлы, мәдениятлы, өз заманынын озық ашасы болған делинеди. «Жийеншенің айтканы» деп алынған кәлп гәплер бүгинги күнге шекем жетип келип, өзинде тарийх философиялык пикирлерди камтыған. Ол тууралы ушырыс гәплер, қыска косықлар, толғаулар дөрелген. Мәселен, бир толғауда Жийенше шешен «Бул дүньяда не өлмес? Жийенше сынын аты, алымнын хаты өлмес», — дейди. Бунда Жийенше

¹ Мақсетов Қ. Каракалпак халкынын көркем ауыз әдебиет пәлери. Нөкис, «Билим» 1996. 307-б.
² Бул да сонда, 315-б.

нин жаксылықтың, билим-илимнің мәңги өмир сүретуғынын дығын көрсетип, бахалағанын көремиз. Асан кайғы тууралы дөрелген фольклорлык шығармаларда да заманының халық даналығы, терен философиясы сөулелениуин тапқан¹.

XVIII әсир уақыялары «Дәулетиярбек» дәстанында да өз сөулелениуин тапқан. Дәстан коныратлы батыр, шайыр, бақсы Дәулетиярбектин өмири тууралы сөз етеди. Онын әкеси Ешмурат Қоныраттың найыбы болып, каракалпактың балғалы урууынан болған. Дәстанда сөз етилиуинше Дәулетиярбек Хийуа ханынын жазасынан түркменлердин арасына кашып кеткен, оларды Иран басқыншыларынан корғауда батырлық еткен, сол себепли еки халық үшін да теңдей хакхарман саналады.

Каракалпак халқы арасында жүдә көп ышқы-мухаббат хаккындағы дәстанлар, халық косықлары көп таркалған. Солардан «Ғәрип-ашық», «Саятхан-Хәмра», «Гәруглы» х.т.б.лар халық тәрәпинен сүйип тынланады.

Күлки ямаса анекдот жанрынын хәммеге белгили образы Өмирбек лақкыны Алдар-көсе, Хожа Нәсиреддин образлары менен бир қатарға қойыуға болады. Өмирбек лақкы хаккында, онын қытықлары, сөзлери тууралы халық арасында кеңнен белгили хәм көбинен көп теңсизлик, өдилсизликке қарсы гүресши сыпатында сууретленеди.

Хакхарманлык дәстанлар менен толғаулар тийкарынан жыраулар тәрәпинен атқарылған болса, қыссалар қыссаханлар, мухаббат хаккындағы косықлар менен дәстанлар бақсылар тәрәпинен атқарылған.

Жыраулардын қолланған саз әсбабы қобыз болса, бақсылар ауулар шерткен. Олардың қатнасыуысыз хеш бир той, хеш бир байрам өтпеген.

Халық арасында жыраушылық Қорқыт-атадан басланған деген түсиник бар. Каракалпак халкынын ең көрнекли жырауларынан Соппаслы-сыпыра жырау (XV) болып, ол Токтамысханның сарайында хәм үәзир (кенесгөй) хәм жырау хызметин атқарған². XVIII-XX әсир басларында Жийен, Халмурат, Казакбай, Шанкөт, Ербай, Жийемурат, Нурабылла, Айтууар, Кабыл х.т.б. аты шыққан жыраулар көп әсирлик мийрасымызды бүгинги күнге әуладка жеткеріуде садақлык менен хызмет еткен³.

¹ История каракалпакской литературы. Т. 1994. 69-70-б.
² Бул да сонда, 56-б.
³ Жырау намалары. 1991. 4-б.

Ал баксышылык өнери өзлеринин аткаруушылык жолуна карай белгиле алым Н.Даўкараевтын пикиринше мектепке Муўса хэм Сүйеў баксылар мектептерине бөлинген. Улыўма алганда Муўса, Сүйеў, Акымбет, Ғарипнияз, Артық Кутым баксылардын¹ атлары халык арасында елеге дейин хурмет пенен тилге алынады. Ал уллы шайырымыз Бердак халык арасында баксы сыпатында үлкен хурмет хэм иззетке ийе болган.

7.4. Жәмийетлик ой-пикирлер

XIX әсирдин акыры-XX әсирдин баслары каракалпак халкынын жәмийетлик-сиясий турмысында унамлы хэм унамсыз тарийхий ўақыяларға оғада бай болды. Бул ўақытларда Россия империясынын Түркстанды, сонын ишинде Каракалпакстанды күш пенен басып алыўы әмелге асты. Орын алган бул әдалатсызлыкларға хэм Орыс империясынын журттан атырган езиўшилик үстемлигине каракалпак халкы, әсиресе ойшыл-зыялылары халыктын хуқыкын, тынышлыгын бузы деп, айрыкша наразылык пенен баха берди.

Тарийхий өзгерислерге байланыслы үлкеде капиталисттик өндирис катнасыкларынын жүз бериўи, жәмийетлик-сиясий турмыста миллий азатлык хәрекетлеринин хәўиж алыўы, жәмийетлик баскышларға көтерилиўи көзге түсти. Халыктын пикирлеў дүньясында ояныў ушын жәмийетлик-экономикалык дереклер пайда бола баслады. Орыс колонияшылыгынын унамсыз тәреплеринин көп болыўына карамастан, хәр халық мәденият орынларынын, баспа уйымларынын дүзиле әмелге асты.

Газета, журналлардын елдеги ағартыўшылык көз-карасларынын раўажланыўына тәсири күшли болды. Нәтийжесинде Түркстан, сонын ишинде Каракалпакстан кең көлемдеги экономикалык, мәдений-жәмийетлик турмыс ағымына аралаша баслады. Объектив жәмийетлик ынамдылар нәтийжесинде патша хукиметинин ыктыярына карамастан үлкеге орыс, татар әзербайжан зыялылары аркалы сиясий мәдений тәсираер, жәмийетлик ой-пикирлер түрли жол менен ен жайды. Әсеттин

¹ Адамбаева Т. Революцияға шекемги каракалпак музыкасы. Насы «Каракалпакстан», 1976, 58-б.

пенен болса да улыўма россиялык хэм пүткил дүньялык жәмийетлик пикирлер орталыгына араласыў жүз берди¹. Булар сол ўақыттағы каракалпак шайыр ойшылларынын дүньяға көз-карасларында өзгерислердин, жана жәмийетлик ой-пикирлердин пайда болыўына алып келеди.

Бул дәўирде тарийхий-жәмийетлик жағдай тәсириде Түркстан бойлап ағартыўшылык-жәдид ағымы жүзеге келди. Жәмийетлик-сиясий хэм мәдений-ағартыўшылык ағым-жәдид философиясы елде миллий ояныў идеологиясы ўазыйпасын аткарып, гәрезсизлик, еркинлик ушын гүрес алып барды. Жәмийетлик сана түрлерин уйымластырыўшы барлық тараўларды өз ишине жәмледди. Сиясаттағы, көркем өнердеги идеяны жаңалап, жана мектеп концепциясын пайда етип, алдынғы пикирдеги билимлендириў реформасын әмелге асырды. Ағартыўшылык-жәдид философиясы өзлеринин халыктык демократиялык, әдалатлык, миллий азатлык пикирлерин жәмийетлик раўажланыўға, ағартыўшылык ислерине байланыстырып түсиндирди. Әсиресе XIX әсирдеги хэм оннан бурынғы каракалпак халкынын жәмийетлик ой-пикирлери XIX әсирдин акыры—XX әсирдин басындағы миллий азатлык көз-карасларынын раўажланыўына және онын кейинги көтерилиў баскышларына дерек болыў менен бирге келшек бағдарланыўын да белгилеп берди.

XIX әсирдин акырындағы Әжинияз, Бердак хэм Өтеш шайырлар классикалык әдебият пенен ағартыўшылык әдебият арасындағы тийкарғы өткел болды. Өтмиштеги жәмийетлик философиялык пикирлердин ен жақсы дәстүрлерин олар XX әсир басындағы Аннакул, Кулмурат, Сыдык, Әбдикәдир, Омар, Қазы Мәўлик, Жанабай, Сәпиўра, Аялберген, Сейфулғәбит, Аббаз хэм т.б. ағартыўшы шайыр-ойшылларға инам етти.

XIX әсирдин акыры—XX әсирдин басындағы каракалпак халкынын жәмийетлик ой-пикирлери тарийхында Әжинияз Қосыбай улының орны айрыкша уллы. Ол шайырлық мәденият, оқымыслығы менен айрыкша көзге түскен каракалпак халкынын әдебияты хэм жәмийетлик философиялык ой-пикирлери тарийхында үлкен тулға болып есапланады. Ойшылдын дүньяға көз-карасы суфизм тәлийматы тийкарында қалиплескен. Суфизмнин (тасаввуфтин) ертеден-ак ислам-

¹ Алаев Ф. Каракалпакстандағы XIX әср охири XX әср бошалағи ижтимоий-фалсафий гоялар. //И.М.Муминов ва истиклол дэври фалсафисининг долзарб муаммолари. Самарканд, 1998, 83-б.

дағы айрықша дыққат аударатуғын илим сыпатында жүзеге келгенлігін терең түсінген Әжинияз «Йурсен» қосығында кабыллаған хәм бул адамды илимди пәк инсан сыпатында кәлиплестирип шығарыушы, өз мазмунына болмыстағы отау кен машқалаларды жәмлеуши тәлиймат деп бақалап, бунның талап-қағыйдаларына бәрше инсан әмелий иләж ислеуи зәрүрлігін түсіндрди. Өзин кудайдын кулы сыпатында есанлайтуғын хәр бир адам «илими тәўсипке» сүйенген хәлде жүрис-турысын дүзетиуи лазымлығын баянлады.

Шайыр «Демишлер» косык шежиресинде суфизм тәлийматын жетик, өз дәрежесинде түсінгенлігін көрсетеди және оның төрт басқышы (шәрият, тарийхат, маърифат хәм хақыйкат) бар екенлігине итибар қаратты. Әсиресе уллы ойшыл данышпан Хожа Ахмед Яссауийдин тасаввуф тәлийматын терең билди, оны айрықша хұрмет тутты. Буны:

Түркистанда Хожа Ахмед Яссауий,
Өзи алым, суфылықтан көрген сый,
Тарийхат, Маърифат, жолы Хақыйкый,
Ләззетли хикаят тутқан демишлер

—деп баянлаған еди. Хожа Ахмедтин суфизм тәлийматын барықласы менен берилип жақсы көргенлігін хәм оны мәмин-мусылманларды адамгершиликке кәлиплестирип жетилестириуіде қурал етип қолланғанын, ләззетленип ис алып барғанлығын сөз етеди.

Суфистлер маърифат басқышында пантеистлик түсиник билимлер менен қуралланған. Усы себепли суфистлик дүниә көз-қараска ийе Әжинияздың түсиниклеринде пантеистлик тәлиймат суфизм менен өз-ара байланыслы бир ұғым сыпатында орын алған еди.

Пантеистлер барлық нәрсени кудай жоқтан бар қылып өзиниң хәмме түсинип жетилесе алмайтуғын қарамат нәтийжесинде жаратып отырады. Алла жәмийетлик турмыста тәбият кубылысларында нени пайда етиуіди қалесе сондай әмелге асырған. Бул хаққында: «Бәршени яратқан кудай кудадин», инсан, сен де «Куда хәмири билан дүньяға келдин», «Йоқдын бизни бар айлаген кудайым, Бизлерни бәледен сәлаулағай дайым» деп жазған еди. Әжинияздың түсинигинше кудай дүньяны жаратты хәм усы дүньяның барлық жеринде ар-

ласып жүреди, дүнья, тәбият, кудай өз-ара қарысып кеткен¹. Сонлықтан Кудай таала күнделикли инсанлар турмысында адамлардың барлық ис-хәрекетин бақлап, нәзеринен тысқары қалдырмайды. Кудай беккем ерикке ийе, даналықта, тени-тайы жоқ. Жаратылыс, болмыстағы ұақыйаларды жарылқауға, яки қаралауға тайын турыушы адамлардың турмыс тәғдирине, тәбияттағы хәдийселерге бәрқулла араласып жүриуши бул дүньяның ийеси деп түсинди, егер адам жазықсыз биреуіге жәбир көрсетсе, кудай оның жаман қылығының өлшемине қарай жазасын тартқызады. «Бийхак жәбир етип ришәа алмағыл, кудайынны хәзир билиң яранлар» деди. Алла таала адамлар турмысында тәбийий орталықта араласып жүрипти, сол ушын инсанлар суфизм тәлийматындағы әмелий ислерди тәртип-қағыйдалар негизинде жүзеге асырып жасайды. Кудай адамлардың көзине көринбейди, хеш бир бенде оны мөкан-кенисликте, белгили орында байқай алмайды. Ол адамлардан алыста хәм адамлар менен бирге араласып жүреди, деп түсінген Әжинияз суфизм тәлийматына сүйене отырып ондағы маърифат басқышындағы билимлер тийқарында: «Кудайға қас илми ғайып» деп жазды. Кудай өз қараматы, илими тийқарында инсан көзине көринбей кетиуі қәсийетине ийе. Кудайды билиуі, таныуі ушын, оның дийдарын көриуі мақсетинде инсан илим, маърифат үйрениуі зәрүр. Илим ол дүнья хәм бул дүнья ушын да керек. Әсиресе Кудайды танып, оның алдына барып, мәңгилик дүньяға ерисиуі ушын дәрқар деди. Буны «Демишлер» қосығында:

Илим бирле билмек екки дүньяны
Инсанның парызы уә қарызы демишлер,

деп, илим үйрениуідин тек ол дүнья ушын ғана емес, ал хақыйкый тиришиликтеги жәмийетлик турмыс ушын да зәрүрлігін тәрийпледи.

Әжинияздың суфизм тәлийматын жетик өзлестириуі, жаратылыс, жәмийет хаққындағы пикирлери Қарақалпақстандағы ХІХ әсирдин ақырындағы дүньяға көз-қарастың мазмун-ласыуына, жетик инсанлардың қәлиплесип шығыуына миллий-азатлық бағдар белгилеп берди.

¹ Әлеуов Ө. Әжинияздың ағартыушылық ойлары. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1982.

Каракалпак халқының ұллы ойшыл-шайыры XIX ғасырдағы Орайлық Азия данышпанлары арасында көрнекті орынды ийе Бердақ Фарғабай улының (1827-1900) жәмийеттік философиялық ой-пикирлері өзіне тән өзгешеліктерге оғала бай. Әжинияз сыяқты оның да дүньяға көз-қарасын анықлау үшін алды менен Шығыста күтө ертеден ең жайған тәлімат суфизмге сүйеніу зөрүр. Бердақтың дүньяға көз қарасына дерек болған суфизм философиясы шексіз дүньядағы есапсыз заттар хәм кубылыстардың барлығы белгилі бір иләхий нысан тийкарында рауажланыушылыққа ийе екенлігін, хеш бир нәрсенің мәлім қағыйдалардан шетке шықпаслығын, барлығы жанлы-жансыз затлар, хәттеки инсанлардың өзлери де белгилеп қойылған иләхий тәртіпке сай хәрәкет еткенлігі ушығана гана бар болып турғандығын дәліллейуші көз-қарастың системасы еди. Бул философия бойынша жаратылыс дүньясында уллы ретлестіриушілік, күдіретлі ишки тәртіп, кийеш ишки интизам себепли өз-ара байланыстар орын алған. Тәбиғат хәм жаратылыс кубылыстарын сөз еткенде суфизм пантеистлик түске ийе¹. Бердақтың жаратылысқа пантеистлик көз-қарасын сәулелендириуші «Излер едим» қосығында дүнья төрт нәрсенің қурамынан—жер, суу, хауа хәм оттан ибаратлығы хакқындағы түсиниклери нәзерде тутылған: «Төрт нәрсе дүнья төркини, әуел Ҳақ, инсан, бил буны» деп айтқан еді. Бердақ жаратылыстың пайда болыуы хакқындағы пикирлеринде бул төрт элементтен де алдын Ҳақтың-Қудайдың болғандығын баянлады. Усылай етип ойшыл философияның көз-қарастарында жердің кенислик пенен бирге жасаушылығын, қудайдың жерди жаратарда кенисликті, аспанмен бирге пайда еткенлігін, кенисликсіз жер болмайды деген тәбиғат жаратылысы хакқындағы түсиниклеринин орын алғандығын көреміз. Сондай-ақ ойшыл: «Жерди, көкти халыққа әйлеген қудайым», деп те жазған еди. Дүнья Алла тәрәпіннен халықтың ийгилігі ушын жаратылған. Қудай менен жаратылыс дүнья өз ара байланысқа ийе деп ойлады. Қудай жаратылыс ортасында тәбийий қатнас бар. Сол ушын жаратылыс қандай қәсийетке ийе болса, оның пайда еткен материалдық дүньясындағы затларда сондай қәсийетке ийе. Яғный жаратылыс та қудай сыяқты мәңги хәм шегі жоқ деп

¹ Орынбаев Ж., Әлеуов Ә. Бердақтың жәмийеттік-педагогикалық көз-қарастары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978, 18-б.

материяны-тәбиғатты қудай дәрежесине көтерип, бул екеуін бөлестірей бир деп түсинди. Қудай бул тәбиғаттың өзи, қудай менен тәбиғат бир пүтинлікті пайда етеди, деп ойлаған Бердақ «Излер едим» қосығында: «Бул дүньяның жоқдур мини, Бахыт бол деп излер едим»,—деп дүньяны пайда еткен қудай, дүнья қудайдың материядағы көринісі екенін нәзерде ұстап, қудайдың «бул дүньяның мини» жоқ деп қудайдан, яғный дүньадан, жәмийеттік болмыстан бахыт ізлейтуғынлығын айтады. Усылай етип, дүнья адамлардың бахытлы жасауы ушын жаратылған деген идеяны көтерип шыққан Бердақтың суфистлик-пантеистлик концепциясының орайында қудай, ал оның суфистлик-гуманистлик концепциясының орайында инсан турды. Ол суфизм тәліматына сүйене отырып, алды менен инсан тәғдирине ой жууыртты. Адамлар арасында өз-ара муриубетти, адамгершилікті, сақыйлықты қайыр-сақауаттылықты, өз өмирин дос-яранлары, жақын-жууықтарының мүтәжликлерин питкеріуіге, зөрүр адамларға затлай яки рууһый таманнан жәрдем беріуіге бағышлаушыларды хакыйқый мұсылманлар деп бахалады. Жеке өмиринде мөмин-мұсылман сыпатында хадал жасауға, сыртқы хәм ишки тәрәптен өзін пәк ұстауы, нәпәк, жаманлардан аулақ жүриуіге, қудайдан қорықпай әдалатсызлық іслеушілерди жек көриуіге шақырды. Әсиресе «Жаксырақ», «Халық ушын», «Излер едим», «Заманда» қосықтарында, «Ақмақ патша» дәстанында ислам тәліматынан, қуран хәм хәдис даналықтарынан келип шығып, шарият қағыйдаларына сүйене отырып, айырым дүньяпараз адамлардың пукараларға көрсеткен зулымлығына, олардың халыққа ислеген талан-таражлық хәрәкетлерине қарсы мийнеткеш халықтың наразылығын сөз етті. «Заман қалай заман болды, жарық жолды излер едим»,—деп жәмийеттің унамсыз таманларын сынға алды. Замандағы қыйыншылық турмысты байқай отырып жәмийетти ақыллылық пенен демократиялық мазмұнда басқарса халықтың аухалы абаданласады деп, жәмийеттік турмысқа өзгеріс киргизиу пикири менен қарады. Шайыр «Маған бер», «Екен» қосықтарында, дүньядағы барлық нәрсе өзгерісте, рауажланыуда болады. Жаксы ислер жарамас хәдийселерди бийкарлап отырады, хеш бир нәрсе мәңги емес. Бир әуладтың орнына скиншиси, бир дәуірдің орнына басқа заман келеди, болмыс қатып қалған емес, жаналанып аумасып отырады деп түсинди.

Оның жәмийетлик-философиялық көз-қарасы жәмийетлик өдалатлықты талап етип, колониализмге, миллетти аяқ асты қылыушылыққа қарсы түресіу тилеклерін жанландырды. Бұны «Айдос бий», «Ерназар бий», «Ақмақ патша» поэмаларынан айқын байқаймыз. Шайыр «Болған емес», «Жақсырақ», «Заман-да» қосықтарында жәмийетлик турмыстағы жүз берген ұақыяларға сол ұақтағы реал шараятқа негизленип баға бериўди, оны таллап пикирлеўди, өтмиштеги тәжирийбелердин нәтийжесин есапка алыўды талап етти. Халық арасында билим, илим, ағартыў жұмысларынын кең ен жаймағанлығынан жәмийет қыйыншылық турмысқа дуўшакерлесип отыр.

«Жарық болмай оны-солы,
Ашылмады билим жолы,
Билимдин байлы қолы,
Кара думан түсти басқа»

(«Бахтың ашылмаста?»)

деп «Қаранғы қаплаган қайғы заманның» болып турғанлығын ел ишинде илимдин, ағартыўдын раўажланбағанлығынан екенлигин айтты.

Сол ұақытта хәўиж алып атырған тарийхий ұақыяларға орыс колониализмине, ағартыўшылық философиясына дыққат пенен сер салды, таллаў жасады. Үлкеде таркалып атырған ағартыўшылық, жалид философиясы тәсиринде билимлендириўдин хызметине айрықша әхмийет берди. Усы себептен «Ақылы көмил илими зор. Билимди ел болмайды хор» деп жазды. Билим, илим ғана халықты ток турмысқа, абадан өмирт еристирип, жәмийетти гүлленген орталыққа айландырады деп. Әсиресе ағартыўшылық ислерин, билимди болыўды жәмийеттеги өдилсизликке, хуқық бузыўшылыққа қарсы түрес усап деп есаплады.

Турмыстың абаданласыўын ағартыў жолы шешип берсе деп, ағартыўшылық исине жәмийет пенен инсан ортасындағы барабарлықты жүзеге келтириўши кубылыс сыпатында айрықша әхмийет берди. Ол орыслардың Қарақалпақстанды (Орта Азияны) колония етип басып алыўшылық хәрекетлерин («Хоррезм») қаралады. Хәр қандай халықтың екінши бир миллетти аяқ асты қылыўына қарсы шықты. Бул исте үлкеде олай жайып атырған ағартыўшылық ағымын елдин ғәрезсизлигинен

умтылдырыўшы күш деп түсіндириди. Шайыр «Излер едим» қосығында:

«Шешіу үшін пикири бәнтін,
мен мағрифат излер едим»

деп барлық нәрсенин, дүньяны билиўдин де, жәмийетлик жетилисиўдин де тийқарғы шешими ағартыўшылыққа байланысты екенлигин айтты. Билим елдеги саналылықты көтереди. Азатлық, ғәрезсизлик мазмунын дурыс түсиниўге еристиреді деди. Бердақтың бул пикирлері усы күнги ғәрезсиз елимиздин қәдирин елде теренирек түсинип, оны бекемлеп раўажландырыўда үлкен әхмийетке ийе.

Қарақалпақ халқының XIX әсирдин ақыры—XX әсир басындағы жәмийетлик-философиялық ойларының раўажланыў тарийхы Өтеш Алшынбай улының (1828-1902) дәретиўшилиги менен тығыз байланыстылыққа ийе. Оның дүньяға көз қарасындағы түсиниклері заманындағы ағартыўшылық идеялар тәсиринде және раўажланыўға еристи. Ойшыл жасаған дәфир шийеленискен тарийхий ұақыяларға айрықша бай еди. Ол қарақалпақ халқының XIX әсир ортасындағы миллий азатлық хәрекетлеринин қураллы көтерилислеринин идеологларынан болды. 1873-жылғы орыс басып алыўшылығын басынан кеширди.

Шайыр философиялық көз-қарасында жаратылыс хақында пикир жүргизип («Дәрқар»), барлық нәрсени дәретиўге себепкер қудай екенлигин айтты. Егер «Хактағала үммет десе» адамлардың бахты ашылып, абаданшылық орнап кетиўи тәәжип емеслигин түсіндириди.

Усыған қарамастан жәмийетлик хәдийселерге дурыс пикир жүргизиўди дәстүрге айландырган Өтеш тәбияттын, жәмийеттин өзине тән раўажланыў нызамлылықлары бар екенлигин байқайды. Абадан, жақсы турмыс инсанлардын бул максетке пидәкерлик пенен умтылыўы нәтийжесинде жүзеге асатуғынлығын, қудайдың адамлар тәғдирине, турмыстағы ұақыяларға гейде қатнасы болмай қалатуғынлығын сезе баслады. Ол адамлардын қыйын жәмийетлик аўхалға түсип турыўынын баслы себеби өдалатсызлықты қоллап-қуўатлаўшы феодаллық басқарыу дүзими екенлигин түсінди.

¹ Әлефән Ө. Қарақалпақстанда төлим-тәрбиялық ойлардын қәлиплесиуи хәм раўажланыўы. Нөкис. «Билим». 1993, 364-б.

Заманның барлық хұкимшилигин қолға алған феодал-«душпанлар жер тиреп» тур еді. Шайыр жәмийеттегі бундай әдалатсыздық, тенсизлік қубылыстарына наразы болды. «Яған дүзелер, я қапылар, мына дүньяңды сәумеймен» деп жасап атырған жәмийеттин сүйсинип, қызығар орны қалмағандығын, адым жасауы мүмкін емеслігін ашық айтты.

Бұл шийеленискен қыйын аұхалды таллау жасап феодаллық дүзимнің кимнің дүнья малы, пулы болса соны кууәт-лайтуғынын әпиұайы пукара халық ушын курылған дүзе екенлігін түсінген халда бұл тенсизліктен қутылып, халықтың бахытлы заманға ерисиуі ушын феодаллық, әдалатсыздыққа қарсы гүрес жүргизиу дәркарлығын түсіндірді. Феодаллық дүзимге қарсы гүрес алып барыу исінде екіленіп, қорқыу керек емеслігін өтмиш тәжірийбелеріне сүйеніп оларға үлкен жедел менен топылыс жасау лазымлығын ескертип, халыққа жигер беріуші пикирлер айтты: «Хұжим етсең душпаның ұайран» болып жеңіледі деди.

Өтештин түсинигінше, турмыстағы феодаллық унамақатнастарды хәм зулым хәмелдар бай, бийлерди әдалатты тәртипке бойсындырыу керек, «Қуртпаса халық залымды», ә азатлығын, жәмийеттен тенлігін ала алмайды. «Ақыллы адам душпанларын қуртарлар, сонда оның исі рауаж болар» деп жазып, жақсы жәмийет дүзип, турмыстағы әдилсизліктерди жок етиуге гүреске шақырды. Халықтың демократиялық дүзимди орнатыуына исенім менен қарауы лазымлығын түсіндірді. Бұл ушын адамлардың сыртқы хәм ишки душпанларға қарсы гүресиуі мақсетінде бекем аұқамласыушылық зәрүр деп есаплады.

Шайырдың пикиринше, жәмийеттегі адамлардың бірлескен күши үлкен күдірет. Инсанлар аұқамласыушылық пенен ойласып ис қылса жеңбейтуғын қыйыншылық жок, турмыстағы аұыр ислерди халық жәмлесип ғана шешіуі мүмкін «Ойлансаң, бириксен таудан асарсан» «Жигиттер бириксен алмас жауын жок, жигитлер, бириксен патша дауын жок», деди. Әсиресе душпанларға үстем болыуда халық қыйлы езиушиликтен азатлыққа ерисип, оны жеңиуде халықтың аұызбиршилик пенен топланыуы лазымлығы, «Көрсетсең душпанға сансыз қырларды, халық бириксе асқар таудан асыуға» болатуғындылығы шайырдың жәмийеттік-сиясий ой-қарасында айрықша орын ийеледі. Ол жәмәәтлесип, шөлкес-

леспей дара хәрәкет қылыудың надурислығын, бірлескен елди басқаратуғын дана сәрдар, басшы зәрүрлігін айтты. Бір аұқамда бирликли болып жасау адамларда ел мәпине, халық хызметіне умтылыуды, халықтық ис ушын қызықсыныуды, халық пенен бір тилекте жасап елинин патриоты болыуын қәлиплестиретуғынын түсіндірді.

Шайыр халықтың өз азатлығына ерисиуін, жергиликли феодаллар хәм орыс колонизаторларының үстемлігінен қутылып, тенлікте жасауына пикирлер айта отырып, жәмийеттік өзгерислер ушын гүрес жолын ағартыушылық идеялары менен байланысы баянлады. Илим-техникасы рауажланған елдердин менгерген өнер, билимин карақалпақ халқының да өздестирип алыуына уқыбы жететуғынын түсіндірді. Ел басшыларының, өнермент-устазлардың жасларға заманагөй илим, билим берип, үлкеге жаңалықтар алып келиуге умтылыуын, илимди, билимди етиу аркалы халық арасында миллий азатлық хәрәкетін жанландырыуды айрықша нәзерде тутты.

Әсиресе бұл дәуірдегі жәмийеттік ой-пикирлердин рауажланыуы Сыдық Токпан улы (1857-1917) көз-қарасы менен байланысы еді. Карақалпақ халқының белгили шайыр-ойшылы Сыдық Токпан улы XIX әсирдин ақыры-XX әсирдин басындағы өзи жасап атырған жәмийеттік турмысқа, үлкени орыстар басып алғаннан соңғы гездегі мәмлекеттік өзгерислерге, оның дүзилісіне, басқарыу хәм басқыншылық тәртібіне дыққат пенен таллау жасады. Орыстардың басқыншылық хәрәкетлеріне, халықтың бирлігін бузыушылығына наразылық билдирип, оларды жек көргенлігін баянлап жәмийеттік-сиясий ой-пикирлерин сөз етиуші «Заман» атты қосығын жазды. Бір пүткіл ел болып жасап атырған карақалпақ халқының орыс басып алыуынан соң еки аймаққа белингенлігі (оң жағалық, сол жағалық) нәтийжесінде «бир жұртқа еки патша болып кетти басқа-басқа» деди. Бұл бүлгіншиликтен пуқараның тозып, қыйын турмысқа дуушакерлескенин ақ патша әскерий бюрократиялық тәртип пенен адамларға дөхмет жауып жазалап, салық салып, «пуқараның айын алып», елдин кууатын кетиргенлігін, адамлар инсанлық хуқықын айырылғанын баянлады. Шайырдың пикиринше, ел басшылары халықтың абаданшылық турмысын ойламаған-лықтан, үлкедегі жәмийеттік тәртиптерди, экономиканы дұрыс жолға қоймағандықтан хәм ақыллылық пенен шөлкем-

лестириу ислерин алып бармаганлыктан халык арасында ашаршылык жүзеге келип тарийхий «ак капшык» жылы пайда болады (1911). Ол усы ўақыяларға байланыслы жәмийетлик экономикалык темадағы «Ак капшык» косығын дәретип, бунда: «Байлар гедей болды, гедейлер сайыл» деп жазды. Ел ийнине коржынын салып, хаклаўға шыкканлығын, кимселердин жокарыға кеткенин, ул атаға, кыз анаға карамай дәрбедәрликке түскенин, «сондай пәсент заман болды, яранлар» дели.

Сыдык Токпан улы заманлас ойшылларынан өзгешеленип орыслардын Каракалпакстанды басып алыўын пүткиллей каралады, жәмийетлик көз-карасындағы баслы пикирин адалатсызлык пенен каракалпак елин басып алыўына, колонияға айландырыўына наразылығын билдириўге каратты.

Сондай-ак сөз етип отырған дәўирдеги жәмийетлик ой-пикирлердин мазмунласыўында Әбдикәдир Бекимбет улынын (1860-1930) туткан орны да елеўли болды. Көп нәрселердин билиўге, сиясий саналылығы жетилескен Әбдикәдир 1905-1907-жыллардағы каракалпак үлкесиндеги азатлык хәрекетинин өсиў жағдайлары менен, сондай-ак реакция дәўириндеги хәм жана жәмийетлик көтерилиў жылларындағы (1908-1914) ўақыялардан мәлим дәрежеде хабарлар болды. Шайыр Россия патшасынын 1916-жылы Каракалпакстаннан мәрдикарлыкка (фронт артында жумыс ислеўге) адам алыў хаккындағы буйрығына карсы шыкты хәм халыкты бул иске наразылык көрсетип, көтерилеске шығыўға шақырды¹. Мәрдикар алыўдын баскыншы ак патша ушын пайдалылығын, ал халык ушын аяўсыз езиўшилик екенлигин айтты.

Орыс колониализминин халыкты езиў сиясатын шайырдын дурыс абайлап, бул кубылысларды сынға алыўы «Мегзер» косығында айрыкша жақсы баянланған. Ак патша хәм жергиликли бай, сүтхорлардын халыкты әдилсизлик пенен езил хәркыйлы жоллар менен «Аямай өз елин өзи тонап» атырғанын, «Куўып-айдап көмбағалды, биилер жүдө жаман болғанын», жәмийет баскарыўынын оларға бул иси ушын «кен жол ашып бергенин» айтып, жасап атырған дәўир халык ушын «мәнә-әтсиз заман болды»,—деп жазды. Жәмийетлик-экономикалык мазмундағы «Бай менен жарлы» косығында адамларды тур-

¹ Әлеуов. Ө. XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басындағы каракалпак әдебиятындағы ағартыўшилик пикирлер Ноки. «Каракалпакстан» 1992. 36-б.

мыста бай хәм жарлылык аўхалда жасаўға гириптар етип койған экономикалык тенсизлик деп шешип берди хәм жәмийеттин әдилсизликке тийкарланыўынын экономикалык негизлерин белгили дәрежеде түсингенлигин абайлатты.

Әсиресе «Ол неге дәркар» косығында зулымлығын елге жетирген, залым Хийўа ханынын хәм ак патшанын алып барып атырған езиўшилик хәрекетлерине халыкты карсы болыўға шақырды. «Фәрипти зарлатып, байды колласа, бундай залым патша, ол неге дәркар»,—деди.

Шайыр елди баскарып отырған басшыларда, «Болыс, аксакал кара бет»лерде бундай унамсыз ислердин орын алыўы олардын халыкты, жәмийетти баскарыў түсиниклеринин кем екенлигинен, кеўлинин адамгершилик нур менен ағармағанылығынан деп ойлайды. Олардағы бул наданлык әлапатларын салластырыў илажларын карастырды. Адамлар билимге, ақыл-парасатка ийе болып кәлиплессе, халкы ушын кайыркком болып жетилеседи, ақыллылықты ийелеген инсан акмактык минезкулықтан аўлак болады деп, өз заманын абаданластырыў максетинде адамлардын илим, билим алыўына, елдин ағартыўшылык нийеттеги жәдид ағымына умтылыўына айрыкша дыккат аўдарды.

Сөз етип отырған дәўирде елдеги экономиканың, мәденияттын раўажланыўдан изде калыўынын базы бир себеплери ағартыўшы шайыр Сейфулғабит Мәжитовтын (1867-1938) жәмийетлик-сиясий түсиниклеринде айрыкша орын ийелейди.

Шайыр «Жерди бежер», «Болып өтти», «Кызларға» х.т.б. косыкларында жәмийеттин хәм тәбияттын өзинше объектив раўажланыў нызамлықлары бар екенлигин, адамлар келешекти белгилеўди жәмийетлик турмыстағы болмыс хакыйкатлығына байланыстырып излеўи кереклигин, инсанлардын тәбиятты хәм жәмийетти анализлеп билиўи, ондағы бар хакыйкый мүмкиншиликлер жәмийетлик турмысты пайда ететугынын, жәмийет пенен тәбият өз-ара байланыслыкта екенлигин баянлады.

Дүньяға көз-карасында жәдидизм хәм ағартыўшылык философиясы мазмунласқан. Сейфулғабит Мәжитов халыкка жетиспеўшиликтен, байдын жумысын ислеп езилиўден азат болып, «Кутылмағын оқыўдандур»,—деп түсиндирди. Усы максетте, ел ишинде ағартыў исин жақсылаўды нийет етип, Шымбай болысы Инаятка косык пенен хат жазды (1907). Ески усыл мектеплериндеги кыйыншылықларға салыстырғанда,

жадид мектеплеринин жасларға ансат усыллар менен хат сауат үйретиў жетискенликлерине ийе екенлигин, бул мектеплерде диний сабақлар менен бирге өмирде жийи колланылатуғын география, арифметика, жер өлшеў хәм баска да дүнъялык пәнлерден сабак берилетуғынын, булар жаслардын ой-өрисинин раўажланыўына, саналылығынын артыўына еристиретуғынын нәзерде тутды.

Шайыр ағартыў, билимлендириў исин халықты азатлыққа еристириў жолындағы курал деп есаплады хәм адамлардын турмыска белсендилик пенен катнасыўын пайда ететуғын дерек сыпатында түсинди.

Усы себепли: «Оқы, ал билим, наданлықтан қаш, түрес, шынын менен жетип аларсан» деп жазды. Елдин гүлленип раўажланыўы, оқыў, илим жетискенлигине тығыз байланысы екенлигин айтып, шайыр ағартыўшылык философияның өзегин астында билим, илим ийелеўди талап етти. Булар адамлардын дүнъяға түсинигин кенейтип, мазмунластырады, миллий гәресизлик пикирлерин байытады деген көз-қарасларды баянлады.

Жәмийетлик-ағартыўшылык пикирлерди сөз етип отырған дәўирде Омар Сүйирбек улының (1879—1920) көз-қарасларында да мазмунлы кәлиплескенлигин көрсетти. Омар жәмийетлик турмыстын өзине тән раўажланыў жолы бар екенлигин инсанлардың тәғдири өмир сүрип турған жәмийетлик дүзимге, адамлардың өзлерине байланыслылығын аңлады. Усы пикирлеринен келип шығып ол инсан жәмийетте бахытлы жасаўы керек деген максетти өзине бағдар етип усталады. Бахытлы болып «Жасамасан сум дүньядан не пайда», деп жақсы өмир сүриўди тиришиликтиң ўазыйпасы етип койды, олардын турмыс абаланлығын ийелеўге умтылығыз лазымлығын тәрийпледиди, усы себепли ағартыўшы жасап атырған жәмийетине ойшыллык пенен сер салды. Жергиликли бай-феодаллар менен бирге орыс басып алыўшыларының кәмбағал халықты езиўшилик максетлерин, колониаллык сиясатын жек көрди. Орыслардын халықты колонияда усталап, миллетти аяқ асты қылыўын, мийнеткешлерди тонаўшылығын қаралады. «Қосшым қапа болма, гелле саў болсын» атлы адамларды келешекке умтылдырыўшы қосығында «Бизлерди жумсаған орыстын байы, елди көре алмай болдык сақрайы» деп, орысларға жалланып, аўыр мийнет етип жүрген жумасшылардың турмыс азабын шегип жасаўшылығына, орыс капиталистлеринин халықты езип атырғандығына наразылығын көрсетти.

Орыс колонияшылығына хәм жергиликли феодалларға жек көриўшилик пенен қараған Омар: «Саў болсам аларман ақырында тенлик», «Мүсәпирге нәўбет жетер» деп халық арасында хәуиж атып атырған миллий азатлық хәрекетлерине исенди хәм халықты бул түрестин нәтийжелерине үмит пенен қараўға шақырды.

Шайыр азатлық хәрекетлеринин ен жайыўына турмыста хаял-қызлардын хызметин айрықша екенлигине дыққат пенен қарады. «Бар екен» қосығында оларды билимсизлик хәм наданлықта өмир сүриўге гириптар етип қойыў адалатсыздық деп хаял-қызларды ағартыў ислерине кеннен араластырмағанша миллий гәресизликке ерисиў қыйын болатуғындығын көрсетип берди. Омар шайыр сыяқлы хаял-қызларды билим алыўға шақырыў шайыр Сәпиўра Жайылбек қызы (1892—1916) дәретпелеринде жәнә де раўажландырылды.

Сөз етип атырған дәўирде орыс ақ патшасынан хәм Хийўа ханынан халыққа катнаста тенлик, адалатлык болыўын талап еткен Аяпберген Муўса улы (1880—1936) жәмийетлик-сиясий көз қарасларында заманның жақсыланып дүзлесийин айрықша излестирди.

Колониализм хәм жергиликли феодаллардын езиўшилиги ақыбетинде жәмийетте кескинлескен қыйыншылык ўақыялардын үзликсиз болып туратуғынын көп көрген шайыр: «Яранлар, бул заман қапылған ўақыт»,—деп дәўирге дурыс баға берип, жасап атырған жәмийетлик дүзимге кеўли толмайтуғынлығын баянлады.

Шайыр жәмийетти басқарыўшы хәмелдарларда адамгершилик пенен диянат жоқлығын, мийнеткеш халыққа нырыққа сыймайтуғын зулымлык ислейтуғынын, халықтың тәғдири, жоқшылык турмысы ушын басы айланбайтуғынлығын түсиндириўди максет етти.

Жәмийетте белгили бир тәртипке, әдил социаллык ызамаға әмел қылып, тыныш парахат турмыстын орнамағанына, күши жеткенлердин тартып алыўшылығына наразы болған Аяпберген ақ патшаның хәм Хийўа ханының елди басқарыў принциплерине сын көз бенен қарап бул сыяқлы жәмийетлик дүзимде халықтың өз бахтына, ийгиликли әрманларына ерисиўи қыйын екенлигин түсиндиреди. Инсанияттың адалатсыз жәмийетте бахытлы жасай алмайтуғынлығын баянлады. Усы қыйыншылык жағдайлардан шығысу ушын халық билимди, илимди болып, наданлықтан қутылыўы тийис. Оқыў-билим,

акыллылык жәмийетти адамгершиликли пәзыйлетлерге бай етеди, алға раўажландырады деген сол гезде хәуиж алып атырған ағартыўшылық пикирлерди нәзерде тутып, «Бүгін» атлы қосығында хәр бир жеке адамның саўатлы болыуын талап ете отырып жәмийетлик турмысты жақсылаў ушын халыққа ғалаба билим бериўди¹, олардың арасында мәдени ағартыў ислерин жетилистириўди, сонда ел абаданласып, «Бизге келер шадлық заман» деп, жана дәуирге, ғәрезсиз, теңликли заманға ерисийге үмит пенен умтылып жасайтуғынлығын түсиндирди хәм буған ерисий ушын ат салысты.

Шынында да XIX әсирдиң ақыры-XX әсирдиң басындағы шайыр-ойшыллар азатлыққа, миллий ғәрезсизликке ерисий ушын түрли жоллар менен хәрекет етти. Айырымлары орысларға ғәрезли, колония болыўдан күш пенен қутылыўдың тәрәпдары (Құлмурат, Сыдық) болса, ал гейпаралары келисим жолы менен орыслар жәрдеминде билим-ағартыўға ерисип, саўатлы болыўға, сонын жәрдеминде ҳуқық алыў, миллий ғәрезсизликти тиклеў (Әжинияз, Бердақ, С.Мәжйитов) зәрүрлигин нәзерде тутты. Және бир топарлары бирге ислесий жолын таңлады. Патша хәмелдарлары менен биргеликте олардың алға қойған жобаларына қатнасыў хәм имканият туўылығы менен ғәрезсизликти қолға алыў ушын мәлим таярлық көрип барыўды (Өтеш, А.Муўсаев, А.Беқимбет улы, Қазақбай, Аббаз Дабыл улы) қарастырды².

Усылай етип, XIX әсирдиң ақыры—XX әсирдиң басындағы қарақалпақ шайыр ойшыллары Россияға колония болған ел үлкесинде зулымлық, езиўшилиқ, әдалатсызлық хәуиж алған дәуирде миллий азатлық хәрекетлерин күшейтип, халық арасында руўхый жанланыўшылықты пайда етти. Қарақалпақ халықын колониялық дүзимге, оның жергиликли малайларының теңсизлик ислерине қарсы түресийге шақырды. Хәқыйқатан айтқанда олардың өзлери жасап атырған жәмийеттин унамсыз тәрәплерин ашықтан-ашық сынап-минеўиниң, азатлыққа ғәрезсизликке елди үмитлендириўиниң, оған ерисийге исеним менен пикирлер айтыўларының өзи миллий азатлық түресий алып барғанлығы еди.

¹ Алейев У. Становление и развитие педагогической мысли в Каракалпақстане. Нукус, «Билим», 1996, 118-б.

² Алейев У. Қарақалпақстанда жәдидчилик ғоялары. // Узақстаннинг яңги тарихи. Концептуал-методологик муаммолар. Тошкент, «Академия» 1998, 168-б.

Сөз етип атырған ағартыўшылық хәм жәдид ағымы қарақалпақ халқының сиясий саналығының жәмийетлик ой-пикирлериниң раўажланыўында елеўли өзгерислерди, миллий азатлық хәрекетлериниң ағартыўшылық дәуирин пайда етти. Олар XX әсир басындағы жүзеге келип атырған орыс революциясының мазмунынан өз халқының ғәрезсизлигин, азатлығын нәзерде тутып пикир жүргизди. Нәтийжеде сөз етип атырған дәуирдеги қарақалпақ халқының жәмийетлик ой-пикирлер тарийхы миллий өзін-өзи аңлаў түсинигиниң хәм усыдан келип шыққан миллий азатлық хәрекетлери менен көтерилислериниң раўажланған дәуирин жүзеге келтирди.

7.5. XX әсирдиң басында азатлық идеялары. Жәдидлер

Патша ҳүкметини халық азатлық хәм революциялық хәрекетлерди аяўсыз бастырыў менен бирге, олардың азатлық идеяларын да тоқтатыў ушын иләжлар көрди. Мәселен 1905-жылғы «Революциялық листовкаларды хәм нызамсыз характердеги басылымларды қадаған етиў хәм алдын алыў режеси» патша хәкимиятының азатлық идеяларға қарсы түрес алып барғанының дәлиллериниң бири еди. Бирақ патша ҳүкметини халықлардың азатлық хәрекетлерин де, азатлық идеяларын да тоқтата алмады.

Егер XIX әсирдиң екінши ярымында азатлық идеяларын Қүнхожа, Әжинияз, Бердақ хәм Өтеш шайырлар жырлаған болса, оны XX әсирде Аннакул, Сыдық, Әбдикәдир, Қазы Мәулик, Омар, Сәпиўра, Жанабай, Аяпберген, С.Мәжитов, Аббаз хәм басқа да шайыр хәм ағартыўшылар даўам етти. Олар патша Россиясының колониаллық сиясатын әшқаралады, халық азатлық хәрекетлерин қоллап-қуўатлады.

Түркстан, Бухара, Хийўа турмысындағы сиясий-экономикалық хәм мәдени өзгерислерге байланыслы, әсиресе биринши орыс революциясының (1905—1907-жыллардағы) хәм Түркия, Қытай, Хиндстан, Персиядағы миллий азатлық хәрекетлериниң тәсири менен күшли «жәдидизм»-сиясий ҳуқықый ағым пайда болды. Бул ағым жәмийетлик қатламлардың хәр түрли ўәкиллерин бириктиргени менен, олардың бир-биринен социаллық шығысы хәм көз-қараслары бойынша парықланатуғын еди.

Бирак, жәдидлердин хәммесинин тийкаргы мәселеси болған-Орта Азия халықларынын азатлығы бойынша пикирсиясий, хуқыкый, мәдений хәм баска идеяларын тарийхий көз караста бахалау зәрурли. Жәдидлердин хәрекетлери, идеялары бәриненде бурын ағартуу мәселелеринен басланады. Колониаллык хәм социаллык езиушиликтиң тийкаргы себеби, жәдидлер пикири бойынша-халықтың наданшылығы хәм каранғылыгында.

Халықтың бундай жағдайын баскаруушылар беккем сақлап турууға кызығалы. Социаллык, экономикалык, сиясий-мәдений мәселелердин шешилиу жолы-ағартуу жолы деп, жәдидлер дыккат орайына билимлендириу реформаларын койды.

Жәдидлер өз идеяларын теориялык хәм әмелий жағынан дәлиллеу менен шекленбей, оларды иске асырды. Жәдидлер китапханалар ашты, жаңа усыллар тийкарындағы мектеплер, сабаклыклар дәретти хәм баска да ағартуу ислерин шөлкем-лестирди. Өз идеяларын жәдидлер баспа сөз арқалы көпшиликке жеткерип турды. Өз газеталарында жәдидлер каранғылыкка, наданшылыкка, «диний соқырлыкка», мәнсий жойытқан дәстүрлерге карсы, мәдений хәм экономикалык өзгерислер ушын үгит-нәсият алып барды.

Мәмлекет органдары хуқыкый жәмийет ушын хызметте болууы кереклигин билдирди. Әдилсизликти, хуқыксызлыкты көрип, олар зорлыкка карсы, жергиликли баскаруу, хәкимият, суд органдарынын өзимшиллигин шеклеули талап етти. Солай етип, жәдидлер баскаруу тәртибине карсы, ески өмирте, лауазымлы шахслардын унамсыз хәрекетлерине карсы болды.

Салык жыйнау тәртибин жөнлеу хәм хуқыкый кепилликлер дәретиу ушын талаптар койды. Бухара жәдидлеринин басшысы Фитрат патшаның колониаллык сиясатына карсы оның Азия халықларына зыянлы ислери хаккында ашық түрде гәрәсизлик хәм азатлык ушын гүреске шақырды.

Жәдидлердин Хийуа ханлығындағы ағартуу ис-хәрекетлери, әсиресе жаңа усылдағы мектеплер ашыуына карсылык болмады. Себеби, Хийуа жәдидлери анык сиясий талаптарды билдирмеген еди.

Жәдидлер, Европадағы ХХ әсирдин басындағы парламентлик монархия, республикалык баскаруу, президентлик хәкимшилик, пукаралардын демократиялык хуқык еркинликлери.

олардын мәмлекет ислерине араласыу түрлерине үлкен кызыгыушылык көрсетти хәм бул мәселелерге өз көз-карасын билдирди. Жәдидлер Европа мәмлекетлериндеги тәжирийбени көшириу емес, олардағы жетискендиктерди акыл менен, жергиликли конкрет жағдайларға байланыстыруу керек екенин түсиндирди.

Жәдидлер хәрекетлери биринши жер жүзилик урыс жылларында кризиске ушырады. Хийуа жәдидлери урыс жылларында сиясий көз-караска да ийе болды. Олардын арасында халык республикасы ушын хәрекет етиушилер көбейди.

Февраль революциясынан кейин жәдидлер усынысы менен жәмийетлик сиясий шөлкемлер «жас бухаралылар» хәм «жас хийуалылар» партиялары кәлиплести. Бул дәуирде жәдидлердин патшаның колониаллык сиясатына көз карасы хәм катнасы кескин түрде өзгерди.

Колониаллык хәкимшиликти сынға алыу менен шекленбей, олар улыуа колониализмди, оның пайда болуу себеплерин әшкаралап, мәмлекетлик гәрәсизлик хаккында хәрекет жүргизди. Олар Россия демократиялык федеративлик республикасы курамында Түркстанның миллий-аймаклык автономия болууын талап етти. Жәдидлер өзлеринин хәрекетлер бағдарламасында жокаргы хәкимшилик органдарды дүзиу, баскаруу, суд органдары бойынша аныктамалар берди.

Октябрь аударыспағы хәм кенеслер хәкимиятынын орнауы жәдидлердин ис бағдарларын өзгертти. «Жас хийуалылар» партиясынын ис-хәрекетлеринин бағдары хәм мазмуны февраль революциясынан кейин-ак өзгере баслаған еди. «Жас хийуалылар» идеялары хәм талаптары революциялык демократиялык характерде болды. Олар ашық түрде хан хәкимшилигине карсы, республикалык баскаруу талаптары менен сыға баслады. Хәтте, олардың биразлары революциялык көз карастағы орыс гарнизоны солдатлары менен байланыс жасады.

Конституциялык монархия түринде мәмлекет хәкимиятын дәретиу бойынша келисимге келип, бир-бирин коллайтуғын, бирге ислейтуғын болды. 1917-жылдын апрель айында «жас хийуалылар» солдатлар менен биргеликте Хийуада демонстрация өткерди хәм үндеу жәриялады.

Үндеуде парламентлик баскаруу талабы усынылып, бул баскаруу сайлау арқалы иске асырылады, деп жәриялады.

Улыўма халық даўысы менен сайланатуғын уйым болатуғын болса, халық-хәкимшилиқ дереги болып, орайда хәм басқа орынларда ғәрезсиз хәм суверен болыўы тийис,- деп көрсетилди. Баскарыў тийкарлары-халық ерки хәм шариғат болыўы тийис деп белгиледи.

Лаўазымлы ўәзирлерди жумысынан босатыў хәм жуўапкершиликке тартыў талабы қойылды. Жаңа лаўазымларға сайлау тийкарында тайынлаў, нызам алдындағы теңлик, паракатшылықты тәмийинлеў көзде татылды.

Октябрь аўдарыспағынан кейин жас хийўалылар тактикасын өзгертип, олардын көбиси кенес хәкимшилигин қабыл етип, кураллы көтерилис жолы менен ханды тахттан алыў, жарлылар, жумысшы хәм дийқан кеңеслерин шөлкемлестириў, ханның, беклердин, ири байлардын жерлерин жарлыларға бериў шақырықлары менен шықты.

1910-жылы жас хийўалылар өзлериниң «Реформа жойбарына» «миллий-мәдений автономия» талап еткен еди. 1917-жылы 5-апрель күни Хийўа ханы жас хийўалылар үндеўине кол койды. Бирақ, көп узамай-ақ 1917-жыл июнь айында Хийўа ханы генерал Зайцев хәм Мир-Вадаловлар менен тил бириктирип, Россиянын ўақытша хәкиметиниң жәрдеми менен жас хийўалыларды мәжилистен шығарып, қамаққа алды. Ноябрьде орыс гарнизонынын солдатлары қамақтағы 17 жас хийўалыларды азат етиўди талап етти. Хан солдатлардың талабын есапка алып, оларды жок қылыўан кейинге қалдырды. Хан енди тарийхий жағдайларды есапка алып халықты революциялық гүрестен қайтарыў ушын «ғазәўат» идеяларын үгитлей баслады.

Екинши бөлим

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН КЕҢЕС ХҰКИМДАРЛЫҒЫ ДӘҰИРИНДЕ

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ТҮПКИЛИКЛИ ӨЗГЕРИСЛЕР ЖЫЛЛАРЫНДА (1917-1924-жж.)

1.1. 1917-жылғы азатлық хәрекетлер

1916-жылғы халық көтерілиси бастырылғаннан кейин Түркстан халықлары патшашылықтын аўыр азапларына шыдап, қол қаўсырып отыра бермеген. Олардың арасында социаллық хәм миллий езиўшиликке қарсылықлар күн сайын өсип барған. Оның объектив себеплери болған. Халықтың жыл сайын төменлесип барған социаллық-экономикалық жағдайлары бундағы ең баслы себеп еди.

Россияның алып барып атырған езиўшилиқ сиясатында жергиликли халық ўәкиллери өзинин наразылығын ашықтан ашық билдире баслаған. Әмиўдәрья бөлиминиң Көкөзек бөліслығының халықлары патшалық сиясатына қарсы өз наразылығын билдиргенлиги туўралы көплеген архив материаллары сақланып қалған. Солардың биринде усы болыслықтын еки аўыл дийқанлары Өтеп ақсақал дегенге қарсы қураллы көтерілиске шыққанлығы туўралы мағлыўматлар бар. Өтеп ақсақал төрепинен дийқанларға тийисли болған затлар тартып алынып, оған қарсы дийқанлар қураллы көтерілис шығарғанлығы туўралы мағлыўматлар жазылған. Нәтийжеде усы ўақыяға байланыслы дийқанлар өзлеринин тийисли болған затларын қайтып алыўға муўапық болған¹.

Архивлик дереклерге карағанда, сол ўақытлары Әмиўдәрья бөлими Тамды болыслығының турғынлары арасында көплеген социаллық шийеленисиўлерге байланыслы көтерілислер болғанлығы туўралы, олар гейде қураллы характерли ийе болғанлығы туўралы мағлыўматлар бар. Бул жердеги шарўалар арасынан шыққан усындай көтерілистин бири болыс Жаўлыбаевтын ис хәрекетине қарсы қураллы көтерілис болғанлығы туўралы изертлеўшилер мағлыўматлар келтирген. Болыстын хатшысын услап алып, оны қамап койған.

¹ Төреев А. XIX әсирдин ақыры - XX әсирдин басында Қарақалпақ үлкесинде дийқанлар хәрекети, 139-б.

Әмиўдәрья бөлими мийнеткешлери менен бирге жасалма түрде бөлінген Хийўа ханлығының аймағында жасаўшы қарақалпақлар хәм басқа да туўысқан халықлардың арасында миллий азатлық хәрекетлери күшейген. Хийўа ханлығының негизги байлығы болған жер мәселесинде күшли шийеленисиўлер хәм түреслер болған.

1917-жылы Россиядағы февраль буржуазиялық-демократиялық революция нәтийжесинде патшалық дүзим қулатылды. Бул жағдай Түркстан үлкесинде азатлық хәрекетинин ең жайыўына жағдай жасады. Патшалықтың қулағаны туўралы хабар пүткил Россияға, хәтте пүткил дүньяға таралды. Сол ўақыттағы Қарақалпақстан жеринин хәкимшилиқ орайы болған Төрткүл (Петро-Александровск) қаласына да бул хабар жетип келди. Бул ўақыялар Қарақалпақстан халықларының сиясий белсендилегин арттырды. 1917-жылы 7-мартта Петро-Александровск қаласында ўақытша хуқиметтин уйымы жергиликли қаўипсизлик хәм атқарыў комитетлери, сондай-ақ қалалық Дума дүзилди. Жас хийўалылар хәрекети жұмыс алып барды. Халықтың социаллық-экономикалық жағдайы барған сайын қыйынласты. Елде ашаршылық қаўпи пайда болды. Суў тамтарыслығы күшейди. Бул жағдайлардын бәри тағы да қымбатшылықтын артыўына алып келди. Аўыл хәм қалаларда жыйналыслар менен митинглер болып турды. Усындай митинг 1917-жылы 29-апрель күни Шорахан участкасында болып өтті.

Қарақалпақ жеринде социаллық жағдайлардын кескинлесиўи олардын өз басшыларына болған наразылықларын күшейтти. Олар болыс, ақсақалларды орнынан босатыўды, олардын орнына басқа адамларды қойыўды талап етті. Патша хәкимшилиги қойған адамларын орнынан шетлетиўге ерискен. Солардын бири Өтен Қара деген адам (ақсақал) еди. Усындай хабарлар Сырдәрья областының комиссарына жеткен. Әмиўдәрья бөлими әскерий хәкимшилиқ жақтан бул ўақытлары Сырдәрья областына қарайтуғын еди. Хийўа ханлығының қурамында жасаған қарақалпақлар арасында да сиясий жақтан турақсызлық болған. Бул жерде де Әмиўдәрья бөлиминдегидей-ақ халықтың жағдайлары күннен күнге шийеленисип барған. Хийўа ханлығының тийқарғы байлығы жер болған. Дийқанлар жерди көздин қарашығындай сақлап, оны қадирлеўди атадан балаға мийрас етип қалдырған. Мине

усы жер Хийўа хәмелдарлары тәрәпинен өз бстинше бәлистирилип, жарлы-жакыбай адамларға жер жетпеген ямаса аз муғдарда жетистирилген. Жер ушын гүрес тынышлықты саклау ушын болған умтылыўлар негизги мәселелердин бирине айланған. Хийўа ханларының хәкимшилиги халық ушын жүдә зәрүр болған мәселелерди шеше алмаған. Сонлықтан да Хийўа ханлығы мийнеткешлериниң өз хожейинлерине болған жеккөриўшилиги күшейген. Олардын арасында усындай жағдайлардан келип шыққан азатлық хәрекетлери күшейген. Бул гүреслер колониализмге карсы гүрес пенен араласып, биригип кеткен. Елде ашаршылық күшейген еди. Урлық хәм каракшылық күшейип, байлардын мал-мүклерин урлау хәдийселери көбейди. Бул дәўирдеги ең әхмийетли сиясий жағдайлардын бири болып Түркстан халықларына өзин өзи баскарыўды енгизиў күн тәртибине қойыла баслады. Соның менен бирге қорғаныўшы әскерий топарларды дүзиў мәселелери күн тәртибине қойылды.

Патшалық Россия өзиниң Түркстан жеринде әўел бастан шовинизм (баска миллетлерди менсинбеў) сиясатын жүргизди. Каракалпақстан жеринде капиталистлик катнасықлардын пайда болыўы менен дүзилген миллий буржуазия ўәкиллери миллий азатлық хәрекетиниң барысында өзиниң белсендилегин көрсетиўге хәрекет етти. Бирак бул ислерден нәтийже шықпады Түркстанның ең алыс үлкелериниң биринде миллий жактан кемситиў, миллий бөлшеклеў, миллетине қарш хақы төлеўге уксаған шовинистлик хәрекетлер ең жайды.

Бул дәўирде дүзилген ўақытша хукимет ўәкиллери халықтың социаллық-экономикалық жағдайларын жақсылаўға хеш қандай илажлар ислей алмады. Елде азык-аўқатлық затлар жетиспеди. Салық аўырманлығы күшейди. Хийўа ханлығының аймағында хәм Әмиўдәрья бөлиминде адамлар салықлар төлеўлерден бас тартты. Патша хәмелдарлары басшыларға бағынбаўшылықтың көбейгенлигин мәлимдеди. Арал теңизиниң бойларында жайласқан балық таярлаушы орынларда, сондай-ак тоғайларды қадағалаўшылар арасында өз баскарыўшыларына бағынбаў хәм оларға қарсы топарлар шөлкемлестириўшилер көбейген.

1917-жылдың жаз айларында да каракалпақ аўылларында азатлық гүресиниң толқыны жаңадан көтерилген хәм олар

жаңа бағдарға ийе болған.

Усы ўақытлардағы шығып турған газеталарда ең әхмийетли мәселелердин бири сыпатында елдеги ашлық жағдайлары туўралы мағлыўматлар тез-тезден басылып турған. Әсиресе «Түркестанские ведомости» хәм баска да газеталарда ашлық туўралы жүдә көплеген мағлыўматлар ушыратыўға болады. Бунын үстине бурыннан болып турған түркмен феодалларының шабыўылларына қарсы (каракалпақ районларында, атап айтқанда) Қоңырат, Шоманай, Хожелиде халық топарлары дүзилген. Олар түркмен феодалларының шабыўыларына қарсы илажлар ислеген. Бундай отрядлар Арал теңизи жағаларындағы аўылларда да болған¹.

1917-жылы гүз айларында миллий-азатлық хәрекетлери тағы да күшейген. Ўақытша хукимет ўәкили полковник Зайцевтин басшылығындағы әскерлер бул хәрекетлерди бастыра алмайды. Оның орнына тайынланған полковник Карпинскийде унамлы нәтийжелерге ересе алмайды. Халықтың турмысы қыйынласып, елде ашаршылықлар басланады².

Ашаршылыққа қарсы гүресте сол ўақыттағы ийшан-уламалар белсене араласа баслаған. Олар халық арасында аш болғанларға жәрдем бериў мақсетинде үлкен «шүлен қазанлар» шөлкемлестирген.

Олардын басшылығында жарлы-жакыбай дийқанларға аўқатлар писирилип үлестирилип берилип, қайыр-сахаўатлы ислер әмелге асырылған. Бул исте уламалардын изи менен гейпара байлар да араласқан. Ийшан-уламалар халықты сабыр-тақатқа шақырған.

Мине усындай жағдайда Каракалпақстан үлкесинде азатлық хәрекет ең жайды. Бул азатлық хәрекетиниң алдында турған ең әхмийетли мәселе халықтың социаллық-экономикалық жағдайын жақсылаў болды. Сонлықтан бул дәўирдеги халық азатлық хәрекет ети патшашылықтың социаллық-экономикалық сиясатына қарсы болды.

Каракалпақстан жериндеги өсип жетиліскен зыялылар өз халқының еркинлигин күседі. Сол жолда олар гүрес алып барды. Олар Россияның колониаллық езиўшилиги халыққа ашлық-әпталдық алып келетуғынлығын сизди, өз халқының

¹ Топцев А. XIX әсирдин ақыры-XX әсирдин басымда Каракалпақ үлкесинде дийқанлар хәрекеті, 162-б.
² Топцев А. Жоқарыдағы мийнети, 164-б.

келешегі үшін қайғырып, сиясий гүреске атланды. Бул дәуірдегі белгили саўда адамлары, олардың арасында Лепесбай, Халмурат бай хәм тағы басқа адамлар Европа мәмлекетлеринде, атап айтқанда Россияның көплеген қалаларында болды. Ол жерлердегі тәртип пенен танысты, саўда-сатық менен шуғылланды.

Хийўа ханлығында хәм Әмиўдәрья бөлимінде «Жас хийўалылар» хәрекети сиясий шөлкем сыпатында майданға шыға баслады. Елдің алдыңғы қатардағы зыялылары хәр қандай артта қалыўшылықтын баслы себеби феодаллық тәртиплер менен колониаллық езиўшиликте деп түсине баслады.

«Жас хийўалылар» хәрекети халықты мәдений жақтан алғы илгерилетиўге бар күш-жигерин жумсады, қарақалпақ хәм басқа да туўысқан халықлардың саўатлы болыўы үшін гүрес жүргизди. Олар жана усыл мектеплерин ашты. Усындай адамлардың бири Қарақалпақстанда Сейфулғабит Мөжйитов болды. Ол қарақалпақ жеринде мектеплер ашты.

Усындай мектеплер Хийўа ханлығының аймағында да ашылып, оларды қәрежетлер менен тәмийнлеўде белгили уламалар Салим ахун хәм Баба ахунлар бир қанша жұмыстар алып барған, олар илим хәм диннен терең хабары бар адамлар болған. Усындай адамлардың қатарында Палўанияз Хажь Юсупов, молла Жуманияз Султанмуратовлардың исимлери халық ядында сақланған. Олар халықтың раўажланыўы үшін халық республикасын дүзиў ұазыйпасын қойды, үлкемизде азатлық гүресинин ўәкиллери ретинде, езиўшиликти сапастырыў жолында хызмет етті¹.

Олар «хәмме ислеўге миннетли» деген уран таслады, жасырын түрде жұмыстар алып барды. Хийўа ханлығының аймағында өзлеринин дөгереклерин ашып, купья түрде жұмыстар алып барды.

Солай етип, бул келтирилген гейпара мағлыўматлар Сыр дәрья областының қараўында болған Әмиўдәрья бөлимінде хәм де Хийўа ханлығының қурамында болған қарақалпақ аўыл хәм қалаларында патшалықтың халыққа қарсы сатына, миллий хәм социаллық езиўге қарсы хәртүрли тәртип халық азатлық хәрекетлери болғандығы туўралы айтыўға, бул хәрекетлер 1916-жылғы ең күшли қураллы қозғаланды үлкем

¹ Бабабеков Х., Рахимов Ш., Садиқов Х. Өзбекстан тарийхы. 269-б.

көтерилис болмаса да, халық ўәкиллери халықтың абадан турмысы үшін гүресине басшылық етті. Олар халықтың келешегі үшін гүрес алып барды. Бул гүреслер негизинен феодаллық артта қалыўшылыққа қарсы хәм де колониализмге қарсы алып барылды.

1.2. 1917-жылғы сиясий ўақыялар

1917-жылға келип Россия империясында ишки хәм сыртқы қарама-қарсылықлар хәр төреплеме кескинлескен еди.

Биринши жержүзилик урыс нәтийжесинде халықлардың, әсиресе колониялық миллетлердің аўхалы оғада төменлеген еди. Олар Россия халқының 57 проценттен асламын қурайтуғын еди.

Россияның сиясий, руўхый хәм экономикалық дағдарысында миллий мәселе тийқарғы мәселе болыўы тийис еди. Дағдарыс жана сиясий географиялық машқаланы пайда етті. Себеби шетки аймақлардағы көплеген орыс емес халықлар Россияны басқа мәмлекетлерден әскерий хәм экономикалық төрептен қорғайтуғын еди. Бул ўәлаятлар империя орайының шийки зат хәм аўыл хожалық өнимлерин жеткерип бериўши аймақлар болып хызмет етті. Елди сиясий басқарыўдағы, социаллық хәм миллий мәселедегі дағдарыс басқарыўшы топар менен оған қарсы турыўшы партиялар алдына «Енди не ислеў керек?»—деген мәселени күн тәртибине айқын қойды. Деген менен сиясий топарлар патшашылықты қулатыў үшін гүресте бул машқалаға, яғный миллий мәселеге үстиртин қарап, ўәдепазлық пенен шуғылланды. Нәтийжеде патшашылықтың қулаўына алып келди. 1917-жыл февральдағы патша хўкметинин қулаўы орыс емес халықлардың узак миллий-азатлық гүресинин тарийхый дәуиринин жаңа басқышы болды.

Үлкемиз халықларының Февраль революциясына қосылыўы тийқарсыз болған жоқ. Бул ўақытқа келип Түркстан хәм Хийўа ханлығының жөмийетлик-сиясий күшлери миллий-азатлық хәм гөрезензлик үшін гүрес алып барыў бойынша бир қанша тәжйрийбеге ийе еди. XX әсир басындағы Россия, Түркия хәм Иран революциялары Қарақалпақстан халықларының көпшилик қатламларына хәр төреплеме тәсирин

тийгизди¹.

Россия 1917-жыл февраль революциясы натыйжесинде орнаган Ұақытша хукимет «бирден бир хэм бөлинбейтуғын көп миллетли Россия» сиясатынан бас тартпады. Бул хукиметтин басшысы А. Керенский Түркстан Ұалаяты делегациясы менен ушырасканында: «Мен сизлердин Ұатанымызға салықлыгыңызға исенемен, Түркстанда Россияға карсы козғалан таярланып атыр деген сыпсын гәпке исенбеймен, бирак кайсы жерде болмасын, козғалан тағы басланса, ең катан илажлар колланаман» деп өз катнасын билдирген еди.

Хукиметке карсы турған большевиклер партиясы өзлериниң кам кыяллардан ибарат теориялык бағдарламасында миллий мәселеге төмендегише карады: бириншиден, миллий мәселе—көп миллетли мәмлекеттиң екинши дәрежелети машкаласы, миллий мәселе пүткиллей класслык түреске хэм оның максетлерине бағыныуы зәурү; екиншиден, сиясий хәрекеттиң максети-күшли сиясий, хәкимиятлы, унитар мәмлекетти курыу; үшіншиден, киши мәмлекетлер тарийхий анахронизм, дүнья жүзилик пролетар революциясы ушы тоскынлык болады.

Февраль революциясының женисиниң дәслепки күнлеринен баслап-ак Түркстанда мухтариат (автономия) ушын хәрекет күшейди. Бирак кадетлер, сонынан меншевиклер партиялары баскарған Ұақытша хукиметтиң Түркстан комитети мухтариат бериуе карсылык көрсетип, миллий мәселени буннан былай да шийеленистирди.

1917-жылы май айында болып өткен үлкелик мусылман депутатларының биринши куралтайында миллий өзін-өзи белгилеу мәселеси бойынша кызғын пикир алысуу жанланды. Куралтайда «Мусылман депутатларының үлкелик кеңеси» (Шуро-и-Исламия)-Түркстан мусылманларының улыўма миллий орайы сыпатында дүзилди. Мусылман зыялыларының пайда болған хәрекетти 1917-жылғы калалык хәкимиятарап (Дума) сайлау барысында күшли сиясий хәрекет сыпатында көзге түсти. Сайлауларда жениске ерискен 112 Ұәкилдериниң үштен екиси мусылман шөлкемлериниң дизиминен өткен еди².

¹ Досунов Я.М. Очерки истории Каракалпакской АССР, 1917-1927 Ташкент, Изд-во АН УССР, 1960, с.12.

² Аъзамходжаев С.А. Туркистон мухтариати. Ташкент, «Фан», 1996, 124

Екинши Түркстан мусылман депутатлары үлкелик куралтайы хәкимият мәселесиндеги карарында үлкеди халықтың 95 процентин мусылманлар курайтуғынлығын, сонлыктан олар миллий-мәдений өзін-өзи белгилеу хуқықына ийе скенлигин, бул белгилеу Куран хэм Шарият негизинде болыуы зәурлигин атап көрсетти.

Үлкемизде жергиликли халык Ұәкиллериниң өзін-өзи белгилеу, өзлигин билиу жөнинде айкын пикирлерине ийе болды, бул идеялар большевиклер бағдарламасына кайшы келетуғын еди.

Түркстандағы сиясий Ұақыялардын барысы Россия империясын камтып алған улыўма дағдарыстың ажыралмас бөлеги еди. Усындай жағдайда большевиклер партиясының хөсемлери «алдымызда бир жол-барлык күш пенен хәкимиятты колға алыу» деген сүрен менен хәрекет етти.

Түркстан зыялылары Петроградта большевиклердин хәкимиятты басып алыуын колламай, өз наразылыктарын үлкемиз газеталары бетлеринде: «Большевиклер тек ғана Смольныйда хәкимият басына шықты», «Тынышлыкты сақлаң», «Ұатан алдындағы жынаят», «Жынайы козғалан» деп билдирди.

Бул наразылыктарға карамастан, большевиклер Ташкенттеги орыс темир жолшылары калалык гарнизон солдатлары менен бирликте 1917-жылы 28—31-октябрь күнлери кан төгиу жолы менен Ташкентте өз хәкимиятын орнатты. Европалы миллиетлердин 17 шөлкеминиң 62 Ұәкили курамында Ұақытша хукимет дүзилди.

Ең күшли мусылман хэм казак депутатлары кеңеслери бул аударыспақты макулламай, 1917-жылы 9—14-ноябрь күнлери болып өткен өзлериниң үшінши куралтайында «Солдат хэм жумысшылар депутатлары кеңеси хәкимиятты колға алыуда үлкедеги жергиликли халықтың көпшилигин— мусылманларды есапка алмады. Курамы жағынан азшылык топар хәммеге өз шәртлерин танажақ болды. Халықтың санына карай хәкимияттың орайлык шөлкемин дүзиу керек»—деген дурыс пикирди большевиклер менен солшыл эсерлердин алдына койды.

Деген менен аударыспак марапатына берилип кеткен большевиклер тез арада солдат гарнизонлары бар Түркстан үлкесинин ири калаларында хәкимияттың жергиликли шөлкемлерин өз колларына алды.

Үлкенін 20 процентине шамалас аймағы большевиклер хәм солшыл эсерлер колына инсапсызлык жол менен өтти. Солдатлар, жумысшылар хәм орыс дийканлары депутатларының бирлескен үшінши съездинде дүзилген Түркстан үлкеси халык комиссарлар кеңесине Түркстанның жергиликли халықларының ўәкиллери тартылмады, оларға исеним көрсетилмеди.

Түркстан үлкесинин «Халык комиссарлар кеңеси» В.И. Ленинге 1917-жылы декабрьде жиберген хатында өзлерин «Орайлык кеңес хәкимиятының агентлери» сыпатында беки-тиўди өтиниш етти¹.

Солай етип, Түркстан аймағында колониаллык «пролетар» диктатурасын орнатып, орыс большевиклери Түркстан халықларын баскарыўды өз колларына алды. Хәкимият орнаған биринши күнлеринен баслап-ақ бул шөлкем сырттан танылған, денеге жат нәрсе сыпатында халқымызға белгили болды.

Сол дәўирдеги белгили сиясатшы Г.И.Сафаровтын анык сыпатлама бергениндей, «сзилген миллетлердин исенимин ийелеп алыўдың орнына, жана хәкимият оларға өзинин исенимине ерисиўин усынды»².

Россия орайындағы Октябрь аўдарыспағының Каракал-пакстан халықларына тәсири болмады, себеби жергиликли хәкимият басында бурынғы колонизаторлар хәм патша хызметкерлери отырған еди. Қаланың бай хәм белгили адамларының куралған Петро-Александровск қалалық хәкимияты (дума) большевиклердин ис-хәрекетин куўатламады. Деген менен Ыақытша хәкимияттин бул шөлкеми 1918-жылдың ақырына шекем өз хызметин атқарды.

1917-жыл 31-сентябринен 1918- жылдың октябрина шекем Әмиўдәрья бөлиминин комиссары болып В.Н.Памшев ислеген Ыақытта баскарыў тәртибинде түпкиликли өзгерислер болмады. 1917-жылдың мартында пайда болған Петро-Александровск қаласының солдат депутатлары кеңеси өз хәкимияттин қаладан тысқарыға тарата алмады. Каракалпакстанның Шымбай, Шорахан уездлериндеги жергиликли хәкимият басшылары халықтың атаклы атқа минерлери большевиклик

¹ Кошанов Б.А. Туркестанская (Кокандская) автономия. // Вестник ККО АН РУз, 1993, № 2, 95-99-б.

² Сафаров Г.И. Колониальная революция (опыт Туркестана). - Москва: Госизд, 1921. с.70

хәкимияттын дәслепки хәрекетлерин сын көз-қарас пенен бақлап отырды. Большевиклер бағдарламасындағы гүңгирт пикирлер халқымыз ўәкиллерин узак ойланыўға дуўшар етти. Ал күнделикли машқалалар, түркмен баспашыларына қарсы қорғаныў мәселелери, демократиялық жол менен ел басшысын сайлау, өзін-өзи баскарыўға өтиўди талап етти.

Әмиўдәрья бөлиминин Петро-Александровсктеги хәкимият басқармасынан хеш қандай қураллы хәм материаллык жәрдем ала-алмағандықтан абройлы ел басшылары Убайдулла Баўғединов (Хан Мақсым), Қутлымурат бий (Бала-бий), Темир Али-хан, Инаят Ниязов хәм тағы басқалар өзін-өзи қорғау отрядларын шөлкемлестирди. Халық ашаршылық, басқыншылық хәм куўдалаушылық апатының дөниўине байланыслы өзлеринин уруў басшылары айналасына жәмлесе баслады.

Ташкентте хәкимиятты қолға алған большевиклер менен солшыл эсерлер хәкимияттин дәслепки хәрекетлери бийбастақлық, парахорлық, той-тамашалар менен сыпатланатуғын еди. Үлкедеги барлық ири банклер қаржыларын өз колларына алған комиссарлар күни-түни ишиўшилиқ, бузықшылық, ысырапшылық пенен шуғылланды. Орайдан ақшалар кешиккен жағдайда «Түркстан бонь» деген қағаз ақшаны тонналап басып шығарды. Қонсылас Бухара хәм Хийўа ханлықларына сырттан революция орнатыў ушын қызыл әскерлер отрядларын атландырды. 1917-жылдың қысы 1918-жылдың бәхәриндеги ашаршылықтан Түркстан халқы миллионлап қырылды¹. Тез арада комиссарлар хәкимияти үлкемиз халықлары алдында өзлеринин ким екенин көрсетти.

Олар халқымыздың әсирлер бойы әрманын иске асыра алмады. Большевиклердин усынған теңлиги ата менен бала, ағайын хәм туўған-туўысқан арасындағы «класслық гүреске» айланды. Булардың барлығы олардың Шығыс мусылманлары дәстүрлерин менсинбеўшилигинен, оны аяқ асты қылыўынан, дүнья жүзилик пролетар революциясы усаған қам қыялға биротала берилип кеткен ис-хәрекетлери себепши болды.

¹ Кошанов Б.А. Большевики в Туркестане: доктрина и реальность. 1918-1922 гг. // Авторефер. дисс., доктор ист. наук. Москва, 1994. — С.18.

1.3. Өйемнен қалиплескен тарихый, руўхый хәм жер-суў, меншик катнастарынын бузыла баслауы

Кенес ҳүкимети дәслепки күннен баслап-ақ жер-суў мәселелери бойынша декретлер, нызам хәм қарарлар қабыл етти. Бирақ, бул ҳүжетлердин тийқарғы мазмуны хәм мақсети халық байлығы болған жер-суў, тоғай хәм басқада табиғый ресурстарды большевиклер басқарған Россия мәмлекетинин қолына алыўдан ибарат еди. Усы мақсетин иске асыруў ушын 1918-жылдын басында-ақ большевиклик орай Түркстанда, соның ишинде Карақалпақстан үлкесинде жанадан жер-суў мәкемелерин дүзиўге киристи. Өмиўдәрья бөлими атқаруў комитети қасында арнаулы жер-суў бөлими дүзилди, ал бурынғы жер-суў комитетлери болыслық кеңеслердин жер бөлими болып қайта шөлкемлестирилди¹. Бул мәкемелер Карақалпақстанда жер-суўдан пайдаланыў хәм ирригация жұмыстарын «кеңеслестириў» ушын жер майданларын, дийқанлардын аўыл хожалық қураллары менен күш-қәлик-лерин есапка алыў менен шуғылланыўы тийис болды.

1918-жылы 25-апрельде Өмиўдәрья бөлими атқаруў комитети орайдын 1918-жылғы «Жерди социализациялаў хәкқындағы нызамы» тийқарындағы жобаны тастыйықлады хәм арнаулы қарар қабыл етти. Онда жер қорынын есабын алыў, жер хәкқындағы ески «қазыхатларды» бийқарлаў, жерди дийқанларға жер бериў туўралы арзаларын қараў, ири жер ийелеринин мүлкин конфискациялаў, Төрткүл районы аймағында Истемес көли қасындағы дәслепки аўыл хожалық коммунасын дүзиў көрсетилди².

1918-жылдын екынши ярымынан баслап Өмиўдәрья бөлиминде сиясий жағдай өзгере баслады. Хийўаға қараслы шөл жағалықтан орыс пуқараларынын Өмиўдәрья бөлиминде көшиўи басланды. Хийўа ханлығындағы ҳүкиметтин өзгеруўи Түркстан Республикасы Халық Комиссарлар кеңесин тәш-үишлендирди. Өмиўдәрья бөлиминде Чаржоў хәм Ташкент қалаларынан Н.Шайдақов, В.Кемпчинский, А.Коноплев басшылығындағы қызыл гвардияшылар отрядлары жиберилди. Петро-Александровск қаласы большевиклер ҳүкиметинин

¹ Сарыбаев К. История орошения Карақалпақстана. Нукус. «Қарсақпақстан», 1995, 127-б.

² ЦГА РК, ф.12, оп.1, д.16 л.70-71.

қорғанына хәм әскерий қозғалысынын базасына айналды. Қызыл гвардияшылар отрядларына сүйене отырып Өмиўдәрья депутатлары кеңеси деп өзгерилген Петро-Александровск депутатлар кеңеси 24 өнерментшилиқ хәм ярым өнерментшилиқ, пахта тазалаў заводларын, ири үй ийелеринин турак жайларын, жер қорларын, баў-бақшаларды, дәриханаларды, әскерий лазаретлер хәм емлеўханаларды мәмлекет мүлкине айландырды. 1918-жылдын ақырындағы хәм 1919-жылдын биринши ярымындағы Өмиўдәрья бөлиминдеги әскерий-сиясий жағдай: жоқарыда көрсетилген қарханаларды хәм т.б. мәмлекет мүлкине айландыруў, жәрийма салықлар салыў, қызыл гвардияшылардын азық-аўқат топлаў отрядларынын хәрекетлери, Хийўа ханлығы менен Түркстан АССРынын арасындағы әскерий қарама-қарсылықлар менен сыпатланды.

Жергиликли депутатлар кеңеслерине сайлаўлар өткерилсе де, саўдагерлер, жер ийелери, руўханылар оларға қатнасыў хуқықын айырылған еди. «Класслық гүрес» нызамларына тийқарланған бул сайлаўларда пара алыў жағдайлары жүз берип, жәмийеттин социаллық дүзилиси есапка алынбады. Жаңа ҳүкиметтин дәслепки хәрекетлери әдиллик хәм тенликтен аўлақ, бурыннан қалиплескен бағдар менен кете берди. Усы көз-қарастан қарағанда комиссарлардын бурынғы патша хәмелдарларынан айырмашылығы жоқтың қасында еди.

Патша хәкимшилиги Хорезм ўәлаятында большевиклер хәкимияты орнағанға шекем өз қураллы отрядларын услап турды. Өмиўдәрья бөлиминде бул тәжирийбе тәкирарланды. 1918-жылдын гүзинен баслап 1919-жылдын августына дейин Петро-Александровск қаласына Н.А.Шайдақов, В.П.Коноплев, В.Кемпчинский, С.Наумов, А.Л.Тимошенко, В.Церпицкий хәм т.б. басшылығындағы бир неше қуралланған жұмысшы, матрослар хәм сырт ел ләшкерлеринен ибарат отрядлар келе баслады. Олардын алдына Өмиўдәрья бөлими жергиликли партия, әскерий, кеңес уйымларын беккемлеў ушын барлық илажларды ислеў хәм «Хийўа ханлығындағы революционерлерге туўысқанлық жәрдемін көрсетиў» мәселеси қойылды. Үлкемизге қуралланған отрядлардын келиўи жергиликли халықларды тәшүишлендирди.

Хорезм халқынын тилин, үрп-әдетин, турмысын билмеўи, өзгеше шығыс дүзилисине баса-баслап кирисиўи даў-жән-

желлерге алып келди. Кызыл гвардияшылар арасында мәскү-немлик, урлык, тонаушылык жағдайлары көбейип кетті. Аксақалдарға хәм хаял-кызларға хұрмет көрсетиу кереклиги хакқындағы кызыл гвардияшыларға каратылған үндеулері «азат етиушилердин» сүрени сыпатында хәм тек қағаз жүзинде калды. Ие-илажлардын буйрыкпазлык тәртіпте болыуы пукаралардын көпшилигинин хұкиметтин буйрықларын орынлаудан бас тартыуына алып келди.

Медреселерди халық санасы ушын гүрестеги бәсекилеси деп билген комиссарлардын диний хызметкерлерге карсы «кавалеристлик атланыслары» халық арасында карама-карсылықлар туудырды. Сонын менен бирге жергиликли партия-совет шөлкемлері 1874-жылы Уралдан көшип келген казакларға карсы кадаған етиуши тураклы режесин (диний хызмет-лерди, конырау менен сыйынуу, Пасха байрамын байрамлау хәм т.б.) киргизди.

«Жер хакқындағы» Кеңес хұкиметинин декретин иске асыруу максетинде Каракалпакстанда пукаралардын жерге меншик хуқыкы бийкар етилип, жер хәм суу мәмлекетлик мүлк деп жәрияланды¹.

Бирак, кеңес хәкимияты бул хұжетлерде жер-суу хәм баска да халық байлықтарын өз ыктыярына алып, кеңеслестир-мекши болса да, бул жылларда олар толық орынланбады. Сондай-ак, 1918-жылғы Түркстанда сууғарыу жұмысларына Орай тәрәпинен ажыратылған 50 миллион сом каржы да Каракалпакстанда жумсалмады. Әсиресе, Кеңес хұкиметинин дийканларға жер бериу хакқындағы илажлары тек сүрен болып калды. Ирригация тараулары пүткиллей истен шыгып, дийкан хожалықлары толығы менен дерлик ұайранланған еди. Әлбетте, бунын баслы себеби - Кеңес хұкиметинин сиясаты нәтиже-синде урыслар пайда болды. Бул жыллары Әмиудәрья бөлими бойынша егислик жерлер еки есе, ал Шорахан участкасында үш еседен де аслам кысқарды.

Маллардын бас саны да жүдә кемип кетти. Егер кеңес хәкимияты орнамастан бурын бир хожалықка орташа үш карамалдан туура келсе, 1922-жылы еки бас карамалға да жет-педи. Көпшилик дийканлардын бир малы да жок еди. Бунын үстине ауыл хожалық егинлеринин зүрәтдиги оғда төмен-

¹ Сарыбаев К. История орошения Каракалпакстана. Нұсқа «Каракалпакстан», 1995, 128-б.

леп кетти. Мәселен, пахтаның орташа өнімдарлығы хәр десятинадан 1913-жылғы 60 пудтан 1921-жылы 38 пудка кемиди, ал баска дийканшылык егинлеринин өнімдарлығы буннан да төмен болды.

Пукаралар урысы жылларында дийкан хожалықларының ұайраншылык аухалына карамастан Кеңес хәкимияты «прод-разверстка» ямаса «әскерий коммунизм» деп аталған аграр-лык сиясатты жүргизип, дийканларды хәр төреплеме талады. Бул сиясат бойынша Кеңес хұкимети дийкан хәм шар-уалардын өндирген гәлле хәм баска да азық-ауқатларын әскер-ий тәртіп жолы менен колы-жолына карамай тартып алды. Халықтан тартып алынған дийканшылык хәм шаруашылык өнімлері Әмиудәрья бөлиминдеги кызыл әскерлер ушын пайдаланылды, ал пахта тиккелей Россия токымашыларына жиберилди. Мәселен, халықтан конфискациялау жолы менен Россияға Чаржоу аркалы жиберилген пахта талшығы 1919-жылы 24 вагон болса, 1920-жылы 138 вагонға көбейди¹. Бул жыллары Каракалпакстан ауылларында хакыйкатында да салык муғдары деген болған емес, ал ол галаба түрде әскерий тәртіп пенен Кызыл армия, мәмлекет ушын тартып алынған.

Әмиудәрья бөлиминдеги бир ярым жыл жаңа хұкиметтин, кызыл гвардияшы отрядларының хәрекетлери, надурьс миллий сиясаты үлкемизде миллий-азатлык хәрекеттин ен жайыуына алып келди. Большевиклерге карсы миллий-азатлык гүрестин биринши баскышының айырықша белгилери мыналардан ибарат еди: жәмийеттин барлык катламларының бул гүреске катнасыуы, хәрекетти рууханийлардын басқарыуы, оған казаклардын да белсене катнасыуы, үлкеде миллий гәрежизлик, еркинлик хәм азатлык идеяларының сақланып калыуы нәтижесинде жүзеге келди.

1.4. 1919-жылғы халық көтерилиси

Жаңа хұкиметке карсы көтерилистин басланыуына Әмиудәрья депутатлар кеңесинин Закаспий фронтындағы кызыл әскерлердин Хийуа топары әскерий-оперативлик штабына жоллаған көрсетпеси себеп болды. Көрсетпедө

¹ Сарыбаев М. История хлопководства Каракалпакстана. (1873-1841 гг.) // Автореф. канд. дисс. Нөкис. 1998. — 10-б.

«Үшінші Зайыр казак жүзлігінин буржуазиялык элементтерин, керек болса, жүзліктин хәммесин куралсыздандырыу, оннан кейин буржуазиялык элементтерден жәрийма салығын өндирип алыу кереклиги» тәрийпленген.

1919-жылдын июнь айынын акырында Шымбай участкасы Зайыр поселкасына кызыл әскерлердин Хийуа топарынын аткарыу комитетинин айрыкша уәкили Ф.Липовский, Нөкис гарнизоны баслығы И.В.Гадецкий курамындагы арнаулы әскерий комиссия жиберилди. Бул комиссия машкаланы шеше алмады, себеби Үшінші Зайыр казакларынын жүзліги комиссияға бойсынбады. Артиллерия дивизионынын командири С.Агаповтын ураллы казак А.Парадиевти атып өлтириуи жағдайды және де кескинлестирип жиберди. Еки арада әскерий карама-карсылык шараят жүзеге келди.

200 ден аслам ураллы казаклар бала-шағаларын Зайыр калдырып өзлери Шымбай каласына жәмлесе баслады. 1919-жылдын 29-июлинде Әмиүдәрья депутатлар кенесинин карары менен Шымбай каласына Түркстан орайлык аткарыу комитетинин ағзасы, Хийуа хукимети жанындагы Россиянын кен хуқыклы уәкили А.Н.Христофоров басшылығындагы айрыкша комиссия жиберилди. Бул комиссия курамына Әмиүдәрья бөлиминин 17 партия-совет хәм әскерий басшылары кирди, олардын ишинде Әмиүдәрья депутатлар кенесинин аткарыу комитетинин баслығы И.Н.Касьяненко, Түркстан Компартиясы Әмиүдәрья комитетинин баслығы Т.Ф.Фролов, Ревтрибунал хәм реваукамлар кеңесинин баслығы И.И. Бринкман, әскерий бөлимнин баслығы Н.Сладков, миллетлер бөлими баслығының орынбасары М.Юнусов, милиция баслығы А.Шпенев, азык-ауқат отрядынын уәкили Ф.Липовский, жер-суу бөлиминин баслығы Ө.Тынымбаев, байланыс бөлиминин баслығы Бородихинлар бар еди. Олар Шымбай участкасында тәртип орнатыу хәм Үшінші Зайыр казаклар жүзлігин куралсыздандырыу максетинде тек 14 әскерден туратуғын отряд пенен шыккан еди. Комиссия ағзаларынын ураллы казаклар атаманы М.Фильчев пенен сөйлесиүлери белгиле бир шешимге алып келмеді. Комиссия Шымбай кенеси аткарыу комитетин таркатып жиберди. Орнына Шымбай участкасы ревкомын дүзди хәм И.И.Бринкман онын баслығы болып тайынланды.

Шымбай участкасындагы сиясий-әскерий күшлердин жағдайын тусинген комиссия 10-августта Петро-Александровсктен жардем соралған. Ол жерден Шымбайға куралланған Н.М.Сладков, Замысляев басшылығындагы 80 әскерден ибарат отряд жиберилген. Олар 20 арбада снаряд, патрон, азык-ауқат алып шыкты. Отряд 14-август күни басында Инаят болыс болған көтерилсшилер тәрөпинен Тазкарада куралсыздандырылды. Сол күни Шымбайда бас көтерген көтерилсшилер комиссия ағзаларын камакка алды. Бул уақытта өзін-өзи корғау отрядлары 2000 нан аслам адамнан туратуғын еди. Бир неше күннен соң Нөкис камалы алынды. Мойнак атауы депутатлар кенесинин ағзалары Мойнакты таслап, ашык теңизге шыгып кетиуге мәжбүр болды.

Солай етип, 1919-жылдын 17-августына келип Шымбай участкасы, Мойнак балык аулау районы аймақлары көтерилсшилер қолына өтип, Әмиүдәрья бөлиминин арка районында халык хукимети орнады.

1919-жылы дүзилген халык хукиметине абыройлы карақалпақлар Убайдулла Бауәтдинов (Хан Максым)¹, Ибрайим Әлилов, Инаят Ниязов, Сейтназар Пирназаров, Қутлымурат (Бала-бий), ураллы казаклар Шишенков, Сальников, Гутарев, Божедомов, Шевелев хәм т.б. кирди².

Көтерилс басшылары Россиянын Орайлык хукимети менен келисимге келиуи мүмкин екенлигин билдирди.

Көтерилс баскарыушылары Хорезм оазисиндеги кеңеслерге карсы қозғалыс басшысы Жөнейит хан менен байланыс жасалды. Ал Жөнейит хан болса «Әмиүдәрьянын он жағасындагы бирден-бир нызамлы хукимет» деп көтерилсшилер дүзген халык хукиметин тән алды. 1919-жылдын 30-сентябрин-

¹ Убайдулла Бауәтдинов (1887-1956-ж.ж.): «Халык арасында Хан Максым аты менен белгиле болған ийшан ауладын. Онын бабасы Имам ийшан XVIII әсирдин акыры-XIX әсирдин басында карақалпақ халкын жәмлестиреуле сатнаскан болса, атасы Атаулла ийшан хәм онын балалары халықты саўатандырыудын басында турған. Жаслығына карамастан, Хан Максым Октябрь аударыспағы уақтында Шымбай участкасын басқыншылар топылысынан корғауды шәксілестиреуге қатнасты.

² Халык хукимети курамына Қоныраттын бұрынғы бийи Қутлымурат Балабий де кирип, өзлинген ис алып барғаны ушын Хийуа ханы тәрөпинен құдаланып, ол нөкерлери менен Әмиүдәрья бөлимине өтип, Зайыр жүзлігине кирген.»

³ Қашанов Б.А., Сейтназаров М.С. Революция? Вторжение? События в Хивинском ханстве в 1919-1920 годах. Нукус: «Билим», 1997.

де бурынғы империяның Азия бөлиминдеги Россия бас әскербасысы адмирал Колчак Омск каласынан Жөнейит ханға Хийўа ханлығында большевиклер менен түреске куралланган күш топлау үшін жәрдем көрсетиу мақсети менен Хийўаға әскерий миссия жиберди. Полковник Худяков басқарған 8 офицер хәм 130 ураллы казаклардан ибарат бул миссия Хожели каласына келди.

1919-жылдың 2-октябринде Гурьев (Атырау) каласынан ураллы ак армиясының әскербасысы генерал Толстов Жөнейит ханға «халык комиссарларының унамсыз хәкимлигин тезирек қулатыу тилегин» билдирип, Хожели каласына 120 га жақын казаклардан ибарат отряд жиберди.

Солай етип, 1919-жылдың ноябринде Әмиўдәрьяның он жағалауына кенес хәкимиятының өмир сүриўиниң өзи қауип астында турды.

1919-жылдың октябрь айының ақырында Хийўа аймағында Жөнейит хан диктатурасына қарсы жұмысшы өнермент хәм дийканлардың көтерилиси жүз берди, ноябрь айында кураллы қозғалыс Қонырат, Хожели, Гөне Үргениш беклигинде басланды. «Большевиклерге қарсы көтерилиске мусылманлардың қатнасыуы жүдө қайғылы хәм бизин Хийўадағы сиясатымыздың өзгериўин талап ететуғын ўақия»,—деп жазады Түркстан АССРы сыртқы ислер министри С.Турсынходжаев. Бирак бул дауыс Колчакты жениўшилердің дәбдебели марапатлау жағдайында еситилмей қалды. «Азия революциясының» сиясий хәм әскерий штабы болған Түрккомиссияда «Бухара хәм Хийўа—ишки фронт» деген жана сиясий анықлама раўаж ала баслады¹.

Усы анықламаға муўапық ол комиссия Әмиўдәрья бөлиминге үлкен дыққат аударды. Түрккомиссия өзиниң қол хуқыклы ўәкили Г.Б.Скаловтың комиссиясын усы үлкеге жиберди. Түрккомиссия тәрөпинен берилген Г.Б.Скаловтың мандатында «Хийўа қаўимлерине күш аркалы жәрдем көрсетиу ўақтың белгилеу мәселесин шешиу хуқықы» бериледи хәм де оған Хийўа шөгарасынан өткен ўақытта Кенес әскерлериниң хәрөкетлерине сиясий басшылық етиу де жүкленеди.

¹ Кошанов Б.А. Революция или вторжение? Хива в 1919-1920 гг. // Научное и культурное наследие человечества к третьему тысячелетию. Материалы международного симпозиума, посвященного 2500 летию Бухары и Хивы. Ташкент, 1997. — 274 — 275-66.

Г.Б.Скаловтың қол астына Н.М.Щербаков басшылығындағы қызыл армияшылар батальоны берилди. Өз гезегинде Закаспий фронтының басшылары Н.А.Паскуцкий, М.Е.Мжельский, А.П.Соколов Чаржоу депутатлар кенеси атқаруу комитетине «Петро-Александровск гарнизонын ири хәм ен баслысы- сиясий күш пенен толықтыруу мақсетинде, ол жерге Чаржоу коммунистлер ротасын жибериуди» усынды. Усы барлық күшлер «Закаспий фронтының Петро-Александровск топары» деп есапланып, олар 1919-жыл 17-августта Н.А.Шайдаков хәм Г.М.Рыжков басшылығында Әмиўдәрья бөлиминге кирип келди. 11-ноябрьде Н.А.Шайдаков Нөкис қорғанын басып алды, бирак бул Хорезм оазисиндеги әскерий-сиясий жағдайға өзгерис алып келмеді. Түрккомиссия ўәкиллери сөйлесиўлер жүргизиўге мәжбүр болды. Ақсақаллар менен гүрринлесиу, көтерилис басшылары менен сөйлесиўлер натийжесинде қадаған етиўши қағыйдалардың жоққа шығарылуы, ен баслысы-1919-жыл декабрьдеги Әмиўдәрья ревкомын қайта дүзиу-булардың барлығы парахатшылық шөртнамасына қол қойыуға имканият жасап берди. Бирак Түрккомиссия ўәкиллериниң усынысынан М.Фильчев, Хан Максымлар жуўмақ шығарыуға асыққан жоқ. Тек 1920-жылдың 18-февралында ғана Түрккомиссиясы ўәкили Г.Б.Скалов пенен Қарақалпақстандағы халық-азатлық гүресиниң басшылары арасында питимге қол қойылды. Шымбай участкасында ўақытша ревком дүзилди. Болыслықларда 5 адамнан ибарат пукаралардың комитетлери сайланды. Казаклардың үрп-өдетлерин, социаллық-мөдений, турмыс жағдайларын хәм өзгешеликлерин есапка алып, өзин-өзи басқаруу рұқсат етилди.

Зайыр казак жүзлиги ендигиден былай тек Әмиўдәрья жағалығын қорғау үшін пайдаланатуғын болды. Питимге Түрккомиссия ўәкили Г.Б.Скалов, Шымбай участкасы қарақалпақларының ўәкиллери Бегли ахун Мухамедов, Хасан молла Осалиев, казаклардан В. Егоров, Конев, К.Гушин, Шапошниковлер қол қойды¹.

Усы келисимнин тийқарғы режелери 1920-жылы 20-майда Закаспий фронты әскерлериниң Әмиўдәрья топары басшысы менен қарақалпақлар хәм казаклар арасында тастыйықланады.

¹ Досумов Я.М. Каракалпакия в годы гражданской войны (1918-1920-гг.). Нукус, 1975. — С. 118.

Алдыңғы келісімге қосымша бұл питим шәрттері бойынша Шымбай участкасы атқарушы комитетіне Зайыр казактарынан хәм Әмиүдәрьяға көшип келген орыслардан еки ўәкилден киретуғын болды. 40 адамнан ибарат Зайыр казактарының шегараны қорғау отряды Әмиүдәрья жағалығын хәм тенизге қуяр жерден Шымбайға шекем аймақты қорғайтуғын болды. Бирак, соның менен бирге бұл отрядты Хорезмде кенес хукиметіне қарсы күшлерге пайдаланыуы мүмкин деген реже питимде орын алды.

Солай етип, әскерий күштин миллий хәм диний қарама-қарсылықтарды шешиўде барлық ўақытта ен күшли дәстүр болмайтуғынын түсинген халда усы питим жасалады. Әмиүдәрья бөлімінін ревкомы қайта қурылды — Н.П. Солдатов (баслық), М. Балжанов (орынбасар), Ш. Хасанов, Г. Скалов, А. Мақаев, И. Митин (ағзалары) қурамында қайта дүзилди. Биринши мәртебе комиссия орынбасары хәм ағзалары болып қарақалпақтардың, казактардың, өзбеклердин, ураллы казаклардың ўәкилтери сайланды. Жергиликли халықтардың мәлекетлик шөлкемлерде қатнасыуы 1919-жылдағы көтерілис женислери деп қаралыуы мүмкин. Әмиүдәрья бөлімінін кенеслердин қайта сайлауларын өткізиўге тайынланды.

Усыған қарамастан большевиклер комиссиялары ен ўәделерин тез арада ұмытты. 1921-жылы февральда Шымбай участкасындағы көтерілисчилердин 24 белсене қатнасышылары қамалып, сүргин етилди. Қарақум ийшан қусаған белгили тулғалар кенеслер сайлауларына қатнасыу хуқықын айырылды, Хан Максым болса Сибирьге сүргин етилди. 75 ир жер ийелеринен хәм саудагерлерден 10 млн манатқа жақын жәрийма өндирилди.

1.5. Кенес хукиметинин «әскерий коммунизм» хәм жаңа экономикалық сиясатлары

Октябрь аўдарыспағын Қарақалпақстанда иске асырып хәм оның жетискенликлерин қорғау үлкемиздин халықын көплеген апатларға алып келди: егер аўдарыспаққа шекем үлкеде 232766 адам жасаған болса, 1920-жылы 161344 адам қалды. Усы қыйыншылық жылларда 30,7 процент халық жок болып кетти. Аўдарыспақ пенен «пукаралар урысының» болы-

сы, усындай болды¹.

1919-жылдын ноябринде большевиклердин Хийўа ханлығына революцияны экспорт етиў усаған жаңа хәрекети басланды.

Түрккомиссияда Г.И. Бройдоның, С.Турсынходжаевтың паракатшылық хакқындағы усыныслары есапка алынбады. «Усы жерге танылған апатты бизлер хеш жерде көрмеген едик, — деп жазды Түркфронт ревтрибуналының баслығы И.Р. Фонштейн. — Ашық түрде турақлы әскерий тонаўшылық, оларды шөлкемlestириўиси ретинде ашық түрде тоналған затлардың көпшилигин өзлерине қалдырып бөлип берип отырған басшы адамлар штабы турыпты. Үй буйым затларын тонаў, хаял-қызларды алып кетип, оларды тутқынлар, қулар ретинде ұстап, Петро-Александровск, Хийўа базарларында сатыў, Хийўа ханы сарайларын бүлдириў, дүс келген адамды қызыл армияшылар тәрәпинен атып кетиў жағдайлары жүз берди»².

Петро-Александровск қаласында дүзилген Хийўанын «Ұақытша хукимети» баслығы Ж.Султамуратовтың айтыуына қарағанда, «Ұақытша хукимет» әскерий басшылардың хәм қызыл әскерлердин қолбаласына айланды.

Әмиүдәрья бөліми хәкимшилик жақтан көп басқышлы басқарыў қурамына ийе еди: саўатландырыў хәм судлаў тәртиби Самарканд областына, кенеслер, әскерий хәм хожалық жағынан Сырдарья областына, айырым қыян-кески ўақытлары тиккелей Түркстан АССРы Кенеслери атқарыў комитети хәм халық комиссарларына бағынышлы еди. Сонлықтан большевиклер хукимети буйрықларының орынланыуын бақлап барыў жүдә қыйын еди.

Сонын ушын 1920-жылы октябрде Түркстан орайлық атқарыў комитети Әмиүдәрья бөлімин өз шегарасында Әмиүдәрья ўәлаятына айландырды хәм ўәлаятларға барлық хуқықтарды берди. Шорахан хәм Шымбай участкалары Төрткүл хәм Шымбай уездлери етип өзгертилди. Ұәлаят орайы болып Төрткүл қаласы белгиленди. Ұәлаят ревкомы Түркстан орайлық атқарыў комитети тәрәпинен белгиленетуғын болды.

¹ Кошанов Б.А. Время великих потрясений. // Вести Каракалпастана, 1997, 20-декабрь.

² Исмаилов Г.А. Женский вопрос в Каракалпастане, 1917-1920 гг. // Вестник ККО АН РУз, 2000, № 1, с.36.

Әмиўдәрья ўалаяты ТАССР орайлық атқарыу комитетине хәм халық комиссарлары кеңесине бағынатуғын аймақтық-экономикалық хәм хәкимшилик-сиясий бирлик болып қурылды.

Әмиўдәрья бөлиминдеги «әскерий комунизм» сиясаты улыўма егислик майданның 1917-жылдағы 57 960 десятинадан 1920-жылы 47000 десятинаға кемейиўине алып келди. Пахта өниминиң муғдары 1917-жылғы 433 000 пудтан 1921-жылы 88 000 пудқа азайды. Фалле егислериниң өнимлери 1917-жыл менен салыстырғанда 3 есе, от-жемлик дақыллары - 3,5 есеге кемейди. 1917-жылы маллардың бас саны 566 000 болса, 1921-жылы 201 000 басқа шекем азайды. Областта егислик жер майданының 75 проценти шығырлар менен суўғарылатуғын еди, ал 1921-жылы 265 000 шығырлар тек ғана 9145 ғана ислеп турды¹.

1921-жылдан баслап кеңес хукимети «әскерий комунизм» сиясаты орнына «жана экономикалық сиясат» жүргизе баслады. Бул бойынша аўыл хожалығында хәм халық хожалығының басқа да тараўларында жеке меншиклик хәм жеке саўып қатнасықларының раўажланыўына руксат етилген өзгешелигине ийе «әскерий комунизм» сиясатының орнына жана экономикалық сиясат енгизилген еди. Бирак, бул жана экономикалық сиясат капитализмге алып баратуғын көте сиясат ретинде 30-жыллардың 2-ярымында тоқтатылды. Карақалпақстан жағдайында жана экономикалық сиясат хуким сүрши турған дәўирдиң өзинде «әскерий комунизм» сиясаты да даўам ете берди. Ал, «жана экономикалық сиясат» бойынша дийқанларға ижараға пайдаланыўға жер берий хәм салық муғдарын белгилеўден басқа айтарлықтай хеш нәрсе исленбеди. Жана экономикалық сиясат жыллары азық-аўқат салық отрядлары менен ГПУ хәм милиция уйымларының ўәкилдері дийқан хожалықларын талаўды күшейтип жиберди. Бундай нызамсыз хәрекетлер ақыбетинен Түркстанда, әсиресе Карақалпақстан аўылларында әсирлерден берли даўам етпекши қиятырған жәмийетлик сиясий хәм хожалық дәстүрлері бузылды. Бул сиясат большевиклик әскерий зорлық сиясаты еди. Сонлықтан кеңес хукиметиниң бул аграрлық илаждарының

¹ Досумов Я.М. Очерки истории Каракалпакской АССР. 1917-1921. Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1960. — с.212-215.

дийқанлардың наразылығы күшейди хәм кеңес хәкимиятына қарсы бас көтериўлер даўам етти. Карақалпақстандағы кеңес хукиметиниң усы жыллардағы жер-суў реформасы бойынша илаждары Түркстанның басқа бир қатар областларына қарағанда әдеўир соңырақ өткерилди. Деген менен аўылларды кеңеслестириў мақсетинде хәр түрли «аўқамлар», «жолдас-лықлар» дүзиле баслады. Олардан Карақалпақстанда көбирек таралған «Қосшылар аўқамы» болды. Ол 1921-жылы шөлкем-лестирилип, оның қурамына 5 мың жерсиз хәм аз жерли дийқан хожалықларын жәмледи. Және де усы жыллары аўылда «Тоз», «Артель», «Мелиоративлик жолдаслық», «Коммуна» қусаған хожалық шөлкемлері дүзилди¹. Бирак, бул хожалық шөлкемлериниң хеш қайсысы да аўыл хожалығын қайта тиклеў уазыйпасын шеше алмады хәм Карақалпақстанда аўыл хожалығы өнимлериниң өсиў пәти Октябрь аўдарыспағынан бурынғы дәрежесине жете алмады.

Бул жыллары Советлерге наразылық даўам етти. Әмиўдәрьяның оң хәм шеп тәрәпиндеги Карақалпақ районларындағы кеңес хәкимияты барлық хожалық жұмысларын, әсиресе канал хәм жаплар қазыўды бурынғысынша дийқанлардың қәрежети хәм күши менен алып барды. Буның үстине Карақалпақстанның тәбийғый өзгешеликлері топырақтың қаттылығы себепли ирригациялық жұмыслар дийқанлардың оғада көп мийнетин талап етти. Егер Түркстан республикасының басқа областларында 1 десятина жерди суўғарыў ушын 1 манатлық мийнет жумсалса, Әмиўдәрья областында 20 манатлық мийнет жумсалар еди². Бирак, кеңес хәкимияты Карақалпақстанның бул өзгешелигин есапка алмады.

Қазыў жұмыслары тийқарынан Шорахан уездиндеги Шорахан, Төртқұл, Бозжап, Ширим, Ханжап хәм Бийжап, Шымбай уездинде Қуўаныш-жарма, Кегейли, Бесжап, Дәўлетжарған хәм басқа да улыўма узынлығы 1500 шақырымнан аслам ирригациялық тармақларында жүргизилди.

1921-жылы қазыў жұмысларына 16 мыңнан аслам қазыўшы топланды, олар тек магистраль каналларда 731370 жұмыс күнин сарп етти.

¹ Сарыбаев К. История орошения Каракалпакстана. Нукус: «Каракалпакстан». 1995, 137 — 138-б.

² Сарыбаев К. История орошения Каракалпакстана. Нукус: «Каракалпакстан». 1995, 138-б.

Усы жылы Шорахан каналы 3130 адам колы менен 40 күн казылып хэм кеңейтилип, оған дийканлардын 124400 жумыс күни сарп етилди.

Дийканларды казыўға топлаўға областлык суў хожалығы хэм 2 суў округи (Шымбай хэм Шорахан) хызметкерлеринен баска Кеңес хукиметинин ауыллык хакимиятларынын барлығы катнасты, хэттеки, Каракалпакстанда еле даўам етип атырған азык-аўкат жыйнаў отрядлары оларға жәрдем етти. Олар дийканларды бурынғысынша зорлык-зомбылык пенен азаптап, казыў каздыратуғын еди.

Сонын менен бирге хожалык жумысларын жүргизиў хэм шөлкемлестириўде көп унамсыз хәрекетлерде болып турар еди. Мәмлекет тәрәпинен ауыл хожалык жумыслары ушын бөлини шығарылған күш-көликлер, курал-жарак хэм тукум дәнлер көбисинше баска максетлерге жумсалар еди. Сондай-ак ирригация жумыслары ушын ажыратылған мәмлекетлик көрежетлери де тиккелей казыўшылар ушын емес, ал казыўды шөлкемлестириўшилер хэм курал-сайманлар ушын жумсалар еди.

Бул жыллары Кеңес хукимети халыкка хәр тәрәппе зорлык ете баслады. 1922-жылы июньде Орайдын тиккелей көрсетпеси менен кабыл етилген карар бойынша курғын хожалыкларға салынуатуғын салык көбейтилип, ол тек дийканлар емес, ал өнерментшилер, саўдагерлер хэм руўханийлерге де салынуатуғын болды. Және де, олар ирригация жумысларына да тартылды. Бул талапларды орынлаўда барлык партия-совет уйымлары, әсиресе, әскерий азык-аўкат отрядлары менен милиция бәрхәма жәрдемге келди¹. Солай етип, кеңес хакимиятының халыкты зорлаўшы отрядлары тек дийканларды казыўға топлаў жумысларына ғана емес, ал олардан салык жыйнаўға да араласты. Дийкан хожалыктарынан жыйналуатуғын бурынғы ирригациялык натурал салык орнына 1924-жылы ақшалай салык енгизилди. Бул салык оғада ауыр болды, оны хакыйкатында тек байлар емес, ал дийкан хожалыктарынын бәри төледі. Мәселен, Шымбай уездиндеги барлык 14002 хожалыктын 9000 ға шамаласы косымша ақшалай ирригациялык салык төледі. Бул салык хәр жылы 15-миллион жыйналып болыўы керек еди.

¹ Сарыбаев К. История орошения Каракалпакстана. Нукус: «Каракалпакстан», 1995. — 142-б.

Бул жыллары Хорезм кеңес республикасы курамындағы шеп жаға Каракалпакстан жеринде де жер-суў мәселесинин жағдайы ауыр болды. Суў шыкпағанлықтан жерлер көбинесе шығыр менен суўғарылатуғын еди. Хорезмде усы жыллары 60 мыннан аслам шығыр болып, бир десятина жерди суўғарыўға сол уақыттағы пул менен 47 манат 65 тыйын жумсалған. Ал, бир жылға шығырдан суўғарыў ушын орташа 18 миллионлык жумыс күн мийнети сарп етилген¹. Дәрьяның шеп жағасындагы дийканлар казыў хэм суўғарыўдын қыйыншылықлары менен бирге Әмиўдәрьяның суў басыў көўпине байланысты кашы шабыў жумысларында да оғада көп мийнет етер еди. Дийканлар әсиресе 1922-жылы Қоңырат хэм Хожели аймақларында Әмиўдәрья суў басқынын токтатыў ушын оғада көп кашы шабыў жумысларын орынлады.

1924-жылы Әмиўдәрьяның шеп хэм он жағалықларында үлкен суў алыў апатшылығы болды. Онда Әмиўдәрьяның ағысы менен он жағала каналлардың сағасын дегиш алған болса, керисинше шеп жағалықтағы каналлар сағасын уйык басты, суў ақпай дийканшылык оғада үлкен қәўип астында қалды. Бул апатшылык пенен неше мынлаған дийканлар айлап гүрес жүргизди. Олар Хийўа округинде 18 каналдың хэм Хожели суў округинде 12 каналдың сағасын оңлап, суў ағатуғын етти. Және де олар дәрья жағасында 100 шақырымдай жерге кашы шабыў жумысларын орынлады, Манғыт хэм Хожели арналары ушын косымша сағалар курды. Сөйтип, дийканлардың пидәкерлик мийнети нәтижесинде каналларға суў ағып, дийканшылык апатшылықтан аман қалды.

Түркстанда дийканшылык, әсиресе, пахташылык раўажланыўы ушын кеңес хукимети суў хожалығы қәнигелерин таярлаў мәселесине кеўил бөлиўге мәжбүр болды. Түркстан Университетинин қасында инженерлик-мелиоративлик факультети ашылды. 1923-жылы Ташкент, Самарканд, Ашхабад хэм Алма-Атада суў хожалығы қәнигелерин таярлайтуғын гидротехникалык училищелер ашыў мәселеси шешилди². Бирак бул оқыў орынларына Каракалпакстаннан жергиликли миллет жаслары жиберилмеді.

Каракалпакстанда суў хожалығындағы гейпара өзгерислерге

¹ КРОМА ф.175. д.26. к. 238-239.

² Сарыбаев К. История орошения Каракалпакстана. Нукус: «Каракалпакстан», 1995. 147-б.

карамастан ирригация хэм жер-суудан пайдаланыудын жагдайы жүдә төмен еди. Каракалпакстанда суу хожалығы кәнигелерин таярлайтуғын бир де бир оқыу орны ямаса курслар болмады. Казыу жұмысларында дийканлар көрежети хәкүшенин пайдаланып, жер хэм суу мәселесине Кеңес хәкүмидарлығы кем-кемнен күшейип, халқымыздың әсирлик жер-суу қатнастары бузыла баслады.

Жана экономикалық сиясаттың енгизилиуи Әмиүдәрәя ўәлаятында бир канша елеули өзгерислерге алып келди. 1921-жылдың бәхәринде хэм жазында областта 85 артель хэм еки совхоз дүзилди. Волга бойы ашыкка дуушар болған халқымыз областтан 19521 тонна балык жиберилди. 1921-1924-жыллар ишинде үлкемизден 339521 пуд балык алып кетилди. 1922-жылы мал басы 1921-жылдағы 201 000 бастан 233 000 га көбейди. 200 ге жақын жеке меншик киши сауда мәкемелери ислеп турды. Каналлардың кеңейтилиуи хэм узайтылыуы биринғы кашылардың беккемлениуи хэм жаңадан салыныуы нәтийжесинде егислик майданы 54 816 гектарға жетти. 1922-жылы 2264 десятинаға пахта туқымы егилеп 209 797 пуд пахта өнимини алынды. Пахта областтың барлық товар өниминин 47,3 процентин курады. 1923-жылы 22 жеке меншик балык кәрханалары область бойынша балык өниминин 62,1 процентин берди.

Соның менен бирге жана экономикалық сиясаттың жүргизилиуи Әмиүдәрәя областында көбирек сийасий әҳмиетте ийе еди. Онын жүргизилиуи ўақтында 507 хожалыкка тек гана 1147 га жер бөлинип берилген еди. Әмиүдәрәя областы коммунистлеринин IV конференциясында қабыл етилген қарарда «Хәр жылы гедейлер менен жерсиз дийканлар саны азаймай, керисинше көбейип баратырғанлығы» атап көрсетилди.

Каракалпакстанда Кеңес хәкүметини сиясатынын алты жыллық нәтийжелерин ири мәмлекетлик ғайраткер Алдаяр Досназаров тәрәпинен 1924-жылдың октябринде И.Сталин хэм В.Молотовқа айтқан сөзлеринен билиуге болады: «Барлық жұмыс, - деп көрсетеди ол, - ең хәлсиз қарсыласыу жолы менен алып барылды, яки революцияға шекемги миллий қатнастарды сақлап қалыу принципинде, ал ол принципте каракалпаклар массасы партия хэм кеңеслерде толық қатнасыу ҳқықына ийе болмады... партиялық жұмыстың басына хәр түрли жоллар менен социаллық жақтан зыянлы элемент келди».

олар областымыз тийкарғы пукаралары-каракалпаклардың талапларын кулакка аспай, хеш бир уялмастан бир-бирин жаманлап, топарларға бөлиу менен шуғылланды. Оннан кейинги жылларда усы адамлар хәкүмет басында болып, олардың себебинен орыс тилин билмейтуғын қаранғы каракалпаклар яки кеңеслер жағынан - облысполкомнан, яки партия жағынан-обкомнан хеш қандай жәрдем көре алмай келди, ал сол жерлерде каракалпак гедейлерине жол бермей киятырған миллий акулалар отырған еди». А.Досназаров пукаралардың «80 процентин курайтуғын каракалпаклар ауыл хожалығында жұмыс ислеп, балык аулап, пахта егип, өз мийнетиинин нәтийжесин сыртқы базарға шығара алмай келди» деп тәрйиплейди. «Каракалпаклардан хеш бир адам партия хэм кеңес мектеп-леринде оқыу мүмкиншилигине ийе болалмады, тек хәкүмет басында турған хэм оларды қоршап турған миллий топарлар аздалары гана оқыуға жоллама алды. Нәтийжеде каракалпаклар өз арасынан бирде бир хызметкер бөлип шығара алмады. Каракалпаклар жасларынын умтылыслары тийкарынан үлкен қарсылыкка ушырап келген еди»¹,—деп келтиредди.

Солай етип, 1917-1924-жыллардағы Каракалпакстандағы большевиклердин «миллий сиясаты»нын алты жыллық нәтийжелери усындай болды. Большевиклер тәрәпинен жүргизилген миллий сиясаты каракалпак халқының әрман-ойларына сай емес болып шықты. Миллий ғәрезсизлик ушын гүрес жалғаса берди...

¹ Қожанов Б.А. Алдаяр Досназаров миллетшил ме еди? //Арал, 1993, №1.

КАРАКАЛПАКСТАН ТОТАЛИТАР ДУЗИМНИН КӘЛИПЛЕСИҮИ ДӘҮИРИНДЕ (1925-1941-ж.ж.)

2.1. Каракалпак миллий мәмлекетшилигинин қайтадан тиклениуі

Совет властының орнауының биринши күнинен баслап бөлимдеги хукимет басына рус хәм баска европалылардың уәкиллери отырып алды. Олар 1917-1924-жыллардың дауамында каракалпак халқының миллий мәмлекетлигин тиклеу тууралы хеш қандай мәселе қозғамады. 1920-жылы Әмиўдәрәя бөлими областқа (ўәлаятка) айландырылды. Бул жағдай оны Автономияға айланыуына соның менен мәмлекетшиликти тиклениуіне тийкар болыуы мүмкин еди¹. Бирақ ол басшылар бул мүмкиншиликтен пайдаланыу тууралы да ойламады. Уәлаятты хәм оның еки уездин бурынғыша Россиядан келип аламлар басқарыуын дауам етти.

Оның үстине Советлер орнатқан тәртип жергиликли халықлардың үрп-әдетлерин есапка алмады. Сонлықтан жергиликли халық биринши жыллардан-ақ Совет хукиметине қарсы хәрекет жасауға мәжбүр болды. 1919-жылы Шымбай уездинде Совет хукиметине қарсы үлкен көтерілис қалып шықты. Сол жылы жазда Шымбай қаласында көтерілисшілер тәрәпинен Әмиўдәрәя бөлимнің басшылары (14 адам) өлтирилди. Август айында оларға жәрдемге жиберилген 80 аслам әскерлер Шымбайға жақын Тазғара деген ауылда қатерилисшілер тәрәпинен қыйратылды. Көтерілиске Шымбай уездинин барлық 12 волостының уәкиллери қатнасалы. Булар Нөкис волости болысы Инаят басшы роль атқарды. Көтерілистің тийкарғы мәксети мәмлекетликти тиклеу хәм хукиметти жергиликли халықлардың уәкиллеринин қолына берип, әдилликти орнатыудан ибарат еди. Бирақ көтерілис сол жылы қызыл әскерлер тәрәпинен аяусыз бастырылды, көп қатнасканлардың бир қатарлары атыу жазасына буйырылды, көпшилиги қамалып кетти. Сонда да бул жазалаулар халық хәрекетлерин тоқтата алмады.

¹ Ахунжанов Л.М. Становление и развитие национальной государственности в Каракалпакстане. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. Ташкент, 1993. 16-б.

1920-жылы апрель айында Хийуа ханлығы қулатылды хәм оның орнына Хорезм Халық Совет Республикасы (ХХСР) дузилди. Сол жылдың ортасында Бухара әмирлигинин орнына Бухара Халық Совет Республикасы (БХСР) орнады. Бул уәқыялар Каракалпакстан халықларына күшли тәсирин тийгизди. Әсиресе Орта Азияда жасайтуғын өзбек, түркмен, төжик, қырғыз, казак халықларының өзлеринин миллий мәмлекетлерин тиклеу ушын болған 1924-жылғы «Миллий шегараланыу» деп аталған хәрекетлери хәм олардың мәксетлерине ерисиуі каракалпак халқын да өз әрманларын иске асырыу ушын руўхландырып жиберди.

Бир неше жыллардан берли өз миллий гәрәзсизлиги, мәмлекетшилиги ушын гүресип киятырған каракалпак халқының арзыу-әрманларын иске асырыу ушын оның ең әдиўли уллары—Аллаяр Досназаров, Әбиу Қудабаев, Өтенияз Бекимбетов, Ораз Ерманов, Ибрайим Бекимбетов, Қаримберди Садуллаев, Қасым Әуезов хәм басқалар үлкен хызмет етти. Бирақ Әмиўдәрәя уәлаятының басшылары тийкарынан орыслардан ибарат болғанлықтан, бул уәлаяттың тийкарында каракалпак мәмлекетшилигин тиклеу қыйын болды.

Сонлықтан каракалпак мәмлекетшилигин дәрәяның шеп жағындағы каракалпак жеринде, яғный Хорезм Халық Республикасы қурамында дүзиуге туура келди.

ХХСР орайлық атқарыу комитетинин екинши сессиясы 1924-жыл апрель айында миллий мәселе бойынша арнаулы қарар қабыл етип, өз қурамында Қазак-Каракалпак автономиялы уәлаятын дүзиуге уйғарды.

Тез арада уәлаят ревкомы тастыйықланды. 1924-жыл май айында Хорезм Республикасы орайлық атқарыу комитетинин IV сессиясы пайтахты Хожели қаласы болған Қазак-Каракалпак автономиялы уәлаятын дүзиу хаккында қарар қабыл етти. Оның қурамында төрт болыслық—Хожели, Гөнебазар, Жанақала хәм Қонырат болыслықлары және еки қала—Хожели, Қонырат кирди. Олар өз ишине 90 аксақаллар кенестерин қамтыды. Қазак-Каракалпак автономиялы уәлаятында 43778 каракалпак жасалы¹.

Хорезм республикасының қурамында Қазак-Каракалпак автономиялы уәлаятының дүзилиуі каракалпак халқының

¹ Савиен Р.Х. История создания и развития Казахско-Каракалпакской автономной республики в составе Хорезмской республики, 1920-1925 гг. Авторефер. дисс. канд. ист. наук. Нукус, 2000.

бирден-бир миллий мәмлекет болып тиклениуинин ең ахмийетли баскышларының бири болғаны хаққындағы хақыйкатты атап көрсетиу керек. Бул карақалпақ халқының өз мәмлекетшилигин тиклеу сыяклы қыйын, қайғы-хасиретли, ал гейде апатлы процессиниң басланыуы болды. Хақыйкатында да Аллаяр Досназаров, Ибрайым Бекимбетов, Өтенияз Бекимбетов қусаған азаматлардың оғала үлкен күш салыуларының нәтижесинде большевиклик орай Әмиүдәрә бөлиминде карақалпақлардың мәмлекетшилигин тиклеу мәселесине дыққат аударыуға мәжбүр болды.

АЛЛАЯР ҚОРАЗ УЛЫ ДОСНАЗАРОВ
(1896 — 1937)

Аллаяр Досназаров

Аллаяр Досназаров 1896-жылы Әмиүдәрәя бөлими Шымбай уездиниң «Көк өзек» болысында дийқан шаңарағында тууылған. 1913—1918-жыллары аяулында шопан, кейин Хийуа қаласындағы «Ярослав» пахта тазалау заводында рабочий, Төрткүлде аптека қарайыны болып ислеген. 1918—1921-жылларда Қызыл Армия қатарында хызмет өткен. 1921—1923-жылларда Москвада Шығыс коммунистлик Университети студенти. Қоңырат районлық партия комитетиниң жууаплы секретары, Шымбай уезди партия комитетиниң үгит-насият бөлиминиң баслығы болып ислеген.

1924-жыл апрель-август айларында Әмиүдәрәя областылық комитетиниң қадағалау комиссиясының баслығы уезди дағалау комиссиясының баслығы уезди пасын атқарған. 1924—1925-жылларда Қарақалпақстан автономиялы областлық шөлкемлестириу комиссиясының баслығы Қарақалпақстан автономиялы ўәлаяты шөлкемлестириу бюросының жууаплы секретары. 1925-жылдың апрелинен баслап Қарақалпақстан қызыл милициясының сиясий комиссары болып ислеген. 1926—1930-жылларда Москвадағы Жоқары партия университетти КВТ студенти. А. Досназаров 1930-жылы Башкурт АССР ында Совет аппаратын тазалау бойынша комиссияның баслығы болып сайланды. 1931—1934-жылларда Москвадағы «Металлстрой» трестиниң басқарыушысының орынбасары, кейин «Металлист» заводының директоры лаўазымында иследи. «1929-жылғы Тахтакөпир қозғалысының басшылық еткен контрреволюциялық хәрәкетке қатнасқан» деген

жала-дөхмет пенен А. К. Досназаров 1935-жылы 15-январда Москвада НКВД төрепинен қамаққа алынады. Оны СССР Жоқарғы Судының әскерий коллегиясы РСФСР ЖК 58-8-статьясы менен айыпплап, 10 жыл мүддетке қамақ жазасына ҳүким етеди. 1937-жылдың 10-ноябрь күни А. Досназаровты НКВД Ленинград областлық басқармасының айрықша «үшлик» топары жоқары жаза — атыуға қарар етеди. Хүким 1937-жылы 8-декабрде Беломор-Балтика каналына 40 километр қашықлықтағы Кем станциясы жанында орынланды. А. Досназаров 1968-жылы 27-сентябрде ақланды.

Нәтижеде 1924-жыл 14-октябрде СССР орайлық атқарыу комитети Россия Федерациясы курамындағы Казакстан автономиялы республикасына киретуғын Карақалпақстан Автономиялы ўәлаятының дүзилиуи хаққында қарарды тастыйықлады. Әсирлер бойы әрман еткен ғәрезсизлик хәм мәмлекетшилик хақыйкатында жақынласқандай болды.

Бирак бул аўкамлық республика — автономиялы ўәлаят принципиндеги баскышпа-баскыш мәмлекетшиликти тиклеу еди. Карақалпақстан халқының өзиниң нағыз ғәрезсизлиги хәм хақыйкый суверенитети ушын гүреси еле алдында еди. 1925-жылдың 12-19-февралында Төрткүл қаласында болып өткен Карақалпақстан Автономиялы ўәлаятының биринши шөлкемлестириу съезди хәммеге «Карақалпақстан автономиялы ўәлаятының дүзилиуи хаққында декларация» жәриялап, Автономиялы ўәлаят түринде миллий мәмлекетшилигиниң тикленгенлигин хәм оның Казакстан АССРына киргенлигин нызамлы түрде тастыйықлады. Карақалпақстан Автономиялы ўәлаятының атқарыу комитетине халықтың белгили ўәкиллеринен ибарат 54 адам сайланды: баслығы Ә.И.Қудабаев, орынбасарлары—А. Әйтешев, Т.Напесов, ағзалары—А.К.Досназаров, И.Бекимбетов, Қ.Әуезов, Ж.Аташев, Ә.Бекимбетов, О.Ерманов, Е.Кожуров, Д.Курбанбаев, К.Садуллаев х.т.б. болды. 1925-жылы 15-19 апрелинде Қызыл Орда қаласында болып өткен Советлердин V Пүткил Казакстан съезди, Карақалпақстанды Автономиялы область есабында Казакстан АССРының курамына алыу туўралы қарар қабыл етти. Ол қарар 1925-жылдың 11-майында Советлердин XII Пүткил Россиялық съездинде биротала тастыйықланды. Карақалпақстан Автономиялы областының режеси-хуык статусы 1926-жылдың 12-ноябринде Казакстан АССР Орай-

лык аткарыу комитетинин президиумы тәрәпинен бекитилди. Бул реже каракалпак мәмлекетшилиги тарийхында Конституция ретинде пайда болған биринши тарийхий дерек болып есапланады. Мәмлекетти баскарыу иси Каракалпакстанда көп жылларга дейин яғный Конституция қабыл етилгенге дейин усы режеге тийкарланып ис алып барылды. Бул режеде каракалпак тили биринши мәртебе мәмлекетлик тил деп жәрияланды.

ӘБИҮ ИРЖАН УЛЫ ҚУДАБАЕВ
(1899 — 1938)

Әбиү Қудабаев

Ә. И. Қудабаев 1899-жылы Тамбов районы «Қызыл кум» ауылында көмбәгәл дийқан шаңарағында тууылған. Дәслеп батрак, қайықшы болып иследи. 1913—1916-жылларда жергиликли-рус училищесинде, кейин бир жыл жоқарғы басланғыш училищесинде оқыды. 1919—1922-жыллары ол Қызыл Орда, Шымкент хәм Ташкент ЧК (Айрықша комиссия) органдарында жууаплы жұмысларда болды. 1922—1924-жыллары Алматы обкомының жууаплы хаткери, Қызыл Орда Аткарыу комитетиниң баслығы, ал 1924-жылдың сентябринен 1925-жылдың февралына шекем Әмиўдарья областлык аткарыу комитетиниң баслығы, КАОның ревком баслығы лауазымында иследи. 1925—1929-жылларда Әбиү Қудабаев ВКП (б) Қарақалпақстан обкомының биринши секретары болып иследи.

1929—1932-жылларда ол Москва Шығыс халықлары мийнеткешер коммунистлик университетинде оқыды. 1932—1935-жыллары Орта Азия сиясий бюросында инструктор, Ташкент қалалық партия комитетинде бөлим баслығының орынбасары, Төменги Шырша райкомының биринши секретары ўазыйпаларын атқарды. 1935-жылдың ноябринен 1937-жылдың сентябрине шекем ол Хожели райкомының биринши секретары, кейин Қарақалпақстан жер ислер халық комиссары болып иследи.

Қарақалпақстан автономиялы областын дүзиўге белсене қалысқан көрнекли мәмлекетлик искер Әбиү Қудабаев «халық душман» айыбы менен 1937-жылы 15-сентябрьде ҚҚАССР НКВД тәрәпинен қамаққа алынды.

¹ Ахунджанов Л.М. Становление и развитие национальной государственности в Каракалпакстане... 17-б.

1938-жылдың 13-октябринде СССР Жоқарғы Судының өскерий коллегиясында Өзбекстан ССРы Жынаят Кодексиниң 58-, 63-, 64-, 67-статьялары менен тийкарсыз айыпланып, Ә. И. Қудабаев ең ауыр жаза — атыўға ҳүким етилди.
1957-жылдың 4-август күни СССР Жоқарғы Суды Ә. И. Қудабаевты өлгеннен кейин айыпсыз деп тауып, биротала ақлады.

Қарақалпак халқының миллий мәмлекетлиги 160 мың кв. км аймақты алып, ол 4 хәкимшилик округке бөлинди: Төрткул, Шымбай, Хожели хәм Қонырат. Ұәлаят көп миллетлерден туратуғын еди, олардан 38,1 проценти-каракалпақлар, 28,5 проценти -қазақлар, 27,6 проценти-өзбеклер, 3,2 проценти-түркменлер, 2,7 проценти- басқа миллетлерден ибарат еди. Демек Қарақалпак Автономиялы Ұәлаяты, көп миллетли мәмлекет болып есапланады. Ұәлаяттың мүмкиншиликлери онша күшли болмады—бул жерде 5 проценти тоғай массивлери, 380 745 бас мал, шегараланыу пайтында үлесине тийген 800000 рубль пулы ғана бар еди.

Солай етип, дәрьяның он хәм сол тәрәпинде жайласқан каракалпак жерлери қосылып, көп миллетли бир тутас ел Қарақалпақстан Автономиялы Ұәлаят пайда болды. Қарақалпак халқының мәмлекетшилиги тикленди. Халқымыздың бул әрманы кеңес ҳүкиметиниң ерки менен емес, ал ел азаматларының үлкен күш салыуының нәтийжесинде иске асты. Бул гүресте әсиресе Аллаяр Досназаровтың исми биринши орында турады. Президентимиз И.А.Каримов Аллаяр Досназаровты каракалпак халқының әдалатлык хәм теңлик, азатлык, еркинлик ушын гүрескен дәў жүреккли қахарман перзентлериниң бири деп бахалады¹.

Кеңес хәкимияты дәўиринде автономиялар дүзиў хәкимшилик-аймақтық бөлиниўи бойынша өзиниң қағыйдаларына ийе еди. Бундай автономиялар хәкимшилик хәм сиясий жақтан еки түрде болды. Бириншилердиң қатарына автономиялы Ұәлаятлар хәм миллий округлер кирсе, екиншилер қатарына автономиялы республикалар кирди. Ұақыттың өтиўи менен сонғылар аўқамлык республикаларға өзгериўи мүмкин еди. Бундай хәкимшилик-аймақтық бөлиниўлердиң барлық түрлерине өтиў ушын усы қағыйдаларға бойсыныў керек еди.

Хәкимшилик хәм сиясий автономиялардың паркы төмендегише еди: егер хәкимшилик автономиялар тек баскарыу

¹ Каримов И. Хавфсизлик ва барқарор тараккиёт йўлида, том 6. Ташкент «Ўзбекистон», 1998, 268 б.

саласына ғана таралса, сиясий автономия миллий автономиялы мәмлекет мәнисине ийе болып, ол көбирек хуқықтарға, автономиялы республикада өз конституциясына, жоқары мәнлекетлик хәкимиятына, нызамшылығына, хуқиметине хәм тары басқаларға ийе болыуы менен сыпатланады.

Ал, енди Автономиялы Ұәлаяттын өзи баска бир Союзлык Республиканың карауында турған Автономиялы Республиканың курамында болыуы, ол Ұәлаяттын мәмлекетлик хуқықларының шеклениуи хәм оның сиясий-экономикалык жактан рауажланыуының барысын пәсенлетиуи мүмкин. Россия Федерациясына киретуғын Қазақстан Автономиялы Республикасының курамына 1924-жылы кирген Каракалпақстан Автономиялы Ұәлаятының жағдайы усындай еди. Егерде Каракалпақстан Автономиялы Ұәлаяты Союзлык Республиканың Курамына тиккелей өтпесе оның мәмлекетлик жактан хәм сиясий-экономикалык жактан рауажланыуы узақ жылларға созылыуы мүмкин еди. Бул өтиу мәселесин шешіудин өзи де оғада қыйын еди.

Сонда да 1925-жылдың өзінде-ак А.Досназаров Каракалпақстанды тиккелей Россия Федерациясының курамына өткеріуді орайдың алдына қойған еди. Бирак оның бул қойған мәселеси уақтында тынланбады. Бул мәселенин шешилиуине 1929-жылы Каракалпақстанда Жәлий Максим Исметуллаевтың басшылығында Совет властына қарсы Тахтакөпир-Шымбай халық көтерілиси баслы себеплердин бири болды. Бул көтерілистин тәсири хәм Ұәлаяттын басшыларының күш салыулары Каракалпақстанның Россия Федерациясының курамына өтиуин тезлетти.

1930-жылы 20-июлде Каракалпақстан тиккелей Россия Федерациясының курамына өтті. Бул оның Автономиялы Ұәлаяттан автономиялы республикаға айналыуын тезлетти. Солай етип, еки жылдан кем уақыт өткеннен кейин ол Автономиялы республика болып, сиясий автономияға ийе болды.

Кенес автономиясының хәр қыйлы түрлеринин пайдаланылуы белгилі дәрежеде тарийхый кәлиплескен шараятлар менен, ең алды менен халықтың экономикалык-сиясий хәм мәдениет рауажланыу дәрежесі менен белгилеп берілген еди.

Жоқарыда атап көрсетілгенлердин бәри Каракалпақстан мәмлекетшилигинин рауажланыуының сыртқы көринисі ғана болса, ишки көринисі усы процесслердин «қозғаушы күші» — Каракалпақстанымыздан шыққан шахслар болды.

Қ. Әуезов 1897-жылы Шымбай уездинин Шымбай волостында туылған. Дәслеп Қасым ағуыллық мектепте, кейин медреседе оқыған. 1917 — 1920-жылларда ол дийханшылық пенен шуғылланды. Шорахандағы педагоглар таярлайтуғын курсты питкерип келип, 1923 — 1924-жыллары Шымбай қаласындағы мектепте мугаллим, интернаттың директоры хәм уездик халықбилімлендириу бөлиминин баслығы болып ислеиди. 1923 — 1924-жыллары Ташкенттеги Орта Азия коммунистлик университетинде оқыйды.

1924-жыл ноябрь — 1925-жылдың июлине шекем Қ. Әуезов Қазақстан Автономиялы областы халық билимлендириу бөлиминин баслығы болып ислеиди.

1925 — 1929-жылларда Қ. Әуезов ҚАОның Атқаруу комитетинин председатели, Қазақстан Орайлық Атқаруу комитетинин председателин орынбасары, бир уақытта АССР ишки ислер халық комиссары болып ислеиди. 1930 — 1931-жылларда Москвада Қазақстанның РСФСР дағы тұрақлы уәкили болып, ал 1932 — 1934-жылларда Қазақстан обкомының секретары, ҚКАССР Халық Комиссарлар Кеңесинин председатели уазыйпасында халқына хәдал хызмет өтті. Қ. Әуезов 1935 — 1936-жыллары тағы да РСФСР Орайлық атқаруу комитети қасында ҚКАССРдың тұрақлы уәкили. 1936-жылы апрельден 1937-жылдың 10-сентябрина шекем ҚКАССР Халық комиссары жанындағы көркем өнер басқармасының баслығы болып ислеиди.

1937-жылы сентябрь айында Қ. Әуезовқа партияға алдаушылық жолы менен кирип алып, миллетшил «төртлик» топарды шөлкем-лестиріуши ахунның баласы, Тахтакөпир көтерілисинин идеялык басшысы хәм хәзирги уақытқа дейин өзинин миллетшил көз карасынан бас тартпаған — деп айыпланып, ҚКАССР НКВД сы төрепинен қамаққа алынды. 1938-жылдың 13-октябринде СССР Жоқарғы Судының әскерий коллегиясы Өзбекстан ССР Жынаят Кодексинин 58-, 63-, 64-, 67-статьялары менен Қ. Әуезовты ең ағыр — атыу жазасына хуқим етеди. Қ. Әуезов жазықсыз 41 жасында репрессия қурбаны болды. 1957-жылы биротала ақланды.

Каракалпақстан Россия Федерациясы курамына кириуинен бастап, яғнай 1930-жылдың 20-июлинен Москвада Каракал-

Қасым Әуезов

пакстан ҳүкүметинин РСФСР Орайлык аткарыу комитети президиумы жанында тураклы ўәкиллиги ашылып, онын баслыгы етип Касым Әүезов сайланды. Бул дәўирде Каракалпакстан ҳүкүметин—ўәлаятлык аткарыу комитетин Көптілеу Нурмухаммедов баскарды.

Каракалпакстанның Россия Федерациясы курамына кирген дәслепки жылында Каракалпакстан ҳүкүмети тәрәпинен 1931-жылы 1-августта Россия Федерациясы алдында «Областын хожалык хәм мәдений курылысы хаккында» мәселе койылды. Онын баянаты тийкарында Россия Федерациясы ХКК 42 бөнттен ибарат карар кабыл етти¹.

Бул карар Каракалпакстанның экономикасын хәм мәдениатын көтерюу бойынша биринши гезектеги мәселелерди өз ишине алады.

Өлбетте, көп кырлы мәселелердин шешилиуи ушын хәр кыйлы билим тарауынан кәнигелер керек еди. Сонлыктан РСФСР ХКК халык комисариатларына Каракалпакстан турмыс талабына карап, керекли кәнигеликлердеги хызметкерлерди жиберюуди тапсырды.

Булардан баска да автономиялы ўәлаяттын бюджетлик хуқыкларын кенейтиюу мәселелери, ауыл хожалык жерлерин тексерип-изертлеп шыгыу, казылма байлыктарын изертлеу, Каракалпакстанның жана пайтахтын курыу мәселелери де шешиле баслады.

Бул карарды орынлау бойынша әмелий ислер орынлау баслады. Пахта тазалау заводлары, жонышка тазалау заводу курылды, ал 1934-жылы биринши жокары окуу орны—педагогикалык институт ашылды. Мойнак районында балык консерва комбинатының курылысы басланды. Сондай-ак жергиликли санаат кәрханалары да иске түсе баслады.

Каракалпакстанның буннан былай да раўажлануу кешешегин есапка алып, 1932-жылы 2-мартта ККА ўәлаятты аткарыу комитетинин жанынан автономиялы ўәлаятты автономиялы республикаға айландыруу мәселелери бойынша шөлкөм-лестириюу комиссиясы дүзиледи, онын баслыгы болып К.Нур

¹ Камалов С., Есбергенов Х. О государственной и общественной деятельности К.Нурмухаммедова. //Вестник ККОАНРУз, 1993, №3, с.122-128.

мухаммедов, орынбасары Д.Логинов, хаткери Досжанов, агзалары К.Әүезов, Черников, Д.Джанәлиев хәм Сергеевлер сайланды. Усы комиссияның шешими менен сол жылы 5-март күни ККА ўәлаятты аткарыу комитетинин гезексиз IV пленумы шақырылды. Онда Каракалпакстанды автономиялы республикаға айландыруу хаккында карар кабыл етилди¹.

Усы пленум карары Россия Федерациясы Пүткил Орайлык Аткарыу Комитети президиумы тәрәпинен каралып, 1932-жылы 20-мартта карар кабыл етилип, онда:

«1. Каракалпакстан автономиялы ўәлаятты онын мийнеткеш халкының тилеклери тийкарында хәзирги шегараларында Россия Федерациясы курамына федеративлик бөлеги сыпатында Каракалпакстан Автономиялы Совет Социалистик Республикасы етип кайта дүзилсин;

2. ККАССР аймағында республикалык кенеслер съезди шақырылганға шекем Каракалпакстан ўәлаятлык аткарыу комитети жокары ҳүкүмет уйымы болып есаплансын хәм оған орайлык аткарыу комитети сайлау хәм ҳүкүмет аппаратын дүзиюу ушын биринши Каракалпакстан республикалык кенеслер съездин шақырыу тапсырылсын»,—деп көрсетилди².

Усы карар менен Россия Федерациясы Пүткил Орайлык Аткарыу Комитети президиумы жанындағы миллетлер бөлиmine «ККАССР дың мәмлекетлик дүзими бойынша жагдай жойбарын» ислеп шыгыу хәм бул жойбарды тастыйыклау ушын Россия Федерациясы Пүткил Орайлык Аткарыу Комитети жакын арада болып өтетугын сессиясында карауға киргизиюу тапсырылды.

1932-жылы 11-майда Москвада РСФСР Пүткил Орайлык Аткарыу Комитети (ПОАК) ХКК «ККАССР ының мәмлекетлик дүзилиси хаккында режени тастыйыклау тууралы» карар кабыл етти².

Буннан кейин «ККАССР мәмлекетлик дүзилиси хаккында мәселе XVI шақырык Россия Федерациясы Пүткил Орайлык Аткарыу Комитети III сессиясы мәжилисинде 1933-жылы 20-январда тастыйыкланды.

¹ КРОМА 229-ф. 1-оп. 67-д. 15-б.

² КРОМА 229-ф. 1-д. 67-х. 27-п.

КӨПТИЛЕУ НУРМУХАМЕДОВ
(1903 – 1938)

Көптілеу
Нурмухаммедов

Көптілеу Нурмухамедов 1903-жылы Қоңырат округінің Соркөл волостында дийқан шаңарағында туылды. 1920-жылдан баслап Соркөл волостының хаткери болып жұмыс істейді. 1924-жылы Хийұа қаласында педагог кадрларды таярлайтуғын курсты питкеріп келгеннен кейін, К. Нурмухамедов Қоңырат қаласындағы интернатта мұғаллим, Қоңырат округлік жаслар бірлігінің жууалпы секретары, округлік билимлендіріу бөлімінің баслығы болып істейді. 1927 — 1928-жылдарда Қоңырат хәм Төрткүлде халық қадағалау комитетінің баслы лауазымларында, 1928-жылы дәслеп Қарақалпақстан Областық прокурорының орынбасары, соңынан ВКП (б) областлық коллегиясының секретары

уазыйпаларын атқарған. 1929 — 1933-жылдарда К. Нурмухамедов Қарақалпақстан Автономиялы областы хәм де ҚҚАССР Орайлық Атқарыу комитетінің баслығы лауазымында істейді.

К. Нурмухамедов Қарақалпақстанның социаллық, экономикалық, мәдениет хәм илим тарауларын рауажландырыуға ылайықлм үлесін қосқан еді.

ҚҚАССР НКВД комиссарын «К. Нурмухамедов Совет хукіметіне қарсы миллетшил контреволюциялық шөлкемди дүзген, капиталистлик мәмлөкетлердің жәрдеми менен Қарақалпақстанда капиталистлик дүзимди орнатыу үшін гүрес алып барған» деген жала, дөхмет пенен нахақтан айыпланып, 1937-жылы 20-сентябрде қамаққа алынды.

1938-жылы 13-октябрьде СССР Жоқарғы Судының әскерий коллегиясы Өзбекстан ССР Жынаят Кодексинің 64-статьясы менен айыпплап, К. Нурмухамедовты ең ауыр жазаға хукім етті.

1957-жылы 19-июльда СССР Жоқарғы Судының әскерий коллегиясы өзинің 1938-жылғы хукімин бийкарлап, айыпсыз деп тауып, оны биротала ақлады.

1932-жылы 25-майда Төрткүл қаласында салтанатлы түрде ҚҚАССР Кеңеслеринин I-шөлкемлестіриуши съезди ашылып, онын жұмысына 154 делегат катнасты. Съездге Орта Азия хәм Казакстаннан мийманлар, РСФСР хукіметинин уәкилдери катнасты. 29-майда съезд өзинің жұмысын тамамлады. Съезд ҚҚАССРдың барлық халқына карата үндеу кабыл етті.

Съезде Атқарыу комитетинин биринши баслығы болып К.Нурмухамедов, орынбасары—Р.Иржанов, хаткери—Рахмадуллинлер сайланды. Атқарыу комитети президиумының ағзалары болып К.Нурмухамедов, Рахмадуллин, Р.Иржанов, К.Әуезов, Т.И.Чурбанов, К.Алламбергенов, Д.Жанәлиев, Ж.Сейтова, К.Садуллаев, А.Ирманов, Дусекеев, Ф.Усманов, Рамазанов, Альсберг, Мууһсаевлар, ағзалыққа кандидатлар болып Морин, Д.Қурбанов, Кошқаров, Әйтешев, Черниковлар сайланды. ҚҚАССР ХКК баслығы болып Қасым Әуезов, онын орынбасары хәм Мәмлөкетлик жоба бөлімінің баслығы болып Д.Логинов, халық ағартыу комиссары -К.Садуллаев, халық әдиллик комиссары - Б.Тәжиев, халық дийқаншылық комиссары - А.Иржанов, халық қаржы комиссары - Д.Қурбанов, халық жұмысшы-дийқан инспекциясы комиссары-Я.Жанәлиев, халық денсаулықты сақлау комиссары-Канторбаев, халық коммуналлық хожалығы комиссары-Ө.Бекимбетов, халық төмийнат комиссары—Ж.Мәтқаримов, халық женил санаат комиссары етип Черников тайынланды.

Усы уақыттан баслап республиканың жоқарғы атқарыу уйымы ҚҚАССР халық комиссарлары комиссариаты болып, ол халық хожалығы тарауларын басқаратуғын халық комиссариатлары жұмысларына басшылық етті. 1946-жылдан баслап Халық Комиссарлары Комиссариаты-Министрлер Совети, Комиссариатлар—Министрликлер деп аталды.

Қарақалпақстанның автономиялы уәлаяттан автономиялы республикаға өзгертилиуи хәкімшилик автономиядан сиясий автономияға өткерилиуинен, республика хәкімият уйымларының сиясий хуқықларының кеңейуинен, яғный ол аймақлық үстемлик пенен шекленген хәкімият; енди автономиялы республикаға тән өзинің конституциясын кабыл етиуі, (1932, 1937, 1977-жыллар) өзинің нызам шығарыу,

аткарыу уйымларына хэм тағы баска хуқықларға ийе болууынан ибарат болды¹.

1936-жылы, сол жылы жанадан кабыл етилген СССР Конституциясы бойынша Каракалпакстан Автономиялы Совет Социалистик Республикасы Өзбекстан ССРынын курамына кирди. Бирак бурынғы СССР дағы коммунистлик тоталитар хукиметинин режими Өзбекстаннын да, Каракалпакстаннын да мамлекетшилигинин кең рауажланыуына имканият бермеди. Каракалпакстан өзине тән мамлекетлик белгилери болған гимн, байрак, гербине ийе болмады. Республика ретинде буларға берилген хуқықлар ис жүзинде турмыста әдил колланылмады. Президентимиз И. А. Каримов өзинин «Кәуипсизлик хэм тураклы рауажланыу жолында» атлы мийнетинде кенес хукимети дәуиринде Өзбекстаннын, сонин ишинде Каракалпакстаннын да, хакыйкый өз мамлекетине ийе болмағанлыгын көрсетеди². Барлык хукимет, мамлекет Коммунистлик партияның колында болды. Каракалпакстан Автономиялы Республикасы яғный Каракалпакстан мамлекети Орайлык партия комитетине (ЦК КПСС)—Каракалпакстан Уәлаятлык партия комитетине толык бағынышлы еди. Каракалпакстан мамлекетинин тәғдири усы уәлаятлык партия комитетинин биринши басшысынын (секретарынын) колында болды. 1924-1989-жыллар аралығында Каракалпакстан областлык партия Комитетинин биринши басшысы болып 12 коммунист иследи. Солардың ишинде тек үшеуі ғана (А.Досназаров, П.Сейтов, К.Камалов) Каракалпакстанда тууылып өскенлерден еди. Баска 9 адам Республикадан тыскары жерлерден келген адамлар еди. Автономиялы республиканын 1924-1989-жыллар арасындағы тарийхында болып өткен хәр қыйлы унамлы хэм унамсыз хәдийселердин болууы да усыған байланыслы болды.

1924-1991-жыллар арасында Каракалпакстан Республикасына биринши басшы болғанлардын дизими.

1. Каракалпакстан Автономиялы Уәлаятынын аткарыу комитетинин баслықлары (1924-1932): Кудабаяв А. 1924-1925; Ауезов К.-1925-1927; Нурмухамедов К. -1927-1932.

2. Каракалпакстан Автономиялы Совет Социалистик Республикасынын Жокарғы Кеңесинин баслықлары (1932-

¹ Татыбаев С. К истории преобразования... 54-б.

² Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараккист нурали. Ташкент, 1998-жыл. — 54-б.

1991): Нурмухамедов К.-1932-1933; Сапаров Н.-1933-1937; Бекназаров П.-1938-1941; Жуманазаров М. 1941-1954; 1956-1960; Жапаков Н. 1954-1956; Ешимбетов Д.-1960-1978; Рзаев К. -1978-1985; Ешимбетова Т. -1985-1991.

3. Каракалпакстан АССРынын Министрлер Кеңесинин баслықлары (1932—1991); Аўезов К. -1932-1934; Курбанов Ж. -1934-1938; Ниетуллаев Х. -1938-1941; Сейтов П. -1941-1947; Жапаков Н. -1947-1952; Сейтаниязов Ж. -1952-1954; Сейтов П. -1954-1956; Жапаков Н. -1956-1959; Камалов К. -1959-1963; Айтмуратов Е. -1963-1981; Юсупов М. -1981-1985; Ялгаров Д. -1985-1988; Ниетуллаев С. -1988-1989; Таджиев А. -1989-1992.

4. Каракалпакстан областлык Партия Комитетинин биринши секретарлары (1924-1991-ж.ж.): Досназаров А. -1924-1925ж.ж.; Кудабаяв А. -1925-1927ж.ж.; Варламов П. -1927-1930ж.ж.; Чурбанов Т. 1930-1933ж.ж.; Алиев И. -1933-1937ж.; Халекеев К. -1938-1941ж.ж.; Камалов С. -1941-1947-ж.ж.; Сейтов П. -1947-1949; 1951-1952ж.ж.; Камбаров Т. -1949-1951; Махмудов А. -1952-1956ж.ж.; Махмудов Н. -1956-1963ж.ж.; Камалов К. -1963-1984ж.ж.; Салыков К. -1984-1989-ж.ж.; Ниетуллаев С. -1989-1991ж.ж. Шамшетов Д. 1991-1992ж.ж.

2.2. Кеңес хукиметинин 1924 — 1930-жыллардағы аграрлык хэм ирригациялык сиясаты

Миллий мамлекетлик шегараланыудан соң Каракалпакстанда да большевиклик аграр сиясаты нәтийжесинде саўлада, аўыл хожалығында базар экономикасы механизми әлеуир үзилiske ушырап, дәстүрлик жер-суу катнаслары бузыла баслады. Бул өз тезегинде дийканлар аўхалын аўырластырды. Сонлыктан, дийканлар еки жағалык Каракалпакстан жеринин биригиуин макуллаган болса да, тоталитар аграр сиясатка наразылығын токтата алмады. Әсиресе, ол шеп жағалык Каракалпакстан жеринде күшли болды, ойын үстине бул аймакта қалтаманлар, қарақшылар дийканларды тонады, бүлдирди. Бул жағдайды Каракалпакстан автономиялы областлык аткарыу комитети мойынлап, былай деп жазды: «Каракалпакстан автономиялы областынын дүзилиуи хэм мамлекетлик шегараланыу дәуиринде бизлер Хожели хэм Қонырат округлеринде хакимиятымызды мойынламау жағдайларын сездик». Хакый-

катында да, большевиклердин жер-суу реформасы дийканлардын неше әсирлерден берли дауам етип киятырған жерден пайдаланыу дәстүрлерин бузыуға арналып, ауыл турмысына зыян келтирди. Оның үстине сууғарыу тараулары жақсыланбады, әсиресе, магистрал каналлар сағаларына дәрьядан гейде тийисли суу ақпаса, гейде биротала суу ақпай, сағалар пүткиллей жарамсыз болып калатуғын еди. Ал суу тасқыны ақыбетин сапластырыу үшін дийканлар қашы шабыу менен бәнт болды. Мысалы, тек Қонырат округинен 2000 дийкан хәр жылы еки ай дауамында қашы шабыуға қатнасар еди. Канал хәм жаплардағы суулардан пайдаланыу хәм оның ысыралшылығы мәселеси жөнге салынбады. Дийканның қазыу хәм баска да дийканшылық жұмысларындағы баслы куралы бел хәм кетпен болып, олар ауыл хожалық жұмысларында оғаш көп хәм ауыр мийнет сарп ететуғын еди. Усыған қарамастан кенес хукимети бул жыллары орай үшін пахташылықты қайта тиклеу мәселесине дыққат аударды хәм Түркстанды, соның ишинде Қарақалпақстанды да Россия империясының шийки зат таярлаушы үлкесине айландырыу үшін тийисли илажлар көрди. 1924-жылы 18-июнда большевиклик орай Бас пахташылық комитетинин жұмысы хаккында арнаулы қарар қабыл етті. Онда: «Орта Азияда пахташылықты рауажландырыу Аўқамның сырт ел пахтасынан гөрезсизлигин тәмийинлеу менен бирге орайда тоқымашылық санаатының әдеуір кенирек рауажланыуына баслы дерек болып есапланады. Соның үшін пахташылық жер майданын кеңейтиу хәм өнимлигин жоқарылатыу зәрүр»—деп көрсетилди. Усылайынша, пахташылықты рауажландырыу мақсетинде 1924-1925-жыллары Қарақалпақстанда ирригация тарауларын қайта қурыу үшін жойбарлау, баклау хәм изертлеу жұмыслары басланды¹. П.П.Ильенко-Петровский хәм Н.Т. Бородинский басшылығындағы Гөнедәрья баклау топары Шымбай, Хожали, Қонырат суу округлеринде жұмыс баслады. Бирак дийканлар Тасөзектен Каттағарға суу ақпай қалыуына байланысты баклау жұмысларының тамамланыуын күтпей-ақ, Каттағар сағасының төменирегинен Файзулла жарған деп аталған жаңа сағалы алып, Каттағарға суу ағызды². Деген менен суу қажәтшилти

¹ Сарыбаев К. История орошения Каракалпакстана. Нукус: «Каракалпакстан», 1995, с.150.

² Бул да сонда. 154-б.

дауам етип, дийканлар жерлерин әспек пенен сууғарыуға мәжбүр болды. 1926-жылғы Гөнедәрья баклау топары жұмысының жууағы бойынша сағасын Такыятастан алатуғын 21 шақырымлық Қызкеткен каналының қурылысы жобаластырылды. Солай етип, усы жылы октябрде 10 мыңнан аслам дийканлар Қызкеткен каналының қазыуына топланды. Бирак Қызкеткен каналының жойбары толық питпейине байланысты каналды қазыу жұмыслары 30-жыллары да дауам етті¹.

1927-жылдан баслап Қарақалпақстанда жерлердин есабын алыу жұмыслары басланды. Жерлердин есабын алыу комиссиясы Төрткүл округинде 28714 хожалықтың 38403 десятина жерин хәм Шымбай округинде 31567 хожалықтың 102441 десятина жерин есапка алды. Жерлердин есабын алыу хәм баска да жер-суу жұмыслары 1928- жылғы Қарақалпақстанды районластырыу менен тиккелей байланысты алып барылды². Районластырыу нәтийжесинде дүзилген 11 районның үшеуинен баскасының барлығы дерлик пахташылық пенен шуғылланыуға бейимлестирилди. Бул районлардағы хожалықлар жеринин есабын алыу жууағы бойынша хожалық топарлары белгиленди: биринши топар 1-3 десятина жерге ийе хожалықлар, екинши топар-4,10-20,09 десятина жерге ийе хожалықлар. Төрткүл районында биринши топарға тийисли 4605 хожалық 5605 десятина жерге ийе болып, хәр хожалыққа орташа 1,21 десятинадан туура келген. Ал екинши топарда 839 хожалық 4864 десятина жерге ийе болып, орташа бир хожалыққа 5,79 десятинадан туура келген. Бул районда ауыл хожалық кураллары хәм күш-көликлер бөлиниуи бойынша биринши топар хожалықларда 3938 бас жылқылар ямаса хәр бир хожалыққа 1 жылқы, 2864 дана гүнде ағаш ямаса хәр бир хожалыққа орташа 0,62 дана гүнде ағаштан; ал, екинши топар хожалықларда 2204 жылқы, 834 гүнде ағаш, 1939 шығыр болып, хәр бир хожалыққа орташа бир жылқы хәм бир гүнде ағаштан көбирек туура келген. Шымбай районында биринши топардағы 3819 хожалықларда 3897 бас жылқы, 5749 гүнде ағаш хәм 785 шығыр болып, орташа хәр хожалыққа 4,82 десятина егислик жер, 1,02 жылқы, 1,53 гүнде ағаш хәм 0,2 шығырдан туура келген. Ал екинши топардағы 634 хожалықларда 3167 десятина

¹ Сарыбаев К. Қызкеткен каналы. «Арал» газетасы, 1995, 25-апрель.

² Материалы по районированию Каракалпакской автономной области. Түрткүл, 1928 с.21.

жер, 1565 бас жылқы, 1637 гүнде, 546 шығыр болып, хәр бир хожалыққа орташа 4,9 десятина жер, 2,47 бас жылқы, 2,58 гүнде ағаш хәм 1 шығырдан азырак туўра келген¹.

Кенес хукиметинин жерлердин есабын алыу жумысынын баслы максети курғын хожалықларға карсы каратылган болып, тийкарынан жерге жеке меншиклкти жок етиуден ибарит еди. Сөйтип, Каракалпакстанда жердин есабын алыу жумысларынын жуўмағы бойынша 30788 гектар курғын хожалық жерлери мәмлекеттин меншигине өтти. 853 дийкан хожалығы бай деп аталып, олардын хәр кайсысына 500-1000 сум салық салынды. Булардан баска да барлығы болып 195298 гектар жерлердин есабы алынып, мәмлекет меншигине айландырылды. Бул жерлерде кенес хукиметинин руксаты менен дийканларға пайдаланыўға берилетуғын болды².

Бирак, кенес хукиметинин жер бойынша илажлары унамлы нәтийже бермеди. Егислик жерлердин майданы Октябрь аўдарыспағына шекемги дәрежесине де жетпеди. Егер, 1873-жылғы барлык егислик жерлердин майданын 100 процент деп алсак, ол 1925-1926-жыллары 50 процентке де жетпеди. ал 1928-жылы зорға 80 процентти курады.

Кенес хукиметинин ирригация бойынша илажлары да тийисли нәтийже бермеди. 1927—1928-жыллардағы казыу жумыслары хаккында карарға муўапық дийкан хожалықлары егер 5 танап жери болган жагдайда 1 казыушы, 5-10 танаптан -2; 10-15 танаптан-3; 15 танаптан артық хәр бир 3 танап жери ушын 1 казыушы, яғный 18 танаптан-4; 21 танаптан -5 х.т.б. казыушы бериўге тийисли болган.

Кенес хукиметинин Каракалпакстандағы ирригация мәселесиндеги бул сиясаты казыу жумысларына дийканларды көбирек топлаўға бағдарланган болып, ол большевиклер ойлағанындай болмады, себеби 10-15 танаптан артық жер ийелери жер көлемин жасырыўға хәрекет етти, ал 5 танапка шекемги жерге ийе дийканлар жерлерин көбейтиўге қызықлады. Бул жагдай егислик жерлер майданынын көбеймеўине алып келди. Буннан кейин кенес хукимети баска илажлар илестире баслады. Ендигиден былай дийканлардын егислик жер май-

¹ Журнал «Народное хозяйство Казахстана». Кызыл Орд. 1929. №8. с.11

² Сарыбаев К. История орошения Каракалпакстана. Иух «Каракалпакстан», 1975, с.160; КРОМА. ф.105. д.1.л.8. д.7.л.10.

данына байланысы казыушы бериў хожалықлар пайдасынын муғдары менен аўмастырылды. Атап айтканда, хожалық пайдасы 100 сомға шекемгилер казыуға адам бермейтуғын болды. ал 100-300 сомға шекем пайдасы бар хожалықлар 1 казыушы, 400 сомға шекемги хожалықлар 2 казыушы, ал 400 сомнан артық пайдасы бар хожалықлар хәр бир артық 100 сом ушын қосымша 1 казыушы, 800 сомнан артық пайдасы барлар хәр бир 100 сом ушын 2 казыушы бериўи керек болды¹. Сондай-ак, бул реформа шаруашылық хожалықларына да тийисли болды. Оны иске асырыў дәўиринде дийкан хожалықлары биротала бүлинди. Арнаулы комиссия дийканлардын үйлерине кирип тинтиў жүргизди, мал-мүклерин есапка алды, хәттеки, дән ураларын аштырып, гәллелерин тартып ала баслады. Ал, жасырып койган жеринен шығыршық пенен пахтаны тапса, ол хожалық кенес хукиметинин душпаны деп есапланды. Себеби, пахтаға 1923-жылдан баслап мәмлекетлик монополия дағазаланган еди. Хакыйкатында, бул сиясат большевиклик орайдын 1928-жыл 17-августтағы «Байлардын жерлерин конфискациялау» хаккындағы декретин орынлаўға арналган жергиликли большевиклик уйымнын арнаулы карарына муўалық өткерилген еди. Бул реформалар тийкарынан сиясий сыпатка ийе болып, бай хәм руханийлерди «халық душпаны» деп жок етиўге бағдарланды. Хәттеки И.В.Сталин көрсетпесине муўапық бул мәселе бойынша Малотов басшылығында орайдың арнаулы комиссиясы дүзилди². Комиссия кулак-дийканларды үш топарға бөлди: бириншиси, кенес хукиметине ашық карсылық көрсеткенлер, еккиншиси, белсене карсылық етпесе де, «эксплуататор» деп аталыўшылар, үшіншиси, кенес хукиметине бийтәреп катнаста болыушылар. Комиссиянын көрсетиўи бойынша, биринши хәм еккинши топарларға тийис дийканлардын мал-мүлки конфискацияланып, өзлери камаққа алыныуы хәм баска жақларға (Сибирь х.т.б.) сүргинге жиберилиўи тийис болды, ал үшінши топар кенес хукиметине бийтәреп катнаста болганы ушын өз уәлаяты аймағындағы тың жатқан жерлерге сүргин етилди. Орайдың бул көрсетпеси Каракалпакстанға да кеңнен таралды.

¹ КРЖКА. ф.1.оп.157. д.495. л.86-87; оп.158. д.26. л.6.

² Берт Н. История Советского государства (1900-1991гг.). Второе исправленное издание. Перевод с французского. Москва. 1995, с.253-543.

Кенес хукиметинин жергиликли ГПУ* хэм НКВД** уйым-ларының арнаўлы айыплаўшы топарлары бул мәселе менен күни-түни шуғыланды. Олар гейде «пайдасын аныклаймыз» деген сылтаў менен, көбинше ашыктан-ашык дийкан хожалықларына тинтиў жүргизип, мал-муликлерин есапка алды. Сөйтип, неше жүзлеген дийканлар менен шарўалар жазыксыз камақханаларға камалып, сүргинге дуўшар болды. Оларды милиция хэм ГПУ ўәкиллери аўылдан кураллы күш пенен зорлап алып кетти.

Солай етип, Каракалпакстанда тоталитарлық дүзимнің дәслепки жылларында-ақ кенес хукиметинин «жана экономикалық сиясаты» қағаз жүзинде қалып қойды, базар экономикасы нызамлары бузылды хэм дийканлардың дәстүрлик жер-суў катнастарына тыйым салына баслады. Нәтийжеде аўыл хожалығы дағдарысқа ушырады.

1920-жыллардың ақырында большевиклердин аграр сиясатының толық мәнидеги дағдарысы күшейди. Елде ғалле жетиспеди, шарўашылық өнимлери азайды. Пахташылыққа қайта тиклеў сиясаты да айтарлықтай нәтийже бермеді. Елде қымбатшылық хэм ашаршылық даўам етти. Хәтеки, усы аўхалды большевиклик орай хэм оның басшысы И.В.Сталин мойынлап: «Елимиз дийканлар қозғаланы жағдайында тур»,¹ деп айтыўға мәжбүр болды. Усылайынша Орайлық Сиясий бюро пукаралар урысы жылларындағы азық-аўқат бөлистириўине кусаған шешиўши илаж көриў керек екенлигин мойынлады. Орайдан аўылға дәслеп «25 мыңшылар» деп аталған коммунист-жумысшы топарлары жиберилди. Олар өз жумысларын жергиликли районлардағы милиция, ГПУ хэм партия шөлкеми басшыларынан ибарат «колхозластырыў штаблары» менен бирликте алып барды.

Миллий районлардағы «колхозластырыў штабының» ағзалары аўылларға барып, жыйналыслар өткерди. Олар дийканларды хәр қыйлы (үйин тинтиў, камакка алыў х.т.б.) қорқытыў жолы менен колхозға кириўге мәжбүрледі. Усындай қорқытыўлар жолы менен өткерген жыйналысларда дийканлар

* Г П У (Государственное политическое управление) — мемлекетлик сиясий басқарма.

**Н К В Д (Народный Комиссариат внутренних дел) — Ишқи ислер мәлик комиссариаты

¹ Берг Н. История Советского государства... 310-б.

колхозға кириўге қол көтерсе ямаса жазылса, онда ол аўылда «колхозластырыў 100 процент болды»- деп дағазаланды. Оның үстине колхозластырыўда миллий республикалардағы жер-суў катнастарының өзине тән көп әсирлик өзгешелиги есапка алынбады. Мәселен, Каракалпакстандағы 1928-жылы дүзилген ең дәслепки үш колхоз курғын дийкан хожалықларын жоқ етиў хэм дийканларды зорлаў жолы менен дүзилди¹. Усындай зорлаў жолы менен дүзилген колхозлар саны 1929-жылы 33 ке жетти. Жергиликли кенес хәкимшилиги дийканлардың жери менен күш-көликлерин колхозға тартып ала баслады. Дийканлар бундай сиясатқа хәр қыйлы түрде қарсылық көрсетти — аўыл хожалық куралларын хэм күш-көлигин жасырды, хәтте, кураллы көтерилиске де бас көтерип шықты.

Дийканлар пүткил аўыл менен бирге зорлап колхозға киргизилди. Бул «колхоз хәрекеті» деп аталады, оған қарсы болғанлар қатан жазаланды, хәтте, барлық пукаралық хуқықынан айырылды. Колхоз хәрекеті сонғы жыллары да даўам етти хэм дийканлардың дәстүрий жер-суў катнастары биротала бузылып, енди дийкан «колхозшы» деп аталды. Бирак дийканлардың колхоз курылысынан наразылығы даўам ете берди. Ол хәр қыйлы түрде болды, атап айтқанда: колхозға кириўден ашық түрде бас тартыў, колхозда мийнет күнин ислемеў, колхоз уставын турақты түрде бузыў, жерден белгиленген муғдардан артық пайдаланыў, колхоз жеринен руксатсыз пайдаланыў хэм т.б. Колхоз курылысына басшылық орайдың көрсетпеси бойынша әмелге асырылды, онда әсиресе колхозшыларға мийнет күн белгилеў хэм пайда бөлистириў мәселелеринде жүдә көп зорлық-зомбылық, кенсепазлық-менменлик жағдайлар көп ушырасатуғын еди.

Колхозластырыўда кенес хукиметинин аграр сиясатының барлық сәтсизликлери орын алды. Дийканлар колхозда тийкарынан дерлик мут жумысшы күши есабында пайдаланылатуғын еди. Олардың басқа жаққа кетиўине тыйым салынған болып, хәттеки, паспорты да жоқ еди. Усыған карамастан хәр қыйлы унамсыз жағдайларға байланыслы колхоздан қашып, басқа жаққа кетиўи жийи-жийи ушырасып

¹ Сарыбаев М.К. Хлопководство после образования Каракалпакской Автономной области. //Вестник ККО АН РУз. Нукус, 1998, N1, с.141-143. Его же: История хлопководства Каракалпакстана (1873-1941гг.). Автореф. канд. дисс. Нукус, 1998, с.13.

турды. Солай етип, улыўма алғанда Каракалпакстан жағдайында кенеслик колхоз дүзими аўылдағы кенеслик хожалық усылынын сәтсизлигин көрсетти. Сонлықтанда көпшилик колхозлар оғада көп қарыздар болып қалды.

Колхозластырыў дәуиринде, әсиресе ирригация жумысларында колхозшы дийқанлардан мут жумысшы күши етип пайдаланыў әдеўир артты. Усы жыллары Қызкеткен, Ханжап, Шорахан каналларының қурылысы тийкарынан колхозшы дийқанлардың мийнети хәм қәрежети менен иске асты. 1926-жылы басланған Қызкеткен каналының қурылысы он жылға шекем даўам етті¹, ол дийқанлардың пидәкерлик мийнетинин нәтийжесинде иске асырылды.

Хожели-Қонырат суў округиндеги жүргизилген бақлаў жумыслары толық иске аспады. Тек 1928-1929-жыллары Ханжап каналы қайта қурылды. Бул жап бурынғы Ханжап, Өгизжап хәм басқа да майда жапларды бириктирип, 9500 гектар жер суўғарыўға мүмкиншилик берди². Солай болса да канал қурылысы айтарлықтай нәтийже бермей, сол жаға Каракалпакстан жерлеринде суў қәхәтшилиги даўам ете берди.

Бул жыллары Каракалпакстанның түслик районларында суў қәхәтшилиги бастан кеширилди, себеби магистрал Шорахан каналы сағасынан суў ағыў тураклы болмады, онын үстине дәрьяның дегиш алып кетиўи басқа районларға қарағанда әдеўир көбирек ушырасып турды. Сонлықтан 1929-жылы гүзде Шорахан каналы хәм онын жаңа сағасын қурыў бойынша жумыс басланды. Оған Төрткүл суў округине қараслы 12 аўылдан 9 мың қазыўшы қатнасып, олар Ташсағадан жаңа саға қурыў хәм каналдың өзін әдеўир кеңейтип қазыў бойынша жумысларын тамамлады. Усы жылдан баслап Шорахан каналы Пахтаарна каналы деп аталды. Бирак, канал сағасы айтарлықтай инженерлик қурылыста болмағаны себепли оны суў басып кетиў қәўпи еле күшли еди. Каракалпакстандағы бул жыллардағы жүргизилген ирригациялық жумыслар бурынғыға қарағанда пахташылықтын әдеўир раўажланыўына мүмкинлик берсе де, еле суўғарыў тараўларының улыўма жағдайы қанаатланарсызлық аўхалда еди. Баҳараста қазыў, жаздағы уйық тазалаў, гүздеги қазыў хәм онлаў, және

¹ Сарыбаев К. Қызкеткен каналы. «Голос Арала», газетасы. 1995 ж. 25-апрель.

² Бул да сонда.

де суў тасқынының алдын алыў қусаған оғада аўыр жумыслар хәр жылы дийқанлардың мойнына жүкленген еди. Хакыйқатында да, Каракалпакстандағыдай ирригациялық аўыр мийнет Орта Азияның хеш бир районында жоқ еди.

Кенес хәкимети Каракалпакстанның дельталық жағдайдағы өзгешеликлерин есапқа алмады хәм ирригация жумысларына колхозшы-дийқанлардың қол күши менен қәрежетин жумсаўды даўам ете берди.

Солай етип, тоталитар дүзиминин қәлиплесиўи дәуиринде Каракалпакстанда неше әсирлик дәстүрге ийе жер-суў қатнаслары биротала бузылды. Дийқанлардың жеке меншиги болған жерлери хәм мал мүдиклери тартып алынды. Колхозшы-дийқанлар адамзат ушын ең керекли хуқықларынан айырылды. Олар ең арзан жумыс күши есабында аўыл хожалық жумысларына, әсиресе пахташылықты раўажландырыўға пайдаланылды. Бул жыллары кенес хәкимети тәрәпинен суў хожалығы тараўы ушын бөлинген қәрежет көбисинше басқа жумысларға сарп етилди.

Бул жыллардағы большевиклердин тийкаргы максети елди кенеслестириў еди. Усы максетте 1927-жылы 22-сентябрде Казакстан Компартиясының крайкомы Каракалпакстан ўәлаятлық партия шөлкеминин биринши секретары етип П.И.Варламовты жоллаған еди. Усы ўақыттан баслап әмелий жумысларда «кулак қәўпи менен гүресий» мәселесине күш ене баслады. «Аўылды кенеслестириў» иси 1927-жылғы сайлаў мапазынан басланды. Каракалпакстан бойынша 920 адам сайлаў хуқықынан айрылды. Булардың топарларын 17 бәнтке бөлип, оларға бурынғы болыслар, байлар, офицерлер, патша хәкимшилигинде хәм әскерлеринде хызмет еткенлер, саўдагерлер, ижарашылар, киши қәрхана ийелери, диний хызметкерлер хәм т.б. жатқызылды.

Класслық гүрес сиясатын аўылға енгизиў жер-суў реформасын таярлаў хәм оны өткериў ислери менен басланды. «Жерлерди кенеслестириўде — дейди усы мапаз басшыларының бири У.Жандосов, — жер реформасы аўылға класслық гүрести алып кириўдин ең бир тексерилген жолы, бул дийқанлардың барлық хәм хәр түрли езиўшилерге қарсы гүресине жол ашып береди».

П.И.Варламов басшылығындағы эмиссарлар автономиялы ўәлаятымыздың 22 мәмләкетлик аппараттың мекемелерин

тазалау пайытында «Қарақалпақстан уәлаятлық аппаратлары хәдден тыс революцияға қарсы жау, көуипли хәм керек емес санының 20 процентин қурайды» деген пикирге келеди. Компартия обкомының хәм уәлаятлық атқарыу комитети президиумының ағзалары Ө.Бекимбетов, Ф.Мәтқаримов, районлық мекемелер басшылары Г.Абдуллаев, И.Жылқыбаев, Ю.Матякубов, Токманбетов, Курбанаев, Ишимбетов, Баба-ниязов хәм басқалар байлар менен байланыслы, «садуақасов-шылар», «оншыл уклонистлер» деген айыптар тағытып, қуу-даланды. Қараөзек райкомының хаткери С.Ельтезеров, Қып-шак райкомының хаткери Байбазаров, Қонырат райкомының хаткери Исанов, Шымбай партия шөлкеминің хаткери Тәжибаев, Қыпшак районы атқарыу комитетинің баслығы Розумбаев, Қараөзек районы атқарыу комитетинің баслығы Бекназаров хәм т.б. байларға жәрдем бергени ушын, яки өзлеринің социаллық шығысын жасырғаны, жұмысларында класслық бағдарды бузғаны ушын-деп партиядан өширилип, судқа берилди. Прокурор орынбасары К.Ирманов, бурынғы прокурор Х.Юсупов, уәлаятлық судтын бурынғы баслығы Ш.Орумбаев «бийдай таярлау хәм егис мапазы уақтында байларды қорғап, партия хәм хуқиметимиздин жолынан шығып кеткени» ушын биринши дәреже менен «тазаланып-кетти»¹.

Буның үстине салық жыйнау, әсиресе халықтан бийдай (ғалле) алыу мапазында дийқанлар биротала бұлгиншилликке ушырады. Әсиресе, 1929-жылы Кегейли, Шымбай хәм Тахта-көпир районларында бийдай өнімлерин дийқанлардан алыу мапазында көплеген көтеликлер жүз берди. Хәр бир хожалықта тинтиу жүргизилип, хәттеки, егис жери болмағанларды да күшлеп бийдай өнімлерин тапсырыуға мәжбүрледі. Совет хуқиметинің жүргизген сәтсиз аграрлық сиясаты хәм зорлық-зомбылықтары халықта үлкен наразылық туудырып ақырында қураллы көтерилиске алып келди.

1929-жылдын август ақырында ОГПУ дың Қарақалпақстан уәлаятлық бөлиминің хабарландырыу тармақлары кенес

¹ Нуржанов С.У. Қарақалпақская автономная область. История и источники, 1925-1932 гг. Автореф. Дисс... канд. ист. наук. Нукус, 1998

хәкимиятына қарсы болған басқа жерлердеги күшлер менен байланыс жасауға умтылып атырған Шымбай хәм Кегейли районлары турғынларының хәрекетин хабарлайды. Жүйрик атлар сатып алыу, қураллар жыйнау, ауылды жәмлестириу, жыйналыслар өткериу хакқындағы мағлыұматлар түсе баслады.

Көтерилис кен көлемде таярланылып, Әмиүдәрьяның шеп жағалығындағы Хожели хәм Қонырат округлеринде хәрекет етип атырған Шалтай батыр топарын, он жағалықтағы Қараөзек, Кегейли, Шымбай, Тахтакөпир, Төрткүл, Шорахан, Шаббаз районларында хәрекет етип атырған Ботабек Бек-ниязов, Қылышбай Жумамуратов, Мәтқурбан Хәкимниязов, Мәдияр Курмыш топарларын өз ишине алған еди. Бул қозғалыстың сиясий басшысы Абдужәлил мақсым Исметул-лаев, Қаримберди ахун Нуруллаев, Барлықбай Нурымов болған еди. Көтерилисшилер 1929-жылы июль-августте Шымбай халасында купыя кенес өткерип, ол жерде хәрекеттин бағдарын белгилеп алды. Усы кенеслердеги сөйлесиулерден кейин Халық хуқимети сайланып, онын басшысы етип Аб-дужәлил мақсым Исметуллаевты, казый лауазымына Қаримберди ахунды, әскербасы етип Барлықбай Нурымовты көтерди.

Қарақалпақстан ОГПУ баслығы Белоногов Шымбайдағы «контрреволюциялық шөлкеминің» басшыларын камаққа алыуға буйрық берди хәм 21-сентябрь күни белгиленген 44 адамнан 35 и камаққа алынды¹.

Камаққа алынбай, қутылып кеткен Абдужәлил мақсым хәм Барлықбай Нурымов 26-сентябрь күни көтерилисти баслау ушын Тахтакөпирге жақын Андаткөл деген жерге келеди.

27-сентябрде саат 12 де Қаримберди ахун баслаған топар Тахтакөпирге кирип келген, оларға 150 ге шамалас дийқанлар қосылды. Көтерилисшилер райком хәм райисполкомның, «Қосшы» ауқамының, районлық судьяның, қаржы бөлиминің жайларын қыйратып, судтағы ислерди, салық қағазларын хәм тағы басқа хуҷжетлерди өртеп жибереди.

28-сентябрде Қарақалпақстан партия обкомының секре-тариаты Шымбай хәм Тахтакөпир районларындағы уақия-

¹ Алланиязов Т.К. Контрреволюция в Казахстане: Чимбайский вариант. Алматы, 1999. 59- бет.

ларға байланышы Төрткүл каласында айрыкша жағдай жария-
лады. Көтерілисті бастырыу үшін Тахтакөпирге кетип
турғынлары хәр бир қызыл армияшыға үш сомнан жыйнап
беріуіге мәжбүр болды. Хүкімет басшылары телеграф бойынша
Орта Азия бюросынан әскерий самолет, 200 мылтық, 400
комплект кийим, Орта Азия әскерий округи бюджетинен 30000

1929-жыл 27-сентябрдеги ўақыялар толқыны сол ўақытта-
ғы Казакстан орайы Кызыл Ордаға да жетип барды. 2-октябр-
де өткерилген Казакстан үлкелик партия комитети бю-
росынын мәжилисинде Каракалпакстан обкомынын хаткери
П.Варламовтың баянаты тыңланды. Ұлаят басшылары П.Вар-
ламов хәм К.Алламбергенов жүз берген ўақыяларды «Ка-
ракалпакстандағы партия хәм кеңес хүкіметинин класслык
илажларына карсы исленген оншыл күшлердин хүжиме,
езиўшилер карсылығынын ең жокарғы түри» деп бахалады.
Казакстан үлкелик комитетинин хаткери Ф.Голошекин бул
көтерілиске «сиясий бағдардағы баскыншылар көтерілиси»
деп баха берди.

Хорезм, Ташауз округлеринде, Каракалпакстанда миллий
азатлык хәрекетлеринин пәт алыўынан корккан парти-
орайлык комитетинин Орта Азия бюросы Үргениш каласына
өз ўәкилин-Шубриковты жиберди. Ол 5-октябрде Үргениште
жыйналыс өткерип, көтерілислерди бастырыўдағы хәлик
әскерий-оперативлик басшылыкты жәмлестирип, Орта Азия
әскерий округинин 84-ши кавалерия полкынын командирин
колында жәмлестириў зәрүрлигин айтты, «баспашыларын
кайта жанланыўы» себебинен хәрекетлерди тәртиплестирип
ушын Орта Азия бюросынан ўәкил жиберіўди соралы. Бул
ўәкилге көтерілисшилерди судсыз аямай жазалаў хүкми
берилди. Тахтакөпир ўақыясы үлкен резонанска ийе болды.
Усы ўақыяға байланыслы Хорезм оазисине Ташкенттен, Ка-
зылордадан, Алма-Атадан (Ольшанский, Курамысов), Москва-
дан (Гричманов басшылығындағы) арнаўлылар топары келди.
Каракалпакстанның арка районларына Төрткилден К.Аллам-
бергенов, К.Мәмбетов, Ф.Холковский курамындағы арнаўлы
бригада жиберилди.

Елде бийгүналарды жазалаўлар басланды. Орай тәрәпинде
жиберилген купья хатта әскерий күштен баска жер майдағы

кыскартыў, суў бермеў, азық-аўкат, санаат товарларын бермеў,
кооперативлерден карыз бермеў усылларын көтерілисшилерге
хәм олардын жәрдемшилерине карсы колланылыўы көрсет-
тилди.

Усыдан кейин ОГПУ ўлаятлык бөлиминин әскерий жаза-
лаў хәрекетлери нәтийжесинде Хожели районында 74, Коңырат
районында 64, Төрткүл районында-7, Тахтакөпир районында-
44 адам көтерілиске катнасыўшылар деп камакка алынды.
Сүргиннен өз елине кайтып келген 1917-1920-жыллардағы Ка-
ракалпакстандағы миллий-азатлык хәрекетинин басшысы
Убайдулла Бәўетдинов та (Хан Максым) камакка алынды.

Баўмакашев басшылығындағы Казакстан Жокарғы Сулы
16 адамды атыў жазасына хүким етти¹, 25 адамды хәр түрли
жыллар мүддетине еркинен айырды, төрт адамды ақлады. Оль-
шанский, Аллабергенев, Халикулов курамындағы судсыз жа-
залаў үшлиги «Революцияға карсы Шымбай шөлкеми» нин
36 ағзасын атыў жазасына, 13 адамды үш жылдан бес жыл
мүддетке, мал-мүлкин конфискациялап, өзлерин концлагерь-
лерге жиберди².

Усындай жол менен Каракалпакстандағы миллий-азатлык
хәрекеті бастырылшы. 1929-жылғы көтерілис аўыл дийкан-
ларының елимиз халықларының орайдын жүргизип атырған
«уллы бурылыс» сиясатына, тоталитарлык дүзимге карсы
миллий-азатлык гүреслеринин бир көриниси еди. Тоталитар
дүзимге карсы гүрес соңғы дәўирлерде де хәр түрли бағдарда
даўам етти.

2.3. 30-40-жыллардағы халық хожалығынын жағдайы

Бул жыллары Орай Өзбекстан хәм Каракалпакстанда
пахташылыкты раўажландырыўды талап етти хәм арнаўлы
карарлар қабыл етти³. Пахташалықтың раўажланыўы суўсыз
мүмкин емес еди. Сонлықтан, Каракалпакстанда биринши рет
сағасы темир бетоннан салынған Қызкеткен каналының
хурылысы 1935-жыл 7-апрелде пайдаланыўға тапсырылды.

¹ Қошанов Б.А. Смутное десятилетие. Каракалпакстан в 20-30-
е годы. //Вести Каракалпакстана, 1997, 23-декабря.

² Бул атылғанлардын ишинде көтерілис басшысы Абдужалил Максым Ис-
метуллаев та бар еди.

³ БЭРМОА, ф.2483. оп.1.д.18.л.16-21.

Оның сағасынан секундына 180-200 куб метр суу ағыу мүмкіншилигине ийе болды. Нәтижесінде оң жағалық арқа районларда 60 мың гектар жерді сууғаруға имканият пайда болды.

Каракалпақстанның шеп жағасындағы жерлерді пахташылыққа пайдалану үшін 1939-жылы Сууенли-Ленин жап каналы қурылысы басланды. Бул канал Тақиятастағы Сууенли сағасынан басланып, Ленинжап пенен тутасты хәм Қоныратқа шекем барды. Каналдың үш тезектеги қурылысына Каракалпақстанның барлық районларынан 50 мыннан аслам қазышы қатнасып, 128 шақырымлық канал қурылысын 1941-жыл апрелде тамамлады. Нәтижесінде сол жылдың өзінде 15 мың гектардан аслам жана жерлерді өзлестіріу мүмкін болды. Сон бул канал бойында еки үлкен пахташылық районы пайда болды. Егер Қызкеткен каналы 10 жыл дауамында қурылып, оған 16 миллион сом мәмлекет көрежети бөлінген болса, Сууенли-Ленинжап каналына тек 4 миллионға шамалас мәмлекет көрежети жумсалып, қалған 12 миллион сомнан аслам канал қурылысының көрежети колхозшы-дийқандардың мийнети хәм көрежети есабынан қапланды. 1935-жылғы Қызкеткен каналының қурылысы нәтижесінде оң жағалық арқа районларда сууғарылатуғын жерлер майданының көбейіуіне мүмкіншилик пайда болған менен, сууғару тармақларының қайта қурылмағанлығы себепли канал хәм жапларда суудың ысырапшылығы орын алды.

Сонлықтан 1937-1939-жыллары Шымбай сууғару тармақларын қайта қуру бойынша баклау жүргизди хәм жойбар иследи. Буннан сон Қызкеткен, Кууанышжарма хәм Кегейли магистрал каналларынан саға алатуғын канал хәм жапларды қайта қуру жұмыслары жүргизиле баслады¹.

Бул жыллары Каракалпақстанның ең ири пахташылық районлары-Төрткүл хәм Шаббаз районларында да сууғару тармақларын қайта қуру бойынша әдеуір жұмыслар ислетілетуура келди. Бул еки районның жерлери тийкарынан магистрал каналдан (Пахтаарна, Шимам, Найманөзек хәм Бийжап) сууғарылды. Булардан баска да сағасын тиккелес Әмиюдәрьядан алатуғын майда жаплар бар еди. Бул канал хәм жаплардан тек Найманөзектен баскасының хеш қайсының да инженерлик типтеги дурыслы сағасы жок еди. Сонлықтан

¹ Сарыбаев К. Роль орошения в социально-экономическом развитии Каракалпастана. Нукус: «Каракалпастан», 1986, с. 76

олар тез-тез дегиш алып ямаса уйык теуип, истен шыға беретуғын еди. Сонлықтан 1937—1941-жыллары Пахтаарна каналын қайта қуру, оған Шаббаз районындағы Шимам хәм баска да бир қатар майда жапларды бириктиріу бойынша қурылыс жұмыслары исленди. Және де 1941-жылы Пахтаарна каналының Түйемойын жойбары бойынша қурылыс жұмыслары исленди. Усылайынша, әйиемги дәуірде сууғарылған Қырккыз массивин өзлестіріуге таярлық көрилди. Бирақ, урыс басланыуы себепли бул жұмысларды тезлетіуіне мүмкіншилик болмады¹.

Пахташылықты рауажландыріу мақсетинде сырттан алып келинген ауыл хожалық техникалары дийқанды кол мийнетинен кутқара алмады, қайта колхозшыларды үлкен шығынға ушыратты. Хакыйқатында да бул жыллары машина-трактор станциялары (МТС) жұмысларының жөнге салынбағандықтан колхозлар менен МТСлар арасында шөртнамалар толық дүзилмеди, ал шөртнама дүзилген колхозларға ол зыяннан басқа пайда келтирмеди. Бул жыллары пахта жери майданларындағы исленетуғын трактор жұмысларының жобасы да, пахта таярлау жобасы да орынланбай қала берди. Бул аухал 1935-жылы 13-майдағы Баспахтакомитетиниң арнаулы мажилисинде қаралып, МТСлардың өндирилдик жұмыслары қанаатландырасыз деп табылды. Және де бул қарарда Каракалпақстандағы МТСлар төрепинен ислениуіне тийисли трактор жұмыслары 60 проценттен аспайтуғынлығы хәм соның нәтижесинде 1934-жылы пахта жобасы 68 процентке орынланып, хәр бир гектарға тийисли өнім 3,4 центнерди ғана қурағанлығы атап көрсетилди².

Ауылдағы бул жағдайлар кеңес хожалық төртибиниң бир төреплеме болғанлығын хәм оны жүргизіу усылының сәтсиз екенлигин көрсетеди. Солай етип, елде үстемлик еткен тоталитарлық дүзимге тән хожалық төртибин хәр төреплеме кууатлауы нәтижесинде дәстүрлик жер-суу қатнастары биротала бузылды.

Жер-суу реформасы менен «кулақлар хәм ярым феодал хожалықларды» сапластыріу сиясаты Каракалпақстанда 1930-жыллары бир уақытта бирин-бири толықтырып барды. «Капи-

¹ Сарыбаев К. История орошения Каракалпастана. Нукус: «Каракалпастан», 1995, с. 204-205.
² РГЭА, ф. 7990, оп. 2, д. 81, л. 50-51.

талистлик элементтерди аныктай» ушын К.Аллабергенов, В.Думчев, К.Мәмбетниязов, Кәлменов курамындағы комиссия ал «бай хожалыктарды сапластырыу» ушын П.Варламов, К.Аллабергенов, Белоногов курамында «үшлик» дүзилди.

1930-жылдын 9-февралындағы компартиянын Казакстан райкомынын берген бәлистирилиуи көшириу хәм конфимартында Каракалпакстан автономиялы уәлаятынын аткаруу комитети Каракалпакстан ишине хәм Казакстаннын Ак төбе округине 298 хожалыкты көшириуин иске асырды. «Бай-ярым феодаллар» топарына орайдын көрсетпелерине мууапык тек 9 десятина жерге ийе хожалыктар жатқарылды. Буннан баска, 1929-жылдын 1-январынан 1930-жылдын майына дейин 147 адам атылып, 29 адам жер аударылып жиберилди.

Колхозластырыуды жеделлестириу ушын болған шауқым өз гезегинде кайғылы көз бояушылыкка алып келди. Егер 1930-жылдын январында Каракалпакстанда барлык хожалыктардын 12,5 % колхозларға бириктирилген болса, апрельде бу көрсеткиш 52 % курады. Тек Кыпшак районуна 20 колхоз, Шымбайда - 71, ал Тамды хәм Хожели районларында 100% колхозластырылған. Дийканлар колхозларға куралланган милиция күши менен киргизилген, карсы болғанларды камал, көп салык саламыз—деп коркытқан. Бирак бундай зорлык пенен дүзилген колхозлардын өмири кыска болды. Дүзилгенине көп уақыт болмай-ак таркаса баслады. Каракалпакстан бойынша 62 колхоз таркап кетти. «Жүз процент колхозластырылған» Хожели району бойынша тек 33 колхоз калды, олар улыума хожалыктар санынын 18,9 %ин курады, 740 хожалык колхозлардан шыгып кетти. Уәлаят бойынша 12079 хожалыкты бириктирген 210 колхоз ғана калды. Большевиклердин ауылдағы сиясаты пукаралардын Каракалпакстаннан көшип кетиуине мәжбүр етти. Тек 1931-жылдын февраль-мартында Кыпшак районуна 680 хожалык, Шымбай районуна 400 хожалык, Тамды районуна 263 хожалык Түркменстан хәм Хорезм уәлаятына көшип кетти.

Солай етип, Каракалпакстанда колхозластырыуды жеделлестириу унамсыз нәтижелерге алып келди. Дийканларды пахта егийге мәжбүрледди. Әсиресе, Төрткул, Шаббаз, Кыпшак, Хожели, Шымбай, Кегейли, Коңырат районларында пахташылыкты буннан былай да кеңейтиу мәселеси койылды. Азаттык тийкарынан шаруашылык районлары болған Караөзек хәм Тахтакөпир районларын пахташылыкка бейимлестире басқарды.

Кулласы халкымыздын әсирлер дауамындағы комплекс хожалык дәстүри бузыла баслады. Дийкан колхозшы деп аталды. 1933-жылы Каракалпакстан районларында 553 киши колхозлар пайда болды. 200 колхозда 15 тен 18 хожалык, 181 колхозда - 20 -30 хожалык, 118 колхозда - 31 - 60, 34 колхозда-100 ден 200 ге шекем хәм тек ғана 5 колхозда 200 ден көп хожалыктардан турды.

Бул колхозларда большевиклик сиясий бөлим дүзилди. Компартиянын орайлык комитетинин Орта Азия бюросы уәкиллери тәрәпинен «бай хәм ийшан элементтери» деп табылған 1246 адам колхозлардан шығарылды. Компартия катарынан 1107 адам, комсомолдан 327 адам өширилди¹.

1930-жыллардын екннши ярымында да колхозлар улыума дийкан хожалыктарынын 90 процентин өз ишине алып, барлык егис майданларынын 96 процентин камтыды. Колхозлар саны 1100 ге жетип, 14 МТС курылды. Ауыл хожалыгында 980 трактор, 220 насос үскенелери, 7 экскаватор, 11 землесос, 374 жүк хәм 68 женил машиналары ислеп турды. Бирак, Каракалпакстанда колхозластырыу процесси кеуилсиз нәтижелерге алып келди. Дийканлар жеринен хәм мүлкинен айырылды.

Класслык гүрес сиясатын ауылға енгизиуге каратылған жана сиясий көрсетпе тек бай, орта катламдағы адамларды ғана емес, сондай-ак әпиуайы дийканлар менен миллий интеллигенция уәкиллеринин наразылыгын туудырды.

1927—1932-жыллары Уәлаятта майда өнерментшилик көрханаларын косып есаплағанда 435 санаат көрханалары болып, 4516 адам киши көрханаларда ислейтуғын еди. Автономиялы Уәлаяттында 27766 дийкан хожалыктарын бириктирген 22 жолдаслыктар хәм 4 артель жумыс алып барған, ал 36 балык аулау көрханаларында жылына 1 миллион пуд балык ауланған еди. Мойнак району ауқамлык әхмийетке ийе санаатшылык районуна айлана баслады. Каракалпакстан экономикасы бир тәрәплеме аграрлык-индустриаллык бағдарда рауажланды. Онын өзинин экономикалык мүтәжликтери, тәбийгый-климатлык жағдайы есапка алынбады, шийки зат ресурслары ретсиз жумсау аркалы СССР дың орайлык аймақтарынын санаатын рауажландырыу талаплары тәмийинленди.

¹ Сарыбаев М.К. История хлопководства в Каракалпакстане (1917-1941) Автореф. дисс. канд. ист. наук. Нөкис, 1998-жыл. 17-б.

30-жыллардын орталарында Каракалпакстан санаатынын өндириуши күшлеринде белгили дәрежеде өзгерис пайда болды. 1934-жылдын акырында Нөкисте СССР да ен ири жоңышка тазалау заводу, Төрткүл электростанциясы иске ко-сылды. Бирак санаат өндириси кәнигелерин таярлау ен бир кыйын машкалага айланды. 940 инженер-техник хызмет-керлеринен тек 37 си жергиликли ўекиллери еди.

Пахта тазалау хәм балык консерва ислеп шығаруу тарау-лары санааттын ен бир күшли тарауларынан есапланады. Бирак санааттын улыўма өними жан басына Каракалпак-станда тек 36 сомға тең болса, бурынғы аўкам бойынша бул көрсеткиш 273 сомға, Орта Азия республикаларында-71 сомға тең болды.

Жергиликли кураллардын хәртәреплеме талап етиуи на-тийжесинде усы жыллары автономиялы ўәлаятымыздын төбийгый ресурсларын үйрениўге үлкен дыккат бөлинди. Үлкемизде изертлеу ислерин алып барған белгили геолог алымлар А.Е. Ферсман, А.Н.Чистяков, А.Ф.Соседко хәм баскалар тальктын, фосфоритлердин, гипстин, мрамордын хәм тағы баска жер асты байлыкларынын бай мөканларын тапты.

Каракалпакстан санаатына қаржы ажыратуу көрсеткиши 1929—1932-жылларда 6 миллион сом, 1933—1937-жылларда 22 миллион сом, 1938-жылы 20 миллион сомды курады. 30-шы жыллардын орталарында Каракалпакстанда жергиликли шийки зат қайта ислеп шығаратуғын пахта тазалау заводлары менен баска да қәрханаларды салуу тез пәт пенен раўажланды.

Каракалпакстанда санааттын раўажланыуы пахташылықтын раўажланыуына байланыслы болды. Пахтаны тазалау Орайға жиберилуу ушын: 1929—1932-жыллар арасында 4 пахта тазалау заводу курылды (Төрткүл, Хожели, Шымбай, Қоныра). 1940-жылы пахта тазалау заводлары жобасын 104,6 процентке орынлады, ямаса 29908 тонна пахта талшығын ислеп шығаруу орайға жиберилди.

Бирак, бул жыллары пахта тазалау заводлары жыйнақлау зүрәәтти толық тазалау мүмкиншилигине ийе емес еди. мәселен, 1937-жылы республикада 68652 тонна пахта өндирилди, сонын ишинен пахта заводларында 54 200 тонна пахта тазаланып, қалған 14 500 тонна Каракалпакстаннан тыс жайласқан пахта заводларына жиберилди.

Қайтадан жана пахта тазалау заводларын салуу, қосымша

қууаттылық енгизиу зәрурлиги пайда болды, бирак олар сол жыллары иске аспай қалды.

Пахта тазалау заводларынын үлеси сол дәуирде респуб-ликамыздын женил санаатынын 87,5 процентин курады. 1939-жылы пахта тазалау санааты тарауында жұмысшылар саны 388 адамға ести. Айтып өтиу керек, Каракалпакстанның пахта тазалау санаатында жергиликли миллетлер жұмысшыларынын саны бәрхама өсип барды: 1941-жылы олардың саны дәслепки жылларға салыстырғанда 2 есе көбейди, ол жергиликли миллетлер хаял-қызларынын саны 14 процентти курады.

Каракалпакстан СССР дың «жасыл алтыны» болған туқымлы жоңышканың тийқарғы орайы болды, жоңышка туқымлары Орта Азия республикаларына, Украинаға, Закавказьеге жиберилип, дүнья жүзилик туқым базарынын барлық жеткеретуғын муғдарынын 95 процентин курады. Олар Германияға, АКШ қа, Канадаға сатылды. 1940-жылы елимиздеги тек гана бир Нөкис жоңышка тазалау заводында 4214 центнер жоңышка туқумы таярланып, мәмлекетке 1939-жылға қарағанда 2673,5 центнер артық туқым тапсырылды, ал жобасы 163,6 процентке орынланды.

Арал тенизинин кубла жағалауында хәм Әмиўдәрья дель-тасындағы балықшылық тарауы жүдә үлкен әҳмийетке ийе еди. Хәр жылы 126000 центнерге шамалас балық дузланған, кептирилген, таза музлатылған, сонын ишинде 90 процентинен асламы биринши сортлы (шабак, сүен, сазан хәм т.б.) балық өнимлери СССР қарыйдарларына жеткерилип берилди.

1940-жылы октябрде балықты қайта ислеу мақсетинде Мойнак балық гөш консерва комбинаты иске қосылды, оның қууатлығы жылына 15 миллион шәртли қуты консерва шыға-руудан ибарат еди. Балық хәм нанбайшылық санааты республикамыздын азық-аўқат санаатында белгили орын ийелеп, олар қәрханалардын 96 процентин курады.

Ауыр санаат тарауында республикамызда тек гана кеме, автотранспорт, ағаштан зат ислеу хәм МТС устаханалары, тербиш хәм хәк заводлары иследи. Кооперативлик қәрханалар турғынлар ушын қурылыс материалларын, тигилген буйымлар, аяқ кийим, ыдыс, мебель, кетпен, орак, бел хәм т.б. буйымларды ислеп шығарды.

Урысқа дейинги дәуирде Каракалпакстанда суу транспорты менен бирге авиация хәм автомобиль байланыслары да

раўажланды. Ташкент-Чаржоў-Үргениш-Төрткул авиалиниясы ислеп турды, Нөкисте аэропорт курылысы басланды.

Санааттың, транспорттың, байланыс хәм ири курылыслардың, МТС тармақларының кеңейиуи жұмысшылар менен хызметкерлер санының өсиуине алып келди: егер 1937-жылы Каракалпақстан халық хожалығында олардың саны 23000 ғе тен болса, 1940-жылы 33900 ға жетти.

Көрсетпелер менен басқарыу хәм ис алып барыу жайында бурынғы СССР дың пахта ғөрөзсизлиги ушын ғүрес деген қатан көрсетпе нәтийжесинде пахта монокультурасы орнатылды. 1935-жылы 15-августта Россия Федерациясы халық комиссарлары кеңеси «Каракалпақстан АССРы халық хожалығын хәм мәдений курылысын раўажландырыу бойынша илажлар хакқында» деген қарар қабыл етти. 1935-жылы 15-сентябрде СССР халық комиссарлар кеңеси хәм партия орайлық комитетинин «Хорезм оазисинде пахташылықты хәм туқымлық жоңышқалықты раўажландырыу бойынша илажлар хакқында» деген бирликтеги қарары шықты. Бул қарарлар пахташылықты кең ен жайдырыу нәзерде тутылған еди.

Ал, Орайдың 1939-жыл 22-декабрдеги «Өзбекстан пахташылықты буннан былай да раўажландырыу бойынша илажлар хакқындағы арнаўлы қарары пахта монокультурасының тағы да раўажланыуына алып келди.

Республикамыздың пахташылық хәм ауыл хожалығына басқа да тараўларын буннан былай да раўажландырыу мақсатына машқаласын шешиу менен тығыз байланыслы еди. 1940-жылы ирригациялық каналлардың курылысы хәм қайта курылыуынан кейин суў магистралларының узынлығы 2500 км ге жетти. Республика 1938—1940-жыллары да 34100 гектардан жаңа жерлерди өзлестирип, 1928-жылдағы 99,6 мың гектардан егислик майданларды 1940-жылы 151,2 мың гектарға жеткерди.

Жоңышқашылық та раўажланып барды. Оның егислик майданы 1937-жылдағы 19,6 мың гектардан 1939-жылы 38,4 мың гектарға, яғный еки есеге көбейди. 1939-жылы оның зүрәәти 16531 центнер, ал 1940-жылы—11800 центнерге жетти. 1939—1940-жыллары да аўқамлық республикаларға хәм елдерге 26000 центнер жоңышқа туқымы жиберилди. Бары урыстан кейинги жылларда жоңышқашылық халсиреди, оның егислик майданлары қысқарып кетти. 1962-жылы жоңышқа

егиу майданы тек ғана 1959 гектарды курады, ал зүрәәтлик 0,9 центнер болды. Буннан былай пахта монокультурасы биринши орынға шыға баслады.

Дәнді дақылларды өндириу мәселесине айтарлықтай кеуил бөлинбеди. Тек урыс жыллары ғана оған әхмийет берилди.

Бул өзгерислердин барлығы Орай мәпи ушын еди. Тийкарында Каракалпақстан экономикасы бир тәреплеме раўажланды. Бул жыллары Советлик хожалық усылы үстемлик ете баслады. Дийқанлардың нешше әсирлик хожалық дәстүри бузылды. Елимиз Кызыл империяның шийки зат таярлаушы орнына айналып, ауыл хожалығы хәм санаат тараўлары Орайдың мәпи ушын хызмет етти. Дийқанлар жерлеринен хәм мал-мүклеринен айрылды, олар өз мийнетинин нәтийжесине өзлери ийелик ете алмады. Дийқанлар колхозда мәжбүрий хәм еркесиз ислейтуғын дерлик мут жұмысшы күши еди.

2.4. XX әсирдин 20-40-жылларындағы сиясий репрессиялар

Кеңес хұкимети өзинин сиясатында өндирис қуралларына жеке меншикти жоқ етип оның орнына мәмлекетлик хәм коллективлик меншикти енгизиуди хәм усындай жол арқалы барлық адамларды, барлық класс хәм қатламларды бир-бири менен теңлестирмекши болды. Бундағы мақсет мәмлекетте социализм, соң коммунизмди курыуды қысқа мүддетте иске асырыу мәселеси еди. Бунда марксизм-ленинизм теориялары идеялық дерек есапланды.

Әлбетте, бундай тәжирийбеде сынап көрилмеген, утопиялық пикирлерди иске асырыуды мақсет еткен, тийкарсыз теорияны әмелде сынап көриу объектине айналған бурынғы СССР мәмлекети халықлары ушын орны толмас қайғылар, үлкен бахытсызлықтар, ретсиз қыйналыу хәм қайғырыуларға алып келди.

Мәмлекетлик аударыспақ нәтийжесинде хәкимиятты қолға алған большевиктер өзлеринин алға қойған мақсетине ерисиуде хеш нәрседен қайтпады. Мәмлекет бойлап пайда болған қарсылықларды әскерий күш пенен бастырды, халықлардың бир бөлегі қырып тасланды. Қалған бөлимлерин бир-биринен бөлеклеп, бир-бирине душпан классларға айландырыуға хәрекет етти. Большевиктер тәрепинен алға қойылған мақсет—

жеке меншикти сапластырыу мәселеси хәм баска да илажлары тарийхый райажданыудын занлығына кайшы келип, мәмлкетте әсирлер дауамында кәлиплеккен экономикалык катнастарды бузып, халыклардын миллий үрп-әдет дәстүрлеринин жоғалтыуына баслама бола баслады. Сол себепли халыклар большевиклердин саясатларын коллап кууатламады, керисинше оларға удайына хәр қыйлы формада карсылык көрсетип келди. Сол себепли большевиклер халыклар төрепинен усынылған илажларды кабыл алмай, онын менен санаспай хәм өзлеринин илажлар кабыл алыуын күш ислетиу аркалы зорлык пенен иске асырды. Мәмлекет басшылары төрепинен кабыл алынған хәр бир баслы карардын орынланыуы оған карсы болған халыктын бир бөлегин жок етиу, еккинши бөлегин узак мүддетке сүргин етиу жоллары менен иске асырылып барды. Усындай репрессиялар жүргизиу аркалы ғана мәмлекет басындағы большевиклер халықты коркынышта ушлап турыуға еристи.

Большевиклер мәмлекет басына келиуден-ак онын уссылынын тоталитарлык режим екенлиги белгили болды. Кеңес хукиметинин алдына койған максетин иске асырыуа бурынғы патша Россиясы аймағындағы халыкларынын пүтки барлығы карсы болыуы менен санаспады, ол хаккында ойлап отырмастан оларға карсы қатаң жаза жүргизилди. Нәтийжесин мәмлекет бойлап Кеңес хукиметине карсы миллий азатлык хәрекетлери пайда болды.

Бурынғы СССР халыкларынын бир бөлими болған Өзбекстан, сонын ишинде Каракалпакстан халыклары да уссындай қайғылы хәдийселерден сыртта калмады. Большевиклик орай төрепинен ойлап табылған хәр бир карарлар, хәр бир жазалау илажларынын толкынлары толық, хәттеки күшейген формада жетип келип, халкымыз көплеген қурбанларды беріуға дуушар болды.

Репрессиялык хәрекетлерге сын көз бенен карағанда бу хәрекетлер большевиклердин әмелге асырмакшы болған баслы карарлары менен қатарласып жүргизилген. Дәслеп бу карарларды иске асырыу үшін күш ислетип халыктын бир катламы қатаң жазалауға дуушар болған болса, соңында карардағы көрсетилген илажлар әмелге асырылмағанынын айыпкерлери изленип және бир мәрте жазалаулар жүргизилген. Бундай жазалау мапазлары аз санлы каракалпак халқы үшін

орны толмас жоғалтыуларға алып келди.

Каракалпакстаннын 1920-1940-жыллар аралығында сиясий хәм социалдық тарийхында репрессиялардын бир неше толқыны болып өтти. Бул толкынлар каракалпак халқы тарийхында қайғылы излер қалдырып, халыктын ең сауатлы, дәу-жүрек перзентлерин набыт қылды.

Каракалпакстанда репрессиялык хәрекет Кеңес хукиметинин орнатылыуы менен иске асырылды. Себеби Кеңес хукиметинин орнауы ғалаба халыктын талабы бойынша исленбеген еди. Бул Россия большевиклеринин басшылығында халық арасында мәжбүрий түрде әмелге асырылған еди. Сонын ушын да Әмиудәрьянын төменги жағында 1917-1922-жыллары ғажжа-ғаж көтерилислер болып өтти. Кеңес хукиметине карсы гүрескен жергиликли халық ўәкиллери репрессияға ушырады. Көтерилис басшылары Убайдулла Баўетлянов (Хан Максым), Қутлымурат бий (Бала бий), Инаят болыс Ниязов, Ибрайым Адылов, Сейтназар Пирназаров хәм басқалар камакка алынды. Олардын бир қаншасы атылды. Қалғанлары елден жұрт аударылды. Бул Каракалпакстанда жүргизилген биринши репрессия еди.

Еккинши репрессия 1928-1930-жыллары болды. Бул дәўирде, 20-шы жылларынын ақыры 30-жыллардын басларында бурынғы СССР мәмлекетинин экономикалык-социаллык турмысында басланған кризис күтә кескинлесе баслады. Онын үстине жеке адамға сыйыныудын ақыбетинде елде Сталинлик тоталитарлык-командалык мәжбүрий уссылы жәмийетлик хәм мәмлекетлик басқарыу системасынын барлық тараўларына ендирилди. Бул үлкен-үлкен кәтелер менен жазыксыз жазаланыуларға алып келди. Солай етип тоталитарлык дүзим өз халқына карсы жәрияланбаған урысты таңды.

Орайлык хукиметтин нускауы бойынша Каракалпакстанда азык-ауқат, түгин пул, жер-суу салыкларынын муғдары шектен тыс салынды. Жер ийелери орташа хожалыктын жерлерин тартып алып, мал-мүлклерин конфискациялап, өзлерин сүргин етти. Мәжбүрий уссыл менен коллективлестирип, аўылларды советлестирип, мешит-медреселерди жаўып, руўханийлар камакка алынды.

20-шы жыллардын ақырларында советлик қадаған дүзим халкымыздын социаллык-экономикалык жақтан кең райажданыуына хәм онын хакыйкый әрманларын әмелге асырыуға

тоскынлык жасады. Онын үстине миллий кадрлар, агартуушылар, ески коммунисттер хэм зыялылар «оңшыл» хэм «солшыл уклонлар» катарында жазаланды. 1928-жылы партия катарынан 200 адам, совет, хожалык хэм кооперативлик шөлкемлерден 1000 га жакын, ал «косшы» аўкамынан 1730 дан артык адамлар шығарылды¹. Сондағы ВКП (б) Каракалпакстан обкомынын ағзасы хэм областылык аткарыу Комитетинин Президиум ағзасы Ө. Бекимбетов, Ф. Маткаримов бай хэм «садўакасовшылар» менен байланыслы деп айыпланып «Оңшыл уклонлар» деген таңба менен жазаланды. Тахтакөпир районлык партия комитетинин шөлкемлестириу бөлиминин баслығы Г. Абдуллаев, Кыпшак районлык милиция бөлиминин баслығы И. Жылкыбаев, Сарыбий аўылхожалык ширкетинин баслығы Ю. Матъякубовлар камакка алынып, иси тергеу органларына тапсырылды². Областлык прокурордын орынбасары Карабай Ерманов орнынан алынып партия катарынан шығарылды³.

Большевиклердин халыкка карсы жүргизген зулымлык сиясаты көпшилик халык тәрәпинен үлкен карсылыкка ушырады. Нәтийжеде 1929-жылы сентябрь айының ақырында бурынғы Облсуд баслығы Абдижалил Исметуллаев хэм Барлыкбай болыс Нурымов басшылығында Каракалпакстаннын арка районларында (Тахтакөпирде) халык козғалыны пайда болды. Каракалпак халкынын жөллады атанған ОблОГПУ баслығы А.М. Белоногов хэм кызыл әскерлер тәрәпинен көтерилис аяўсыз бастырылды. ККОГПУ органы 1929-жылы 14-ноябрьде область бойынша 10 орында «чеккистлик» әскерий участкалар дүзип, көтерилиске катнаскан деп айыплап, көптеп гүнасыз адамларды да камакка алды. Әскерий хэм «чеккистлик» операцияларды апарыуға Казакстан АССР ОГПУ толык ҳуқыклы ўәкилинин орынбасары Ольшанский басшылык етти. Айыпкер атанған 232 адам камакка алынды. Олардан 104 адам РСФСР Жынаят Кодексинин 58-статьясы 1,2,4, бөлимлер менен айыпланып; 52 си атыу жазасына, қалғандары хар турли камак жазасына ҳүким етилди. Көтерилистин басшылары Абдижалил Исметуллаев, Аскар Урумбаев, Маткарим Беканов

¹ ҚКРЖКА I ф. 2621 д. 11-б., Аvezов К. Варламов П. Каракалпакстан к. 10 д. 10. Казакстана Алма-Ата, 1930. 38-47 ст.

² ҚКРЖКА I ф. 2 оп. 64 д. 16.

³ ҚКРЖКА 159 оп. 200 д. 56.

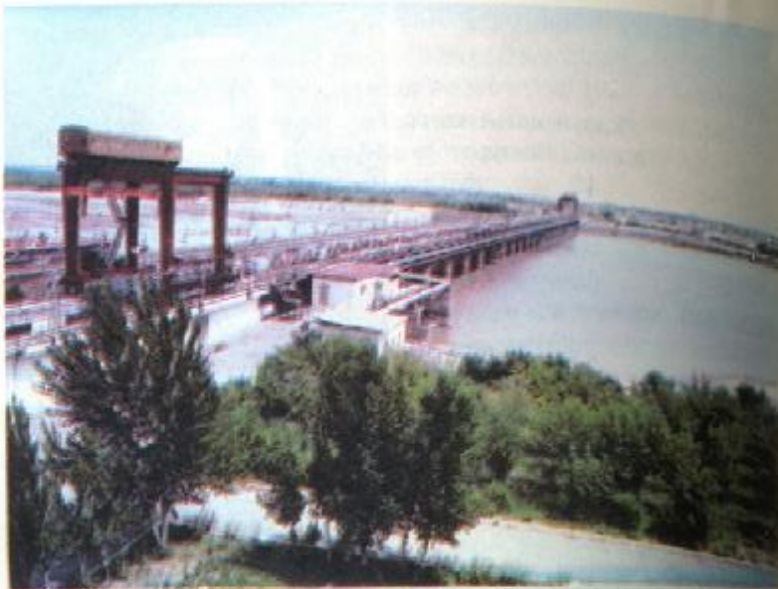
Халык артисткасы
Айымхан Шамуратова
рольде

Кыяс жырау

Курбанбай жырау

Эмиўдәрья гидроузели

Тақтиятас ГРЭСиниң басқарыў пульты

(Шымбай уездлик Аткарыў Комитети баслығынын орын-басары), Хожакмет Ерназаров, Оразымбет Айтешов, Нажим Ибрагимов, Пахратдин Мунайдаровлар (бурын волостлык Аткарыў Комитети баслыклары) қусаған халқына хызметі менен танылған азаматлар атылды¹.

1930-жылдың март айынын ишинде Каракалпақстан ОГПУ тәрәпинен 804 қурғын хожалық жерлери хәм мал-мүклери хатланып, «үшлик» топары тәрәпинен басқа жақларға көшириўге ҳүким шығарылды. Олардың 294 хожалығы ўалаят-тын басқа районларына хәм Ақтөбе областы аймақларына сүргин етилди². Солардан Төрткүлден 36, Шаббаздан 43, Қыпшақтан 35, Хожелиден 43, Қоңыраттан 20, Кегейлиден 44, Шымбайдан 43, Тахтакөпирден 18, Караөзектен 10 хожалық мөжбүрий көширилди³.

Үшинши репрессия бул халқымыздың руўхый байлығын жок етиўге бағдарланды. Сол 1928-1930-жыллары елимизде латын әлипбесине өтиўге байланыслы большевиклер барлық араб әлипбесинде жазылған китап хәм кол жазбаларды жок етиў сиясатын жүргизди. Улама ийшанлар камаққа алынды. Мысалы, Инаят ийшан Бахауатдинов, Хатила ахун Атаулиев, Пахратдин ийшан Мунайдаров, Тансық Хожа Орумбаев, Каримберди ахун Нуруллаевлар РСФСР жынаят кодексиниң 58-статьясы 2-бөлиминиң жынаят белгилери менен айып-ланып ең ауыр—атыў жазасына ҳүким етилди⁴.

Усы сиясаттын нәтийжесинде халқымыздың көплеген мийраслары жок болып кетти. Мектептерде хәм үйлерде араб әлипбесинде оқыў қадаған етилди. Бундай сиясатқа қарсы өз мүнәсибетин билдирген зыялылар камаққа алынды. Мысалы, Каракалпақстан билимлендириў бөлиминиң Хожели бой-ынша инспекторы Сейдғалий Ағайдаров 1930-жылы 26-ноябр-де ГПУ қасындағы «үшлик» топары тәрәпинен атыў жазасына ҳүким етиледи⁵. ҚКАССР Билимлендириў Халық Комиссары Каримберди Садуллаев камаққа алынып, түрмеде қайтыс болды⁶.

Төртинши репрессия 1932-1933-жыллары болды. Бул «пахта

¹ ҚРЖКА Іф. 2оп. 980 д. 1-726. 661 д. 20-21, 664 д. 115, 119 бб.

² ҚРЖКА І-50. 51, 69 бб.

³ ҚРЖКА 159 оп. 12 бд. 2232 бб.

⁴ ӨзРМК қасындағы МКК архиви. Ағандовтын делосы.

⁵ ҚРЖКА Іф. 2 оп. 664 д. 3,4 бб. 661 д. 12,72. 663 д. 19-27 бб.

⁶ ӨзРМК қасындағы МКК архиви делосы.

мәселесине» яғный Каракалпақстанда пахта егiуiди ең жайдырыуға байланыслы болып өттi. Усы жыллары дийқанларды бұрынғы дәстүрий егiнлерi бийдай, жүйери хәм баска дe егiнлерди егiуiди тоқтатып, оның орнына ғалаба пахта егiуiге мәжбүрледи. Бұған әсиресе республикамыздың арка районларындағы дийқанлар қарсылық көрсеттi. Усыған байланысты пахта егiуiге қарсылық көрсеттi деп айыпланып Шымбай, Тахтакөпир, Қараөзек, Хожели, Қоңырат районларының хәр қайсысынан 300 ден аслам дийқанлар камаққа алынды. 1933-жылдың өзiнде «Бай, ийшан элементлер» деп табылып 1246 адам қолхоздан шығарылды¹.

1932-жылы 4-ноябрьде Шымбай районында болған сияси процесс РСФСР жынаят кодексиниң 58-статьясының 1-7-бәнти менен айыпланып 38 қолхоз басшылары, ауыл белсендилери суд жууапкершилигине тартылып, олардан 7 адам Шыныкул Аманбаев (ВКП (б) райкомының уақытша хаткери, шөлкемлестирiu бөлiминиң баслығы), Ахмед Бурнашев (район қаржы бөлiми инспекторы), Айтжан Нуралиев (ауыл кеңес баслығы), Байнияз Матушев (партиячейка хаткери), Сейтжан Даукеев, Жаксым Гуликеев, Амир Қурбанбаевлар атыу жазасына хуким етилген. 1933-жылы 19-мартта РСФСР Жоқарғы Суды Пленумы қарары менен олардың жынаят ислери қайта қаралып, хәр бири он жыл мүддетке сүргiн етилди².

Орайлық хукиметтиң республикамыздағы зорлық сияси тына нарийзалық билдирип «төртлик», «онлық» топары атынан елдиң ардақлы азаматлары Жоқарғы партия органына хатлар жоллады. Олар болып атырған әдилсизликке тыйым салыуды талап еткен еди. Халқымыздың пәк хужданлы перзентлерине «миллетшилиқ танбасы» басылып қуудаланды. «Төртлик» топарына кирген ККАССР халық комиссары кеңеси баслығы Қасым Аўезов, ВКП (б) обкомының секретары Қазакбай Аллабергенев, инспекция халық Комиссары Жаксымурат Жаналиев, Қыпшак районлық партия комитетиниң биринши секретары Пиримбет Төреевлер өз уазияпаларынан босатылды. Соңынан олар өлим жазасына (13-октябрь 1938-жылы) хуким етиледi. Ал «онлық» топарының ағзалары атанған ККАССР ОАК ниң шөлкемлестирiu бөлiм баслығы Хаким Насуруллаев, респрокурор Бекман Тажиев

¹ КРЖКА 3 оп. 739 д. 162 б.

² КРОМА 67ф. 3 оп. Ва3-12. 13 66.

Ж. Рахматуллаев, Х. Абдихалықовлардың хәр бири 6-10 жыл мүддетке камақ жазасына, Х. Темирханов, Д. Ишимбетов, К. Шахмуратовлар атыу жазасына хуким етиледi.

Бесинши репрессия 1934-1936-жыллары ғалаба қолхозластыруу сиясатына байланысты жүргизилди. Большевиклик белсендилердиң мәжбүрлеп қолхозға тартыуы хәм дийқанларға жөнсиз ауыл хожалық салықтарын салыудың нәтийжесинде Каракалпақстаннан мыңлаған хожалықлар баска жақтарға көшип кетиуiге мәжбүр болды.

1934-жылы қолхозларды жат элементлерден тазалау компаниясының жүргизилиуине байланысты 2 мың хожалық қолхозлардан тийқарсыз шығарылды. 1935-жылдың бәхәрги егiске таярлық уақтында түрли жалалар менен 50 адам суд жууапкершилигине тартылды¹. 1935-жылдың 23-августында тийқарсыз айыпланып Төрткүл районынан қолхозшы ағайиндилер Латиф, Атек Календеровлар, Раджап Абдуллаев, Машарип Ахмедов хәр бири бес жыл, Куйбышев районынан (1935-жыл 27-мартта) Утен Елибаев, Байман Кадыров, Айтжан Асанов хәм т. б. 10 жыл мүддетке сүргiн етиледi².

Алтынши массалық репрессия Каракалпақстанда 1936-1938-жыллары болғаны мәлим. Большевиклик Орай жергиликли партия-Кеңес органдарының басшыларын троцкийшил-бухариншил контрреволюцияшыл миллетшилер танбасы менен айыплау жөриялады. 1937-1938-жыллары Каракалпақстан обкомының биринши секретары болып ислеген Әбий Қудабаев, Ислам Алиев, Даулет Ризаев, Каримберди Балтаев, Г.Ф. Квачев, секретарлары Қазакбай Алламбергенев, Камилжан Алимовлар, бөлiм баслықлары З.Ж. Сарсенбаев, А. Куленов, ККАССР ХКК си баслығы Қасым Әуезов, Жумабай Қурбанов, ККАССР ОАК баслығы Көптилеу Нурмухаммедов, Халық Комиссарларынан Ә. Бекимбетов, А. Бекмуратов, А. Алимухамедов, И. Исамухаммедов, Т. Нызаматдинов, С. Төреев, госпланның баслығы И.И. Данчик, оның орынбасары Калимудла Бажанов, Жоқарғы суд баслығы А. Пирназаров, районлық партия комитетиниң биринши секретарлары С. Айтбаев, И. Бекбаулиев, Х. Якупов, О. Дилманов, С. Қлычев, Б. Сейдрасулиев, П. Төреев, И. Муўсаев, районлық атқарыу Комитетиниң баслықтары А. Айтешов, К. Аўезов, Х. Темирханов, орынбасарлары М. Жаксымуратов, С. Карабаевлар, респрокурордың

¹ КРОМА 67ф. 3 оп. 127 д. 6, 7, 8 66.

² КРОМА 67ф. 3 оп. 127 д. 6-7-8 66.

**ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ЕКИНШИ ЖЕР ЖҮЗИЛИК УРЫС ЖЫЛЛАРЫНДА
ФАШИЗМДИ ЖЕҢІҮГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСИ
(1939-1945-жж)**

**3.1. Екинши жер жүзилик урыстың басланыуы.
Қарақалпақстан халқының урысқа мобилизацияланыуы**

Халқымыздың тарихында екинши жер жүзилик урыс қайғылы из қалдырды. Бул дәуірдеги халқымыздың тарихы ең ауыр хәм базда жан түршигерлик ўақыяларға толы болды. Деген менен 1941-1945- жылларда Қарақалпақстан халқының фашистлик Германияны қыйратыуға қосқан үлеси тууралы тарихый әдебиятымызда еле де болса әдил изертлеп жазылган мийнетлер жеткиликсиз.

Урыс жылларындағы халқымыздың тарихын хәзирге дәуір талабына сай, архив дереклерин тереңнен хәр тәреплеңе изертлеп, оған дурыс бахалар берилиуи тийис.

Бизин пикиримизше, фашистлик Германияның 1939-жыл 1-сентябрде Польшаға басып кириуи екинши жер жүзилик урыстың басланыуы болса, ал сол жылы 28-сентябрде СССР хәм Германия басшыларының шегара хәм дослық ҳақындағы келисими еки тәрептен де белгили мақсетке ерисиуе умтылыуы еди. Олардың Европаны өз-ара бөлисиуи нәзерде тутканы да хәзир хәммеге айқын болды. Бирак фашистлердин елимизге Германияның 1941-жыл 22-июньда СССРға басып кириуинен баслап елимиз ушын ол урыс халықлық азатлық урысқа айналды.

Халқымыздың тәғдири, адамзаттын келешек бахты бир қатарда турған ўақытта Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халықтары да бул урысқа бириншилер қатарында белсене қатнасты.

Өзбекстан Республикасының Президенти Ислам Каримов 1995-жыл 5-май күни Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисинин екинши сессиясында сөйлеген сөзинде былай деген еди: «Өзбекстан фашизмге қарсы гүрескенлердин қатарында ылайықлы орын тутты. Бизин елимизден 1 миллион 433200 адам екинши жер жүзилик урысқа қатнасты. Солардан 395720

адам ўатанына қайтпады. 60452 ўатанласымыз майып болып қалды»¹.

Екинши жер жүзилик урыс жыллары Қарақалпақстаннан 50 мыннан аслам адам фронтқа кетти. Олардан 34 мыннан аслам жауынгерлеримиз саўаш майданында қурбан болды, хабар-атарсыз жоқ болып кетти.

Сондай-ақ 20,5 мыннан аслам адам фронттың артында басқа республикада санаат, темир жолларда, шахталарда хәм Өзбекстан Республикасының санаат кәрханаларында хызмет иелесе, 3000 жас өспиримлер Ташкент ФЗО мектептеринде билим алды. Жәми 75400 ден аслам жигит-қызлар Қарақалпақстаннан тысқары өзлеринин азаматлық ўазыйпасын атқарды. Бул республикада мийнетке жарамтылардың 32,6 процини қурайтуғын еди. Қанлы урыс жылларында Қарақалпақстан халқының саны саўашта қурбан болғанлар есабынан кемиген болса, екинши жағынан туўыу есабынан жылдан жылға азайды. Егерде 1941-жылы республикамызда 13937 бала туўылған болса, 1942-жылы 11386 бала, ал 1943-жылдың 9 айында 4438 бала туўылды. 1944-жылы жүкли хаяллардың саны 1736 болған, ал емизиули балалар барлығы болып 2306 еди².

Солай етип, автономиялы республика халқының саны 1943-жылдың 1-ноябринде 60244 адамға қысқарды. Республика халқының саны 1959-жылы, арадан 15 жыл өткеннен кейин урыстан бурынғы кәлпине қайта тикленди. Усы жыллар ишинде Қарақалпақстан урыс хәм хәр қыйлы ауырыу апатшылықтан халқының төрттен бир бөлиминен айырылды.

«Мен тағыда қайталап айтаман,—деген еди хұрметли Президентимиз Ислам Каримов,—екинши жер жүзилик урысты қандай көз-қарастан алып қарасақ та, ол қандай сүренли хәм идеялар астында жүргизилсе де, бизлер азатлық ушын саўаш жүргизген, ўатанының жарқын келешеге ушын, аспанның бултсыз болыуы ушын саўаш майданында мөртлерше қурбан болған адамларды мәңги есимизде сақлаймыз...

Урыс дәуиринин ўақыяларын бизин жауынгерлеримиздин ерликтерин татқылағанда хәм төрийплегенде идеологиялық тартысты қойыңқырайық»³.

¹ Каримов И.А. Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисинин екинши сессиясында сөйлеген сөзи // «Еркин Қарақалпақстан», 1995, 5 май

² КРОМА. 327 ф. 1-оп. 122-д. 20-б.

³ Еркин Қарақалпақстан, 1995, 6 май.

Екинши жер жүзилик урыстын басланыуы менен автономиялы республикамызда кадрлар саясатында үлкен өзгерислер болды. Жергиликли кеңеслерге сайлаулар өткерилди. Районлык өскерий комиссариатлары дүзилди. Партия-кеңес уйымлары тәжирийбели кәнигелер менен бекемленди. 1941-жылы 7-апрельде С.Камалов Ұлаятлык партия комитетинин биринши хаткери болып кайта сайланды.

П.Сейтов Каракалпакстан АССР халық комиссарлары кеңесинин баслығы, О.Нурумбетов, А.Шамуратов, Г.М.Олейниковлар онын орынбасарлары болып тастыйықланды. С.Алла-ниязов финанс халық комиссары (1940-ж 9-III), Ж.Елеусинов жергиликли санаат халық комиссары (1940- ж.), А.Ризасеишки ислер комиссары, М.Г.Андреев мәмлекетлик қорғаныу комиссары, Х.Абутов әдиллик халық комиссары, А.К.Халмуратов суу хожалығы халық комиссары, медицина илимлеринин кандидаты А.Г.Ежева (1941-ж. 22-июнде) денсаулықты сақтау комиссары, Г.Убайдуллаев халық ағартуу комиссары, Ж.Сейтова социаллық тәмийнат комиссары етип тастыйықланды. Мөтеке Жуманазаров (1941-жылы 23-декабрде) Каракалпакстан АССР Жоқарғы Кеңеси президиумынын баслығы лауазымына сайланды. Усы азаматлар урыстың ауыр жылларында бәрхама халық пенен барлық қыйыншылықларды бирге басынан кеширип, елине хадал хызмет етти.

Урыстың дәслепки күнлеринен-ак республикамыздың жәмийетшилиги экономиканы урыс талабына мууапық кайта курды. Республикамыздың ақсақаллары, ел белсендилеринин қатнасыуында қала, район орайларында, мекемелеринде, оқу орынларында улыуа халықлық митинглер өткерилди. Бу митинглерде қабыл етилген қарарларда бир ауыздан өлеринин барлық күш-қууатын урысқа, фашизмди қыйратууға жумсайтуғынын билдирди. Республикалық хәм районлық қорғаныу комитетлери шөлкемлестирилди. Өзбекстан хуқиметинин 1941-жыл 3-июлдеги қарары тийқарында Каракалпакстан АССРының 1941-жылдың екинши ярым жылдық халық хожалығынын жобалары кайта дүзилди. Әскерий-оперативлик мәсетте қорғаныу қәрханалары ушын жергиликли бюджеттин муғдары 10108 мың (1932-жылғы баха менен) сомға қысқартылды¹. Сол жылы 12-августта Өзбекстан хуқимети жанындағы Каракалпакстан хуқиметинин тұрақлы

¹ КРОМА 322-ф. 1-оп. 855-д. 37.87-б.

уәкиллиги қысқартылды. Санаат тарауының жұмыс күни еки сменаға өткерилди. Хәттеки жаслар хәм хаял-қызлар ушын жұмыс уақты 12 саатқа созылды. Урыс мәпи ушын басқаруу аппаратлары қысқартылды, жергиликли санаат, транспорт, бәйланыс тараулары да өскерий тийқарда кайта қурылды. Жеткіликсиз жергиликли материаллар да өндириске кеңнен пайдаланылды. Халықтың мүтәжлерин қанаатландыруу, өним шығарууы көбейтиу мәселелери буйрықпазлық, мәжбүрлеу усылы менен әмелге асырылды. Көпшилиқ жағдайда республиканың мүмкиншиликлери хәм мәплери есапка алынбай, хуқимлик усылы үстемлик етти.

СССР Қорғаныу комитетинин 1941-жыл 12-июлдеги қарарына мууапық Каракалпакстан АССР Халық комиссарлар кеңеси, Ұлаятлык партия комитети халықты хауа топылысына хәм химиялық топылысқа қарсы галаба миннетли таярлауға киристи. Нәтийжеде сол жылдың 1-ноябрине 8-60 жас аралығындағы халықтың 53,7 проценти, яғный 185637 адам өскерий таярлықтан өтти. Республикалық Осоавиахим шөлкемлери 492 орында биринши дәрежелли химиялық хуқимнен қорғаныу дөгереклерин шөлкемлестирип, оған 17333 адам тартты. Сондай-ак 1-октябрде өндиристен қол үзбей 17667 өскерий кәнигелер таярланды, олардан 1875 киши командирлер еди. 463 орында 40 саатлық бағдарлама бойынша өзін-өзи қорғау топарлары шөлкемлестирилди¹.

СССР Қорғаныу комитетинин 1941-жыл 18-сентябрдеги «СССР пуқараларының улыуа миннетли түрде өскерий оқуу ислери хакқындағы» қарарына мууапық Каракалпакстан АССР жауынгер резервлерди таярлау мәсетинде 110 саатлық бағдарлама бойынша өскерий оқуудын биринши гезегине (өндиристен қол үзбей) 19100 адам тартылды. 54 орында өскерий пунктлер хәм мүйешлер, 955 өскерий бөлимлер, 114 рота, 343 взвод, 20 батальонлар шөлкемлестирилди². Оған өскерий-саясий жұмыс тәжирийбесине ийе 491 белсендилер тартылды. Урыстың 2,5 жылынын ишинде республикамыздың жәмийетлик хәм өскерий шөлкемлери фронт ушын 52395 атқашлар, пулеметчиклер, мергенлер х.т.б. өскерий кәнигелерди таярлап берди. Сондай-ак 4005 әреби атлар, 1005 автомаши-

¹ ӨЗРПАА. 58-ф. 17-оп. 320 д. 91.92-66; 18-оп. 252-д. 49.100-66.

² КРЖКА. 1 ф. 1 оп. 98д. 138-б.; 102 д. 23.51-66.; 26 д.63-б.

наның 419 ы, 500 аслам арба, ер-турманлар фронтка жиберилди¹.

1941-жылы 3-декабрде республикамыздың мийнеткешлери ўәкилдеринен (5,5 мың адамнан) «97-Каракалпак миллий бригадасы» шөлкемлестирилди.

Бригада бир неше аткышлар батальонынан, байланыс хәм курылыс батальонларынан ибарат болды. Бригаданың командири полковник Ф.А.Шутников, штаб баслығы жерлесимиз полковник И.М.Антонов, сиясий бөлиминиң баслығы капитан Ф.Ербаев, бригадалык газетаның редакторы Г.Жайтаўов, аға лейтенантлар К.Айымбетов, М.Бердамбетов, лейтенант Т.Бекимбетов, Н.Таўбаевлар бригада жаўынгерлерин өскерий хәм сиясий жактан таярлаўда үлкен жумыс иследи. Бригада жаўынгерлери төрт айлык өскерий машкыларға бар интасы менен катнасты, фронтка атланыўға таяр болды. Бирак сол ўақыттағы хәкимдарлар жергиликли халык жаўынгерлериниң бир тутас өскерий бөлим болып саўашка түсиўине жол коймады. Бригада жаўынгерлерин роталарға бөлип, хәр түрли дивизияларға қосып жиберди.

Каракалпак «миллий бригадасынын» командирлеринен Советлер аўкамының қахарманы капитан Б.Бабаев хәм К.Айымбетов, Я.М.Досумов, М.Махмудов х.т.б. мыңлаған жаўынгерлер фашизмге қарсы гүресте көрсеткен ерликлерин ушын хәкимет орденлери менен сыйлықланды.

Өскерий резервлерди таярлаў хәм фронтка жаўынгерлерди мобилизациялаў Каракалпакстан жағдайында күтә ауыр қыйыншылық туўдырды, онын баслы себеплери республиканың ер жеткен халкының 35 проценти, яғный 74620 адам саўатсыз еди². Өскерий қураллар жетиспеди. Өскерий хызметке миннетлилерди таярлықтан өткерилетуғын командир, өскерий комиссариат хызметкерлери жергиликли халықтың тидиң, үрп-әдет, дәстүрлерин билмейтуғын орыс офицерлери еди. Олар тәрәпинен өскерий оқыўға тартылғанларды азаплаў, айырын жағдайда күш жумсаў хәрәкетлери жийи-жийи ушырасып туратуғын еди.

Өскерий комиссариатлар республиканың басшы хызметкерлерин, хәттеки халык комиссарларын да өз басымшылық етип өскерий оқыўға хәм өскерликке топлайтуғын еди. Мыс-

¹ КРЖКА. 58 д. 106, 107-б.; КРОМА. 322ф. 1оп. 1043д. 69-б.

² ӨЗРПАА. 15-ф. 25-оп. 3926-д. 9-б.

лы. Нөкис өскерий комиссариаты ўәлаятлық партия комитети хәм халык комиссарлар кенесиниң келисимисиз (1942-жыл август айында) мобилизациядан өткерий ушын республиканың тутыныўшылар жәмәәти баслығы С.Барақовты, халык билимлендирий комиссары Г.Убайдуллаевты өз ўазыйпаларынан босатқан. Өскерий таярлықтан өткерий ушын республикалық банктын басқарыўшысы Решатовты, Халык комиссарлар кенесиниң қасындағы мәденият ислери бойынша басқарма баслығы Н.Дәўқараевты өскерий оқыўға шақырған. Н.Дәўқараев өскерий оқыў сабағынан босатыўды өтиниш етип келгенде өскерий штабтын инструкторы Кутичев оны тикке қақайтып қойып кейинине ғырра қайтыўға буйрық берип, көпшилик алдында абройын төккен.

Өскерий комиссариат хызметкерлери тәрәпинен бундай хәрәкетлер районларда да жийи-жийи қайталанып турды¹.

Сондай-ақ район өскерий комиссариат хызметкерлери өскерий есап жумысларын өзлери турпайы түрде бузған. Өскерий илажларды өткерий ўақтында пара алыў фактлери де ушырасқан. Мысалы, 1943-жылы 18-майда Қоңыраттын өскерий комиссары аға лейтенант Жуков запастағы өскерий бөлимде пукаралық ўазыйпасын орынлаў ушын 400 адам шақырыў орнына 600 адамды шақырған. Соннан районлық өскерий комиссариаты шақырыў пунктине 553 адам келген.

Артықша 153 адам есабынан өскерий комиссариат пара бергенлерди «зәрүрли ауыл хожалық кәнигелери» деген сылтаў менен жол бойы қалдырып барған. Бул аўхал өскерликке алынғанлардын қатты ызасын келтирген, олардың өзин-өзи туталмайтуғын дәрежеге алып келген. Нәтийжеде Қызылжар жолында аламан өзлеринше судлап, районлық ишки ислер бөлиминиң баслығы Г.Абдуллинди, усы бөлимниң практиканты Берлинди, өскерий комиссариаттын биринши бөлим баслығы Л.Я.Резникти өлтиреди. Сол күни өскерий десант топары Қызылжардағы ўақыяға қатнасканларды қаматқа алады. Қоңырат ўақыясы айыпкерлеринен 80 адам штрафлық батальонға, ал қалғанлары фронтка жибериледи. 1943-жыл 26-майда аға лейтенант Жуков өз ўазыйпасынан босатылып, суд жуўапкершилигине тартылады². Бирак Қоңырат ўақыясынан кейин де өскерий есап жүргизиў ислери бузылады.

¹ КРЖКА. 1-ф. 39-оп. 139-д. 16-б.

² КРЖКА. 1-ф. 39-оп. 126-д. 6-б.

Жаслардын өскерий бөлімлерден кашып келиу хәрскетлери тоқтамады. Мысалы, 1943-жылдын жазында өскерий есапта турмаган өскерлик жасындагы 934 адам усланды. Запастагы өскерий бөлімлерден кашып келген 494 адамды излеуге туура келди¹.

Өскерий хызметтен бас тартыу хэм оннан кашыудын тий-карғы баслы себеплери өскерий комиссариаттын хызметкер-лери менен шақырыу комиссиялары, сондай-ак ишки ислер бөлім хызметкерлеринин өскерий хызметке миннетлидери өскерий өнерге үйретиу хэм таярлауда тәртипти бузыуы, оларга күш жумсап, жөнсиз жазалаулары хэм өскерий таярлыктын күтә ауйр жагдайда өткерилиуинен келип шыгатуғын ели. Мине усы жагдайлар жасларды өскерий оқыуга тартыуга хэм оларды өскерий кәнигеликке таярлауда, фронтка мобили-зациялауда үлкен кыйыншылыкларды туудырды.

3.2. Фронт артында

Каракалпакстан халкынын инсаныйлык хәрекети

Фронтка жәрдем бериуде халкымыз өндиристе пахта тиз-ларында еткен епкинди мийнетлери менен шекленбеди. Фронтка кеткен ер азаматлардын орнын ийелеген ата-аналар, хаяллар, жас өспиримлер, майыптар армияны азык-ауқат, кийим-кеншек пенен тәмийин етип, тылда пидәкерлик мийнет етти. Бауыры кең халкымыз урыс ошағында калған үлкелери таслап кетиуге мәжбүр болған мынлаған хожалыкларды, ата-анасынан айырылған жетим-жесирлерди бауырына басып, өз перзентлериндей ардаклап тәрбиялады. Өз журтынан сүргин етилген кырым татарлары, калмаклар, поляклар, кореецлер, чеченлер сыякты халыкларга баспана тауйып, олар менен бир нанды бөлишип жеп, бирге ислести.

Республикамыздын хожалыклары материалдык жактан кыйналса да хәр бир шаңарак, мәкеме жумысшы-хызметкер-лери, оқыу орынларынын жәмийетшилиги фронтка жауынгер-лерге, душпаннан азат етилген халыкларга, өскерий кархана хызметкерлерине өз мийнет хақысынын бир бөлегинен каржа топлады, кийим-кеншек, азык-ауқат жыйнап, «Корғаныу корын» дүзди.

¹ ОЗРПАА. 15-ф. 25-оп. 3926-д. 9-б.

Фронт жауынгерлеринин аналары менен зайыплары хэм карындастары өзлеринин тағыншақларын (алтын әребек, сырға, жүзиклерин) «Корғаныу корына» тапсырды. 1941-жылы Қонырат районы мийнеткешлери 7 кг 365 гр, ал Мойнак рай-онынын халкы 30 кг гүмис жыйнаса, Төрткүл районынын үй бийкеси Римма Живковская, Эмилия Горбаченко, Людмила Никоноровалар алтын тағыншақларын, гөухар көзли сақый-наларын, ески нағыс ойылған алтын тенгелерин корғаныу корына өткереди¹. Республикалык билимлендириу халык комиссариаты, көркем өнер баскармасы, жазыушылар аўкамы, мәмлекетлик театрдын жәмәәти өзлеринин бир айлык напакасын корғаныу корына тапсырды. Бул басламаны рес-публикамыздын пүткил халкы куўатлады. ККАССР Жокарғы Кеңесинин 69 депутаты өзлеринин депутатлыкка алатуғын ақшасын мүддети тамам болғанға шекем корғаныу корына өткерди. Каракалпакстан халкы урыстың дәслепки он айында корғаныу корына жәрдем ретинде 7741,7 мың сом, соның ишинен 4103,7 мың сом нақ ақшалай төлеп, фронтка 124,6 центнер гөш, 494 центнер дән өнимлерин жиберди. Егерде республикамыздын мийнеткешлери Кызыл армия корына 1942-жыл 6-декабрге 2618,2 тонна дән тапсырған болса, соннан колхозшыларымыз 1346,3 тонна дән жеткерип берди, ал 1943-жылы 3415,3 тонна гөш инам етти².

1943-жылы Қонырат районы «Социализм» колхозы бас-карма баслыгы Әлимов, 3-ауыл кеңес баслыгы Тәжим Сатбаев, Чапаев атындагы колхоз баскарма баслыгы Әуезбай Аннабаев, колхоз партия шөлкеми хаткери Жумамурат Өтемуратовлар хәр кайсысы 15 мың сом ақшалай төледі. Халықтың бул басламасына Каракалпакстан жаслары да белсене қатнасты, олар 1943-жылы 8-январға шекем корғаныу корына 2,5 миллион сом каржи жыйнады.

1943-жылы республикамыздын хәр бир мийнеткеши фронтка жәрдем бериуге талпынды. Ережел Оразбаев хэм Төребай Ражаповлардын басламасы менен 1943-жыл октябрде «Каракалпак улы» бомбалаушы самолети қурылысына 130 мың сом жыйналды. 1944-жылы Каракалпакстан денсаулык-ты сақлау хызметкерлери 2-Украина фронты медиклери ушын «Каракалпак медиги» атлы санитарлык самолет қурылысына

¹ Советская Каракалпакия. 1941. 25-август.

² ОЗРПАА. 58-ф. 17-оп. 756-д. 208-б.; РФОМА. 7386-ф. 7-оп. 183-д. 17-б.

850 мың сом, «Каракалпакстан халык муғаллими танк колоннасы» қорына ағартуы хызметкерлери 150700 сом жыйнап берди¹. Каракалпакстан мийнеткешлери урыстын дәслепки еки жылында жеке кәрежетлеринен танк колонналарын хәм әскерий самолетлар эскадрилияларын дүзиу ушын 24 миллион 700 мың манат, «Қорғаныу қорына» 5 миллион манаттан аслам ақша жыйнады. Фронттағы жауынгерлерге 88 мың жана жыллы кийим-кеншек хәм аяқ кийим, 493500 ц гәлле, 2286 тонна гөш, 25 мың дана кой териси, 23,5 тонна жүн хәм 56 мың дана хәр қыйлы затлар хәм 300 дана посылка жиберди. Тек 1943-жылдын өзінде елимиздин азат етилген районларына 1100 бас ири кара мал, 14500 бас қой-ешки жиберилди².

1942-жылдың биринши май байрамында Каракалпакстан мийнеткешлери Өзбекстанның ғамхорлығына алынған 12-гвардияшы дивизия хәм миллий әскерий бөлим жауынгерлерине 262,1 тонна ауыл хожалық өнімлерин, 693 центнер гөш, 5644 кг азық-ауқат хәм 2609,2 мың манат ақша, сондай-ақ Украина партизанлары менен Харьков мийнеткешлерине, Ленинград қорғаушыларына 114,6 тонна дән х.т.б. ауыл хожалық өнімлери жиберилди³. Сол жылдын гүзинде Каракалпакстан халқы фронт жауынгерлерине 2 вагон дән жиберди. Ал Мойнак районы мийнеткешлериниң делегациясы өз сыйлықтары менен Ленинград фронтында болды. Олардың курамында районның алдыңғы адамлары-гөш-балық консерва комбинатының устасы Якушев, «Қызыл байрақ» колхозының алдыңғы бригадири Әжимуратов, Мойнак балық заводының алдыңғы балықшысы Мамбетниязов хәм т.б. болған еди.

Сондай-ақ Каракалпакстан мийнеткешлери фронттағылардың шанарақларына хәм эвакуация етилген жетим балаларға, урыс майыпларына өзлериниң жеке қаржылары есабынан 586000 манат бөлип шығаруы менен бирге 6945 бас кара мал хәм қой-ешки, 124,3 тонна гәлле, 384685 кг овош хәм мийуе, 22514 кубометр ағаш отын, 3937 метр гезлеме, 25800 дана үсти кийим хәм аяқ кийим берди, 33997 үй-жайлары онланды хәм жанадан салынды⁴. Оларға жәрдем беруу қоры

¹ ӨзРПАА. 58-ф.17-оп.756-д.208-б.; РФОМА.7386-ф.7-оп.183-д.17-б.

² КРИСКА. 1-ф.54-оп.1452-д.27-б.; 15-д.26-б.

³ ӨзРПАА. 15-ф.25-оп.225-д.101-б.; «Красная звезда». 1942.10-апрель.

⁴ ӨзРПАА. 15-ф.25-оп.105-д.229-б.; «Красная звезда». 1942.10-апрель.

ушын арнаулы жерлер егилди. Өз журтынан зорлап көширилген 7,5 мың кореешлерди, 3130 украинларды, 25 мың полякларды, мынлаған қалмақларды, жәми 37 мың адамды Каракалпакстан халқы жыллы жүз бенен қабыл етти. Сондай-ақ урыс жыллары үлкемизге эвакуация етилген 5183 адамға баспана берди. 900 дән аслам шанарақ ата-анасынан айырылған жетимлерди тәрбиялауға алды. Мысалы, Хожели районындағы Свердлов атындағы колхоздың колхозшысы Оразбийке Файзуллаева өзиниң бес баласы болыуына карамастан бир баланы өз тәрбиясына алды. Усы районның «Интернационал» колхозының шанарақлары 16 баланы, ал Карл Маркс атындағы колхоз ағзалары 29 баланы өз ғамхорлығына алып тәрбиялады. Сондай-ақ әскерий хызметкерлердиң хәм көширип әкелинген адамлардың 20,3 мың баласы балалар бақшаларына хәм үйлерине орналастырылды, олар үсти кийимлер, азық-ауқатлар менен тәмийленди. Бул фактлердиң әпиуайы көринисинде тарийхта көрилмеген адамлардың хәрәкетлери, тууысқан халықлардың перзентлерине мийирманлығына халықтың бұрын болмаған мәртлиги еди.

Каракалпакстан Халық комиссарлар кеңеси хәм уәлаятлық партия комитетиниң (1942-жыл октябрдеги хәм 8-декабрдеги) бас қоспа мәжилисине әскерий хызметке миннетлилерден 19 жастан 50 жас аралығындағы 16500 адамды қорғаныу санааты хәм қурылыс объектлерине, 5 мың адамды кара металлургия халық комиссариаты санаатларына мобилизациялау хәккында қарар қабыл етти. Солай етип, 1943-1944- жыллары Орта Азия республикалары үәкиллери менен бирге 20 мыңнан аслам каракалпакстанлы азаматлар Свердловск (Екатеринбург), Челябинск, Пермь, Горький, Оренбург уәлаятларында Башкуртстан хәм Удмурд республикалары, Москва қаласының әскерий заводлары менен шахталарында жұмыс исеledi.

Тек «Коспа уголь» трестиниң шахталарында 1000 каракалпак. Пермь уәлаяты Кузловский районының өзінде 813, Губаки қаласы заводы менен шахталарында-495, Стерлитамак сода заводында-435, Челябинск хәм Копейск уголь трести шахталарында 480 каракалпаклар хәр түрли кәнигеликти ийелеп пидәкерлик мийнет етти. Олардан Гремячинский шахтасының тиреушиси каракалпак Мәғназаров айлық нормасын 200 процентке орынлап, қонсылас шахталарда болып жана үйреншиклерге өз тәжирийбесин үйретти¹. «1-май» шахтасының

¹ Известия. 1943. 20 ноябрь.

тиреушиси каракалпак Б.Тәжикулов, Стерлитамак сода заво-
дының жұмысшысы Хожабай Пирниязов, Акназар Халмуратов,
Челябинсккөмір трестинин алдыңғы көмір қазыушысы
Худайбергеновлар белгиленген айлық нормаларын бәрқулла
120-150 процентке орынлап, басқаларға үлгі көрсетті.

Каракалпакстанлы азаматлар да өз напакасынан қыйып
фронтқа хәм душпаннан азат етилген районларға жәрдем кө-
рын шөлкемлестирди. Мысалы, Стерлитамак сода заводы қу-
рылысындағы каракалпакстанлы азаматлар сауашта жаралан-
ған жауынгерлерге 700 посылка, фронттағылардың шаңарақ-
ларына 20 мың манат, Украина халқына өзлеринин жәрдемши
хожалығынан 240 пуд картошка жиберди¹.

Өз гезегинде Каракалпакстан хукимети мийнет армиясында
хызмет ислеп атырған жерлеслеринин жемисли ислерин газета
бетлеринде жәриялап, тууысканларына таныстырып барды.
Оларға мынлап посылка, газета-журналлар хәм уәкиллер
жиберип, карым-катнасты беккемледи.

Урыс жылларында Каракалпакстан халқы Ташкент кәрха-
наларында, Ангрэн шахталарында, Бегабад металлургия завод-
ларында ислеп атырған мыннан аслам жерлеслерине, Таш-
кент каласы халқына да тууысканлық жәрдем берди.

Тек гана 1943-жылы 12-январға Каракалпакстан мийнет-
кешлери Ташкент каласы жұмысшы хәм зыялыларына жәрдем
ретинде 4026 пуд гөш, 14700 пуд дән, 6400 пуд бакша өнимлерин
жиберди.

Сол жылдың 21-июлында Өзбекстандағы әскерий кәрхана
жұмысшы хызметкерлерине 24020 кг гөш, сары май, 160 тонна
гәлле, 2425 центнер ун, 233,8 тонна крупа. (қоңыратлылар 123
центнер гүриш) 1370 кг қак ерик, 990 кг палыз өнимлерин
инам етти. Мойнак районының балықшылары 1943-жылдың
үшинши токсанында балық аўлау жобасын орынлап Фархад
ГЭС қурылысшыларына 1120 центнер дузланған балық, балық-
гөш консерва комбинатының жәмәәти 40 мың қуты гөш-
балық консервасын, ал район жаслары 4 мың центнер жоқары
сыпатлы балық өнимлерин сауға етти. Әмиүдәрья мәмлкетлик
балық трестинин жәмәәти 1943-жылдың октябринде
Ташкент каласы жұмысшылары менен әскерий кәрханаларына
3988 центнер балық өнимлерин инам етти².

¹ Қзыл Башкирстан, 1943. 28-январь.

² ӨЗРПАА. 58-ф. 18-оп. 252-д. 92-б.

Урыс жылларында фронттағы жауынгерлер менен жетим
балаларға өзлеринин инсаныйлық хызметлери менен таныл-
ған қахарманлардың аналары Қундыз Балмағанбетова, Тәжи-
гүл Жуманиязова, Марьям Қалдықараева, Альшаман Кара-
құлова, Альбина Нурпейсова, Балжан Наурызбаеваларды хұрмет
пенен тилге алынды.

Солай етип, Каракалпакстан халқы өзлеринин материал-
лық турмыс аўхалынын қыйын болыуына карамастан, фронт
жауынгерлерине, тууыскан халықларға, онын балаларына
кәрежеттен хәм азық-аўқат өнимлеринен жәрдем берип,
тарийхта болмаған қахарманлықтын жана үлгилерин көрсетип,
азаматлық уазыпасын орынлады.

Екинши жер жүзилик урыс каракалпак әдебияты хәм
көркем-өнери тараулары ушын да қатаң сынақ жыллары
болды. Урыстың басланыуы менен 1941-жылы үш республи-
калық («Жас Ленинши», «Жеткиншек», «Совет мугаллими»)
бир районлық газета хәм үш журнал жабылды¹. Шайыр жазыу-
шыларымыз бенен журналистлеримиз урысқа кетти. Сондай-
ақ «Қызыл Каракалпакстан», «Советская Каракалпакия» газе-
таларының форматы хәм тиражлары азайтылды, кітап басып
шығаруы тараулары да қыскартылды. Урыс каракалпак әде-
биятының раўажланыуына унамсыз тәсир етти.

Урыстың дәслепки күнлеринен баслап каракалпак шайыр-
лары Аббаз Дабылов, Садық Нурымбетов, Мырзағалий Дәри-
баев, Дәли Назбергенов, Жолмурза Аймурзаев, Амет Шамуратов,
Наурыз Жапаков хәм тағы басқалар өзлеринин халық поэзия-
сының терең руўхы менен дөреген қосықлары, халқының
душпанға деген шексиз жек көриушилик сезимлерин оятып,
оларды фашизмге қарсы гүреске руўхландырды.

Каракалпак халық жыраулары, бақсылары Ж. Шамуратов,
Е. Косполатов, К. Тажибаев, Е. Нурабуллаев, К. Файратдиновлар
өз жауынгерлеримиздин жүреклерин тербелтип, душпанға
қарсы атланыуға шақырды.

Газета бетлеринде жәрияланған Н. Жапаковтын «Қолыңды
тарт фашист», А. Дабыловтын «Бизлер женемиз», М. Дәриба-
евтын «Ант», Ж. Аймурзаевтын «Жаўды жексен етемиз» де-
ген қосық қатарлары халқымызды душпанды жоқ етиуге
шақырды.

¹ РИХИДНИ 17ф., 22 оп., 2785д., 356-б. 15ф., 25 оп., 3924д., 11-б.

Қәлемин найзаға, сөзин окка айналдырған талант ийелери С. Нурымбетовтың «Жауынгердің анасы», А. Дабыловтың «Нәмөрт жигит неге дәркар», Д. Назбергеновтың «Мәрт бол» деген қосықтары жауға қарсы атланған жас жауынгерлердің ұллы жеңіске рухландырды. Бір қатар шайыр менен жазыушы журналистлериміз «Бизлер өзлеримізді сауаш майданында деп есаплаймыз, өз қәлемимізді өткір найзаға айналдырып, қәрабатлы халқымыз үшін егер керек болса өз өмири-мизді де береміз»,—деп жазды¹.

Ж. Абибуллаев, С. Қурбанов, Ш. Хожаниязов, Т. Балтамура-тов, С. Курбаниязов хәм т.б. онлаған азаматлар халқының азатлығы үшін сауаш майданында қаза тапты.

Қарақалпақ әдебиятындағы қайғылы аўхалды хәм жазыушылар аўқамындағы кемшиликлерди талқылай отырып ҚКАССР Халық Комиссариаты Кеңеси 1943-жыл 3-майда «Қарақалпақстан жазыушылар аўқамы басқармасының жұмысы тууралы» мәселе қаралып, жазыушылардың дәретиўшилиқ жақтан өсиў хәм фашизмге қарсы урыста қарақалпақ халқының перзентлеринин қахарманлықларын сәўлелендиретуғын жана шығармалар дәретиў ұазыйпалары алға қойылды. Сондай-ақ жазыушылардың алдына 1943-жылы қорғаныў темасы топламы, «Қырық қыз» дәстанын баспаға таярлаў хәм қарақалпақ фольклорын қарақалпақ әдебиятының шығармаларын жыйнаў, район, ири қәрханалар менен жоқары хәм орта оқыў орынларында әдебий дөгереқлер шөлкемлестириў менен олардың жұмысларында методикалық жақтан басшылық етиў ұазыйпалары қойылды. Әмелий илажлардың иске асырылыўы нәтийжесинде урыс жылларында халқымыздың сүйикли дәстанлары «Алпамыс», «Қоблан» хәм «Ұатан ушын», «Қахарманлық гүрес», «Жаўды жексен етемиз», «Халық батырлары» топламы, сондай-ақ 50 ден аслам оригиналлық хәм қарақалпақ тилине аўдарылған шығармалар баспадан шығарылды².

Айрықша атап өтетуғын нәрсе, қанлы урыс жылларында қарақалпақ әдебиятшылары ири поэмалар, роман, повестлер дәрете алмаса да, сол дәўирди сүўретлейтуғын әдебий гүррин-лер, очерқлер, фельетонлар, публицистикалық мақалалар жәриялады.

¹ Нурмухаммедов М.К. Краткий очерк истории Каракалпакской Советской литературы. Ташкент 1954 87-89-бб.

² КРЖКА Іф. 37оп, 61 д. 366.

Екинши жер жүзилик урыс жылларында қарақалпақ көркем-өнери де әдеўир жәбирленген еди. Мәмлекетлик филармония, жас тамашагөйлер театры (1941-жылы), 6 район аралық колхоз театрының үшеўи (Хожели, Қыпшақ, Шаббаз), республикалық халық көркем өнер үйи (1942-жыл) жабылды. Қарақалпақ мәмлекетлик театр жәмәәтинин хызметкерлеринин қатары 42% ке, колхоз театрларының актерлерының саны ски есеге қысқартылды. Мәдений үйлер, клублар қәрежеттин кемислигинен қараўсыз қалып, дән сақлағышларға, ат қораларға айланды.

Урыс ақыбетинде пайда болған бул қыйыншылықларды жеңиў ушын Қарақалпақстан хуқимети Өзбекстан Министрлер Кеңесинин жәрдеминде хәм республикамызға эвакуация етилген туўысқан халықлардың композитор, көркем өнер шеберлеринин белсене қатнасыўында 1942-1943-жыллары район хәм республикамызда музыкалық жақтан зейинли жасларды табыў мақсетинде қосықшы-музыкант, бақсылардың олимпиадасын өткерди¹. Жеңимпазлардың есабынан қарақалпақ мәмлекетлик театр жәмәәти жана кадрлар менен бекемленип, онын материаллық базасы әдеўир жақсыланды. Театр 1942-жылы Төрткүл қаласынан Нөкис қаласындағы жана бинасына көширилди. Көрилген әмелий илажлардың нәтийжесинде театр жәмәәтинде қарақалпақ драматургиясында халық батырларының, фронт жауынгерлеринин ерлик-орынды ийеледи. 1942-жылдың өзинде театр жәмәәти «Тахир хәм Зухра», «Көклен батыр», «Қурбан Умаров», Н. Дәўқараевтың «Алпамыс», Ж. Аймурзаевтың «Лейтенант Елмуратов» спектакльери менен байытылды².

Халқымыздың көркем-өнерин сақлап қалыўда хәм оны раўажландырыўда хәм байытыўда өз дәретпелери хәм таланты менен үлес қосқан драматург Н. Дәўқараевтың театрдың көркемлик жақтан басшысы Жавод Абидов, режиссеры Т. Алланазаров, композиторлардан В.Т. Шафранников, А. Халимов, Ж. Шамуратов, Али Ардовс хәм сахна шеберлери А. Шамуратова, Т. Рахманова, Р. Сейтов, Ю. Мамутов, А. Атамуратова хәм т.б. басқалар айрықша хызмет етти. Нәтийжеде қарақалпақ музыкалық драма хәм комедия театры (хәзирги Бердақ атын-

¹ КРОМА 322ф. Іоп. 99Ід. 116 КРЖКА. 3ф. 8оп, 18д. 76.

² Бул да сонда, 9-б.

дағы) 1941-1944-жыллары 37 жана спектакльдер сахналас-тырылып тамашагөйлерге 4473 рет пьеса қойып 760,6 мың адамға хызмет көрсетті¹. Өзбекстан хәм Карақалпақстан халық артисти А. Шамуратова хәм Ю. Мамутов басқарған концерт бригадасы Хийуа, Каттакорған хәм Ташкент қалаларында гастрольда (сапарда) болып, жауынгерлеримиз арасында концерт программалары менен шығып олардың хұрметине сазауар болды².

Карақалпақстан АССРы Министрлер Кеңеси 1943-жылы 14-декабрьде Өзбекстан ССРы Министрлер Кеңесиниң 1943-жыл 10-ноябрьдеги «Карақалпақстанда социаллық мәдени илажлар туўралы» қарарын басшылыққа алып, республика хұкметинин жәрдеминде әмелий илажларды ислеп иске асырады. Нәтийжеде 1944-жыл жас талантлылардың респу-бликалық олимпиадасы өткерилди. Өзбекстан мәмлекетлик филармониясының карақалпақ филиалы, Жас тамашагөйлер хәм куўыршак театры, республикалық көркем өнер үйи қайта тикленди. Карақалпақ қосық, аяқ ойын хәм халық ансамбли дүзилди хәм талантлы жаслар менен төмийн етилди³.

Солай етип 1944-жылдан баслап республикамызда үш мәмлекетлик театр, 3 район аралық колхоз театры, мәмлекетлик филармония, 187 клуб, 35 районлық мәденият үйи, клуб хәм китапхана, оқыў үйлері, 217 хәўескерлер дөгереклери, хор, оркестр, қосық-аяқ ойын ансамбли халыққа хызмет етти. Сондай-ак Өзбекстан Республикасы халық комиссарлар кеңесинин (1943-жыл 21-октябрьдеги) қарары менен Карақалпақстанның тәбиятын, турмысын сәўделендиретуғын хәм көркем өнер дөретпелерин қайта тиклеўте хызмет ететуғын Өзбекстан Художниклер аўкамының Карақалпақстан бөлими шөлкем-лестирилди. Художниклер аўкамы жас художниклерди тәрбия-лаўда хәм олардың шығармаларының көргизбесин шөлкем-лестириўде айрықша роль тутты. Сондай-ак халық арасында көркем өнер шеберлериниң буйымларын жыйнаўда үлкен хызмет атқарды. 1943-жылдың ақырында «Уатандарлық урыс балалар творчествосында» деген тематикада көргизбе шөлкем-лестирилди. Карақалпақ әдебиятының классиклери Берди-пенен Әжинияздың портретлери, «Ана» скульптурасы дөретилди.

¹ КРОМА 322-ф. 1-оп. 1134 д. 266.

² Кызыл Карақалпақстан 1945

³ КРОМА 322-ф. 1-оп. 1134д. 19-26 б. 854д. 96-б.

Солай етип, урыстын аўыр жылларында қарақалпақ халқы-ның көркем-өнер шеберлери, жас талант ийелери халқына хызмети менен танылды.

3.3. Урыс жылларында халықтың турмыс аўхалы

Екинши жер жүзилик урыс басланған ўақытта Карақал-пақстанда 505600 алам болып, соннан 16-66 жас аралығындағы жұмысқа жарамлысы 260733 алам еди¹.

Урыстын баслануўы менен 1941-жылдың екинши яры-мында халықтың социаллық турмыс жағдайларын раўаж-ландырыўға жұмсалатуғын мәмлекетлик бюджетинен 6145 мың сом (1932-ж баға менен) қыскартылды. Орайдан алып келинетуғын азық-аўқат, ғәлленің шексиз қыскартылуўы нәтийжесинде автономиялы республика халқының материал-лық турмысы қыйынласты. Халықтың көпшилигин кураған аўыл адамлары өдеўир дәрежеде жарлы туратуғын еди. Мысалы, 1941-жылы 54278 колхоз хожалығының (267603 адам) 4658 и, яғный 8,5 проценти өз саўын сыйырларына, малына, 30538 хожалығы-56,2 проценти хәттеки кой-ешкилерине де ийе емес еди². Бирақ олар да жылына мәмлекетке 46 кг гөш салығын төлейтуғын еди.

СССР Жоқарғы Кеңеси Президиумының 1941-жыл 24-декабриндеги әскерий салықлар хәккындағы пәрманына муўапық әскерий салықлар хәдден тыс көбейди. Әскерий салықларды төлеў хәккында 1942-жылдың январь айында республика хәм район мәкемелеринде, колхозларда, жәмәәтлик шөлкемлерде жыйналыслар өткерилип, мәжбүрий түрде әске-рий салықлар жыйналды. Сол жылы 20-февральдан 3-мартқа шекем аўыл халқынан 366 мың сом жыйналды.

Усындай қыйын жағдайларда мәрт дийқанларымыз 1942-жылы Кызыл Армия қорына 26182 тонна дән, шаруаларымыз 1534,7 тонна гөш тапсырды. Өз жобасын артығы менен орын-лаған Қараөзек районының дийқанлары 122 тонна, ал шым-байлылар 325 тонна, тахтакөпиршилер 199 тонна ғәлле тапсырды³.

¹ КРОМА 322-ф. 1-оп. 853-д. 178-б.; КРЖКА 1 ф. 37 оп. 65 д. 40 б.

² КРОМА 322-ф. 1-оп. 855-д. 83-б.; 852-д. 11-б. 986-д. 12-б. 994-д. 29-32-б.

³ КРОМА 322-ф. 1-оп. 986-д. 126-168-б.; 994-д. 29-32-б. «Советская Карақалпақия», 1943, 28-январь.

СССР Халык комиссарлар кеңесинин 1942-жыл 21-ноябрьдеги №1882 карары бойынша СССР Таярлау министрлигинин ўакиллери өскерий салыкты ўагтында төлемеген хожалыктардын мал-мүликтерин тартып алып, хожалык иш-лерин жазалайтугын еди. Толык емес маглыўматларға караганда, республика мийнеткешлери 1942-жылы өскерий салыкка 7 миллион сом төлеген. Төрткүл районунын Энгельс, Чкалов атындағы, Сталинабад колхозларының ағзалары 348 мың сом тапсырган. Буннан тыскары республика мийнеткешлери 1943-жылдын 8-июнында 48850 мың сомлык өскерий заемға жазылды, онын 23479 мың сомын нак ақшалай төледи. Шымбай району депутатлар кеңесинин баслығы Т. Мәтсапиев 15 мың сом, Коңырат району Андреев атындағы колхоздын есапшысы К. Дәўекеев 20 мың сом наклай төледи¹.

1943-жылы Каракалпакстан мийнеткешлери өскерий салыкка төлейтугын ақшасының муғдары 11,020 мың манат болып белгиленди. (Соннан 29-мартка шекем 3607 мың манат жыйналды). 38136 колхоз хожалыктары өндирилген өниминин белгили бөлегин жылына 17542 тонна гөш, 101800 центнер дән хәм т.б. мал-шарўашылық өнимлерин төлеў керек еди. өскерий салыктан аўыл хожалык көнигелери, пенсионерлер, майышлар, өскерий хызметкерлердин 19414 шанарақларына жеңиллик берилсе де, район басшылары, Таярлау министрлиги хызметкерлери-агентлери тәрәпинен бул нускаўды, турпайы түрде бузыў жағдайлары жийи-жийи ушырасып турар еди. Мысалы, тек 1943-жылы Автономиялы республика бойынша жеңилликке ийе болған 2030 хожалыкка өскерий салык салынған².

1942-1943-жыллары республикамыздын көп ғана хожалыктары суў апатшылығына ушырады. 1942-жылы гөне Нөкис қаласы, онын аймағындағы колхозлар, Кегейли, Қышшақ, Шайбаз районларының айырым хожалыктары, Куйбышев районның Бестөбе аўылы, Хожели районуның 2-6-7 аўыллык кеңеслери колхозларының 1041 хожалыктары суў астында қалды. Ал 1943-жылы болса Коңырат, Хожели районларының онлаған колхоз, мынлаған шанарақлар үй-жайлары, мал-мүликтерин суўға берди. Суў апатшылығы халқымыздын социаллық-материаллық турмысына унамсыз тәсир жасалды. Нәтижеде республика бойынша колхозлардын ақшалай

¹ «Қызыл Каракалпакстан», 1943, 9-июль.

² РКМА 322-ф. 1-оп. 1003-д. 46, 48-б.; 1004-д. 60-б.

пайдасы 1943-жылы 1941-жылға караганда 54 процентке, яғный 77209254 сомға кемиди.

Республика аймағында санитариялық тазалықтың сақланбауы, ден саулықты сақлаўға жумсалатугын қаржының кемислиги, көнигелердин, емлеўханалардын, моншалардын жетиспеуи халық арасында хәр түрли жұқпалы кеселликтердин таралыўына алып келди. Мысалы, 1941-жылы әспили сүзек кеселлиги менен 281 адам аўырған болса, ал 1943-жылдын биринши тоқсанында хәр 10000 адамның 20 адамы усы кеселлик пенен аўырған. 1943-жылдын сентябринен 1944-жылдын сентябрь айына шекем жұқпалы сүзек кеселлиги менен 24486 адам, ал 1944-жылдын өзінде усы кеселлик пенен аўырған 10 мың адам есапқа алынған. Сондай-ақ 20279 адам безгек кеселлиги менен аўырған. Сүзек кеселлиги ақыбетинен колхозлар 400 мың мийнет күнин жойытқан. Каракалпакстан Республикасы қайталмалы сүзек кеселлиги бойынша СССР да биринши орынды ийелеген¹. 1943-1944-жыллары усы кеселликтен көп адамлар қайтыс болған, сол жыллары пүткіллей босап қалған аўыллар да ушырасқан.

Каракалпакстан халқының алдында елдеги жүз берген қыйыншылықтарды жеңиў менен бирге, фронт жаўынгерлерине, олардың шанарақларына хәм пенсионерлерге азық-аўкат, киийм-көншеклерден жәрдем бериў, сондай-ақ халықты бағыў, күнделикли тутыныў товарлары менен тәмийин етиў ўазыйпалары турды.

Өзбекстан ҳүкметини өз аймағындағы халықтарды күнделикли наны менен тәмийин етиў ушын илажлар ислеп шықты. Республикалық саўда халық комиссариаты 1941-жылы 28-декабрьдеги №19-санлы буйрығы менен 1942-жыл 10-январдан баслап қала хәм район орайларындағы халықтарды хәм аўыл хожалығына байланыслы болмаған аўыл хожалык көнигелерин, пенсионерлерди нан менен тәмийинлеў ушын азық-аўкат карточка тәртибин өндирди. Арнаўлы қорлар шөлкем-лестирилип, Каракалпакстан ушын 1691 тонна бийдай, ал нанды еркин сатыў ушын 11 тонна, айырым бийдай қоры жоқ районларға басқа азық-аўкат өнимлерине алмастырыў ушын 245 тонна ун бөлип шығарды. 1942-жылы олардын социаллық турмысын жақсылаўға 1602 мың манат қаржы сарп етти².

¹ РКМА 327-ф. 1-оп. 122-д. 72-б.

² РКМА 322-ф. 1-оп. 999-д. 37-б.; 995-д. 16-б.; 998-д. 143-б. 991-д. 45-б.

Өзбекстан халык комиссарлар кеңеси 1942-жыл 27-октябрдеги №1429-караы менен Каракалпакстан Республикасынын суу апатшылыгына гириптар болған колхозларға жобасындағы мәмлекетке миннетли тапсыратуғын 9719 центнер бийдайын хәм 2321 центнер шалысын өз хожалықларында калдырыўға руксат етти.

Урыстың дәслепки бир ярим жылында 9363 әскерий хызметкерлердин шаңарақларына хәм урыс майыпларына тек мәмлекетлик напака есабынан 9282190 манат төленди. Урыстан жаракатланып кайтып келген 4815 (1944-жыл 1-августына) урыс майыплары ушын 310 орынлық майыплар үйи-Шымбай каласына 50 орынлық майыплар жатақханасы салынып, иске косылды. Олардан 3319 өндирис мекемелерде, 1500 ден асламы колхозларда пидәкерлик мийнет етти. Сондай-ак 306 орынлық 7 балалар үйи хәм 750 орынлық балалар интернатларында, 13979 орынлық 888 бакшаларда урыс майыплары менен катнасыўшыларынын балалары хәм көширилип алып келинген жетим балалар тәрбияланды. Оларға урыс жыллары республикамыздың колхозлары 27496 центнер гәлле, 551678 литр сүт (сонын 24130 литр кой-ешки сүти), 1690 кг сары май, 3112 центнер гөш, 29724 дана мөйек, 1358 кг пал, 15857 центнер картошка хәм палыз өнимлерин жеткерип берди¹.

Бирак әскерий хызметкерлер шаңарақларынын, урыс майыпларынын пенсияларын белгилеў, шағым арзаларын ўактында карап, мүтәждерин питкерилеў, майып хәм балалар үйлерин азык-аўкат, кийим-кеншек пенен тәмийин етиўде үлкен кәте-кемшиликлерге жол қойылды. Мысалы, 1943-жыл сентябрьде Төрткүл районында 33629 сом, Хожелиде 109416 сом талан-тараж етилгени анықланды.

1943-жылдың сентябринде республикада 24181 урыс катнасыўшыларынын шаңарақлары анықланды. Оларға 30 миллион сом бир жола көрсетилетуғын жәрдем түринде 2 миллион сом қаржы жумсалды².

Каракалпакстан халқы 1945-жылдың июнь айында суу апатшылыгына дуўшар болды. Республикамыздың 9 районындағы 378 колхоздың 118 и суу апатшылыгына ушырады. Ал 28 колхоз аймағы, 39238 гектар егини, Караөзек районынын орайы хәм колхозлары пүткиллей суу астында калды. 650 колхоз турак жайларынан, 2600 хожалықлар үй-жайларынан хәм

¹ РФМЭА 7486-ф. 7-оп. 127-д. 14-б.; 151-д. 17-б. 183-д. 17-б. 257-д. 81-б.

² КРОМА 331-ф. 1-оп. 16-д. 56-б. 18-д. 1-б. 46-д. 23, 24-б.

9961-бағларынан, мүликлеринен айрылды. Олардың материалдық шығыны 4035 мың сомды курады. Сондай-ак улыўма баҳасы 5694 мың сомлық 48 мектеп, 17 медпункт, 6 устахана, 9 склад, турак жайларды суу алды¹.

Әмиўдәрьянын ски бойының узаклығы 500 км жерден кеткен жыккынларды байлаў, кашысын көтерип онлаўға хәр күни 11 мың адам катнасты. Бул жумыслар аўыр жағдайда алып барылды.

Тәбият апатшылыгына ушыраған Каракалпакстан халқына жәрдем берилеў мақсетинде Өзбекстан хукиметинин арнаўлы комиссиясы орайлық хукимет алдына бул машқаланы шешилеўдиң анық илажларын белгилеў мәселесин койды.

3.4. Каракалпакстан халық хожалығы урыс жылларында

1941-жылы август айының басында Каракалпакстан аймағындағы ең ири санаат кәрханасы болған Мойнақ балық-гөш консерва комбинатынын курылысы мүддетинен отыз күн бурын иске түсти хәм сол жылдың өзинде мәмлекетке 1473 мың, ал урыс жыллары 20253 мың қуты жоқары сападағы балық-гөш консервасын берди. Комбинат фронт жаўынгерлерин ушын жоқары жуғымлы өнимлер жеткерип берди. Комбинат жәмәәти көп миллетли халықлар ўакиллерин бирлестирди. Олардың ишинде орыс қызы Т.Ф.Солонина, грек қызы Е.Д.Моврамати, калмақ жигити Харитон Цевенов, казак қызы А.Қабулова, каракалпак қызы Оразгүл Сейтимбетовалар хәм т.б. өндирислик жобаларын мудары арттырып орынлады.

1942-1943-жыллары Мойнақ районының 3654 ер азаматлары урысқа, әскерий санаатта ислеўге атланды. Олардың жумыс орнын кексе ата-аналар, хаял-қызлар ийеледи. Тек балықшылық санаатна жылдың ақырына 1978 хаял-қызлар орналастырылды². Олардың көпшилиги өндиристен кол үзбей хәр түрли кәнигеликти ийелеп, балық санаатын раўажландырыўға белсене катнасты. Мысалы, әкесин хәм үш жигит ағасын фронтқа атландырған Ақжан Қабулова өз арзасы менен балық-гөш консерва комбинатына жумысқа кирди. Көп узамай

¹ Бул да сонда, 322-ф. 1-оп. 990-д. 62, 70-б.

² ЁРПАА. 15-ф. 25-оп. 4205-д. 12-б.

ол пленкалы цехка басшылық етті. Ақжан Кабулова басқарған цех ушқышлар хәм хаўа десантлары ушын майда мал ишек-леринен жип, балык уўылдырығынан жуғымлы ун шығарып, фронтка жиберип, ел алғысына миясар болды.

1942-1943-жыллары Мойнак районының балықшылары мәмлекетлик балык аўлаў жобасын орынлай алмады. Себеби Арал балык трести балықшылық хожалықлары материалдық-техникалық кураллар, кәнигели кадрлар менен тәмийинленбеди, дурыс басшылық етилмеди.

Сонлықтан Өзбекстан хукимети Каракалпакстан Республикасы аймағындағы көлдерде балык аўлап, балык санаатын раўажландырыў ушын 1943-жылдың басында «Балықшы» артелинің тийкарында «Нөкис», «Қоңырат», «Порлытаў» балык заводларын шөлкемлестирип Әмиўдәрья мәмлекетлик балык трестин дүзди.

СССР халык комиссарлар кеңеси 1944-жылы 20-марттағы №6183-Р буйрығы менен Арал тенизинин кубла жағасындағы Мойнак консерва комбинатының бурын Казакстан ССРына қараслы Үрге, Мойнак, Казакдәрья, Үшсай балык заводларын Өзбекстан халык комиссарлар кеңесинин балык санааты бас басқармасының қараўына берди¹. Балықшылық кәрханаларына күнделикли басшылықты күшейтиў хәм онын жұмыстарын қадағалап барыў, мол балык өнимлерин тәмийинлеў мақсетинде Үргениш қаласында жайласқан Әмиўдәрья мәмлекетлик балык трести Нөкис қаласына көширилди.

Нәтийжеде трест жәмәәти 1944-жылы мәмлекетке 15000 центнер жоқары сыпатлы балык аўлап, мәмлекетлик жобасын 143 процентке орынлап, 8700 центнер балык өнимлерин ислеп шығарды².

Деген менен урыстың барысында улыўма балык санаатында, әсиресе балык аўлаўда 16 мың аў-дузақлардың, 17 мың вентер желком ушын боз ағаш, балықшылар ушын арнаулы үсти хәм аяк кийимлер, санаатлық кемелер, хәттеки аў кайықлар жетиспейи, көлдерде балык тек ғана қаза менен аўлаўы нәтийжесинде урыстың соңғы жылларында автономиялы республикада балык аўлаўдың пәти әдеўир дәрежеде төменледи. Мәселен, 1941-жылы 237 мың центнер балык аўланған болса, 1945-жылы 198 мың центнерге кемейди. Соның ишнде

¹ РФМА. 5446-ф. 2-оп. 93-д. 343-б.

² КРОМА. 322-ф. 1-оп. 854-д. 47-б.

көлхозлар бойынша 1941-жылы 181 мың центнер балык аўлаған болса, 1945-жылы 137 мың центнер балык аўланды. Солай болсада мийнеткеш Түслик Арал балықшылары урыс жыллары 869665 центнер балык аўлап, ал балык заводлары 662,3 мың центнер дузланған хәм какланған балык өнимлерин жетистирип. Орта Азия, Россия хәм жаңа санаат кәрханалары жұмысшыларын балык-гөш өнимлери менен тәмийинлеп, Каракалпакстан балык санаатын раўажландырып, Өзбекстан Республикасын азык-аўқат индустриясының шешиўши тараўына айландырды. Өзбекстанда Каракалпакстан балықшылық санааты Арал тенизинин кубласында шешиўши орынды ийеледи. Усы аймакта Өзбекстан Республикасының балык аўлаў хәм оны ислеп шығарыўдың 90 процентин тутты¹.

Урыс жылларында жергиликли санаат, әсиресе санаат кооперацияларының кәрханалары республика халкын керекли тутыныў товарлары менен тәмийин етиў тийис еди. Деген менен урыстың дәслепки жылларында республиканың пахташылық санааты мәмлекетлик жобаларын орынлай алмады. Егерде пахта таярлаў трести бойынша 1941-жылы 35,350 мың сомлык өним ислеп шығарылған болса, 1943-жылы 15724 мың сомға, пахта талшығын ислеп шығарыў 28735 тоннадан 12678 тоннаға, пахта мамығын шығарыў көрсеткиши 33,81 тоннадан-31,7 тоннаға кемиди².

Жергиликли санаат кәрханалары халықтың әсиресе үсти кийим, аяк кийим, азык-аўқатка болған талаптарын да қанаатландыра алмады.

Сонлықтан Нөкисте Пахта ийириў-тоқыў хәм шыт гезлеме фабрикаларын қурыў, мотор оңлаў заводы, механизацияластырылған нанбайхана, аяк кийим фабрикасы, Хожелиде хәм Төрткүлде тери ийлеў заводларын қайта қурыў қызғын басланды. Усы қурылыстардың иске түсиўи нәтийжесинде республикамыздың жергиликли санаат кәрханалары 1944-жылы 10552 мың сомлык өним ислеп шығарды³.

Каракалпакстан АССР аймағында техникалық пахта тукымын қайта ислеп шығарыў ушын 1943-жылдың март айынан бастап Қоңыратта, Хожелиде хәм Шымбайда өндирилдик қууатлығы күнине 36 тонна (жылына 10 мың тонна)

¹ КРЖКА. 1-ф. 39-оп. 96-д. 9.11-б.

² КРОМА. 322-ф. 1-оп. 854-д. 1-3-б.

³ КРОМА. 322-ф. 30-оп. 113-д. 2-46-б.

болған көширилип алып келинген үш май заводының қурылысы басланды. СССР азық-ауқат санааты комиссариаты май заводларының қурылысына тиіс елді қаржы, үскенелер, электроаппараттар: машиналар, айырым деталдар, транспорт пенен, ал жергиликли мәкемелер жұмысшылар күші хәм қурылыс материаллары менен жетерлі дәрежеде тәмийн етпеди. Нәтийжеде 1944-жылдың екінши ярымында Хожели хәм Шымбай май заводларының қурылысы токтатылды.

Сондай-ақ жергиликли санаат, өнерментшилик кооперациясы қорханалары өндиристи шийки затқа, ал халықтың тұтыныу товарларына болған талаптарын қанаатландыра алмады. Сонлықтан 1943-жылы Карақалпақстанда бул тараулар бойынша 124 жаңа цехлар хәм устаханалар ашылды. Жергиликли қурылыс материаллары кең пайдаланылды.

1943-жылы жергиликли санаат хәм өнерментшилик кооперация хәм жәмийети 188471 мың, ал 1944-жылы 23314 мың сомлық кең тұтыныу товарларын ислеп шығарды. Нәтийжеде товардың 70 ке жақын түрлеринен өнім жетистирилди. 1944-жылы жипек келеплеу хәм шайы тоқыу өндириси өзлестирилип, 60 мың метр шайы гезлемеси тоқылды. Жаңа өндирис тарауларының өзлестирилиуи менен көплеген жергиликли кәнигелер таярланды. 1942-1944-жыллары бул тарауға 1100 кәнигели хызметкерлер келип қосылды. Нәтийжеде бул қорханаларда ислеуши жұмысшылардың улыуа саны 4594 ден 6294 адамға өсти, онда ислеитугын хаял-қызлардың саны 1119 дан 2621 адамға көбейди¹.

Урыс жылларында республика халық хожалық тарауында транспорттың барлық түрлері-автомобиль, суу транспорты оғада қысқарып, ишки хожалықтың жүк тасыу талабын да қанаатландыра алмаитугын еди. Егерде 1941-жылы 1-июлда республикада 1099 машина (887 жүк машина) болып, жылдың акырына 380 машина пайдаланған болса, соннан 1944-жылдың 1-июлине тек 60 ы ғана жүрип тур еди. Мәмлекетлик Дария флотының улыуа жүк тасыу қууатлығы 20,7 мың тонна болған 79 механизацияланған хәм 228 механизацияласпаған кемеге ийе еди. Усы уақыт ишинде суу транспортының моторлы флоты 2 еседен аслам қысқарды.

Бул қыйыншылықтарға қарамастан карақалпақ суу транспорты хызметкерлері жауынгерлерди фронтқа жеткеритуде

¹ КРОМА. 322-ф. 1-оп. 1134-д. 3-7-б.

плідкерлик хызмет атқарды: 1941—1944-жыллары 430,1 мың тонна жүк тасып, 2461 мың жолаушыға хызмет көрсетти.

Урыс жылларында авиатранспорт үлкен әхмийетке ийе еди. Карақалпақстанда хауа транспортын рауажландыруу ушын ҚКАССР халық комиссарлар кеңеси 1943-жылы 29-июлда Нөкис қаласында самолетлар ушып хәм қоныу ушын авиамайданшасын қурууға қарар қабыл етип, әмелий илажлар көрди. Өзбекстан хауа жоллары басқармасына қараслы Төрткүлдеги №239 авиатряд Нөкис қаласына көширилди. 1944—1945-жыллары Нөкис авиақорханасы Нөкис-Ташкент хауа жолларынан басқа Чаржоу-Төрткүл-Нөкис хәм районлар аралығында почта-жолаушылар авиабайланысын орнатты.

Нөкис авиақорханасы тек 1944-жылы 1487 жолаушы, 91,3 тонна әскерий хәм пукаралық, 21649 кг почта жүклерин тасыды. 1944-жылы Нөкис авиатряды жәмәетиниң күші менен ауыл хожалық зыянқеслеринен залеленген 34225 гектар егинниң 24285 гектары авиахимиялық усыл менен дәриленди. Сондай-ақ ҚКАССР халық комиссарлар кеңеси 1944-жылы 8-августта Нөкис аэродромын тезлетип питкеритуде хакқында қарар қабыл етті¹.

Урыс дәуиринде Карақалпақстанда Нөкис пенен районларды байланыстыратугын телефон станциясы, электробайланысы, радиобайланысы хәм 30 га жақын почта бөлімлері жұмыс ислеп турды. Республикамызда почта хәм байланыс шақапшалары урыс дәуириниң талабына жууап беретугын дәрежеде жұмыс алып бара алмады. Қала менен ауыллар аралында телефон байланыслары жоқ еди. Фронттан келген хатлар, газета-журналлар уақытында өз ийелерине жеткерилмеді. ҚКАССР халық комиссарлары кеңеси 1942-жыл 30-июнда республикалық байланыс хәм почта мәкемелериниң жұмыстарын жанландыруу ушын әмелий илажларды белгиледи. Төрткүл қаласында Чаржоудан Карақалпақстанға келетугын барлық хабарларды сортлайтуғын пункт, ал Нөкис—Шымбай—Караөзек, Караөзек—Тахтакөпир гүзар жолында почта тасыу атлы почта станциясын шөлкемлестиритуде хәм гөне Нөкис қаласындағы телефон станциясын қайта қурууды тамамлау, өндиристен кол үзбеген жағдайда байланыс кәнигелерин таярлайтуғын курс ашыу илажларын әмелге асырды. Телефон станциялары барлық район орайларында орнатылды. Почта

¹ КРОМА. 322-ф. 1-оп. 1079-д. 85,162-б.

хәм хатларды, газета-журналларды ўақтында жеткеріу максетинде колхозлар менен келисилип онын режелери дүзилди. 68 аўыл кенеслери, 25 колхоз телефонластырылды, 63 почта-телеграф мәкемелери хызмет етти¹.

Солай етип, санаат, транспорт хәм байланыс хызметкерлери урыс қыйыншылықларын жеңип, уллы жениске өзлеринин үлеслерин косты.

Урыстын аўыр жылларында мәрт дийқанларымыз елдин ғамын ойлаған ер-жүрек азаматларымыздын басшылығында фронт артында турып, пидәкерлик мийнет етти. Урыс басланған ўақытта колхозшы дийқанларымыз 137587 гектар жерге дийқаншылық етип², мол хасыл ушын қызғын гүрес алып барды. Ғәлдени сепситпей жыйнаў мапазына үлкеннен кишиге шекем қатнасты. Усы урыс басланған жылы аўыл хожалық жұмысына оқыўшылар менен қала халқын мобилизациялау басланды. Бийдай менен арпанын жаўы кемириўши тышқан, тасбакаларды жок етиўге хәм масак жыйнаўға 20 мыннан аслам оқыўшылар тартылды. 1941-жылдын жазында тек Қонырат колхозы атызларынан кемириўши тышқанлар 1100 гектар жердин 1100 центнер дәнди, 2900 центнер салыны жок еткен еди³.

Республикамыздын ғәллешилери тәбият қыйыншылықларын жеңип, 39,6 мың гектар жерден 55,5 мың тонна дән жыйнап алды, хәр бир гектарынан хасылдарлықты 14 центнер жеткерди. 1940-жылға карағанда 10,2 мың тонна дән артық жетистирилди. Көпшилик колхозлар, мысалы, Тахтакөпир районынын «XVIII партсезд», Кегейли районынын «Қызыл туў», Ленин атындағы колхозлар 10-августта мәмлекетке ғәлде тапсырыў миннетлемесин артығы менен орындады⁴.

Сондай-ақ республика дийқанлары 2100 гектар жерге гүнжи егип, мәмлекетке гүнжи тапсырыў жобасын 103 процентке орындап, 350,7 центнер гүнжи сатты, хәр бир 1105 гектар салы жеринен 12,6 центнерден 13953,3 тонна салы, 7648 гектар жүйери жеринен 19,6 центнер хасыл алды. 7579 гектар жоңышка жеринен 9609 центнер жоңышка жыйнап алып, 4952,3 мың сом пайда алды. Пиллекешлеримиз 4015 қутыдан 42,5 кг, жәми 174,2 тонна пилле жетистирип, жобаларын 116,8

¹ КРОМА. 322-ф. 1-оп. 1174-д. 30-б.

² РФМЭА. 7486-ф. 7-оп. 84-д. 1-б.

³ РСХИДНИ. (РосЭПСТД). 17-ф. 22-оп. 2751-д. 8-б.

⁴ Булда сонда. 88-оп. 96-д. 9-133-б.

процентке орынлады. Төрткүл районынын «Инқылаб», «Мәденият», «Биринши коммуна», Ахунбабаев атындағы колхоз пиллекешлери хәр қутыдан 70-75 кг, жокары сортлы пилле жетистирди. Республикамыздын маман пахтакешлери де 1941-жылдын 26-октябрине, мүддетинен он күн бурын мәмлекетлик пахта тапсырыў жобаларын артығы менен орындады. Мәмлекетке тапсырылған зүрәттин 72,2 проценти биринши хәм жокары сортлар менен тапсырылды. 415 пахташылық колхозынан 400 колхозы жобасын орындады. Пахтакешлер зүрәтдилекти гектарына 17,7 центнерге жеткерип, мәмлекетке 98,2 мың тонна, өткен жылға карағанда 28 мың тонна пахта артық тапсырып, Орта Азия республикалары арасында ең жокары көрсеткишлерге еристи¹. Пахтакешлеримиздин алған пайдасы 141,9 миллион сомды курады, яғный 1940-жылға карағанда 80,8 миллион сомға көбейди. Төрткүл районынын «Мәденият» колхозы (Баскарма баслығы Нарымбет Якубов) хәр гектардан 29 центнер, Тахтакөпир районы М.Горький атындағы колхоз (баскарма баслығы Күмис Сейтекова) 33 центнер, Шаббаз районы «Комсомол» колхозы (баскарма баслығы Оразбай Саекеев) 36,6 центнер зүрәт жыйнап алды. Сондай-ақ Шымбай районы Ахунбабаев атындағы колхоздын звено баслығы Шамурат Мусаев хәр гектардан 58,8 центнер, Қонырат районы Ахунбабаев атындағы колхоздын звено баслығы Жумагүл Ещанова хәр бир гектар пахта жеринен 67 центнер зүрәт алды. Усы районнын алдынғы теримшиси Орал Өмирбаева 153000 кг пахта терип колхоз қырманына тапсырды. Шаруаларымыз маллардын бас санын көбейтиў хәм оннан алынатуғын өнімлерди тапсырыў жобасын табыслы орындады.

Бирак урыс Каракалпақстан аўыл халқынын социаллық хәм материаллық турмысына унамсыз тәсир етти. Хожалық басшылары менен көнигелери, колхозлардын баска ер азаматлары фронтқа, жұмыс батальонларына кетти. Сондай-ақ елде таралған хәр қандай жукпалы кеселликлерден мынлап мийнет адамлары набыт болды, мийнетке жарамсыз болып қалды. Егерде урыстан бурын автономиялы республикада жасайтуғын ұлыўма халықтың 88 проценти, яғный 279223 адам аўылда жасайтуғын болса, урыстың ақырында олар 105535 адамға кемиди. Ал мийнетке жарамлы 16 жастан жокары ер хәм хаял-

¹ РСХИДНИ. (РосЭПСТД). 22-оп. 2752-д. 5-6-б.; РФМЭА. 7486-ф. 7-оп. 84-д. 2-б.

кызлардын саны 70262 ге, яғный 54,5 процентке кемиди. Хожалықлардын саны 53663 тен 36458 ге, яғный 17205 қысқарды. Ауыл халқы 1942-1943-1945-жыллары суу апатшылығына ушырады. Колхозлардың материалдық базасын рауажландыруға қаратылған қаражеттердің мұғдары қысқартылды. Колхозларда күш-көліктер менен тракторлардың саны 2 есеге кемиди. Минерал төгиндердің алып келиниңи дерлік пүткіллей тоқтады.

Пахташылық тарауында жерди сүриүде хәм егиүде тийкарынан кетпеннен пайдаланылды. Демек урыс жылларындағы барлық ауырлықтар кексе ата-аналар менен хаяллардың, жас өспиримлердің басына түсти. Мысалы, 1942- жылы колхозда ислеуши хаял-кызлар менен жас өспиримлер саны 58,2 процентке өсти. Егер жазғы ғауашаны тәрбиялау мәүсимиңде республикамыздың ауыл хожалығы жұмысына 34800 адам катнаскан болса, соның 19770 мектеп оқыушылары еди. Оқыушы жасларды пахта отау хәм териу жұмысына жәрдемге шақыруу биринши мәртебе 1941-жылдың гүзинен басланды. Бул Каракалпакстанда дәстүрге айланып кетти хәм соңғы ўақытларға дейин оқыушылар ауыл хожалық жұмысына тартылып келди.

Урыстың дәслепки еки ярым жылында МТСлар қасындағы механизация мектеплеринин қысқа курсларында хаял-кызлардан, жас өспиримлерден 3937 тракторшылар, механиклер хәм т.б. кәнигелер таярланды².

Фронттағы жауынгерлерди хәм өз халқын дән азық-ауқатлары менен тәмийн етиу мақсетинде 1942-1943-жылларда қосымша дән алыу, ағып турған сууларды толық пайдаланыу үшін улыўма халықлық қурылыс усылында 69 аймақлық объектлер иске қосылды. «Шоманай», «Қырық қыз», Хожакел-Назархан массивлерди өзлестирилди. Шоманай каналын қайта қуруу аркалы 8500 гектар жаңа жер өзлестирилди. Тамды районынан үш колхоз, ал Қоңырат, Хожели районынан бес колхоз көширип алып келинип, жерлестирилди. 1944-жылдың баҳаринде тағыда 9 колхоз көшип келди. Дән егилетуғын жерлер кеңейтилди. Колхозлардың сууғарып егилетуғын жер майданы 1945-жылы 1940-жылға қарағанда 32,2 процентке өсти, яғный

¹ РФМЭА. 7486-ф. 7-оп. 84-д. 1-б. 127-д. 13-б.; 151-д. 48-б.; 183-д. 15-б.
² КРЖКА. 1-ф. 37-оп. 65-д. 2-б.; 3-ф. 6-оп. 26-д. 5-б.

188,4 мың гектарға жетти¹. Жобадағы 38818 гектар орнына 43172 гектар жаңа жер өзлестирилди. Солай етип 78,300 гектар жерге дән егилдип гәлле гәресизлиги үшін гүрес басланды.

Жоқарыда атап өткенимиздей, республикамыздың дийқанлары тек гана 1942-жылы суу апатшылығынан улыўма 10014 гектар пахта, дән, гүнжи, жоңышқасын сууға алдырды. 3700 бас қара малы қырылып кетти, 2536 гектар гәлле егислери кемириушилер тәрәпинен жоқ етилди. Солай болса да өўелден дийқан халқымыз бул апатшылықты да женип, мәмлекетке гәлле тапсыруу жобасын 107,5 процентке орынлады. Кегейли, Қыпшак, Тамды районлары хәм республиканың 250 колхозы мәмлекетке гәлле тапсыруу жобаларын, көпшилиги миннетлемелерин артығы менен орынлады. Нәтийжеде автономиялы республика гәллекешлери 99800 тонна дән (соннан 8268,9 тонна бийдай, 8025,7 тонна салы) жыйнап алды. Хәр бир гектар салыдан-18,5 центнер, жүүериден-22 центнер, гүзлик бийдайдан 15,1 центнер зүрөөт алды. Гәлленин улыўма хасылдарлығы гектарына 12,3 центнерге туўра келди. Солай етип, дийқанларымыз 1941-жылға қарағанда 44,5 мың тонна гәлле көп жетистирди. Пахта зүрөөти үшін алынатуғын 25,2 мың пуд гәллени хүкимет қорына қалдырды. Республикамыздың дийқанлары, шаруалары өткен жылға қарағанда мәмлекетке 360 мың центнер гәлле, 17674 пуд палыз өнимлерин, 15 мың пуд гәш, 3668 мың пуд жүн артық тапсырды².

Сондай-ақ 1943-жылдың гүзги хәм бәхәрги жер сүриу хәм сууғаруу жұмыслары сапалы өткерилди. Республикамыздың 1972 тракторшы хәм плуг айдаушылары 35 фронт бригадасын шөлкестирип, 25 гектар жер сүрип, 455 тонна жанар май үнемледи. Қоңырат МТСнан Гулайым Жумамуратова басқарған хаял-кызлар тракторшылар бригадасы бәхәрде 629 гектар жерди сапалы сүрип, 4126 кг жанар май үнемледи.

1943-жылы бәхәрги егис мәүсимиңе шекем республикамызда улыўма узынлығы 450 км болған жаңа 25 канал қурылысы питкерилди. 80 нен аслам ирригация қурылысы техникалық жақтан қайта оңланды. Шымбайда Киров аша, Тахтакөпирде Батрак жармыш, Кегейлиде Октябрь арна, Хожелиде-Шоманай, Төртқулде-Қырыққыз, Қоңыратта Сталин-жап каналлары кеңейтирилди. Нәтийжеде бул районларда

¹ КРОМА. 322-ф. 1-оп. 1134-д. 9-б.
² КРОМА. 322-ф. 1-оп. 990-д. 10-б.; 993-ф. 24-б.; 1134-д. 11-б.; 994-д. 129-б.

егислик жерлер 2,5 есе, ал жетистирилген галле өними ски еседен аслам өсти.

Республикамыз бойынша 1940-жылга караганда егислик жерлердин майданы 48200 гектарга кеңейтилди. Хүкімет республика дийканларын 47,8 мың центнер гүзлик хэм жазлык бийдай, арпа тукумлары менен төмийинледи. Бирак 1942-жылдын гүзинде республика галлекешлери 40494 гектар гүзлик галле екседе, 1943-жылы бөхәрги егис жобасын орынламады.

Қыстың ерте түсиуи хэм бөхәрги суу апатшылығынын нәтийжесинде егислик жерлердин 27,4 проценти, дәнли егинлердин 12 мың гектарга жакыны суу астында набыт болса да, мөрт мийнеткеш дийканларымыз күни-түни тынбай мийнет етип, 69 100 тонна дән жыйнап алып, оның 214882 центнер мәмлекетке тапсырып, жобасын 105 процентке орынлады. Сондай-ақ 164789 кг пилле, 1916 центнер гүнжи, 3948 центнер жонышка тукум жыйнап алды.

1943-жылы 3-сентябрдеги галле хожалығы алдыңғыларынын республикалык жыйналысындағы баянатында Каракалпакстан Республикасы халық комиссарлар кеңесинин баслығы Пиржан Сейтов былай деген еди: «Урыс жылларында кахарман Каракалпакстан дийканлары мийнетиниң аркасында республикамызда сырттан алып келинетуғын галленин муғдары кемиди. Егерде 1940-жылы 55,5 мың тонна галле алып келинген болса, 1941-жылга 23 мың тоннага, 1942-жылы 12 мың тоннага, ал 1943-жылы 5,7 мың тоннага, жылдын акырына 1000 тоннага кемейтилди. Солай етип, республикаға хәр жылы алып келинген 60 мың тонна галле фронт жауынгерлерине хэм нанға мүтөж болған тууыскан халықлардын пайдаланыуына калдырылды»¹.

Деген менен галлениң улыуа өниминиң өсиуи егис жерлериниң кеңейиуиниң есабынан болды. Бирак оның хасылдарлығы жылдан-жылга төменледи. Егерде 1941-жылы хәр гектар жерден 14,0 центнер хасыл жетистирилген болса, 1944-жылы 7,3 центнер ден зүрәәт алынды. Галленин хасылдарлығы 1945-жыллары бул көрсеткиштен де кем болды.

1942-1943-жыллары республика пахтакешлери пахта тапсырыудың мәмлекетлик жобасын орындай алмай, 78148 тонна пахта карыздар болып қалды. 1943-жылы республика колхозларында күш-көликлердин саны 1941-жылга салыс-

тырғанда 28346 дан 19290 га, яғный 9126 га, транспорт кураллары-арбалар 10609 дан 7646 га қысқарғаны оның баслы себеплери болды. Есаптағы 27 автомашиналардың биреуиде пайдаға аспады. Тийкарғы ауыл хожалық сайманлары плуг, культиватор, сеялка, оқучка-3046 га қысқарды, оның үстине колхозлардың қаржы жумсау есабындағы пулы 18,7 миллион сомға қысқарды, бөлинбейтуғын қор төлеми 6,7 миллион сомға өсти. Колхозшылардын мийнети дурыс шөлкемлестирилмеді, олардын материаллык қызығыушылығы есапка алынбады, алдыңғы тәжірийбелерди ендириу жолға қойылмады. 1943-жылы жұмысқа жарамлы 23893 адам хәттеки минимум мийнет күнин де ислеп бермеді¹.

Усы жыллары колхоз хожалықлары суу апатшылығынан 16888 гектар егис жери дақылынан айрылды.

Каракалпакстан пахтакешлери қыйын жағдайларға карамастан пидәкерли мийнет етті. 1742 пахташылык бригадасы, 5415 звено, 58 мыңнан аслам колхозшы дийканлар өз үстидерине миннетлемелер алып пахта атызында мийнет етті. Кахарманлык мийнеттин нәтийжесинде пахтакешлер 1944-жылы пахта тапсырыу жобасын 100,5 процентке орынлады. Ел қырманна 50,6 мың тонна пахта тапсырып, 1943-жылга караганда 18792 тонна артық пахта жетистирди.

Каракалпакстан Республикасы ауыл хожалығының үлкен тарауы болған мал шаруашылығында да бир қанша алға илгерийлер жүз берди.

Ири қарамал, сыйыр хэм қойларды өсириу хэм оннан төл алыу жобалары орынланды, мәмлекетке гөш, сүт өнімлери жетистирилди. Урыс жылларында маллардың бас саны 1940-жыл менен салыстырғанда 1944-жылы 29,4 процентке өсти. Ат 1944-жылы қой өсириу фермаларында 183082 бас қойсик бағылып, 35162 бас төл алынды. 1944-жылдың декабрь айынын акырында колхозлардағы қарамал-қойлардың мәмлекетлик жобасы 100,1 процентке орынланды.

Сол жылы 1940-жылга караганда мәмлекетке 15451 пуд гөш, 612 пуд май көп тапсырылды. Бирак республикамызда жылқылардың бас саны 1944-жылы 1940-жылга караганда 39198 бастан 31846 басқа кемиді. 1944-жылы шаруаларымыз мәмлекет қорына 3278 тонна гөш, май 4185 тонна сүт өнімлерин, 60882 дана мал терисин, 29440 дана қара көл терисин,

¹ КРЖКА. 1-ф. 37-оп 65д. 3-б.

¹ РФМЭА. 7486-ф. 7-оп.183-д. 15-б.; 127-д. 13-15-б.

123 тонна жүн, 5255 центнер жонышка тукум, 2670 мын дана мөйөк жетистирип, үлкен табысларға еристи¹.

Каракалпакстан халқы 1944-жылы декабрде Каракалпакстан Республикасының 20 жыллык уллы мерекесин мол табыслар менен күтип алды. Аўыл хожалығы, санаат, илим, мәденият тараўларындағы женислери ушын республикамыздың 200 азаматы хукиметимиздин орден хэм медаллары менен сыйлыкланды. Елди баскарған азаматлардан Министрлер Кенесинин баслығы Пиржан Сейтов, Хожели районы Ленин атындағы колхоздың баскарма баслығы Мырзамурат Абдуллаев, Төрткүл районы «Ленинизм» колхозының баскарма баслығы Якуб Ильманов, усы район суў хожалығының аға мурабы Ұәйис Сарыев, Караөзек районының Димитров атындағы колхоздың баскарма баслығы Султамурат Дурдыев, Тахтакөпир районы Ленин атындағы колхоздың баскарма баслығы Айман Рәметова, Коңырат районы Ахунбабаев атындағы колхоздың баскарма баслығы Әбдирейм Шүкирәлиевлер Ленин ордени менен сыйлыкланды.

3.5. Каракалпакстанлы жаўынгерлер саўашта

Фашистлик Германия елимизге басып кирген ўақытта төрт мыннан аслам Каракалпакстанлы жаўынгер батыс шегарамызда өскерий хызметте еди. Олар урыстың басланыўы менен саўашка түсти.

336-бомбалайтуғын авиаполктин ушыўшысы У.Кожуров 1941-жылы 23-июнде жаўынгерлик тапсырманы орындап, душпан аэродромын бомбалаўға катнасты. Онын бир неше машинасын кыйратып, самолетты өз базасына кондырды.

Батарея командири лейтенант А.Искендеров фашистлер менен дөслеп Буг дарьясының бойындағы болған саўашта көрсеткен қахарманлығы ушын «Ерлиги ушын» медалы менен наградланды. Ол 1943-жылы 2-мартта Дорогобуж районы Волочек елаты ушын болған саўашта қахарманларша каза тапты.

1941-жылы 1-июлде Москваның ыктиярлыларынан дүзилген 84-аткышлар дивизиясының жаўынгерлери катарында каракалпакстанлы азаматларда қаланы корғаўға белсене катнасты. Усы дивизияның командири генерал Петерс бытай

¹ РФМЭА. 7486-ф. 7-оп. 183-д. 17-б.

деп хабарлады: «Гвардияшы кызыл әскер, аткышлар батальонының курсанты коңыратлы Халмурат Алланиязов саўашларда өзин турақлы, мәрт жаўынгер етип көрсетти. Душпанлар менен айкастағы қахарманлығы хэм ерлиги ушын Х.Ал-ланиязов «Жаўынгерлик хызмети ушын» медалы менен наградланды. Ол 1942-жыл Южнев қасында жарадар болды¹. Москваны корғаўға белсене катнаскан Тахтакөпирли минометчик Әбдимурат Алланазаров 1942-жыл 8-март күни Соснова аўылының үстиндеги саўашта қахарманларша курбан болды. Москваны корғаў ушын белсене катнаскан 8-гвардияшы Панфилов дивизиясының 1073-аткышлар полкиның жаўынгері Нәкисли Назар Өтеўлиев Клин, Калинин, Ржев қалаларын душпаннан азат етиў ушын болған саўашларда да белсене катнасып, «Ерлиги ушын» медалы менен наградланды. Ол 1942-жылы 28-август күнги саўашта аўыр жарадар болды.

Сталинград үстиндеги тарийхий саўашларға он үш мыннан аслам каракалпакстанлы кыранлар белсене катнасты. Олардын бири бахадыр жаўынгер Әбдинай Дәрибаев: «Сталинград қаласы ушын ақырғы тамшы қаным қалғанша саўаш жүргиземен. Менин Каракалпакстаным усыманда, мине, мына окоп-ларла»,—деп ант берди. Усындай жалынлы сөзлердин ийеси Ә. Дәрибаев қаладағы траншеялардың биреўи ушын болған найзаласыў саўашларында алты фашистти түйреп өлтирди. Бирақ Әбдинай душпанның оғынан өмир менен мәнгиге кошласты.

Әбдинай ағаның қаны ушын кек алыўға оның каналас инилери Қыдырбай, Генжебай, Хожамурат - үшеўи изли-изинен урыска атланды. Генжебай Курск саўашында қахарманларша курбан болды. Сталинград саўашына Каракалпакстан халқының бахадыр перзентлери Төре Берданов, Айсултан Алпесов, Камал Айназаров, Асаматдин Төреев, Балтабай Төреев, Асан Юсупов, Әблиғани Кулиметов, Карлыбай Мамутовлар фашизмнин курбаны болды.

Сталинградты пүткил ел болып корғады. Каракалпакстан халқы да буган ылайықлы үлес қосты. Каракалпак халқының Сталинград саўашында курбан болған мынлаған уларының хурметине хәзирги Волгоград қаласының орайлық көшесинин бири «Каракалпакстан» көшеси деп аталады.

70-ши аткышлар дивизиясы 252-аткышлар полкиның ар-

¹ РФКМА. 84-ф. 391756-оп. 2-д. 25-б.

тиллерия дивизионының комиссары капитан Ж.К. Искендеров 1941-жылдың 15-июлынан бастап Ленинград сауашына белсене қатнасты. 1942-жыл 26-сентябрь күні Нева дәр्याсы үстіндегі сауашта Ж.Искендеров жауынгерлердің біріншілері қатарына өтті де, сол тәрәпте бекинуі үшін сауашты дауам етті. Бірақ комиссар аұыр жарадар болды. Ленинградты қорғаудағы ерлиги үшін Ж.Искендеров «Қызыл жұлдыз» ордени менен наградланды. Ол Ленинградтың (хәзіргі Санкт-Петербургтың) хұрметли пукарасы болды. Аұыр Ленинград қоршауы жылларында карақалпак халқының бахалыр уллары полк барлаушысы үш орденнің кавалери Атахан Оразымбетов, Александр Невский орденинің кавалери, рота командири капитан Арип Күнтуреевлердің сауаш майданында көрсеткен ерликтери пүткил фронт бойлап таралды.

1942-жылы 9-сентябрь күні Ленинград үләятының Мчинский районындағы 33,7 төбешиктегі сауашта 53-ші айрықша атқышлар бригадасының қатардағы жауынгерлері Жандабай Қытайбеков, Қунназар Әбиев, Сейфулла Әбибуллаевлар сауаш майданында қахарманларша қаза тапты.

Әмиүдәрья бойының мәрт азаматлары фашистлерден Украина жерлерин азат етиу сауашларында әжайып ерликлер көрсетти.

9-шы атқышлар бригадасының 4-атқышлар батальонының гвардияшы пулеметшиси шымбайлы Еримбет Жуманазаров 1942-жылы 10-ноябрь күнги сауашта (Малгобек районында) душпанның 15 өскерин жок етті. Е.Жуманазаров сауаштын екінши күні душпан оғынан набыт болды¹.

Донбассты душпаннан азат етиу сауашында 503-хүжим жасаушы авиаполктің бомбалаушы самолетинин экипаж ағзалары аға лейтенант И.Л.Федяков хәм киши лейтенант карақалпак Қудайберген Мамутов мәртлик көрсетти. Киши лейтенант Қудайберген Мамутов 1943-жылы 25-июлдан бастап 1-августка дейин душпанның бир М-109 самолетин атып түсирди, 19 танкасын, 29 жүк автомашинасын жок етті, зенбирек тобының үнин өширди. Фашистлердин 300 ге жақын солдатын хәм офицерин қырды. Ол жауынгерлик «Қызыл байрак» ордени менен сыйлықланды².

1943-жылы 7-сентябрь күні душпанның Донбасстағы Гөне

¹ РФКМА. 9-ф. 12021-оп. 1-д. 44-6.

² РФКМА. 503-ф. 523673-оп. 1-д. 89-б.; 20-д. 93-б.

Ласпа елаты қасындағы сауашта жанған самолетин танк коллоннасына таран жасап, Қ.Мамутов экипажы Николай Гаселлонын өлмес мәртлигин тәкирарлады. Федяковка Советлер аұкамының қахарманы атағы берилди. Ал бизин азаматымыз сыйлықланбай қалды. Булда теңсизлик еди.

Сондай-ақ 1943-жыл 20-сентябрде Смоленск-Белоруссия бағдарында 19-атқышлар дивизиясының жауынгери Қыпшак аұылының азаматы Қадыр Ешанов, 60-гвардияшы дивизиясының гвардия сержанты Шораханлы Ахмет Шеров 1943-жылы 3-октябрде Запорожье жеринде душпан танкисинө таран жасап, мәртлик көрсетип қурбан болды.

Одесса хәм Севастополь, Донбасс хәм Запорожье, Курск үшін болған қанлы сауашларда жауынгерлерден аға лейтенант Д.Б.Базаров, Б.Хожаниязов, И.Абдурахманов, Николай Зубаров, сержант Б.Досымбетов, Э.Оразбаев қусаған мыңлаған азаматлар қурбан болды. «Данк» орденинің толық кавалери Әлимбаи Аманбаев, аға лейтенант С.Бегжанов, У.Рахметуллаев, М.Махмудовлар сауашта көрсеткен ерлиги үшін орден, медалдар менен сыйлықланды.

993-атқышлар полкинин пулеметшилер бөлиминин командири И.Наурызбаев 1943-жылдың 17-октябринде Крещатик аұылы үстіндегі түнги сауашта көрсеткен ерлиги үшін Советлер аұкамының қахарманы атағын алды¹.

985-атқышлар полкинин автоматшылар ротасының қатарындағы жауынгер Оразбай Жуманиязов өз дослары менен бирге 1943-жылы 26-сентябрде түнде аұ қайық пенен Днепр дәрьясының оң жағына жүзип өтті.

О.Жуманиязов саперлар жағаны миналардан тазартып болғанға шекем душпанды иркіп, топылысын қайтарып, Киевтин арка тәрәпинен батальонның дәрьяны кесип өтиуине жол ашты. О.Жуманиязов душпанның 25 солдат хәм офицерлерин қыйратты. 19 жасар О.Жуманиязов Ровы аұылындағы сауашта аұыр жарадар болып, емлеуҳанада қаза тапты. О.Жуманиязовка Советлер аұкамының қахарманы атағы берилди. Сондай-ақ усы сауашта көрсеткен ерликтери үшін жерлеслеримиз Н.Сараев, М.Балмағамбетов, А.Пишулин, А.Симонов, И.Махорин, И.Лебедевлер Советлер аұкамының қахарманы атағын алыуға миясар болды. 7-гвардияшы танкка қарсы атқышлар дивизиясы жауынгери Ж. Қалдықараевқа

¹ РФКМА. 33-ф. 793758-оп. 33-д. 100-б.

О. Абдуллаев

Днепр сауашындағы мәртлиги үшін 1944-жылы 15-январьда Советлер аўкамынын қахарманы атағы берилди¹. Ж.Калдыкараев 1944-жылы 26-январь күни Белоруссиянын Мозырь қаласы үшін болған сауашта қаза тапты. Онын денеси Мозырь қаласынын орайына жерленди.

1320-атқышлар полкинин командири жерлесимиз подполковник А.Муратов басқарған жауынгерлер Бобруйск сауашында айрықша көзге түсті. Ол «Үшінши дәрежелі Суворов» ордени менен наградланды.

Белоруссия сауашына қатнаскан медик қызларымыздан Назия Сей-

фулина «Кызыл жұлдыз» ордени менен сыйлықланды.

Қарақалпақстанлы жауынгерлерден Минск қаласын азат етиуге белсене қатнасканлардан К.Сапаров, П.Алиев, А.Байдуллаев, К.Мамутов, Б.Дуйсеновлар хукимет орденлери менен сыйлықланды.

375-атқышлар полкинин 1-атқышлар ротасынын барлаушысы Орынбай Абдуллаев 1944-жылы 19-июльде Лудза қаласынын Рундена елатындағы 44-төбешикте қахарманлықтын әжайып үлгисин көрсетти.

Душпан топшылары бул бийикликти жер менен жаксен еткеннен кейин ғана Орынбайды, онын досларын өлген деп есаплады. 1945-жылы 27-мартта О. Абдуллаевқа Советлер аўкамынын қахарманы атағы берилди². О.Абдуллаевтын «Алтын жұлдыз» медалы өзине 18 жылдан соң тапсырылды.

8-гвардияшы дивизия жауынгерлери Аймурат Төлегенов, Ибрайым Алланазаров, 171-гвардияшы атқышлар полкинин Ж.Алламуратов, Т.Қаржаубаев Латвия жериндеги сауашларда қурбан болды.

Қарақалпақ халқынын перзентлери өзлеринин патриотлық-интернационаллық миннетин инабатлы орындап, Европа халқынын азатлық гүресинде белсене қатнасты. Солардын бири барлаушылар топарынын командири сержант Рейимбай

¹ РФКМА. 33-ф. 793758-оп. 20-д. 122-б.

² РФКМА. 33-ф. 793756-оп. 2-д. 37-б.

Өтегенов Кенигсбергтин Любимов аўылында фашист пулеметинин оғына дус келди. Р.Өтегенов қолына бекем ұстаған гранаты менен атылған оқлардын асты менен еңбеклеп оған жақын барды да гранатын ылақтырды. Душпан пулеметинин үни өширилди. Топылыс сәтлі болды. Усы сауашта Рейимбай Өтегенов қахарманларша қурбан болды.

327-гвардияшы Севастополь полкинин 5-ши атқышлар ротасы автоматчиги Жуман Каракулов 1944-жылы 18-октябрь күни Чехословакиянын Сина қаласынын Звалы елатлы пунктиндеги 62-төбеге сауаштын шешиўши пайтында атылып орнынан турды да, душпан пулеметинин аўызына граната менен бирге өз геўдесин таслады, пулемет сес-семир болды. Рота төбени ийследи. 1945-жылы 24-мартта Жуман Каракуловқа өлгеннен кейин Советлер аўкамынын қахарманы атағы берилди¹.

Чехословакия жерин фашистлерден азат етиў сауашында аға лейтенант Нурылла Дуйсенов, киши лейтенант Кәрим Жумамуратов, қатардағы жауынгер Сәрсен Юсупов ұсаған мыңлаған Қарақалпақстанлы жауынгерлер қурбан болды.

Сондай-ақ 954-атқышлар полкинин топ командири сержант Рахим Жумамуратов 1945-жылы 27-январьда шығыс Пруссиянын Гайлигентал аўылын азат етиў сауашында қахарманларша қаза тапты. «Данқ» орденинин толық кавалери шоманайлы батыр жигит Р.Сайпназаров, Советлер аўкамынын қахарманлары Александр Трошков, Дмитрий Бернадский Польша жериндеги сауашта қурбан болды.

850-атқышлар полкинин барлаушылар топарынын командири Тилеўмурат Өтемуратов, Шығыс Пруссияда 366-гвардияшы атқышлар полкинин айрықша барлаушылар бөлимшесинин командири сержант Жолдасбай Қәлиметов Польша жериндеги сауашларда көрсеткен әжайып ерликлери үшін «Данқ» орденинин кавалери болды.

Европа халықларын фашизм қуллығынан азат етиў сауашларында көрсеткен әжайып ерликлери үшін қарақалпақстанлы жауынгерлерден Иван Банифатовқа, Борис Тихомоловқа Советлер аўкамынын қахарманы атағы берилди. Ал Александр Зайко, Ефим Беспаловлар «Данқ» орденинин толық кавалери болды. Республикамыздын азаматлары өзлеринин интернационалдық ұазыйпасын ұсылай орындаған еди.

¹ РФКМА. 327-ф. 148183-оп. 1-д. 15-16-б.

Каракалпакстан халкының ул-кызлары халык ушын өң алыушылардын катарында сауаш жүргизди. Украина жеринде лейтенант Нар Осымбетов, партизан взводының командири Анатолий Шетинский, Вахаб Хожаев, катардағы жауынгер Хәким Янгибаев, Самендер Бердибеков, Файзулла Роматов Черкасск, Брянск, Белоруссияның батпаклы тоғайларында талай сапары күтө көүипли сауашларға катнасып халык хурметине бөлendi.

Партизанлык урыста көрсеткен ерликтери ушын Х.Янгибаев, Ф.Роматов, Бектемировлар 1 хәм 2-дәрежелі уатандарлык урыс партизаны медаллары менен наградаланды.

1943-жылы 4-августта Ивано-Франковск ўалаятының Заречье аўылы ўстиндеги күтилмеген теңсиз қаңлы сауашта каракалпакстанлы Рузы Ешмуратов душпан оғынан қаза тапты. Ол Яренча қаласындағы қабирстанға жерленди.

Кегейли районының азаматы Жамал Шаниязов 1943-жылдың 12-ноябринен Югославия партизанлары катарында хызмет етті. Ол өзін тәртіпли, мәрт, ер жүрек, табанлы хәм жигерли жауынгер ретинде көрсетти. Көплеген сауашларға хәм операцияларға катнасты. 1944-жылы 15-июнь күни Гориция жанындағы Авчогай деген жерде қахарманларша қурбан болды.

Сондай-ақ генерал М.Р.Штефаника атындағы Екинши Словакия партизанлар бригадасының батальон комиссары шаббазлы Әбдирахман Оразниязов Ранченко дәрьясы ўстиндеги көпирди жарып, душпан эшелонын жок етиўде әжайып ерлик көрсетти. Вычва тоғайында болған бир сауашта А.Оразниязов Чехословакия хукимети төрепинен М.Р.Штефаника атындағы партизанлар бригадасының «Естелик медалы» менен сыйлықланды¹.

Каракалпак жигити Мәмбетназар Әбдинаимов француз партизаны ретинде 522 номерли гуўалык алды. Ол Торн дәрьясының бойындағы Альби қаласында қурылып атырған өскерий заводка әкелинген ўш баржадағы стратегиялык жүкти жок етиў операциясына белсене катнасып, тапсырманы орынлады. М.Әбдинаимов бәржай еткен бул тапсырманы орыналаў жолында буннан бурын жети француз патриотлары набыт болған еди.

Каракалпакстанның жауынгер уллары СССРдағы хәм шет елдердеги партизанлар хәрекетине белсене катнасып, өзлери-

¹ Правда Востока. газ. 1967, 4-июнь.

нин азаматлык парызын орышлап, уллы жеңиске үлесин қосты.

Берлин ўстиндеги сауашта аўылласларымыз Советлер аўқамының қахарманлары барлаушы-летчик аға лейтенант Плис Нурпейсовтын, әскерий бөлим командири Батыр Бабаевтын көрсеткен хызмети хәм жауынгерлик иси тилде дәстанға айланды.

220-танк бригадасының 2-танк батальонының механик-айдаушысы киши лейтенант қоныратлы Қараматдин Мырзекөв 1945-жылы 22-апрель күни Берлин районының бир көшесиндеги сауашта душпанның 3 аўыр танкисин, реактив снарядларын жок етті. Оқ дәри қойылған складты қолға түсирди. Усы сауашта К.Мырзекөв қахарманларша набыт болды.

Оның денеси әскерлик хурмет пенен Берлиннің шығыс жағындағы Карлхорст қойымшылығына жерленди¹.

Сондай-ақ аға лейтанант Қудайберген Бекниязов басқарған взвод жауынгерлери 1945-жыл 26-апрель күни Берлин көшелеринде қатты сауаш жүргизип, батальон жауынгерлерине қол ашып берди. Бирақ Бекниязов аўыр жарадар болды. Усы сауаштағы тапқырлығы хәм көрсеткен ерлиги ушын Бекниязов екинши мәрте жауынгерлик «Қызыл Байрақ» ордені менен наградаланды.

1-гвардияшы танк армиясының взвод командири киши лейтенант Махмуд Идирисов өз жауынгерлери менен 30-апрель күни бир хәўлидеги бункерге жасырынған 100 ге жақын душпан солдат, офицерлерин хәм еки генералын тутқынға алды. Бирақ ол аўыр жарақатланды. Усы сауашта қатардағы жауынгерлерден А.Алламуратов, С.Абитов, Б.Әбдимуратовлар қурбан болды.

Миллионлаған елимиз жауынгерлериниң қатарына мыңлаған каракалпакстанлылар да уллы Жеңис күнин Рейхстаг алдында күтип алды.

Усылай етип каракалпак халкының мәрт уллары фашистлик Германия ўстинен ерисилген уллы жеңиске өзлериниң үлесин қосты.

Екинши дүнья жүзилик урыс жылларында Каракалпакстан халқы СССРдың барлық халықлары менен бирликте өзлериниң күш-жигерин, ақыл-парасатын фашизм ўстинен жеңиске арнады. Олар фронт артында қақаман суўықта тонып, жаз-

¹ ПФКМА. 220-ф. 241944-оп. 1-д. 113-б.

дың саратанында күнге күйіп, аш-жаланаш жағдайларда жеңіс ушын хәмме нәрсени иследи. Фронтқа атланған бир неше он мынлаған каракалпак халқының уллары менен кызлары сауаш майданларында қахарманлық ерликтери менен халық алдында данкка бөленди. Олардан 20 жауынгер Советлер аўкамының қахарманы, ал алтауы «Данк» орденинин толық кавалери атағын алды.

4.1. Аўыл хожалығы

Екинши дүнья жүзилик урыс хәммеге халықлардын бирлигин, улыўма жокары инсаныйлық пәзийлеттерин көрсетти. Бирак, «Европаға терезени» ашып болып, СССР «темир пердесин» кайтадан тезирек жауып, халықларды узак жыллар дауамында бөлеклеўге, яки бостансызлыкка дуўшар етти. Мәмлекетте баскарыўдын буйрыкпазлық-хәкимшилик дүзилиси бекемленди: мәмлекетлик мүлик тийкарында хожалықтың катан тәртипте орайластырылыўы, баскарыўдын экономикалык емес, сиясатластырылған усылларының қолланылыўы массалық репрессияларға хәм адамларды коркытыўға, еркинлик пенен демократияның ушкынларының сөнип калыўына, партиялык-мәмлекетлик кеңсепаразлардың үстемлигине алып келди. Бул жәмийеттин әскерий иерархиялық тоталитарлық «Қазармалық социализм» баскышы болды. Басқа аўкамлык хәм автономиялы республикалардай, Каракалпакстан да Кремльде ислеп шығылған социаллық хәм экономикалык жобаларға бойсындырылды.

Республикамыз КПСС тин «үлкен жобаларында» шийки зат қорына айланған еди. Бул өним технологиясы жетилистирилмей, бай ресурслардан таяр өним ислеп шығара алмайтуғын Каракалпакстан экономикасының бир тәрелигинин тийкары болды.

Каракалпакстанда урыс жыллары жумысшы күшинин жетиспеуи хәм техниканың болмауы нәтийжесинде жерлердин мелиоративлик аўхалы хәм ирригациялық жағдайы оғала төменлеп кетиўине карамастан, орай урыс тамам болыўдан дәрхал пахташылықты кайта тиклеўди хәм оны буннан былайда раўажландырыўды талап етти. 1944-1945-жыллары аўкамның батыс тәрелиндеги гәлле егетуғын районлар фашистлерден азат болыўдан-ак, Орта Азияда пахта егисин көбейтиўге тапсырма берилген еди. 1946-жылы февралда орай «1946—1953-жылларда Өзбекстанда пахташылықты кайта тиклеў хәм раўажландырыў жобасы хәм илажлары» хаккында арнаўлы қарар қабыл етти. Соның менен бирге 1946-1950-

жылларда Каракалпакстанда халық хожалығын қайта тиклеу хаккындағы нызамда да пахташылыкка айрыкша әхмийет берилди¹. Орайдын көрсетпесине мууапык бул хужжетлерде 1947-жылы пахта өнимин урыска шекемги дәрежесине жеттапсырыу талап етилди. Бунын үстине Каракалпакстан мәмлекетке жонышка хәм баска да ауыл хожалык өнимлерин де тапсырыуы керек еди. Әлбетте, орайдын бул талапларын орынлау егислик жерлердин майданын әдеуир көбейтуде хәм ирригация тарауларын жаксылауды талап етти. Сонлыктан Каракалпакстанда егислик жерлердин майданын 1940-жылгы 127 мың гектардан 1950-жылы 178,9 мың гектарга жеткизюу белгиленди, ал сонын 66 мың гектары жонышка хәм 84 мың гектары пахта егислик жери болыуы керек еди. Бирак, бул жобалар, тапсырмалар канша катан талап етилсе де, оларды орынлау бирдейине үзилiske түсти.

Орайдын «1946-жыл пахташылыкта бурылыс жылы болыуы керек» деген таспырмасы да орынланбады. Усы жылы Каракалпакстандагы 425 колхозлардын 154,8 мың гектар егислик жери болып, соннан пахташылыкка 54,0 мың гектар жер ажыратылган еди. Баска да ауыл хожалык егинлеринин майданы, әсиресе олардын өнимдарлыгы жүде төмен еди. Себеби, ирригация тарауларынын жагдайы урыска шекемги дәрежесинен де төменлеп кеткен еди. Ал мелиорация жумыслары да еле колга алынбады, Каракалпакстанда барлығы болып 4 гана земнасос болып, олар каналлар сағасын уйыктан тазалау жумысларынын 3 процентин де ислеи алмады. Сонлыктан бул жумыслар да толығы менен дерлик колхозшы-дийканлардын кол күши менен орынланды.

Каракалпакстаннын халық хожалығын қайта тиклеу бойынша нызамда суу хожалығына 100 миллион сом қаралды. Ирригация бойынша Пахтаарна сағасын қайта қурыу, Ленин каналы қурылысын тамамлау, Қызкеткен, Қууанышжарма каналларын да қайта қурыу хәм баска да ирригациялык жумысларды орынлау жобаластырылды. Бирак олардын көбиси иске аспады, ал исленген жумыслар айтарлықтай нәтийже бермеді.

Урыстан сонғы жыллары кубла районлардын жерлерин

¹ Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства Каракалпакской АССР на 1946-1950 гг. Нукус, Каракалпакгосиздат, 1946, 5-6.

дегиш алыу дауам етти. Әсиресе, еки районды (Төрткүл, Беруний) суу менен тәмийин ететугын магистрал Пахтаарна каналы хәм онын сағасы жүде төмен аўхалда еди. Сонлыктан оны дегиш алыу хәм уйык басыу дауам етип, гейде нормадағы секундына 15-20 куб метр орнына 6-7 куб метр суу акты¹. Пахтаарна каналын қайта қурыу мәселеси 1920-жыллардагы баклау жумысларында көрсетилген болса да, ол жумыс дурыслап иске аспады. Сонлыктан 1946-жылы октябрьде Төрткүл хәм Беруний районларынан 6 мың колхозшы-дийканлар Пахтаарна каналынын саға тәрәпинде 11,5 шақырымнан аслам қазыу жумысларын иследи². Және де Пахтаарна каналынын сағасы еки шақырым төмениректеги Қоскөпир жағасына уақытша көширилди. Енди екінши тезектеги темир-бетон сағасынын қурылысы басланыу керек еди, бирак бул әхмийетли қурылыс «мәмлекетке қымбатқа түседі хәм керекли затларды алып келетуғын темир жол 500-600 шақырым узаклықта жайласқан» —деген сылтау менен иске аспай қалды. Сөйтип, уақытша қолдан әпиуайы етип исленген Қоскөпирдеги сағаны 1949-жылы дегиш алып кетти хәм канал сағасы қайтадан бурынғы сағасына көширилди хәм суу ағыу турақсызлығы дауам ете берди. Бул жерде тек 1956-жылы гана темир-бетон сағасы қурылды.

Бул жыллары Каракалпакстаннын баска районларында бир қатар ирригациялык жумыслар исленгенлиги менен суудың пайдаланыу жагдайы жөнге салынбады, әсиресе, суу көхәтшилиги де, суу ысырапшылығы да жиий-жиий ушырасып турды. Бирак, орай қалай болмасын пахташылықты сөзсиз рауажландырыуды талап етти. Сол мақсетте ауыл-хожалык механизмлери әкелинди, жаңа жерлер ашыу ушын каналлар қайта қурылды хәм суу хожалығы көнигелери таярлана баслады.

1948-жылы Шоманай каналынын қурылысы басланып, бул жерде 1949-жылы 19 колхоз ушын 16 мың гектар жер ашылды, ал 1950-жылы Шоманайда үлкен пахташылык районы дузилди. 1948-жылы бөхәрде Қырық қыз массивинде 950 гектар жер өзлестирилип, сонын 700 гектардан асламына пахта егилди. Сөйтип, Каракалпакстанда 1950-жылы сууғарыу тараулары бар жерлер майданы 204090 гектар, соннан егислик майданы 141738

¹ Пучков Б.Н. Водное хозяйство ККАССР. Нукус, 1957, с.14.

² КРЖКА, ф.1, оп.24, д.14, л.18; «Советская Каракалпакия», 15-сентябрь, 1946.

гектар, пахта 78 мың гектар болды¹.

1949-жылы Каракалпакстан суу хожалыгына караслы төрт баскарма болып, олар: Пахтаарна - Төрткүл хэм Беруний, Ленин каналы-Хожели хэм Конырат, Кегейли каналы-Шымбай хэм Кегейли, Куўаныш жарма-Тахтакөпир хэм Караөзек районларын суу менен тәмийн етти.

Биринши мәрте сууландырыу тармақларын тазалау ушын машина-экскаватор станциясы курылды. Республикамыздың барлық районларында сууландырыу тармақлары баскармасының комплексли бригадалары дузилеп, хәр бир колхоз ушын ирригациялық тармақларды кайта ислеу сызылмалары исленип, сууғарыу участкаларын жобаластырыу жумыслары алып барылды. Соның менен бирге 1960-жылы колхозларым бекемлеу мапазы басланды. Республикамыздағы 410 колхозлар 200 колхозға кайта бириктирилип, олардың хәр бири орта есап пенен 883 гектар жер майданына ийе болды (усыған дейин- 364 гектар еди).

Усы ўақытта дийқанларға карсы каратылған бир неше карарлар кабыл етилди. Екинши жер жүзилик урыс жылларында косымша хожалықларға, жеке хэм жәмәәтлик бакшашылық исин раўажландырыу ушын ўақытша берилген 2 622 гектар жерлер дийқанлар менен фермерлерден алып койылды. Колхозларға 1 083 бас ири кара мал, 4 146 бас майда мал, 180 бас жылкы халықтан кайта тартып алынды. 1947-жылы акша реформасы жүргизилип, азық-аўқатларға хэм саназт товарларына берилген карточкалар тәртиби бийкар етилди, бирак бул иләжлар дийқанларға тийисли болмады.

Деген менен колхоз хэм совхозлар мал шаруашылығын раўажландырыуда белгили жетискенликлерге еристи. Шымбай районында пүткил аўқамлық мал шаруашылығы Илимий-изертлеу институтының тураклы пункти ашылып, Шымбай районының туқымлық совхозына Россиядан 104 бас кызылдалалық жас мал түри алып келинди, республика колхозларының 80 проценти өнимли маллардың үш түрине ийе болды. Каракалпакстанда 219 жылкы өсириўшилиқ хэм 48 мал семиртетуғын фермалар курылды.

Пиллешилиқ тараўында да үлкен нәтийжелерге ерисилди. 1948-жылы республикамыздың 36 колхозы хәр бир куты

¹ Сарыбаев К. История орошения Каракалпакстана. Нурут «Каракалпакстан», 1995. -с.238-239.

наўқан куртынан 56 кг пилле алды.

Орайдың көрсетпеси бойынша Каракалпакстанда 1950-жылдан баслап шығырдан сууғарыу орнына насостан хэм аяқтан сууғарыуға өтиу керек болды. Усы максетке 5,6 миллион сом бөлинди. Бирак бул жана тәртип колхозшы-дийқанлардың аўхалын женилетпеди. Себеби бул жыллары еле насослар жетиспеди, ал аяқтан сууғарыуда дийқанлар шығырдың кыйыншылығынан да көбирек ирригациялық мийнет ислеу керек болды.

Әмиўдәрьяның төменги ағысы хэм Түркменстан Республикасында пахташылықты буннан былай да раўажландырыу максетинде орай 1950-жылы Бас Түркмен каналының курылысы хаккында карар кабыл етти. Бул канал Такыятастан басланып, сол жағалық Каракалпакстан, арка Түркменстан, Сарыкамыс хэм Узбой аркалы Каспий тенизине барып тутасыуы тийис еди. Бирак, бул канал курылысы «каржы шығыны көп хэм экономикалық пайдасы жоқ» деп табылып, 1953-жылы орай төрепинен биротала токтатылды. Бирак, соның ала Әмиўдәрья алабындағы Каракалпакстан республикасының мәплерин есапка алмастан орай Әмиўдәрьяның жокарғы ағысында узынлығы 1400 шақырым Каракум каналы курылысын иске асырыуға руксат етти. Бул курылыс пухта белгиленген жобалар аркалы иске асырылмады, нәтийжеде экономикалық жағдайды бираз өзгертип, акыбети Арал тенизиниң апатшылығына алып келди.

Урыстан кейинги он жыллыкта Каракалпакстан аўыл хожалығының раўажланыуында карама-карсылықлар сезиле баслады. Жобаластыратуғын орай, өзинин сөзсиз ҳүкимдарлығын бекемлеп, Каракалпакстан аўыл хожалығы бир төреплеме раўажланыуын белгиледи хэм азық-аўқат егинлерин шеклетип, пахташылық егис майданларының муғдарын көбейтип жиберди. Колхозларды ирилетиу исинин әмелий иләжлары бир талай кыйыншылықларға алып келди. Дийқанлар психологиялық жақтан үйренген киши аўыллардан ири колхоз поселкаларына көшиуге таяр емес еди. Бул иләжлардың унамсызлығы жумыслардың тығыз хэм тез ўақыт ишинде алып барылуын да кыйынластырды. Колхозларды ирилетиу барысында колхозшыларды майда аўыллардан тазадан салынған ири поселкаларға көшириуде тарийхий ўақыт жағдайы есапка алынбаған еди.

Каракалпакстаннын халык хожалыгындагы 50-жыллардын басында «СССР дың пахта гөрезсизлигине ерисюу» мың тоннадан 1955-жылы 207 мың тоннага жеткириу хакында катты тапсырма берди. Бирак Каракалпакстан үш жыл (1951-1955- ж.ж.) дауамында пахта жобасын орынлай алмады, тек 1954-жылы дийканларымыз 199 мың тонна пахта тапсырды. 1955-жылы пахтага ажыратылган егис майданынын көлеми 114,3 мың гектарга жеткенине карамастан 207 мың тонна орнына тек 137 мың тонна өнім жыйнап алынды. Өзбекстанның баска уәлаятларынан жәрдемге келген басшы хызметкерлердин де пайдасы тиймеди. 1951-1955-жыллары Арзы Махмудовтын партия шөлкемине басшы болып келиуу де нәтийже бермеди. Өзбекстаннын уәлаятларынан келген жүзлеген басшы хызметкерлер районнан баслап республика көлеминде «биринши» лауазымларда иследи. Бирак республикамыздын географиялык хәм климатлык жагдайын, халыктын үрп-әдетлерин билмеуи, бул аймакта пахта егиу өзгешеликлерин түсинбеуи дийканларымызга «исжақпас» деген айып тағылыуына, жобаларын орынламаған айрым дийканларымызга репрессиялык жаза колланып, Сибирьге жер аударыу дәстүри пайда болыуына алып келди. Сибирьге барып келгенлердин биразы ол жақта бизин елге караганда мийнет етиу әдеуир жеңил деген пикир билдирди.

1956-жылдын ишинде Пахтаарна каналынын ретлестириуи бас имаратынын курылысы тамамланып, Каракалпакстанның түслик жағындагы Кырыккыз массивинде 3177 гектар жана жер ашылды. 1956-1960-жыллары Төрткүл хәм Беруний районларында 30 км кашы хәм 90 км коллектор тармаклары салынды, Әмиүдәрьянын шеп жағасында Хожелиден Қоныратқа дейин кашы курылысы питти. Ирригация курылысына мәмлекетлик қаржы муғдары өсти (1956-жылы 32,2 млн.сом), Хожели (1951-жылы курылған), Пахтаарна (1952-ж.), Шымбайда (1953- ж.) жайласқан Каракалпакстан машина-экскаватор станциясы 65 экскаватор, 80 землесос, бульдозер, скрепер, грейдер хәм т.б. техникаларға ийе болып, бул 1955-жылы ирригациялык тармаклардын 72,5 процентин тазалауға мүмкиншилик берди.

50-жыллардын ортасында орай «мәкке-ен зүраәтли дәи өсимлиги, оны елимиздин барлык районларында кеннен

таратыу» зәрүрлигин көрсетти. КПСС Орайлык Комитетинин Бас секретары Н.С.Хрушевтин көрсетпесине мууапық бул өсимлик республикамыздын арқа районларында да егиле баслады: Караөзекте-432 гектар, Хожелиде-465 гектар, Қоныратта-365 гектар, Шымбайда-171 гектар, Қыпшақта-77 гектар, Мойнақта-65 гектар егилди.

Усы жыллары жоңышка егислигин көбейтиуе де жетерли дәрежеде дыққат аударылды. Бул өз гезегинде мал шаруашылығынын жана от-шөп базасын беккемлеуе алып келди. Жоңышка егислик майданы 1953-жылы 37400 гектар болса, 1958-жылы-57720 гектарды курады¹.

Бирак 50-жыллардын орталарынан баслап республика мал шаруашылығында үлкен көтеликлерге жол қойылыуы себебинен маллардын бас саны азайып кетти. 1955-жылы колхозлар 159,2 мың ири бас мал, 358,2 мың бас қой, 1,9 мың бас шошкаға ийе еди. Ал, 26907 жеке хожалықлардын ири қара малы, 8775 хожалықлардын улыуа малы болмады. Республика бойынша жылқылар хәм ешкілер жоқ болып кетти.

50-жыллардагы Каракалпакстан ауыл хожалығын тутасы менен алганда, ол хәр түрли тәжирийбелер майданына айланып, бирак бул тәжирийбелерде каракалпак халқының әсирлер дауамында кәлиплескен дийқаншылык дәстүрлери, республикамыздын географиялык хәм климатлык шараятлары есапка алынбалы. Дийқанлардын жеке хожалықлары шеклене баслады. 1956-жылы колхозшы тек 15 сотых жерге, 1 сыйыр хәм 5-6 қойға ийе болған. Бундай сиясат дийқанлардын, шаруалардын, пиллекешлердин, балықшылардын мәпине жууап бермеди.

Каракалпакстандагы кадрлар сиясаты Насыр Махмудовтын (1956-1963-жж.) уәлаятлык партия шөлкеминин биринши хаткери болып тайынланғаннан кейин өзгерди. Республика, қала, район, колхоз, совхозларда ислейтуғын басшылардын көпшилиги жас талантлы жергиликли кадрлар менен алмастырылды. Бирак, жаналан келген басшының илажларынын кемшиликлери де болды. Ол пахта шигитин жер бетине жақын егиуди енгизип, арқа районларда колхозларды тарқатып, орнына совхозлар шөлкемлестирди. Нәтийжеде 475 колхоздан тек 38 колхоз қалып, 437 колхоз орнына ири 20 совхоз дүзилди.

¹ Сарыбаев К. История орошения Каракалпакстана. Нукус: «Каракалпакстан», 1995. с.247-248.

Мәселен, Кегейли районында тек бір ғана «Кегейли» совхозы құрылды¹. Республика совхозлары 1958-жылдың өзінде мәмлекетке 1080 миллион сом зыян келтирді. Совхоз бөлімлері қысқарып, орнына 250-500 гектар жерге иіе бригадалар дүзілді. Оның үстінде Хожели, Шоманай, Қантықкөл, Қоңырат районлары бір Хожели районына, ал Төрткүл, Беруний, Елликқала районлары-Төрткүл районына, Шымбай, Кенес, Қараөзек, Тахтакөпір районлары-Шымбай районына бириктирілді. Оғада үлкен район басшысына хожалықтар менен танысуының өзінде ярым ай керек болды. Хожалық кәнігелерінің қысқартылуы экономикамызға үлкен зыян келтирді. 1946-1960-жыллары Ұақилшилик институты бұрынғыдан да бетер рауажланды. Мәкемелер хызметкерлерін Ұақил қылып хожалықтарға бір неше айлап удайына жиберілуі хеш қандай пайда алып келмеді. Бул жағдай кейінгі Ұақытлары да дауам ете берді.

1962-жылы қабыл етілген жоқарыдан көрсетілген партия уйымларының санаат хәм аұыл хожалық бөлімлеріне бәлиниуі, халық хожалығының дүзілісі түсиниксіз хәм «басшылықты жетилистириу» концепциясына сыймайтуғын еді.

Қарақалпақстанда санаат хәм аұыл хожалық обкомлары дүзіліп, районларда аұыл хожалық басқарма баслығы лауазымлары пайда болып, бұрынғы райкомлардың басшылары екінші қатардан орын алды. Солай етип, районлардағы партия хәм хожалық басшылары: Төрткүл районында -Қ.Нұрымбетов хәм М.Розумбетов, Әмиудәрья районында-Ф.Басыгов хәм Р.Жапақов, Хожелиде-Д.Ожыраев хәм В.М.Донцов, Кегейлиде-П.Халмуратов хәм Т.Наұрызбаев, Шымбайда-Қ.Абдреймов хәм Х.Мажидовлар районның басшысы қим деген сорауға жууап бере алмай жүрді. Бул жағдай тек еки жыл дауам етті, бірақ халық хожалығына үлкен зыян келтирді. 1960-жыллардан баслап Арал тенизинің сууы төменлей баслады. Әлбетте, бул жағдайды жөнлеу хакқында илимий-әмелий усыныслар болды, бірақ оларды сол дәуірдегі тоталитарлық дүзим есепке алмады хәм қалай да болмасын сууғарыу үшін, әсиресе пахташылық үшін жаңа жерлерди хәр тәрәплеме өзлестириуі дауам етті. Сөйтип, пахташылық биротала монокультураға айланды. Қарақалпақстанда басқа егинлер есабынан орай үшін пахта егиу хәм тапсырыу жылдан-жылға артып барды. Пахтаның бес жыллық жобалары орынланбаса да орай

¹ Камалов К.К. Ел хызметінде. Нәкіс: «Қарақалпақстан», 1995, 14-15-б.

1958-жылы 193 мың тонна, ал 1965-жылы 260 мың тонна Қарақалпақстан пахтасын алды. Қарақалпақстан мәмлекетке тек 1959-1965-жыллардың өзінде 1558 мың тонна пахта тапсырды. Бірақ, бул жыллары пахташылық тарауы бір тәрәплеме рауажланды. Жер майданлары хәм улыуа өніми көбейген менен, оның зүрәәтлиги төмен еді. Нәтижеде Қарақалпақстанда пахташылық майданы 1963-жылы 135,4 гектарға жеткеріліп, 1953-жылға қарағанда 42,5 мың гектарға көбейген еді. Ал хәр гектардан алынған өнім 15,8 центнер ден аспады.

Бул бәрінен де бұрын техника хәм жұмысшы күшлерди пайдаланыуға кенес басшылығының уқыпсызлығына байланыслы болыуы менен қатар, колхозшы-дийқанлардың материаллық қызығушылығының жетіспеушілиги себебинен болған еді.

Бірақ усыған қарамастан орай жер өзлестириу хәм сууғарыу жұмысларын дауам етті. 1960-жыллары Арал тенизи сууының пәсейіуіне итибар бермей, орай Әмиудәрьяның төменгі ағысындағы жерлерди үлкен салыгершилик аймағына айландырыу хакқында қарарға келді. Солай етип, Қарақалпақстанда 1962-1965-жыллары тек салыгершилик үшін 7,5 мың гектар жаңа жерлер ашылды, сегіз арнаулы совхоз хәм бір колхоз шөлкемлестирилді. Бул хожалықтарда 2,5 мыңнан аслам механизатор хәм басқа да кәнігеликтегі салықешлер жұмыс іселеді. Олардың пидәкерлік мийнети нәтижесінде салы тапсырыу көлемі 1961-жылғы 3,5 мың тоннадан 1965-жылы 27,9 мың тоннаға артты.

Усы жыллары Қарақалпақстанда пахташылық хәм салыгершилик үшін жүдә үлкен ирригациялық жұмыслар іске асырылды. Каттыағар хәм Бегжап насос станциялары құрылды¹. Жерлерди насослар менен сууғарыуға көбірек өхмийет берілді. Усы мақсетте 1963-жылы Әмиудәрья дельталық сууғарыу системасының басқармасы қасында машина менен сууғарыу басқармасы дүзілді. Егер 1958-жылға шекем қазыу жұмысларында қол күшинен пайдаланыу дауам етсе, соң бул жұмыслар механизм күши менен іслене баслады. Егер 1940-жыллары ирригация тарауында барлығы болып 21651,5 мың сом, оның 7446 мың сомы ғана мәмлекет есабынан жұмсалып, қалған 14,205 мың сомы колхозшылар есабынан жұмсалса,

¹ Сарыбаев К. История орошения Каракалпастана. Нукус, «Қарақалпақстан», 1995, 254-267-б.; «Советская Каракалпакия», 6-июль, 1964.

1965-жылы ирригацияга сарп етилген 23000 мың сом ири каржынын хэммеси дерлик мамлекет есабынан болды. Суу хожалыгына караслы трестлер хэм баска да мамемелер көппел техникалар ала баслады. Бул сууфарылатуугын жерлерди өзлестирюди және де дауам етиуге мүмкиншиликти туудырды. Солай етип, 1913-жылга караганда 1965-жылы барлык егислик жерлер 3 есе, пахташылык 21 есе хэм салыгершиликти 2 есе артты. Бирок жерлердин мелиоративлик жагдайы төменлей баслады. Дренаж жумыслары колга алынбады. Егер 1965-жылы консылас уолайатларда хөр бир гектар жерге орташа 28 метр дренаж тармаклары туура келсе, Каракалпакстанда бул көрсеткиш 2,7 метрден аспады. Сонлыктан да Каракалпакстан жагдайында жерлер хасылдарлыгы төмен болды, хетте көпшиликти жерлер егиске жарамай да калды.

Бул жыллары тоталитар дүзими әдеуир кескинлесті. Орайдын пахташылык хэм салыгершиликти рауажландыруу талабы барган сайын күшейди. 1966-жылы орай 10 жылга арналган карар кабыл етти, онда ауыл хожалыгы ушын мелиорация хэм жаңа жерлер өзлестирюу жумысларын желел патпенен жүргизиюу уазыйпасы койылды. Орайдын талабына мууапык Орта Азияда, сонын ишинде Өзбекстан хэм Каракалпакстанда пахта, салы хэм баска да ауыл хожалык өнимдерин көбейтиюу бойынша жобалар хэм илажлар исленди. Солай етип, Каракалпакстанда 1963-жылы басланган Такытас ГРЭСи курылысы дауам етти, 1970-жылы Түйемойын гидроузели курылысы басланды. Каттыағар хэм Бегжап насос станциялары және де дәрьяда калкып жүретуугын хэм тураклы насос станциялары курылды. Ирригациялык тараулар инженерлик тийкарында кайта курыла баслады. Қызкеткен хэм Ленин каналларына қосымша каналлар курылды. Пахтаарна сууфары тармағында жаңадан Түйемойын-Пахтаарна каналы курылысы иске асты. Ауыл хожалыгы жокары мағлыуматлы агроном хэм ирригация кәнийгелери менен тәмийнлене баслады. Ауыл хожалыгына хызмет етиюуши ири трестлер, баскармалар хэм баска да мамемелер дүзилди. 1966-жылы шөлкемлестирилген салыгершиликти совхозлар курылысынын баскармасы жаңа жерлер ашыюу хэм салыгершиликти совхозларын дүзиюу жумыслары менен шуғыланды.

¹ Сарыбаев К. Роль орошения в социально-экономическом развитии Каракалпакстана. Нукус: «Каракалпакстан», 1986, с.158.

Нәтийжеде 1970-жылы салыгершиликти жер майданы 60 мың гектарга жетти, ал барлык сууфарылып дийканшылык егилетуугын жерлер 203 мың гектарды курады.

ПИРЖАН СЕЙТОВ
(1909-1984)

Пиржан Сейтов

Пиржан Сейтов 1909-жылы Хожели беглигинин «Қатеп» ауылында туылды. Ол 1925—1931-жыллары Төрткүл ауыл хожалык техникумының студенти. Оқуын питкергеннен кейин П. Сейтов 1934-жылга шекем ауыл хожалыгының түрли салаларында жууаплы орынларда иследи. П. Сейтов 1934—1937-жыллары Хожели районы аткарыюу комитетинин баслыгы, Өзбекстан Министрлер Кеңеси қасындағы ҚҚАССР хукимети уекили уазыйпасын атқарды. Ол бурынғы СССР Жокаргы Кеңесине депутат болып та сайланды. П. Сейтов 1938—1940-жыллары ҚҚАССР Жер ислери халык комиссары, Өз КП (б) Каракалпакстан Обкомының кадрлар бойынша хаткери болып иследи. 1941—1947-жылларда П. Сейтов ҚҚАССР халык комиссарлар кеңесинин баслыгы лауазымында ислеген жыллары Каракалпакстан халқы улқыларын фашизм устинен уллы жеңиске ерисиюде мобилизациялауда пидәйи хызмет етти.

Урыстан кейинги жылларда Пиржан Сейтов еки мәртебе Каракалпакстан областлык партия комитетинин (1947—1949, 1950—1952-жыллары) биринши секретары, республика Министрлер Кеңесинин баслыгы (1954-1956) Өзбекстан ССР Министрлер Кеңеси баслыгының орынбасары, Каракалпакстан Совнаркомының баслыгы, Каракалпакстан салы комплексин өзлестирюу баскармасының дәслепки баслыгы, Каракалпакстан ауыл хожалыгын техника менен тәмийнлеу бирлеспесинин баслыгы лауазымларында иследи. П. Сейтов ярым әсир дауамында өз халқы ушын аянбай хызмет етти. Ол 1984-жыл декабрь айында қайтыс болды.

1966-1970-жыллары салы өними 27 мың тоннадан 57 мың тоннага көбейди, ал пахта 24 процентке артып, орай 934,7 мың тонна Каракалпакстан пахтасын алды. Бул жыллары дәрьяның жокаргы хэм орта ағысы тәрәпинен де пахта ушын суудан

пайдаланыудын хэдден тыс ысырапшылығына байланысты Каракалпакстан суу кәхәтшилигине ушыралды. Каракалпакстан хукимети Әмиүдәрьянын суу ресурсын тен пайдаланыу бойынша Нөкисте арнаулы баскарма дүзиү мәселесин орайға бир неше рет усыныс етти. Бирак бул мәселени орай шешпеди хәм Каракалпакстанда суу кәхәтшилиги күшейди. Сонлықтан хәттеки, Такыятастың төменги тәрәпинен дәрья бәхәрде топырак пенен бөгелип, каналарға суу ағызылған жыллары да болды. Және де насос пенен сууғарыуға көбирек әхмийет берилди. Бул жыллары халык Сибирь дәрьяларынын суулары келеди деген үмит пенен жасады, себеби бул уақытта орайдың тапсырмасы бойынша Сибирь сууларын Әмиүдәрьянын төменги тәрәпине алып келиу бойынша жойбар исленип атыр еди, бирак ол да иске аспай калды.

Каракалпакстан усундай ауыр суу кәхәтшилиги жагдайында пахта хәм салы ушын жана жерлер ашыуды дауам етти. 70-80-жыллары Елликкала, Жанбаскала, Кырккыз, Аязкала хәм баска да массивлерди өзлестириу жұмыслары әдеуир тезлетилди¹. Солай етип, Каракалпакстанның кубла районлары туткиллей пахташылыкка, ал арка районлары пахта менен бирге салыгершиликке кәнигелесе баслады. Усы жыллары Каракалпакстан ауыл хожалығындағы 140 хожалыктан 88 пахташылыкка, 17 салыгершиликке, 25 шаруашылыкка хәм калған 10 хожалык бау-бакша хәм баска да дийканшылыкка беймлестирилди. Демек, Каракалпакстан экономикасында пахта баслы орынды ийелеген еди. Хәттеки, орайдың талабы бойынша пахта өнимин 450 мың тоннаға жеткеруу де жобаластырылды. Солай етип, жана жерлер ашыу тағы да дауам етти. Усы максетте 1973-жылдан баслап Елликкала массиви комплексли өзлестириле баслады хәм усы жылы Төрткүл хәм Беруний районлары есабынан 28 бригадалан ибарат 11 пахташылык колхозы дүзилди. Елликкаланың ен дөстепки атаклы пахтаешлерин Искендер Алламбергенов, Нарбай Розумбетов, Саодат Курбанова, Ачил Розумов, Сухбан Жуманиязов еди. Елликкаланы кең көлемде өзлестириу, әсиресе 1977-жылы Елликкала району дүзилгеннен кейин рауажланды. Бул жерде Каракалпаксуукурулысы, Ресколхозкурулыс хәм №12 курылыс трестлеринин механизацияласкан көшпели колонналары жұмыс иследи. Олар 70-жыллардың ақырында

¹ Камалов К.К. Ел хызметинде. Нөкис: «Каракалпакстан», 1995. 86-б.

пахташылык ушын 18 мың гектар жаңадан жер ашты, жәнә де 22234 гектар жердин мелиоративлик жагдайын жақсылады. Егер Елликкалада мәмлекетке тапсырылған пахта 1976-жылы 36 мың тонна болса, 1980-жылы 53 мың тонна болды. Тек сонғы бес жылда орай 230 мың тонна Елликкала пахтасын алды.

Усы жыллары Төрткүл районындағы Жанбаскала массиви де тез пәт пенен өзлестирилди. Бул жерде жер ашыу хәм пайдаланыуға беруу жұмысларында «Каракалпаксуукурулыс», әсиресе «Кырккызсовхоз курылыс» жәмәәтлеринин ағзалары лидәкерлик мийнет етти. Олар тек 1976-1980-жыллары 70 миллион сомнан аслам курылыс жұмысларын орынлады хәм пахташылык ушын 12 мың гектар жер ашты. 1980-жылы мәмлекет 20 мың тонна Жанбаскала пахтасын алды. Сөйтип, Жанбаскалада 6 совхоз хәм арнаулы «Тынпахтакурулыс» трести дүзилди. Жанбаскалада пахташылык рауажланыуында Мәтназар Машарипов, Орынбай Мәтнепесов хәм баскалар айрыкша мийнет етти.

70-жыллары арка районларда да салыгершилик хәм пахташылык ушын жана жерлер көплеп ашылды. Кумжыккын, Кууанышжарма, Бозатау хәм Шакаман массивлери усы жыллары өзлестирилген еди. Тек 1974-1978-жыллары Кумжыккын массивинде 7,8 мыңға хәм Шакаманда 1,75 мың гектар жерлер жаңадан ашылып, пайдаланыуға берилди. Бул жерлерге көбинше пахта егилди хәм нәтийжеде Орай хәр жылы орта есап пенен 1964-1970-жыллары 270 мың тонна, 1971-1975-жыллары -337,5 мың тонна, 1976-1980-жыллары -370 мың тонна, 1981-1984 жыллары - 405,8 мың тонна Каракалпакстан пахтасын алды¹.

Каракалпакстанда салыгершилик ушын жер ашыу тийкарынан 1962-жылдан басланып, 1965-жылға келип 7,5 мың гектар тың жерге салы егилди хәм ол ушын 444 шакырым ирригация тараулары курылған еди.

Бул жыллары 9 арнаулы салыгершилик хожалыклары шәкемлестирилди, оларда 2 мың механизатор хәм 500 хәр кыйлы кәнигеликтеги адамлар жұмыс иследи. Салынын өнимини 1961-жылғы 3,5 мың тоннадан 1965-жылы 27,9 мың тоннаға көбейди. Бирак салыгершиликтин рауажланыуында көте-көмшиликлерде көп болды. Бәринен де бурын, салы-

¹ Камалов К.К. Ел хызметинде. Нөкис: «Каракалпакстан», 1995. 86-б.

гершилик ушын жерлердин көбиси тоғайлықлар есабынан ашылды. Және де салыгершилик басқармасы карауына тап-де басқа мәкемелери өз-ара хожалық байланысына, тәжірий-басқарыу хәм шөлкемлестириуҗе тоталитарлық дүзим хәр тәреплеме кесент етти. Және де аўыл хожалық министрли-гинен кабыл етилген совхозлардағы 9034 гектар жерлер инженерлик тәртипте деген аты болмаса, инженерлик талапқа хеш қандай жууап бермейтуғын еди. Ал ирригациялық жойбардағы 11700 саға қурылысынан тек 7264 қурылып, олар-дын да көбиси дәслепки суўды ашқан уақытта-ақ бузылып ямаса биротала истен шығып қалды. Сондай-ақ бул жыллары салыгершилик совхозларында жұмысшыларға турак-жайлар жетиспеди, мектеп, емлеўхана, монша, бала бакша хәм басқа да мәдений-турмыс орынлары жок еди. Дәслепки жыллары Карақалпақстанда хакыйкый инженерлик салы атызлары ел дүзилген жок еди. Сонлықтан салыгершилик бундай инженер-лик атызлардын таяр болыуын күтпестен, хәтте, суу кашыратуғын изейкешлери де жок атызларға шел шаўып, қыйтақлап, салы егиуҗе мәжбүр болды. Усынын нәтийжесинде салының өними төмен, ал өзине түсер бахасы жоқары болы. Сонлықтан, инженерлик тәртибиндеги салы майданларын көбейтиу мәселесине әхмийет берилди, сөйтп, 1966-1970-жыллары Карақалпақстанда инженерлик салы атызлары 3 мыңнан 12,5 мың гектарға, салы жетистириу 27 мыңнан 57 мың тоннаға, хәр гектардан өним 17 центнерден 31,5 центнерге өсти. Мәмлекет усы 4 жыл ишинде 154,2 тонна карақалпақ салысын алды.

Орай 70-жылларда Карақалпақстанда салыгершиликти буннан былай да раўажландырыу илажларын көрди хәм тек 1970-1975-жыллары өткен жылларға карағанда мәмлекетке 2 есе көп салы тапсырыуды талап етти. Сөйтп, Карақалпақстан дийқанлары салыгершиликти раўажландырыуда үлкен қыйын-шылыққа ушырады, олар әсиресе, техника хәм транспорттын жетиспеуи, дренаж тармақларынын хәм өндирис базасынын жоклығы, қәнигелердин жетиспеушилиги еди. Мәселен, өндирис базасынын жоклығынан темир-бетон хәм басқа да қурылыс материаллары Ташкент қаласынан, Сырдарья хәм басқа да жақлардан алып келинди. Бул жағдай қурылыс-

монтажлау жұмысларынын бахасын қымбат болыуы менен қатар салыгершилик ушын жана жерлер ашыуда да үлкен қыйыншылықларға алып келди. Сонлықтан салыгершилик инженерлик емес атызларға да салы егиуди даўам етиуҗе мәжбүр болды. Солай етип, Өзбекстан хәм аўқамнын басқа бәлаетларынан сүриу тракторлары, бульдозер, экскаватор хәм басқа да техникалар көплеп алып келинди. Сонын ала Карақал-пақстанның өзинде өндирис-қурылыс базасын дүзиуҗе хәм қәнигелер таярлауға да әхмийет берилди.

70-жыллардын орталарында Карақалпақстанның салы совхозларында 300 ге шамалас жоқары мағлыұматлы, 700 ден астам орта мағлыұматлы инженер-техникалық қәнигелер хәм хызметкерлер, 8 мыңға шамалас хәр қыйлы қәнигедеги жұмысшылар иследи. Бул жыллары Карақалпақстан дүкметинин усынысы бойынша бурыннан салыгершилик тәжірийбесине бай Краснодар үлкесинен салы бойынша белгиди илимпаз-қәнигелер А.И.Майстренко, Е.П.Алешин хәм И.М.Чаун, және де көплеген Кубань комбайншылары республикаға салыгершилик жәрдемге келип, өз тәжірий-белери менен бәликти¹. Деген менен Карақалпақстанның өзине тән өзгешеликлери менен қыйыншылықларын салы-кешлер өзлери басынан өткерип, жеңиуҗе туура келди. Карақалпақстан жағдайында инженерлик салы атызлары хәр жылы қайтадан оңлауды талап етти, оның үстине суу хәхәтшилиги, бәхәрдин кеш келиуи, егис уақтындағы хәм оннан соңғы узак даўам еткен жаўын-шашын хәм усыған байланысы қайта егислер, және де гейде жаздың салқын болыуы хәм гүзде ерте сууық басланыуы қусаған унамсыз қубылыслар дийқанлар ушын аўыр жүк болды. Бирақ Карақалпақстан дийқанлары өзлеринин әсирлик суўғарып, дийқаншылық етиу тәжірийбесине сүйене отырып, бул қыйыншылықларды қахарманлық мийнети менен жеңди хәм үлкен-үлкен табысларға еристи. Карақалпақстан дийқан-ларынын пидәкерлик мийнети нәтийжесинде 1970-80-жыл-лары Әмиўдәрьянын төменги ағысында үлкен салыгершилик райоңлары пайда болды. Салыкешлер 1979-жылы 260 мың тонна салы өндирди, ол пүткил аўқамнын 13 проценти, ал Өзбекстанның 66 проценти салы муғдары еди. Тек 1975-80-жыллары мәмлекет 1 миллион 142 мың тонна карақалпақ

¹ Камалов Қ.К. Ел хызметинде. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995. 109-б.

салысын алды, ол 70-жылдардың биринши ярымындағыдан 2,2 есе көп еді. Салының хәр гектардан зүрәәти орташа 47,7 центнерге жетти. Ал гейпара хожалықлар хәр гектардан 50 центнерден де жокары салы жетистирди. Каракалпақстанда Бекнияз Үббиниязов, Алексей Кан, Өтенияз Турымбетов, Турдымурат Орымбетов, Райгүл Жумамуратова, Кууанышбай Тилеумуратов хәм баска да атақлы салыкешлер пайда болды.

Жокарыда көрсетилген Каракалпақстанның пахташылық хәм салыгершиликтеги табыслары елде үстемлик еткен тоталитарлық дүзим нәтийжесинде бир төреплеме болды. Ауыл хожалығының комплексли раўажланыуы бузылды. Орайдың катан көрсетпеси менен пахта хәм салы ушын жаңадан жер ашыу хәдден тыс көбейип кетти, оларға, әсиресе пахта ушын егислик жерлердин хәммеси дерлик ажыратылды.

Жерлердин мелиоративлик жағдайы жақсыланбады. Агма-маслап егиу оғада төмен аўхалда болды. 70-жыллардағы курылған инженерлик атызлар қайта онланбауы себебинен истен шыға баслады. Хожалықларда суу ресурсларынан унамсыз пайдаланыу хәм жерлерге зәхәрли төгинлерди ретсиз жумсау дауам етти. Бул унамсыз кубылыслар жердин хасылдарлығының төменлеуине алып келди.

Ауыл хожалығының аўхалы қайта курыу жыллары бурынғыдан да бетер төменледи. Орайдың тапсырмасына муўалык 1990-жылы мәмлекетке пахта тапсыруу 420 мың тонна, салы 400 мың тонна болыуы керек еди. Бирак, олар қағаз жүзинде қалды. Бул жыллары ауыл хожалығының аўхалы жылдан-жылға төменледи. Қайта курыу жыллары орайдың пахта тапсыруу жобалары орынланбады, қайта оның өними жылдан-жылға төменлеп кетти. 1986-1988-жыллары пахта өними 93,3 мың тоннаға төменледи. Қайта курыу жыллары тек пахта емес, ауыл хожалығының баска тараулары да дағдарысқа ушырады. Қайта курыудың дәслепки жылларындағы артык егиу есабынан хәр гектардан пахта зүрәәтин көбейтиуге карсы хәм баска да соған усаған жумыслар тийисли нәтийже бермеді¹.

Солай етип, бул жыллары Каракалпақстан ауыл хожалығы бир төреплеме раўажланып, пахта монополиясы үстемлик етти. Хожалықтың баска тараулары да әхмийетли болыуына карамастан оларға итибар берилмеді. Тек орай ушын керекли ауыл

хожалық өнимлерин өндириуге әхмийет берилди. Себеби Каракалпақстан да баска миллий республикалар сыяқлы кеңес империясының шийки зат таярлаушы орны еди. Сууғарып дийқаншылық егиуге, әсиресе пахта ушын жаңа жер майданларын ашыу Әмиудөрьяның хәм Сырдөрьяның бассейнинде жайласқан барлық ўәлаятларында да раўажланды. Мәселен, Орта Азия хәм Түслик Қазакетан аймағында сууғарылатуғын жерлер майданы 1950-жылғы 2,9 миллион гектардан 80-жыллар ақырында 7,9 миллион гектарға көбейди, ал ауыл хожалық өнимлери усы жыллары 3,8 миллиард сомнан 15 миллиардка шекем артты. Арал бассейнинде 1988-жылға келип бурынғы аўқамның 90 процент пахтасы хәм 40 процент салысы өндирилди.

Әлбетте, бул табыслар дийқанлардың қахарманлық мийнетинин нәтийжеси болғаны менен, ол тоталитарлық дәуириндеги экстенсив хожалық усылы менен иске асқан еди. Ол жерсуу кәделеринен ақылға сай емес усыл менен надурыс пайдаланыу нәтийжесинде Арал апатшылығына алып келди.

Каракалпақстанда пахташылықтың раўажланыуы СССР дын пахта гәрезсизлигине жетиу хаккындағы мәмлекетлик сиясаты менен тығыз байланыслы, 20 жыл (1964-1984-ж.ж.) ишинде республикамызда 7 миллион 144 мың тонна пахта өндирилип, орайдың тоқымашылық фабрикаларына 2 миллион 219 мың тонна пахта талшығы тапсырылды. Тек 1963, 1969 хәм 1978-жыллары климатлық хәм тәбийғый жағдайлар себебинен пахта жобалары орынланбай қалды.

60-жылларда республикамызда салы егиуге үлкен дыққат аударылды. Егер 1965-жылы 25,7 мың тонна салы алынған болса, 1983-жылы 332,3 мың тонна салы жетистирилди. 1980-жылы республикамызда 17 салыгершилик совхозлар болып, олар заманагөй ауыл хожалық техникасы менен төмийнленген еди. Егер 1970-жылы 59,1 мың тонна салы жетистирилген болса, 1980-жылы 296,5 мың тонна салы өними таярланды.

1984-жылдан баслап Каракалпақстанда қыйын хәм карамакарсы процесслер жүз берди.

Аграрлық хәм социаллық сиясатта илимий-техникалық прогрессти иске асырууға, ауыл хожалығын жокары қәнигели кадрлар менен төмийнлеуге, жумысты хәр төреплеме жетилестириуге үлкен дыққат аударылды. Соның менен бирге баскарыу тәртинин кемшиликлери себебинен ауыл хожалығы

¹ Сарыбаев К. История орошения Каракалпастана. Изд. «Каракалпақстан», 1995, -с.322.323.

раўажланыўынын экономикалык кураллары өззи экени билдирип калды. Республикамызда 1975—1985-жыллар аралығында аўыл-хожалык өндириси бир орында тубалаўшылык жағдайына түсти. Аўыл хожалығы раўажланыў бағдарламасын жобаластырыў хэм иске асырыўда демографиялык хэм экологиялык машқалалар есапқа алынбады.

Солай етип, 60-90-жылларда аўыл хожалығы, сонын ишинде мал шарўашылығы экстенсивлик усыллар тийкарында раўажланды, интенсивлик раўажланыў жоллары пүткиллей нәзерден шығып калды. Хақыйқатында да бул жыллары республикамызда үлкен социаллық өзгерислер жүз берди, бирак ҳүким сүрип турған тутым дийқанларға ис жүзинде жер ийеси болыўына мүмкиншилик бермеді, керисинше, олардын алдына турди тосқынлықлар қойды.

4.2. Санааты, қурылыс тараўлары

Қарақалпақстан санаатының раўажланыўы пахташылықтын раўажланыўы менен тығыз байланыслы болды. Орай республикалық хэм жергиликли бюджет бойынша орайластырылған ири қаржы жумсаўды 125 миллион сом муғдарында белгиледи. Кайта тиклеў дәўиринде жергиликли санаат раўажланыўына белгили дәрежеде дыққат аударылды. 1946-1950-жыллары Қонырат, Хожели, Шымбай май шығарыў заводуры, Порлытаў балық заводу, Ақтаў қурылыс материаллары комбинаты, Нөкис мотор онлаў заводу, май-сүт заводу, пиво заводу, электростанция иске қосылды. Сонлықтан урыстан кейинги жыллары май шығарыў, балықшылық хэм пахта тазалаў тараўларының раўажланыўы көзге тасланды: өсимлик пахта майын ислеп шығарыў 1940-жылдағы 30 тоннадан 1950-жылы 6,9 мың тоннаға, балық хэм гөш консервалары 1940-жылы 20 мың қутыдан 1950-жылы 10,6 миллион қутыға жетти.

1956-58-жыллары Беруний пахта тазалаў заводу, Хожели гөш комбинаты, Шаббаз май заводлары салынды. Усы қурылысларда биринши мәрте қурамалы темир-бетон конструкциялары хэм деталлары қолланыла баслады.

50-жыллардағы аўыл хожалығындағы тәжирийбелер аўыл адамларының қалаларға топланыўына алып келди. Егер 1950-жылы Қарақалпақстан қолхозларында 42500 хожалық жасақ болса, 1953-жылдың ақырында аўылларда 41186 хожалық

қалды.

Қарақалпақстан балық санааты 1956-жылы 23 тонна балық тапсырды. Жаңа үскенелер менен тәмийнленген Мойнақ балық консерва заводу 1959 шөртли қуты консерва тапсырды.

Бирак орайдың үлкемизде пахташылықты раўажландырыў ушын қаратылған иләжлары ақыбетинен санаатымыздың басқа тармақларына жетерли дәрежеде дыққат аударылмады. Санааттын пахта тазалаў, май шығарыў, жеңил санаат қарханаларының қурылысы әсте-ақырынлық пенен жүргизилди. Сұлтануизлаг, Үстирттеги бай жер асты кән қорлары өндиристе қолланылмай қалды. Сонлықтан Қарақалпақстан халқының материаллық хэм социаллық жағдайы төмен болып, хәттеки Өзбекстанның уәлаятлары менен салыстырғанда 30-40 жыл артта қалып келди. Республикамызда басқарыўды жергиликли кадрларға исенбей, орайдың ўәкиллери районнан баслап республикалық басшылық уйымларында отырыўы халық хожалығының барлық тараўларына, жәмийетлик-сиясий хэм мәдени турмысына үлкен унамсыз тәсир жасады.

Мәмлекетлик хэм кооперативлик санаатта барлық өниминин улыўма муғдары 1950-жылы 1940-жыл менен салыстырғанда еки есеге дерлик өсиўи белгиленди. Бес жыллық жобаға муўапық республикалық хэм жергиликли бюджет бойынша орайластырылған ири қаржы жумсаў 125 миллион сом муғдарында анықланды¹.

1950-жылы республикада санаат өнимин ислеп шығарыў 1945-жыл менен салыстырғанда 2,3 есеге өсти². 1946—1950-жылларда гөш өндириў 542 тоннадан 674 тоннаға, өсимлик майын—777 ден 6881 тоннаға, балық консерваларын—5869 мың шөртли қутыдан 10563 мың шөртли қутыға, пахта талшығын ислеп шығарыў—21,5 мың тоннадан 41,5 тоннаға өсти³.

Қарақалпақстанның жергиликли хэм кооператив санаатына үлкен әҳмийет берилди. Олардың барлық өниминин улыўма муғдарын 1950-жылы 18,3 миллион сомға жеткерий белгиленди, бул 1940-жылға қарағанда 2,3 есе көп еди.

¹ 25 лет Каракалпакской АССР. Нөкис: ККгосиздат. 1950. 36-б.

² Народное хозяйство Каракалпакской АССР. Статбюролик. Изд-во «Каракалпакстан». 1971. 15-б.

³ Тлеубергенов Ш. Темпы развития и совершенствования отраслевой структуры промышленности Каракалпакии. Нукус, Изд. «Каракалпакстан». 1977. 12-б.

Каракалпакстан автономиялы республикасынын мийнеткерлери өзлерине жүкленген тапсырмаларын орындауда пидөкерлик пенен мийнет етти.

Санаатты раўажландыруў бойынша автономиялы республикада 1951—1954-жыллардағы бес жыллық жобасы орынланды, сондай-ак айырым тараўлар бойынша жобалары өдеуир артығы менен орынланды. Барлық санаат өниминин өсиў пәти 1955-жылы 1950-жылға карағанда 78 процентке, ал 1940-жыл менен салыстырғанда 2,2 ке есеге өсти. Орташа жыллық мийнет өнимдарлығы 7 процентке өсти, ал өнимнің өзине түсер баҳасы кемейди. 1951—1954-жылларда жумысшылардын саны 9415 тен 11210 адамға өсти¹.

1951—1955-жыллары Хожели гөш комбинаты, Беруний пахта тазалаў заводы, Хожели гербиш заводы хәм Такыятастағы оңлаў-механикалық заводлары иске қосылды. 1951-жылы курамында энергопоезд хәм улыўма куўатлығы 1524 киловаттлық турақлы электростанциясы бар Такыятае энергетикалық хожалығы дүзилди хәм автономиялық республикада хәзирги заман энергетикалық базасын дүзиўдин негизи салынды.

Санаатта сапалы өзгерислер жүз берди. Майда кәрханаларды бирлестириў хәм бирен-сараңын сапластырып, өндиристи топлаў бойынша илажлар әмелге асырылды. Шығарылған барлық өнимнің улыўма муғдары тийкарынан ири санаат есабынан көбейди. 1955-жылы санаат кәрханаларының саны 1950-жыл менен салыстырғанда республикада 12 процентке қысқарды, ал ири санаат кәрханаларының саны 34 процентке өсти. Ири санаатта ислеўши жумысшы хәм хызметкерлердин саны 1,3 есе көбейди, ал тийкаргы өндирилдик қорларының қуны 2 есеге өсти².

Бул жылларда санаат өсиў пәтин жалғастырды. 1955-1960-жылларда оның барлық өниминиң өсиў пәти 25 процентке жетти. Бул жылларда Берунийде өсимлик май заводы, Нөкисте макарон фабрикасы, аралас от-жем хәм селикат-бетон заводы, Төрткүлде дизель электр станциясы, Нөкисте, Төрткүлде, Берунийде, Кыпшакта, Хожелиде ун қаразлары хәм көплеген

¹ Экономическое преобразование Каракалпакии за годы Советской власти. Нукус: Из-во «Каракалпакстан», 1969, 38-б.

² Материалы по производительным силам Узбекистана, вып. 12. Из-во АНУзССР, Ташкент, 1959, 8-б.

санаат кәрханалары салынып иске қосылды.

Ири қаржылардың муғдары анағурлым өсти, 1955-1960-жылларда 118 миллион сомға тийкаргы қорлар иске қосылды. Буган қурылыс материаллары санаатының раўажланып, куўатлы жана техника менен қуралланған ири кесип алып ислеўши шөлкемлердин дөретилиўи арқасында ерисилди хәм қурылыста айтарлықтай санлы хәм сапалы өзгерислерге мүмкиншилик берди. 594 км электр жеткеріў линиясы, 232 км асфальт жоллар қурылды.

Балық санаатында айтарлықтай табысларға ерисилди. 1960-жылы балық аулаў муғдары улыўма Өзбекстандағы ауланған балықтың 97,8 процентин қурады. Балық консерваларын ислеп шығарыў көбейди. Кейинги үш жылда Мойнақ балық-консерва комбинаты орташа жылына 20,6 миллион шәртли қуты консерва ислеп шығарды.

50-60-жыллары Арал тенизи бассейнинде ондатра хожалығы раўажлана баслады. 1946-жыл менен салыстырғанда 1955-жылы ондатра терисин таярлаў 377 есеге артты. 1955-жылы ондатра өндириси хожалығы 3837 мың сом пайда көрди. 1956-жылы ол бурынғы СССР курамында ондатра терисинин саны хәм сапасы бойынша биринши орынды ийеледи.

Каракалпакстанда анағурлым төмен раўажланған энергетика санааты еди. Республикада энергетика санаатының кәрханалары коммуналлық хәм санааттың орташа куўатлықтағы станцияларын хәм МТС дизель дүзилиси менен қолхоз электростанцияларын өз ишине алатуғын еди. 1956-жылдын 1-январына улыўма куўатлығы 12773 квт 117 электростанция 32159 мың квт/с. электроэнергия ислеп шықты. Ямаса, санаат электростанцияларының орташа куўатлығы 126 квт болып, бир санаат станциясы 326 мың квт/с.¹ электроэнергиясын ислеп шығаратуғын еди. 50-жыллары электроэнергетика тарауының раўажланыўында күшли қайта өзгеріўлер жүз берди. 1956-жылы март айында Каракалпакстан АССРы өндириўши күшлеринин комплексли раўажланыўы ушын үлкен әхмийетке ийе Такыятас мәмлкетлик районлық электр станциясының қурылысы басланды. Каракалпакстан халқының пидөкерлик мийнети нәтижесинде 1961-жылы 10-сентябрьде Такыятас ГРЭС инин биринши гезеги салтанатлы түрде иске қосылды.

¹ Материалы по производительным силам... 13-б

60-жылларда женил хэм азық-аўқат санааты раўажланды. Санааттың жетекши тараўы пахташылық болып келди. Егер 1961-жылы 75,3 мың тонна пахта талшығы шығарылған болса, 1970-жылға келип ол 98,5 мың тоннаға жетти. 1963-жылы ири Төрткүл пахта заводы иске түсирилди. Май шығарыу, ун шығарыу тармақлары раўажлана баслады. Егер Нөкис макарон заводы 1960-жылы 582 тонна өним шығарса, 1970-жылы 1620 тонна өним алды.

Азық-аўқат санаатында 1960-жыл Мойнақ балық консерва комбинаты ен көп өним берген жылы болды: Ол 20,1 миллион шәртли куты балық өндирип шығарды. Бирак Арал апатшылығының тәсиринен бул көрсеткиш кемейип барды: 1965-жылы-13,8 миллион, 1970-жылы-12,5 миллион, 1975-жылы-13,8 миллион болды. Мойнақ комбинатының жыллық куўаты 17,4 миллионға тең, бирак 1975-жылдан баслап балық запаслары океан балықлары менен толықтырылып келди. Усы ўақыттан баслап балықшылық ишки көллерге көширилип, бурынғы атаклы балықшылар әсте-ақырын салы егиўге хэм мал шарўашылығына араласа баслады.

Қарақалпақстанда үлкен қурылыс жұмыслары жүргизилди: 1959-1965-жыллары ири қаржылар 520 миллион сом, ал 1966-1970-жыллары-812 миллион сомды қурады 60-жыллары Әмиўдәрья аркалы көшпели көпир қурылды, Султануиздағта усақлаўшы-сортлаўшы завод, Хожелиде сүт-май ислеп шығарыу заводы, Нөкис консерва заводы, пайтахтымызда аэровокзал хэм телеорайы ашылды. Қурылыс ислеринин раўажланыўына Нөкис ири панелли үй-жай қурылысы заводы хэм силикат заводының ашылыўы хэм иске түсиўи үлкен тәсир етти.

Қарақалпақстанның өндирис күшлеринин раўажланыўы Тақыятас ГРЭС инин жанармай-энергетикалық куўатын көбейтиў менен тығыз байланыслы болды. Тақыятас ГРЭСи Өзбекстан энергетикалық тармақлары аркалы Орта Азия энергосистемасына косылды. Тақыятас ГРЭСинин күшейиўи (1970 жылы-769,7 миллион квт/с.) хэм Орта Азия энергосистемасына косылыўы қалаларды, аўылларды, санаат хэм мәдений объектлерди электрокуўаты менен үзликсиз төмийнледи. Ал 1970-жылы республикамыздың барлық аўыл районлары электрлестирилди.

Бухара-Урал, Орта Азия-Орай газөткергиши қурылысында

төменги Әмиўдәрья районының мүтәжликлери де есапка алынып, газөткергиш қурылысшылары тәжирийбесинде биринши рет Қызылқум хэм Қарақумның қумлықларын, Устирт таслы тегислигин, Арал бойы суўсыз жатқан қырларды кесип өтти. Қарақалпақстан санаат қорханалары хэм елатлы пунктлери газлестириле баслады.

Республика социаллық-экономикалық жобада хеш бир жениликлер менен сиясаттын тийқарғы жәрдемши жоллары менен ис жүргизилмеди. Бул ис Орайдың Қарақалпақстанның социаллық-экономикалық раўажланыўының иси косымша қаржылар бөлинип, социаллық хэм экологиялық шәрәятлары есапка алынып исленген қарарларына қарамай жүзеге аспады. Бул қаржыларды бөлиў исинде Өзбекстан басшысы Ш.Рашидов хэм Қарақалпақстан басшысы Қ.Камалов көп жұмыс алып барған еди.

КАМАЛОВ ҚӘЛЛИБЕК КАМАЛОВИЧ (1926-ж.)

Камалов Қәллибек 1926-жылы Тахтакөпир районының (хәзирги Қараөзек районы) 8-аўыллық кеңесинде туўылған. Ол өзиниң мийнет жолын Тахтакөпир районы Ворошилов атындағы толық емес орта мектепте муғаллим болып ислеўден баслады. 1947-жылы Қ. Камалов Нөкис муғаллимлер таярлаў Институтының тарийх факультетин питкереди. 1947—1951-жыллары ол ЛКСМ Қарақалпақстан обкомының дәслеп кадрлар бойынша секретары, кейнинен биринши секретары болып иследи. Қ. Камалов 1951—1956-жыллары ҚҚАССР Министрлер Кеңесиниң орынбасары, Нөкис қалалық Атқарыу Кеңеси комитетиниң баслығы, Коммунал хожалық хэм автомобиль транспорты хэм тас жоллары министрли, ал 1958-жылы июнь айында Куйбышев райкомының биринши секретары болып ислеиди.

Қәллибек Камалов

1959—1963-жыллары Қ. Камалов Қарақалпақстан Министрлер Кеңесиниң баслығы, 1963—1984-жыллары ӨзКП Қарақалпақстан обкомының биринши секретары лаўазымларында ислеиди.

Қ. Камалов Қарақалпақстан халқының экономикалық-социаллық жақтан рауажланыуында өзінің ажайып хызметі менен танылған халқымыздың ардақлы перзенти. Оның хызметлери жоқары бақаланып, ол 1973-жылы «Мийнет қахарманы» атағын алыуға миясар болды хәм бир неше хукиметлик орден хәм медаллар менен сыйлықланды. Ол бир неше мәрте СССР Жоқарғы Кеңесиниң депутаты. болып сайланды. Қ. Камалов 1984—1985-жыллары дипло-матиялық хызметте иследи. 1986-жылы «пахта иси» бойынша репрессияға ушырап, 1991-жылға шекем жазықсыз қамақта болды. Хәзир ол хұрметли дем алыста.

Мәселен, Әмиүдәрьяның он жағалауындағы Шымбайға дейинги темир жол курылысы орайдың келешектеги жоба-ларында жок еди.

60-80-жыллардағы реформалардағы карама-карсылықларға карамастан Карақалпақстан өндирис күшлериниң рауажла-ныуына алып келди. Халық хожалығының материаллық-тех-никалық базасы беккемленип, ирригация-мелиорация куры-лыс тармақларының жана түри жүзеге келе баслады.

Карақалпақстан минерал-шийки зат ресурсларына жүде бай. Бирак республика басшыларының Султануиздаг көни-ниң пайдалы қазылма байлықларын табыу хәм пайдаланыу жобасын тезлетиуге қаратылған илажлары орай төрепинен кууатланбай қалды, бул иске асырылғанда Карақалпақстанның түслик, халқы тығыз жайласқан районларда бир қанша жана жұмыс орынлары ашылатуғын еди.

Республикада машина ислеп шығарыу, электротехника, химия, санаат тараулары рауажланбай қалды. Карақалпақстан тек шийки зат шығарыу менен халықтың жағдайын жақсылай алмады. Бул хақыйқатлықты СССРдың жоқары орынларында түсингиси келмеди.

Үлкемиздин 50-90-жыллары тарийхый дәретиушлик ислениулер хәм табыслар менен сәуленди. Карақалпақстан халқы қыйын хәм азапты шәраятларда, аллау-арбайға ушы-рағанлығына хәм жәбирленгенине, мийнестиниң ауыр келиу-ине карамастан, дузим төрепинен әскерий казармалық ели-лиуине карамастан, барлық қыйыншылықларды женип шығып, еркинликте жасау ушын тарийхта болмаған ишенлик көр-сетти.

Карақалпақстан АССР ында 60-жылларда женил хәм азык-ауқат санааты табыслы рауажланды. Санааттын тийкарғы

тарауы-пахта тазалау тарауы болып келди. Егерде 1961-жылы 75,3 мың тонна пахта талшығы шығарылса, 1970-жылы-ол 98,5 мың тоннаға жетти. 1963-жылы автоматластырылған хәм механизацияласқан ири Төрткүл пахта-тазалау заводы иске қосылды. Өсимлик майы, ун шығаратуғын тараулар рауажлан-ды. Нөкис макарон фабрикасының өним шығарыуы өдеуир көбейди. Егерде иске қосылған жылы (1960-ж.) ол тек 582 тонна өним шығарған болса, 1970-жылы 1620 тоннаға жетке-рилди. 60-жыллары азык-ауқат санааты тарауында балық сана-атының үлесі кемейу тенденциясы жүз берди. Көп жыллар дауамында балықшылық санааты улыуа санааттын тийкарғы тарауларының биреуи болып келген еди. 1960-1970-жыллары улыуа санааттын барлық өниминде балықшылық сана-атының үлесі 11,8 проценттен 5 процентке дейин кемейди. Ал бул тарауда өндирилетуғын өнимниң өсиу пәти 1970-жылы 1960-жылға карағанда 47 процентке төменледи. Балық аулау 229 мың центнерден 71 мың центнерге шекем қысқарды. Буның тийкарғы себеби, сууғарылатуғын жерлердин майданы кеңейип, жер сууғарыуға Әмиүдәрья хәм Сырдәрьядан тенизге келип түсетуғын суудың азайуының нәтийжесинде болды. Балықтың өсип-өршиутиугын жерлери қысқарып, ауланатуғын балықлардың көбейу жағдайы кескин төменлеп кетти. Балық аулаудың азайуы өз гезегинде консерва комбинатының өндирилсик кууаттылықларын пайдаланыудың төменлеуине алып келди. Соңғы жылларда балық өсиретуғын майданларда оларды душшы суу менен сууландырыу хәм баска да мелио-ративлик жұмыслар нәзерде тутылғаны менен, суудың тенизге аз түсип, Арал тенизи көддиниң төменлеп кетиуине байланыслы, бул илажлар айтарлықтай нәтийже бермеди.

1961-1965-жыллары автономиялы республикада үлкен курылыс жұмыслары жүргизилди, ири қаржы жумсау 448 миллион сомды куралды, бул алдыңғы жылларға карағанда өдеуир көп еди. 1965-1970-жылларға қаратылған ири қаржы жумсау муғдары 764 миллион сомға жетти. 1959-1965-жыллары 30 дан аслам санаат кәрханалары пайдаланыуға берилди. 1966—1970-жыллар аралығында Әмиүдәрья арқалы қалқыма көпир, Султануиздагта майдалау-сортлаушы завод, Халқабатта пахта тазалау заводы, Хожелиде сүт-май заводы, Нөкис консерва за-воды, аэровокзал, телеорай хәм тағы баска кәрханалар иске қосылды. Такыятас гидроузели, Қонырат-Бейнеу темир жол

курулысы даўам етти. Такыятас темир-бетон буйымлары заводу иске түсти. 1955-жылга дейин улыўма ислеп шығарылмаған курама темир-бетон конструкциясы хэм деталлары өндириси тез өсе баслады. Бул өндирислик объектлер хэм турак жай курылысының тез пәт пенен өсиўине мүмкиншилик туўғызды.

1961-1965-жыллардағы автономиялы республикада санааттың раўажланыўындағы ең ири жетискенлик Такыятас ГРЭСи курылысының питкерилип хэм пайдаланыўға талсырылыўы болды. 1961-жылы ГРЭСиң биринши гезеги (12 мың киловатт куўатында) иске косылды, ал 1962-жыл еккинши гезегинин түсирилиўи менен оның куўатлығы 24 мың киловатт хэм 1963-жылы биринши төрт турбинаның пайдаланыўға берилиўи менен ГРЭСиң улыўма куўатлығы жойбардағы-48,5 мың киловаттқа жеткерилди. Такыятас ГРЭСинин пайдаланыўға талсырылыўы тек ғана Карақалпақстан АССРы емес, сондай-ақ қоңсылас Хорезм (Өзбекстан ССРы) хэм Ташауыз (Түркменстан ССРы) ўаляятларының да халық хожалығының электр энергияға болған талапларын тураклы түрде қанаатландырыўға мүмкиншилик берди. Солай етип, төменги Әмиўдәрья экономикалык районының өндирислик күшлеринин буннан былай раўажланыўына кен жол ашылды.

Карақалпақстанның экономикасы хэм мәдениатының тез пәт пенен раўажланыўы электроэнергия куўатлылығын буннан былай да арттырыўды талап етти. 1965-жылы станцияның үшінши гезегинин курылысы басланды хэм ол 1967-жылы питкерилди. Сол ўақытта Такыятас хэм Науайы ГРЭС инин линиялары бирлестирилген еди, нәтийжеде Такыятас ГРЭС и ӨзССР энергетика системасына бириктирилди, ол өз гезегинде Орта Азия энергетика системасына кирди.

60-жыллары электр энергиясын өндириў айтарлықтай өсти. Егерде 1960-жылы автономиялы республикада 71,6 миллион квт/с. электроэнергия өндирилген болса, 1970-жылы ол 768 миллион квт/с. ка жеткерилди¹. Такыятас ГРЭСи куўатлығының өсиўи хэм Карақалпақстанның Орта Азия энергосистемасына қосылыўы қалаларды, елатлы пунктлерди, санаат хэм мәденият объектлерин исенимли түрде электр энергиясы менен тәмийнледди хэм олардың жумысларын анағурлым бир кәлипли хэм нәтийжели етти. 1970-жылға келип

¹ Народное хозяйство Каракалпакской АССР. Статсборник — Нукус «Карақалпакия», 1971, с. 38.

Өзбекстанның, сонын ишинде Карақалпақстанның барлық ауыллык районлары тийкарынан электрлестирилди. Жан басына электр энергиясын өндириў 1965—1970-жылларда 428 ден 1078 квт/с ка өсти, яғный 2,5 есеге артты.

Автономиялы республиканың санаат кәрханалары сырттан алып келинген отын менен исленетуғын еди. Халық хожалығында үлкен әхмийетке ийе отын мәселеси Бухара-Урал газ магистралын салыў жолы менен табыслы шешилди. Газ өткергиш трассасы бағдарын жобаластырғанда Төменги Әмиўдәрья экономикалык районының отынға зәрүрлиги хэм магистрал өтип атырған аймақта тәбийғый газ қорының ашылымү келешеге есапка алынған еди.

Биринши рет тәжирийбеде газ өткергиш курылысшылары Карақум хэм Қызылқумның көшпели қумларын, Үстирттин таслы қырларын, Арал бойының суўсыз кең далаларын хэм басқада тәбийғый хэм жасалма тосқынлыкларды басып өтти. 1965-жылы 25-ноябрьде Бухара газы Челябинск кәрханаларына келип жетти. Солай етип, трасса курылысының биринши гезеги табыслы тамамланды.

1961-1965-жыллары бириншиге параллель газ өткергиштин еккинши гезеги салынды. Оның трассасы бойынша Свердловск-Газли радиреле линиясы жүргизилди. 17 компрессор станцияларының биринши хэм еккинши гезеклери курылды, Әмиўдәрья аркалы Дүлдүлде аспа көпир салынды, бирнеше жүзлеген километр жокары вольтлы электр энергиясын жеткерий линиясы жүргизилди. 1965-жылдын ақырында тийкарынан Свердловскке дейинги газөткергиштин еккинши гезеги питкерилди.

1965-1970-жылларда трансконтиненталь Орта Азия-Орай газ өткергишинин курылысы басланды, оның биринши гезеги 1967-жылы Ленинградқа жетти. Бул газ өткергиштин курылысы 70-жыллардын басында питкерилди. Бухара-Урал хэм Орта Азия-Орай газөткергишлеринин курылыўы улыўма СССР дың бирден-бир халық хожалығы комплексинин раўажланыўында үлкен әхмийетке ийе болды.

Карақалпақстан АССРы халық хожалығы газлестириле баслады. 1963-жылдың декабринде Такыятас ГРЭСи газлестирилди, нәтийжеде станцияда ислеп шығылатуғын электроэнергияның бахасы арзанлады. Кем-кемнен республиканың санаат кәрханалары хэм елатлы пунктлери де газге өте баслады. 70-жыллары өндирис күшлерин жайластырыўда ири

өзгерислер жүз берди. 70-жылларда автономиялы республика халык хожалыгынын раўажланыуы хақкында усы жылларда жумсалған ири каржылардың өсип барыуы туўралы мағлыў-матлар дәлил береди. (Бул жетискенликлерде Республика басшылары К. Камалов хәм Е. Айтмуратовлардың айтарлықтай үлесі бар.) Егерде 1966-1970-жылларда орташа жылына 192 миллион сом ири каржы жумсалған болса, 1975-1980-жыллары 350 миллион сомға жетти. 70-жыллары автономиялы республикада мәмлекетлик хәм кооперативлик кәрханалар тәрәпинен 3 миллиард сомнан аслам ири каржы өзлестирилди хәм 2,9 миллиард сомға тийкарғы қорлар иске қосылды. Бул 60-жыллар менен салыстырғанда қорлардың муғдары еки есеге көбейди деген сөз. Иске қосылатуғын объектлерде күшлерди топлауға бағдарланған бет алыс қабылданды. Мысалы, 1970-1975-жылларда қурылып атырған объектлердин саны еки есеге қысқартылды, бул әҳмийетли объектлердин иске қосылыуын айтарлықтай тезлестирди, мийнет өнимдарлығының хәм мийнетти көп талап ететуғын жұмысларды механизациялаудың өсиўине мүмкиншилик туўдырады.

АЙТМУРАТОВ ЕРЕЖЕП АЙТМУРАТОВИЧ (1929-ж.)

Ережеп Айтмуратов
Тақияташ энергия хожалыгының бас энергетиги болып иследи.

Айтмуратов Ережеп 1929-жылы Шымбай районында туўылған. Ол өзинин мийнет жолын 1945-жылы Шымбай районлық Педагогикалық училищесинде муғаллим болып ислеуден баслады. 1946—1951-жыллары Орта Азия Политехникалық институтында оқыды. Ол 1951—1952-жыллары Өзбекстан Илимлер Академиясы Энергетика Институтының Киши илимий хызметкери, 1952—1953-жыллары Тақияташ қаласында Түркмен каналының бас инженер-энергетиги, 1953—1954-жыллары Қарақалпақстан Республикасы Суў хожалығы министрлигинин Тақияташ механика заводының электр цехы баслығы, 1954—1957-жыллары Қарақалпақстан Республикасы Суў хожалығы министрлигинин

Ол 1957—1959-жыллары Қарақалпақстан Областьлық Партия Комитети Санаат, транспорт, бөлиминин баслығы, 1959—1961-жыллары Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси баслығының орынбасары, 1961—1963-жыллары «Өзаўылхожалық техника» бирлеспесинин баслығы, 1963-жылы Хожели районлық Партия Комитетинин Санаат-өндирис басқармасының хаткери, 1963—1981-жыллары Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесинин баслығы, 1981—1986-жылларда Өзбекстан Республикасы партия комитетинин аўыл хожалығы бойынша хаткери, 1986—1987-жыллары Өзбекстан Республикасы «Агросанаат» бирлеспеси баслығының орынбасары лаўазымларында иследи. 1987-жылы «пахта иси» бойынша репрессияға ушырап жазықсыз қамаққа дуўшар болды. Ол хәзир хұрметли дем алыста.

Халық хожалыгының, соның ишинде санааттын табыслы раўажланыуындағы шешиўши жағдайлардың биреуи олардың кәнигелер менен тәмийнлениуи болды. 70-жыллары жоқары хәм орта арнаўлы мағлыўматлы кәнигелердин саны әдеуир өсти. Егерде 1970-жылдын ақырында Қарақалпақстан халық хожалыгында 14,1 мың жоқары, 16,1 мың орта арнаўлы мағлыўматка ийе адам ислеген болса, 1980-жылы олардың саны 30,1 мың және 35,7 мың адамға жетти. Он жылда кәнигелердин саны еки еседен аслам көбейди. Кәрханаларда, мәкемелерде жұмысшы хәм хызметкерлердин кәнигелигин арттыруў хәм таярлау бойынша үлкен жұмыс жүргизилди. Тек 1980-жылы 14,4 мың жұмысшы хәм хызметкерлер жана кәнигеликке оқытылды, ал 40,4 мың адам хәр кыйлы кәнигелигин арттыруў курсларынан өтті. Усының нәтийжесинде санаат өнимлерин өндириу көбейди. 1970-жыл менен салыстырғанда 1980-жылы электр энергиясын өндириу 738,0 миллион квт/с тан 1640 миллион квт/с қа, темир-бетон конструкциялары хәм деталлары 44,2 ден 150,4 мың куб метр қурылыс гербиши 80,7 ден 108,2 миллион дана, консервалар 12,5 тен 14,0 миллион шәртли қутыға хәм т.б. өсип жетти.

1981-1985-жыллары 2717 миллион сом ири каржы өзлестирилди. Көплеген санаат кәрханалары, цехлар, Газошак-Ленин жолы темир жол магистралы, жай қурылысы комбинатлары, керамзит, темир-бетон буйымлары, гербиш заводлары хәм баска да санаат кәрханалары хәм цехлар, Қарақалпақ бройлер фабрикасы, Шымбай гүриш заводы, Хожели токымашылық хәм Беруний жип ийириу фабрикалары, Нәкистеги ири жол өткергиш хәм баска да әҳмийетли

объектлер иске қосылды. 1980-1985-жыллары санааттың тийкаргы өндирислик қорлары 1,5 есеге өсти. Санаат өндирисинин муғдары 1980-жылға карағанда 20 процентке өсти. Қосымша 164 миллион сомға өнім сатылды. Бирақта мийнет өнімдарлығынын төменлеу тенденциясын женип шығу мүмкиншилиги болмады, 1985-жылы бир ислеушиге тийисли болған өнім өндириу 1980-жыл дәрежесинин 90 процентин қурады¹.

1985-1990-жылларда автономиялы республиканың халық хожалығына 3076 миллион сом ири қаржы өзлестирилди, сонын ишинде 2112 миллион сомға² қурылыс-монтажлау жұмыслары орынланды. 2727 миллион сомға төрт тийкаргы қорлар қаракетке енгизилди. 1985-1990-жылларда ири қаржы жұмсаудын социаллық бағдары күшейди. Мәмлекет есабынан жұмсалған ири қаржылардан 858,7 миллион сом өндирислик емес тараудың рауажланыуына жұмсалды, бул жобада белгиленгеннен 36 процентке көп еди. 1985-1990-жылларда Такыятас ГРЭС иниц 425 мың квт қууатлықтағы турбиналары хәм улыуа өнімдарлығы саатына 1340 тонна ыссылық беретугын пуу қазанлары иске қосылды, хәр қыйлы нефтебазаларда 29,0 мың куб метр нефт сыйымлығы, 30 мың куб метр өндирис қууатлығындағы қурама бетон шығаратуғын хәм Нөкисте қурама темир-бетон заводы тийкарында 2 мың тонна товарлы арматура шығаратуғын қууатлық; 50 миллион дана гербиш шығаратуғын Караөзекте хәм №18 Қонырат гербиш завод басқармасында қууатлық пайдаланыуға тапсырылған. Төрткүл жип ийириу-тоқымашылық фабрикасында 34 мың дана ийириу хәм Маңғыт жип ийириу фабрикасында 576 дана тоқыу станоклары орнатылған хәм тағы басқалар.

Соған карамастан ири қурылыста созылып қиятырған артта қалушылық 1986-1990-жылларда да дауам етти. Тийкаргы қорларды иске қосыу жобасынын орынланбауы, сондай-ақ қурылыс объектлеринин бөлшекленип кетиуи нәтижесинде питкерилмеген қурылыстың өсиуи дауам етти. 1990-жылдын ақырына автономиялы республиканың халық хожалығында оның муғдары 1985-жылға карағанда 82 процентке өсти, ал оның улыуа ири қаржылар муғдарындағы салыстырмалы

¹ Народное хозяйство Узбекской ССР в 1990 г. Статистический годичник Т.: «Узбекистан», 1991. 59-бет.

² Народное хозяйство Узбекской ССР в 1990 г., 312-313-316-б.

салмағы 118 процентке жетти. 1986-1990-жылларда автономиялы республика бойынша санаат өниминиң улыуа муғдары 18 процентке өсти, жыллық өсим пәти 3,4 процент болды. Усыған карамастан бес жыллық планда нәзерде тутылған өндирис муғдары электроэнергия, дийуаллық материаллары, қурама темир-бетон, өсимлик хәм мал майы, пахта талшығын хәм т.б. өндириу бойынша жобалар орынланбады. Санааттың шәртнама бойынша өнім тапсыруу миннетлемеси 98 процентке ғана орынланды. Қарханалардың 17 проценти өзлеринин жобаларын орынламай, 17 миллион сомға өнім кем тапсырды. Бул өндиристи басқарыудын көплеген жерлеринде жууалкершиликтин хәм тәртиптин төменлеуи, метериаллық-техникалық жақтан тәмийнлениудин қанаатланарсыз болыуы нәтижесинде болып, санаат өндириси рауажланыуының теппе-тенлик жағдайын қыйынластырыуға алып келди.

4.3. Карақалпақстанда транспорт, байланыс тараулары

Карақалпақстанда темир жол линиясының болмауы халық хожалығынын рауажланыуына көплеген тосқынлықлар келтирди. Күн тәртибинде Чаржоу қаласынан Хорезм, Карақалпақстан арқалы Қазакстанға өтетугын темир жол линиясын салыу мәселеси турды.

Жоқарыда атап көрсетилгендей, 40-жыллардың ақырында Бас Түркмен каналы қурылысынын жойбары ислеп шығылған еди. Усындай пайыттан пайдаланып, Өзбекстаннын басшысы Усман Юсупов орайға билдирмей Чаржоу-Қонырат темир жол линиясы қурылысын баслау хаккында шешим қабылдайды хәм 1947-жылы усы қурылыс басланады. Сол жылы Хорезм хәм арқа Түркменстаннан, Карақалпақстаннан барған 100000 адамлардың күши менен 45 күн ишинде Чаржоу-Хазарасп линиясынын рельслери астына 5 миллион кубометр топырақ шығарылды. Карақалпақстан Министрлер Кеңесинин баслығы Наурыз Жапақов басшылығындағы 20 000 карақалпақстанлы адамдар Дарған Ата-Үргениш участкасында аянбай жұмыс иследи. Усы жылы Өзбекстан басшысы Усман Юсупов өз бетинше ис алып барғаны ушын Орайлық партия Сиясий бюросы тәрпинен сөгис алады, тек ғана Өзбекстаннын пахта жобасы орынланыуы оны ауыр жазадан қутқарып қалады. У.Юсуповтын душпанлары пахта мапазы уактында колхоз-

шылар менен жумысшылардын көпшилиги Чаржоу-Коңырат темир жол линиясының курылысында иследи деп айып-лады.

Солай етип, урыстан кейинги 1946-1950-жыллар үлкемизде биринши мәрте темир жол курылысының басланыуы менен шылар, жумысшылар, шопанлар, хызметкерлер пүткил халыктык курылыска келип график бойынша ислеп, кеткен арбалар менен жумыс алып барып, кол күши менен темир жол астына топырак үйип, оларды камыстан исленген плиталар менен беккемлеп барды. Каракалпакстан жағынан болган курылыс «прораблары» Мәтеке Жуманазаров, Министрлер Кеңесинин баслыгы Наўрыз Жапаков, министрликлер менен мәкеме басшылары күни-түни курылысшылардын қасында болып, үлкен жәрдем көрсетти.

Темир жол магистралы тез уақыт ишинде Каракалпакстан аймағына жақынлады. 1950-жылы ол Тақиятас поселқасында, ал келеси жылы Әмиўдәрьяның шеп жағалығындағы Хожели қаласына келди.

1955-жылы Чаржоу-Коңырат темир жолы салынып пүтти, ол Өзбекстан хәм Түркменстан темир жоллары менен қосылып, өндирис күшлеринин хәм халық хожалығының буннан былай да раўажланыуына үлкен тәсирин тийгизди.

Чаржаў-Хожели-Коңырат темир жол линиясының тапсырылыуы автомобиль жолының жақсыланыуына себеп болды. Өзбекстанның Жарқорған ўәлаятынан жоқары сыпатлы қара смола әкелине баслады. Нәтийжеде 50-жыллары узынлығы 164 км болған Хожели-Пристань-Нөкис-Халқабат-Шымбай-Кенес—Қараөзек ири магистралы, ал Әмиўдәрьяның шеп жағалауындағы Хожели-Шоманай жолы асфальтланып болынды. Каракалпакстан пайтахты Нөкис қаласы усы еки автомагистрал менен байланысты. Солай етип, болажақ Транскаркалпак автомобиль магистралинин тырнағы пайда болды. Каракалпакстанда автомобиль жолларын салыуда сол уақыттағы автомобиль жоллары министри Қаллибек Камаловтын орны айрықша.

Солай етип, 50-жыллары Каракалпакстан экономикасында сезилерли өзгерислер жүз берди: биринши рет Чаржоу-Хожели-Коңырат темир жол линиясының иске түсиуи үлкемизде өндирис күшлеринин өсиуине алып келди.

1946-1950-жыллары автомобиль транспорты, дәрья хәм теннз флоты жумыслары әдеуір жақсыланды. Дәрьялық хәм теннз транспорты республикада массалық үзликсиз жүк тасыуда тийқарғы транспорт болды.

1951-1954-жыллары транспорттың раўажланыуында өхмийетли өзгерислер жүз берди. 1952-жылы 15-июньда Хожели станциясына шекем поезд қатнауы ашылды, ал 1955-жылдың 24-июлинде Чаржоу-Коңырат темир жол магистралын курыу тәмәмланды. Бул республиканы Орта Азияның санаат орайлары менен жақынластырды, өндирис күшлеринин раўажланыуына қолайлы жағдай жасады хәм улыўма Хорезм оалисинин экономикасы буннан былай да раўажланыуында үлкен өхмийетке ийе болды.

Республикада автомобиль жоллары хәм көпирлеринин жағдайы жақсыланды. Хожели-Нөкис, Нөкис-Шымбай жоллары асфальтланды.

1950-жылға шекем жоллардың улыўма қатты төселмеси жоқ еди, бизин жолларымыз топырақ топарына жататуғын еди. 1951-жылдан баслап қатты төселмели жоллар салына баслады. Тек 1955-жылы 275 мың квадрат метрден аслам жол хәм тротуарлар асфальтланды. 50-жыллардың ақырына келип 67 километр қара төселмели жол курылды.

50-жыллары Чаржоу-Коңырат темир жол курылысы даўам етти. Бул жумысларға Хорезм областы хәм Каракалпакстанның өзинен 27 мыннан аслам жигит-қызлар қатнасты. 1961-жылдың биринши шерегинде Чаржоу-Коңырат темир жол линиясы пүткерилди хәм пайдаланыуға берилди. Каракалпакстан аймағы бойынша темир жолдың узынлығы 100 км болып, ол шеп жағадағы районларға жетти. Бирақ район аралық жүк хәм жолаушы тасыу жумыслары автомобиль транспорты менен жүргизилди. 1957-жылдың 1-январына республикалық өхмийеттеги автомобиль жолларының узынлығы 451 км, жергиликли өхмийеттеги жоллардың узынлығы 2931,4 км ге жетти. Сондай-ақ 1300 көпир хәм баска курылыслар бар еди. Темир жол менен салыстырғанда жүк тасыу қымбат болыуына қарамастан дәрьялық хәм теннз транспорты да өзинин өхмийетин жойтқан жоқ.

50-жыллары жана қалалар пайда болып, гөнелери қайта курылды, олар энергетиклер орайы Тақиятас, Хожели, Коңырат, Төрткүл еди. Каракалпакстан пайтахты Нөкисте үлкен куры-

лыслар жүргизиле баслады.

Тийкаргы транспорт суу жолы менен 1955-жылы 1196,3 мың тонна жүк тасылып, 421,8 миллион тонна/км жүк айланысы орынланды. Район аралык жүк тасыуда Шымбай суугаруу тармагына тийисли ирригациялык Кызкеткен, Кегейли хэм Кууанышжарма каналларынын әдеуир әхмийети болды. Бул Орта Азияда жүк тасыуды әмелге асыратуғын бирден-бир суугаруу тармагы еди.

Авиация келешеги үлкен транспорт болды, ол автономиялы республиканын орайы Нөкести Москва хэм барлык республикалар менен байланыстырды. Радиотрансляция хэм телефон тарауларынын узынлыгы өсти. 50-жыллардын акырына радиоузел хэм радиоточкалардын саны 1940-жылга салыстырғанда 4 есеге көбейди. Нөкесте 200 номерлик автоматластырылган телефон станциясы иске косылды.

60-жыллары автономиялы республикада жол курылысы ен жайдырылды. Өзбекстаннын, сондай-ақ Каракалпақстанның баскаруушы уйымларынын дыккат орайында Әмиюдәрьянын еки жағасы бойына автомагистраль куруу уазыйпасы турды. Олар Газли-Үргениш-Тақиятас-Қоңырат-Мойнақ (450 км) хэм Дүлдүл-Төрткүл-Беруний-Нөкис-Қазақдәрья (330 км) автомагистраллары еди. 1972-жылдын акырында Ташкент-Арал теңизи автомагистралы иске косылды. Каракалпақстан АССРы хэм Хорезм уәлаяты ен қысқа хәзирги дәуир автомагистралы аркалы Ташкент пенен байланыстырылды. Каракалпақстан Өзбекстан ССРы бирлескен транспорт тармагына киргизилди.

70-жыллары автономиялы республикада транспорттын рауажланыуында да үлкен өзгерислер болды. Автомобиль транспортынын жүк айланысы 1970-жылғы 132 миллион тонна/км ден 1980-жылы 360 миллион тонна/км.ге, автобуслардын жолаушылар тасыу айланысы 308,2 миллионнан 674,6 миллион жолаушы км ге жетти¹.

Автомобиль жоллары курылысынын көлеми кеңейди. Қатты төселмеси бар автомобиль жоллардын узынлыгы 1970-жылы 1098 км болса, 1980-жылы 1834 км ге жетти.

Темир жол транспортынын рауажланыуу пәти тезлетилди. 50-жыллары салынған Чаржоу-Қоңырат темир жолы халық хожылығынын талаптарын қанаатландырмалды. Газли-Свер-

¹ Народное хозяйство Каракалпакской АССР за 1971-1975 гг. Статсборник, «Каракалпақстан» Нөкис, 1976. 146-б. то-жс, за 1976-1980 гг. Нөкис 1981. 40-б.

ловск хэм Орта Азия-Орай газ өткергишлериниң курылыуына байланыслы пүткил Орта Азия халық хожалығын буннан былай рауажландырууы ушын Қоңырат-Бейнеу темир жолын салуу зәрүрлиги пайда болды. Онын курылысы 1970-жылы басланып, оған 49 миллет уәкили қатнасты. Онын Үстирт хэм Қазақстан далаларын кесип өтиуине қарамастан, бул курылыс үш жылда далаларын кесип өтиуине қарамастан, бул курылыс Қоңырат темир жол линиясын қайта куруу бойынша үлкен жұмыслар жүргизилди. Каракалпақстандағы темир жол линиясынын узынлыгы 1970-жылғы 102 км ден 1980-жылы 486 км ге дейин пүткерилди.

Жаңа Қоңырат-Бейнеу темир жолы техниканың соңғы жетискендиклери менен үскенеленген еди. Ол Орта Азиядан бурынғы аўқамның орайлык аймақлары, сондай-ақ Кавказ хэм Уралға скинши шығыу жолын пайда етти. Поездлардын журиу жолы 1 мың км ге, ал Каракалпақстан АССРы ушын 1700 км ге қыскарды.

70-жыллары автономиялы республиканың өзиниң ишинде де темир жол курылысы кеңейди. 70-жыллардын орталарында Тақиятас-Нөкис темир жол тармағы турақты пайдаланыуға қабылланды. Сондай-ақ Шымбайға дейин темир жол салынды. Республика ишиндеги темир жол хэм онын буннан былай да рауажланыуу келешеги автономиялы республика халық хожалығынын хэм мәдениатынын рауажланыуында үлкен әхмийетке ийе болды.

Арал теңизинде балықшылық қәсибиниң қысқарыуына байланыслы хэм теңиз қәддиниң төменлеуи менен теңиз бенен жүк тасыу еки еседен аслам кемейди.

4.4 Қайта куруу сиясатынын нәтийжелери

70-жыллардағы хэм 80-жыллардын басындағы тубалаушылық дәуиринде пайда болған унамсыз кубылыслар улыуа бурынғы Аўқамнын рауажланыуына кери тәсириң тийгизди. Бул дәуирде «... қарар етилген иләжлардын көбиси қағаз жүзинде хәрәкетсиз қалып қойды. Бизин рауажланыу пәтлеримиз оғала акырындап кетти»¹—деп жазды КПССтин

¹ М.С. Горбачев. Октябрь хэм қайта куруу: революция дәуам етил атыр. 1917-1987. Нөкис, Каракалпақстан, 1987, 35-бет.

бас секретары М. С. Горбачев.

Тубалаўшылык Өзбекстан хэм Каракалпакстан шәраятында да елимиздин раўажланыўына өзинин кери тәсири тийгизди. Бул туўралы Өзбекстан Орайлык партия Комитетинин 1984-жылы июньде Ташкент каласында болып өткен XVI пленумында ашык айтылды. Пленумда бес ай ишинде республика кәрханаларының өним сатыў жобасының орынланбағанлығы атап көрсетилди. Фонд хэм ресурслардың пытыранкылығы, пайдаланыўға берилетуғын курылыслардың қымбатлаўы хэм сапасының төменлиги айтылды. Жобадан тыскары курылыслар жүргизиў кең ен жайғанлығы хэм олардың көпшилигинде ысырапхоршылыкка жол койылғанлығы сөз етилди. Бул жағдайлардың жобалы түрде курылып атырған турак жайлардың, мектеп хэм емлеўханалардың, социаллык-мәдений орынлардың ўақтында питкерилип иске косылыўына кесент келтиргенлиги айтылды.

Пленумда экономиканың аграр секторында да ашыктанашык унамсыз ислердин орын алғанлығы көрсетилди. Суўғарылып егилетуғын жерлерден алынатуғын өним муғдары төменлеген, көплеген колхоз хэм совхозлар шығынға ушыраған. Мал шарўашылығының өнимдарлығын көбейтиў бойынша республикада ислеп шығылған илөжлар босан иске асырылған.

Пленумда пахташылыкты раўажландырыўдағы ири кемшиликлер көрсетилди: тийкарынан зүрәәттиликтин өспеўи, пахтадан талшыктын (мамыктын) шығыўының азайыўы хэм тағы баска жағдайлар орын алған.

Экономикалык хэм мәдений курылыска басшылык усылындағы көте-кемшиликлер, сөз бенен истиң бир болмаўы, турпайы көте-кемшиликлер, кадрларды таңлап орны-орынларына койыў, критика хэм өз-ара критика, жумыстағы коллегиялык, кабыл етилген карарлардың орынланыўын қалағалаўлардың төмен дәрежеде болыўы, басшы кадрлардың төкаббырлык, менменшилик хэм өзи пайдакүнемшиликке берилип кетиўшиликлери усы айтылған барлык кемшиликлердин жүз бериўине себеп болған деп көрсетиледи пленумда.

1984-жылы августта ӨзКП Каракалпакстан областық

¹ «Прада Востока» газетасы, 1-февраль, 1986-ж. «Прада Востока», 7-апрель, 1987-ж. «Советская Каракалпакия» газетасы, 7-апрель, 1987-ж. «Советская Каракалпакия», 31-январь 1988-ж.

партия комитетинин пленумы болып өтти. Онда Өзбекстан Компартиясы Орайлык Комитетинин XVI пленумы карарлары тийкарында мәмлекетлик тәртипти буннан былай бекемлеў, кадрлар менен ислесиў жумысларын жақсылаў туўралы мәселе каралды.

Пленумда областык партия шөлкеминдеги жумыстың жағдайы объектив түрде талкыланды, 70-жыллардағы Автономиялы Республиканың жетискенликлери атап көрсетилди.

Каракалпакстанның 1963-1984-жыллар ишинде экономикалык хэм мәдений жақтан раўажланыўына областык партия комитетинин биринши секретары болған К. Камалов үлкен үлес косты.

Хакыйкат жетискенликлер менен бирге пленум Автономиялы республикада шөлкемлестириўшилик хэм сийасий жумыслардың дәрежеси алдағы талапларға еле жуўап берметуғынлығын атап көрсетти. Экономиканы раўажландырыўдың шешиўши бағдарындағы әхмийетли кемшиликлер: мийнет өнимлигинин хэм мийнет сапасының төменлеўи, өним жеткерий бойынша жобалар менен миннетлемелердин орынланбаўы, өнимлердин қымбатлап кетиўи ашып көрсетилди. Пахта тазалаў санаатында алынатуғын талшык төменлеп кетти, пахтакешлер акырғы өним нәтийжелерин ала алмады.

Агросанаат комплекси түсиминин төменлеп кетиўи: хожалыктын шығындарлығы, мәмлекетлик ссуда бойынша карыздар болып қалыўшылык атап көрсетилди. Мал шарўашылығындағы жағдайдың төменлиги, маллардың бас санының кемип кетиўи айтылды.

Пленумда сондай-ақ идеологиялык, тәлим-тәрбия жумысларындағы кемшиликлер ашып тасланды: кадрлар менен ислесиўде үлкен кемшиликлердин бар екенлиги анықланды. Кадрларды сийасий искерлик хэм мораллык сапасы бойынша таңлаўдың сыналған принциптери бир қатар жағдайларда туўысқанлык, жерлеслик, жағымпазлык, жекке садыклык белгилери бойынша таңлап алыў хэм бахалаў, тапсырылған исти атқара алмаған хызметкерлерди бир лаўазымнан екншисине алмастырыў сыяклы жарамсыз усыллары колланылып келди¹.

Бул көрсетилген кемшиликлер 70-80-жыллардағы тубалаў-

¹ Каракалпакстан Жоқарғы Кеңесинин архиви. Ф1. оп. 45, д. 12, 89-99-бб.

шылықтың Қарақалпақстан шөраятында да күшлі болғанын билдиреди. Ал енди усы тубалаушылықты күшейтүүге себеп болған сол жыллары пайда болған Арал машқаласы болып есапланады. Бирак Қарақалпақстан хукимети 1965-1985-жыллар аралығындағы 20-жыл ишинде ол машқаланы шешиүү ушын айтарлықтай иләж ислей алмады.

1984-жылы августта ӨзКП Қарақалпақстан обкомының IV пленумында баска дипломатиялық жумысқа өтиүүне байланысly Қ. Камалов обкомның биринши секретарлығы уазыйпасынан азат етилди хәм онын орнына биринши секретарь болып КПСС Орайлық комитети тәрәпинен жиберилген К.С. Салыков сайланды.

Ол биринши гезекте Автономиялы Республикадағы илимпазлардың, жәмийетшиликтиң дыккатын Арал машқаласын шешиүүге аударып, усы уақытқа дейин жабык болып келген бул машқаланы ашык машқалаға айландырыүүға еристи. 1985-жылға келип Арал машқаласы тек Қарақалпақстан, Өзбекстан шөраятында ғана емес, ал пүткил аўқамлық шөраятларда талкылана басланды.

Бирак бул исти хәм республикадағы кемшиликлерди сапластырыүү ушын кең түрде жумыс жүргизиүүге тубалаушылықтың аўыр тәсири хәм елде жәриялылықтың жоқлығы үлкен кесент болды. Усы қыйыншылықларды жениүү ушын табыслы түрес жүргизиүүге Кеңес хукиметиниң қайта қурыу саясаты жәрдем берди.

1985-жылдың апрелинде КПСС Орайлық Комитетиниң пленумы болды. Пленум елдин ишинде хәм жер жүзилик майданда пайда болған жана жағдайлардың мәнисин ашып көрсетти хәм елдин социаллық-экономикалық раўажланыуын тезлетиүү ушын көрсетпе берди. Яғный елде қайта қурыу саясатын жүргизиүүди уйғарды. Қайта қурыүүдың тийкаргы максети—елде демократияны хәм жәриялылықты раўажландырыүүдан, халықты өзин-өзи басқарыу жолына үйретиүүден, шешиүүши экономикалық реформа жүргизиүүден, жәмийетте әдеп-икрамлықты орнатыүүдан, адамның еркин хәм хәр тәрәплеме раўажланыуының тийкары болған дәретиүүшилик мүмкиншиликлерди ашыүүдан ибарат болды.

Автономиялы Республиканың партия хәм совет органдары мийнеткешлердин кең массасын усы бағдарламаны әмелге асырыүүға мобилизациялай отырып, 1985-1990-жылларда бир

қанша табысларға еристи. Республиканың халык хожалығының хәмме тараўларында илимий-техникалық прогрессти тезлетиүү бойынша әдеўир иләжлар исленди. 1985-жылы Нөкисте пүткил союзлық аўыл хожалығы академиясының (ВАСХНИЛ) Орта Азия бөлиминиң көшпели сессиясы болып өтти. Сессия Автономиялы республикада аўыл хожалығын раўажландырыүү ушын зәрүрли усыныслар ислеп шықты. Усы усыныслардың тийкарында орайлық хукиметтен жәрдем сораүүға мүмкиншилик туўды. Қарақалпақстан хукиметиниң өтиниши бойынша 1986-жылы 17-мартта КПСС Орайлық Комитети менен СССР Министрлер Кеңесиниң «Қарақалпақстан АССРың экономикалық хәм социаллық жақтан раўажландырыүүды тезлетиүү бойынша иләжлар» хақында (№ 340) қарары шықты. Бул қарар оғада әхмийетли тарийхий хужет болып есапланады. Өйткени ол Қарақалпақстанда совет хукимети орнағалы биринши мәртебе орайлық хукимет тәрәпинен Автономиялы республикаға арналған биринши қарар болып есапланады. Бул қарар үлкен мүмкиншиликлерди ашып берди. Бул хужеттин арқасында Автономиялы республиканың өндирис потенциалы жана қуўатлықлар менен анағурлым толықтырылды. Тақыятас ГРЭСиниң бесинши гезеги, бир қатар женил санаат, қурылыс индустриясының қарханалары иске түсти. Аўыз суў менен төмийнлеүү орыналары болған Түйемойын хәм Тақыятастағы тийкаргы суў топлау қурылыслары, Түйемойын-Нөкис-Тахтакөпир, Тақыятас-Қонырат-Толей магистраль суў өткергишлери, Нөкис-Султан Ұәйис темир жол қурылыслары тез пәт пенен ислене баслады. Автомобиль жолларының тармақлары узайды.

Аўыл хожалығында да әдеўир өзгерислер болды. Улыўма пахта таярлау бойынша жобалар орынланбаса да, пахта талшығын жетистириүү жобасы жыл сайын орынлана баслады. Жергиликли аўыл хожалык хызметкерлерине жоқары органдардың исеними күшейип көп жыллардан бери даўам етип қиятырған ғалаба үәкилшилик тоқтады. 1988-жылы урыстан кейинги 43 жыл ишинде биринши мәртебе қаладағы мекемелердин хызметкерлерин, мектеп оқыўшыларын пахтаға мобилизациялау токтатылды.

Жоқарыда айтылған 340-қарар бойынша Арал машқаласын есапка ала отырып Қарақалпақстан АССРының арқа райондарында жасаушылардың хызмет хақысына районлық коэф-

фициент косылды. Турак жайларды салыу, кала хэм ауылларды газлестириу бойынша да әдеуир жумыслар исленди.

Орайлык партия хэм хукимет басшыларынын алдына Арал машкаласын шешиу мәселесин тағы да койыуды көзде тутып, оның ушын илимпазлардың усынысларын алыу максетинде республика басшылары 1986-жылы Нөкисте Өзбекстан Илимлер Академиясының көшпели сессиясын шөлкемлестирди. Сессия Арал машкаласын шешиу жолларына бағышланған усыныслар ислеп шыкты. 1987-жылы Арал машкаласын шешиу бойынша усыныс ислеп шыгыу ушын мәмлекетлик комиссия дүзилди¹. Ол комиссия илимпазлардың усынысларын карап шыгып Партия Орайлык комитетине хэм Орайлык хукиметке усинды.

1988-жылы усы усыныслардың тийкарында КПСС Орайлык Комитети менен СССР Министрлер Совети «Арал теңизи регионьнда экологиялык хэм санитариялык жағдайды түп-тамырынан жақсылау, тениз бассейнинде суу және жер ресурсларын пайдаланыудың нәтийжелилигин арттыруу хэм оларды қорғауды күшейтиу иләжлары хақкында» (№1110) қарар қабыл етти.

Қарар тийисли партия, совет хэм хожалық органларын, экологиялык аўхалды хэм халықтың ден саулығын түп-тамырынан жақсылау, Арал теңизине жақын жайласқан районларда жасап атырған адамлардың мийнет етиуйине, жасауы хэм турмыс шөраятлары ушын жақсы жағдай дүзиуге, Арал теңизи бассейнинде өндириуши күшлерди буннан былайда раўажландырууға социаллык-сиясий және халық хожалығы жағынан үлкен әхмийет бериуге миннетленген хэм оларға 1988-2000-жылларда Арал әтирапының баска да районлары менен бир қатарда Карақалпақстан АССРында тәбийий орталықты жақсылау, халықты суу менен тәмийнлеу хэм медициналык жақтан хызмет көрсетиу дәрежесин арттыруу, Арал теңизи бассейнинде суу ресурсларын қатан үнемлеу, тениздің және оған жақын жайласқан аймақлардың гидрологиялык режимин хэм экологиялык жағдайын жаңалау, өсимликлер және хайуанатлар дүньясын қайта тиклеу бойынша шешиуши иләжлар комплексин әмелге асыруу тапсырылған.

Қарарда суу ресурсларын ақылға муўапық пайдаланыудың дийқаншылықтын суу үнемлейтуғын прогрессивлик систе-

¹ «Совет Карақалпақстаны» газетасы, 15-сентябрь, 1988ж. № 178 (15097).

маларын иске асыруудың зәрүрлигине айрықша дыққат аўдарылған. 1988-жылдан 2000-жылға дейин суўғарыу хэм кол-лектор-дренаж системаларын реконструкциялау бойынша кен көлемде жумыслар жүргизиу нәзерде тутылған. Суўғарып егилетуғын жерлердин ири массивлерин өзлестириу тоқтатылсын делинген. Жер суўғарыу максетлерине хэм хожалық мұтажликлерине суу пайдаланыу лимитлери белгиленди.

Сондай-ақ қарарда Арал бойларындағы санитариялык хэм эпидемиологиялык жағдайды жақсылау үлкен сиясий хэм социаллык әхмийетке ийе ұазыйпа екенлиги атап көрсетилген. Халыққа медициналык хызмет көрсетиудің сапасын қысқа мүддетте жақсылау, ден саулықты сақлау мәкемелеринин суу менен тәмийнлеу орынларынын қурылысларын иске асыруу, поселкалардың, район орайларынын, қалалардың санитариялык жағдайын жақсылау белгиленди. Арал теңизи дөгеретиндеги районларда өндириуши күшлерди буннан былай да раўажландыруу максетинде тийисли мәмлекетлик органларға, мәкемелерге хэм шөлкемлерге регионды, соның ишинде Карақалпақстан АССРында халықтың жумыс пенен анағұрлым толық тәмийнлениуйин және суу ресурсларын үнемлеуди тәмийнлейтуғын өндирилслерди раўажландыруу ислерин әмелге асыруу тапсырылды.

Қарарда Арал бассейниндеги ауыл хожалық өндирилсинин хэм оның тарауларынын раўажланыуын тийисли жолға салыуды, тек пахта хэм салы еге бериуге жол қоймауды, топырақтың бузылыуын сапластырууды, мал шаруашылығын интенсив раўажландыруу ушын беккем от-шөп базасын дүзиуди нәзерде тутатуғын қатан илимий тийқарға өткеруу ұазыйпасы койылды.

Регионда тәбиятты пайдаланыудың экологиялык аспек-лері бойынша комплексли илим-изертлеу жумысларын жүргизиу хэм усы мәселелер бойынша Орта Азия респуб-ликаларының, Қазақстан ССРының илим-изертлеу шөлкем-леринин жумысын байланыстыруу ушын Нөкис қаласында СССР Илимлер Академиясының Арал теңизи бассейнинин экологиясы хэм суу машкалалары институтын дүзиу максетке муўапық деп табылды.

Солай етип қайта қуруу дәуиринде Автономиялы респуб-ликада пайдалы иләжлар белгиленди. Бирақ булардың көп-шилиги орынланбай қағаз жүзинде қалып қойды. Сонлықтан әхмийетли 340-қарарда белгиленген иләжлардың орынланыуы

катты қадағаланбады. Республиканың экономикасында түпкілікке бурылыс болмады. Экономикалық хәм социаллық раўажланыўға тийисли дәрежеде пәт ендирилмеді. Каракалпақстан қайта қурыў дәўиринде де тубалаўшылықтың кері тәсиринен қутыла алмады¹. 1110-қарардағы белгиленген илажлар улыўма орынланбай қалды.

Партия хәм Совет органлары халықты басқарыўда, оны пайдалы ислерге бағдарлаўда репрессивлик усылларды қолланды.

«Пахта иси» бойынша 80-жыллары тийкарсыз айыпланып 90 нан аслам республика хәм район, колхоз басшылары тийкарсыз қамаққа алынды. Солардың ишинде областлық партия Комитетинин биринши секретары Қаллибек Камалов, Каракалпақстан Министрлер Кеңесинин баслығы Ережеп Айтмуратов, Караөзек, Төрткүл, Шаббаз, Елликкала районлық партия Комитетлеринин биринши секретарлары Султамурат Каниязов, Қасым Нурымбетов, Алымбай Раджапов, Алымбай Примов хәм тағы басқалар еди. Өзбекстан Республикасы өз ғәрезсизлигин алғаннан кейин, хәмме ғунасыз жазаланғандар ақланды².

Не деген менен 1985-1990-жыллардағы қайта қурыў дәўири Каракалпақстан ушын алдағы ғәрезсизлик жолында алға қарай бир адым болды. Демократия, жәриялылық ең жайып барып Арал машқаласы пүткил дүнья жүзинин дыққатын өзине аўдарды. Елде хәм шет елдерде Арал машқаласын шешіўди алдына мақсет етип қойған хукиметлик емес шөлкемлер дүзилди. 1990-жылы 14-декабрьде Каракалпақстан АССР Жоқарғы Совети өзинин төртинши сессиясында Автономиялы Республиканы ғәрезсиз Өзбекстан Республикасы қурамындағы Суверенли Каракалпақстан Республикасы деп жәриялады.

4.5. Каракалпақстанның социаллық-экономикалық жағдайы хәм Арал апатшылығы

Каракалпақстанның Кеңес хәкимияты ўақтындағы социаллық-экономикалық жағдайын ХХ әсирдин орталарында пайда болған Арал машқаласы менен тығыз байланысды болғанлықтан оны еки басқышқа бөлип қараў керек. Бирин-

¹ «Совет Каракалпақстаны» газетасы, 1988 ж. 3-июнь, №102.

² Каракалпақстан Республикасы Жоқарғы Судынын күнделикли архиви, 1989-1990-жыллардағы не қағазлары.

шиси, 1917-1960-жыллар арасындағы жағдай, бул Арал машқаласынын кескинлескенге дейинги дәўири. Екиншиси, 1960-1990-жыллар аралығы, яғный Арал машқаласынын кескинлескен дәўири болды. Бул дәўир Арал тенизинин қурып кетиўинин хәм Әмиўдәрәя суўынын патасланыўынын нәтийжесинде халықтың социаллық-экономикалық жағдайы аўыр аўхалға түскен ўақытлары еди.

1917-1960-жылларда Каракалпақстанда Арал тенизинин социаллық хәм экономикалық жағдайға унамсыз тәсири сезилмейди. Сонда да республика халқынын социаллық-экономикалық жағдайы басқа республикалар менен салыстырғанда жүдә әсте-ақырынлық пенен раўажланды. Буған Орта Азия республикаларынын ишинде Каракалпақстанның өндириўи күшлеринин жүдә төмен дәрежеде раўажланғанылығы, онын жеринде ири санааттын болмаўы себеп болды. Ири санааттын болмаўы бул жәмийетлик меншик қорынын басқаларға қарағанда жүдә аз муғдарда болғанылығын көрсетеди. 1924-жылы Орта Азияда миллий шегараланыў жүргизилип атырғанда мәмлекетлик бақалы мүлкти жан басына бөлгенде Қырғызстан бойынша 4 сом 60 тийиннан, Тәжикстан бойынша 8 сомнан, Өзбекстан бойынша 11 сом 60 тийиннан, Түркменстан бойынша 12 сом 10 тийиннан туўра келсе, бул көрсеткиш Каракалпақстан бойынша 3 сом 8 тийинди қурады¹. Солай етип, Каракалпақстан экономикасынын раўажланыўы жоқтың қасындағы базадан басланды. Бул жағдай көп жылларға дейин елдин социаллық-экономикалық раўажланыўына кері тәсири тийгизип келди.

Соған қарамастан 1917-1960-жыллар арасында Каракалпақстанда санаат, аўыл хожалығы белгили дәрежеде раўажланды. Халықтың турмыс абаданлығы артып, мәдениаты көркейе баслады. Бирак елдин экономикасынын тийкарғы өзегі болған санааттын улыўма өниминин өсиў пәти 1940-1960-жыллары СССР хәм Өзбекстанға салыстырғанда әдеўир төмен болды. Мәселен, санааттын өсиў пәти 1960-жылы 1940-жылға қарағанда СССРда 524 процент, Өзбекстанда 421 процент болған болса, Каракалпақстанда 272 процентти қурады². 1960-жылға Каракалпақстанның улыўма санаат өними де төмен дәрежеде

¹ Альбанов Д.В. Пути промышленного развития Каракалпакии. М.: Изд. ККНИИ, 1936. 42-б.

² Народное хозяйство СССР 1922-1977 гг. Юбилейный статистический ежегодник. М.: Статистика, 1977. 135-б.

болды. Санаатты раўажландыратуғын халық тутыныу товарларын ислеп шығарыу, пайдалы қазылма байлықларды өзлестіріу қусаған иләжлар толық иске асырылмады. 1960-жылы Каракалпақстан санаатының улыўма өними Өзбекстан санаатының улыўма өниминиң тек 3,6 процентин курап, республика ўәлаятларының ишинде ен кейинги орынды ийеледи. Автономиялы республиканың ислеп шығарған санаат өнимин жан басына бөлгенде Өзбекстаннан еки есе, ал электр куўаты бойынша 5 есе кем болды.

Деген менен 1940-1960-жыллар аралығында Каракалпақстанның экономикасы индустрия хәм санаат жағынан бир канша раўажланды. Бирак, усы жыллары бул тараўда түпкиликли өзгерислер болмады. Автономиялы республика тек аграр-шийки зат бағдары бойынша раўажланды.

Суўдан пайдаланыу, ески арналарды кайтадан курыу бойынша үлкен жумыслар исленди. Барлық суў ағатуғын үлкен арналардың узынлығы 2500 км ге жетти. 1960-жылға егислик жерлердин түри өзгерип, оның ишинде пахташылық 68,8 процентке жетти, яғный ол баска барлық егислерге үстемлик этиу дәрежесине жетти. Каракалпақстан халқының 90 процентке жақыны ауыл хожалығы менен шуғылланды.

Санаатта ислейтуғын жумысшы хәм хызметкерлердин саны 1960-жылға СССРда 36,5 процент, Өзбекстанда 24,2 процент болса, Каракалпақстанда 11,6 процентти курады.

Каракалпақстан өндириуши емес тараўларда, әсиресе халықка турмыс жағынан хызмет көрсетиу тараўында әдеуир артта қалып келди. Мәселен, 1960-жылы хәр бир 10 мың адамға дүкәндағы саўда майданы СССР бойынша 814 кв метр, Өзбекстан бойынша 599 кв метрден туўра келсе, Каракалпақстан бойынша бул көрсеткиш 407 кв метр курады. СССРдың хәр бир 1000 кв метр жерине 25 жәмийетлик аўқатланыу мәкемеси, Өзбекстан бойынша 47 мәкемеси туўра келсе, Каракалпақстан бойынша тек 7 аўқатланыу мәкемесинен туўра келди. Бул демек халықтың жан басына сатылған зат көлеминиң жүдә аз муғдарда болғанлығын көрсетеди.

Халықка турмыс жағынан хызмет көрсетиудин улыўма көлеми жан басына бөлгенде Каракалпақстанда тек 182 тийинди курайтуғын еди.

Автономиялы республика бойынша қалалық жерде мәмлкетлик турак жай қоры 1960-жылға 250 мың кв метрди

курады. Бул қалалық жердеги тек 6 мың хожалықтың талабын қанаатландыратуғын еди. Ауыллық жерлерде жәмәетлик турак жай қоры усы жыллары дерлик жоқтың қасында болды.

60-жыллары халық хожалығының раўажланыуы менен бир қатарда халық билимлендириу тараўы ушын маман кәнигелер таярлау жумысы бираз жақсыланды. Соның менен бирге халықтың турмысына, денсаулығына хызмет етеуши кәнигелер еле жетиспейтуғын еди. Мәселен, шыпакерлер, орта мағлыўматлы медицина хызметкерлери баска республикаларға қарағанда аз санда еди. 1960-жылы хәр бир 10 мың адамға СССРда 20,1 врачтан, 64,7 орта мағлыўматлы медицина хызметкерлеринен, Өзбекстанда—13,8 врач хәм 44,4 орта мағлыўматлы медицина хызметкерлеринен туўра келсе, Каракалпақстанда 7,2 врачтан хәм 30,8 орта мағлыўматлы медицина хызметкерлеринен туўра келди¹.

Халықтың социаллық-экономикалық жағдайының төмен екенлиги 1917-1960-жыллар арасында болып өткен ауыр жылдарында айқын көринди. Мәселен, Каракалпақстанның жағдайы екінши дүнья жүзилик урыс жыллары (1941-1945-жж.) баска республикаларға салыстырғанда төмен дәрежеде болды. Урыстың биринши жылынан баслап мәмлкет төрепинен қалаларда нан, ун, қант, шай, ақ май хәм баска азық-аўқатлық затлар тежелип, жүдә аз муғдарда берилетуғын болды. Ауыл халықлары ондай затлар менен дерлик тәмийнленбеди. Халық ашаршылыққа ушырады. Өлимшилиқ көбейип кетти. Усы шәраятта 1943-1944-жыллары республикада сүзек кесели келип шықты. Халықтың елде өлген адамларының саны урыста курбан болғанларға салыстырғанда үш еседей артық болды. Урыс жыллары усы хәм баска ауырыулардан Каракалпақстанда 90 мыңға шамалас адам өлген. Урыста өлгенлер менен бирге республика урыс жыллары 124 мың адамынан айырылған. Каракалпақстан халқының урыстан алдыңғы жылғы саны (510 мың) он бес жылдан кейин, яғный 1959-жылы тикленди.

Халықтың ушыраған бул ауыр жағдайының тәсири 60-жылдарға дейин хәм оннан кейин де республикамыздың социаллық-экономикалық жағдайының жақсыланыуына үлкен зыянын тийгизип келди.

¹ Камалов С. Вклад каракалпақстанцев в победу во второй мировой войне. //Фашизм устидан қозонилған ғалабада Өзбекстанның тарихий хиссасы. Ташкент, «Фан», 1996, 327-6.

Солай етип, Каракалпакстанның социаллық-экономикалық жағдайы 60-жылларға 1917-жылға дейингиге салыстырғанда айтарлықтай жақсыланған болса да, баска республикаларға, хәтте ўәлаятларға салыстырғанда төмен дәрежеде еди. Буган себеп Каракалпакстанға орайдың дыққаты төмен болған. Бул туўралы усы дәўирди пукта изертлеген В.Ю.Зорин былай деп жазады: «Урыстан кейинги жылларда елдин көплеген аймақларында болып өткен санааттағы раўажланыў Каракалпакстанға тәсирин тийгизбеди. СССР хәм Өзбекстан ССР мәмлекетлик жоба комитетлери (Госплан) автономиялы республиканың раўажланыў дәрежесине жетерли кеўил бөлмеді. Усынын акыбетинде аймақтың пүткіл халық хожалық комплексиниң раўажланыўына үлкен зыян келтирилди»¹.

60-80-жыллары Каракалпакстанның социаллық-экономикалық раўажланыўы даўам етти. Усы дәўир ишинде Такыятас-Нөкис, Нөкис-Шымбай, Газошак-Ленин жолы темир жоллары Әмиўдәрьяның төменги жағындағы тийкарғы экономикалық районларын байланыстырып, оны бурынғы СССРдың Европа бөлимине шығарды. Республика бойлап Бухара-Урал, Шатлы-Наип, Орта Азия-Орай магистрал газ өткізгишлер курылды.

Оған Шакпактыдан шыққан Каракалпакстан газы тутастырылды. Автономиялы республиканың ирригациялық тармақларына тураклы түрде суў жиберип турыўды төмийн ететугын Такыятас гидроузели пайдаланыўға берилди. Бул Әмиўдәрьяның оң жағасы менен шеп жағасындағы районларды темир жол хәм автомобиль жоллары менен байланыстырып турыўға мүмкиншилик туўдырды. Әмиўдәрьяның төменги жағы ушын үлкен экономикалық әхмийетке ийе болған Такыятас ГРЭСи толық иске қосылды². Бул дәўирде Каракалпакстан партия шөлкеминиң баслығы болып К.К.Камалов ислеп турған еди.

Усындай прогрессивлик мәнидеги өзгерислер жүз бергенине карамастан, Каракалпакстан санааты жағынан жеткили жетискенликлерге ересе алмады. Тийкарғы ўазыйпасы пахта менен салы өндириўден ибарат болған аграр республикаға айланды. Сонлықтан усы өткен ўақыт ишинде бөлинген

¹ Зорин Ю.В. Чечня: Кремнистый путь к миру. М. 1997. 25-б.

² Камалов С. Расцвет Советской Каракалпакии в братской семье народов СССР. Ташкент: «Ўзбекистон», 1985.-26-б.

барлық көрежеттин 70 процентке шамаласы ирригация менен мелиорацияға жумсалды. 60-80-жыллар ишинде 181,1 мың гектар жана егислик жерлер өзлестирилди. Пахта хәм салы өндирисинин көлеми әдеўир өсти. Шарўашылық хәм баска тараўлардағы азық-аўкат өндириси де азғана өсти.

Бул жыллары халықтың материаллық жағдайы хәм мәдени раўажланыў дәрежеси көтерилди. Жумысшы хәм интеллигенция ўәкиллеринин айлықлары көбейди. Жәмийетлик тугыныў қорынан төленетуғын напаканын көлеми артты. Өстен жобалы түрде жәмийетлик турак жай қоры өсе баслады. Халық билимлендириўи менен илим тараўы раўажланды.

Деген менен усы 20—30 жыл ишинде Каракалпакстан бурынғы артта қалыўшылығынан үзип-жулқып алға шығып кете алмады. Оның социаллық-экономикалық раўажланыў дәрежеси баска автономиялы республикалар хәм Өзбекстанның ўәлаятлары менен салыстырғанда бурынғыдай төмен болды. Елдин усындай дәрежеде екенлигин Арал апатшылығы дәлиледи. Соның менен бирге Арал машқаласы автономиялы республика санаатынын, курылысынын, транспортынын, байланысынын хәм аўыл хожалығынын раўажланыўына иркиниш жасады. Халықтың абаданлық турмыс дәрежесин бирден төменлетип жиберди.

Орта Азияда ертеден қонысланған каракалпак, өзбек, казак, түркмен халықларынын тәғдири өзелден Арал теңизи менен тығыз байланыссы еди. Арал бойы аймағы усы халықлардың халық болып қәлиплесиўинде үлкен орын тутты, яғный оның бесиги болды. Олардың бабалары бул аймақта, сол ўақыттағы Хорезм оазисинде, жоқары мәдениятлы әййемги цивилизацияны дәретти.

Бул жерде әййемги заманлардан-ақ суўғарыў дийқаншылығы жоқары дәрежеде раўажланған еди, пахта, жүзим, шабдал, ерик х.т.б. мийўе түрлери егиліп, олардан оғада жоқары зүрәөт алынған. Буган Арал теңизи айрықша ықлым туўдырып турған.

Солай етип, Арал бойы аймағында әййемги заманлардан қоныс басқан халықлардың тарийхый тәғдири Әмиўдәрья, Сырдәрья хәм Арал теңизи менен тығыз байланыссы болып киятыр. Бирак, XIX әсирдин акырында орыс климатологы, географ, Петербург илимлер академиясынын ағзасы Войейков Арал теңизин «керексиз қәл» деп оны курытыўды усыныс

етеди¹. Патша ҳуқимети бул усынысты иске асырып үлгермеді. Ал, бирак, кеңес ҳуқимети төрепинен бул ис әмелге асырылып, теніз қурытылды. Бул СССР мәмлекети патшашылықтын баслаған колониаллық сиясатын турмысқа асырыўды дауам еткенін көрсетеди.

Орайды байытыўға бағдарланған кеңес ҳуқиметиниң алып барған сиясаты шет-шебирдеги миллий аймақлардың тәбийий ресурсларының тоналыўына алып келди. Бурынғы СССРдың ҳуқимет басшылары миллий республикаларды, соның ишинде Өзбекстан менен Карақалпақстанды, колониаллық аймақлар сыпатында алып қарады. Орта Азия республикалары аўқам ушын шийки зат базасы сыпатында хызмет етти.

1960-жылдан баслап Әмиўдәрья хәм Сырләрья бассейндеринде жаңа жерлерди өздестиріў бойынша кең көлемли жұмыслар басланып, оған қосымша дәрья суўлары талап етилди. Нәтийжеде пахташылық пенен салыгершилиқ өзиниң раўажланыўын тапты, пахта монокультураға айланды. Бирак жерлерди өздестиріў илимий тийкарда алып барылмады. Дийканшылықтың раўажланыўы экстенсивлик усыл менен алып барылды, ал бул жағдай барған сайын тийкарсыз суў ресурсларының зая болыўына алып келди. Дәрья суўларынан Арал тенизиниң үлеси белгиленбегенликтен, оның қурыўы тезлести. Солай етип, СССР мәмлекетиниң колониаллық сиясатының ақыбетинде пайда болған Арал хәм Арал бойы машқаласы бүгинги күнде де өз шешимин таба алмай атыр.

Арал апатшылығының жақынлап киятырғанын, оның зыянын Карақалпақстан халқы, әсиресе алымлар ертеден-ақ билди. Алымлар 60-жыллардан баслап Аралдың тәғдири бойынша бирнеше илимий конференциялар шөлкемлестирип, орайға Аралдың суўдан үлесин бөлип шығарыў, улыўма суўды үнемли пайдаланып, теңизди қуртыўға алып келмеўди өтиниш етип, 20 жыл даўамында хат жазып келди. 1965-жылы Арал тенизиниң жаман аўхалға түсип баратырғанлығы туўралы Карақалпақстан областылық партия комитети де КПСС тин сиясий бюросына хат жазған еди. «Бирак,—деп жазады И.А.Каримов,—олардың арға, намысқа, пукаралық ұазыйпаны орындайлаўға, ақырында бул ислерди ақыл менен ислеўге шақырған-

¹ Войейков А.И. Собрание сочинений. Под редакцией А.В.Григорьевой. Т. III., Москва, изд. АН СССР, 1952, книга 3, 197, 500-б.

лары бюрократласқан кеңес-партия хәмелдарларының суўық, менинше уятсыз бийпарўалықларына тап болды. Бул хайран қаларлық нәрсе емес. Хожалықты басқарыўдағы социалистлик тәртиби тәбийий хәм минераллық-щийки зат ресурсларын пайдаланғанда оғада үлкен шығын хәм ысырапхорлыққа байланыслы болған жабайышылық хәм экстенсивликке тийкарланған ол системаның идеясы елдеги оғада үлкен байлыққа кәстерли қатнас жасаў идеясынан аўлақ еди»¹.

Арал тенизиниң қурыўы төмендеги унамсыз кубылысларға алып келди. Карақалпақстанның халық хожалығының ең ески тараўларының бири балықшылық санааты еди. Ол республиканың хожалық комплексиниң ажыралмас бир бөлеги болып келди. Балықшылық тараўы өнимниң улыўма көлеминиң ишинде гөш тараўынан 2,2 процентке, сүт-май шығарыўдан 10,3 процентке артық еди. 1973-жылдың биринши январында санааттың тийкарғы өндирис қоры баҳасының 35 процентке жақыны балықшылық тараўына тийисли болды. Демек, бул тараўдың салыстырма салмағы май шығарыў, гөш таярлаў, сүт-май шығарыў, ун тартыў хәм вино шығарыў тараўларының хәммесиниң салыстырма салмағынан артық болды².

Карақалпақстанның балықшылық хожалығы тийкарынан Арал тенизи аркалы раўажланды. 60-жылларға дейин бул тенизден 600 мың центнер, соның ишинде оның Карақалпақстан бөлиминен 270 мың центнер жокары баҳалы азық-аўқат балығы аўланып келди³. Енди Аралдың қурып кетиўине байланыслы оның балықшылық хожалығының әхмийетидерлик пүткиллей жоқ болды. Тек балық аўлаў тараўы сап-ластырылыўының салдарынан экономикаға келетуғын шығын хәр жылы 127 миллион сөмды қурады⁴. Ислеп шығарылған 22 түри мәмлекетлик сапа белгисине ийе болып, олардың

¹ Каримов И.А. Узбекистан на пороге XXI века: Угрозы безопасности, условия и гарантии прогресса. Ташкент: Узбекистан, 1997, 106-б.

² Тлеуов Р., Тлеубергенов Ш. Рыбы Каракалпакии. Нокис: Каракалпақстан, 1974, 11-б.

³ Тлеуов Р. Новый режим Арала и его влияние на ихтиофауну. Т.: Фан, 1981, 3-б.

⁴ Юрии А.А. Восстановление экономического потенциала и проведение необходимых природоохранных мероприятий в дельте Амударьи. Нукус, рукопись, 1986.- 6-бет

көпшилигин сырт ел валютасына сатылып атырған Мойнак консерва комбинаты сапалы балыксыз қалды.

60-жыллары Әмиүдәрьяның куяр жеринде хәр жылы миллионнан аслам ондатра териси алынатуғын еди. Ол бурынғы СССРда аўланатуғын ондатра терилериниң 15-20 процентин курайтуғын еди¹. Енди Арал теңизиниң хәм көплеген көллердин курып кетиўине байланыслы ондатраның саны азайып кетти. Ондатраны аўлау тоқтаўының нәтийжесинде экономикаға келетуғын тиккелей шығын жылына 10 миллион сомды курайды².

Әмиүдәрьяның төменги жағасында суў транспортының Әмиүдәрья хәм теңиз (Арал) мәмлекетлик кемешилик мәкемелери республикамыздың турмысында белгиди орынды ийсейтуғын еди. Енди Аралдын курыуы хәм Әмиүдәрьяның суўы азайуы ақыбетинде дәрья менен теңиз транспорты жоқ болды.

Теңиздиң курып кетиўи шөлистанлық көлеминиң көбейуине, тоғай хәм өсимликлердин көплеген түрлери сийрек-лениўине алып келди.

Әсиресе, дәрьяның куяр жерлериндеги өсимликлер сийрек-лесип қалды.

800 мың гектар жердиң камысы пүткиллей жоқ болды, 0,3 миллион гектар жердеги кәдирли тоғай ағашлары жоқ болып кетиў алдында тур. Камыс хәм тоғай ағашлары жергиликли халық ушын әйемги заманлардан берли жай салыу хәм кара үйлерди соғыу ушын курылыс материаллары болып келген еди. Усы дәўирге дейин жылына 800 мың кв метр камыс плиталарын ислеп шығаратуғын көплеген артеллер болған еди. Оларға халықтың талабы күшли болды³. Енди республиканың халқы арзан тәбийий қолайлы, дәстүрий, хәтте оларды басқа затлар менен алмастырыу мүмкин емес болған курылыс материалларынан айырылды.

Арал теңизиниң курыуы, Әмиүдәрья суўының патасланыуы республика жерлериниң топырақларын қатты дузлан-

¹ Реннов Р. Ондатра и ее акклиматизация в низовьях Амударьи. Пушно-промышленные звери Каракалпакии. Т.: Фан, 1968, 164-б. (таблица)

² Юриц А.А., Камалов С.К. Обоснование систем мер по уменьшению отрицательных последствий снижения уровня Аральского моря в Хорезмском оазисе. // Актуальные проблемы переброски части стока сибирских рек в Среднюю Азию и Казахстан. Т.: Фан, 1984, 150-б.

³ Юриц А.А., Камалов С.К. Обоснование систем мер, 161-б.

дырып жиберди. Бул жағдай турак жайларға, курылыска, жолларға, мәдений естеликлерге үлкен зыянын тийгизди. Жердиң дузланыуы турак жай корына үлкен зыянын тийгизди. 1986-жылы қала хәм аўылдағы турак жайлардын 78 проценти кулау алдында турғанлығы анықланды. Дузлы жер асты суўлары елдин асфалтланған жолларын да бузды.

Теңиздин ултанынан көтерилген дуз хәттеки жоқары вольтли электр линияларының сымлары менен изоляторларына жабысып, тирек бағаналарын жеп, оларды истен шығарды.

Арка тәрәптен ушып келип атырған дузлар, сондай-ак Әмиүдәрья суўына көп муғдарда коллектор-дренаж суўлары куйылыуының нәтийжесинде дузланыуы Карақалпақстан аўыл хожалық өндириесине оғада үлкен зыян келтирди. Олар егислик жерлерди дузлады. Хәттеки егислик жердин азғана дәрежеде дузланыуы пахтаның зүрәәтин 10-15 процентке кемейтеди, ал егерде жер орта дәрежеде дузланса зүрәәт 30-40 процентке, күшли дәрежеде-50-60 процентке кемейеди. Суўғарылып егилетуғын жердиң ишинде 1 процентке дейин дуз болса, зүрәәттин үштен бир бөлегин қыскартады, ал енди оның ишиндеги дуздын муғдары 2-3 процентти қураса, онда улыўма зүрәәт болмайды. 1987-жылы республикадағы 485,1 мың гектар суўғарылып егилетуғын жердин 376,9 мың гектары дузланған еди¹. Әмиүдәрьяның төменги жағы шөлистанлыққа айлана баслауы хәм дузланыуы, оның барлық 1300 мың гектар жеринин 500 мың гектарының тәбийий потенциалын жоқ етиўге алып келди. Усыған байланыслы ол жерлердин өнімдарлық коэффициентиниң соңғы 26 жыл ишинде 30 балға кемиди, яғный усы себептен болған оның шығыны 360 миллион сомды курайды².

1970—1985-жыллар аралығында Карақалпақстанда аўыл хожалығына тийисли өндириес коры 4,4 мәртебе, энергия куўаты 3 мәртебе, минерал төгинлер менен төмийнлеу 2,7 мәртебе, 1 гектар сүрим жер коры менен төмийнлениуи 2-4 мәртебе, бир жұмысшының орталықтан бир жыллық қор менен төмийнлениуи 3 мәртебе хәм оның энергиялық куралланыуы 2,2 мәртебе өсти. Усыған карамастан аўыл хожалығының улыўма өними усы дәўирдеги бақаларға салыстырғанда барлығы болып тек 45 процентке өсти, ал оны жан басына

¹ Юриц А.А. Восстановление экономического потенциала... 6-б.

² Глазовский Н.Ф. Аральский кризис. Москва-Нукус. 1990, 36-б.

бөлгенде керисинше 6 процентке кемейди. Колхоз бенен совхозларда ислеп шығаруы 11 процентке кемиди. Сууғарылатуғын жердин 1 гектарынан алынатугын улыўма өним 1970-жылғы 1970 сомнан 1985-жылы 1090 сомға түсти.

1984-жылы августта болған ўәлаятлық партия комитетинин пленумында Өзбекстан Республикасы басшысынын шығып сөйлеген сөзинде 1975-1983-жыллар аралығында Каракалпакстан мәмлекетлик пахта таярлау жобасын пахта мамығы бойынша тек бир мәртебе (1977-жылы) орынлаган деп көрсетилди¹.

Бундай жағдайға алып келип атырған биринши гезекте Арал апатшылығынын салдары екенлигине гүман болмауы керек.

60-жыллары Әмиўдәрьянын куяр жеринде отлаклы жайлаулар гөш таярлауға бағдарланған кара мал түрлерин шөл-кемлестириўге мүмкиншиликти туўдырған еди. 70-жыллары ол жерлерде барлығы болып 100 мың бас карамалға ийе 10 мал шаруашылық хожалығы бар еди. Бул хожалықлардың рентабеллиги жокары болды хәм бир центнер гөштин бахасы 70-80 сом турды².

25 жыл (1960-1985ж.ж.) ишинде бул жерлерден 75 мың тонна гөш өндирилди. Енди бул аймактын шөлистанлыкка айланыуы Әмиўдәрьянын куяр жери мүмкиншиликлерин дерлик жокка шығарып республиканы арзан гөш шығару мүмкиншилигинен айырды. Усы тиккелей шығын 128 миллион сомды курады³.

Кызылқум менен Үстирттин шығыс тәрәпи өсимликлеринин сийреклесиўи жайлаулардың табиий мүмкиншиликлерин төменлетти. Усы жерлерде орта есап пенен жылына 5 миллион тонна бахалы мал оты жоқ болып атыр. Бул жағдай кой хәм баска майда маллар бас санынын кемейиўине алып келди. Онын үстине Каракалпакстан совхозларынын кой-ешкилери, кара малларынын көпшилиги кеселге ушырады⁴.

Жер асты суўларынын дузланыуы хәм онын жокары кетерилиўи тарийхий мәдений орталыққа хәм онын ажыралмас

¹ Партархив Каракалпакского обкома КП Узбекистана, ф.1, оп.45, д.12, 99-кв.

² Юрий А.А., Камалов С.К. Обоснование систем... 158-6.

³ Юрий А.А. Восстановление экономического потенциала. 6-6

⁴ Камалов С.К. Из истории развития Аральского кризиса // Вестник ККФАН УзССР. Нукуе: 1990, № 4, 13-14-6.

бөләги болған мәдений естеликлерге қайтып тикленбес зыянын тийгизип атыр. Төрткүл районында суўғарылатуғын жерлердин жақынлығынан ең ески, (б.э.ш. IV әсирге тийисли) естелик Қойқырылған қала набыт болды. Елликкала районында 50 ден аслам әйемги антик дәуирге тийисли естеликлер бар еди. Солардан онлағаны ғана қалды. Ал Хорезмшахлардың резиденциясы болған Топырақкала да (I-IV әсирлер) жоқ болуы халында тур. Республиканың арқа аймағында жайласқан естеликлердин жағдайы буннан да төмен¹.

Егерде табиий орталықты бузыу адамнын тиришилигине оғада үлкен қауип туўдыратуғын болса, мәдений-тарийхий орталыққа келтирген шығын адамлардың әдеп-икрамлылығына хәм мәдений раўажланыуына үлкен зыян тийгизип, оны тарийхынан айырады². «Инсан ушын тарийхынан жуда болуы өмирден жуда болуы деген сөз»,—деп көрсетеди И.А.Каримов³.

Экологиялық өзгерислердин унамсыз салдары Каракалпакстан халқынын социаллық турмыс дәрежесин пәсенлетип жиберди. Хаўа райының өзгериўине, дузлы шаннын көбейиўине хәм ишимлик суўдың қоры төменлеўине байланыслы дискомфорттын (адамлардың жасауы ушын қолайсыз жағдайдың) күшейиўи айрықша қауиптерли жағдай туўдырып атыр. Әмиўдәрья суўынын патаслығы адамлардың ден саулығына зыянын тийгизип, республикада эпидемиологиялық жағдайды күшейтти. Жер үсти суўларынын патасланыуы менен бир қатарда жер асты суўлары да патасланып атыр. Республикадағы ең үлкен кән болған Хожелинин жер асты суўы дузланған, арқа районлардан саналған Тахтақөпир, Караөзек, Шымбай районларындағы жер асты душшы суўларынын да дузланыу қауипи туўып тур.

Соңғы 15 жыл ишинде (1970-1985-ж.ж.) Каракалпакстанда халық ишинде ауырыушылық пенен өлимшиликти бирден көбейип кетти. Паратиф (сүзекке усаған ауырыу) кесели менен ауырғанлардың саны Өзбекстанның дәрежесинен 2 мәртебе, ал бурынғы аўқам менен салыстырғанда 2,3 мәртебе артық болды. Соңғы жыллары сары ауырыу менен ауырғанлардың

¹ Камалов С.К. Из истории развития Аральского кризиса, 10-6.

² Камалов С.К. Современное состояние, перспективы изучения и публикации памятников истории и культуры Каракалпакской АССР. Проблемы Аральского моря и дельты Амударьи. Ташкент: Фан, 1984, 240-6.

³ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йүк. Т.: Шарк, 1998, 10-6.

саны 3 есе, сүзек пенен аўырғанлардың саны 4,5 есе көбейди. Рак кесели менен аўырғанлардың саны орта есап пенен бурынғы аўкам бойынша көрсеткиштен 7 мәртебе артык болды. Ең көўипли жери рак пенен аўырыу жаслар арасында көбейди. Соңғы бес жыл ишинде ол кесел менен жаслардың арасында аўырғанлардың саны 2 еседен артып кетти. Анемия, яғный қаны азлық пенен аўырғанлардың саны, әсиресе туўыу жасындағы ҳаяллардың арасында көбейди. Соңғы 10 жыл ишинде адамның ишки ағзаларына (баўыр, бөтсеке, ет қалта х.т.б.) тас жыйналыу кесели менен аўырғанлардың саны 7 мәртебе, тураклы ишек аўырыуы менен аўырғанлардың саны 3 мәртебе, бөтсеке кесели менен аўырғанлардың саны 8,6 мәртебе өсти. Өкпе кесели (туберкулез) менен аўырғанлардың саны 2 есеге артты. Ана хәм балалардың өлиўшилиги көбейип кетти. Қарақалпақстан оба, тулярема (жукпалы кеселлик) хәм тырыспай кеселлериниң жергиликли ошағына айналды. Аралдың қурыуы, шөлистанлықтың оғыры үлкейиўиниң (3 миллион гектар) нәтижесинде Қызылқум хәм Үстиртеги кемириўши хайуанлар Әмиўдөрьяның қуяр жерине қарай өтип атыр. Бул оғада көўипли, өйткени бул кемириўшилердин көпшилиги оба хәм тулярема аўырыуларының тәбийий дәреги болып есапланады¹.

Тек усы аўырыулардың өзи аймаққа хәр жылы 15-20 миллиард сом экономикалық зыян тийгизеди².

Халықтың ден саўлығының төменлеуи экологиялық жағдайлардан тысқары Қарақалпақстанның халық хожалығының бир тарауы болған ден саўлықты қорғау жұмысындағы үлкен көте-кемшиликлерге тиккелей байланыслы еди.

Коммунистлер бирнеше он жыллар даўамында ел азаматларының ден саўлығы бул елдин байлығы деп тастыйықлап келди. Бирак олар, жөмийетшилик усы байлықты арттырыу ушын барлық иләжларды ислеп атыр деп, көзди жумып жүрди. Енди банкротлыққа ушырап, көзин ашып қараса, халықтың денсаўлығы жүдә төмен, ал медицина болса жүдә әбигер аўхалда екенлигин көрди. Қарақалпақстанның денсаўлықты

¹ Абдиров Ч.А. Состояние здоровья населения и проблемы научных исследований. // Вестник ККФАН УзССР. Нукус. 1990. № 4. 20-22 -б.

² Концепция решения Аральской проблемы. Москва. 1990. Рукопись расширенного варианта. 23-б.

саклау тарауы усы жарлылық бойынша биринши орынды ийелеп келди.

Республикада шыпакерлер жетиспеди. Хәр бир 10 мың халыққа орта есап пенен тек 25,5, ал арқа районларда 13,7-16 жоқары мағлыұматлы медицина көнигелеринен туўра келди. Усы жыллары республика бойынша 1200 шыпакер жетиспеди, соннан 720 аўылларға керек болды.

Орта мағлыұматлы медицина көнигелери менен тәмийн етиу жағдайы оннан да төмен болды. Денсаўлықты саклау мәкемелериниң материаллық жақтан тәмийнлениуи жан ашынарлық жағдайда еди. Көт қорының тек 23 проценти тураклы емлеўханаларда жайласқан еди. Республикамызда бир де арнаўлы туўыу үйи қурылмады. Диагностикалық орай улыўма жоқ еди. Емлеу мәкемелеринде ыссы суў менен суўық суў, канализация тарауы, орайдан ыссылық бериу жайлары болмады. Фельдшер хәм акушерлик орынлардың тек төрттен бири телефонластырылған еди¹.

Қарақалпақстанда бир де санаторий, бир де дем алыу үйи қалмады. 1973-1982-жыллары Мойнақ қаласында ислеп турған курортларда жылына 20 мыннан аслам адам дем алар еди. Арал тенизиниң қурыуы менен олар жоқ болып кетти. Республиканың буннан көрген шығыны жылына 8 миллион сомды қурады².

Республиканың дерлик барлық колхоз хәм совхозларының хеш қайсысында жөмийетлик монша болмаған. Нөкис қаласынан басқа хеш бир қала хәм аўылларда канализация тарауы жоқ еди. Канализацияны хәм оның шығындыларын тазалайтуғын орын Нөкисте де болмады. Бул аўхал қала хәм аўыллық жерлерде эпидемиологиялық жағдайды жүдә кескинлестирип жиберди. Қарақалпақстан халқының 80 проценти айтарлықтай турак жайға ийе емес еди.

Қарақалпақстанда азык-аўқаттың тийқарғы желинетуғын түрлери менен аўқатланыу дәрежеси Өзбекстан, Қазакстан хәм Түркменстан Республикалары менен салыстырғанда төмен еди. Мәселен, 1989-жылы Қарақалпақстанның қалаларында хәр бир шаңарак ағзасына желинген нан -136 кг, палыз өнимлери - 57 кг, гөш - 16 кг, балық - 0,6 кг, сүт-192 литрден туўра келсе,

¹ Ешанов Т.А. Исчезает море, исчезает здоровье. // Правда Востока. 1991, 22-феврала.

² Юрип А.А. Восстановление экономического потенциала. 6-б.

Өзбекстанда нан 148 кг, палыз өнімлери - 102 кг, гөш - 37 кг, балық 3,8 кг, сүт - 222 литрден, Қазақстанда нан - 136 кг, палыз өнімлери - 82 кг, гөш - 64 кг, балық-9,1 кг, сүт - 334 литрден, ал Түркменстанда нан 133 кг, палыз өнімлери 110 кг, гөш 50 кг, балық 4,8 кг хәм сүт 250 литрден туура келген¹.

Азық-ауқаттық затларды халық мәмлекетлик дүкәнларда аз болғанлығынан базардан алатуғын еди. Олардың базар нырқы мәмлекетлик бахадан бир неше есе артық болды. Бул бахалар барған сайын өсип барды. Мәселен, 1988-жылы базардағы ауқаттық затлардың бахасы 21 процентке өсти. Соның ишинде картофель-43 процентке, мийуе-37 процентке өсти².

Азық-ауқат емес затлар да мәмлекетлик дүкәнларда жеткиликсиз болды. Оларды да халық 1990-жылғы бахаларға караганда 4-5 есе артық бахасы менен базарлардан хәм коммерциялык дүкәнлардан сатып алатуғын еди. Солай етип, экологиялык хәм экономикалык апатшылықлар менен дағдарыслар Карақалпақстан халқының турмыс дәрежесине өлимши етип соккы берди.

Кенес хукимети Арал апатшылығын көпке шекем жабық сақлап келди. 1985-жылы басланған жәриялык сиясаты нәтийжесинде бул машкала пүткил СССРға хәм сырт мәмлекетлерге жәрия болды. Жәмийетшиликтин Арал машкаласын шешиу бойынша талаплары кенес хукиметин усыған бағышланған еки карар шығарыуға мәжбүрледи. 1986-жылдын 17-мартында КПСС Орайлық Комитети менен СССР Министрлер Кенесинин № 340-карары шықты. Бунын максети халықты душшы ауыз суу менен төмийнлеуден ибарат болып, сонынан Түйемойыннан Тахтакөпир, Қоңыратқа дейин магистраль суу өткергиш курыу ислери басланды. Усы карар бойынша 1986-жылы Карақалпақстаннын арка районлары (Мойнак, Қоңырат, Шоманай, Қанлыкөл, Кегейли, Шымбай, Караөзек, Тахтакөпир хәм Нөкис қаласы) халықлары ушын алатуғын айлықларына қосымша акша қосылды. Нөкис-эксперимент хәм клиникалык медицина илим-изертлеу институты шөлкемлестирилди. Екинши №1110-карар 1988-жы-

¹ Аральский кризис и пути его преодоления. Москва, 1990. Рукопись, 14-б.

² Курбанязов А. Развитие потребительского рынка в Каракалпакии. Нукус, рукопись, 1990, 7-б.

«Кораблдер койымшылығы»

лы 19-сентябрьде шықты, оның да максети Арал бойларындағы экологиялык, санитариялык жағдайды жақсылаудан ибарат болды. Усы еки карарды шығарарда Карақалпақстан хукимети, жәмийетшилиги хәм сол уақытта областылык партия комитетинин биринши хаткери Көкимбек Салыков үлкен күш салды. Бирақ усы карарлардан кейин де елдеги социалдык-экономикалык жағдайда тийкарынан өзгерис болмады. Кенес хәкимияты кулаганнан кейин бул карарлар улыума иске аспай қалды.

Солай етип, Арал апатшылығы аймаққа тиклениуи мүмкин емес шығын алып келди. Кәнигелердин мағлыұматы бойынша, Арал экосистемасына тиккелей келтирилген зыян ақшалай есаплаганда 45 миллиард сомды курайды¹. Ал енди Арал машкаласын шешиу бойынша исленетуғын илажлардың ақшалай шығыны 100-110 миллиард сомды талап етеди². Бул материаллык шығыннан тыскары халыққа үлкен мораллык шығын тийгизилди, бул зыянды хеш қандай акша менен есаплау

¹ Глазковский Н.Ф. Аральский кризис, причины возникновения и пути выхода. Москва: Наука, 1990, 46-б.

² Основные положения концепции преодоления Аральского кризиса. Москва, рукопись, 1990.- 23-б.

мумкин эмес, албетте. Ол ҳеш ўақытта орнына түспейди де.

Арал апатшылығы тек Қарақалпақстан эмес, ал барлық Арал бойы халықларының мойнына түскен үлкен машкала болды. «Арал дағдарысы-адамзат тарийхындағы ең ири экологиялық хәм гуманитарлық апатшылықлардың бири,—деп жазады И.А.Каримов,—оның тәсири астына теңиз бассейнинде жасаўшы 35 миллион адам түсип отыр»¹.

Солай етип, Қарақалпақстанның социаллық-экономикалық жағдайы тоталитар мәмлекеттин тусында избе-излик пенен баска республикалар катарында илгерилеп кете алмады. Буған усы мәмлекет сиясатының тийкарында жүз берген Арал апатшылығы баслы себеплердин бири болды.

СОВЕТ ХҮКИМДАРЛЫҒЫ ДӘҮИРИНДЕ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН МӘДЕНИЯТЫ
(1917-1990-жж.)

5.1. Халық билимлендириўи

Мәдениет турмыстағы бир катар өзгерислер кеңес хәкимияты орнағаннан кейинги дәслепки айлардан басланды. Бирак бул тараўдағы алып барылған жумыста большевиклер партиясының өз үстемлигин орнатыўға хәм беккемлеўге каратылған сиясатына бағындырылды.

Совет хәкимети ағартыў жумысын сиясат пенен байланыстан тыс қоя алмаймыз, билимлендириў хызметкерлеринин ўазыйпасы сиясий-идеялық жақтан массаны қайта тәрбиялап шығарыўдан ибарат,—деп белгиледи. Қарақалпақстанның он жағалық районларынан ибарат Әмиўдәрья бөлиминде 1918-жылы 30-июньда билимлендириўди баскарыўдын бурынғы уйымлары сапластырылып, кеңес хәкиметинин уйымы ретинде Әмиўдәрья халық билимлендириў бөлими дүзилди¹. Ол большевиклик типтеги улыўма билим бериўши мектептерди шөлкемлестириў, оларды муғаллимлер менен тәмийн етиў, оқытыўдын мазмунын советлестириў мәселелери менен шуғылланды.

Мектептерди муғаллимлер менен тәмийн етиў бойынша дәслепки иләжлар қорилди. 1919-жылы августта Әмиўдәрья бөлиминен 24 адам, 1920-жылы 29 адам Самаркандта муғаллимлер курсынан өтип қайтты. 1921-22-оқыў жылында Төрткүлде 4 айлық муғаллимлер курсы ашылды².

Әмиўдәрья областында жергиликли халық арасында дәслепки улыўма билим бериўши мектептердин шөлкемлестириўшилери хәм муғаллимлери С.Мәжитов, Е.Кожуров, Ю.Ахмедов, Х.Салимов, Қ.Әўезов, Т.Жәлимбетов, Д.Төлесинов, Т.Төлесев хәм т.б. болды³.

¹ Урынбаев Ж. Очерки истории школ Каракалпастана (1810-1967 гг.), 1974, 152-б.

² Қосымбетов И. Каракалпақстан интеллигенциясының тарийхынан, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1974, 178-б.

³ Урынбаев Ж. Очерки истории школ Каракалпастана (1810-1967 гг.), 1974, с. 152.

¹ Каримов И.А. Узбекистан на пороге XXI века. Ташкент: Узбекистан, 1999. 119-б.

Советлик билим бериу хэм коммунистлик идеяны таратуу максетинде бир катар мектептер ашылды. Солардан 1920-жылы мартта Төрткүл каласында коммуна мектеби өз жумысын бас-лады. 1921-1922-окуу жылында областтагы мектептер саны 19 га жетти. Жетим балаларды окутуу хэм тәрбиялау ушын балалар үйлери, интернатлар шөлкемлестирилди. Биринши балалар үйи 1919-жылы Төрткүлде ашылды. Оны шөлкемлестиреуши Е.Кожуров болды. Сонын ала бундай интернатлар саны көбейип барды.

Каракалпакстаннын Хорезм Республикасынын курамында болган аймагында да жана мектептерди шөлкемлестиреу жумыслары алып барылды. 1920-жылы Коңыраттагы бурынғы «Жана усыл мектеби» совет мектебине айландырылды. Буннан баска бир ауыллык мийнет мектеби де ашылды, бир кызлар мектеби болды.

1921-жылы Хожели хэм Коңыратта интернатлар ашылып, оларды биринши шөлкемлестиреуши И.Бабажанов болды.

Коңыратта билимлендириудин жана системасын ендриреуе улыума билим бериуши /агартыушы/ дөслепки мектептерди шөлкемлестиреуе белгили шайыр хэм агартыушы. Коңырат халык билимлендириу белиминин дөслепки баскаруушыларынын бири С.Мөжитов үлкен хызмет етти. Бул жердеги жаңа мектептердин хэм интернаттын дөслепки муғаллимлери К.Ерманов, Р.Мөжитов, У.Нуржанов, Х.Исмагулов, К.Турғанбаев, К.Әмиров хэм баска да окутуушылар болды.

1921-жылы А.Хамид улы, Х.Хожаниязов Каракалпакстаннын Кытай аймагында, Ишанжанов-Кыпшак аймагында дөслепки агартыушы жана мектептерди шөлкемлестирди.

Хожели каласында халык билимлендириуди шөлкемлестиреу, әсиресе жетим балаларга билим бериу хэм оларды тәрбиялау, егеделердин сауатын ашыу исине, улыума үлкенин мәдений турмысына атаклы шайыр хэм драматург, талантлы педагог Хамза Хакимзада Ниязий (1889-1929- ж.ж.) оғада үлкен үлес косты. 1922-1924-жыллары Хожели интернатынын муғаллими, кейин баскаруушысы, сондай-ак өзинин тийкаргы жумысына коса Хожели халык билимлендириу белиминин баслыгы лауазымларында иследи.

Жана усылдагы мектептердин саны өсти. Олар айырым мешиттердин де касында ашылды. Оларда дин сабагы менен бирге арифметика хэм баска да улыума билим беретугын

пәндер окутылды. Каракум ишанлары төрепинен Россиядан жана усылда окутууды шөлкемлестиреу ушын шақырып алдырылган Аббаз-ахун Шымбайда усындай окууды шөлкемлестирди.

Ересек адамлар арасында сауатсызлыкты сапластыреу исине кеуил белинди. Бул өз-өзинен әдиули ис те большевиклик сиясаттын улыума ағымына бағындырылды, олардын сиясий максетлерине тиккелей байланыста алып барылды.

Дөслепки сауат ашыу дөгереклери 1918-жылдан баслап Төрткүлдеги әскерий гарнизонда шөлкемлестирилди хэм онда 40 адам окуды¹.

Сол жылы белиминин ауыллык жерлеринде сауатсызлыкты сапластыреу мектептери шөлкемлестирилди².

1920-жылы 19-июльде сауатсызлыкты сапластыреу бойынша Пүткил россиялык айрыкша комиссия дүзиу хаккында декрет шығарылды. Әмиудөрья областында 1921-жылдын басында областлык аткаруу комитетинин касында усындай уйым шөлкемлестирилип, халыкты ғалаба сауатландыреу исине басшылык етти.

Комиссия төрепинен 1921-жылдын сентябринде областта 24 сауат ашыу мектеби шөлкемлестирилип, оларда 602 адам окуды. 30 адам усындай мектептер ушын муғаллимлер таярлайтугын бир ярым айлык курсларды тамамлады³.

Каракалпакстаннын мәдений курылысында халыкты билимлендириу орайлык орынды ийеледи. Бул жумыс тийкарынан еки бағдарда— егеделер арасында сауатсызлыкты сапластыреу хэм жасларга жана усылдагы мектептерде билим бериу бағдарларында алып барылды.

1924-жылдын акырында мәмлекеттин орайлык областларынын үлгисинде Каракалпакстанда «Жок болсын сауатсызлык» жәмийети дүзилди. Сауатсызлыкты сапластыреу мектептерин каракалпак тилинде сабаклыклар хэм окуу колланбалары менен төмийнлеу бойынша илажлар жүргизилди. 1925-жылы усы бурыннан бар араб графикасындагы С.Мөжи-

¹ Шалекенов У.Х. Очерки истории культуры Советской Каракалпакии (1917-1940 гг.). Нукус, 1960, 50-б.

² Шалекенов У.Х. Быт каракалпакского Крестьянства Чимбайского района в прошлом и настоящем, ТХЭ, т. III М., 1958, 361-б.

³ Очерки истории Каракалпакской АССР. II т. Ташкент, 1914, 188-б.

товтын авторлығында каракалпак тилиндеги дәслепки үш сабаклык «Әлипбе», «Егеделер саўаты», «Оқыў китабы» баспадан шықты¹.

Саўатсыздықты сапластырыў мектеплериниң хәм олардағы оқыўшылардың саны көбейип барды. 1927-жылы Каракалпакстанда 5 таяныш-инструкторлык мектеби, 52 саўатсыздықты сапластырыў орны болып, оларда еки мыннан аслам адам оқыды.

1928-жылы араб графикасы тийкарындағы жазыў өзлестиреўи анағурлым женил болған латын графикасына тийкарланған алфавит пенен алмастырылды. Бул халықты көп әсирлик руўхый мәдениатынан айырыўға, адамлардың санасына коммунистлик идеялар ендириўди тезлетиўге қаратылған дәслепки илажлардың бири болды. Саўатсыздықты сапластырыўды жобаластырыў жумысы енди кайтадан басланыўды талап етти. Ески саўаты бар адамлар жаңа алфавитте кайтадан саўат ашыўы керек болды. Ески жазыў бойынша саўатлы адамлардың саны әдеўир болған болса, енди олар саўатсызлар қатарына қосылды. Бул халықтың саўатлылық дәрежесиниң статистикалык көрсеткишлериниң кескин төменлеп кетиўине алып келди. Алфавиттиң өзгеріўи, мектептерде хәм қосымша мәкемелерде ески алфавит қалаған стилиўи нәтийжесинде жаңа әўлад халықтың бас дәретлерин оқый алмайтуғын болып қалды.

1928-жылы усы алфавитте Б.Ерғалиевтиң «Хат таныў», авторлар жәмәәтиниң «Қаракалпак әлипбеси» латын графикасына тийкарланған алфавитте шыға баслады хәм Б.Ерғалиевтиң «Егеделер саўаты» сабаклықлары баспадан шықты². 1931-жылдан баслап автономиялы областта шығатуғын барлық газета-журналлар хәм басқа да әдебиятлар толығы менен латын графикасына тийкарланған алфавитте шыға баслады³. 1933-жылы латын алфавитине өтиў толық тамамланды⁴.

1928-1936-жыллары саўатсыздықты сапластырыў мектеплерине 255 мыңға шамалас адам өтти. Халықтың улыўма саўатлылығы 1939-жылы 60 процентке жетти. 1941-жылдың

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, I-II. М. 1952, с. 12.

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, I-II. М. 1952, с. 12.

³ И. Московкин. Каракалпакская АССР, М., 1932, 49-50-б.

⁴ Каракалпакская труды первой конференции по изучению производительных сил Каракалпакской АССР. I-II, л. 1925, 175-б.

басларында айырым районларда халықтың саўатлылығы 90 процентке көтерилди. Автономиялы республикада шала-саўатлылықты сапластырыў бойынша да әдеўир табысларға ерисилди.

Нәўбеттеги ўазыйпа саўатсыздықты толық сапластырыўдан ибарат еди. Бирақ СССР халықларының мәдениатын буннан былай бир-бирине жақынластырыў ураны астында, ал ҳақыйқатында орыс мәдениатының үстемлик тәсирин күшейтиўге қаратылған уллы мәмлекетлик шовинистлик мақсетте 1940-жылы латын графикасы тийкарындағы алфавиттиң орыс графикасына тийкарланған әлипбе менен алмастырылыўы саўатсыздықты сапластырыў бойынша жумыстың ерисилген нәтийжесин төменлетип жиберди. Бурын латын графикасы тийкарында саўат ашқан адамлар енди орыс графикасы тийкарында кайтадан саўат ашыўы тийис болды. Онын үстине саўатсыздықты биротала сапластырыў бойынша жумысты 1941-жылы басланған фашистлик Германия менен урыс үзип таслады. Сонлықтан бул жумыс урыстан кейин де даўам етип, 50-жылдардың ақырына егеделер арасындағы саўатсызлық тийкарынан сапластырылды.

Жасларға билим бериўдин жана тәртибиниң кеңирек енгизилиўи, улыўма билим беретугын мектептер санының көбейиўи Каракалпакстан автономиялы областы дүзилгеннен кейин басланды. 1924-1925-оқыў жылының барысында олардың саны 46 ға жетти, оларда 1759 бала оқыды.

Халық билимлендириўиниң раўажланыўында жасларды ана тилинде оқытыўды иске асырыўы айрықша әҳмийетке ийе болды. Каракалпак тилинде оқытыў 1925-жылда басланды. Бунда бирқанша машқалалар да болды. Дәслепки жыллары каракалпак тили өз алдына тил емес, басқа түркий тиллердиң биреўиниң бир диалекти деп дәлиллекке хәрекет етиўшилер де болды¹. Екинши биреўлер каракалпак тили қонсылас түркий тиллес халықлардың тәсири астында жоқ болып кеткен тил деп есаплады. Бул жағдайда каракалпак тилин сақлап қалыў тек мектепте жасларды оқытыўды жолға қойыў ушын ғана емес, ал улыўма каракалпак халқының миллет ретинде сақланып қалыўы ушын да әҳмийетли болды.

Қаракалпак тили өз алдына тил емес деген қәтелиқтерди

¹ КРМОА, ф-26, 1-оп, л. 577, л. 2.

әшкаралауда мәмлекетлик хәм жәмийетлик ғайраткер А.Дос-назаров, каракалпак тилиндеги сабаклыктардың авторлары С.Мәжитов, К.Айымбетов, Б.Ерғалиев, И.Баймухаммедов хәм т.б. үлкен роль ойнады. Каракалпак тилин изертлеуде оның орфографиясын, грамматикасын ислеп шығыуда белгили тюркологлар С.Е.Малов хәм Н.А.Баскаков үлкен жәрдем етти.

Көрилген илажлардың нәтийжесинде 30-жыллардың басында каракалпак мектептеринде ана тилинде оқыу толық энгизилди.

Ески (классикалык) мектептерди сапластырыуға каратылған хәрекетлердин күшли болыуына карамастан, олар да өз жумысын дауам етти. Бул мектептерде жаслар диний тәлийматты үйрениу менен бирге Науайы, Физулий шығармалары менен танысты, есап, география пәнлерин үйренди. 1927-1928-оқыу жылында тек Төрткүл округинде 1098 оқыушысы бар 76 ески мектеп¹, Шымбай болыслығында 270 оқыушысы бар 25 ески мектеп болған². Ески диний мектептердин кенес хәкимияты орнағаннан кейин де онлаған жыл сакланып, халык ортасында әдеуір тәсирге ийе болып келиу себеплери ең алды менен олардың неше әуладлардан бери әхмийетли ағартыушылык хызметин аткарып, халықтың руўхый турмысының курамалы бөлеги болып келгенлигине³ байланыслы. 1929-жылға келе кенес хәкимиятының катал сиясаты нәтийжесинде ески мектептер өзлеринин ашык жумысын токтатыуға мәжбүр болды. Сөйтип, жаңа усылдағы мектептерге әхмийет берилди.

Жаңа типтеги мектептердин санын көбейтип, ески мектептердин сапластырылыуы тийкарында билимлендириудин жаңа дүзилиси қәлипести.

Енди ұазыйпа ғалаба миннетли оқытыуға өтиуден ибарат еди. Каракалпакстан жағдайында ғалаба миннетли оқытыуды эндириу үлкен қыйыншылықтарға ушырады.

Бул қыйыншылықтарды жеңиуге каратылған илажлар көрилди. 20-30-жыллары ашылған педагогикалык техникумлар, муғаллимлер институты жаңа педагог кадрлар таярлауда тийкаргы орынды ийеледи.

¹ КРЖКА, ф.1, оп. 156, ед. хр. 380, л. 22.

² Бул да сонда, д-246, л. 59.

³ Карлыбаев М.А. История народного образования в Каракалпакии в XIX - начале XX в. // Автореферат дис. к.и.н. Нукус, 1995, 10-б.

Республикаға баска аймактардан да муғаллимлер жиберилди, қыска мүддетли курслар да муғаллимлер таярлауда кең қолданылды. Нәтийжеде муғаллимлердин саны көбейди. Бирак 30-жыллардағы елимиздеги жүз берген репрессиялардан муғаллимлер шетте қалған жоқ.

1938-жылы дин басшыларына, муғаллимлерге аттестация өткерилип, бул жетерли маманлыққа ийе емес адамларды муғаллимшилик жумыстан босатыу менен шуғылланып, хакыйкатында, коммунистлик идеология көз карасынан «исенимсиз» деп есапланған муғаллимлерди мектептен шетлетиу мапазына айланды. Усының салдарынан хәм көплеген муғаллимлердин репрессияға ушырауының нәтийжесинде муғаллимлердин саны қыскарып кетти. Айырым районларда муғаллимлердин жетиспеуи жасларды оқытыу исин үзилiske түсириу кәупин туудырды. Енди сәл еплеп оқытыу қолынан келетуғын адамларды оқытыушылык жумысқа тартыуға туура келди.

1938-1939- оқыу жылының барысында республика мектептериндеги муғаллимлердин саны 2078 адамға жетти. Бирак олардың көпшилиги орта мағлыұматқа да ийе емес еди.

Оларға методикалык тәрбия беріу ушын 1939-жылы орайлык хәм районлык педагогикалык кабинеттер шөлкемлестирилди¹.

1940-жылы Республикалык муғаллимлердин билимин жетилистириу институты ашылып², ол муғаллимлердин көнигелигин жетилистириу хәм оларды қайта таярлау жумысын алып барды.

Оқыушылар ана тилиндеги сабактыктар менен төмийнлене баслады. 1933-1934-жыллары бир миллионнан аслам нускада 35 атамадағы сабактыктар басып шығарылды. Мектептер хәм оқыушылар саны көбейди. 1940—1941-оқыу жылында республикада 603 улыұма билим беретуғын мектеп жумыс ислеп, оларда 91,9 мың оқыушы оқыды³.

Ғалаба миннетли баслауыш билим беріу толық эндирилди. Ғалаба жети жыллык билим беріуға өтиуға тийкар салынды. Улыұма орта билим беріуде дәслепки табысларға ерисилди.

¹ Третья сессия Верховного Совета Каракалпакской АССР, 25-27 мая, 1940 г. Нукус: 76-77-б.

² КРЖКА. Справклар.

³ Народное хозяйство Каракалпакской АССР. Статистический сборник. Нукус: 1976, 116-б.

1941-жылдың январында Каракалпакстан муғаллимлеринин биринши съезди болып, ол республикада халықты билімлендириўдин жағдайына таллаў жасады, қалаларда орта, аўылларда жети жыллык билим бериўге өтиўдин илажларын белгиледи.

Билимлендириў урыс жыллары бир қатар қыйыншылықларға ушырады. Муғаллимлердин басым көпшилиги фронтқа кетти. Олардын орнын көп жағдайда тийисли билимге де, педагогикалық тәжирийбеге де ийе болмаған адамлардың атқарыўына туўра келди. Бюджеттен бөлинетуғын қаржылардың әдеўир қысқарыўына байланысly мектеплердин материаллык базасын бекемлеўдин жаңа жолларын табыў керек болды. Сабаклықлар, оқыў колланбалары жетиспеди. Жоқары класслардың оқыўшылары өндиристе фронтқа кеткен әкелери менен ағаларының орнын басыў керек болды. Мектеп оқыўшыларының саны қысқарды. Егер 1940-1941-оқыў жылында республикада 91,9 мың оқыўшы болған болса, 1943-жылы 53,9 мың оқыўшы болды¹, яғный 38 мыңға қысқарды.

Усындай жағдайда мектеплерди хәм оларда оқыўшылар санын сақлап қалыў илажлары көрилди. Усы мақсетте 1944-жылдың басында мектеплердин қасында 15 интернат ашылды. Урыс жылларында тазадан үш балалар үйи ашылды². Олар тийкарынан урыста ата-анасынан айырылған Россия, Белоруссия, Украина, Молдавия, Прибалтика балалары еди. Оларды панаға алыў, оқытыў, тәрбиялаў Каракалпакстан халқының, оның педагогларының үлкен инсаныйлык, интернационаллык иси болды. 1944-жылы колхоз хәм совхозларда кешки мектеплер ашылды. Оларда аўыл жаслары өндиристен қол үзбей оқыўды даўам етиў мүмкиншилигин алды. Барлық жерде колхозлар, совхозлар, қарханалар хәм жәмийетшилик тәрәпинен мектеплерге материаллык жәрдем бериў ен жайды.

Урыстан кейинги дәслепки жылларда мектеплердин санын қайта тиклеў хәм көбейтиў, балалардың ғалаба миннетли жети жыллык билим алыўын иске асырыў илажлары көрилди. 1946-1947-оқыў жылында мектеплер ушын бюджеттен 52,5 миллион сом бөлинип шығарылған болса, 1950-1951-оқыў жылында 75,8 миллион сом бөлип шығарылды.

¹ Истории Каракалпакской АССР, II т. 382-6.

² Урумбаев Ж. Очерки истории школ Каракалпакстана. 484-485-б.

Мектеплерди муғаллимлер менен тәмийн етиў бойынша илажлар көрилди. Нәтийжеде, урыстан кейинги 5 жыл (1946-1950-жыллар) ишинде олардын саны 2577 ден 3312 ге жетти. Солардың ишинде 243 муғаллим жоқары мағлыўматка, 586-тамамланбаған жоқары мағлыўматка, 2070 орта мағлыўматка ийе болды¹.

Бул илажлар мектеплердин санының артыўына, билимлендириўди буннан былай раўажландырыўға мүмкиншилик берди. Балалардың мектепке 7 жастан баслап оқыўы енгизилди. Аўылларда да ғалаба миннетли жети жыллык билим бериўге өтилди. Бул жети жыллык мектеплердин санының көбейиўине алып келди.

Бирақ бул жыллары билимлендириў тараўы өзинин урыстан бурынғы қаддин еле тиклей алмады. Егер 1940-1941-оқыў жылында республикамызда 603 улыўма билим беретуғын мектеп болып, оларда 91,9 мың оқыўшы оқыған болса, 1949-1950-оқыў жылында 470 мектеп болып, оларда 76 мың оқыўшы оқыды². Оқыўшылар санының қысқарып кетиўинин тийкаргы себеплери урыс жыллары туўыўшылықтың азайыўы, хәр қыйлы эпидемиялар (1942-жылы тиф, 1944-жылы кайтарма тиф кеселликтери хәм т.б.) нәтийжесинде өлим-житимликтин, соның ишинде балалар өлим-житимлигинин көбейиўи, хәр қыйлы себеплер менен оқыўды таслап кетиўшилик, оқыў жасындағы балалардың оқыўға толық тартылмаўы хәм т.б. болды.

1959-1960-оқыў жылларында ғана оқыўшылар саны урыстан бурынғы дәрежесине хәм 94,5 мыңға жетти³.

1950-жыллардың орталарында мектеплерде политехникалык билим бериўге дыққат бирқанша күшейди. 1958-жылы «Мектептин турмыс пенен байланысын күшейтиў хәм халық билимлендириў тараўын буннан былай раўажландырыў хақкында» нызам қабыл етилди.

Бул нызамға сәйкес 1960-1961-оқыў жылынан баслап жасларға ғалаба миннетли жети жыллык билим бериўдин орнына жана оқыў жобалары хәм бағдарламалары тийкарында

¹ Каракалпакстан АССР тарийхи, Нөкис, 1989, 342-343-б.

² Четвертая (юбилейная) сессия Верховного Совета Каракалпакской АССР (второго созыва) 17 декабря 1949 г. Стенографический отчет. Нукус-Ташкент 1950, 49-б.

³ Народное хозяйство (стат. сборник). Нөкис 1967, 116-б.

сегиз жыллык билим бериуге өтиү, он жыллык орта мектептерди өндирислик оқыуды он бир жыллык мийнет политехникалык мектептерине айландыруу белгиленди.

Нызамды иске асыруу үшін үлкен қаржы ресурстарын бөліп шығаруу, мектептердің материалдық базасын бекемлеу, жаңадан мектеп жайларын салуу, олардағы оқытушылар орнын көбейтуу, хәр қыйлы қәнигеликтердеги муғаллимлер таярлау бойынша жұмыс алып барылды. 1960—1967-жыллары 9015 орынлық мектеп пайдаланыуға берилди.

80-жыллардың орталарынан баслап тағы да мектепти реформалау басланды. 1984-жылы СССР Жоқарғы Кеңеси улыума билим бериуши хәм кәсиплик мектепти рауажландыруу хаккында нызам қабыл етип, онда жасларға улыума орта мағлыұмат бериуди жетилистириу, улыума билим бериуши мектептин жұмыс жағдайын, оқытушыларды мийнетке үйретиу хәм тәрбиялауды, кәсипке бағдарлауды, олардың жәмийетлик пайдалы өндирислик мийнетин шөлкемлестириуди жақсылау нәзерде тутылды.

Қарақалпақстанда улыума билим бериуши хәм кәсип мектептерин реформалауды иске асыруудың комплексли жобасы ислеп шығылды хәм тастыйқланды.

Реформаны иске асырууда мектептерди педагогикалык қәнигелер менен төмийнлеуге үлкен әхмийет берилди. Реформа басланғаннан кейинги үш жыл (1984-1987-жж.) ишинде мектептерге 4806 жас қәнигелер жиберилди. 1990-жылы республикада 20,5 мың муғаллим жұмыс ислеп, олардың 82 проценти жоқарғы мағлыұматқа ийе болды. 70-80- жылларда муғаллимлердің ишинде мийнет қахарманы Х.Иембергенов, А.Раджапов, Р.Алламбергенов, И.И.Янин, Н.Голубева, Ж.Қайратдинов, Р.Сапаров, С.Аметов, К.Оспанов, А.Нуржанова, А.Нурпейсов, М.Жумашев, Ж.Чаржамов, К.Сайфуллин, Р.Бурашқов, К.Хожаназаров, А.И.Пиржанова, П.Ф.Ларцева, А.Әбдикәримова, А.Досбергенова, М.Қозыбағарова, Т.Байжанова, А.Даулетов, Н.Дурдиев, Д.Нарбаев, П.Әүезова, Х.Халиев, А.Бабажанов, Г.Избасаров, О.Тореханов, О.Қаратаев хәм т.б. усаған көп жыллык тәжирийбеге ийе педагогикалык мийнеттин шеберлери болып, олар жасларға билим хәм тәрбия бериуде үлкен нәтийжелерге еристи.

1981-1985-жыллары мектеп реформасының басланыуы менен мектеп қурылысына дыққат тағыда бираз күшейди. 1981-

1990-жыллары 117,4 мың орынлық 225 мектеп қурылып, пайдаланыуға берилсе, олардан 83,7 мың орынлық 160 мектеп реформа басланғаннан кейин қурылды. 1985-1986-оқыу жылында республикада 857 мектеп болды. Кейин олар ириленип, 1990-1991-оқыу жылында 703 мектеп жұмыс иследи. Оқытушылардың саны жылдан жылға көбейип, улыума билим бериуши мектептерде 1990—1991-оқыу жылында 322,7 мың оқытушы болды¹.

Бирақ халық билимлендириуин рауажландырууда пүткил мәмлехет көлеминде узак жыллар дауамында ири кемшиликтер орын алып келди. 50-жыллардың ақыры хәм 60-жыллардағы мектепте оқытууды турмыс хәм өндирислик мийнет пенен байланыстырууға болған дәслепки умтылуу иске асырылмады. Бунда өндирислик оқыу алып барылатуғын мектептерди шөлкемлестириуге хәм олардың санын көбейтиуге хәдден тыс асығыслыққа жол қойылды.

Мектептердин басым көпшилигинде оқытушылардың өндирислик оқыуын шөлкемлестириу үшін материалдық база жоқ еди. Олар маман оқытуушылар қәнигелери менен төмийн етилмеген еди. Олар көбинесе техникалык жақтан төмен төмийнленген қәрханаларға бекитилди. Мектептер хәм муғаллимлер илимий жақтан тийқарланған бағдарламалар, сабақлықлар хәм методикалык қолланбалар менен жетерли төмийнленбеди. Көпшилик жағдайларда улыума билим бериуши пәнлер бойынша орта мектептин IX-X классларына арналған бағдарлама материаллары үш жылға (IX-XI классларға) механикалык түрде бөлистирилди де қойылды. Бул жағдайда қыйын кәсиплер бойынша үш жыл ишинде маман жұмысшылар таярлау мүмкин емес еди. Ал керисинше айырым қәнигеликтер жүдә узак оқытууды талап етпейтуғын еди. Булардың барлығы да қаржының нәтийжесиз сарп етилиуине, уақытты бийқар жибериуге алып келди хәм мектептин пүткил оқыу-тәрбия жұмысына унамсыз тәсир жасады. Бул оқыу жобасында белгиленген саатлардың көпшилигин нәтийжели пайдаланыуға мүмкиншилик бермеді.

80-жыллардың орталарында басланған реформа да толық иске аспады, себеби ол ен алды менен пүткил ел бойынша

¹ Аймуратов Ж.А. Развитие культуры Каракалпастана в 70-90 годы XX века. Нөкис: «Билим», 1997. 78-б.

жеткиликли таярлыксыз басланган еди. Еле халык билимлендириуин каржы менен тэмийнлеудин нэтийжели механизми дүзилмеген еди. Өз бетинше билим алыу хэм оны толықтырыу укыбын кэлиплестириуге багдарланган усыллар исленип шыгылган жок еди.

Мектеп курылысы әдеуир жанлансада, ол еле оқыушылар санының өсиу дәрежесинен кем болды. Мысалы, 1970—1990-жыллары мәлекетлик хэм кооперативлик кәрханалар хэм шөлкемлер тәрөпинен 179,8 мың орынлык мектеп курылган болса, оқыушылардың саны сол жыллардың ишинде 187,2 мыңнан 322,7 мыңга жетти, яғный 138,5 мың оқыушыга көбейди. Оның үстине курылган мектеп жайларының көпшилиги бурын паксадан хэм кам гербиштен салынып, тозган мектеплердин орнына пайдаланылды. Бул жагдайлар мектептерде оқытудың көп мезгиллигитин толық сапластырыуға мүмкиншилик бермеді. 1990-1991-оқыу жылында оқыушылардың 39,2 проценти екинши хэм үшінши мезгилде оқыды. Бул оқыу-тәрбия жумысына кері тәсир етти.

Мектеп жәмәәтлери ғалаба сиясий оқыуларға тартылуы, олардың ауыл хожалык жумысларында узак уақыт дауамында бөнт болуы да оқыушылардың билиминин сапасына унамсыз тәсир жасады.

Дурыс, урыс жыллары мийнетке жарамлы ер адамлар фронтка атланыуы хэм өскерий санаат және курылыста ислеуге кетиуи нэтийжесинде ауыл хожалык жумыслары пүткиллей оқыушылардың мойнына жүкленди. Бул урыс жагдайынан келип шыққан нызамлы кубылыс еди. Бирак, тилекке карсы, урыстан кейинги жылларда да оқыушыларды айлап оқыуларын токтатып, пахташылык жумысына тартыу дәстүрге айланып кетти. Бул билимлендириу мәкемелерине өтилмеген саатларды кысқы хэм бәхәрги дем алысларды кыскартыу, оқыу жылын созыу, айырым пәнлер бойынша сабакларды кыскартыу, багдарлама материалларын «тыгызлау» усаган усыллардың есабынан өтеуден ибарат зыянлы тәжирибени пайдаланыуға мәжбүрледі, ең баслысы-балалардың хәр тәрөплеме билимли, саламат әулад болып жетилисиуине кесент жасады.

5.2. Жокары хэм орта арнаулы билим беріу

Каракалпакстан интеллигенциясы тоталитар дәуирде. Каракалпакстанда кенес хәкимияты орнағаннан сонғы көп жыллар дауамында жокаргы оқыу орны ашылмады. Дәслепки жыллары жана дүзимди курыуға ески интеллигенция уәкилдерин «советлердин сиясий хәкимдарлығының барлык күшин толық колланып», яғный мәжбүрий тартыу сиясаты жүргизилди.

Сонын менен бирге мусылман мектеплери менен медреселеринде тәлим алған ямаса усы жердеги орыс мектептеринде оқыған, сондай-ақ өзлерин талантқа тийкарланган кәсиби бойынша интеллектуал мийнет пенен шуғылланыушы зиялылардың бир бөлеги большевиклердин колониаллык езиуди сапластырыу, миллий азатлык орнатыу, миллетлердин Россиядан еркин бөлинип шыгуы хэм өз мәмлекетин дүзиу хуқыкына шекем өзін өзи белгилеуин тэмийн етиу хаккындағы курғак сөзлерине инанып, совет платформасын кабыл етти.

Үлкеде ески интеллигенция Кенес дүзимин орнатыуға, оны беккемлеуге экономика менен мәдениетти рауажландырыуға үлкен үлес косты. Олардың ишинде елдеги социаллык сиясий, мәдений-экономикалык курылыска басшылык еткен хэм Каракалпакстан тарийхында из калдырган А.Досназаров, И.Бекимбетов, К.Әүезов, Ө.Бекимбетов, К.Нурмухамедов хэм т.б. бир қатар зыялылар болды. Олардың совет платформасын кабыл етиуи, коллауы хэм оның иске асыуы ушын белсене гүресиюдеги себеби кенес дүзими арқалы каракалпак халқының колониаллык езиуден азат болуына ерисию, елдин еркин рауажланыуын тэмийн етиу болды. Бирак олардың бул нийети кенес хәкимиятының миллетлерди толық гәрезлиликте услау сиясатына, елде кәлиплескен тоталитар дүзимге қайшы келди.

Жана дүзимди курыуға тартылган ески интеллигенцияга кенес хәкимияты исенимсизлик пенен карады, ески кәнигелердин ишиндеги «буржуазиялык катлам» жөнинде азда болса шегинию жасамауды хэм оның «хәрқандай контрреволюциялык нийетлерин» аяусыз басып таслауды талап етти¹. Кейин интеллигенцияның бул топарларының көпшилиги

¹ КПСС в резолюциях и решениях... ч. I. 423-б.

елдің экономикасын, мәдениетін, әдебиетін, көркем өнерін, илимин раўажландырыўға хадал мийнетлери аркалы салмақты үлес қосқанларына қарамастан бийғуна репрессияға тартылып, Кеңес хўкимдарлығы тәрәпинен атылып кетти.

Саўатлы адамлардың жеткиликсизлигине, миллий интеллигенцияның қурамына халық хожалығы ушын оғада өкмийетли болған арнаўлы оқыў орынларын питкерген инженерлер, техниклер, шыпакерлер, агрономлар хәм т.б. кәнигелердің дерлик болмаўы себепли дәслепки жыллары жана интеллигенцияның қәлиплесиўи, тийкарынан жумысшылардан, дийқанлардан, батрақлардан шыққан адамларды интеллектуал мийнетти талап ететуғын лаўазымларға көтерип, олардың жумыстан қол үзбей оқыўын, билим алыўын шөлкемлестириў сиясаты да жүргизилди. «Лаўазымға көтерилгенлердің» улыўма билими большевиклик идеология менен сиясатты өзлиестириўине, оларға садық болыўына дыққат бөлинди. Себеби бул адамлардың саўатының төмен болыўының орнын олардың Кеңес хўкиметине садықлығы, берилгенлиги өтейди деп есапланылды. «Лаўазымға көтерилгенлерден» көп адамлар өмелий жумыстың барысында оқыўы хәм өз үстинде ислеўи интеллектуал мийнет тәжирийбесин хәм көнлигиўлерин алды, өзлериниң улыўма билимин хәм мәдений дәрежесин көтерди. Олардың ишинен белгили мәмлекетлик ғайраткерлер Н.Сапаров, М.Жуманазаров, Х.Ниетуллаев, дәслепки юристлер Е.Өтамбетов, Х.Абутов, дәслепки әскерий хызметкерлерден М.Бердамбетов хәм т.б. өсип шықты.

Соның менен бир қатарда, «лаўазымға көтериў» тоталитар дүзимге хадал хызмет ететуғын садық хызметкерлер таярлаўға қаратылған. Олардың ишинен айырым жалахорлар, хадал адамларға өтирик айыптар қойып, олардың көпшилиги бийғуна репрессияға ушыраўына себеп болғанларды да келтирип шығарды.

Оқыў орынлары аркалы кәнигелер таярлаў ушын дәслеп рабфак, қысқа мүддетли курслар хәм орта арнаўлы оқыў орынлары шөлкемлестирилди. Жаслар жоқарғы билим алыў ушын Карақалпақстаннан сырттағы оқыў орынларына жиберилди.

Егер 1925-жылы Карақалпақстаннан сырттағы оқыў орынларына 40 адам, 1926-жылы 92 адам жиберилген болса, 1931—1932-оқыў жылында 280 адам жиберилди. 1931-жылдың июлинде автономиялы областтан сыртта оқып атырғанлардың

саны 500 ге жақын болып, солардан 348 адам Ташкентте билим алды¹.

20-жыллардың ақыры хәм 30-жыллары Карақалпақстаннан сыртта жоқары оқыў орынларын питкерген жаслар келе баслады. Олар А. Мәтназаров, Ж.Курбанов, Т.Низаматдинов, К.Оразов, У.Ахметов, К.Бекимбетова, Т.Ерманова, А.Убайдуллаева, О.Халмуратов, М.А.Мухаммедов, Б.Зиналиев, Ш.Балтабаев, Қ.Айымбетов, Т.Бекимбетов, О.Бөлешов хәм басқалар еди. Солардың бири Карақалпақ халқының ўәкиллеринен шыққан дәслепки хирург Оразымбет Халмуратов республика халқының денсаўлығы ушын узак жыллар үлкен хызмет етти, республикада аўырыўларды емлеў ушын ол бармаған мүйеш қалмады десе болады. 30-жыллары хирурглардың жетиспеўине байланыслы аўырыўларға орынларға барып хирургиялық жәрдем көрсетиў ушын ол айырым жағдайларда самолет пенен айына 15-16 рейс жасайтуғын болған. Сол жыллары халық оны хўрмет пенен «Қанатлы хирург» деп атаған².

О.Халмуратов 50 жылдан аслам халықтың ден саўлығын сақлаў тараўында табыслы хызмет етти. 1969-жылы оған Мийнет қахарманы атағы берилди, хәзир оның атына республикалық емлеўхана, медициналық училище қойылды.

1925-жылы Төрткүл қаласында Карақалпақстандағы дәслепки арнаўлы оқыў орынлары-педагогикалық хәм аўыл хожалығы техникумлары хәм Кеңес-партия мектеби ашылды. Кейин Шымбай хәм Хожели қалаларында орта педагогикалық оқыў орны ашылды. 1938-жылы усы 3 педагогикалық оқыў орындарында 500 ден аслам адам оқыды³.

Аўыл хожалығы техникумының контингенти 1937-жылы 181 адамға жетти. 1931-жылы оны биринши 22 адам питкерип шықты. Олардың ишинде кейин Автономиялы республиканың аўыл хожалық өндирисине үлкен үлес қосқан белгили кәнигелер болып жетилискен А.Л.Амантаев, Р.Арзекеев, В.Донцов, Е.Мамутов, П.Сейтов, Н.Таўбаев, Х.Халмуратов хәм басқалар болды. Ал П.Сейтов ири мәмлекетлик ғайраткер дәрежесине көтерилди.

Орта маманлықтағы медицина кәнигелерин таярлаў ушын

¹ ҚРЖКА, ф. 1, оп. 154.

² Булда сонда, оп. 160, ед. 166. 1-13; 142-143.

³ Хозяйственное и культурное строительство Каракалпакской АССР. Турткуль, 1939, 67-6.

1935-жылы Төрткүлдө фельдшер-акушерлер мектеби, Шымбайда медициналык мийирбийкелер мектеби ашылып, 1938-жылы олардын тийкарғы курсларында 297 адам хэм таярлык бөлимлеринде 139 адам оқыды¹. Оны дөслепки питкерийүшилердин ишинде Султанов, С.Бегжанов, Р.А.Бабаназаров хэм т.б. болып, олар кейин жокары медициналык мағлыұмат алып, ден саўлыкты саклаў тараўында узак жыллар табыслы мийнет етти. Р.А.Бабаназаров кейин көп жыл Каракалпакстан ден саўлыкты саклаў министри болып иследи.

1935-жылы финанс- жобаластырыў техникумы да ашылып, онда 1938-жылы 116 адам оқыды².

Совет-партия мектеби партия-совет уйымларының аппаратларына хызметкерлер хэм мәдений-ағартыў мәкемелерине басшылар таярлаў жумысын алып барды.

30-жыллардың басларында партияның идеологиялык тәсирин халыкка күшейтиўге, оның сиясатын иске асырыўға хызмет етиўи мүмкин болған барлык мәкемелер менен шөлкемлерди арнаўлы сиясий-идеологиялык таярлыктан өткен адамлар менен төмийнлеў, бундай кадрларды таярлаўды тезлетилген усылда жүргизиў максетинде совет-партия мектеби кайта курылды. Оның оқыў мүддети 2-2,5 жыл орнына 8 ай болды³.

1934-жылы Төрткүл каласында Каракалпакстанның тарийхында биринши жокарғы оқыў орны—Каракалпак мәмлекетлик муғаллимлер институты ашылды, Төрткүл легиш алыўына байланыслы ол кейин Шымбайға көширилди, ол институтты 1937-жылы биринши рет 27 жас педагог питкерий шыкты⁴. Олардын ишинде екнши жер жүзилек урыста өзин данкка бөлеген, ерлиги ушын Советлер аўкамының кахарманы атағына ийе болған, хаўа саўашында мәртлерше каза тапқан Плис Нурпейсов, көп жыллар республика мектеплеринде математика муғаллими болып ислеген Кәримбай Оспанов, Гулзира Ерниязова хэм т.б. болды.

1936-жылы институттын студентлеринин саны 336 адамға жетти. Н.Дәўкараев, Я.М.Досумов, К.Айымбетов, О.Бөлешов

¹ Хозяйственное и культурное строительство Каракалпакской АССР. Турткүлд. 1939, 73-б.

² Булда сонда, 36-б.

³ Каракалпакстан Жокары Кеңесинин архивы, ф. 1, оп. 157, кр. 536, 19-б.

⁴ Хозяйственное и культурное строительство Каракалпакской АССР. Турткүлд. 1939, 67-б.

институттын жергиликли халыктан шыккан дөслепки оқытыўшылары болды. Институт касында таярлык бөлими жумыс иследи. Кәнигелер таярлаўда қыска мүддетли курслар үлкен әхмийетке ийе дөслепки жыллары халык хожалығы ушын тезлетилген усылда болды. Каракалпакстанда олар еки типте: өндирис хэм мәденияттын усы тараўында ислеўши кәнигелерди кайта таярлаў курслары хэм белгили профилдеги кәнигелерди жанадан таярлаў курслары болды. Жүргизилген жумыслардын нәтийжесинде халык хожалығының көплеген тараўлары бойынша кәнигелер көбейди.

1939-жылғы есап бойынша Каракалпакстанда пухта мийнет пенен шуғылланатуғын кәнигелердин саны 17831 болып, ол халыктын 9 процентин курады.

Бирақ халык ишинен өсип шыккан талантлы зиялылардың көпшилиги, халыктын ақиллы шөлкемлестирийүшилери тоталитар дүзиминин колониаллык сиясатына кәуипли адамлар ретинде репрессия етилди.

Кәнигелерди таярлаўға урыс жылларында да үлкен кеўил бөлинди. Урыс жылларында муғаллимлердин көпшилигинин фронтка кетиўине байланыслы хајл-қызлардан муғаллимлер таярлаў максетинде Кегейли районында 1944-жылы хајл-қызлар педагогикалык училищеси ашылды.

Көп муғаллимлер қыска мүддетли курсларда да таярланылды. Урыс жыллары ишинде усындай курслардан 1100 муғаллим өтті¹. Ол курсларды Республикалык муғаллимлердин билимин жетилистирий институты шөлкемлестирди. Урыс жылларында республикадағы орта педагогикалык оқыў орындары хэм Каракалпак мәмлекетлик муғаллимлер институты да өдеўир санда кәнигелер таярлады.

1944-жылы урыс ўақытларының қыйыншылықларына карамастан Өзбекстан Республикасы ҳүкметинин қарары менен муғаллимлер институты Бирлескен каракалпак мәмлекетлик педагогикалык хэм муғаллимлер институты болып кайта дүзилди. Институттын касынан 240 адамлык сырттан оқыў бөлими ашылды.

Педагогикалык институттын ашылыўы республиканың жөмийетлик-мәдений турмысында үлкен ўақия болды. 1945-жылы институт Шымбайдан Нөкис каласына өзи ушын

¹ Урумбаев Ж. Очерки истории школ Каракалпакстана, 40,467.

арнаўлы курылган бинаға көшип келди.

Урыс хәм оннан кейинги жыллары да институтта жергиликли алымлар менен бирге Москвадан Б.Д.Франк, А.Наджиб, Ленинградтан Н. Д.Шепкин, Л.А.Фишер, Алма-Атадан Ж. Д.Такибаев, Л. А.Маянковский хәм баскалар жумыс ислеп, институтта илимий-педагогикалык жумысты жолға койыўда өз үлеслерин косты¹.

Урыс хәм оннан кейинги жылларда халык хожалығы ушын маман көнигелер таярлаўды жолға койыў, интеллигенцияның қатарын толықтырыў әхмийетли ўазыйпалардың бири болды. Урыстан алдыңғы жыллары интеллигенцияның көрнекли ўәкиллеринин, мәмлекетлик, хожалык басқарыў уйымларының, кооперативлик хәм жәмийетлик шөлкемлердин басқарыў уйымларының көплеген ўәкиллеринин, көплеген халык хожалык көнигелеринин репрессияға ушыраўы, көп санлы көнигелердин урыс майданында қурбан болыўының ақыбети урыстан кейинги жылларда да аўыр сезилип турды. Дипломлы көнигелер саны урыстан алдыңғы жыллардағы дәрежеге 1950-жыллары ғана жетти, ал айырым көрсеткишлер бойынша ол жыллары да жете алмады. 1950-жылы 52 врач, 375 орта медициналык хызметкерлер иследи. Бул халыққа медициналык хызмет көрсетиўдин төменлеп кетиўине алып келди. Ал ол өз нәубетинде, урыстан кейинги жыллардағы турмыстың аўырлығы менен бирлесип, хәр қыйлы эпидемиялардың кең таралыўына алып келди.

Мектептерди муғаллимлер менен төмийн етиў бойынша бир канша жумыслар исленсе де, бул тараўда машкалалар еле көп еди.

1949–1950-оқыў жылында орта мағлыўматқа ийе емес 400 ден аслам оқытыўшы жумыс иследи.

Бул халық хожалығының барлық тараўлары ушын жоқары хәм орта арнаўлы мағлыўматлы көнигелерди таярлаўға айрықша кеўил бөлиўди талап етти.

Урыстан кейинги жыллары Каракалпақстан мәмлекетлик Бирлескен педагогикалык муғаллимлер институты Өзбекстандағы ири жоқары оқыў орынларының бирине айланды. Институт өзинин 40 жылдан аслам /1934-1976/ ўақыт жумыс

¹ Камалов С.К. Плоды братской дружбы. «Вестник Каракалпақского филиала АН РУз», 1971, № 1, с-7.

ислеген дәўириинде 10 мыннан аслам көниге таярлап шығарды¹. Институт тек мектептер ушын муғаллимлер таярлаў ғана емес, ал соның менен бирге көп жыллар даўамында республиканың халық хожалығының дерлик барлық тараўлары ушын көнигелер таярлаўдың орайы болып келди хәм Каракалпақстан интеллигенциясының өсиўинде айырықша орын тутты. Хәр қыйлы жыллары Нөкис университетин хәм институтын питкерген көнигелердин ишинен көрнекли мәмлекетлик хәм жәмийетлик ғайраткерлер К.Камалов, Е.Айтмуратов, Д.Ешимбетов, К.Рзаев, Т.Шербекөв, И.Қосымбетов, белгили илимпазлар М.К.Нурмухаммедов, С.К.Камалов, А.Даўлетов, Ж.Медетуллаев, Ж.Базарбаев, А.Бахиев, Х.Хамидов, Р.Қосбергенов, У.Х.Шалексенов, Т.Таўбаев, Д.С.Насыров, Р.Тилеўов, Р.Ренмов, С.Ахметов, Қ.Мақсетов, Е.Бердимуратов, М.Әжибекөв, М.Даўлетов, С.Бахадырова, К.Мәмбетов, О.Бекжанов, К.Султанов, З.А.Насруллаева, Ш.Бабашев, Е.Жаксимов, Х.Бабажанов, О.Атамуратов, Е.Сейтмуратов, О.Доспанов, А.Матекеев, М.Мәмбетуллаев, К.Камалов, К.Сарыбаев, А.Отаров, М.Палўаниязов, Ә.Пахратдинов, Б.Жоллыбекөв, Ә. Пахратдинов, Ю.Пахратдинов, Б.Қоцанов, шайыр хәм жазыўшылар И.Юсупов, Т.Қайыпбергенов хәм т.б. өсип жетилисти.

1976-жылы усы институттың тийкарында хәзирги Бердак атындағы Каракалпақ мәмлекетлик университети ашылды. Бул оғада үлкен ўақия болды.

Бул республиканың буннан былай да экономикалык, мәдениет раўажланыўы ушын тарийхий әхмийетке ийе болып, халық хожалығының көплеген тараўлары, соның ишинде, әсиресе билимлендириў тараўы ушын жоқары мағлыўматлы көнигелер таярлаў орайына айланды. Ол 1976-1990-жыллары 19 көнигелик бойынша 11 мынға жақын көниге таярлап шығарды. Университеттин биринши ректоры академик Ч.Әбдиров болды. Кейин бул лаўазымда академик М.К.Нурмухаммедов хәм филология илимлеринин докторы К.Мәмбетов иследи. Хәзир университет ректоры болып химия илимлеринин докторы Қ.Өтениязов ислеп атыр.

Пединститут хәм университетте жасларға жоқарғы көнигели билим берийде тәжирийбели илимпаз-педагоглардан Ж.Досумов, Т. Бекимбетов, К. Айымбетов, О.Бөлешев, М.Галикеев,

¹ Каракалпақстан АССР тарийхи, Нөкис, 1989, 343-б.

А. Есемуратов, К. Бердимуратов, А. Бекбасов, А. Панабергенов, Х. Ибадуллаев, Н. А. Орынбаев, Ж. Алламуратов, А. Тажимуратов, Б. Сапаров, А. Нурманов, Т. Изимбетов, С. Ахметов, Ө. Жақсыбаев, Ж. Мәтмуратов, Ғ. Нелесов, Ж. Кутлымуратов, С. Ережелов, Ө. Умаров, А. Мәжитов, Н. Асфандияров, Б. Ерджанова, Д. Қалдырбаева, Ж. Арзыханов, Б. Орымбетов, К. Айтбаев, Алп. Төреев, А. Төреев, Е. Даулетбаев, А. Қошанов, А. Нурымбетов хәм басқалар ылайықлы үлес қосты.

Республикадан сырттағы орайлық қалаларға жаслар көптеп жиберилди. Бул жұмыс әсиресе 60-жыллардан баслап айрықша ен жайды. Қарақалпақстан ушын қәнигелер таярлауда Ташкент, Москва, Киев, Алма-Ата, Самарқанд, Үргениш, Бухара, Қарши, Әндижан, Ферғана, Воронеж, Таганрог, Горловка, Калининград хәм т.б. қалалардағы оқыу орынлары да үлкен орын тутты.

Орта арнаулы оқыу орынлары арқалы қәниге таярлау да буннан былай рауажланды. Бул оқыу орынларының саны 1985-1986-оқыу жылында 25 ке жетти. Оларда 1988—98-оқыу жылында 23,2 мың оқыушы оқыды. Олар тек 1981—90-жыллары 20 мыңнан аслам қәнигелер таярлап шығарды. Халықтың музыкалық мәдениатын қайта тиклеуде театр хәм ансамбльлер ушын қәнигелер таярлауда көркем өнер училищесиниң хәм де мәдений ағартыу техникумының ашылыуы үлкен әхмийетке ийе болды.

1967-жылы бурын жабылып қалған Шымбай педучилищеси қайта тикленди. Беруний қаласында хәм Акманғыт поселкасында жаңа педагогикалық училищелер ашылып, олардың улыуыма саны бесеуге жетти.

Олар республика мектеплери хәм балалар бақшалары ушын көп санлы орта арнаулы мағлыұматлы педагоглар таярлап берды. Муғаллимлердин қәнигелитин арттыруу әхмийетли мәселелердин бири болды. Бул бағдарда республикалық муғаллимлердин билимин жетилистириу институты үлкен жұмыс алып барды, көплеген оқыушылар жоқары орынларда сырттан оқыды.

Ең дәслепки орта арнаулы оқыу орынларының бири болған Төрткүлдеги фельдшер-акушерлик мектеп 1948-жылы Нөкис қаласына көширилди хәм 1955-жылы Нөкис медициналық училищесине айландырылды. Училище 1946—90-жыллардын ишинде 15 мыңға шамалас орта арнаулы мағлыұ-

матлы медицина хызметкерлерин таярлап шығарды. Бул әхмийетли жұмысты шөлкемлестириуде хәр қыйлы ўақытлары училищениң директоры болып ислеген Б. Нуров, Ж. Әуезов, О. Абдиреймов, К. Төремуратов, медицина илимлериниң докторы, академик Т. Б. Ешановлар үлкен үлес қосты.

Төрткүлдеги, кейин Нөкиске көширилген ауыл хожалық техникумы орта маманлықтағы ауыл хожалық қәнигелерин таярлаудын әхмийетли орайына айланды. 1980-81-оқыу жыллары оның оқыушыларының саны 1283 адамға жетти. Хәр қыйлы жылларда бул техникумда Ю. Р. Курбанов, К. Нурымбетов хәм басқа да ауыл хожалық өндирисиниң шебер шөлкемлестириушилерин болып жетилискен инсанлар билим алды.

Көрилген илөжлар халық хожалығында ислеуши жоқары хәм орта арнаулы мағлыұматлы қәнигелердин саңының жылдан-жылға артып барыуына мүмкиншилик берди. Егер 1960-жылы Қарақалпақстанда жоқары мағлыұматлы 5814, орта арнаулы мағлыұматлы 7832 қәниге болған болса, 1980-жыл 28679 жоқары хәм 33426 орта арнаулы мағлыұматлы қәнигелер болды. Олардың қурамында 1980-жылы жоқары мағлыұматлы 3183 инженер, 1520 агроном, зоотехник, ветеринар, врач, тоғай қәнигелери, 1964 экономист, экономист-товароведлер, 2122 врач (тис емлеуши врачлардан басқа), 19301 педагог, китапхана хызметкерлери хәм мәдений ағартыу хызметкерлери болды. 1983-жылы Қарақалпақстанның халық хожалығында 32564 жоқары мағлыұматлы, 42300 орта арнаулы мағлыұматлы қәнигелер жұмыс иследи¹.

Сонын менен бирге бул жерде тоталитар бақлауды, турмыстың барлық тәрәпин орайдың мәпине бағындыруу, жергиликли қәнигелер үстинен қадағалау орнатуу, олардың орай мәпине сөйкес келмейтуғынларын шетлетиу сиясатын алып барыу ушын жиберилген хәм бул ўазыйпаны айрықша ықлас пенен, соның менен бирге әдилсизлик пенен атқарғандарда көп болды.

Қәнигелерди қуудалау, репрессия тоталитар дүзиминиң барлық дәуиринде дауам етти. 1950-жыллары белгили алым Н. Дәуқараев, кейин Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық шайыры И. Юсупов, хәм т.б. қуудалауға ушырады.

¹ Народное хозяйство Узбекской ССР, Ташкент, 1990, 119-б, Народное хозяйство Каракалпакской АССР, Нөкис, 1967, 103-106, 1976, 158-161-б, 1981, 139-142-б.

Халық хожалығы хәм мәденият тараўлары ушын жокары хәм орта арнаўлы маманлыктағы кәнигелер таярлаў мәселесинде де көп ғана унамсыз кубылыслар жүз берди. Жокары, әсиресе орта арнаўлы оқыў орынларын питкеріўшилердин кәнигелиги хәм таярлығы талапка жуўап бермеди. Оларда жокары кәсип ийелеўшилиқ уқыбы жетиспеди. Оқыў орынлары заман талабына сәйкес үскенелер менен тәмийн етилмеди.

5.3. Мәдениет-ағартыў жұмыслары

Билимлендириў жұмыслары менен бир қатар Әмиўдәрәя ўәлаятында жаңа мәдениет-ағартыў мәкемелери шөлкемлестириле баслады. 1921-жылы тек Әмиўдәрәя ўәлаятында бес клуб, алты «қызыл шайхана», 8 оқыў үйи жұмыс иследи. 1920—1921-жыллары Карақалпақстанның хәм Хорезмнің Әмиўдәрәя бойындағы районларында арнаўлы китапханасы хәм кино үскенеси бар «Қызыл баржа» халық арасында сиясий-тәрбиялаў жұмысларын алып барды. Ол жергиликли халық кинолар көрсетти, кеңес хәкимиятының сиясатын нәсиятлайтуғын әдебиетларды таратты, жағысқа жақын елатларға үгит-нәсиятшыларды жиберип отырды¹.

1919-жылы Төрткүлде биринши мәмлекетлик көркем өнер мәкемеси-музыкалык драма жәмийетинин бөлими ашылып, оның ўазыйпасы Әмиўдәрәя бөлиминин хәўескерлер дөгереқлерин бирлестириўден, оларға басшылык етиўден, қалаларда төлемли спектакллер, концертлер хәм кешелер шөлкемлестириўден, сондай-ақ орайлық районлардан кәнигелерди шақырып әкелиўден ибарат болды.

1920-жылы Қоңырат жаслары комитетинин жанынан 25 адам қурамында театр-дөгереқ дүзилди.

Усындай дөгереқлер 1920—1921-жыллары Шымбайда, Шораханда, Шаббазда дүзилди. Клублар шөлкемлестирилди².

1921-жылы Төрткүлдеги ашылған қалалық клуб келешек театрдын кәлиплесиўине әдеўир дәрежеде мүмкиншилиқ туўдырды.

Баспа сөз пайда болды. 1919-жылы июньде орыс тилинде мәлимлеме ушпа хат сыпатына ийе болған «Известия Аму-

¹ Невсов Г. Из истории Хорезмской революции, Ташкент, 1962, 224-6

² Алланазаров Т. Карақалпақский советский театр. Ташкент, 1966, 83-90-8

дарьинского исполнительного комитета» газетасы шыға баслады. 1920-жылы 24-мартта «Красный амударьинец» газетасы шықты. Ол кейин «Амударьинская жизнь» деп аталды хәм 1924-жылға шекем шығып турды. 1923-жыл 28-апрельден 1924-жылға шекем өзбек тилинде «Дехкон товуши» газетасы да шықты¹. Бул газета тийкарынан Карақалпақстанның он жағалық районларына большевиклер партиясы менен кеңес хәкимиятының сиясатын нәсиятлады.

Сол жағалық районлардың турмысы 1920-жыл 7-марттан баслап өзбек тилинде Хийўада шыға баслаған «Инкилоб куёши» газетасында белгили дәрежеде сәўлеленип барды.

Деген менен бул жыллары әдебиет, көркем өнер тараўында халық өзинин дәстүрий мәдениет турмысында жасады. Олардың арасында халық шайырларының, бақсы-жыраўлардың, қыссаханлардың роли жокары болды. Көрнекли түркий алым Ахмед-заки Волиди 1920-жылы Шымбай қаласында болғанын еске түсирип, бул жерде бай миллий мәдениет орталықтын бар екенин жазып қалдырған.

Жанадан пайда болған мәдениет-ағартыў мәкемелери китапханалар, «қызыл мүйешлер», клублар, мәдениет үйлері, музейлер, «қызыл шайханалар» «қызыл үйлер», «Дийқан үйлері», китап баспасы, баспа сөз радио хәм т. б. халықтың мәдениет турмысында үлкен орын тутты. Соның менен бирге олар пуқараларды большевиклик сиясат тийкарында қайта тәрбиялаўда, халық ортасында коммунистлик идеологияны терең синириўде тийкарғы таяныш орынлары болды. Сонлықтан кеңес хәкимияты дәслепки ўақытларынан баслап-ақ пүткил елде, соның ишинде Қарақалпақстанда мәдениет-ағартыў мәкемелерин шөлкемлестириўге киристи. Олардың жұмысының большевиклик сиясатқа бағындырылыўы айырықша қадағалап барылды. Бул жұмыс мәдениет-ағартыў жұмысы деп аталыўы менен бирге көбинесе «мәдениет-сиясий ағартыў» жұмысы деп аталды.

Бул бағдарда жүргизилген иләжлар көрежет пенен тәмийн етилди. Тек 1927-жылы сиясий-ағартыў жұмысларына 40 мың сом бөлинди. Кейинги жыллары бул көрсеткиш өсип барды. Нәтижеде мәдениет-ағартыў мәкемелеринин саны турақлы түрде көбейип барды. Егер 1925-1926-жылы Карақалпақстанда

¹ Семенов И.А. О зарождении каракалпакской советской печати. // «Вестник Каракалпакского отделения АН Уз», 1997, №4, 60-62-б.

барлығы 49 мәдениет-ағартуу мекемесі болған болса, 1941-жылы олардың саны 309 ға жетті.

Халықтың мәдениет турмысында кітапханалар үлкен орын тутты.

Бұл тараудағы жұмыс бір қатар ишкі қайшылыққа иіе болды. Бір жағынан, медреселердің қасындағы халықтың көп әсірлік рухый байлығын топлаған бай кітапханалар саплас-тырылып барса, екінші жағынан, жана дүзимнің мәдениет орайлары болған кітапханалар шөлкемлестірилди. Олар халықтың мәдениет дәрежесін көтеріу менен бирге оларды сиясий тәрбиялау үшін хызмет етиуі тийис болды. 1940-жылы Каракалпақстанда 195 кітапхана, 255 клубық мекемелер жұмыс иследи.

Урыс жылларында мәдениет-ағартуу мекемелерінің жұмысы төменлеп кетті. Олардың көпшилигі жабылып қалды. 1946-жылы Каракалпақстан хуқимети қасында Мәдениет-ағартуу мекемелерінің ислери бойынша басқарма ашылды. 1950-жылы республикада 306 клуб, 271 кітапхана жұмыс иследи.

Каракалпақ халқы өзінің ана тилинде газета-журналларды хәм кітап оқыу мүмкиншилигін автономиялы область дүзилгеннен кейін алды. Каракалпақстан аймағында 1924-жылдың ноябринен каракалпақ тилинде еки газета: «Биринши адым» (Төрткүлде) хәм «Еркин каракалпақ» (Хожелиде) газеталары шыға баслады. 1924-жылы 18-ноябрьде бұл еки газета бирлестірилип, «Еркин Каракалпақ» деген ат пенен шыға баслады. Кейін ол «Мийнеткеш Каракалпақ», «Қызыл Каракалпақстан», «Совет Каракалпақстаны» деген ат алады.

1919-жылы орыс тилинде «Трудовой каракалпақ» газетасы шығып, кейін ол «Советская Каракалпакия» деп аталды. Сол жылы «Каракалпақ комсомоллары», ал 1932-жылы «Жеткиншек» газетасы хәм районлық газеталар шыға баслады. 1939-жылы республикада 3 журнал шығып турды.

1928-жылы «Каракалпақстан» мәмлекетлик баспасы ашылып, оның тийкарында 1931-жылы газета-журнал хәм кітап-полиграфия бирлеспеси дүзилди. 1990-жылы оқыу-педагогикалық «Билим» баспасы шөлкемлестірилди. Сол жылы 3 республикалық журнал «Әмиүдәрья», «Агитатор блокноты», «Өзбекстан Илимлер Академиясының Каракалпақстан филиалының хабаршысы», 4 республикалық, 16 районлық хәм

калалық, 2 ведомстволық газеталар шығып турды.

Халыққа мәдениет хызмет етиүде 1929-жылы дүзилген Каракалпақ үлке таныу музейи үлкен орын ийеледи. Оны шөлкемлестіриүде А.С.Морозова хәм Н.Торчинскаяның роли үлкен болды. 1935-жылы музей тарийх үлке таныу музейине айланды¹.

1966-жылы Нөкис қаласында Каракалпақ мәмлекетлик көркем өнер музейи ашылды². Оны художник, каракалпақ көркем өнеринин үлгилерин жыйнаушы И.В.Савицкийдің басшылығында шөлкемлестірилди хәм музей оның атына койылды. Музей дүнья жүзине белгилі мәдениет гәзийнесине айланды.

1963-жылы Каракалпақстан мәдениет министрлиги дүзилди. Оның дәслепки министри Ж.Жиемуратов болды. Кейін бұл дауазымда З.А.Насруллаева, Т.Алланазаров, К.Худайбергенов, А.Худайбергенов, Н.Мухаммеддинов ислеп, республиканың мәдениетінің рауажланыуына өзлерінің үлесин қосты.

Мәдениет-ағартуу мекемелерінің саны артып, жұмыс көлемі кенейип барды. 1960-жылы қорында 1186 мың кітап, журналлары бар 305 массалық кітапхана болған болса¹, 1985-жылы 4902 мың кітап хәм журналларға ийе 567 кітапхана болды. Оннан кейінгі жыллары олардың саны бираз қысқарып, 1990-жылы 539 кітапхана болды.

Кино көрсетиу іси де турмысқа аса баслады. Егер 1929-1930-жылы Каракалпақстанда 2 тураклы, 4 көшпели киноүскенелер болған болса, 1937-жылы 7 тураклы, 28 көшпели киноүскенелер жұмыс иследи. Сол жылы барлық киноүскенелер тәрәпинен 5877 сеанс көрсетилип, оларды 678 мың адам көрди.

1930-1931-жыллары Орта Азия радиоорайының жәрдемі менен каракалпақ тилинде биринши мәртебе Ташкентте оқып атырған Каракалпақстанның студентлери А.Бекмуратов, П.Төреев, И.Бекбаулиев, К.Оразов, Б.Зиналиевлар тәрәпинен «Мийнет» атлы радиогазетасы шөлкемлестірилип, оның есит-

¹ Қосымбетов И. Каракалпақ интелегенциясының тарийхынан. Нөкис, 90-б.

² Айтмуратов Ж. Ғәрезсизлик дәуиринде Каракалпақстан мәдениетінің рауажланыуы. Нөкис, 1999, 19-б.

¹ Ахметшин Р. Культурно-просветительные учреждения Каракалпақстана во второй половине 40-50 годов. Автореферат дисс. на канд. уч. степ. Нукус, 1996. 17-б.

тириулері 1930-1931-жыллары курылған Төрткүл, Шымбай Шаббаз, Хожели районлық радиоузеллери аркалы Каракалпакстанға берилип турылды. 1931-жылдын декабринде радиоеситтириу бойынша областылык комитет дүзилди хэм 1932-жылдын 16-апрелинен баслап, дәслеп Төрткүл радиоузели, кейин радиостанция аркалы каракалпакша еситтириулер берилип турды.

1933-жылдан баслап радиогазетанын орнына тараулык редакциялар, сонын ишинде әдебий-музыкалык редакция шөлкемлеседи хэм ол каракалпак шайыр-жазыушыларынын драматургиялык шығармаларын, миллий каракалпак наамаларын берип турады.

Деген менен радиоластыруу хэм радиоеситтириулерде отызыншы жыллары үлкен кемшиликлер орын алды. Каракалпакстан халкы радио менен тәмийнлеу бойынша орташа аўкамлык дәрежеден 5-6 есе, ал консылас республикалардан 2-3 есе төмен болды.

Радиоеситтириулер урыс жылларында оғада үлкен роль аткарды. Урыстан кейинги жыллары Каракалпакстанды радиоластыруу жумыслары төменлеп кетти.

1964-жылдын 5-ноябринен баслап Нөкиске өз алдына бөлек бағдарламасына ийе телестудия жумыс баслады. Каракалпакша телевидение көрсетиулеринин берилиуи республиканын мәдений турмысындағы үлкен жаңалык болды. Дәслепки жыллары Нөкис телестудиясынын көрсетиулерин Нөкис, Такыятас калаларында, Хожели районларында 5-10 мын адам көретуғын болса, жетписинши жыллардын орталарына келип халыктын қолындағы телевизорлардын саны онлаған есе көбейди. Бул жыллары Нөкис көрсетиулерин менен қатар Ташкент, Москва көрсетиулерин де халыкка жеткерилип турылды.

Улыўма совет хуқимдарлығы жылларында мәдений-ағартуу мәкемелерин дүзиу бойынша бир қатар жумыслар исленди. Бирак олардын материаллык базасын дүзиуде шешиуши иләжлар көрилмеди. Социаллык-мәдений мүтәжларға қаржы бөлиуде «аўысканын берилу» көз-қарасы үстемлик етти. Клублардын, қитапханалардын, музейлердин, баспа сөз уйымларынын, ғалаба хабар қуралларынын жумысы қатал партиялык қадағалау астына алынып, белгили «идеялык сиясий шеңберде» ғана жүргизилди. Олар репертуар ямаса тема таңлауда, дәретилушилик шешимлер қабыл етилуде партиянын хэм онын

рәсмий идеологиялык буйрықларына бағынышлы болды хэм көбинесе сиясий мапазлардын, партиянын нөубеттеги съездлеринин материалларын, марксистлик-ленинлик әдебиятты нәсиятлау менен шуғылланыуға мәжбүр болды.

Урыстан кейинги дәуирде большевиктик идеологиянын миллий мәдениетке қысқысы тағы да күшейди. Мәдений ағартуу мәкемелеринин миллий мәдений байлықларды, миллий рухыйлықты нәсиятлауы қысқыға алынды, қуўдаланды.

Тоталитар дүзим динди қуўдалады. Хұждан еркинлиги хаккындағы Конституцияда жазылған хуқықлар иске аспаған әпиуайы қурғак сөз болып қалды.

1925-жылы пүтқил мәмлекет бойынша «Жаўынгер қудайсызлар аўқамы» шөлкемлестирилип, онын жергеликли шөлкеми 1927-жылы Каракалпакстанда да дүзилди. Ол тикелей партия шөлкеминин басшылығында жумыс иследи. Онын жумысын «жанландыруу» иләжлары белгиленди. Орынларда «қудайсызлар» аўқамынын басланғыш шөлкемлерин дүзилди, оларға көрсетпелер жиберип турылды, олардын жумысларын шөлкемлестириуде, оларға ағзалар тартыуда жәрдем берилу үшін орынларға ўәкиллер жиберилди.

Салай етип, динге қарсы хұжим шөлкемлескен түр алды. Диний исенимлерге қарсы гүресте идеологиялык қураллардын барлық түрлери қолланылып қоймастан қопал хәкимшилик усыллар, диний адамларды репрессиялау сиясаты кең хәуиж алды. Диний мектептер хэм медреселер, мешитлер зорлық пенен жабылды, олардын жайлары жаңа мектептер, кеңселер, қоймалар үшін пайдаланылды. Сонын ишинде үлкен архитектуралык байлық болған Хожелидеги «Тас медресе» бузылып, онын қурылыс материаллары басқа мақсетлерге пайдаланылды. Медреселердин қасындағы бай қитапханалар қыйратылып, олардын қитап қорлары жоқ етилди.

1929—1937-жыллары көплеген диний адамлар репрессиянын қурбаны болды. Урыстан кейин де репрессия қайтадан басланып, 1952-жылы Сәлмен ийшан Камалов, Пурхан ахун Қайыпназаров, Алланазар ахун Қосназаров, Қалимбет ахун Өтемуратов, Шернияз ахун Сейтмуратов, Ниязимбет ахун Мамутов хэм т. б. диний уламалар тийқарсыз «халық душпаны» деп айыпланып узак жылларға қамау жазасына хуқим етилди¹. Сәлмен ийшан қамақханада қайтыс болған. Динге

¹ Өтемуратов Т. Репрессияға ұшыраған уламалар. Нөкис: «Қарақалпакстан» 1992. 7; 48; 70-бетлер. Өтеулиев Ө., Хұждан хэм хуқим. Нөкис: «Қарақалпакстан» 1992. 14-бет.

қарсы күрес, диний адамларды қуудалау 60-жыллары тағы күшейді.

Партия шөлкемлері тәрәпинен диний мәресімлерді атқарған адамларды, олардың жоқары лауазымларда істейтуғын балаларын хәр қыйлы жоллар менен қысқыға алыу, хәр қыйлы жәмийетлик шөлкемлер аркалы адамларды, биринши гезекте руұханыйларды диннен безиуге мәжбүрлеу ұсылларын колланыу хәдийселери жүз берди.

Солай етип, большевиклер идеологиясы кен үгит-нәсиятлау, зорлық-зомбылық жолы менен халықтың санасына синдирилди, жәмийеттин руұхий турмысында үстем идеологияға айланды.

Мәденияттың коммунистлик идеологияға бағындырылыуы әдеп-икрамлықтың, әдебияттың, көркем өнердин миллий тамырынан ажыралыуына, жақсы миллий дәстүрлер менен үрп-әдетлердин ұмытылыуына, тарийхий сананың бурмаланып кәлиплесиуине алып келди.

5.4. Илим

20-жыллардын акыры—30-жыллардын басынан баслап карақалпақ халқының мәдениет мийраслары жеке алымлар хәм шөлкемлестирилген кишигирим экспедициялар тәрәпинен, турақлы түрде изертлеу жұмыслары ен жайдырыла баслайды. Бул жолда әсиресе бурынғы СССР Илимлер Академиясының Шығыстаныу институты үлкен роль ойнады. Оның тийкарғы ұзыйпасы Шығыс халықларының илимдеги машқалаларын хөртәрәплеме изертлеуден ибарат еди.

1930-жыл 15-июннен 15-сентябрьге шекем Карақалпақстанда СССР Илимлер Академиясының тюркология кабинети хәм жаңа қазақ әлипбесинин орайлық комитети тәрәпинен Әмиүдәрьяның төменги жағына сапарға жиберилген сол дәуирде түркий тил бойынша магистр, ал соң тил билиминин докторы, СССР Илимлер Академиясының хабаршы-ағзасы С.Е.Малов басшылығындағы этнологиялық-лингвистикалық экспедиция жұмыс алып барды. Оның максети карақалпақ әдебий тилинин грамматикасын хәм орфографиясын дүзиу, карақалпақ тилинин келип шығыуын хәм оның басқа түркий тиллер менен жақынлық дәрежесин анықлау болды.

Экспедицияға: «Мийнеткеш карақалпақ» газетасының

редакторы Т.Сафиев, халық билимлендириуинин областлық бөлиминин илимий хызметкери Н.А.Баскаков, үлке таныу музейинин баслығы Н.В.Торчинская, этнограф А.Х.Дәвлет, сондай-ақ, жас карақалпақ изертлеушилері К.Айымбетов, Б.Ергалиев, Г.Убайдуллаев, жазыушы М.Дәрибаев х.б. қатнасты.

Этнологиялық-лингвистикалық экспедиция оғада бай материал топлап, оның тийкарында С.Е.Маловтың «Карақалпақ тили хаққында пикирлер», Т.С.Сафиевтың «Шымбай хәм Кегейли районлары карақалпақларының аўызеки халық дәретушилигинин үлгилери», Н.А.Баскаков хәм Т.Бекимбетовтың «Қараөзек хәм Қонырат районлары карақалпақларының аўызеки халық дәретушилигинин үлгилери» Н.А.Баскаковтың «Қарақалпақ орфографиясының жойбары (Қараөзек хәм Қонырат диалектлери тийкарында)», «Қарақалпақ тилинин қысқаша грамматикасы», Н.В.Торчинскаяның «Қарақалпақ Автономиялық областының өнер хәм тарийх естеликлеринин қысқаша дизими» атлы мийнетлеринин қол жазбалары таярланды.

Қарақалпақстан аймағында СССР Илимлер Академиясының экспедициялық жұмысларының кенейиуи, сиясий, экономикалық хәм мәдениет қурылыс жұмысларының күшейиуи, жергиликли пытыранқы илимий күшлердин бир жерде жәмлениуи 1931-жылы августта Әмиүдәрьяның төмениндеги биринши илимий мәкеме-Қарақалпақ комплексли илимий-изертлеу институтының (КККИИИ) ашылыуына себепши болды. Сонын ала Институт Россия Федерациясы Халық ағартыу комиссариатының Илимий-изертлеу институтлары хәм университетлер басқармасының басшылығы астында болды.

КККИИИ қурамына областлық халық билимлендириу бөлиминин илимий-терминологиялық секциясы, орайлық үлке таныу музейи, областлық архивтин тарийх бөлими х.т.б. бөлимшелер кирди.

Институт қурамы тарийх хәм экономика; педагогика; этнолингвистика; биология секцияларынан, энтомология бөлиминен; үлкетаныу музейи, метеорологиялық хәм шөлкемлестиреу бюросынан ибарат болып дүзилген еди. Тарийх хәм экономика секциясы барлық архив материалларын бир жерге жәмлеу, бирден-бир илимий китапхананы шөлкемлестиреу, орайлық хәм Орта Азия илимий-изертлеу мәкемелери хәм архивлери менен байланысуу бойынша үлкен жұмыслар алып

барды. Бул өз уақытында исленген хәм зөрүрли жұмыс болды, себеби архив хұжетлериниң илимий әхмийетин түсинбеўшиликтиң нәтийжесинде бурын онлап архив қорлары жоқ болып кетти.

1931-жылы 27-декабрьде СССР Илимлер Академиясының өндириўши күшлерди изертлеў бойынша кеңесиниң мәжлиси болып өтті. Онда Каракалпақстан бойынша Әмиўдәрьяның төменги жағын комплексли түрде изертлеў зөрүр екенлиги мойынланды. 1932-жылы СССР Илимлер Академиясының президиумы кеңеске Қызылқумды изертлеў ушын қурамына адамды тийкарғы өндирис күши сыпатында изертлеў топары кирген комплексли экспедиция шөлкемлестириўди тапсырды. Шымбай, Кегейли хәм Караөзек районларында этнографиялық изертлеў алып барылды, сондай-ақ бурын жыйналған антропологиялық материаллар қаралды.

1932-жылы Каракалпақстан хұкиметиниң басламасы менен Россия Илимлер Академиясының Шығыстаныў институтының академик А.Н.Самойлович басшылығында топары дүзилди. Оған каракалпақлардың тарийхын изертлеў бойынша тийисли материалларды жыйнаў хәм тәртипке түсириў тапсырылды. Бул топар көлеми 20 баспа табаклық бай материал топлады.

А.Н.Пономарев тәрәпинен каракалпақлар ҳақында хәр қыйлы дәўирлерде каракалпақлар менен қатнас жасап турған орыс хұкиметлери тәрәпинен шығарылған орыс тилиндеги рәсмий хәм рәсмий емес әдебиәтлерден, дереклерден терилген хәр қыйлы тарийхий актлер жыйналды. Дереклердиң еккинши топарын Шығыстаныў институтында сақланыўлы турған Мунис хәм Ағахийлердиң қол жазбалары-Хийўа жылнамалары қурады. Н.Н.Пальмов тәрәпинен Астрахан архивинен каракалпақлардың XVIII әсирде Волга қалмақлары менен болған қатнастары ҳақында материаллар алынды. Каракалпақлардың өтмиши, XVIII-XIX әсирлердеги турмыс ҳақында дерек беретугын саяхатшылардың хәм жеке адамлардың мағлыұматлары изертленди. Тарийхшыларды монографиялық хәм журналлық әдебиәт пенен таныстыриў мақсетинде каракалпақлардың тарийхы бойынша қысқаша әдебиәтлер көрсеткиши дүзилди. А.Н.Самойловичтиң топарының алып барған ислери каракалпақлардың тарийхын жаңыў ушын негиз салып берди.

Жыйналған материалларды улыўмаластыриў хәм олар бойынша әмелий илажлар көриў мақсетинде Каракалпақстан хұкиметиниң хәм СССР Илимлер Академиясының басламасы менен 1933-жылы 18-25-март күнлери Ленинградта Каракалпақстанның өндирис күшлерин изертлеў бойынша I-конференция өткерилди. Конференция СССР Илимлер Академиясы алымларының итибарын үлкени буннан былай да изертлеўге қаратылған еди, бул өз гезегинде автономиялы республиканың мәдениәты менен экономикасының раўажланыўына жәрдем берер еди. Конференцияда каракалпақлардың мәдени мийрасын изертлеў мәселелери бойынша П.П.Иванов «Каракалпақлардың тарийхын изертлеўге материаллар», С.Е.Малов «Каракалпақ тили хәм оның изертлениўи», А.К.Боровков «Каракалпақ тилиниң изертлениўиниң гезектеги ўазыйпалары ҳақында», А.А.Гнеденко «Каракалпақ илимий-изертлеў институтының жақын арадағы ўазыйпалары»; В.И.Вертегов «Каракалпақстан АССР да мәдени революция» қусаған темалар бойынша баянатлар иследи.

Бул конференцияның қарарларын иске асыриў мақсетинде СССР Илимлер Академиясының президиумы 1933-жылы 20-апрельде автономиялы республиканың мәдени қурылыс ислерине жәрдем көрсетиў ушын арнаўлы комиссия дүзиў ҳақында қарар қабыл етті. Бул комиссияға академиклер С.Ф.Ольденбург хәм А.Н.Самойлович, СССР Илимлер Академиясының хабаршы-ағзасы С.Г.Томсинский, профессорлар Н.М.Моторин хәм М.А.Цвибак, А.Ю.Якубовский, илимий хызметкер В.А.Забировлар кирди.

Каракалпақ комиссиясы СССР Илимлер Академиясы китапханасының хәм Ленинградтағы басқа да китапханалардың қорларынан Каракалпақстанда илимий китапхана шөлкемлестириў ушын китаплар ажыратыўда; хәр қайсысы 20-25 баспа табаклық 3 томнан ибарат Каракалпақстан тарийхы бойынша материалларды ислеп шығыў, тәртиплестириў хәм баспаға таярлаўда; Төрткүлде Республикалық музейдин жойбарын таярлаўда хәм оның экспозициясын дүзиўге жәрдем бериўде; орынларда илимий-изертлеў жұмысларын жөнлеў хәм алып барыў ушын қурамында тарийхшы, археолог, музей хызметкери хәм тилшиден ибарат топар жибериўде басшылық етиўи тийис еди. Усы комиссияның қатнасында Каракалпақстан Комплексли илим-изертлеў институтының илимий китапханасы шөлкемлестирилди.

1933-жылдын 23-июниде СССР Илимлер Академиясының Каракалпак комиссиясы менен КККИИИ арасында келишим дүзилди, бул келишим бойынша Шығыстануу институты хәм Тарийх-археография институтлары өзлеринде табылган хужжетлерде сөўделенген дәўир бойынша Каракалпакстан тарийхына тийисли хужжетлерди жыйнау хәм баспаға таярлау жумысларын ўазыйпа кылып алды.

КККИИИ бригадасы, тийкарынан, сонғы дәўирлерде өз ишине камтыған жергиликли архивлердеги материаллар үстинде жумыс алып барыуы тийис болды.

Каракалпак халкының мәдениет мийрасын үйрениўде көрнекли тарийхшы-шығыстануушы Павел Петрович Иванов көп жумыс иследи.

1934-1941-жыллар аралығында Шығыстануу институтының илимий хызметкери болып ислеген ўақытларында ол каракалпаклардың улыўма тарийхы хәм этногенези бойынша билимлердин кәлиплесиўине сезилерли үлес косты.

П.П.Иванов каракалпак халкының тарийхы бойынша дәслепки ири мийнетлердин авторы болды. Оның көлемине «Каракалпаклардың тарийхының очерклері»¹, «Каракалпакстан»², «Каракалпаклар хаккында жаңа мағлыўматлар: тарийхий пикирлер»³ х.т.б. мийнетлер жатады.

1935-жылы Шығыстануу институты «Каракалпаклар тарийхы бойынша материаллар» китабын шығарып, онда акад. А.Н.Самойловичтин Каракалпак-Хийўа қатнасықлары хаккында XIX әсирдин Хийўа жылнамаларынан үзиндилердин қысқаша аўдармасы да жарық көреди. Сол жылы Илимлер академиясы төрепинен Каракалпакстан АССР бойынша әдебиятлар көрсеткиши жәрияланды.

3 томлық «Каракалпаклар тарийхынан материаллар» ды дүзиў бойынша Шығыстануу институты менен КККИИИ ның жумыслары, тилекке қарсы, үзилiske түсти. Каракалпакстан Халық комиссариатының руксаты болса Шығыстануу институтынан тыскары-ак каракалпаклар тарийхын изертлеу жумысларына хәр төреплеме жәрдем ететугының, хәттеки ўақтыңша Каракалпакстанға барыўға қайыл екенлигин, себеби бул истин даўам еттирилиўи оғада зәрүр екенлигин билдирди.

¹ «Материалы по истории каракалпакцев» М.-Л., 1935, 9-89 б.

² «Советская этнография - сб. статей» М. 1940, №4, 23-54 б.

³ «Советская востоковедение» I-III. М.-Л., 1945, 59-79 б.

Бирак бул жумыс калып кетеди. Буған тоталитар дүзимнин буннан былай да күшейиўи, репрессиялар хәўиж алыўы, мемлекеттеги исиблерменлик атмосферасы қосымша себеп болады. Илимнин раўажланыўына хәм Әмиўдәрьяның қуярлығында изертлеу жумысларын алып барыўда ККАССР ХКК 1936-жылы 15-марттағы КККИИИ ның қайта дүзиў хаккындағы қарары кери тәсирин тийгизди, себеби бул ис жүзинде Институттын жабылыўын аңлататуғын еди. Бул шешим бойынша институт үш секторға бөлинди. Мәдениет қурылыс секторы Халық Ағартыў комиссариаты қарамағына өткерилип, оның тийкарында илимий-педагогикалық лаборатория дүзилди. Социалисттик дийқаншылық секторы зоналық станцияларды беккемлеу хәм суў хожалығын, агромелиорацияны хәм агрохимияны үйрениў ушын Дийқаншылық халық комиссариатына өтеди. Геологиялық кабинет Жергиликли санаат халық комиссариаты қарамағына өтти.

1937-жылы-ак бул қарардың надурыслығы тастыйкланып, бирден-бир илимий орайды шөлкемлестириў мәселеси көтерилди. Буннан бир неше жыл бурын (1933-ж) каракалпак областлық партия шөлкеми басшыларының мәселени дурыс

СССР ИА хабаршы-ағзасы С. П. Толстов Нәкис педагогика институтының студентлери менен сөйлеспекте.

Филология илимлеринин докторы Н. Дәўкараев жазыушылар арасында

түсінбеушилигинен бул институт СССР Илимлер Академиясының курамына өтпей қалған еди. Егерде институт академия курамына киргенде, ол 1936-жылы жабылмаған болар еди.

Бундай қыйыншылықларға карамастан, 30-жыллары алып барылған жұмыслар үлкен роль ойнады, қарақалпақ халқының бай мәдениет мийрасын буннан былай да үйрениу үшін тийкар дүзди.

Қарақалпақстан аймағындағы материаллық мәдениет естеликлерин изертлеу хәм қорғау бойынша СССР Илимлер Академиясы Президиумының Қарақалпақ комиссиясының 1937-жылы Хорезм археологиялық экспедициясын шөлкемлестиріу хакқындағы қарары үлкен әхмийетке ийе болды. Бул илимий шөлкем хәм оның басшысы Сергей Павлович Толстов Қарақалпақстанда тарийх илиминин қәлиплесиуінде, Түслик Арал бойы мәдениаты тарийхының машқалаларын изертлеуде, илимге талантлы қарақалпақ, өзбек, түркмен жасларын тартыуда, миллий қәнигелер өсип жетилиуисинде үлкен роль ойнады.

Кейин ала Қарақалпақстанда илимнің раўажланыуында 1943-жылы Ташкентте Өзбекстан Илимлер академиясының дүзилиуи шешиуи роль ойнады. 1945-жылы Нәкисте Өзбекстан Илимлер Академиясының көшпели сессиясы болып өтті.

Онда Қарақалпақстанда илимий изертлеулерди кеңейтиу бойынша бир қатар иләжларды әмелге асырыу уйғарылды.

1947-жылы Қарақалпақстан Министрлер Кенеси жанынан 1939-жылы дүзилген Тил хәм әдебият илимий-изертлеу институты Өзбекстан Илимлер Академиясының курамына кирип, Қарақалпақ экономика хәм мәдениет илимий-изертлеу институты болып қайта дүзилди. Оның биринши директоры Нәжим Дәўкараев болды. Институтта тил хәм әдебияттан баска экономика, тарийх, мәдениат хәм биология секторлары ашылды. Бул институттын дүзилиуи жоқары маманлықтағы қәнигелерди-республика ушын илим кандидатлары менен докторларын таярлап шығуға кең мүмкиншиликлер туудырды. Усы институт аркалы Москва хәм баска да орайлық қалаларға оқыуға аспирантлар жиберилди. Қарақалпақстаннан ен биринши филология илимлеринин докторы дәрежесин алыу ушын докторлық диссертациясын жақлаган алым-Нәжим Дәўкараев болды (1951-ж.)

1958-жылы институт Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақ комплексли илим изертлеу институты болып қайта дүзилди, онда бир қатар жаңа илимий бағдарлар-химия, биология, геология хәм ихтиология тараулары шөлкемлестирилди. Институт директоры Рзәмбет Қосбергенов болды (1953-1959).

1958-жылы Шымбайда Өзбекстан Аўыл хожалығы академиясының Дийқаншылық институты ашылды. Бул институтта пахташылық хәм фәллешилик бойынша изертлеулер алып барылды.

1959-жылы Комплексли институт негизинде Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалы дүзилди, оның биринши баслығы Марат Нурмухамедов болды (1959-

Я. Досумов қәсиплеслери менен

1961-жж.). Соң филиалга Сабыр Камалов басшылык етти (1961-1996-жж.). 1966-жылга шекем филиалда бир институт-Тарийх, тил хэм әдебият институты (директорлары: Я.М.Досумов (1959-1963) хэм К.М.Максетов (1963-1985) хэм бес сектор (тәбийий хэм экономикалык тараўлары) ислеп турды. Баспа органы болған «ӨзИА Каракалпакстан филиалының хабаршысы» шөлкемлестирилди.

1959-1960-жыллардан баслап Өзбекстан Илимлер Академиясының Каракалпакстан филиалы республиканың илимий мәкемелери ушын илим кандидатлары менен докторларын таярлап бериўши хакыйқый орай болды. Республиканың илимий дәрежеге ийе барлык алымларының 60 проценти Өзбекстан Илимлер Академиясының Каракалпакстан филиалынан шықты.

1966-жылы филиалдың курамында өзінде бар лабораториялар негизинде Комплексли тәбийий илимлер илимий-изертлеў институты ашылып, директоры М.Тәжетдинов (1966-1973-жж.) болды. Оннан кейин ол институтта Р.Тлеўов, Ж.Саманов, Ч.Әбдиров, Р.Реймов хэм А.Бахиевлар директор болып иследи. 1976-жылы филиалда Есаплаў орайы ашылды (илимий-изертлеў институты хуқыкы менен), оның биринши директоры болып Ш.Каниязов, оннан соң И.Сулайманов иследи. Хәзир Н.К.Айымбетов ислеп келмекте. Солай етип филиалда 1990-жылга шекем илимий изертлеўлер үш институтта хэм бир ботаника бағында алып барылды. 70-жыллары филиал Каракалпакстанның ең ири илимий орайына айланды.

1972-жылы Каракалпакстанда бир қатар баска да илимий мәкемелер ашылды: Ташкент онкология хэм радиология институтының филиалы, Ташкент салыгершилик институтының филиалы хэм Өзбекстан педагогика илимлеринин илимий-изертлеў институтының филиалы. Бул Каракалпакстанда илимнің өсиўи менен илимий изертлеўлердин кенейиўине жол ашып берди.

Илимий изертлеўлер, сондай-ақ Каракалпак мәмлекетлик педагогикалык институтында да кең көлемде алып барылды, онда көп санлы илим кандидатлары менен докторлары, профессорлар жұмыс алып барды. 1976-жылы институттын мәмлекетлик университетке айналдырылыўы илимий кәнигелердин өсиўине көмеклести.

1987-жылы Нөкисте және бир илимий-изертлеў институты Өзбекстан Денсаўлықты сақлаў министрлигинин эксперимен-

Академик М. К. Нурмухаммедов Өзбекстанлы илимпазлар арасында

талдық хэм клиникалык медицина илимий-изертлеў институты ашылды. Оның шөлкемлестириўшиси хэм биринши директоры медицина илимлеринин докторы, академик Турсынбай Ешанов болды.

1990-жылга келе Каракалпакстанның илимий потенциалы айтарлықтай өсти. Нөкистен докторлык диссертация жақлаганлар саны 50 ге, ал кандидатлык диссертация жақлаганлар саны 400 ге жетти.

Олардан үшеўи-М.Нурмухаммедов (1974-ж.), С.Камалов (1979-ж.), Ч.Әбдиров (1989-ж.) Өзбекстан Илимлер академиясының академиклери, ал төртеўи-Я.Досумов (1956-ж.), И.Сағитов (1966-ж.), Ж.Базарбаев (1989-ж.) хэм А.Бахисв (1989-ж.) ӨзИА хабаршы-ағзалары болып сайланды. Бул көрнекти алымлар менен бир қатарда бир қанша илим докторлары Н.Дәўқараев, К.Айымбетов, С.О.Осмонов, Р.Қосбергенов, У.К.Шәлекенов, Р.Реймов, Р.Тлеўов, В.Н.Ягодин, С.Қабулов, К.Максетов, Д.Насыров, У.Хамидов, З.Насурлаева, Н.Жапаков, Ж.Урымбаев, Н.Урумбаев, Е.Жаксымов, М. Ибрагимов С.Бахадырова, хэм т.б. Каракалпакстан Республикасында тәбийғый хэм жәмийетлик-гуманитарлык илимлердин раўажланыўына хэм кәнигелер таярлаўда үлкен үлес қосты.

Соның менен бирге, айтып өтиў керек, Каракалпакстан ушын жоқары маманлықтағы илимий кәнигелерди таярлаўда Ташкент, Москва, Санкт-Петербург, Алматы, Новосибирск, Киев

х.т.б. бурынғы СССР дың көплеген калаларынан келип ислеген алымлар өзлериниң пидәйи хызметлерин аткарып, жәрдем көрсетти.

Егерде кеңес хукимети миллий республикаларға жетерли дәрежеде дыккат аударғанда, Каракалпастанда илимий изертлеу хәм илимий кәнигелерди таярлау жұмысларының табыслары буннан да көбирек хәм мәниликерек болған болар еди. 70-жыллардан баслап ол миллий республикалардың, соның ишинде Өзбекстан хәм Каракалпастанның академиялык мекемелеринде мийнет хақы (айлык) коры менен илимий изертлеулерди тураклы түрде қыскартыу сиясатын алып барды. Өзбекстан Илимлер Академиясы институтларының басшылары 70-90-жыллар аралығында жыл сайын Москвада СССР дың мәмлекетлик мекемелериниң «қапыларын қағып» турыуға мәжбүр еди. ӨЗИА Каракалпастан филалының баслығы С.Камалов: Бизлер СССР Мийнет хәм мийнет хақы бойынша мәмлекетлик комитетиниң жууапкерли хызметкерлериниң ауыр сөзлерин, хәттеки сөгислеринде тез-тез еситип турар едик. Бизиң илимий мәкемемиздин мийнет хақы (айлык) корын қыскарта бермеуин сорап өтиниш еткенимизде, олар «Сизин Каракалпастаныңызда илим рауажланбай калса да, жер аударылып кетпейди» деп жууап бергенлери де болды»,—деп еске түсиреди. Каракалпастанның илимин тек Өзбекстан хукимети менен Өзбекстан Илимлер Академиясы тәрәпинен аударылған итибарлы дыккаты қуткарып калды. Соның ушын Каракалпастан алымлары сол дәуирлердеги көп қыйыншылықларға карамастан республикада илимди рауажландыруу ушын үлкен жәрдем көрсеткен, Өзбекстан Илимлер Академиясының бурынғы президентлери Т.А.Сарымсаковтың, Т.З. Закировтың, Х.М.Абдуллаевтың, У.А.Арифовтың, А.С.Садыковтың, П.К.Хабибуллаевтың, М.С.Салахитдиновтың атларын хұрмет пенен тилге алады.

5.5. Әдебият хәм көркем өнер

Автономиялы область дүзилгеннен кейин әдебий дәрәтишликтин хәр қыйлы түрлерин рауажландырууға бағдар алынды.

Кеңес дүзими тусындағы дәслепки каракалпақ жазыушылары Ө.Өтепов, К.Әуезов, Х.Ахметов, Ж.Аймурзаев, А.Бегимов,

И.Фазылов, Т.Сейтмамутовлар болды. Олардың биринши шығармалары тийкарынан дийуалы газеталарда басылды, көркем хәуескерлер дегереклеринде қойылды хәм солай етип көпшиликке белгили болды.

Талантлы жаслар, жана баслап жаза баслаған жазыушылар менен бир катарда халық шайырлары топарының—А.Муўсаев, С.Мәжитов, А.Дабылов, С.Нурымбетов хәм т.б. дәрәтишлиги рауажланды.

20-жылларда халық ауызеки поэзиясын саклаушылар хәм аткарыушылар халық арасында көп еди. Жыраулар-Нурабулла Каражан улы, Ерполат Рәмберди улы, Курбанбай Тәжибай улы, Төре жырау, Өтенияз Ийимбет улы, Хожамберген (Өгиз жырау) Нияз улы, Өбдирәсиули жырау, Есемурат Нурабулла улы, Қыяс Қайратдин улы, бақсылар-Жуман бақсы, Байнияз бақсы, Каражан бақсы Қабыл улы, Жанабай бақсы Төре улы, Жапак бақсы Шамурат улы, Есжан бақсы Косполат улы, Айтжан Хожалепес улы, Ибрайым Пәтулла улы хәм т.б. мәдений мийрасларымызды журтшылыққа жеткеріуде айрықша орын тутты. Нама, терме, толғаулар дәрәтти. Олардың аузынан халық бизин күнлеримизге дейин жүз жыллар дауамында саклап жүрген каракалпақ фольклорының хәр уақытта хәр қыйлы үлгилери жазып алынды. Олардың арасында Қыдырнияз сыякты өзиниң кеңес хәкимиятына наразылығын билдиргенлер де болды, бирақ оларды қысып шығарды.

Каракалпастанда 1928-жылы пролетар жазыушыларының каракалпақ ассоциациясы дүзилди. Оның курамына Х.Ахметов, А.Матякубов, И.Фазылов, К.Әуезов, А.Бегимов, Т.Сейтмамутов, Ж.Аймурзаев хәм т.б. кирди.

Ол уақыттағы айырым шығармалар еле оғада адыр болып келди. Оларда «мақау», «пес», «кулак», «жамай жауы» хәм т.б. усындай сөзлер, хәтте сөгислер жиий гезлесетуғын еди.

Каракалпақ әдебиятының рауажланыуында 1932-жылы дүзилген Каракалпастан жазыушылар аўкамы белгили роль ойнады.

А. Муўсаев

С. Мəжитов

20-жыллардын акыры, 30-жыллардын басындагы каракалпак әдебиятында республика турмысы сөүленди.

Жана баслап жазып атырган каракалпак жазыушылары бұрын өзлерине таныс болмаган турмыс хакыйкатын жырлауға әсте-әсте өте баслады. Олардын дәслепки адымлары үйрениу, излениулерден ибарат болды. Халык шайырлары бұрыннан сакланып киятырган сөз өнеринин тәжирийбелерине сүйене отырып жана дүзим хаккында косықлар дөретти. Олардын белгилі үәкиллери А.Дабылов «Келиндер», «Өткен заман» деп ат көтерип кеткен

косықларында ушкалақ минезли кыз-келиншеклерди көргенли, сыйласықлы болыуға, сондай-ак халықтың әсирлерден берли сакланып киятырган үрп-әдетлерине кайшы келетуғын кылықларға көп берилип кетпеуди нәсиятлады. Бул косықларда шайырға айып таккандай аса бир себеп болмаса да, оған ески турмысты, өткен заманды күсейди, әрман етеди деген ат такты. Сонлыктан ол, сондай-ак баска шайырлар да «социализм», «партия», «жамайым», «жамай жауы», «кулак» хәм т.б. әбден мажыра болып, зыкы шыккан сөзлерди келсе-келмесе де косықтың ишине коса бериуге мәжбүр болды. Себеби олардан карык берилмесе улыуа жазыушылардын дөретпелери жақсы ат алмайтуғын еди. Шайыр, жазыушыларға жана тәртинти бирден, салған жерден түсинип кете бермеди деген минтағыу жагдайлары болды.

Тар кыснак, тайгак жолдың азабын С.Мəжитов та басынан кеширди. Ол «Окыуға кел» (1928), «Таза арна» (1932), «Кызкеткен» (1934) усаған поэтикалык шығармалары хәм 1934-1935-жыллардағы «Ерназар алакөз», «Багдагүл» пьесалары жөне түррин, очерклери менен каракалпак әдебиятынын рауажланыуына үлкен үлес косты. Бирак 1937-жылы гүнасыз репрессияға ушырады.

Белгилі жазыушы хәм жәмийетлик искер Қасым Әүезов (1897-1938) өз шығармаларын сол заманның жанлы мәселе-

А. Дабылов хәм Ж. Аймурзаев

лерине арнады. Оның «Тилек жолында» пьесасы хәм «Қазыу» поэмасы жәмийетшилик тәрәпинен кызғын кууатланыуына карамастан шығармаларында партияның басшылык роли кеуилдегидей болып көринбеди деген насаққа калды. Ол да кеңес хүкимети репрессиясынын курбаны болды.

20-жыллары Ж.Аймурзаевтың «Таярман» (1928), Х.Ахметовтың «Бул миннетин» (1928), «Каракалпак» (1928), А.Бегимовтың «Машина ал», А.Матякубовтың «Трактор», «Тоғыз мың бел» косықлары ауыл турмысына арналды.

30-жыллар каракалпак әдебияты ушын барлык жанрлар тарауында излениулердин жүз бериуи менен сыпатланды. Поэзия әдеуир жақсы рауажланды. Косық, сонын ишинде поэма жазыудын жана түрлери пайда бола баслады.

1934-жылы Каракалпакстан жазыушыларының I съезди өткерилди.

Ол каракалпак жазыушыларынын дөретуишлик жумысларын жуумакластырды, Әдебиятты үзиликсиз рауажландырууға жоллама берип, турмысты жанлы, реаль сууретлеуде үл-

кен роль аткарды. I съезде аўкам баскармасы сайланды. Оның хүрметли баслығы болып К.Әуезов, баслығы болып Ж.Аймурзаев сайланды. Сол жыллары каракалпак классикалық әдебияты менен фольклорының ең жақсы шығармалары жойбарлы түрде топлана баслады және ізбе-із жәрияланып турылды. Халық шайырларының, каракалпак жазыушыларының шығармалары өз алдына кітап болып шықты.

Басқа халықтардың әдебиатлары менен байланыслары раўажлана баслады. 30-жылларда миллий әдебиатларды орыс хәм басқа халықтардың тилдерине аударыу мәселелерине айрықша дыққат аударыла баслады. Бул каракалпак жазыушылары ушын үлкен әдебий мектеп болды.

30-жыллардың акырында «Алпамыс», «Едиге» дәстанлары, Жийен жырау, Әжинияз, Күнхожа, Бердақтың бир қатар шығармалары каракалпак тилинде басып шығарылды. 1940-жылы Төрткүлде «Каракалпак халық творчествосы» альманахының басып шығарылуы үлкен қызығыушылық туғдырды.

Каракалпак жазыушыларының дәслепки-Ә.Шамуратовтың «Ески мектепте», М.Дәрибаевтың «Мыңлардың бири» повестьелери, Н.Дәўқараевтың «Интернатта», «Партизанлар» шығармалары басылып шықты. Булардағы қахарманлардың образлары типик хәм көриниси жағынан өзине тән миллий келбети аркалы көзге түседи.

Усы жыллары миллий драматургия кәлиплесе баслады. Каракалпак халқының өткендеги хәм хәзирги турмысынан алынған хәрқыйлы темаларда жазылған пьесалар, соның ишинде Ә.Өтеповтың «Бояушы ўәкил», «Одеколон», А.Бегимовтың «Бул ким?», С.Мәжитовтың «Бағдагүл», Ж.Аймурзаевтың «Хәкислилер» комедиялары сахнаға шықты.

1941-1945-жыллардағы урыс каракалпак әдебияты ушын да үлкен гүрес майданы болды. Сол жыллары Ж.Аймурзаевтың, Д.Назбергеновтың, Н.Жапақовтың х.т.б. терен патриотлық сезимлер менен толып-тасқан қосықлары дөреди.

Көплеген жазыушылар қарыу күши менен көлем күшин қатар жумсады. Олардың айырымлары—жас талант ийелери Ж.Хәбибуллаев, Ш.Хожаниязов, А.Шамуратов хәм т.б. фронтта қаза тапты.

Урыс жылларындағы проза тараўында да белгили илгерилеу болды. Өткендеги халық қахарманлары хаққындағы көп ғана

әпсаналар, хұжетли очерк хәм суўретлемелер, урыс темасына арналған өткир мақалалар және гүрринлер жарыққа шықты. Н.Дәўқараевтың «Өлимди писент етпеўшилери» усы жыллардың ең жақсы гүрринлеринин бири болып есапланады. М.Дәрибаевтың, Ж.Аймурзаевтың, Ә.Шамуратовтың, Р.Мәжитовтың, Ә.Турымбетовтың хәм т.б. қосықлары, гүрринлери, очерклери хәм фельетонлары кеңнен мәлим болды.

Әсиресе, белгили каракалпак шайырлары Аббаз Дабылов пенен Садық Нурымбетовтың халық поэзиясының терен руўхы менен суўғарылған қосықлары фронттағы жаўынгерлер менен тылдағы мийнеткеш халық арасында күшли тәсирге ийе болды. Каракалпак әдебиятын раўажландырыудағы үлкен мийнетлери ушын 1942-жылы А.Дабыловқа хәм С.Нурымбетовқа «Каракалпак халық шайыры» деген хүрметли атак берилди.

Урыс дәўириниң аўыр жылларында халық шайырлары менен бирге мийнеткешлерди қахарманлық руўхта тәрбиялау исине Есжан Қосполат улы, Жапак Шамурат улы, Курбанбай Тәжибай улы, Есемурат Нурабулла улы, Қыяс Қайратдин улы, Қаражан Қабыл улы сыяқлы көплеген халық бақсы, жыраулары жемисли мийнет етти.

Каракалпак драматургиясында да белгили дәрежеде алға илгерилеушилик болып, онда әскерий-қахарманлық тематикасы орайлық орынды ийелейди. Ж.Аймурзаев «Перзент», «Коля», «Лейтенант Елмуратов», С.Хожаниязов «Бизин Бахалыр» пьесаларын дөретти. Булардың барлығы да Станиславский (хәзирги Бердак) атындағы театрда қойылды.

Сүйикли халық дәстанының мотиви бойынша Н.Дәўқараев тәрәпинен дөретилген «Алпамыс» пьесасының қойылуы урыс жылларындағы республика театр турмысында үлкен ўақия болды.

Бул дәўирде аударма иси де қатар жүрди. А.Толстойдың «Биз нени қорғаймыз», М.Шолоховтың «Душпанды өшпенли жек көриу тәлими» сыяқлы публицистикалық мақалалары, Лебедев-Кумачтың, Ф.Фуламның, Х.Әлимжанның хәм т.б. қосықлары каракалпак тилине аударылды.

Урыстан соңғы жыллары каракалпак әдебиятына өзлериниң көркемлик изертленулері менен онын буннан былай да раўажланыуын, табысларын төмийнлейтуғын жас талантлар Т.Жумамуратов, Х.Турымбетов, И.Юсупов, Ә.Хожаниязов,

Б.Исмайлов, Т.Сейтжанов, К.Досанов ҳам баскалар келип косылды.

Усы жыллары мәүсимли өдебий альманахлар шығарыўдын («Гүлистан», «Жеңис байрағы», «XXV жыл», «Бахыт нуры» хәм «Жаслар хаўазы» топламы сыяклы) әдеўир пайдасы тийди, ең әхмийетлиси жаңа дәрәтпелер оқыўшыларға жетти.

Каракалпак әдебиятының 50-жыллардан баслап раўажланыўы өзиниң бир канша өзгешеликлерине ийе болды. Каракалпак әдебиятын республикалық баспасөзде дағазалаў, көркем өдебий шығармаларды каракалпак тилине аўдарыў алдынғы жылларға салыстырғанда кең ең жайды. Каракалпак жазыўшыларының көпшилик шығармалары орыс хәм баска да халықлардың тиллеринде басылып шықты. Айырым шығармаларымыз англис, немис, француз, поляк, чех хәм словак тиллеринде де басылды хәм сөз етилди.

1955-жылдан баслап қайта шыға баслаған «Каракалпак әдебияты хәм көркем өнери» журналы (1958-жылдан баслап «Әмиўдәрәя») ай сайын үлкен көлемде үзликсиз шығып турды.

Республикамыздағы баска да баспа сөз органларында, елимиздин орайлық газета-журналларының бетлеринде каракалпак әдебиятының бурынғыдан анағурылым көп дағазаланып барылыўы, оған көп миллионлы жәмийетшиликтиң дыққатын аўдарды, онын хәр тәрәплеме өрис алыўына, талантлы жазыўшылардың санын арттырыўға көп тәсири болды.

Каракалпак әдебиятын Автономиялы республикамыздан тысқары жерлерге кең танытыўда, онын географиясын, абыройын арттырыўда 1958-жылы октябрде Ташкентте болып өткен Азия хәм Африка жазыўшыларының биринши конференциясы үлкен роль тутты.

Бул конференцияға қатнасқан Каракалпакстан жазыўшыларының делегациясы /М.Нурмухамедов, Ж.Аймурзаев/ конференция қатнасыўшыларына Каракалпакстан жазыўшыларының ўәкиллери каракалпак әдебияты хәм көркем өнериниң табыслары ҳақкында (М.Нурмухамедов) шығып сөйлеп, айтып берди. Каракалпак тилинде басылған Н.Хикметтин «Азатлық жыллары» (Нөкис, 1955) атлы китабын онын өзине арнаўлы сыйлық етилди.

Сондай-ак Азия менен Африка еллериниң көпшилигине каракалпак тилинде басып шығарылған шығармалары қатнасыўшыларына каракалпак жазыўшыларының көп ғана қи-

таплары менен бирге сыйлық етилди.

Улыўма каракалпак әдебиятының баска да халықлар әдебиятлары менен байланысының күшейиўинде бул дәўир айрықша үлкен орын тутады.

Каракалпак әдебияты менен көркем өнериниң раўажланыўы жолында 1957-жылы февральда Ташкентте болып өткен он күнлик үлкен әхмийетке ийе болды. Он күнликте каракалпак шайырларының, драматурглериниң шығармалары қызғын пропагандаланды хәм талкыланды, өзбек жазыўшылары хәм әдебиятшы илимпазлары менен каракалпак жазыўшылары арасында дәрәтиўшилик пикир алысыўлар, тәжирийбе алмасыўлар болды.

Сондай-ак 1959-жылы февральда Москва қаласында болып өткен Өзбекстан әдебияты хәм көркем өнериниң он күнлигинде каракалпак жазыўшылары менен көркем өнер ғайраткерлери өзлериниң дәрәтиўшилик мийнетлери менен қатнасты.

1960—1970-жылларда Ташкенттен өзбек жазыўшыларының делегациясы бир неше рет арнаўлы түрде каракалпак жазыўшыларының мийманы болып (әмелий) жәрдемлер көрсетти. Сондай-ак Казакстан, Өзербайжан, Түркменстан, Татарстан хәм т.б. республика жазыўшыларының бир топары Каракалпакстанда болып халық турмысы, жазыўшыларымыздың дәрәтпелери менен танысты, тәжирийбе алмасты. Каракалпакстан жазыўшылары болса өз гезегинде Казакстан, Түркменстан, Кыргызстанда болып, өзлериниң дүньяға көз-қарасларын байытты.

Нәтийжеде каракалпак турмысы көп ғана миллет әдебиятларынан орын ала баслады. А.Мухтардың «Каракалпак қыссасы», Миртемирдин «Каракалпак дәптери», Б.Сейтаковтын «Қыз салығы», «Туўысқанлар» романы хәм т.б. бунын мысалы болады.

Жеке адамға табыныўшылықтын зиянлы ақыбетлерине гириптар болған бир қатар каракалпак әдебияты ўәкиллериниң әдебиятымыз тарийхындағы тутқан орнының қайта тиклениўи, олардың шығармаларының үйренилип, көпшиликке баспа сөзде усынылыўы әдебиятымыз тарийхында жол қойылып келген олқылықларды толықтырды.

Әдебий күшлер бирқанша жетилисти. Жазыўшылар турмыс ҳақыйқатлығын сүўретлеўдин, қахарман образын жасаў-

И. Юсупов, Т. Жумамуратов хәм
Т. Қайыпбергенов

дын жана мысалларын жаратты. К.Султановтың «Ақдәрья», Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны», А.Бекимбетовтың «Сырлы ізлер изинен», О.Бекбауловтың «Тарас Аралда» хәм т.б. шығармалар китап оқыушылар арасында кең мәлим болды.

И.Юсуповтың «Ғарры туттағы гүз», С.Салиевтың «Дәуиримиздин дәстаны», «Үстиртке адам келди»,

Ғ.Сейтназаровтың «Сен қайтып келесен, Гүлжан» шығармалары усы дәуірдеги прозадан белгили орын алды. Қарақалпақ поэзиясының мазмуны, тематикасы, өриси кеңейди, шайырларымыздың шеберлиги өсти. А.Дабылов «Бахадыр», С.Нурымбетов «Қамары», Т.Жумамуратов «Қәсийетли гәухар тас», И.Юсупов «Гилемши хаял хақында хақықатлык», «Актрисаның ығбалы», «Тумарис», М.Сейтниязов «Жигирма еки», «Ұатан гедайы» поэмаларын дәретти. Шайырлардан Н.Жапақов, Б.Қайыпназаров, Х.Сейтов, Б.Исмайылов, Д.Айтмуратов, Х.Турымбетов хәм т.б. шығармаларында халықлар дослығы, республика журтшылығының пидәкерлик мийнети йошлы жырланды, аш көзлик, пәслик хәм данкпаразлык сығға алынды.

Қарақалпақ халқының бай фольклорының фәзийнелеринен «Қырық қыз», «Алпамыс» (еки варианты), «Мәспатша», «Курбанбек», «Бозуғлан», «Қарақалпақ ертеклери»нин үш томлығы, «Қарақалпақ халық қосықлары» баспадан шықты.

Усы дәуірде қарақалпақ әдебияты классиклери Бердақтың. Құнхожаның, Әжинияздың, Жийен жырау, Өтеш хәм Омардың таңламалы шығармалары бирнеше мәртебе басылды.

1949-жылы «Қырық қыз» қахарманлық эпосы С.Сомованың хәм А.Тарковскийдин аудармаларында биринши мәртебе орыс тилинде басып шығылды. Бул дәстанның драма, балет, киносценарийлери дәрстилди.

1966-жылы әдебиат хәм көркем өнер тарауындағы ен

жақсы шығармалар ушын республикалык Бердақ атындағы сыйлык енгизилди.

Соңғы жыллар қарақалпақ әдебияты ушын жазыушылардың идеялык, теориялык жақтан өсиуи, шығармалардың тематикалык хәм жанрлык, шеберлик жақтан әдеуір байыуы және көркемлик дәрежесинин тағы да жетилисиуи менен өзгешеленди.

Т.Қайыпбергеновтың тарийхий романлары, Х.Сейтовтың «Хәуирли самал», А.Бекимбетовтың «Ауыр сынақлар», Ғ.Есепмуратованың «Жийрен», «Мында бир кеширим», Ш.Сейтовтың, У.Пиржановтың роман, повестьлери Т.Жумамуратов, И.Юсупов, М.Сейтниязов, Ж.Дилмуратов, С.Аббазов, Х.Сапаровтың хәм т.б. поэзиясы, С.Хожаниязов, П.Тилегенов, К.Рахмановлардың драмалық шығармалары қарақалпақ әдебиятының рауажланыуындағы соңғы жыллардағы белгили кубылыслар болды.

Көркем өнер, әдебиат күнлери бир тууысқан әдебиаттан екиншиси алдында өзине тән дәретиушилик есап бериулерин көрсететуғын дәстүрге айланды. Жазыушылардың дәретиушилик байланысларын беккемлей отырып, олар халықлардың мәдениет өз-ара қатнасықларының жаңа формалары менен түрлерин келтирип шығарды.

Деген менен тубалаушылык дәуири, «пахта иси», «өзбек иси», халықтың сабыр кесесин толтырып жиберди. Бир-биреуге исенбейтуғын, түманланып қарайтуғын жағдайды пайда етти. Сөйтип тегимизге, адамгершилигимизге, дәстүримизге шек келтирди. Интеллегенциямыздың усы жыллардағы ауҳалы мәдениеттың рауажланыуына да тәсир етти.

Арсызлык, бузыклықтың тамырлары қанасына сыймай исинип, асқынып кетти. Усы унамсыз, соның менен бирге ерси, қолайсыз кубылыслар көркем әдебиатта, көркем өнерде өзинин қара дағын қалдырды. Сонлықтан қосып жазыулар, иренсиз, үстиртин, жеңил тәбиятлы дәретпелер әдебиат, көркем өнерде кең орын алды. Бул әдебиаттың көркемлик тәсир етиу күшинин кемииуне, ондағы халықлык дәстүрлердин умытылыуына алып келди. Парықсызлыкка, жарамсақ, жалатайшылыкка үйретти. Усы мәниде әдебиаттағы машқаланың үйренилиу дәрежесине-тоталитарлык тутымнын тақымында кеткен «изертлеулердин» сапасы жүдә сәйкес келеди. Өйткени

«мазмуны бойынша социалистлик, формасы бойынша миллетлик» қағыйдасы математикалық формуладай түйилип, хаслы мәниси гәрезсизликке барабар болды. Усы бағдарда М.Сейтаниязовтың «Ұтан гедайы», А.Алламуратовтың «Қарақалпақ музыкасы тууралы бир-еки сөз», Г.Есемуратовтың «Туўған жерге» дәретпелерине, Д.Айтмуратовтың «Хай-ўанлардың суўретке түсиуи» тымсалына хәм т.б. жала жабылды, кемситилди.

Хәкимшилик-буйрықпазлык басшылык мәденият тараўында жүдә күшли хүким сүрди. Театрдың репертуарын аудармалар басып кетти.

Партия хаккында косык жазыў-шайырлардың өмирлик иси болды, жеке жойбарына кирди. Партшөлкемнин роли, узатып салыў, күтип алыў хәм т.б. жыйналыслардың суўретлениўинен, көрсетилиўинен калын китаплардың бетлери толып кетти, театрдың сахналары босамады.

60-90-жылларда карақалпақ әдебиятына хәрқыйлы жаңа әўладлар—Г. Есемуратова, К.Мәмбетов, Х.Хөמידов, С.Бахадырова, К.Камалов, К.Кудайбергенов, Ж.Нарымбетов, Т.Мәтмуратов, Т.Кабулов, Ж.Избасканов, М.Нызанов, К.Кәримов, С.Ибрагимов, К.Дәўлетназаров, Ә.Атажанов, Ш.Аяпов, О.Абдирахманов, Т.Сәрсенбаев, Д.Шерниязова, М.Жуманазарова, Н.Төрешова, Б.Генжемуратов, Ж. Муратбаев, Ә. Хожанов, А.Султанов, Т.Халмуратов, Ж.Хошаниязов хәм т.б. кирип келди.

Қарақалпақ әдебиятының буған дейинги хәм 90-жыллардағы барлық раўажланыў басқышлары өз жолын тураклы излениўлер, реалистлик тәжирийбе топлаў, хакыйқатлыкты көркем изертлеўдин өз миллий дәстүрлерин дәретий менен көзге түсип келди. Ол идеялы, халыктық әдебият болыў менен өз дәўиринин аўырманлығын мойнына алыўға укыплы, хак кеўилли, руўхый жақтан күшли адамларды тәрбиялады.

Бизин көркем өнеримиз буған дейин үлкен жолды басып өтти. Қарақалпақстан көркем өнер театры—заман перзенти. Ол 20-жыллардың басында дүзилген драмалық дөгәреклерден өсип шықты. 1925-жылы Төрткүлде педтехникум студентлеринин күши менен биринши карақалпақ миллий труппасы—«Таң нуры» шөлкемлестирилди.

Оны дәслепки ўақытта сол техникумның оқытыўшысы З.Ф.Қасымов, 1927-жылдан Ә.Өтепов басқарды. Бул труппа

келешек Қарақалпақ мәмлекетлик театрының тийкары болды. Ол өзинин дәслепки өмир сүрген жылларында тек концерт койып берий менен ғана шугылланды.

Оның репертуарына да карақалпақ косықлары, намалары, сондай-ак карақалпақ аўызеки хәм классиклеринин шығармалары негиз болды.

«Таң нуры» труппасының койған биринши драмалық шығармалары карақалпақ драматургиясының тийкарын салыўшылар—С.Мәжитов, К.Әўезов, Ә.Өтеповлар тәрепинен жазылды.

1922-1925-жыллары Ә.Өтепов «Жездежан», «Зиндан», «Тенин тапқан кыз» пьесасының дәслепки варианты—«Шәлеке бай» пьесасын дәретти. 1925-1926-жыллары К.Әўезовтың Шымбайдағы 1916-жылғы көтерилис хаккындағы «Тилек жолында», Хийўа ханына қарсы халық гүреси хаккындағы С.Мәжитовтың «Ерназар алакөз» драмалық шығармалары дәредди.

1927-жылы «Таң нуры» труппасының репертуарында үш пьеса: К.Әўезовтың «Тилек жолында», С.Мәжитовтың «Ерназар алакөз» хәм «Ақсақал» драмалары болды.

1927-жылы «Таң нуры» Ә.Өтеповтың басқарыўында бирден-бир областылык труппа болып қайта дүзилди, ал 1930-жылы декабрьде оның тийкарында биринши мәмлекетлик театр ашылды.

Бул жылларда тарийхий хәм хәзирги заман темасында бир қатар шығармалар—С.Мәжитовтың «Жигит болдык», «Соңғы селтен», «Бағдагүл», Ә.Өтеповтың «Бояўшы ўәкил», «Жалқаў дийқан», «Көкнаршы», А.Бегимовтың «Қорлықтан азат», «Бул ким?», Ж.Аймурзаевтың «Хәкислилер» хәм т.б. дәредди. Бул пьесалар Қарақалпақ мәмлекетлик театрының сахнасында койылды.

Дәслепки жыллары театрдың курамында 12 адам, 1933-жылға келип 34 адам болды. 1934-жылы Москвадағы А.В.Луначарский атындағы театр көркем өнери институтында Қарақалпақстаннан 33 адам оқыды¹.

1934-1935-жыллары музыкалык, әдебий-драмалық радиоситтирийлердин салыстырма салмағы әдеўир азайды. Бул карақалпақ халкының миллий мийрасларына қатнастын

¹ Қосымбетов И. Қарақалпақстан интелегенциясының тарийхынан. 38-б.

суўса баслаған гези еди. Каракалпак миллий намалары сийрек бериле баслады. Миллий мийрасларға ықлас кемиди, билкастан шетлетилди. Каракалпак намалары, айрықша кобыз намалары мунды, кайғылы деп табылды. Бул компартияның шовинистлик сиясатының көриниси еди.

Сөйтсе де 1936-жылы халык талантларының даўысын грампластинкаға алыу басланды. Соған байланысты Төркүлде өнерпазлардың үлкен жарысы өткерилди. Булардың ишинде Ж.Шамуратов, Е.Косполатов, И.Пәтуллаев, Х.Ахметовларды таңлап алып, 1939-жылы апрель айында Москвада концерт берип, грампластинкаға жазылады.

1939-жылы грампластинкаға алыудың даўамы екінши рет Ташкентте өткериледи. Бунда артистлер менен жыраў-баксылар катнасады. Акымбет, Муўса, Сүйеў баксылардың, сондай-ақ атаклы жыраўлардың жолын куўған жыраў-баксылардың сол жылы Төркүлде өткерилген республикалык көркем хәўескерлердин олимпиадасына үлкемиздин барлык түпкирлеринен жыйналған талантлардың саны 360 тан асып кетти.

Буган қыссахан, сазенделер, қәлпелер, ойыншылар, улыўма халык музыкасының талантлары қалмай қатнасты. Булардан дүзилген ансамблдердин басшылары—А.Қазымбетова (Шамуратова), Ж.Шамуратов, катнасыўшылар—Хожамберген Нияз улы (Өгиз жыраў), Есемурат жыраў, Аббаз, Садык шайырлар болды.

1937-жылдың ақырында музыкалык хәм әдебий драмалык еситтириўлердин көлеми жүдә тарылып қалды. 1937-1938-жыллардағы еситтириўлерде айырым редакцияларға көбиреклықат аўдарылып, музыкалык, әдебий-драмалык еситтириўлердин салыстырма салмағы азайды. Оның орнын «пропагандистлик характердеги» еситтириўлер ийелеп кетти.

1939-жылы театр Москва студиясында тәрбияланып шыққанлар менен толықтырылды. Театр жәмәәтинде СССР (бурынғы) хәм Өзбекстан Республикасы халык артистлери А.Шамуратова, Т.Алланазаров, Ж.Мамутов, Р.Сейтов, Ю.Шарипов, Г.Ширазиева, С.Әўезова, С.Қарабаева, С.Алламуратова усаған сахна шеберлери өсип жетисти.

1940-жылы Нөкис қаласында Бердак атындағы мәмлекетлик филармония хәм Жас тамашагөйлер театры (ГЮЗ) ашылды, ол урыс ақыбетинде жаўылып қалғанлықтан өз жумы-

сын тек сонғы жылларда қайтадан баслады.

Урыста женип шыққанымыздан кейин көп узамай компартия Батыстың әдебияты, Шығыс классиклери алдында бас ийесиз, диге бүгесиз деген жыр тапты. 1947—1948-жыллары изли-изинен шыққан қарарлардың толқыны 50-жылдың биринши ярымында Каракалпакстанға да келип жетти. «Алпамыс» дәстанын, Әжинияз, Бердактың шығармаларын үйрениўди «кәўипли», «зыянлы» деп тапты.

«Әмиўдөрья» журналының 1962-жылғы санында А.Алламуратовтың «Қаракалпак музыкасы туўралы бир-еки сөз» атлы макаласында: «Қаракалпакстан композиторларының кантата, поэма, сюита сыяклы ири музыкалык шығармалар дөреткенин, каракалпак сазларының барлығын, баксышылық, жыраўшылық өнерине бай екенлигин айта келип, хәзирги күнде музыкамыздың косык жанры раўажланып, ол да жүдә женил бағдар алып баратыр. Инструменталлык жанрды раўажландыратуғын ўақыт жетти, мысалы, дуўтар ушын, болмаса кобыз ушын концерт»,—деген орынлы пикири туўралы айырым ўақытлары гейпара жолдаслар хәм гейпара баспа уйымдары «социалистлик миллетлердин мөдениятының ямаса оның гейпара тараўларының раўажланыўы туўралы мәселе көтергенде партияның миллий сиясатын, пролетар интернационализи тийкарларын шала, үстиртин хәм айырым жағдайларда қайшы көз-қарасларда түсинип, нигилистлик кейиплерде хәм миллий шеклениўшиликте қалып қояды... «Мақала мазмуны жағынан, көтерген мәселелери бойынша да идеялык жақтан надурис, сиясий жақтан терең көтелерге жол қойған, илимий жақтан тийкарсыз мақала болып табылады. Дуўтарды, әсиресе кобызды каракалпак музыкасының буннан былайғы алға раўажланыўының бирден-бир жолы... деп каракалпак халқының... өткен турмысының айырым көринислерин күсеп оқыўшыларға надурис пикирлерди таңбакшы болады» деген хәм т.б. шаўқымлар көтерилип, қуўдалаўлар шөлкемлестирилди. Сол ўақыттағы «айып тағыўлардың» тарийхта белгили «классикалык» үлгиси усындай.

Композиторлар аўкамы республикамыздың музыкалык күшлеринин дөретийшилик бирлеспесине айланды. Ж.Шамуратов, Е.Косполатов, А.Хожалепесов, Ә.Халимов, Х.Турдыкулов, Ә.Султанов, А.Қайратдинов хәм т.б. өз ўақтында каракалпак музыка өнеринин өсийине үлеслерин қосты.

Жасы үлкен артистлердин тәжірийбе хәм дәстүрлерин талантлы театр жаслары, сахна шеберлери, художниклери раўажландырып алып кетти. К.Юсупова, К.Әбдиреймов, Н.Анасатбаев, Р.Сапарова, С.Мәмбетова, А.Атамуратова, Г.Сырымбетова, Б.Мәтжанов, Т.Дошумова, З.Дәўлетмуратова, З.Сапарова, Р.Базарбаева, П.Мадреймов, О.Муратова, Б.Муратов хәм т.б. жеке косык аткарыўшылық хәм балет искусствосы саласындағы табыслары, аяк ойындарын сахналастырыўшылар және аткарыўшылар искерликлери менен кеннен белгили болды.

Радио хәм телевидение аркалы әдебият хәм көркем өнерге бағышланған еситтириўлер, көрсетиўлер жанрлық жақтан да да болса жанарып атырғанлығын танытты. Хәр күнги жаналықлардан сон әдебият хәм көркем өнерге арнаўлы ўақыт ажыратыў әсте-әсте дәстүримизге синди. Еситтириўлердин радиосуўретлеме, радиобаллада, радиотәрип, радиоочерк, радиопоэма түрлери пайда болды. Буннан тыскары «Тикенек»тиң айланасында юмор, сатира, пародия хәм радиомызыкалық мыскыл, хәзил намалары иске түсти. Булардын көпшилиги соңырақ кәлиплести хәм руўхый мәдениетимызда орын тапты. Сөйтип радиоеситтириў хәм телекөрсетиўлердин сапасы айтарлықтай жоқары болмаса да олар бизин республикамыздың көркем өнери және мәдениет тарийхының ажыралмас тараўына айланды.

70-жылларда өткерилген «Халық талантлары», «Тапқырлық, епшиллик, зийреклик» телеконкурслар, фестиваллар, таңлаўлар халық арасынан туўма талантлардың өсип шығыўына себепши болды. Буган карағанда әхмийети зәрре кем болмаған мәдениет өмирдин белгилери де көринди. Хәрбир үйдин балашағасы шөлкемлестирилген ансамбллер үлкен талантлардың ортаға келиўине жоллама берди. Халық өнеринин усы ўақытқа дейин мәлим болмаған, питип калған булақлардың көзлери ашылды. Деген менен пахта мапазы мәдениет-ағартыў жумсыларының танабын кейинге тартты. Әхмийетин түсинбеген хожалық басшылары саз-сәўбетти атыз басларына көширген болып, кутын қашырды. Нәтийеде адам және онын руўхый мәплерине белгили дәрежеде зыян келди.

Тойлар болды, отаўлар тигилди, сырнай-гернай шертилди, палўанлар тутысып, кошкарлар дүгисти, қоразлар урысып, атлар бәйгиге кетти. Булар дәбдебе, сән-шәўкеттин тек сыртқы көриниси еди, ал ишки мазмуны өзгермеди. Коммунистлик

идеологияның бийбастаклығы мәдениет мәкемелеринин шырайын шығармады. Олар хәр қыйлы қадағалаўлардын астында өз жумысын алып барды. Республикада мәдениеттин, көркем өнердин раўажланыўында 1970-жылы ашылған Ж.Шамуратов атындағы Нөкис мәмлекетлик көркем өнер учитишеси, клублар, китапхана жумыслары үлкен орынды тутты, ол бойынша 1500 талантлы көнигелер таярланды. Республикада музучилишеден тыскары 20 балалар музыкалық мектеби иследи. Деген менен олардың 60 проценттен асламы материаллық жағдай туўдырылмағанлықтан, жайлары болмағанлықтан аўылдан қалаларға қайтыўға мәжбүр болды.

Республика театрының өмиринде С.Хожаниязов атындағы жас тамашагөйлер театрының қайта ашылғанлығы (1978-жылы) үлкен ўақыя болды. Бердақ атындағы музыкалық драма хәм комедия театры өзинин өмир сүрген 70 жылдан асламырақ дәўиринин ишинде тамашагөйлерге еки жүзден аслам драмалық шығармалар көрсетти және пүткиллей жаңа сахналық жанр-миллий опера жанрын ашты. «Әжинияз», «Арал муны» опералары қойылды.

1970-жылы Өзбекфильм киностудиясының Нөкис бөлиминин ашылығы—Қарақалпақстан миллий кинокөркем өнеринин туўылғанлығы хаккында гуўалық береди. 80-жыллардың ақырында қарақалпақ кинокөркем өнеринин тарийхында биринши мәртебе «Гүм-гүм», «Аралқум», «Жылан жылы» хәм т.б. көркем фильмлер қойылды.

Театр, ансамбллердин барлығына дерлик музыкалық училищелерди, Ташкент консерваториясын питкерген, Москва, Санкт-Петербург, Алмата хәм т.б. қалаларда көнигелигин асырған өткен композиторлар Н.Мухамеддинов, К.Зәретдинов, К.Абдуллаев, Р.Султанов, Ф.Аманиязов, М.Жийемуратов, З.Лепесов, К.Төлегенов, Т.Есиркепов хәм т.б. өзлеринин дәретелери аркалы үлги көрсетип, устазлық етип таныла баслады.

Мәмлекетлик филармония хәм айырым хәўескерлер халық ансамбллери жәмәәтлери өзимизде ғана емес, ал сырт елдердин—Болгария, Югославия, Лаос, Иран, Мысыр, Хиндистан, Германия, Бразилия хәм т.б. елдердин сахналарында да шықты.

Қарақалпақстанның мәдениет күнлери Москва, Ташкент, Башқуртстан, Татарстан хәм т.б. жерлерде өткерилди. Бундай илажлар дәрестиўшилиқ байланысларды беккемлеўге мүмкиншилиқ туўдырды.

Каракалпак жыраў-баксыларының жолы өз алдына. Жасы үлкен әуладлар тәжірийбесинен жас баксы-жыраўлар қабыл етпекте. Жумабай, Шамурат, Жаксылык жыраў, баксылар-Ө. Тарихов, Ө. Төрешов, Г.Тилеұмуратов хәм т.б. үлкен кызығышылык пайда етти. Ал сүүретлеу өнери тараўында И.В. Савицкий, Б.И.Каменов, К.Сағыйтов, К. Бердимуратов, Ж. Кутымуратов, Д. Төрениязов, А. Өтегенов, Ж.Изентаев, Б. Карабаев, А.Еримбетов, Р.Мәжитов, Ж.Сарсенов, Бекжанов хәм т.б. журтшылыкка кеннен белгили болды.

Буның барлығы Каракалпақстанның көркем өнер ғайраткерлериниң тар қыснак, тайғақ соқпақларда бағдарынан адаспай, хәр қандай қыйыншылықларды хәр гезде табыслы менгерип келгенлигинен және хәзирги ўақытта дәретиўшилик майданында белди беккем буўып, беллигин бузбай, елдиң бирлиги хәм абаданлығы ушын алда турған ўазыйпаларды кеўилдегидей орынлайтуғынына исеним арттырады.

Үшинши бөлим

СУВЕРЕНЛИ ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒӘРЕЗСИЗ ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚУРАМЫНДА

Гәрезиизлик биз ушын тарийхий қәдириятларымыз, үрп-әдетлеримиз, миллий дәстүрлеримизди тиклеу, өзигимизди аңлау, турмысымызды ески ҳүкүмлик еткен идеология хәм тоталитарлық дүзим қалдықларынан азат етиу имканияты менен қәдирли.

ИСЛАМ КАРИМОВ

Биринши бап

СУВЕРЕНЛИ ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ

1.1. Өзбекстан Республикасы гәрезиизлигиниң тарийхий әҳмийети

Қызыл империянын төкәббырлық сиясаты 73 жыл дауа-мында әстелик пенен шетинен ыдырап, алға қойылған ұазыйпалардын тийкарлылығына халықтың исеними кем-кемнен жоғала баслады. Халықты езиу мәмлекетлик көлемде жүз берди. Мәмлекетлик меншик ийесиз қалды, сонлықтан оны талан-тараж етиу аңсатқа түсти. Әдеп-икрамлылық бузылды, «есабын тапқан еки асады». Улыұма адамлар итибарсызлыққа берилип, жарлылық хәм байлық дегеннин паркына жетпеди. Ислеушилер өз мийнетинен канаат таппады.

Нәтийжеде мәмлекет басшылығы жәмийетлик-сиясий мақсетлерин иске асыра алмайтуғын, халықты пәрауан турмысқа баслай алмайтуғын жағдайға түсип қалды.

Мәмлекетлик дәрежеге көтерилген коммунистлик идеология ХХ әсирдин 80-жылларына келип өз келешегинин оншалық айқын емеслигин, өзиниң бұл турысында узакка баратмаслығын байқай баслады. Ол қоз үстине отырған адамға усап өзін хәр тәрәпке таслауға умтылды. Бұл ақыры нәмәлим, қыйын хәм тәшүишли жағдайдан шығыудың қандай да бир жолын табыуы керек болды. Себеби ол дүзим: абадан жасауды хәм өз хуқықларын талап ете баслаған адамлардын талап қойыуына хәм қарсылығына ушырауы мүмкин еди. Себеби, елимиз дүньядағы енди ғана рауажланыу жолына түскен еллерден де артта қалды. Халықтың турмыс жағдайы төмен-

леді. Қулласы, коммунистлик идеология қалай болмасын өз көз қарасларының бир бөлимин жаналауға хәм ис-хәрәкет-леринин жана бағдарларын тауып, қандай да бир өзгерис ислеуи керек болды. Әне усы жағдайларға байланыслы М.С.Горбачевтин «қайта қурыу» сиясаты дүньяға келди.

Бир тәрәптен қайта қурыу сиясаты мәмлекетте демократияны иске асырыу, пуқаралар хуқықларын кеңейтиу сияқлы мәдим дәрежеде унамлы жағдай тууғызыуға қаратылды. Бирақ бұл қыялай жәмийеттин сыртқы сүлдері еди. Бұл сырты жалтырап, иши қалтыраған жәмийеттин хәқыйқый терен төркини де бар еди. Бунда ен әпиуайы хәқыйқатлықлар ашықтан-ашық төн алынбады, жүзегөйлик, хәр қыйлы сиясий ойынлар, киши халықларға «тасты пахтаға орап атыу» сияқлы сырғыялық сиясат үстемлик ете берди.

Елде сиясий капитал жыйнау ушын ат шығарыуға умтылып, бийик лауазымларды ийелеп қалыу ушын ғайрат салыушы «демократлар» ойыны хәүйж алды. Нәтийжеде аўқамнын түрлі мүйешлеринде «бәлент пәрүазлауға» мейиллик, бирин-бири сынға алыу, бирин-бири бийкарлау шермендешилиги келип шықты. Булар мәмлекеттин сиясий хәм руўхый жағдайларын хәлсиретип жиберди. Узак жыллар дауамында инсан хуқықларының шекленгенлиги, сөз хәм пикир еркинлигинин болмауы, экономиканың жар жағасында қалыуы, арнайы орайдан жиберилген жәлладардың шөл-кемлесіуи, елди—адамларды қорқытып хәм көүйпендирип мәжбүр қылыуы буның себеплери болды.

«Қайта қурыу» бирқанша еркинлик берди, бирақ бұл еркинликтин руўхый-хуқықый хәм сиясий-экономикалық тийкарларының болмағанлығынан ол өткинши хәдийсеге айланды.

Хәкимияттың ен бәлент гүрсилерин ийелеген хәмелдарларда анық социаллық-сиясий бағдарламалар болмады. Реформа тийқарында мәмлекетти тубалаушылық батпағынан алып шығыуға оларға сиясий қууат, руўхый қүдирет, иши мәденият, даналық хәм басқа да мәмлекет ғайраткерлерине зәрүр қәсийетлер жетиспеди. Нәтийжеде олардың өзлери хәр қыйлы қыйын жағдайлар жүз берсе илажсызлыққа түсип, сарсанкесек болып қалды. Сонын, яғный сарсанкесекшиликтин көриниси сыпатында Грузиядағы Тбилиси ўақыясы, Әзербайжан хәм Армениядағы Таулы Карабак ўақыясы, Қыр-

ғызстандағы Ош ўақыясы, Өзбекстандағы дәслеп «Пахта иси» соң Ферғана, Бука хәм Паркент ўақыялары жүзеге келди.

Бул ўақытта Өзбекстанда жүз берген сиясий хәм руўхый жағдай СССР қурамына кирген басқа республикаларға карағанда қыйын хәм аўыр төшўишли еди. Себеби:

Бириншиден, Кремльдин қолында қуўыршаққа айланып қалған, ғөрезсиз пикирге ийе болмаған жарамсақланыўшылар Өзбекстанды ўайран етти, миллеттин атына, оның әсирлер даўамында топланған аброй-итибарына, миллий кәдирияларына дақ түсирди, өзбек халқының ар-намысына тийди. Нәтийжеде жүзлеп жетик, мәмлекеттин табысларына үлкен төсир жасайтуғын алдағы басшылар қаслықтан жок қылынды.

Москвада хәм басқа да аўқамлық республикаларда «Пахта иси» не карағанда аўырырақ түрли хәрекетлер буннан да бетер күшейсе де, «пахта иси» кеңирек дәбдебеленип, «өзбек исине» айландырылып, халқымыздың миллий намысын аяққа бастырыўға каратылды. Ақырында пүткил республикада үмитсизлик, ийни түсиўшилиқ, кәўиплениўшилиқ, исенимсизлик кейпи теренлести.

Екиншиден, өзлерин миллетпаказ, ўатанпаказ қылып көрсететуғын жасалма демократлар Өзбекстанда да пайда болған таңланарлық аўхалда жасайтуғын халықтың күнделикли өмириндеги жетиспеўшилиқлеринен пайдаланыўға умтылды. Олардың мақсетлери жәмийетлик хәм социаллық мәселелердин унамсыз төсиринде екиленип, албырап қалған халық ортасында нарийзалық келтирип шығарыў, оларды хуқиметке қарсы турғызыў еди. Олар жыллар даўамында топланып қалған машқалаларды бирден шешиў мүмкин бе, жокпа оған карамастан, жананы да, ескини де басшылар алдына қыяметлестирип қояр еди, митинглер шөлкемлестирер еди.

Бул аўыр, машақатлы, әхмийетли мәселелерди шешиў ең дәслеп турақлылықты, тыныш-татыўлықты, аўызбиршилиқ пенен ис апарыўды талап етер еди. Бул дәўирде Карақалпақстанда жүз берген «Халық мәпи» деген топар бундай жағдайда намақул болып халық ушын да мәмлекет ушын да пайдасыз болған жолды тутты.

Ушиншиден, Ш.Рашидов қайтыс болғаннан кейин ол тирн ўақтында оның етегинен тутып сыйынған айырым нәмәрт хәм сатқын шәкиртлери бул атақлы басшының абройын төгнү арқалы мәмлекетлик наразылықларды күшейттириў, миллетти

бөлип таслаў, түрли районларды, ўәзирликлерди қосып жиберий, месхетиялы түрклерди өз тарийхый орынларына қайтарыўдай әдалатлы талаплары себебинен келип шыққан наразылықларды шийеленистирип, қанлы соқлығысыўға алып келди.

Төртиншиден, қайта қурыў жыллары халқымыздың жантәнине синип кеткен күнделикли турмыс салтына айланған ислам дининин дәстүрлерине қарсы тапсырмалар, қарарлар көбейди. Орысша болыўға, орысласыўға, орысласыў руўхында төрбиялаўға басшылық күшейди.

Әне усындай, мәселелер үстине мәселелер қосылып, олар шийеленисип кеткен қыйын хәм аўыр жағдайда хуқимет басына Ислам Каримов келди. Ол өзи басшы болып сайланған 1989-жыл 23-июньдағы Өзбекстан Компартиясы Орайлық комитетинин пленумында өз көз қарасын анық рәўшан етип көрсетип, мәмлекетти жар жағасынан қайтарып алыў, елдеги миллетлер ара татыўлық хәм турақлылықты иләжлар менен төмийнлеў, топланған мәселелерди тезирек шешиў ушын пүткил күш-қуўатын жәмлеп, халық пенен бирликте хәркет ететуғынлығын уқтырды.

Усындай аўыр жағдайда И.Каримов биринши мәртебе республикада турақлылықты төмийнлеў арқалы халықтың турмыс талапларын қанаатландырыў жолына өтти. Миллетти миллет сыпатында белгилейтуғын мәдениий мийрасты хәм тарийх хақыйқатлығын, миллий үрп-әдетлер хәм дәстүрлерди қайта тиклеў, жақын өтмиштеги руўхый бийшаралық идеологиясына қарсы ислам дининин жоқары мәдениий хәм руўхый тийкарлары адамларды инсаплылыққа, диянатқа, өзара татыўлық хәм дослыққа төсир жасаўшы бирден-бир күшли идеялық қурал екенлиги И.А.Каримов төрепинен ашық айдын айтылып, туўры бақаланды.

Өмирден кеўли суўып баратырған, ғайры инсаный сиясаттың дигирман таслары арасында қалған халыққа ол туўрыдан туўры мұражәт етип, Өзбекстан Орайлық Комитетинин 1989-жыл 19-августта болып өткен XVI пленумында: «Өзбек халқының хужданы пәк, Ферғана ўақыясы өзбек халқының ерки менен жүз бермеди. Интернационаллық, миймандослық, жақсылық, қайыр-сақаўаттылық хәмийше өзбек халқына мүнәсип пәзийлетлер болып келди. Халқымыз хеш қашан басқа халықларға душпанлық кейпиятында болмады. Бул әййемги хәм хәзирги тарийхымыздан алынған

көп ғана мысаллар менен сыпатланылған»,- деп халқымыздың дәртине дәрман болды. Оған шексиз тәселле берди.

И.А.Каримов мәмлекет басшысы болып сайланғаннан кейин халыққа сүйенди, оның тәшиуиш хәм тилеклери менен жасады. Халыққа хәр тәрәплеме тәсир жасайтуғын, оны руўхый жақтан қоллап-қуўатлайтуғын, өзлигин анлаўға жәрдем беретуғын усылларды ислеп шықты хәм турмысқа усынды.

Москвадан шығатуғын «Век» газетасының 1996-жылғы 21-24-июль санларында басылған бир мақалада: «СССР тарқап кеткеннен соң, ең унамсыз ўақия Өзбекстанда жүз бериўи тийис еди. Бирақ олай болған жоқ. И.А.Каримов бир де қәтеге жол қоймады. И.Каримовтын митинглерди шеклеп қойыўы, қырғызлар хәм тәжиклер менен өз-ара мүнәсибеттеги әхмийетли ўазыйпаларды шешиўи жүдә туўры ис болды.

Онын көрхана хәм совхоз басшыларын сайлап емес, ал тайынлаў ҳаққындағы усыныслары да орынлы еди. Егер ондай болмағанда, ақыр-ақыбети қандай болыўын болжаў қыйын еди. И. Каримов мусылман мәмлекетлери менен мүнәсибетлерди де зергерге тән болған шеберлик пенен жолға қойды. Булардын хәммеси И.Каримовтын уллылығын белгилейтуғын сыпатлар болып табылады»—деп дурыс бахалаған еди.

Республикада тил мәселесин шешиў әхмийетли сиясий мәсселе хәм руўхый хәдийсе сыпатында көтерилди. Тил-бул миллет қалбинин төри. Оған азар бермеслик, керисинше өсила-раўажланып барыўына ерисиў зәрүр екенлиги, тилге мүнәсибетти пүтинлей өзгертиў лазымлылығы республикаға аты берилген миллеттин қәдир-қымбатын көтерий иззет-икрамын орнына қойыў адалатлы ис екенлиги сол пленумда (1989-жыл 19-август) көтерилди.

И.А.Каримовтын сиясаты өзбек халқының ерки менен арзыў-арманларына сәйкесленип қосылып кетти. Өзбекстан ССР Олий Совети 1990-жыл 29-мартта болып өткен сессиясында басқарыў дүзилесин реформаластырыўға, Президентлик лаўазымды киргизиўге қарар қабыл етти:

Кенес хәкимияты барлық миллий республикаларға ғәзебин өткизип атырған дәўирде, И.Каримов бурынғы аўқамда биринши болып президентлик басқарыўды шөлкемлестирип, батырлық пенен қатты турып, Өзбекстанда ғәрезсизликтин биринши тырнағын қалады.

Әсирлер даўамындағы қәдириятларды жай жайына қойыў

ушын ең алды менен сиясий хәм ҳуқықый ғәрезсизлик зәрүр еди. Тоталитарлық дүзимге киши халықлар ушын миллеттин мәплери туўралы сөз айтыў кам қыялдан басқа хеш нәрсе емес еди. Соның ушын И.Каримов Өзбекстанда бийғәрез мәмлекетти раўажландырыўды тән алдырыў жолын тутты. Көп узамай 1990-жыл 20-сентябрьде ғәрезсизлик декларациясы жарияланды.

Солай етип, мәмлекет басшысы ушын жуўапкерли, ал миллет ушын бахытлы дәслепки көдемлер қойылды. Енди халық душпанлары сыпатында қараланған миллетимиздин әдиўли перзентлеринен баслап, өзимиздин уллы тарийхымызды тиклеў, оған әдил баха бериў ушын зәрүрли шәраят туўдырылды. Барған сайын өзлигин анлаўға, бойын тиклеўге тарийхый қәдириятларды әдил бахалаўға ўақыт жетти... Ақырында Өзбекстан өз күш-қүдиретин сездиди. 1991-жыл 31-август күни бурынғы СССР республикалары ишинде биринши болып өз ғәрезсизлигин жәриялады хәм оны нызам менен тастыйықлады.

**Өзбекстан Республикасының
мәмлекетлик ғәрезсизлигиниң тийкарлары ҳаққында
Өзбекстан Республикасының Нызамы
(қоширма)**

Өзбекстан ССРының суверенитети ҳаққында декларацияға хәм Өзбекстан Республикасының мәмлекетлик ғәрезсизлиги ҳаққындағы билдириўге тийкарлана отырып, Өзбекстан Республикасының Жоқарғы Совети усы Нызамды қабыл етеди.

1 - статья. Қурамына Қарақалпақстан Республикасы киретуғын Өзбекстан Республикасы — бийғәрез, демократиялық мәмлекет.

17 - статья. Өзбекстан Республикасы Қарақалпақстан Республикасының Өзбекстан Республикасының қурамындағы аймақлық пүтинлигин хәм суверенитетин мойынлайды, Өзбекстан Республикасы менен Қарақалпақстан Республикасы арасындағы өз-ара қатнасықлар тең ҳуқықлылық тийкарларында, өзлериниң арасындағы еки тәрәпли шәртнамалар хәм келисимлер арқалы қурылады. Нызамларға муўапық Өзбекстан Республикасынан еркин түрде шығып кетиў ҳуқықы Қарақалпақстан Республикасында сақланады.

Өзбекстан Республикасының Президенти И. А. Каримов.
Ташкент қ., 1991-ж., 31-август («Совет Қарақалпақстаны», 6-сентябрь, 1991, №172 (1584))

1989-1991-жыллары бир неше мың жыллар тарийхындағы миллий тиклениу, миллий оянуу, миллий прогресске улды баслама жүзеге келди. Усы жыллардан баслап халкымыздын мукәддес хайт хәм Наурыз байрамлары миллий байрам ретинде кең белгилене баслады. Солай етип, Өзбекстан халкы өзинин әсирлер дауамындағы әрманына жетти, өз гәрезсизлигине ийе болды.

Жәхәнге хәкимин өткерийге дауагерлик еткен СССР жәмийет хәм мәмлекет сыпатында кең жарға қулады. Оның курамына кирген аўқамлық республикалар гәрезсизликке ийе болды. Усы дәуирде Социализм деп аталған тоталитарлық дүзим, коммунистлик деп аталған зорабанлык идеология кыйрауға ушырады.

Гәрезсизлик болса әзелден инсанияттын арзыу-әрманы болып, ол өз тәбиятынын гүлтажы ретинде азатлыкка хәм еркинликке умтылып жасаған.

Гәрезсизликтин әхмийети соннан ибарат, ол теңликке койылған биринши қәдем. «Тең атаның баласы теңликке турса да, кемликке турмайды» деген халкымыздын нақыл сөзинин иске асыуына тийкар салды, себеби теңлик болмаған жерде биреу биреуге үстем болады, ол жерде хәкимранлык, басқалар есабынан жасау киби иллетлер пайда болады. Сонғы бир ярым әсир дауамында жойылтқан гәрезсизлик дүньяға келип, ол теңликке, яғный адамлардын өз-ара мүнәсибетлеринен баслап миллетлер арасындағы мүнәсибетлерге дейин хәмме нәрсени шенге салады, түрли кемситиулерге яки артықмашлыкларға шенге қояды. Гәрезсизликтин әхмийети өз-ара хұрмет бирин-бири тән алыу, бирин-бири қәдирлеу тийкарында, мәмлекет пукараларынын өз-ара мүнәсибетинде де, жәхән мәмлекетлери ортасындағы байланысларда да улыўма инсан қәдириятларына сүйениу хәм оны улыўма өлшем ретинде қабыл етип, усылардын тийкарында жасаудан ибарат. Гәрезсизликтин әхмийети дүньяға еркин қарау, еркин көз қарасқа сүйсип жасаудан ибарат. Гәрезсиз жасауға, өз тәғдирин өзи белгилеуе, өз турмысын изге салыуға, өзинше пикирлеуе берилген адам қарсылықларды аңсатлық пенен женеди, бул дүньянын ғалма-ғал мәселелеринин дүбелейи қарсысында албырап қалмайды. Бул турмыс хакыйкатлығын мәмлекетлик гәрезсизликке теңеу мүмкин. Гәрезсизлик нәтийжесинде халық жәхән прогрессинин алдыңғы тәжирийбелери тийкарында өзине тән

принциплерин ислеп шығып, өзиниң тәғдирин өзи белгилейди, өз-ара бирге ислесиудин жана сапа жағынан жоқары болған улыўма инсан мәплерине сай келетуғын өлшемлер тийкарында жасайды.

Тоталитаризм дәуиринде мәмлекет басқарыу дүзиминен баслап жеке адамлардын күнделикли турмысына байланыслы болған үлкен-киши мәселелерди шешиуди өз мойнына алғаны ушын мийнеткеш халық ийек сүйеушилиқ кейпине дуушар болған еди. Ол тек жұмыс ислеу хуқықына ийе болды. Азаннан кешке дейин мийнет қыласан: мийнетине тийисли аштан өлмесликке жететуғын хакынды аласан. Ұассалам! Бул бурынғы аўқамда нызам күшине кирген сиясат еди. «Жарлылық деген жақсы екен, жатып ишер ас болса» деп, жарлылық не, байлық не түсинбей, ақыл менен ислеу, рәхәтлениу туйғылары синдирилмеген еди. Соның ушын мәмлекеттеги алға илгерилеушилиқ кемейип, адамлардын талпыныуы пәсейип турмыс дәрежеси төменлеп кеткен еди. Ал жәмийет адамлардын пидайылығына, еркинлигине, мөпдарлығына тийкар жаратып, оған сүйениуи керек еди. Буны орнатуу тарийхий әхмийетке ийе жағдай еди.

Гәрезсизлик нәтийжесинде Өзбекстанның ең дөслеп сыртқы экономикалық байланыслары рауажланды. Басқа мәмлекетлер менен еки тәрепли бирге ислесиуди жолға койуу арқалы өз еркин жолы таңлап алынды. Оннан кейин гәрезсизлик жыллар дауамында катып қалған адамлардын түсиниклерин өзгертти, қалғып кеткен сана-сезимди оятты. Дүньяға жана көз қараста қарауға тийкар берди, пикирлерди ес-ақылды, сезимлерди байытты. Дүньяға теренирек үнилип, кенирек нәзер таслауды, шыйрағырақ болыуды, бул дүньяда кеңес дүзиминен басқа әдалатлы дүзимлерде бар екенлигин, басқаша жасау да мүмкин екенлигин, коммунистлик идеологиядан өзге, өмир ләззетин, инсан қәдир-қымбатын жақлайтуғын әхмийетли пикирлер бар екенлигин көрсетип берди.

Үстемшилиқ инсанның гәрезсиз пикирлери болған уллы қәсийетинен айырса гәрезсизлик халыққа өзинин өзлигин аңлатты. Нәтийжеде инсан өзиниң әхмийетин, өзинин инсаныйлығын терең түсиниуе бағыт алды. Гәрезсизликтен кейин Ұатан, миллет түсиниклери теренлести.

Енди биз жасап турған елимиз, пукараларымыз, миллий

жетискенлигимиз, реформамыз тууралы терең ойланатуугын болдык. «Бул өзиз Ұатан бәршемиздики!» деген көтеринкилик хэммени бириктирди.

Ғәрезсизлик жараткан кен имканиятлар аркалы мың жыллар дауамында халкымыз ақыл ойына синген, турмыс салтына айналған руўхый туйғыларына жол болған ислам динине мүнәсибет пүткиллей өзгерди. Оған кен жол ашылды. Айдын келешекке жол силтеуши уллы бабалардын аты тикленди. Имам Бухарий, Абу Иса аль-Термезий, Бахауаддин Накшбандий, Хожа Ахмед Яссауий, Сулайман Бакырганий, Нажиматдин Кубра хэм баска да уламалардын мийрасы терең үйренилмекте.

Ғәрезсизликтин әхмийети бурын талап етилмеген, тоталитаризм заманында бастырылып тасланған әдеп-икрамлылык нормалары қайта тикленди. Ата-ананың мукәддеслиги, үлкенлерге хұрмет, кишилерге иззет, өз-ара мүнәсибетлерде хұрмет хэм иззет үстемлиги сыяклы жокары пазыйлетлер тикленди. Түрли исенимлерге ийе болған көп миллетли мәмлекетте миллетлер ара татыулық толық тәмийин етилди. Бир Ұатан, бир шаңарак түсиниги жанаша мазмун алды.

Бирқанша жыллар дауамында түрли тараўларда қадағанлар, атып таслау, сүргинге айдау халықтың руўхыйлығын сөндирди. Адамлар жазыксыз қырғынлар нәтийжесинде өмиринше тасаланып, тығылып, қорқыу менен жасады. Усы жағдайлар миллет өмирин зәхәрледи, турмыс ләззетин, жасау заўкын зәхәр-зақкымға айландырды. Ғәрезсизлик мине усындай қан жутыулар искенжесинде қалған халкымыз қәлбине нур, үмитлерине қанат, дәртлерине дәрман болды. Сонлықтан И.Каримов Бийғәрез өзбек мәмлекети халкымыздын тарийхий жениси, халқы жүз жыллар дауамында азатлықты арзуу еткен Өзбекстан сондай ғәрезсизликти қолға киргизип гүлдеп жаснауы хэм абаданлықка ерисиуи, жетилискен демократиялық мәмлекетлер қатары халықара хэм жәмийетте мүнәсип орнын ийелесуи биз гөзлеп атырған жокары мақсет болып табылады деген еди.

Ғәрезсизликтин әхмийети, оның миллет хэм мәмлекет тәғдириндеги тутқан орны тууралы Президентимиз И.Каримов былай түсиндирди: «Биз ушын ғәрезсизлик ең әуели өз тәғдиримизди қолымызға алыу, өзлигимизди аңлау, миллий қәдириятларды, үрп-әдетлеримизди тиклеу, хәммениз ушын

қийели бул Ұатанда, хәр бир уяда, аўызбиршиликти, тураклылықты сақлаудан, өзиз Ұатанымызда әдалатлықты, инсаныйлықты, динге хұрмет хэм мехир-мухаббат орнатуудан ибарат. «Биз ушын ғәрезсизлик Алланың өзи ел-журтымызға инам еткен табиий байлықларға ийелик етиу, халқымыздын қудирети, адамгершилигине, ақыл-сақауатына сүйенип, Өзбекстанда жасаған хәр бир инсан, хәр бир шаңарак ушын мүнәсип шәраятлар жасау, келешек өуладлар ушын азат хэм абат Ұатан қалдыруудан ибарат.

Биз ушын бийғәрез миллетимиздин, мәмлекетимиздин жәхәнде аброй-итибарын, данқын көтеретуугын саламат әуладты, хәр тәрәплеме жетилискен хэм пидайы ул-қызларды тәрбиялау, оларды қамалға келтириу хэм бахытлы етиу зәрүр. Хәр бир пукара ушын миллети, раса хэм диний исенимлерине қарамастан еркинлик, тендик, тууысканлыққа мүнәсип шәраят жаратып бериу тийис»¹.

1991- жыл 31-августта Өзбекстан Республикасының ғәрезсизлиги жәрияланып, ол тыныш өткен парламентлик жол арқалы өзиниң хәқыйқый мәмлекетлигине ийе болды. Өзбекстан халқы өзиниң тууған үлкесиндеги үлкен байлықтың хәқыйқый ийесине айланды. Өзбекстан Республикасының аймақлық хэм экономикалық қәўмети бөлинбейди, ал оның шегарасына қол қатылмайды, ол мәмлекеттин қорғауында болады деген беккем жөнелис тастыйықланды. Республикамызда демократиялық, хуқықый мәмлекеттин тийкары қаланды. Ески тоталитарлық дүзимнин иллетлери жойылды. Көп партиялық хәқыйқатлыққа айланды, көз қараслар хэм пикирлердин көп түрлигине шыдамлылық орнады.

Бир идеологияның үстемлиги жойылды. Улыўма инсаныйлық қәдирияттын абройы, хәқыйқый демократияның, еркинлик хэм адам хуқықының мойынланған нормалары орнай баслады.

Мәмлекетлик басқарыудың жаңа, заманагөй, тәсирли түри болған басқарыудың президентлик формасы қәлиплести.

Банк дүзилиси қайта шөлкемлести. Өзбекстанның мәмлекетлик суверенитетин пүткил дүнья тән алды. 1992-жыл 2-мартта тарийхта биринши рет Өзбекстан халық аралық хуқықтың толық хуқықлы субъекти ретинде Бирлескен Мил-

¹ Каримов И.А. Сочинения. Том 2. Т.: «Ўзбекистон», 1999. 284, 285-б

летлер Шөлкемине кабыл етилды.

Дунья жәмийетшилигинин тәжірийбесин есапка алып, республика социаллык-экономикалык хәм сиясий, хуқыкый раўажланыўда өзиниң жолын таңлады. Ол таңланған жолдың баслы мәниси эволюциялык жол менен, революциялык секириўсиз, кайғылы ақыбетсиз, социаллык абыржысыз, цивилизациялы раўажланыўға өтиў. Оны иске асырыўда елдин миллий турмыс төртибин, ойлаў кәбилетин, халықтың дәстүр хәм үрп-әдетлери басшылыққа алынды.

И.Каримов ең дәслеп-ақ идеологиялык догмалардан азат жаңа ойлаў усылын кәлиплестириў зәрүрлигин ортаға таслап, жаңа турмысқа өтиў жолларының көп түрлилигин дәлийлелеп, мәмлекетлик қурылыс хәм экономикалык реформаның бес бағдарын белгиледи:

Бириншиден, экономиканың идеологиялык курсаўдан пүткиллей азат етилиўи, экономиканың сиясаттан үстин турыўы, онын ишки мазмунын қураўы тийис.

Екиншиден, қыйын өтиў дәўиринде мәмлекет бас реформатор болыўы зәрүр.

Үшиншиден, ызамамның үстемлиги, ызамамды мойынлаў. Демек демократиялык жол менен кабылланған жаңа конституция хәм ызамамлардың сөзсизлиги хәм орынланыўы.

Төртиншиден, халықтың демографиялык дүзилесин есапка алып, күшли социаллык сиясатты иске асырыў.

Бесиншиден, базар экономикасына өтиў ықтыятлык хәм баскышпа баскыш, объективлик экономикалык ызамамлардың талабын есапка алған жағдайда, революциялык секириўлерсиз, яғный эволюциялык жол менен тәмийнленіўи тийис.

Бул бағдарлар жаңаланыўда хәм алға илгерилеўде Өзбекстанның өз жолының тийкары етип белгиленген хәм олардың иске асыўы республикада жәмийетлик сиясий турақлылықты тәмийнлейди, ең баслысы базар қатнастарын ең жайдырыўдағы избе-из хәм инабатлы хәрекетлерди иске асырады.

Ғәрезсизлик нәтийжесинде экономикалык қатнастарды реформаластырыўдың хуқыкый тийкарын қурайтуғын бир қанша әхмийетли ызамам актлери кабылланды. Оның тийкаргы меншик, кәрханалар, исбилерменлик, банк хаккында ызамамлары сыртқы экономикалык хәрекетлер, сырт ел инвестициясы хаккында х.т.б. ызамамлар болып табылады. Бул ызамам

актлеринде меншиктің барлық түрлерине тең хуқыклық, жеке меншик ийссиниң хуқықына кепиллик хәм оны қорғаў, хожалық жүргизиўши субъектлерин дүзиў, сыртқы экономикалык хәрекетти шөлкемлестириў дүзилеси хәм бағдарлары белгиленди.

Идеология тек ғана класслык болыўы тийис деген жоқарыдан түскен хуқим кенеслер заманында идеология мәселесиндеги ең үлкен зорабанлық болды. Ол миллий болыўы мүмкин емес деп тастыйықланды.

Соның нәтийжесинде өзбек халқының, сондай-ақ каракалпак халқының миллий санасы, дуньяға көз карасы, миллий мақтанышы, умтылыўлары бир қанша хәлсиреп қалды. Миллий ғәрезсизликке ерисиў аркалы Өзбекстанның ғәрезсизлик идеологиясының теориялык тийкары ислеп шығылып, оны халық арасына кең таратып, пукаралар санасына ғәрезсизлик идеясын, мазмуны хәм әхмийетин синирип, ғәрезсизлик жолына сай өзбек миллий идеясын ислеп шығыў сыяқлы шарапатлы ислер жүз берди.

Ғәрезсизлик идеологиясы әсирлерден киятырған миллий кәдириятларға хәм жаңа турмысқа келген хәм келип атырған халқымызды бүгинги хәм келешектеги мәплерин төрийп-лейтуғын пикирлерге, халық сезимлерине тийкарланды.

И.А.Каримов президентликке сайланыўдан-ақ, өзиниң биринши кәдемлерин өдеп-икрамлылық байлықларын қайта тиклеўден, руўхый қулшылық тусаўларынан кутылыўдан, адамлардың өзлерине болған исенимин бекемлеўден баслады. Наурыз байрамы қайта тикленди, ислам дуньясына жол ашылды. Биринши рет Қурбан хайт, ораза хайт байрамлары рәсмий түрде мойынланды. Бир уақытлары өзиниң пукаралық мәртлиги ушын, өз халқының төғдири ушын ойланыўда ер-жүреклик еткени ушын умыттырылып жиберилген халықтың белгили улларының атлары қайта тикленди. Тарийхқа хәм мәдениетке көз қараслар қайта қарап шығылды хәм миллий кәдириятларға артықмашлық берилди.

Президентимиз 1991-жылы халықтың материаллык жағдайларын еске алып: Өзбекстанда 9 млн. адам кәмбағаллықта күн көрип атыр, халықтың 47 процентине жақыны айырықша шәраятқа мүтәж екенлигин көрсетип, пахта жетилистириўдин 700 мың тоннасын қысқартты хәм оннан босаған жерди хожалықларға бөлип бериўди уйғарды. Нәтийжесде февраль

айында 1,5 млн шанарак кыска мүддет ишинде өз хожалығы ушын кыйтак жерлер алды, яғный жеке хожалықлар ушын жәмийетлик сектордан 183,2 мың гектар жер ажыратылды. Солай етип улыўма үй капталы жердин қоры 408 мың гектардан асты.

Егис жерлердин 4,5 процентинде дийканшылық пенен шугылланыўшы жеке хожалықлар республика азық-аўқат ресурсларының 40 процентине шекем өним бере баслады.

Бунын бәри Өзбекстан хәм Карақалпақстан халықларының ғәрезсизлик тийкарында, айдын жол-абаданлық жолына түсиўиниң дәслепки кәдемлери болып, онын хәўижлениўи елимиздин уллы раўажланған мәмлекетлердин қатарына мәрдана жетиўине тийкар салды.

1.2. Карақалпақстанның мәмлекетшилигиниң раўажланыўы

XX әсирде Орта Азия халықларының сиясий, экономикалық хәм мәдений турмысында үлкен өзгерислер жүз берди. 1924-жылы Түркстан АССР ның Әмиўдәрәя ўәлаяты хәм Хорезм халық республикасының, халқы тийкарынан карақалпақлар болған Хожели, Қоңырат районлары менен бирге Қазақстан АССРның қурамында Карақалпақстан Автономиялық ўәлаяты дүзилди. Карақалпақ халқының мәмлекетшилиги қайта тикленди. 1930-жылы ол Россия Федерациясының қурамына кирди хәм 1932-жылы Карақалпақстан Автономиялы Республикасы болып қайтадан дүзилди, мәмлекетлик статусы бир канша жоқарылады. 1936-жылы Карақалпақстан Республикасы Өзбекстан ССРының қурамына кирди. Бул карақалпақлардың тәғдириндеги шешиўши ўақыя болды. СССР ыдырығаннан соң суверенли Карақалпақстан Республикасы ғәрезсиз Өзбекстанның қурамында қалды. Бул тосаттан болған ўақыя емес, ал табиғый кубылыс, себеби карақалпақ халқы менен өзбек халқының арасындағы тығыз дослық қатнас ерте заманлардан берли кәлиплесип киятырған еди. Өзбек хәм карақалпақлардың ата-бабалары Арал бойларының кең жазықлығында бирге жасады хәм мийнет етти, бул аймақта әйемги мәдениятты дүзиўге бирге қатнасты. Олардың тығыз экономикалық байланыслары, тиллериниң уқсаслығы, мәдениятының бир-бирине сәйкес келиўи хәм көплеген тыянақты мәдений байлықларының

бирлиги усы ески заманнан берли киятырған жақын қатнасықлардан келип шыққан.

Солай етип, карақалпақ хәм өзбек халықларының тарийхий дослығының бекем тийкарында Өзбекстан хәм Карақалпақстан бирликте өзлериниң социаллық-экономикалық раўажланыўының келешегин қәлеп алды.

Сонын менен бирге, бурынғы СССР хәкиметиниң миллий елдердин раўажланыўына дыққатының үстиртин болғандығын да айтып өтиўимиз керек. Тоталитарлық мәмлекеттин өмир сүрип турған дәўиринде төбеде турған биринши басшылардың биреўи де Карақалпақстанға келген жоқ. Олардың дыққатының болмаўы хәм жоқарыдан бир тәреплеме жобаластырыў Карақалпақстанды бурынғы аўқамның басқа аймақларынан артта қалыўға алып келди. Бул кыйыншылықлардың үстине бурынғы СССР хәкиметиниң зорбанлық сиясаты нәтийжесинде жүз берген Арал тенизиниң қурыўы хәм Әмиўдәрәя суўының патасланыўына байланыслы экологиялық апатшылық келип қосылды.

Жас республикаға мийрас етип қалдырылған қурамалы сиясий, социаллық-экономикалық хәм руўхий машқалаларды шешиўдин тийкарғы жолы онын миллий мәмлекетлигин бекемлеў хәм буннан былай да раўажландырыўдан, хуқықый сиясий суверенлигин, экономикалық еркинлигин тәмийин етиўден ибарат еди. Усыған байланыслы Карақалпақстан жәмийетшилиги республиканың хуқықый статусын кеңейтиў хәм Өзбекстан Республикасы қурамында онын суверенли мәмлекет болыўын тәмийин етиў ушын хәрәкет етти.

Қарақалпақстан Республикасының мәмлекетлик суверенитети ҳаққында д е к л а р а ц и я

Қарақалпақстан Автономиялы Совет Социалистик Республикасының Жоқарғы Совети:

Қарақалпақстанның көп миллетли халқының тәғдири ушын тарийхий жуўапкершиликти сәзе отырып, оның еркин билдирип, СССРдың барлық миллетлери менен халықларының суверенли хуқықларына хұрмет көрсетип, хәр бир халықтың өз тәғдирин өзи белгилеў бойынша ажыралмас хуқықына тийкарлана отырып, СССР, Өзбекстан ССР хәм Қарақалпақстан АССР Конституцияларына қайшы келетуғын, Қарақалпақстан АССРының мәплерин шәклейтуғын бурын қабыл етилген актлерди қайта қарап шығыўды Өзбекстан ССР

Жоқарғы Советинен хәм Өзбекстан ССР Президентинен өтиниш ете отырып,

Халықлардың сиясий, экономикалық, социаллық хәм руўхый жақтан раўажланыўы, Арал теңизиниң қайтып кетиўинен пайда болған экологиялық машқалаларды шешиў ҳаққында ғамхорлық көрсете отырып, экологиялық апатшылықтың нағыз орайында жасаўшы, автономиялы республика пуқараларының күтө төмен турмыс дәрежесин, оның экономикалық жақтан артта қалыўшылығын есапқа ала отырып, автономиялы республика статусының оны буннан былай да раўажландырыў мәплерине сәйкес келмейтуғынлығын көрсете отырып,

А - варианты: СССР Федерациясының субъекти сыпатында Қарақалпақстанның мәмлекетлик суверенитетин жәриялайды хәм оны Өзбекстан ССРына киретуғын Суверенли Қарақалпақстан Совет Республикасы етип қайта дүзеди.

Б - варианты: Қарақалпақстанның мәмлекетлик суверенитетин жәриялайды хәм оны СССР Федерациясының субъекти сыпатында Қарақалпақстан Суверенли Совет Республикасы — Қарақалпақстан Республикасы етип қайта дүзеди.

1. Қарақалпақстан Суверенли Совет Республикасы дүзилген шәртамалар тийкарында Өзбекстан ССРына хәм СССР ға ықтыярлы түрде берилетуғын ўәкилликлерден басқа өз аймағында мәмлекетлик ҳәкимияттың толық бийлигине ийе болады (вариант: дүзилген шәртама тийкарында тек СССР ға). Республика өзиниң мәмлекетлик дүзилсин, ҳәкимшилик-аймақлық белиниўин, мәмлекетлик ҳәкимият хәм басқарыў уйымларының системасын, сондай-ақ судты, арбитражды хәм прокурорлық бақлаўды өз бетинше белгилейди.

2. Қарақалпақстан Республикасының Жоқарғы Совети Қарақалпақстан Республикасының мәмлекетлик ҳәкимиятының жоқарғы уйымы болып табылады, ол өз жумысында нызам шығарыў, басқарыў хәм қадағалаў ўазыйпаларын әмелге асырады.

Қарақалпақстан Республикасының Министрлер Совети Қарақалпақстан Республикасының мәмлекетлик ҳәкимиятының жоқарғы атқарыўшы уйымы болып табылады.

Қарақалпақстан Республикасының Жоқарғы суды Қарақалпақстан Республикасының Жоқарғы суд уйымы болып табылады.

Қарақалпақстан Республикасының прокуроры нызамлардың саррас хәм бир қыйлы орынланыўын жоқары дәрежеде бақлап барады, оны Қарақалпақстан Республикасының Жоқарғы Совети тайынлайды.

3. Қарақалпақстанның көп миллетли халқы Қарақалпақстан Республикасының мәмлекетлик суверенитетиниң ўәкили хәм оның дереги болып табылады. Халық мәмлекетлик ҳәкимиятты тикелей, сондай-ақ республиканың Конституциясы хәм Нызамлары тийкарында халық депутатларының Советлери арқалы әмелге асырады.

Қарақалпақстан Республикасы миллетине, социаллық шығысына, сиясий исенимлерине, диний көз қарасларына, басқа да айырмашы-

лықларына қарамастан өзиниң аймағында жасаўшы барлық пуқараларды теңдей ҳуқықлар хәм еркинликлер менен төмийинлеўге кепиллик береді.

4. Қарақалпақстан аймағында өзиниң ықтыярына берилген мәселелер бойынша Қарақалпақстан Республикасы Конституциясының хәм Нызамларының үстемлиги белгиленеди.

СССРдың хәм Өзбекстан ССРының ўәкиллери шегинен шығып кетсе хәм Қарақалпақстан Республикасының ҳуқықларын бузса, республика СССР хәм Өзбекстан Республикасының нызамларының, СССР хәм Өзбекстан ССР уйымларының басқа да актлериниң ҳәрекетлерин тоқтатыўға хәм оларға наразылық билдириўге ҳақылы.

5. Қарақалпақстан Республикасы СССР ға хәм Өзбекстан Республикасына берилген ўәкилликлерден басқа пуқаралардың конституциялық ҳуқықларын, еркинликлерин хәм миннетлерин, меншик қатнасықларын, халық хожалығын хәм социаллық-мәдени қурылысты басқарыў ислерин сыртқы экономикалық жумысты шөлкемлестириўди, соның ишинде еркин көрханашылық зоналарын, бюджет-финанс системасын, мийнетке ҳақы төлеў хәм баха дүзиў, салық салыў, қоршап турған орталықты қорғаў хәм төбийғый қорларды пайдаланыў ислерин әмелге асырыў төртибин нызам менен ретлестириўди өз бетинше әмелге асырады.

6. Қарақалпақстан Суверенли Республикасының аймағы бир тутас белинбейтуғын аймақ болып табылады хәм ол халқының келисимисиз (референдумсыз) өзгертилмейди.

Жер, оның байлықлары, есимлик хәм ҳайўанат дүньясы, басқа да төбийий қорлар, сондай-ақ республиканың аймағында дүзилген барлық экономикалық, илимий-техникалық хәм мәдени потенциал Қарақалпақстан Республикасының айрықша меншиги, оның суверенитетиниң материаллық тийкары болып табылады.

7. Қарақалпақстан Республикасы аўқамлық шәртама менен белгиленген төртипте хәм сол туўралы нызамлар тийкарында Өзбекстан ССРынан хәм СССРдан шығыў ҳуқықын өзине қалдырады.

8. Қарақалпақстан Республикасы өзиниң пуқарашылығына ийе болады. Республиканың пуқаралары соның менен бир ўақытта Өзбекстан ССРының хәм СССР дың пуқаралары болып табылады.

9. Қарақалпақстан Республикасы өзиниң мәмлекетлик символикасын: гербин, байрағын, гимнин белгилейди.

10. Қарақалпақстан Республикасының аймағында қарақалпақ тили мәмлекетлик тил болып табылады. Қарақалпақстан өзиниң аймағында республикада хәм болып жәйласқан барлық халықлардың ана тиллериниң, соның ишинде миллетлер аралық қатнас тили болған рус тилиниң еркин ҳәрекет етиўи хәм раўажланыўы ушын барлық жағдайларды төмийинлейди.

11. Мәмлекетлик суверенитет ҳаққындағы усы Декларация Қарақалпақстан Суверенли Совет Республикасының жаңа Конституциясын ислеп шығыў, оның нызамларын раўажландырыў ушын тийкар болып табылады.

12. Қарақалпақстан Суверенли Республикасының жаңа Конституциясы, басқа да нызамлар хәм нормативлик актлери қабыл етилиўге дейин Қарақалпақстан аймағында Қарақалпақстан АССРының, Өзбекстан ССРының хәм СССРдың бурын қабыл етилген Конституциялары хәм Нызамлары ҳәрекет ете береди.

Қарақалпақстан АССР Жоқарғы Советиниң Президиумы
(«Қарақалпақстан жаслары», 13-декабрь, 1990-ж.)

1990-жылдын 1-декабринде Өзбекстан Республикасының Президенти И.А.Каримов Нөкисте болып өткен белсендилер жыйналысында Қарақалпақстанның Суверенли Республика болыўын мақуллады. Сол жылдын 14-декабринде Қарақалпақстан Республикасының Жоқарғы кеңесиниң IV сессиясы Қарақалпақстан Республикасының Өзбекстан Республикасының курамында мәмлекетлик Суверенлиги туўралы Декларация қабыл етти. Усы күннен баслап Қарақалпақстан Автономиялық Республикасы Суверенли Қарақалпақстан Республикасы деп атала бастады. Бул Өзбекстанның 1991-жылдын 31-августындағы «Өзбекстан Республикасының мәмлекетлик гәрезсизлигинин тийкарлары хаққында» деген нызамында тастыйықланды. Онда Өзбекстан Қарақалпақстан Республикасының жериниң бөлинбес пүтин болыўын хәм Суверенли болыўын нызамлы түрде мойынлады. Нызамда еки республика арасындағы қарым-катнасық еки тәрәптен дүзилген келисим аркалы тең ҳуқықлық тийкарында дүзилиўи нәзерде тутылды. Қарақалпақстан Республикасының тийнели нызамлылыққа, яғный елде жүргизилген ғалаба халықлық референдумға муўапық Өзбекстанның курамынан өз ерки менен шығып кетиўге ҳуқықлы екенлиги белгиленди. Усындай жүдә әхмийетли нызамлы режелер 1992-жылдын 8-декабринде қабыл етилген Өзбекстан Республикасының Конституциясына (70 — 75-статьялар) кирди. Бул қарақалпақ халқының өзин-өзи таныў, өз алдына раўажланыў ҳуқықын хурметлегенликти, өзиниң миллий мәмлекетлигин дүзиўдеги тутқан орнын мойынлаўын көрсетеди. Буннан тысқары Өзбекстан Республикасының Конституциясында «Қарақалпақстан Республикасының суверенлигин Өзбекстан Республикасы қорғайды» (70-статья) делинген. Бул Конституция бойынша «Қарақалпақстан Республикасының хәр бир пуқарасы Өзбекстан Республикасының да пуқарасы болып табылады» (21-

статья). Демек, бул Қарақалпақстан халықларының ҳуқықлары Өзбекстан халықларының ҳуқықы менен тең деген сөз. Қарақалпақстан Республикасының жери, шеғарасы онын өзиниң келисимсиз өзгертилмейди. Ол өзиниң басқарыў хәм жайласыў дүзими бойынша мәселелерди өзи шешеди (73-статья).

Өзбекстан Республикасының Конституциясы Қарақалпақстан Республикасына тағы да бир қатар артықмашылықлар береди. Мәселен, нызам шығарыў басламасына ҳуқық Олий Мажлис хәм Өзбекстан Республикасының Президенти менен бир қатарда Қарақалпақстан Республикасына, онын жоқарғы уйымы болған республика ҳүкиметине де бериледи (82-статья). Өзбекстан Республикасының Олий Мажлисине депутат болып сайланған Қарақалпақстанның ўәкили Олий Мажлис баслығының орынбасарларының бири етип тайынланады (84-статья); Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетинин курамына өзиниң лаўазымы бойынша Қарақалпақстан Республикасының ҳүкимет басшысы киреди (98-статья). Өзбекстан Республикасының суд курамына онын Конституциялық баклаў, Жоқарғы Суды хәм Жоқарғы Хожалық судлары менен бир қатарда Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы суды, Хожалық суды киреди (107-статья); Өзбекстан Республикасының судлаў ислери өзбек хәм қарақалпақ тиллеринде жүргизиледи (115-статья). Өзбекстан Республикасының Конституциясында Қарақалпақстан Республикасының өзиниң Конституциясы болыўи кереклиги тастыйықланды (71-статья), бирак Қарақалпақстан Конституциясы Өзбекстан Конституциясына қайшы келмеўи зәрүр. Әдетте Өзбекстан Республикасының нызамлары Қарақалпақстанның барлық жерлеринде миннетли түрде орынланыўи тийис.

1993-жылдын 9-апрелинде Нөкис қаласында Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң екинши шақырық XII сессиясында Қарақалпақстан Республикасының Конституциясы қабыл етилди. Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Совети баслығының шығарған нызамы бойынша Конституция қабыл етилген күн 9-апрель ғалаба халықлық байрам — Қарақалпақстан Республикасы Конституциясы күни деп Қарақалпақстан Конституциясында 1993-жылы жәрияланды.

Конституция бойынша қарақалпақ халқының мәмлекетшилигинин тарийхта биринши мәртебе жоқары дәрежеге

көтерилгенлиги көзге түседі. Конституция өзинін алдына Қарақалпақстан мәмлекетинін хакыйкый мәмлекет болып кәлиплесиўин ўазыйпа етип қояды. Соның менен ол елдин экономикасының базар қатнасығы арқалы раўажланыўы ушын, оның тийкары болған жеке меншикти бекемлеўге хызмет етеди. (51- статья).

Қарақалпақстан Республикасы өзинін нызам арқалы тастыйықланатуғын суверенлигин билдиретуғын мәмлекетлик нышанларына-байрағына, гербине, гимнине ийе болды (5-статья). 1992-жылдың 2-декабринде болып өткен Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Советинін II сессиясында Қарақалпақстанның байрағы тастыйықланды.

1993-жылдың 9-апрелинде болып өткен Жоқарғы Советтин XII сессиясында оның мәмлекетлик герби, ал 1993-жылдың 4-декабринде болған XIV сессиясында Қарақалпақстан Республикасының гимни бекитилди. Қарақалпақ халқының өзине тән бундай мәмлекетлик нышанлары Қарақалпақстан мәмлекетинін тарийхында бурын болған емес.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МӘМЛЕКЕТЛИК ГИМНИ

Сөзи: *И. Юсупов*
Намасы: *Н. Мухамеддинов*

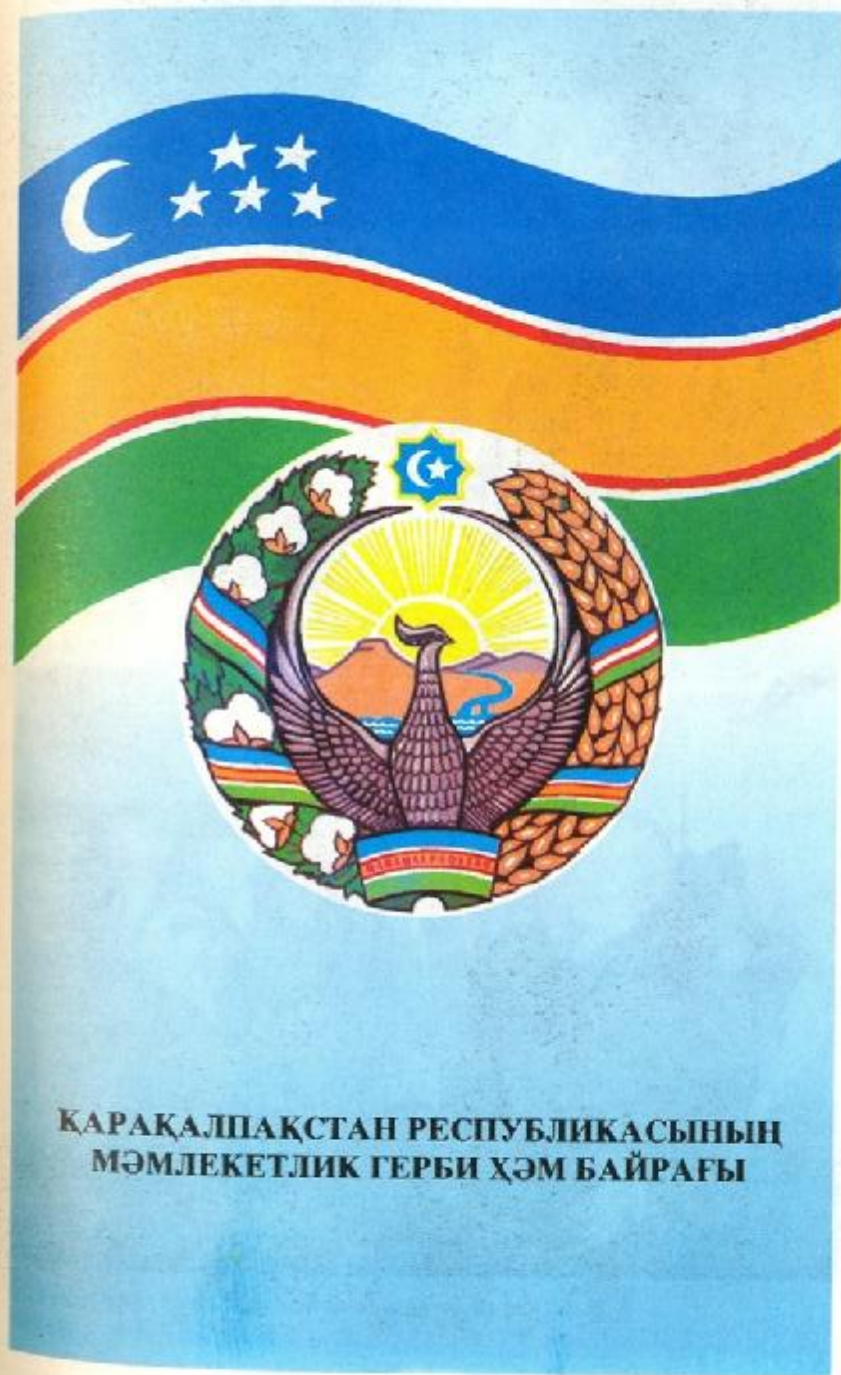
Жайхун жағасында өскен байтөрек,
Түби бир, шақасы мың болар демек,
Сен сондай саялы, қуяшлы елсен,
Тынышлық хәм ығбал сендеги тилек.

Нақыраты:

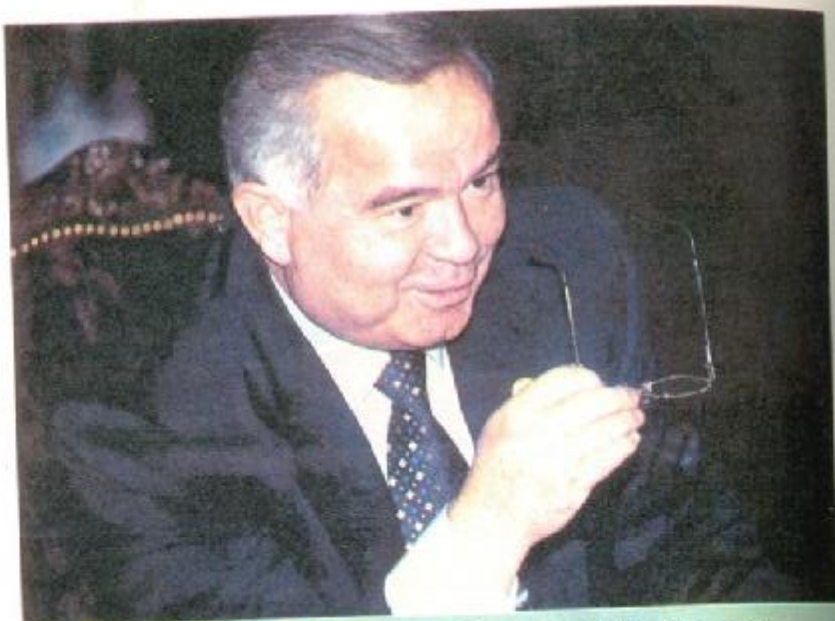
*Дийқан баба нәпәси бар жеринде,
Жуўсан аңқып, кийик қашар шәлинде,
«Қарақалпақстан» деген атыңды,
Өўладлар әдиўлер жүрек төринде.*

Айдын келешекке шақырар заман,
Мәртлик мийнет, билим жеткизер оған,
Халқың бар азамат, дос хәм мийирбан,
Еркин жайнап-жаснап, мәңги бол аман.

Нақыраты

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
МӘМЛЕКЕТЛИК ГЕРБИ ХӘМ БАЙРАҒЫ

Өзбекстан Республикасының Президенти И.А.Каримов.

И.А. Каримов алымлар менен ушыраспақта.

И.А. Каримов халық арасында

И.А.Каримов тай-боксе бойынша 4 мәртебе жәхән чемпионы
Еркин Кутыбасев пенен бирге.

Қарақалпақстан Республикасы
Жоқарғы Кеңесиниң Баслығы М.Ерниязов

Өзбекстан
Қахарманы
Аллаһияз Өтениязов

Өзбекстан
Қахарманы
Онесья Сайтова

Қарақалпақстан Республикасы парламенти
Жоқарғы Кеңесиниң имараты

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясынын
Қарақалпақстан бөлімі

Қарақалпақ мәмлекетлик Бердақ атындағы
музыкалы хәм драма театры

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университеті
(реконструкция)

Қарақалпақ мәмлекетлик көркем - өнер музейи.

Нөкістеги Бердақ музейи

Пайтахт аэропорты (реконструкция)

Темир жол вокзалы

Нөкістеги Орайлық банк

Катекс

Тигиу цехы

Қоңырат тағы сода заводының Мәдениет үйі

Бостан қаласындағы Мәдениет сарайы

Бостан қаласындағы Академиялық лицей

Республикалық тууы үйи

Қарақалпақстанның Тийкарғы Нызамының әмийети оғала үлкен, өйткени ол пукаралар ҳуқыкын мойынлау бойынша нызамның үстинлиги ҳам демократияның рауажланыуы бойынша дунья жүзилик жетискенликлерди өз ишине алады.

Конституцияда Қарақалпақстан Республикасының барлық пукаралары қайсы раса, қайсы миллет екенлигине, қайсы тилде сөйлегенине, қайсы динге исенетуғынлығына, қайсы социалдық қатламнан келип шығуына, пикиринин қандай екенлигине, жеке ҳам жәмийетлик аўхалының қандай екенлигине қарамастан тең ҳуқық ҳам еркинликлерге ийе ҳам нызам алдында олардың хәммесинин теңдей жууап беретуғынлығы көрсетилген.

Қарақалпақстан Республикасының Мәмлекетлик тили қарақалпақ ҳам өзбек тиллери болып есапланыуы менен бир қатарда Конституция оның аймағында жасаушы миллетлердин ҳам халықлардың тиллерине, үрп-әдетлерине ҳам дәстүрлерине ҳүрмет пенен қарайды, олардың рауажланыуы ушын жағдайлар дүзиуди тәмийнлейди (4-статья).

Сиясий турмыста болып атырған өзгерислер республикада демократияның кең түрде иске асып атырғандығының гууасы болып есапланады. Қарақалпақстанда қазак, кореяц ҳам орыс халықларының мәдений орайлары, «Арал ҳам Әмиүдәрьяны қорғау аўқамы», «Перзент», «Экосан», «Саламат әулад ушын» ҳам «Аралды сақлап қалыу халық аралық қоры»ның Нөкис бөлими, экологиялық аўқам, Өзбекстан Махалла қайыр-сақауат қорының Қарақалпақстан бөлими қусаған көплеген жәмийетлик бирлеспелер, қорлар, мәмлекетлик емес мәкемелер барлығы болып 132 шөлкемлер ислеп атыр. Олардың ҳуқықлары, еркинликлери менен миннетлеринин тийкарлары тийисли нызамларда толығы менен белгиленген. Қарақалпақстан Республикасында жәмийетлик турмыс сиясий институтлардың, партиялардың («Халық демократиялық», «Адалатлық», «Уатан таракқиети», «Фидокорлар») идеологиялардың ҳам пикирлердин көп түрлилиги тийкарында рауажланады. Хеш қандай идеология мәмлекетлик рәсмий идеология сыпатында белгилене алмайды. (12-статья). Демократия улыуа адамгершилик принциплерине тийкарланады. Буларға мууапық, инсан, оның турмысы, еркинлиги, ар-намысы, қәдир-қымбаты ҳам баска да ажыралмас ҳуқықлары ең жоқарғы байлық болып табылады. Демократиялық ҳуқықлар ҳам еркинликлер Конституция ҳам нызамлар менен қорғалады. Мәмлекет өзинин жұмысын

инсаннын ҳам жәмийеттин мәплерин гөзлеп, социаллык әдиллик ҳам ызамлылык принциплеринде иске асырады (13 — 14- статьялар).

Республикада демократиялык хуқыкый мәмлекет дүзиу ушын халыктын санасында, турмысында сакланып келген тарийхий дәстүрлерди максетке муапык пайдаланыу ҳам оларды рауажландырыу ушын жумыслар исленип атыр. Әдалатлы ғамхорлык, өз-ара жәрдем ҳазирги жәмийеттин рауажланыуының тийкары болып есапланады. Тек әдилликке, халыктын ен жақсы, жокары идеяларына сүйенген демократиялык дүзим беккем тийкарга ийе болыуы мүмкин.

Демократия менен инсан хуқыкы жәмийетте тек ызам менен ғана орнатылмайды. Оны беккемлеуге этикалык тәжирийбе, жокары сана-сезим хызмет етиуи керек. Усы көз карастан алып карағанда мәмлекеттин де, ондағы әдиллик демократияның да басланғыш бөлеги шаңарақ ҳам оған байланыслы дәстүрлер үлкен орын тутады. Соның ушын да Конституцияда шаңарақ жәмийеттин тийкаргы бууыны болып табылады ҳам жәмийет және мәмлекет төрепинен қорғалу хуқыкына ийе (61-статья), деп көрсетилген. Инсан ауыз-биршиликке, уатанды сүйиушиликке шаңарақтан баслап тәрбияланады. Сондықтан шаңарақлар қаншама беккем болса, елимиздин ауызбиршилиги де соншама беккем болады. Соның ушын Өзбекстан Республикасының Президенти И.А.Каримов 1998-жылды «Шаңарақ жылы», 1999-жылды «Хаял-қызлар» жылы, 2000-жылды «Саламат әулад» жылы, 2001-жылды «Аналар ҳам балалар жылы» деп тосаттан жариялаған жоқ. Шаңарақлардың абаданлығын, ауызбиршилигин, хаял-қызлардың абыройын, жас әуладлардың саламатлығын буннан былай да көтериу ҳам беккемлеу ушын мәмлекет төрепинен хәр төреплеме бағдарлама исленип шығылды. Шаңарақлардың ауызбиршилиги, хаял-қызлардың абыройы улыума республикамыздағы халықлардың ауызбиршилигин беккемлеуге алып келеди. Хәр бир халық өзинин дәстүрлерин терең үйренип, турмыста қолланыуы менен бирге басқа елдердеги алдағы дәстүрлерди де үйренип, оны пайдаланыу ауызбиршиликтин және бир дәреге болып табылады. Хәр бир миллет тек өзинин шеңберинде қалып қоймастан басқа миллетлердин де жетискенликлеринен пайдаланып турыуы керек. Болмаса дүнья жүзилик мәденияттан, цивилизациядан артта қалып қояды.

Қарақалпақстан Республикасының ҳүрметли атақларын
шөлкемлестириу ҳаққында
Қарақалпақстан Республикасының Нызамы

Пуқараларды мийнеттеги табыслары, жемисли мәмлекетлик, жәмийетлик ҳам дәретиушилик жумысы ушын хошаметлеу мақсетинде:

1. Қарақалпақстан Республикасының төмендеги ҳүрметли атақларын шөлкемлестирилсин:

«Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген көркем өнер ғайраткери».

«Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери».

«Қарақалпақстан Республикасы халық артисти».

«Қарақалпақстан Республикасы халық жазыушысы».

«Қарақалпақстан Республикасы халық художниги».

«Қарақалпақстан Республикасы халық шайыры».

«Қарақалпақстан Республикасы халық муғаллими».

«Қарақалпақстан Республикасы халық жырауы».

«Қарақалпақстан Республикасы халық бақсысы».

«Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген коммуналлык, турмыс ҳам сауда саласы хызметкери».

«Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген байланыс хызметкери».

«Қарақалпақстан Республикасына хызмет көрсеткен артист».

«Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген жаслар устазы».

«Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген журналист».

«Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген санаат хызметкери».

«Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген ирригатор».

«Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген ойлап табыушы ҳам рационализатор».

«Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген экономист».

«Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген мәденият хызметкери».

«Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген архитектор».

«Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген пахтақеш».

«Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген салықеш».

«Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген пиллекеш».

«Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген ден саулықты сақлау хызметкери».

«Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген тренер».

«Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген спортшы».

«Қарақалпақстан Республикасына мийнети синген транспорт хызметкери».

«Қарақалпақстан Республикасына мийнети синген шарўа».

«Қарақалпақстан Республикасына мийнети синген юрист».

«Қарақалпақстан Республикасына мийнети синген айыл хожалығы хызметкери».

«Қарақалпақстан Республикасына мийнети синген қурылысшы».

2. Қарақалпақстан Республикасының хұрметли атақлары ҳаққында Реже тастыйықлансын (қоса тигиледи).

3. Қарақалпақстан Республикасы хұрметли атақларына өңир белгилериниң төрийпи тастыйықлансын (қоса тигиледи).

Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң баслығы

Республиканың Конституциясы бойынша 1994-жылдың 25-декабринде бәсеки тийкарында Жоқарғы Кеңестин 86 депутаттан ибарат болған жаңа қурамы сайланды. Ендигиден былай Жоқарғы Совет Жоқарғы Кеңес деп аталатуғын болды. 1995-жылдың 11-январында Нөкис қаласында Жоқарғы Кеңестин биринши шақырық биринши сессиясының мәжилиси болып өтті. Онда Жоқарғы Кеңестин баслығы, оның орынбасары хәм мандат комиссиясының баслығы, 8 комитеттин баслықлары хәм ағзалары сайланды. Жоқарғы Кеңестин депутатлары комитетлердиң басшылығы менен нызам шығарыу ислерине катнасады. Солай етип Жоқарғы Кеңес нызам шығарыушы уйым болып есапланады. Жоқарғы Кеңестин қасында тураклы хәркет ететуғын президиум болады, оның қурамына Жоқарғы Кеңестин баслығы, оның орынбасарынан басқа мандат комиссиясы хәм комитет баслықлары киреди.

Қарақалпақстан Республикасының атқарыушы уйымы Министрлер Кеңеси болып есапланады. Оның қурамына Министрлер Кеңесиниң баслығы, оның еки биринши орынбасарлары хәм тараулар бойынша төрт орынбасарлары, министрликлер, бир катар комитетлер хәм ведомстволардың баслықлары киреди. Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети жанында тураклы ўәкиллиги болады. Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң баслығы Жоқарғы Кеңес баслығының усынысы бойынша Жоқарғы Кеңестин сессиясында тайынланады.

1991-2003-жыллар аралығында Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң баслығы лаўазымында Дәўлетбай Шамшетов (1991-1992), Ўббинияз Әширбеков (1992-1997), Тимур Камаловлар (1997-2002) иследи. 2002-жылдың 2-май күни Жоқарғы Кеңестин гезексиз сессиясында усы лаўазымға Муўса Тажетдинович Ерниязов сайланды. Усы жыллар аралығында Министрлер Кеңесиниң баслығы болып Әминбай Тәжиев (1989-1992), Раджапбай Йўлдашев (1992-1995), Баҳрам Жуманиязов (1995-1996), Сапарбай Аўезматов (1996-1998), Әминбай Тәжиевлар (1998-2002) иследи. 2002-жылдың октябринен баслап бул лаўазымда Тәнирбергенев Турсынбай Тилеўбаевич ислеп атыр.

Ғәрезсизлик жылларында мәмлекетте жергиликли ҳәкимият органлары түп-тамырынан реформаластырылды. Себеби, ески жергиликли административлик органлары ис жүзинде тек КПСС сиясатын турмысқа енгизиў қурамына, анығырағы партия шөлкемлери басшылық ететуғын бир органға айланған еди.

Базар экономикасына өтиў процесси халық депутатларының жергиликли кеңеслериниң бийғәрезлигин кеңейтиўди талап етти. Өз аймағының социаллық-экономикалық раўажланыўын төмийинлеўге тиккелей жуўапкер болатуғын жаңа жергиликли басқарыў органы-хәкимият енгизилди. Бул жолда 1993-жыл сентябрь айында Өзбекстан Республикасының Жоқарғы Кеңесинде «Жергиликли мәмлекетлик хәкимият хәкқында», «Пуқаралардың өзин-өзи басқарыў мәкемелери хәкқында»ғы, «Халық депутатлары ўәлаят, район, қала Кеңеслерине сайлаўлар хәкқында» 1994-жыл, майда Нызамлар қабыл етилди.

Халық депутатлары Кеңеслери хәкимлер басшылық ететуғын хәкимияттын ўәкиллик органлары болып есапланады.

Хәзирги ўақытта Қарақалпақстанда районлық хәм қалалық 17 хәкимлик дүзилген.

Қарақалпақстан Республикасының статусы хеш ўақытта бүтингидей дәрежеге көтерилген емес. Суверенлик алыў менен бул республика ғәрезсиз Өзбекстан Республикасының қурамындағы мәмлекет бола отырып, өз экономикасын, мәдениатын, илимин раўажландырыўға мүмкиншилик алды. Соның менен бирге оның тәғдири, келешегі Өзбекстан

Республикасы менен бурынғы ўақытларга караганда да тыгыз байланысып кетти. Өзбекстан Республикасынын Президенти И.А.Каримовтын 1992-жыл Нөкис каласынын 60 жыллыгына багышланган салтанатлы мәжилисте: «Өзбекстаннын тәдири—бул Каракалпакстаннын тәдири, өзбек халкынын тәдири—бул каракалпак халкынын тәдири»-деди. Оннан кейинги жылларда да И.А.Каримов каракалпак халкына хәм Каракалпакстанга үлкен дыккат аўдарып киятыр. 1999-жылдын 2-декабриндеги Нөкис каласында Каракалпакстан Республикасы сайлаўшыларынын ўәкиллери менен ушырасыўында сөйлеген сөзинде ол «Мен өзимди тек гана өзбек халкынын емес, ал каракалпак халкынын да перзенти деп билемен» деди хәм тағы Президентимиз: «...Каракалпакстан хаккында оның мәмлекетимиз, жәмийетимиз турмысында, аймакларымыз арасында басқалар менен салыстырыўға болмайтуғын айрыкша орнына хәм айрыкша хуқыкына ийе. Биз бул хакыйкатты хасла умытпаймыз хәм бул бойынша жумысларды орны-орнына койыўымыз дәркар. Өйткени, Каракалпакстан Республикасы көп миллетли Өзбекстан шанаарағында, Өзбекстан мәмлекети хәм жәмийетинде өзине тән, өзине сай айрыкша итибарға ылайык»¹—деп республикамызды үлкен дыккатқа сазаўар етти. И.А.Каримовтын усы сөзлери хәм дыккаты каракалпак халкынын ядынан хеш ўақытта шыкпайды. Бүгин Каракалпакстан халықлары өзлеринин республикасынын хакыйқый суверенитетке тек Өзбекстан Республикасы менен бирликте ерисетуғынлығын жаксы түсинеди. Каракалпак халқы өзинин тәдирин өзбек халқы менен Өзбекстан менен мәнгиге байланыстырды. Бул еки халықтың дослығы—бул мәнгилик дослық. Өзбекстан Республикасы менен Каракалпакстан Республикасы Конституциялары буның кепили болып табылады.

¹ Каримов И. А. «Мен өзимди тек гана өзбек халкынын емес, ал каракалпак халкынын да перзенти деп билемен», //«Еркин Каракалпакстан», 1999-жыл 4-декабрь.

ЖӘМИЙЕТЛИК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДҮЗИЛИСТИҢ ӨЗГЕРИҮИ

1. Меншиктиң өзгериўи

Өзбекстан Республикасы гәрезсизликке ерисиўи менен, өз жаналаныў хәм раўажланыў жолын таңлап алған еди. Баслы мақсет социаллық бағдардағы турақлы базар экономикасын, ашық сыртқы сиясатка ийе болған күшли демократиялық хуқықый мәмлекет хәм пукаралық жәмийетти дүзиўден ибарат болды.

Бул әлбетте жәмийетлик-экономикалық дүзилисти өзгертйўге алып келеди. Жаңа жәмийетлик-экономикалық дүзилiske өтиўдин объектив зөрүрлиги пайда болды. Өтиў дәўири экономикалық реформалардың биринши басқышында улыўма жаңа экономикалық дүзилистин хуқықый негизлерин дәретиўге, мәмлекетликти кәлиплестириў хәм беккемлеўге ескише пикирлеў кәлпин санамыздан шығарып таслаўға каратылған еди.

Базар қатнасықларына өтиў көп укладлы экономиканы хәм бәсекилес орталықты кәлиплестириўдин хуқықый, шөлкемлестириў шәраятларын дүзиўди талап етеди.

Меншик мәселесин шешиў базарды дүзиўге каратылған барлық илажлардың тийкары болып есапланады. Бул мәселени шешиў менен жаңа жәмийет, жаңа экономикалық қатнасықлар басламасы қурыла баслайды. Оның дәўир талапларына муўапық табыссы шешилиўи Республикамыздың экономикасын дүньядағы раўажланған мәмлекетлер менен бир қатарға қоятуғын тийкары көрсеткиш болып есапланады.

Каракалпакстанда меншик хуқықый- экономикалық өзгерислердин тийкарын қурайды. Республикада меншик хуқықы нызам менен тән алынған хәм қорғалады. Каракалпакстан Республикасы Конституциясынын 34-статьясында: «Хәр бир адам меншик хуқықына ийе» деп көрсетилген, ал 51-статьясында: «Базар қатнасықларын раўажландырыўға бағдарланған Каракалпакстан экономикасынын тийкарын, меншиктиң хәр қыйлы түрлери қурайды»—деп анық белгилеп берилген.

Каракалпакстанда базар экономикасына өтiу менен хәр кыйлы меншик түрлери пайда болыуы хәм раўажланыуына кең жол ашылды.

Меншиктің өз ийелерин табыуына шөраят дүзилди.

Меншик түрлери тийкарынан екиге бөлинеди.

1. Мәмлекетлик меншик.

2. Мәмлекетлик емес меншик.

Мәмлекетлик меншикке республикадағы хәкимшилиқ-аймаклық бирликлердин меншиклери киреди.

Республика карамағындағы мүлклер: жер (саўда хәм хызмет көрсетиу объектлери менен бирге юридикалык хәм физикалык шахсларға берилген жерлер буган кирмейди) хәм жер асты байлықлары, ишки суўлар, өсимликлер хәм хайуанат дүньясы, Республика аймағындағы хаўа бассейни.

Жерге ийелик етиу хәккындағы мәселеге мүнәсибет нызамға муўапық белгиленген.

— Республика баскарыу хәм мәмлекет хәкимияты уйымларынын мүлклери.

— Республика халықларының мәдений хәм тарийхий кәдириятлары-Республика бюджети кураллары, республика хәм мәмлекет банклери, камсызландыруу, гәзийне хәм баска мәмлекет қорлары.

— Мәмлекетлик әхмийетке ийе кәрханалар. Мәмлекеттеги жокары оқыу орындары, социаллық-мәдений салалардағы объектлери хәм республиканың экономикалык гәрәзсизлиги хәм суверенитетин тәмийнлейтуғын мәмлекеттин баска мүлклери.

Мәмлекетлик емес меншикке: жеке меншик киреди.

Жеке меншик өз мүлкинен өз ерки бойынша пайдаланыу хәм ийелик етиуди, оған хуқыкий тәрәптен жеке ийеликти билдиреди. Жеке меншикке меншиктің баска түрлери менен бир қатарда қол қатылмайды хәм мәмлекет тәрәпинен қорғалады.

Жәмәәт (ширкет) меншиги; баска мәмлекетлер хәм халықаралық шөлкемлерге қараслы юридикалык хәм физикалык шахслардын меншиги; меншиктің аралас түри киреди.

«Меншик хәккындағы» нызамға муўапық, Каракалпакстан Республикасы меншиктің барлық түрлеринин тенлигине хәм хуқыкий қорғалыуына кепиллик береди.

Солай етип, бурын мәмлекетке қараслы болмаған, жеке

секторды, исбилерменликтин раўажланыуын жасалма түрде шөклеп келген юридикалык хәм шөлкемлестириушилиқ тоскынлықлардын барлығы хәзирги ўақытта әмелде алынып тасланбақта.

1994-жыл 21-январьда қабыл етилген экономикалык реформаларды тереңлестириу илажлары хәккындағы хәм 1994-жыл 16-мартта қабыл етилген мүлкти мәмлекет карамағынан шығарыу хәм меншиклестириу процессин еле де раўажландыруудын шешиуши бағдарлары хәккындағы пәрманлар меншиклестириу процессине сапалық тәрәптен жана түртки болды.

Каракалпакстанда гәрәзсизлик жылларындағы реформалар дәуиринде меншик түрлери бойынша экономикалык дүзилислер әдеуир өзгерди. Реформалар басланғанға шөкем экономика мәмлекетлестирилген хәм меншиктің мәмлекетлик жәмәәтлик түрлери үстинлик қылған болса, хәзир меншиктің мәмлекетлик емес түри бирқанша раўажланды хәм онын әхмийети күшейди.

2000-жылға келип Республикамызда 2932 кәрхана меншиклестирилди, 7807 киши хәм орта бизнес кәрханалары, 8977 жеке тәртиптеги исбилерменлер дизимге алынды, халыққа 958 миллион сўм акциялар сатылды. Бүгинги күни кәрханалардын 87проценти мәмлекет системасынан шығарылған. Олар тәрәпинен санаат өнимлеринин 94,4 проценти, аўыл хожалығы өнимлеринин 98,6 проценти жетистирилди, қурылыс-монтаж жұмысларынын 90 процентке шамаласы орынланды, саўда, жәмийетлик аўқатланыу, турмыс жағынан хызмет көрсетиу тараўларындағы жұмыслардын барлығын дерлик мәмлекетлик емес системадағы кәрханалар әмелге асырмақта¹.

Меншиклестириу бойынша бирқанша жұмыслар избе-из алып барылмақта. Экономиканын түрли салаларында хәм республика аймағында мүлкти мәмлекет карамағынан шығарыу хәм меншиклестириу бойынша жигирмадан аслам мәмлекетлик бағдарлама қабылланып, ис жүзинде әмелге асырылмақта.

Мәмлекетлик емес секторды кәлиплестириу көбирек мәмлекет мүлкин онын карамағынан шығарыу хәм меншиклестириу есабынан әмелге асырылмақта.

¹ «Еркин Қарақалпакстан» газетасы, 22-февраль 2000-жыл.

«... экономикалық реформалар биринши басқышынын оғада әхмийетли ұазыйпасы,—деп көрсетеди Республика Президенти Ислам Каримов,—мәмлекет мүлкинин монополизмин сапластырыу хәм бул мүлкти меншиклестириу есабынан көп укладлы экономиканы айкын кәлиплестириуден ибарат еди¹:

Базар катнасықларына өтиу өзимиз ислеп шыққан үлгиден ибарат еди. Усы өзгешеликлерин есапка алып, меншиклестириуди әмелге асырыу хәм Каракалпақстанда көп укладлы экономиканы кәлиплестириуде принципал усыллар ислеп шығылды хәм ис жүзинде олар өз тастыйықланыуын тапты.

Ауылда реформаларды жеделлестириу мақсетинде улыума Өзбекстан бойынша ауыл хожалығында мүлкти мәмлекет карамағынан шығарыу хәм көп укладлы экономиканы раўажландырыу бағдарламасы ислеп шығытып, әмелге асырылмақта. Ташкент районы тийкарында районларды экономикалық раўажландырыу концепциясы ислеп шығылды. Бул концепция экономикалық реформаларды районлар дәрежесинде тереңлестириу бағдарларын анықлауды тийкар етип алады.

Каракалпақстан Республикасында ауыл хожалығы тарауында мәмлекетлик мүлкти меншиклестириу аркалы көп укладлы экономиканы кәлиплестириуди әмелге асырыу айрықша әхмийетке ийе болып, бул мәселеге үлкен итибар бериуде талап етеди. Ауыллық жерлерде республика халқынын 60 процентинен асламы жасайды. Республикада өндирилетуғын өнімлердин басым көпшилиги аграр сектор аркалы жетистириледи.

Каракалпақстан санаатынын раўажланыуы, әсиресе, олардын хәзирги дәуирдеги экономикалық-финанслық аўхалы тиккелей ауыл хожалығына байланыслы. Сонлықтан ауыл хожалығын реформалауды тереңлестириу хәм бул саланы раўажландырыуды жеделлестириу машкалаларын шешиу үлкен әхмийетке ийе.

Мәмлекетлик ауыл хожалық көрханалары мәмлекет хожалықларын биринши нәубетте, өзін-өзи ақламаған, зыян көрип ислеп атырған хожалықларды жәмәәт хожалықларына

¹ Каримов И.А. Өзбекстан экономикалық реформаларды тереңлестириу жолы менен. Нөкис, «Каракалпақстан» 1997. 36-б.

хәм меншиктің басқа түрлерине айландырыу зәрүрлиги келип шықты. Хакыйкатында да ауыл хожалығын экономикалық жолға салыу үшін усындай ислеу лазым еди.

Ауыл хожалығын реформалауға қаратылған иләжлар системасында, биринши гезекте ауыл хожалығы өндирисин шөлкемлестириудин жаңа түрлерин раўажландырыуға айрықша кеуил бөлинеди. Ауыллық жерлерде дийқан фермер хожалықлары дүзилди хәм оларды раўажландырыуға зәрүрли иләжлар дөретилди. Фермерлерге ажыратылған жерлерди мийраска калдырыу шөрти менен узак мүддетке ижараға алыу хуқықы белгиленди. Фермер (дийқан) хожалықлары шөлкемлестирилген уактынан баслап еки жылға шекем салықтан азат етиледи.

Хожалық жүргизиудин басқа түрлери менен бирге, акционерлик жәмийетлер де пайда бола баслады.

Акционерлик жәмийет-устав қоры мәлим муғдардағы акцияларға бөлінген, жәмийеттин акционер алдындағы миннетлерин тастыйықлайтуғын хожалық субъекти. Жәмийет өз миннетлери үшін өзине тийисли болған барлық мүлклери менен жууапкер есапланады.

Акционерлик жәмийетлер ашық ямаса жабық түрдеги болып бөлинеди. Ашық түрдеги акционерлик жәмийетлер деп—Акционерлер өзлерине тийисли болған акциялары менен, басқа акционерлердин келисимисиз еркин бийлик ете алатуғын жәмийетлерге айтамыз.

Акцияларды тек ғана шөлкемлестириушилер арасында ямаса басқа алдын ала белгиленген адамлар арасында бөлистирилетуғын жәмийетлерге-жабық түрдеги акционерлик жәмийетлер деп атаймыз.

Акционерлик жәмийеттин устав қоры жабық түрдегилер үшін мийнет хакының 100 минимал муғдарынан хәм ашық түрдегилер үшін мийнет хакының 200 минимал муғдарынан кем болыуы мүмкин емес.

Экономикалық реформалардын биринши басқышында меншиклестириудин өзи де жетилисип барды. Орта хәм ири мәмлекетлик көрханалар тийкарында ашық түрдеги акционерлик жәмийетлерди кәлиплестириу жойбары ислеп шығылды.

Ең дәслеп, мийнет жәмәәти, өндиристи техника менен қайта куралландырыу үшін қаржы сарыплауға таяр болған

шет еллик инвесторлар мамлекетлик акционерлик жамийет-лердин шөлкестиреушиси болууы мүмкин. Бул жерде мамлекет ыктыярындагы акциялардын үлеси кескин кемейип барууы кереклиги катан белгиленип койылган. Хазирги уақытта бул үлес 26 проценттен асууы мүмкин емес. Барлык акциялардын ярымынан көби еркин сатылууы керек.

Каракалпакстан Республикасында акционерлик жамийетлер 1994- жылдан бастап шөлкестиреуле бастады.

Бир канша орта хэм ири мамлекетлик кэрханалар акционерлик жамийетлерге айландырылды. 1994-жылы олардын саны 95 ке жетти.

Соңгы жыллары акционерлик жамийетлер көплек шөлкестирелип, тез пөт пенен рауажланып бармакта. 1997- жылы 1-июльга шекем Каракалпакстанда 299 акционерлик жамийетлер хызмет иследи. Олар Нөкис қаласы, Хожели, Әмиўдөрья, Беруний районларында көплек дүзиле бастады¹.

Солай етип, базар экономикасына өтиў хэр қыйлы меншик түрлеринин пайда болууына хэм рауажланыуына кен жол ашады, мамлекет мүлкинин өз ийелерин табууына шөраят дөретеди.

Тарийхий тәжирийбе соны көрсетеди, тек базар ғана өндиристи тутынуушылардын мәплерине бойсындыруу, өнимге болған талапты анық есапка алуу имканын береди, хожалыкта тежеу жүргизиўге, ысырапгершиликке жол коймауға, мал-мүлклерди бийкардан - бийкарға сарп қыла бермесликке, өз мийнетлери менен табылған байлықларды сарыплауға үйретеди.

Егер базар экономикасы өз халына таслап койылса, қадағалаусыз қалдырылса, халықтың арасында социаллык бөлинуу күшейип кетеди. Базар экономикасына өтиўдин басқа, өзине тән объектив қыйыншылықлары менен бир қатарда машқалаларыда бар. Қыйыншылықлар соннан ибарат, хазирги әулап базар қатнасықлары шөраятында жасап көрген жоқ. Олар тийкарынан хәкимшилик-буйрықпазлык дүзими дәуиринде, тиккелей сол дүзимнин тәсиринде қалиплескен. Сонлықтан Өзбекстанда базарды мамлекет жолы менен баскарып туруу уақтынша болса да сақланып турылады. Ал, келешекте базар баскарылмайды, себеби ол өз тәртин өз и қалиплестиреди.

1. Бахалы қағазлар базары хызметин мууапыкластыруу хэм қадағалуу бойынша Каракалпакстан аймаклық бөлимнин хужжетлери.

Солай етип, келешекте оны баскарыуға зәрурлик қалмайды.

Базар экономикасына өтиўде дүньядагы рауажланған хэр бир мамлекеттин жетискенликлерин үйрениўге болатуғын өзине тән тарийхий тәжирийбелери болса да, биз оларды сол қалпинде қабыл ете алмаймыз. Бирақ олардын тарийхий тәжирийбелери хэм сабақларынын өзимизге сәйкес хэм қолай болған айырым тәреплерин пайдаланыуымыз мүмкин. «Биз басқа мамлекетлердин рауажланыу барысында топланған хэм республика шөраятына енгизиўге болатуғын барлык унамлы тәжирийбелерден пайдаланыу имканытын бийкарламаймыз. Соның менен бирге қандай да бир үлгиден, хәтте ол белгили бир мамлекетте унамлы нәтийжелерге алып келген болса да, туурыдан-тууры нуска көшириу улыўма мүмкин емес. Сол нәрсе анық, белгили бир қураллар хэм усыллар қайсы мамлекет ушын арналған болса, олар сол мамлекетке тән болған айрықша шөраятта ғана унамлы нәтийже бериуи мүмкин»¹.

Ғөресизликке ерискен хэр бир халық хэм мамлекет өз рауажланыу жолын излейди, жана жамийет қурууға өз үлгилерин ислеп шығыуға хәрекет етеди. Өзбекстан Республикасы да өзинин миллий мамлекетине тән болған социаллык-экономикалык, жамийетлик-руухий рауажланыу жолын, турақлы хэм әдил базар экономикасына өтиў жолын белгилеп алды, өз үлгисин ислеп шықты. Бул концепциянын тийкарғы қағыйдалары Президентимиз И.А.Каримовтың қитапларында, мақалаларында хэм шығып сөйлеген сөзлеринде, мамлекет парламенти қабыл еткен нызамларда баян етип берилген.

Өзбекстан базар экономикасына өтиўдин, алға илгерилеудин сондай бир рауажланыу жолын таңлап алды, ол халқымыздын тарийхы, мәденияты, миллий қәдириятлары, турмыс қалпине миллий өзгешеликтери, турмыс дәстүрлери хэм үрп-әдетлери, жеримиздин тәбийғый-экономикалык имканыятларына хэм шөраятларына тийкарынан сәйкес хэм мууапық келеди.

Улыўма Өзбекстан таңлап алған бул жол республика хэм онын халқының мәплерине жүдә тууры келетуғын, социаллык

¹ Каримов И.А. Биз қуриш, яратыш йўлидан бораверимиз. Т.: Өзбекистон, 1995. 89-б.

төрөптен бағдарланылған базар экономикасын кәлиплестириу жолы болып табылады.

Әлбетте, базар экономикасына өтиудің унамлы төрептерин алдын ала көре билсек, зыянлы ақыбеттерин сезбесек, бул нәрсе жүдө үлкен социаллық олқылықларға, миллий наразылықларға себеп болыуы мүмкин.

Базар экономикасына өтиу барысында, әсиресе оның дәслепки баскышларында экономикалық дағдарыслар болыуы, жұмыссызлықтың өсиуі, пұлдың кәдирсизлениуі, көп ғана киши кәрханалар, әсиресе кем кууатлылары тарқап кетиуі, хуқыкка карсы хәрекетлер хәм жынаятлардың өсиуі хәм басқа да унамсыз хәдийселер болыуы мүмкин. Бул төрептеги кубылыс базар экономикасына өтиу үшін асығыслыкка жол койып, бирден гөне дүзимди бузып таслап, оның орнына дәрхал жананы куруу ақылға уграс келмейди. Себеби, жана хеш қашан бирден пайда болмайды, ол гөнениң негизинде әсте-ақырынлық пенен жетилип барады. Сол сыяклы жана экономикаға өтиу бирден емес, ал баскышпа-баскыш әмелге асырылыуы керек. Өзбекстанның базар экономикасына өтиудің өзине тән өзгешелиги соннан ибарат, базар экономикасына өтиу секириулерсиз, яғный революциялық өзгерислер жолы менен емес, ал избе-излик пенен, баскышпа-баскыш өтиледі.

Базар экономикасына өтиу барысында айрықша итибар берилиуі зөрүр болған және бир әхмийетли мәселе бар. Бул адамлардың санасын, жәмийетлик рууһиятын; ой-пикирин гәрезсизлик талапларына, базар талапларына жууап беретугын халда өзгертиу хәм қайта куруудан ибарат. Буны адамларға абстракт теорияпазлык пенен емес, ал әмелий ислер менен түсиндириу лазым.

Бизин бул экономикадан күткен мақсетимиз инсанның мийнет дәретиушилик хәм рууһый имканиятларын жүзеге шығарыу үшін зөрүр болған материаллык шәраятларды дәретиуден ибарат. Хәзирги дәуирде адамлардың материаллык аўхалын кескин дәрежеде жақсылайтуғын, жәмийетимизди сапа төрепинен жана халатка өтиуге көмеклесетуғын, миллий, диний, әдеп-икрамлык кәдириятларымыз хәм рууһый таянышларымызды тиклейтуғын хәм беккемлейтуғын базар экономикасына өтиу әдиули мақсетимиз.

2.2. Аўыл хожалығындағы сиясий-экономикалык, социаллық өзгерислер

Өзбекстан Республикасының миллий тиклениуи жылларында, Суверенли Карақалпақстан Республикасы оның курамында социаллық хәм экономикалык раўажланыуында, аўыл хожалығын қайта курууда жана бағдар алды хәм базар катнасықлары талабына мууапык жұмыс алып барылды.

Республикамызда аграр реформалар өткериу, солай етип халықтың турмыс абаданлығын көтериу хәм экономикалык процесслердин өсиуин төмийнлеу хукиметимиздин күнделикли ўазыйпасы болды. Аўыл хожалығы үлкемиздин экономикасының жетекши тармағы болып келмекте. Сонлықтан, үлкемиздин экономикасын көтериудің бирден-бир жолы аўыл хожалығында реформаларды избе-из әмелге асырыу, жетилистириу аўыл хожалық өниминиң сапасын арттырыу усы жыллардың баслы ўазыйпасы болды.

Карақалпақстан аймағы басқа республикаларға қарағанда табиғый-климатлық өзгешелиги менен айрылып турады. Өзбекстан аймағында 1 кв.кмге 51,4 адамнан туура келсе, Карақалпақстанда 7,5 адамнан туура келеди. Карақалпақстан аймағында 4/3 бөлеги сахра (Қызылқум, Үстирт кеңислиги) хәм суу (Арал тенизи) кеңислигин өз ишине алады. Кубла Арал бойының экологиялық өзгешеликлерине карамастан үлкемизде халық санының өсиушилиги қырық жыл ишинде еки есе өсти, сонлықтан да егислик жерлерди өзлестириу де раўажланып бармақта. 1965-жылы егислик майданлар 168,8 мың гектар болса, 1996-жылы ол 411,2 мың гектарды курады. Карақалпақстан жерлерине дәнли өсимликлерден бийдай, жүери, мөкке, салы, тары, мөш хәм т.б. егиу төрт есе өсти, ал от-жемлик мәдений өсимликлерден ләблеби, арпа, сулы, жоңышқа хәм т.б. егиу даўам етпекте. Бирак пахта үшін егислик жерлер 1996-жылдан баслап азайып, басқа дәнли өсимликлерге дыққат көбирек аударылмақта. Өзбекстан хәм Карақалпақстан халқының дәнли өнимге гәрезлигин сапластырыу, аўыл хожалығында бийдай егиуди раўажландырыу бойынша бир қанша жұмыслар исленди.

1991-жылы гәлле егислиги 27,1 процентти кураса, 1996-жылы бул көрсеткиш 35,8 процентке жеткерилди. Бийдай жетистирюу 3 есе өсти. Сондай -ак картошка, овощ, жүзим

жетистириў 3-4 мәрте өсти.

Бул тараўда жеке жәрдемши хожалықлардын үлеси барған сайын өспекте.

Қарақалпақстанның өзгешелик жағдайларын есапка алыў нәтийжесинде, үлкемизде дийканшылықты раўажландырыў хәм аграр мәселелерин шешиўде соңғы ўақытлары әдеўир жумыслар исленип атыр. Қарақалпақстанның көпшилиқ халқы аўылда жасайды, олардың социаллық-экономикалық хәм мәдениет-турмыс қатнасықлары, айырым жағдайларда Өзбекстанның аўылларынан артта қалғаны, төмен екені сезиледи. Бул биринши гезекте, Арал бойының экологиясының бузылыўынан, әсиресе аўыз суўдың сапасының төменлеўинен, жердин шорланыўынан хәм басқалардан көринеди. Өзбекстан Республикасының Президенти И.А.Қаримов үлкемиздеги экономикалық машқалаларды, қоршап турған орталықты қорғаў машқалаларын айрықша атап көрсетти хәм бул машқалаларды шешиўде Өзбекстан хукимети хәр тәрәплеме жәрдем бермекте¹.

Қарақалпақстан Республикасының аўыл хожалығын басқаратуғын он бес хәкимшилиқ -аймақлық районлары бар. Оларға хәкимлер басшылық етеди. Ол Төрткүл, Беруний, Әмиўдәрәя, Елликқала, Хожели, Шоманай, Қанлықөл, Қоңырат, Кегейли, Шымбай, Тахтакөпир, Қараөзек, Бозатаў, Нөкис хәм Мойнақ районларында тәбийғый шәраятына қарап хәр қыйлы мәдениет өсимликлер, пахта хәм салы хәм басқа халқымыз турмысына, базар талабына жуўап беретугын егинлер егиледи. Қарақалпақстан Республикасында 1991-жылы аўыл хожалығы бойынша шуғылланатуғын: 43 колхоз, пахташылыққа қәнигелескен 38 совхоз, салыгершилиқке қәнигелестирилген 23 совхоз бар еди, буннан басқа бакша-палыз өнимлерин тәрбиялаў хәм жетистирилген 7 хожалық, жүзимгершилиқ—палыз өндириўши 7 хожалық, шарўашылық тараўында (сур қаракөл өсириўде) 8 хожалық, пал хәррешиликте 2 хожалық, қус өсириў хәм мал семиртиў, сүт ферма хожалықлары болды. Хәзирги ўақытта бурынғы колхозлар базар қатнасықларына өтиў жағдайында республикамыздың аўыл хожалығына байланысly нызамлары тийқарында 1997-жылдың басларында 263 аўыл хожалық

¹ Қаримов И.А. Өзбекстан экономикалық реформаларды тереңлестириў жолы менен. Нөкис: Қарақалпақстан, 1997. 73-6.

қарханасы хәрәкет етпекте. Оларға базар қатнасықларына өтиў басқышларында мәмлекет тәрәпинен хәр тәрәплеме жәрдем берилип келмекте. Биринши гезекте аўыл хожалығына кредит берилди, дийкан хожалығын раўажландырыў ушын мүмкиншилиқлерди есапка алыўы сырт ел инвестицияларынан дурыс пайдаланыў ўазыйпасын шешиўге бағдарланған илажлар алып барылды хәм сол тийқарда аўыл хожалығын жаңаша шөлқемлестириўге кирисилди. Аўыл хожалығында мәмлекетлик емес сектор барлық ислеп шығарылған өнимнің 1997-жылға келип 98,3 процентин берилуўге еристи. Соның ишинде пахта жетистириўде олардың үлеси 97,9 процентти, дән жетистириўде 98,1 процентти, овош жетистириўде 98,8 процентти, палыз өними 95,1 процентти, бағшылық 98,5 процентти, пиллешилиқ 100 процентти, гөш 98,9 процентти қурады.

Қарақалпақстан аймағында 1994-жылы аўыл хожалығында фермер хожалықлардың саны 1265 ке жетти, бирак олардың айырымлары пахта өнимин таярлаўда төмен зүрәәт алды, бос жерлерди дурыс, өнимли пайдалана алмады. Қарақалпақстанның аўыл хожалығын раўажландырыўда 1998-жылы 1686 фермер хожалық ширкетлер аўқамы дүзилди, соның 1431и шарўашылық хожалықлардан ибарат еди. Мәмлекет жери есабынан фермер хожалықларына 16750 гектар өнимли жерлер ажыратылды. Базарда пахта, дән, картошка, палыз хәм шарўашылық өнимлерине бақалар артып барды. Аўыл турмысында жүз берип атырған базар қатнасықларының машқалалары себепли хәр бир дийкан, фермер, аўылда ислеп атырған хызметкерлер жердин, хожалықтың ийесимен деген жаңа сезимлерде, жердин толық мәнисинде ийеси екенлигин сезди хәм олардың жуўапкершилиги артты. Бул өз гезегинде жерди қәдирлеў хәм оннан мол зүрәәт алыўға унамлы тәсирин тийгизди. Өзлери өндирген өнимлерин базарларға шығарыў, базарды толтырыў хәм өзлериниң жасаў турмыс дәрәжесин көтериў мүмкиншилигин алды. Қарақалпақстанның арқа районларының айырым хожалықларында совхозларды сапластырыў мапазында хожалықтың тийқарғы байлықлары, техникалары талан-тараж болып кеткени мәлим. Бул республикамызда аўыл хожалығын раўажландырыўда, әсиресе пахташылықты жетилистириўде кери тәсирин тийгизбекте.

Қарақалпақстанның айырым хожалығында басшылар

тәрәпинен аўыл техникаларын меншиклестириў ислеринде надурыс, бурмалаўшылык, хәттеки таза техниканы төмен бахала сатып жибериў орын алды.

Солай етип, аўыл хожалығындағы сонғы жыллардағы баслы машкалалардан бири, хожалықларда бар техникаларды жетерли дәрежеде керекли усақ буйымлар менен тәмийн етиў төмен аўхалға түсти. Каракалпақстан хукимети бирканша шаралар көрди, бирақ жетерли болмады. Дийкан-фермер хожалықларын усақ буйымлар менен тәмийн етиў хәм заман талабына ылайықлы техника менен тәмийн етиў баслы машкалалардын бири.

1991-жылы 21-декабрьде қабыл етилген «Дийкан хожалығы хаккында» пәрман хәм 1994-1995-жыллары аўылда реформалар өткериў бойынша 10-нан аслам қарар аўыл хожалығы өндирисин заман талабына ылайықлы шөлкемлестириўде үлкен өхмийетке ийе болды. Аўыл турғынларына 35 сотых жер бериў, бул жерден аўыл шанарағы тек өзин-өзи азықландырып коймастан, қала базарларын палыз өнимлери менен толтырыўға үлкен үлес косты.

Каракалпақстан аўыл хожалығы хызметкерлери хәр жылы пахта тапсырмаларын орындау, артық пахта талшығын жәхән базарына сатыўда табысларға ерисип атыр. Каракалпақстанда Кегейли хәм Елликкала районларының пахта заводларының пахта мамықлары Испаниядағы халық аралық пахта ярмаркасында жоқары бақаланды хәм алтын медалға ийе болды.

Каракалпақстан Республикасында хәзирги ўақытта дәнли өсимликлерди өсириў, биринши гезекте дән гәрезсизлиги ушын бийдай егиў, салы өсириў хәм басқа да өнимге дыққат, итибар күшейди. 1991-1998-жыллар аралығында Каракалпақстан дийканлары тәрәпинен гүзлик хәм жазғы бийдай егиў, өзин-өзи асырау, дәстурхан молшылығы-нанды көбейтиўге қаратылды. 1998-жылы 32660 гектар жерлерди бийдай ушын ажыратты. Соннан дийкан-фермер хожалықлары 805 гектар жерге бийдай егип 1609 тонна бийдай сатты.

Республика аўыл хожалығының баслы тараўларынан бири салыгершиликти раўажландырыў, оның өнимдарлығын арттырыў баслы ўазыйпалардың бири еди.

Бул тараўдағы машкалаларға карамастан республика 1998-жылы 80284 гектар жерге салы егип, 137229 тонна салы

тапсырып, зурәәтликти 23,1 центнерге жеткерди.

Каракалпақстан аймағында аўыл хожалығында экономикалық реформаларды теренлестириў басқышлары избе-из әмелге асырылып атыр. Олий Мажлис сессияларында қабыл етилген қарарлар, ынамларды басшылыққа ала отырып, 1998-жылы Каракалпақстан аймағында 263 аўыл хожалық кәрханалары, бирлеспелер хәрәкет етти. 1999-жылы 22,1 мың гектар жерге бийдай егилип, 48,0 мың тонна бийдай, 0,5 мың гектарға улыўма палыз егинлери егилип, 3,3 мың тонна палыз егинлери жыйналған. Азық-аўқат палызы 0,1 мың тонна, улыўма 32,4 мың тонна мийўе-жемис таярланды. Олар дийкан-фермер хожалығы, кооператив аўқам, агрофирма, акционерлик жәмийет, қуқ фабрикасы, дара хожалық-ширкетлер, жәрдемши хожалықлардан ибарат. Каракалпақстан аймағында мәмлкетлик емес агросекторлардың аўылхожалық өнимлерин жетистириў дәрежеси 98,3 процентке жетти.

Көплеген дийкан-фермерлер өзлеринин ерискен мийнетлеринин жемислери арқалы пүткил халық арасында абыройға ийе бола баслады.

Усындай дийкан-фермерлердин бири Алланияз Өтениязов өз халқына узақ жыллар даўамында еткен қалыс хызметлери ушын дийканшылық хәм бағшылықтағы ерискен нәтийжелери ушын 2001-жылы ен жоқарғы атақ — «Өзбекстан Кахарманы» атағын алыўға миясар болды.

Фермерлердин ишинен пахта талшығын жетистириўде 97,9 процент, дән жетистириўде 98,1 процент, пилле жетистириўде 100 процент, гөш хәм сүт жетистириўде 98-99 процентке жетти.

Хәзирги ўақытта шет елдердеги қуқ өсириў тәжирийбелери үйренилип, бизин шәрәятымызға шыдамлы гөшли таўық, қуқ өсириў ислери өзиниң раўажланыўын тапты. Республикамызда шошқа өсириўшиликте даўам етип атыр. Каракалпақстанның Үстирт кенислигинде хәм Қызыл кум баўрайында мал шарўашылық, кара көл, сур койды өсириў, бахалы тери таярланып шет еллерге экспорт етилди.

1991-1996-жыллары мәмлкет хожалықлары, аренда кәрханалары, кооперативлер хәм басқа да хожалық кәрханаларында қара малдың бас саны 22 мың 588 басқа, шошқалар 23 мың 236 басқа, кой-ешкилер 176 мың 603 басқа жеткерилди.

Каракалпақстанда өсимликлерди егиў хәм көбейтиў, әсиресе

бойн өсирийшлик хазирги жәхән базары талабына сай шөлкестирилди. «Каракалпакбойн» акционерлик жәмийети тәрәпинен үлкемиздеги бойнлар өними шет еллерге (Япония, Кытай, Корея х.т.б.) экспорт етип жиберилмекте. 1998-жылдын өзинде 1900 тонна бойн тамыры шет еллерге жиберилди.

Каракалпакстаннын аўыл хожалығы өткен жыллар ишинде базар катнасықларына өтиў баскышларында айырым қыйыншылықларға шыдам берип, айтарлықтай табысларға еристи, бул табыслар ертеңги күнимизге беккем исеним пайда етеди.

Бунда Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетинин 2002-жыл 1-августтағы «2003 — 2007-жылларда Каракалпакстанда аўыл хожалығы өндирисин раўажландырыўды төмийинлеўге байланыслы қосымша ис-илажлар ҳаққында» қарары республикамызда жер ҳәм суўдан үнемли ҳәм нәтийжели пайдаланыў, аўылларда экономикалық реформаларды тереңлестиреўге қаратылған үлкен әҳмийетке ийе қарар болып есапланады.

2.3. Санааттағы, жол қурылысы ҳәм саўдадағы өзгерислер

Каракалпакстан Республикасы Өзбекстаннын ажыралмас бир бөлеги есабында өзинин мәмлекетлик ғәрезсизлигинин ҳәм базар экономикасына өтиў жолында реформаларды жүргизиўинин он бир жыллығын белгиледи. Социаллық-экономикалық қайта өзгертиўлердин пәти барған сайын өспекте. Өткен жыллар ишинде елдин экономикасынын өндирислик ҳәм финанс секторларында айтарлықтай институционаллық ҳәм дүзимлик өзгерислер болды. Экономиканы басқарыўдың орайластырылған усыллары, базар мәплерине ҳәм базар катнасықларына тийкарланған экономикалық усыллар менен избе-из ҳәм қайталанбайтуғын болып алмастырылды.

Ғәрезсизлик алыў алдындағы елдеги улыўма экономикалық жағдай айтарлықтай қыйын еди.

1988-1991-жыллар ишиндеги қәлиплескен бағдарлар орайластырылған-жобалы экономиканын нәтийжесизлигинин ҳақыйқый процесслеринин шийеленисиўин көрсетти. Олар мийнет өнимдарлығының, жәмленген улыўма өндирислик ҳақыйқый өсиў пәтинин айтарлықтай пәсейиўинен, финанс турақсызлығынан, бюджет дефицитинин

өсиўинен көрине баслады. Олар экономикадағы өсип баратырған макроэкономикалық «жасырын» турақсызлықтын туўасы болды. Кейинги бахаларды еркинлестиреў, талап пенен усыныс арасындағы жыйналып қалған системалық тенсизликтин көлемин көрсетип берди. Гейпара экономистлердин бахалаўы бойынша, 1991- жылдын ақырына ел «әлле қашан өндирислик улыўма пәсейиўи, мәмлекеттин ҳәм онын экономикасынын бузылыўы жағдайында оғада үлкен инфляцияға ушыратып тур еди»¹

Өзбекстаннын ҳәм бизин республикамыздын өндирислик мүмкиншилиги, бурынғы аўқамның бирден-бир халық хожалығы комплексинин бир бөлеги болып дәретилгенликтен, буннан былай орайластырыў шегарасында товарлы-материаллық ҳәм финанс ресурсларынын теппе-теңлигин төмийинлей алмады.

«Кәрханалардың қәлиплескен техникалық дәрәжеси, шығарылатуғын өнимнің сапасы хазирги заман өндирислик шөлкестиреў көз-қарасларына, дүнья жүзлиқ бәсекенин қатан талапларына сәйкес келмейди, — деп атап көрсетти И.А.Каримов. — Ғақыйқатында барлық тараўлардағы технологиялық үскенелер физикалық жақтан тозған, мораллық жақтан гөнерген ҳәм жаңалаўды талап етеди. Республиканын тәбият ресурсларына ҳәм экологиялық ортаға оғада үлкен ҳәм көп жағдайда орны толмас зыян келтирилген. Бунның бәри өз гезегинде халықтың турмыс дәрәжесинин төмен болыўына алып келди»².

Каракалпакстан Республикасы ғәрезсизлик алғаннан кейин, базар катнасықларына өтиў жолында жүргизилип атырған реформалардың нәтийжесинде, экономиканын барлық тараўларында, сондай-ақ ғәрезсиз мәмлекеттин жасаўға уқып-лылығынын тийкары болып есапланатуғын санаат тараўында да белгили өзгерислер болды.

Ғәрезсизлик жылларындағы санааттын раўажланыў жолы базар катнасықларын қәлиплестиреўге, өндирислик турақласыўына ҳәм раўажланыўына, онын сапалық өзгерислерине бағдарланған институционаллық ҳәм структуралық қайта өзгерислердин даўам етип атырғанын көрсетеди. Санаат

¹ Кудров. В. Российский экономический журнал, 1996, №3, 16 б.

² И. Каримов. Өзбекстан экономикалық реформаларды тереңлестиреў жолы менен. Нәкис: «Каракалпакстан», 1997-жыл, 73-бет.

тараўларында мәмлекетлик емес сектордың хәм жеке меншиктің қәлиплесиўи хәм орнаўы бойынша экономикалық саясат избе-излик пенен даўам етпекте. Жәмийетти экономикалық шөлкемлестириўдин дүнья жүзилик тәжирийбеси көрсетип бергениндей-ак, ресурсларды табыўдың өзи жеке, мәмлекетлик емес меншикте усы ресурсларды пайдаланыў бойынша шешим қабыллаўда ен тийимли усыл болып табылады. Себеби көбирек пайда алыў максетинде хәрекет ете отырып, базар бахаларының конъюктурасын есапка ала отырып, жеке меншик ислери ресурсларды жайластырыў хәм өним шығарыў дүзилисин өз уақтында өзгерттип отырады.

Усыған байланыслы жүргизилип атырған қайта қурыўлар тийкарында республиканын буннан былай раўажланыўы меншиклик мәселесинин шешилиўин жүдө зөрүрли түрде талап етти. Тек жеке меншик ғана дәўир тәжирийбесинин көрсетиўинше экономикалық қызығыўшылықтын қозғаўшы күши бола алады. Сонлықтан Өзбекстан Республикасы Президенти И.А.Каримов реформаның екнши этапынын баслы ўазыйпалары туўралы айта келип «... бизиң қараўымыздағы, ийелигимиздеги мүлик өзинин хакыйкый ийесин табыўы керек. Жүргизилип атырған реформалардың мәниси де меншикти хакыйкый ийелеринин қолына бериў, оларға исбилерменлик хәрекетин жүргизиў ушын кен мүмкиншиликлер жаратып бериўден ибарат»¹,—деп атап көрсетти. Базар экономикасына өткен бурынғы социалистлик еллерде меншик мәселесин шешиў жоллары айрықша әхмийетке ийе. Меншик мәселесин шешиў көбинесе мүлқдарлар класын қайта дүзиўдеги хәр қыйлы усыллар менен хәм жобалы, орайластырылған экономиканы жана ғәрезсиз республикалар таңлап алған базар экономикасына өткизиў үлгилери менен ажыралып турады.

Кенес хәкимияты дәўиринде экономикада толығы менен улыўма халықлық меншик атынан мәмлекетлик сектор үстемлик етти, ал хакыйкатында да ол толығы менен мәмлекет дүзилиси бийлигинде болды.

Меншиктің тек ғана еки түри болды: мәмлекетлик хәм колхоз-кооперативлик, ал кейингисинин өзи хакыйкатында толығы менен мәмлекетлестирилген еди. Солай етип, барлық

¹ И. Каримов. Узбекистан: свой путь обновления и прогресса. Т.: Узбекистан, 1992.38-6.

өндирис қураллары мәмлекеттиң монополиялық меншигинде болды. Бул хакыйкый өндирис қатнасыўшыларының өндирис қуралларынан зорлық пенен ажыралыўына, меншик сезиминин жоғалыўына, экономикалық қызығыўшылықтын хәм мийнетке умтылдырыўдың кемейиўине алып келди.

Сонлықтан экономикалық реформалардың биринши басқышының күтө әхмийетли ўазыйпасы мәмлекетлик меншиктің монополизмин жок етип, оны меншиклестириў есабынан хакыйкый көп укладлы экономиканын қәлиплесиўине алып келиўден ибарат болды. Биринши басқышта меншиклестириў процеси тийкарынан саўда, халыққа хызмет көрсетиў, жергиликли санаат кәрханаларын жекке хәм жәмәәт (ширкет) меншигине бериў арқалы әмелге асырылып, киши меншиклестириў көлеминде анағурлым белсенди түрде жүргизилди.

Ол 1994-жылдың өзинде тамамланды хәм 1995-жылдың басында хәрекет етиўши кәрханалардың саны 1769 ға жетти, олардың ишинде 81 кооперативлик хәм 1688 киши кәрханалар бар еди. Жеке меншиктеги киши кәрханалар саны жүдө тез пәт пенен өсти, олардың үлеси 1999- жылдың басында 88 процент болды. Хәрекет етиўши киши кәрханалар арасында саўда хәм жәмийетлик аўқатланыў кәрханаларының үлеси оғала көп, ол 98 процентти қурайды. Саўда хызметинде киши кәрханалардың пайда болыўы арқасында товар қытшылығын, соның менен бирге саўда орынларына гезек күтиўлерди сапластырыўға мүмкиншилик туўдырады.

Меншиклестириўдин тараўлық бағдарларына сәйкес «Жергиликли санаат», «Қарақалпақ саўда» ассоциациясы, «Қарақалпақтутыныў» хәм «Қарақалпақтурмыс хызметаўқам» тараўындағы кәрханалардың тийкаргы бөлеги қайта қурылды. 1991 — 1994-жыллары республикада бахаларды өз еркине жибериў бойынша айтарлықтай өзгерислер жүз берди. Барлық шийки зат хәм таяр өним түрлерине дерлик белгиленип қойылған бахаларды еркин бахаларға өткериў әмелге асырылды, барлық тутыныў товарларының бахасын мәмлекет төрепинен тиккелей қадағалаў әмеллери толығы менен бийкар етилди. 1994-жылдың октябрь-ноябрь айларында халық тутыныў товарларының тийкаргы түрлерине болған бахалар еркине жиберилди, транспорт хәм коммунал хызметлеринин тарифлери көтерилди.

Тек гана нанның хәм унның бахалары, турак жай-коммунал хожалығы хәм қалалық жәмийетлик транспорт хызметиниң нырк көрсеткишлери жарым-жартылай мәмлекет тәрәпинен ақшалай жәрдемде қалдырылды.

Киши меншиклестириўди жүргизиў барысында басқарыў хәм хожалық дүзилеслеринде тийисли тәжирийбенің топланыўы, 1994-жылдың ортасынан баслап ашық түрдеги акционерлик жәмийет дүзиў, кәрханалардың акцияларын айланыска шығарыў хәм көшпес мүлик хәм қымбат бахалы қағазлардың кең көлемдеги базарларын дүзиўге қаратылған массалық меншиклестириў басқышын баслаўға мүмкиншилиқ берди.

Орта хәм ири санаат, қурылыс хәм транспорт кәрханаларын, агросанаат комплексиниң гөш-сүт, азық-аўқат хәм пахта тазалаў тараўларында мәмлекет меншигинен шығарыў хәм меншиклестириў процесслери басланды.

Экономиканы реформалаўдың екинши басқышына баслама Өзбекстан Республикасы Президентиниң 1994-жыл 21-январьдағы «Экономикалық реформаларды буннан былай да тереңлестириў, жеке меншикти хәм исбилерменликти қорғаўды тәмийинлеў бойынша илажлар хакқында» пәрманы менен жасалған еди. Санаат өндирисиниң улыўма муғдарында мәмлекетлик емес кәрханалардың үлесі 96 проценттен асып кетти¹. 1999-жылдың басында 144 санаат кәрханалары хәм бирлеспелериниң 118 хәр қыйлы меншик формасы жағдайында ислеитүғын еди, олардан жеке меншикте—19, жәмәәтлик—53, мәмлекетлик-акционерлик—46 хәм 1—коспа кәрхана түринде хәрекет етти. Киши кәрханалар, жеке меншик кәрханалары хәм жеке мийнет хызмети раўажланды.

Кәрханалар усы ўақыт ишинде базар жағдайында ислеўте ийкемлести, өндирис пәти бир қәлипке түсирилип, шығарылатүғын өним муғдары өсе баслады. Егерде 1992-жыл кәрхана хәм бирлеспелердиң 43 проценти өним ислеп шығарыў муғдарын кемейткен болса, 1998-жылы олардың саны 24 ке шекем кемейип, санаат кәрханаларының улыўма санының 17 процентин қурады.

1998-жылы республикада хәрекет етиўши бахада 21706 млн.

¹ Каримов И.А. Өзбекстан экономикалық реформаларды тереңлестириў жолында. Нөкис: Карақалпақстан, 1995, 167-б.

сумға санаат өнимлери өндирилип, ол салыстырмалы бахада 1997-жыл дәрежесиниң 106,3 процентин қурады. Соны айтыў керек, гәрезсизлик алған жыллар ишинде санаат өндирисинде, алдыңғы жыл менен салыстырғанда салыстырмалы бахада, тек гана 1992-1995-жыллары өндирис пәти пәсейген еди. Ал қалған жыллардың бәринде де өндирис пәти мұдамы өсип барды.

Ишки базарды товарлар менен толтырыўда хәм халықтың талабын қанаатландырыўда халық тutyныў товарларын өндириўдин әхмийети үлкен. Бирақ, санаат өниминиң улыўма муғдарының өскени менен, тutyныў товарларының өндирисин бир қәлипке келтириў мүмкиншилиги хәзирше болмады. 1997-жыл менен салыстырғанда, 1998-жылы тutyныў товарлары салыстырмалы бахада 23,9 млн. сумға кем өндирилди.

Соны да айтыўымыз керек 2000-жылдың май айына қарағанда қалалық дийқан базарымызда бахалар 25,7 процентке кемейди. Соның ишинде дийқаншылық өнимлери 33,6 процентке арзанлады¹.

Республиканың санаат өндирисинде азық-аўқат товарларын шығарыўдың өсиў пәти тиккелей аўыл хожалық өндирисиниң муғдары, өсиў жағдайларына байланысly. Кейинги бес жыл ишинде тәбийғый жағдайлардың оғада аўырласып, хаўа райының қолайсыз келиўине байланысly аўыл хожалық өнимлерин өндириў пәти төрт жыл бойы (1993-жылдан баска) төменлеген болса, усыған сәйкес санаатта азық-аўқат товарларын шығарыў пәти де төменледи. Ал, азық-аўқат емес тutyныў товарларын ислеп шығарыў жыл сайын жоқары пәт пенен өсип барды.

1991-2000-жыллары затлай көриниси бойынша санаат өнимлериниң муғдары айырым өнимлерди шығарыў бойынша өсти. 2000-жыл январь-июнь айларында Карақалпақстан Республикасы санаат кәрханалары хәзирги бахаларда 15867,3 млн. сумлық өним ислеп шығарған. Бул 1999-жылдың январь-июнь айларында өндирилген өнимге салыстырғанда 117,5 процентти қурады. Олардың ишинде төмен вольтлы аппаратуралар, жол қурылысы машиналарына қосымша бөлеклер, женил санаат ушын қосымша бөлеклер хәм технологиялық үскенелер, бекитилетүғын сымлар, мебель хәм тағы басқалар.

¹ Карақалпақстан Республикасының 2000-жылдың январь-июнь айларындағы социал-экономикалық раўажланыўының тийкаргы көрсеткишлери. Стат. топламы. Нөкис, 2000, 3-б.

Жеңил санаат өнімлеринен: тигилген буйымлар, трикотаж буйымларын өндириү әдеуір өсти. Азық-ауқат өнімлеринен макарон, минерал суу өндириү көбейди. 1998-жылы курамалы темир-бетон конструкциялары хәм деталлар, табиғый тастан қаплама, кондитер затлары, өсимлик майы, спиртли ишимликлер өндириүдин пәти жоқары болды.

Жетискенликлер менен бир қатарда кемшиликлер де бар еди. Товар өнимин өндириүде өним пәтин төменлетип жиберіуши қәрханалар саны толығы менен сапластырылмады. Өним өндириү пәтин төменлетіудин себеплери хәрқыйлы шөлкемлестириү-техникалық сыпатқа ийе, сондай-ақ, жоқарыда көрсетилгендей, ауыл хожалық өндириуинин өним-дарлығына байланыслы болды.

Тоқымашылық санааты қәрханаларында өним муғдарының кемейип кетиуине қосымша бөлеклер хәм көмекши материаллардың жетиспеуи себеп болды. «Қарақалпақ-ғәллеөнімлери» ижаралық қәрханалар ассоциациясында 1998-жылда гүриш-крупа өндириүде тапсырманын орынланбауын хәм өткен жыл менен салыстырғанда өсиү пәтинин төменлеп кетиуин салынын зүрәәтсизлиги хәм салы таярлау бойынша тапсырманын орынланбауы менен түсиндириүге болады.

Өсиү пәтин мұдамы төменлетип атырған қәрханаларда өндириу қуәатлылықларынан пайдаланыу да күтө төмен. Өнимнин түрлери бойынша бул көрсеткиш 1996-жылы тоқымашылық қәрханаларында 18-34 процентти, қурылыста-7 ден 42 процентке дейин, ал балықшылық санаатында-14 процентке дейин тутты.

Ғәресизлик жылларында санааттың дүзилисинде унамлы өзгерислер жүз берди. Шийше-ыдыс, отын санааты сыяқлы жана тараулар дүзилди.

1995-жылы Хожели қаласында шийше-ыдыс заводы пайдаланыуға берилди. Бул санаат қәрханасының иске қосылуы республикадан тысқары еллерден шийше ыдысын алып келиуди қыскартыуға мүмкиншилик берди.

1996-жылы республикамызда биринши рет Қоңырат газ бирлеспесинин «Үрге» қәрханасы газ конденсаты хәм табиғый газ-санаат өнімлерин шығара баслады. «Қарақалпақ-қурылыс материаллары» акционерлик санаат ассоциациясында Италия фирмасының жылына 60 мың кв.м. мрамор блогин

хәм плитасын өндиретуғын қуәатлылыққа ийе жоқары нәтийжели үскенеси менен қуралланған жаңа мрамор цехы ашылды. «Катекс» акционерлик жәмийети медициналық бинт өндириуинин өзлестирди.

Жеңил санааттың, сонын ишинде тоқымашылық хәм тигиу тарауларының өндириулик базасы әдеуір кеңейтирилди. 1993-жылы Нөкис қаласында «Катекс» тоқымашылық комплекси пайдаланыуға берилди, ал 1995-жылы Елликқала районында ұсындай тоқымашылық комплекси «Элтекс» сатыуға таяр өним шығарыуға питкен өндириулик цикл менен иске қосылды.

Финанс қыйыншылықларына қарамастан ауыл хожалық өнімлерин қайта ислеу бойынша, өндириулик қуәатлылықларды беккемлеу бойынша әмелий илажлар көрилди. Мысалы, бирнеше жаңа санаат қәрханалары, соның ишинде Нөкис хәм Қоңыратта, Тахтакөпирде, Төрткүлде қараз қомбинатлары, Төрткүлде 3 млн.шәртли қуты қуәатлықтағы мийуе-овош консерва заводы, Елликқала районында 3 млн.шәртли қуты қуәатлықтағы консерва цехы, «Нөкис ун заводы» ның спирт шығаратуғын цехы хәм басқа бирқанша қәрханалар пайдаланыуға берилди.

Жанадан иске қосылған қәрханаларда өндирилген өним муғдары республика бойынша шығарылған санаат өниминин 1993-жылы 6,9 процентин, 1994-жылы-3,0 процентин берди. 1995-жылы Қоңырат районында Орайлық Азиядағы бирден-бир кальцийлестирилген сода ислеп шығарыу заводының биринши гезегинин қурылысы басланды. Заводтың биринши гезеги иске қосылғаннан кейин 400 мың тонна хәқыйқый сода, ал еккинши гезеги иске қосылғаннан кейин 115 мың тонна кальцийлестирилген сода, 50 мың тонна қаустикалық сода жетистиретуғын болады. Ал, завод жойбардағы қуәатлылығына шыққаннан кейин 2500 адам турақлы жұмыс пенен тәмийинленеди. Бул жерде 5 мың адамға мөлшерленген турақ жай қалашасы салынады. Заводтын қуны 600 млн. АҚШ долларын қурайды. Бул жерде Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетинин «Қоңырат сода заводы қурылысын тамамлау хәқкындағы» 2002-жыл 14-майда шығарылған №158 қарары елимиздин экономикалық хәм социаллық раўажланыуын тәмийинлеу үшін үлкен әхмийетке ийе хәкіметлик илаж болды.

Солай етип, алтын казыу, металлургия, химия, азык-аукаат санааты, электроэнергетикасы тарауларында пайдаланылатуғын реагентлерди-технологиялык реакцияга катнаштуғын затларды алыу машкаласы толығы менен шешиледи. Бул заводтын курылысы хэм иске қосылуы Каракалпакстанның социаллық-экономикалық раўажланыуында әхмийетли орын тутады. Завод иске қосылғаннан кейин шеттен шийки зат өкелиуди қыскартыу есабынан ҳәр жылы 31 млн. АКШ долларына барабар қаржы үнемленеди.

Сондай-ақ, келешекте Қоңырат-Бейнеу автомобиль жолының хэм Науайы-Үшкудық-Нөкис темир жолының курылуы қонсылас мәмлекетлерге шығу мүмкиншилигин кеңейтеди. Жаңадан автомобиль хэм темир жол тарауларының курылысы хэм пайдаланыуға берилиуи бул тарауларды артықмашылықка ийе уазыйпа болып есапланады. Оның әмелге асырылуы тек ғана қатнас жоллары тарауын жақсылап қоймастан, сондай-ақ республикамыздың шийки затка бай районларына жол ашады, оларды қайта ислеушилерге хэм экспортка шығаруға мүмкиншилик бередиди.

Жоқарыда көрсетилгендей-ақ, мәмлекет меншигинен ажыратуу хэм меншиклестириу нәтийжесинде санаат қәрханаларының, бирлеспелеринин көпшилиги меншиктин ҳәр қыйлы формасы жағдайында ислеп атыр. Усының менен бир қатарда, меншиктин мәмлекетлик емес гейпара түрлеринде ислеп атырған қәрханалардың раўажланыу дәрежеси салыстырмалы түрде жоқары болды.

Санааттағы акционерлик жәмийетлердин ҳәрәкетин таллап үйрениу, олардың меншиклестириуден кейин биринши хэм еккинши жыллары өндириш муғдарын төменлетип жибергенин көрсетеди. Бул, өз гезегинде, қәрханалардан алынған пайданы мийнет хақыны хэм басқа жәмәәттин тутынуу қорларын көбейтиуге жумсауынан хэм хақықатында тийқарғы қорларды раўажландыруға хэм жаңартуға, технологиялык процесслерди жетилистириуге хеш нәрсе жумсамауынан келип шығады.

Бундай ҳәрәкет экономикалык қыйыншылықларға алып келеди хэм өндиристи жаңартуға хэм ассортиментти кеңейтиуге илаж көриуге мәжбүрлейди. Солай етип, 1992 — 1993-жыллары меншиклестирилген қәрханаларда өндиристи орташа төменлеуи 1994-жылы 2,7 %, 1995-жылы-2,9 процентти

курады, ал 1996-жылы жағдай өдеуир бир кәлипке түсти хэм өндиристи орташа өсиу пәти 1 процентке жетти хэм усы бағдар кейинги жыллары да сақланды.

1998-жылдың жуумағы бойынша республиканың аймағында ҳәрәкет етиуши барлық акционерлик жәмийетлер төрәпинен өндирилген өнимнің муғдары 18252,5 млн. сұмды курады, бул 1997-жыл менен салыстырғанда 1,3 есе көп еди. Усының менен бир уақытта санаатта акционерлик жәмийетлердин гейпаралары өсиу пәтин төменлетип жиберди. Олардың көпшилигин ғәлле өнимлери, женил хэм балықшылық санаатының қәрханалары курайды. Көрсеткишлердин төменлеп кетиу себеплери, жоқарыда көрсетилгендей, шийки заттың жетиспеуи, үскенелердин гөнериуи, қосымша бөлеклердин жетпеуи хэм өз-ара қарызларды төлемегенликтен келип шықты.

Санаатта хәзирше товарлар базары босан үйренилип атыр, өнимнің сапасын жақсылау хэм оның өзине түсер бахасын төменлетиу бағдарында өндиристи шөлкәмлестириудин алдыңғы усуллары күтә әстелик пенен пайдаланылмақта. Усының нәтийжесинде қәрханалардың қоймаларында сатылмай қалған өним қалдығы көбейип атыр.

Санаат өндирисин раўажландырудың, сапалы өним өндириудин технологиясын жетистириудин негизи қорларды жаңарту болып есапланады. Тийқарғы өндирис қорлары (станок үскенелери, механизмлер) көплеген санаат қәрханаларында мораллық хэм физикалык жақтан гөнерген. Олардың физикалык тозыуы 35 проценттен асып кеткен. Ең алды менен жип ийириу-тоқыу фабрикаларының, консерва заводы, шарап заводы, май заводларының өндирислик парки жаналауды талап етеди. Соған қарамастан, республиканың санаат қәрханаларында соңғы уақытка шекем өдеуир қаржыларға сатып алынып, бирақ еле орнатылмаған, тийқарынан импортлык үскенелер бар.

Қарақалпакстан Республикасы бойынша ири курылықка арналған ири қаржылардың улыума муғдарының өсиуинде белгили дәрежеде алға илгерилеу пәти сезилди. 1998-жылы хәммә қаржыландыру дереклери есабынан келисилген бахаларда 24083,0 миллион сұм ири қаржылар өлестирилген. Бул 1997-жыл менен салыстырғанда (1991-жылғы смета бахасы бойынша) 137 процентти курайды. Тийқарғы қорларды иске

түсириү 13831,2 миллион сўмды курады.

Курылыс-монтажлау жумысларынын өзине түсер бахасынын жокары болууы себепли курылыста инфляциялык процессти бир кәлипке келтириү хәм онын дәрежесин төмендетиү мүмкиншилиги болмады.

Кейинги он жылда ири каржылар дерегинин дүзилисинде көзге түсерликтей өзгерислер жүз берди. Ол өзгерислер ийек артыушылыкты койып, кәрханалардын өзлеринин каржыларын пайдаланыудың салыстырмалы үлесин көбейте отырып, усынын менен бир уақытта бюджеттен ажыратылатуғын каржылардын үлесин кемейтиуге бағдарланған еди.

Егерде 1991-жылы ири курылыска ажыратылған каржылардын улыума муғдарында бюджеттен ажыратылған каржылар 59,2 процентти курап, ал кәрханалардын каржылары 32,3 процент болса, 1998-жылы бюджет каржылары 40,4 процентке дейин кемейип, кәрхана хәм пукаралардын каржылары 54,2 процентке дейин өсти.

Ири каржыларды өзлестириүде экономиканы структуралык кайта курыуға каратылған бағдар избе-излик пенен жүргизилди. Өндириллик салаға арналған ири каржылардын муғдары, өндириллик емес салаға каратылған каржыларға салыстырғанда бир канша өсти.

Курылыс шөлкемлери өзлеринин күши менен орынланған кесип алыу жумысларынын муғдарында мәмлекетлик емес сектордың үлеси өсип баратыр. Егер 1997-жылы олардын үлеси кесип алыу жумыслары көлеминин 67,3 процентин кураса, 1998- жылы ол 73,2 процентке дейин көтерилди.

Ғәрезсизликтин өткен жыллары ишинде хәмме каржылардын дереклери есабынан республикада төмендеги өндирилс кууатлылықлары орынланды: 6892 га майданда жаңалан сууғарылған жерлер ашылды, 16625 га майданда сууғарылатуғын жерлер комплексли реконструкция жасалды, 265 км магистраллык хәм хожалык аралык каналлар, 229,6 км 35 квт хәм жокарғы кернеули электр тоғын бериуши линия, 176,6 км 6-10 квт кернеули, 130 км 0,4 квт кернеули линиялар иске косылды. Нефтебазалардын кууатлылығы 24,5 мың куб. метрге көбейди. Кууатлылығы суткасына 39,3 тонна нан писиретуғын 7 нанбайхана курылды, Такыятас каласындағы нан цехынын кууатлылығы суткасына 10 тоннаға жеткерилди. 11,4 мың тонналык 8 улыума товарлык склад, 4367 тоннаға мөлшер-

ленген 7 овощ сақлағыш, Төрткүл каласында кууатлылығы жылына 3 млн. шөртли банка шығаратуғын мийуе-овощ консерва заводы питкерилди. 6 млн. шөртли банка шығаратуғын 6 консерва цехы салынды. 985 бас малға арналған малхана, 4300 тонналык 4 минерал төгин қоймасы, 990 жумыс орынлык 7 базар салынды. 1991-жылдың ақырында жылына 17 млн. гербиш шығаратуғын кууатлылықтағы Маңғыт гербиш заводы пайдаланыуға берилди. Кууатлылығы 170 мың куб. метрлик, узынлығы 243 км. болған Түйемойын - Шымбай - Тахтакөпир суу өткергишинин биринши гезеги иске түсти.

1992-жылы Нөкис каласында кууатлылығы суткасына 130 тонналык хәм 10,2 мың тонна дән сақлағышы менен қараз комбинаты пайдаланыуға берилди. 1993-жылы Қоңырат каласында техникалык дуз шығаратуғын, кууатлылығы 30 мың тонналык цех, жылына 23 млн. дана гербиш шығаратуғын Нөкис гербиш заводынын биринши гезеги иске түсти. 1995-жылы Хожели каласында жылына 20 млн. дана банка шығаратуғын шийше ыдыс заводы иске косылды. Сондай-ақ көплеген сауда, жәмийетлик аўқатланыу хәм халыққа турмыс жағынан хызмет көрсетиу кәрханалары курылды. Олар сол кәрханалардын өзинин кәрежетине, сондай-ақ жекке каржылар есабынан курылды.

Өндириллик емес саланы кеңейтиуге каратылған каржыландырыу дереклеринин кемлигине қарамастан, өткен жылларда социаллык тарау кәрханаларын иске косыу бойынша да белгили жумыслар жүргизилди.

Республика бойынша жети жыл ишинде барлык каржыландырыу дереклери есабынан 2470 мың кв.м. турак жай пайдаланыуға берилген, соның ишинде жекке турак жай курыу есабынан 2133,6 мың кв.м. жай иске косылған. Сондай-ақ 33564 оқыушыға мөлшерленген мектептер, 3545 орынлык балалар бақшалары, 667 койкалык емлеуханалар, мезгилине 4480 адам қабыллайтуғын поликлиникалар иске косылды.

Республикада социаллык инфраструктураны раўажландырыудың әхмийетли уазыйпаларынын бири халықты төбийғы газ хәм ишимлик суу менен тәмийнлеу болып табылады. Ғәрезсизлик дәуиринде каржыландырыудың хәмме дереклери есабынан 2291 км суу хәм 3716 км газ тармақлары пайдаланыуға берилди. Көрилген иләжлардың нәтийжесинде, 1999-жылдың басына шанарақларды төбийғы газ бенен

Базар экономикасы жагдайында банк дүзилисин кайта курыу хазирги сиясаттын әхмийетли бағдарларының бири болды. Хожалык механизминин нормал хәрекет етиуи, өз ишине эмиссиялык хәм коммерциялык банк тарауларын алатуғын, тураклы ислейтуғын банклердин миллий дүзилиси болуғын талап етеди. Бундай бир тутас хәм бийгөрез банклер тарауы гөрезсизлик дәуирине шекем тек Каракалпакстанда гана емес, Өзбекстанның өзинде де жоқ еди. Сонлықтан биринши баскышта базар катнасықларына табыслы өтиу ушын кредит-қаржы сиясаты тарауында күтә әхмийетли хәм биринши гезектеги илажлар есабында мыналар усынылды: Өзбекстан орайлык банкиниң басшылығында хәм гөрезсиз коммерциялык және жекке банклардың кең тараулары менен еки дәрежели банк тармағын дүзиу, республиканың аймағында шет ел ири банклардың бөлимлерин хәм үәкилликлерин ашыуға қолайлы жагдай дөретиу¹.

Гөрезсизликке дейин Өзбекстан аймағындағы банк мәкемелери курама бөлеги есабында СССР банк дүзилисине киретуғын еди. Соған ылайық бул банклер аўқамлык банклер дүзилисинен тыскары базар жагдайында ислейтуғын миллий банк дүзилиси есабында көрине алмады. Хәзир Каракалпакстанда Өзбекстан бирлескен дүзилисине киретуғын, хақыйқый еки дәрежедеги банк тармағы дүзилген.

Өзбекстан Республикасының орайлык банкиниң Каракалпакстан Республикасы бойынша бас басқармасына муўапықластыруу ўазыйпалары жүкленген. Усының менен бир қатар коммерциялык банклер басқармасы агросанаат хәм санаат-қурылыс акционерлик-коммерциялык арнаулы банклер болып кайта дүзилди.

Сыртқы экономикалық хызметтин миллий банк бөлими дүзилди. Мийнет аманаты хәм республика халқына қарыз беріу мәмлекетлик-коммерциялык банки «Халық банки» болып өзгертилди.

Арнаулы акционерлик-коммерциялык банклердин «Тад-биркорбанк», «Асақабанк», «Алоқабанк», «Сабзавотбанк», «Заминбанк», «Туранбанк», «Савдогарбанк», «Фаллабанк» Каракалпакстан бөлиминин басқармалары дүзилген. Республиканың қала хәм районларында усы банклердин 61

¹ Каримов И.А. Узбекистан по пути углубления экономических реформ. Т: Узбекистан, 1995, 75-83-66.

бөлимлери хызмет етеди.

Республикада товар өндириушилер, тутыныушылар хәм исбилерменлер товар ресурслары базарында еркин хәм тең хуқыклы болып катнасыуы ушын зәрүр болған инфра-дүзилести дөретиуе бағышланып, Республикалык көтере хәм биржалык саўданын акционерлик ассоциациясының кең тармағы хәрекет етеди.

Хәзир Каракалпакстанда жетпистен аслам майда көтере саўда қарханалары хәрекет етеди, олардың ишинде: 4 саўда үйи, 35 майда көтересаўда дүканы, 32 көтере саўда базарларының складлары хәм Өзбек товарлы-шийки зат биржасының Каракалпакстан филиалы, 2 супермаркет халыққа хызмет көрсетпекте. Өзбекстан Республикалык товар шийки зат базасының Каракалпакстан филиалы өткеретуғын саўда хәм ярмаркалардың улыўма саны хәм саўда айланис муғдары жылдан жылға өсип бармақта. «ККсельхозснабремонт» системасында фермер хожалықларын аўыл хожалық техникасы менен хәм қосымша бөлеклер менен төмийинлеу бойынша 49 арнаулы дүқанлар ислейди. Усылардың хөммеси де қарханаларға, шөлкемлерге хәм адамларға, олардың меншик түрине қарамастан коммерциялык-дәлдәлшылык, саўда, маркетинг хәм басқа да хызмет көрсетиуе, оларға биржалык саўдада катнасыуға тең хуқыклы жагдай жасауға миннетли.

Тийқарғы артықмашылыққа ийе ўазыйпаны орынлап, көп укладлы экономиканы хақыйқый дөретип, оның жекке, мәмлекетлик емес секторын кайта тиклеу ушын Мәмлекетлик мүлкти басқаруу хәм исбилерменликти қоллап-қуўатлау бойынша Каракалпакстан Республикасы Мәмлекетлик комитети хәрекет етеди. Хәмме қала хәм районларда оның бөлимшелери бар.

Мәмлекет меншигиндеги объектлерди (имарат, үскене х.т.б.) басқа меншик түрине өзгертиуден келип түсетуғын қаржылар Мәмлекетлик мүлик комитети жанында дүзилген арнаулы қорға топланып, кейин экономикадағы структуралык өзгерислер хәм меншиклестриуден кейинги дәуирде қарханаларды қоллап-қуўатлау сыяқлы ўазыйпаларды шешиуе жұмсалады. Түскен түсимниң улыўма муғдарының тийқарғы бөлеги меншиклестриуден, акцияларды, көшпес мүлкти хәм жер участкаларын сатыудан жәмленеди.

Меншиклестириў басланғаннан берли 1999-жылдың ба-сына дейин келип түскен акшалай қаржылардың улыўма мугдары 650 млн. сўмнан асып кетти. Усы қаржының белгили бөлеги республиканың социаллық-экономикалық раўаж-ланыўына, ал қалған бөлеги «Бизнес қоры» аркалы жеңиллик берилген кредит түринде исбилерменлик кәрханаларды қоллап-қуўатлаўға жиберилген.

Мәмлекетлик мүлик комитети тәрәпинен буннан басқа да, меншиклестирилген кәрханаларды хәм исбилерменликти қоллап-қуўатлаў ушын кредит бөлип шығарылды.

Соны да айтыў керек, улыўма жобаластырылған түсим мугдары орынланғаны менен меншиклестириўдин тийқарғы белгилериниң бири болған жер участкаларын сатыў бойынша жұмыстың төмен екенлиги белгили болды. Жер участкаларын сатыў, онын баҳасының жоқары болғанлығы себебли қыйын-ласқан еди, себеби көплеген меншик ийелери сатып алыў төлемин бирден әкелип төлеўге мүмкиншилиги болмайды. Усыған байланыслы Карақалпақстан Министрлер Кенеси 7-декабрь 1996- жылы N253- б «Жер участкаларының дәслепки баҳасын арзанлатыў хаккында» қарар қабыллады. Усы қарар қабылланғанан кейин жер участкаларын сатыў жанланды.

Мүликдарлар санының өсиўине бағдарланған респу-бликада жүргизилип атырған экономикалық реформалардың барысы базар инфрадузилисин буннан былай да раўажландырыўға, қорлар, баҳалы қағазлар базарын дүзиўге мәжбүрледи.

Республикалық көшпес мүлик биржасының, қорлар бир-жасының филиаллары, «Уақыт» миллий депозитарийдин филиалы 1996-жылы дүзиллип хәрәкет етпекте. Қымбат баҳалы қағазлар менен операция жүргизилетуғын 17 брокер кеңсеси, 2 меншиклестириў инвестициялық қоры, Бизнес-инкубатор, консультациялық-аудиторлық хәм информациялық хызмет көрсететуғын агентлик, 2 қор дүкәни, «Мадад» камсыздандырыў агентлиги, Бизнес-қоры, Товар өндириўшилер хәм исбилер-менлер палатасы хәрәкет етпекте.

Меншиклестириў тараўларының қурамында мәмлекетлик мүлкти ким зыят саўдасы аркалы сатыў сыяқлы мәмлекет меншигинен шығарыўдың жана түрлери кең пайдаланыла баслады. Тәжирийбе көрсеткениндей-ак, ким зыят саўдасының келешеге оғада зор хәм оған жана меншик ийелериниң

көпшилиги қатнаспақта. Соның менен бирге сатылатуғын хакыйқый қуны, көп жағдайда олардың дәслепки баҳасынан артық болады.

1998-жылы көшпес мүлк биржасының филиалы тәрәпинен 26 ким зыят саўдасы хәм 30 биржа саўдасы өткерилди, оларда 510 объект сатылды. Дәслепки баҳасы 75,3 млн. сўмлық объектлердин сатыў баҳасы 854,1 млн. сўмды қурады. Сатылған объектлердин улыўма санының ишине жер участкасы менен бирге саўда хәм хызмет көрсетиў тараўларының кәрханалары, питкерилмеген қурылыслар, саўда хәм хызмет көрсетиў кәрханаларын салыў ушын жер участкалары хәм басқалар киреди. Соңғы жыллары ким зыят саўдасын өткериўдин тәртиби пүткиллей өзгерди, енди олар тиккелей районларда шөлкемлестириледди.

Қор базарының жұмысы да сезилерликтей жанланды. Қарақалпақстан Республикасы бойынша қор биржасының филиалы тәрәпинен 1998-жылы 43,4 млн. сўмға 506,7 мың акция сатылды. Бул Өзбекстан Республикасы Президентиниң пәрманына сәйкес мәмлекетлик меншиктеги кәрханаларды акционерлеўди тезлетиў хәм қымбат баҳалы қағазлар базарын жетилистириў бойынша тийисли илажларды қабыллаўдан келип шыққан еди.

1998-жылы Карақалпақстан Республика бюджетинин орынланыўы ушын кирис бойынша барлық дереклерден 9494,0 миллион сўм түсим пайда түсти, бул 1997-жылға қарағанда 1,8 есе өсти деген сөз. Сондай-ак бюджеттин шығысы бойынша да шығынлар 1,5 есе өсип, 12972,1 миллион сўмды қурады. Кирис бойынша түсимниң шығысқа қарағанда әдеўир өсип, республика бюджетинин жақсыланыў белги-лериниң көриниси болды.

Қатаң ақша-кредит сиясатын әмелге асырыў нәтийжесинде 1998-жылы алдыңғы жыллар менен салыстырғанда инфля-цияның пәти әдеўир пәсейтилди.

Ақша айланысының бир қәлиплиги бузылған жағдайда әҳмийетли машқалалардың биреўи нақ ақша эмиссиясын, ямаса қуны бар зат пенен төмийнленбеген қағаз ақшаның айланысқа шығыўын қысқартыў болып табылады.

Қарақалпақстан Республикасында ақша айланысының зәрүрлигинен эмиссиялық ақшаларды айланысқа шығарыў

өдеуір өсип кеткен еді. 1998-жылы ақша эмиссиясы 1997-жыл менен салыстырғанда кемейди хәм банктин касса айланысының шығыс бөлегине унамлы тәсир етти. Бирақта, айланыска шығарылған нақ ақшаның бир бөлеги хақы-катында халықтың колында калды. Демек, ол республикадан сыртка шығып кетеди хәм банктан тыс айланыска хызмет етеди. Бул, шыққан жеринде товарлар менен, ямаса хызметлер менен тәмийнленбеген қаржылар онысыз да артық болған ақша массасын кескин көбейтеди.

Енди, 1998-жылы республика бойынша усақлап сатыу товар айланысы хәрекет етиуши бақаларда 19761,5 миллион сұм болды хәм өткен жыл менен салыстырғанда 21 процентке өсти. Рәсмий есапка алынған сауда кәрханалары бойынша ол 14642,3 миллион сұм болды, ал халықка көрсетилетуғын төлемли хызмет муғдары 2018,6 миллион сұмнан 3076,8 миллион сұмға өсти.

Кейинги уақытта республикада шығарылған нақ ақшаны сауда хәм хызмет көрсетиу кәрханалары аркалы банк кассаларына кайтарыу бойынша тийисли жұмыслар жүргизилмекте. Улыұма республика бойынша тастыйықланған касса жобасын орындауға ерисилди. Усының нәтийжесинде эмиссия дәрежеси төменледи.

Улыұма ақша айланысының бузылыуы төлемлердин дағдарысына, яғный тәмийнлеушилер хәм сатып алыушылар арасында өз-ара есапласыуына алып келди.

1999-жылдын 1-январына кредиторлық қарызлар өткен жыл менен салыстырғанда 2 есе өсип кетти, усының ишинде төлеу уақты өтип кеткен қарызлар 53,7 процентти курайды.

Усы уақытқа дебиторлық қарызлар өткен жыл менен салыстырғанда 1,6 есеге өсти, ал төлеу уақты өтип кеткен дебиторлық қарызлар улыұма қарыздың 27,4 процентин курайды. Кредиторлық қарызлар дебиторлық қарызлардан 1,5 мәртебе көп.

60-жыллардын басынан бастап Каракалпакстан аймағында жүргизилген комплексли геологиялық изертлеулер минераллық шийки затлардың кәнлерин ашты. 1999-жылдын басында республика аймағында 70 ке жакын пайдалы казылма қорлары анықланды.

Кишкене таулы район-Султан-Уайс тау дизбеклеринде

(Беруний районы) темир кәнлеринин, тальк, қаплайтуғын таслар, цемент өндириу ушын ганч, хәк, қымбат бақалы буйымлар исленетуғын таслар, абразив материаллары, тастан куйу ушын шийки зат хәм кварцитлердин жер казылма байлықлары жатыр. Республиканың арка батыс тәрәпинде жайласқан Устирт кенислиги де — келешеги мол табыстың кәни. Ол жерде газ, газ конденсаты, нефть, тәбийғый дуз, кум, бентонит сазы хәм т.б. жер асты байлықтары ашылған. Республиканың қалған аймағында (оның тегислик бөлегинде) тийкарынан курылыс материаллары ушын шийки заттын гейпара түрлери-курулыс кумы, саз, хәк, сары кум түрлери, сондай-ақ ас дузы, сульфат дузлары хәм т.б. жайласқан. Пайдалы казылмалардың ен көбирек изертленген түрлери тәбийғый газ, таулы-химия шийки затлары (сульфат-магнезия хәм ас дузы, тальк, фосфорит), курылыс материаллары ушын шийки затлар (хәк, мергели, сугляк, сазлар, курылыс таслары хәм басқалар). Хәзирше кара ренли, сийрек хәм хасыл металллар, гербиш өндириу ушын сазлар, кварцитлер, қымбат бақалы хәм буйым таярлайтуғын таслар, абразив материаллары хәм басқалар толық изертленип болынған жок. Металл рудаларынан Тебинбулак кәни санаатлық өхмийетин аныклау ушын изертлеулер алып барылып атыр, онын курамында темирден басқа және титан, ванадий барлығы анықланды.

Изертленилген хәр қыйлы пайдалы казылма байлықлар анықланғанына карамастан, республикада курылыс материалларын казып шығаруу жеткиликсиз муғдарда жүргизилип атыр. Курылыс материалларының 53 кәнинен 17 си ғана исленип шығыуда, сонын ишинде 24 гербиш шийки затынан жетеуи ғана иске пайдаланылмақта. Тальк хәм тальк тасы кәни, жылтырауық тас хәм цемент шийки заты, бетон өндириуге, силикат буйымларына, шийше ислеуге кум хәм басқа да кәнлер усы уақытқа шекем өзлестирилмеген.

Хәзирше сульфат-магнезий хәм ас дузының жүдә бай қорлары, Карауымбет хәм Барсакелместен басқа кәнлери казып алынбай атыр.

Устирт платосында жүргизилген геологиялық-барластыруу жұмыслары, онда тәбийғый газдин кәни бар екенлигин көрсетти. Шақпақты, Кууаныш, Барсакелмес, Ақшалак, Карашалак, Үрге кәнлери изертленилип, олардың санаатлық

корлары анықланған. Булардың бириншиси пайдаланыўда, Үргеде санаат өними-газ, газ конденсатын бере баслады. Келешегі бар объектлер жана нефть-газ майданларын ашыў мақсетинде изертленилип атыр.

Елимиз Президенти хәм хукиметимиз тәрәпинен мәмлекетте бизнести раўажландырыўға, әсиресе орта хәм киши бизнести раўажландырыўға айрықша дыккат аўдарылмақта. Буған айкын мысал ретинде 2002-жыл 11-июньде Президентимиздин «Қарақалпақстан хәм Хорезм областында киши хәм орта кәрханаларды раўажландырыўды қоллап-қуўатлаў бойынша қосымша илажлар ҳаққында» пәрманы шықты. Бул пәрман республикамызда үлкен әҳмийетке ийе.

ХАЛЫҚТЫҢ СОЦИАЛЛЫҚ-СИЯСИЙ ТУРМЫСЫНДАҒЫ ӨЗГЕРИСЛЕР

3.1. Халықтың социаллық турмысы.

Ис ҳақы. Жумыссызлық.

Социаллық қорғаўды тәмийнлеў. Жер участкалары.

Өзбекстан Республикасы Президенти И.А.Каримов, қәлиплестирген мәмлекетлик қурылыс хәм экономиканы реформаластырыўдын тийкарғы бес басқышының баслысы, қайта дүзиўдин барлық басқышларында алдын ала күшли, социаллық сиясатты жүргизиў болып табылады. Қалғанларының хәммеси социаллық ўазыйпаларды шешийге, халықты социаллық қорғаў әтирапында бекем кепиллик дәретиўге бойсындырылған болады деген еди.

Реформалардың түпкиликли мақсети-адамларға ылайықлы турмыс қеширий ушын жағдай жасаў, олардың мийнет, дәретиўшилик хәм руўхый мүмкиншиликлерин ашыўды тәмийнлеў болып табылады.

1997-жыл Өзбекстан бойынша «инсан мәплери жылы» болып жәрияланды. Бирақ, бул әҳмийетли ўазыйпаға республикада бурын да үлкен дыккат аўдарылатуғын еди. Реформалардың барысында халықты социаллық қорғаў хәм қоллап-қуўатлаў, инсан ҳуқықы хәм еркинлигинин нызам хәм ҳуқык тийкарларын дүзиў хәм әмелге асырыў мәселелерине биринши гезекте кеўил бөлинип отыр. Меншиклестириўдин дәслепки кәдемлеринен баслап-ак, турак жайды меншиклестириў барысында халықтың анағурлым қорғаўсыз хәм мүтәжлықта жасап атырған қатламларын өз ўақтында қоллап-қуўатлаў мақсетлери нәзерде тутылған еди. Қарақалпақстанда меншиклестириўдин барысында бурын мәмлекет ийелигинде болған 52 мыннан аслам квартира ямаса мәмлекетлик турак жай қорының 94 проценти пукаралардың жеке меншигине айланды. Соның менен бирге, хәр бир екинши квартира пукаралардың хәр қыйлы топарларына мутка берилди. Урыс ветеранлары, муғаллимлер, медицина хәм илим хызметкерлери, дәретиўшилик интеллигенция пулсыз квартиралардың ийелери болды.

Өзбекстан Республикасы Президенти И.Каримов атап көрсеткениндей:—«Инсан мөлпери мәселесин әмелге асырыўды алға қойыў бул избе-излик пенен хәм, мен айтар едим, Өзбекстанда жүргизилип атырған реформалар бағдарының алдын-ала белгили болған нызамлы даўамы»¹. Усының менен бирге, жүргизилип атырған реформалар, хакыйкый пайда болған экономикалық хәм социаллық аўхалды, республиканың айрықша өзине тән өзгешеликлерин, оның раўажланыў жағдайларын ақылға муўапық есапқа алып, терен таллаўға тийкарланған.

Қарақалпақстанның усындай өзгешеликлериниң бири демографиялық аўхал хәм адамлардың тиришилиқ жасаўына тиккелей тәсир ететуғын экстремаллық экологиялық жағдай. Кейинги он жыллықлар даўамында республиканың халқы жыл сайын 2,5-3,0 процентке көбейип барды. Бул жағдай экономикалық өсиўдиң раўажланыў жолына, жұмыссызлық машқалаларын шешиўге айрықша талап қояды. Арал теңизиниң қурып кетиўи, қоршап турған орталықтың адамлардың ден саўлығына унамсыз тәсири халықтың турмыс жағдайлары ушын қолайсыз шәраятлар пайда етти.

Сонлықтан, Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң гезексиз сессиясында шығып сөйлеген сөзинде Президент бул туўралы былай деп атап көрсетти: «Инсан мөлпери хаккында сөз болған ўақытта мен Арал теңизиниң қурып кетиўине байланыслы экологиялық жағдай хаккында айтпай тура алмайман».

Өз ишине (шанаракты жобаластырыў хәм тийисли медициналық, социаллық хәм экономикалық илажларды қамтыйтуғын республикада жүргизилип атырған демографиялық сиясаттың тәсири менен 1991-1998-жыллары республикада демографиялық процесслерде белгили бир өзгерислер пайда бола баслады. Туўыўшылық (хәр 1000 адам халық есабынан) 1991-жылы 36,4 адамнан 1998-жылы 22,9 адамға дейин кемиди.

Президентимиз И.А.Каримов 2000-жылдың март айында Саламат әўлад жылында әмелге асырылатуғын илажлар хаккында Өзбекстан телевидениеси арқалы шығып сөйлеген сөзинде шанаракты жобаластырыўға ямаса туўыўшылықты

¹ «Народное слово» газетасы, 18-июль 1997-жыл.

шеклеўге өз қарсылығын билдирди. Бул мусылман халықларына жат қубылыс, деп көрсетти. Туўыўшылықты шеклеў Советлик дүзимниң тубалаўшылық дәўиринде пайда болған сиясат екенлигин көрсетти. Яғный дени саў анандан, дени саў әўладтын дүньяға келиўи ана хәм баланың саламатлығын сақлаў нәзерде тутылады. Халық санының өсиўине миграциялық процесстиң унамсыз қалдығы, усы дәўир ишинде халықтың көшип кетиўиниң көбейиўи әдеўир тәсир етти. Солай етип, 1991-1998-жыллары республикадан 36,2 мың адам көшип кетти (көшип келгенин алып таслағанда). 1999-жылдың 1-январына республикада 1478,1 мың адам есапта болды, оның ишинде 691,1 мың адам — қала халқы, 743,3 мың адам-аўыл халқы болды. Халықтың жыллық орташа өсими 1998-жылы 1,30 процентти қурады. Бирақта халықтың жас жағының структурасында, оның мийнетке жарамлы бөлгенин санында бул процесстиң (туўыўдың кемейиўиниң) анық ақыбетлери әдеўир көрине баслайды хәм хәзирги ўақытта да, жақын келешекте де ол жас жағының структурасына тәсир етпейди. Сонлықтан халықтың улыўма санының өсиў пәти кемейгени менен, мийнетке жарамлы жастағы халық саны кемейген жоқ. 1999-жылдың басында экономикалық актив халықтың саны 488,8 мың адамды қурады.

Жұмыссызлық-бурын бизиң экономикамыз ушын таныс емес қубылыс. Бул көрсеткиш «жеке жәрдемши хожалықта үй иши хожалығында бәнт хәм улыўма бәнт емес, мийнетке жарамлы жастағы мийнетке жарамлы адамлар» категориясы менен тиккелей байланыслы. Бул топардағы халық саны жылдан жылға өсип баратыр. Белгили дәрежеде жұмыссызлықтың көбейиўиниң келип шығыў себеби толық емес бәнтликтин себебинен болып отыр. 1998-жылғы экономикалық өсиў, санааттағы хәм қурылыстағы артық маш бәнтликтин хәм жасырын жұмыссызлықтың дәрежесин пәсейтиўге мүмкиншилиқ берди. Толық емес жұмыс күнинде ислеўшилердин хәм мәжбүрий дем алыўда болып атырғандардың саны 1998-жылдың декабрь айында өткен жылдың усы дәўири менен салыстырғанда, сондай-ақ усы жылдың январь айы менен салыстырғанда әдеўир қысқарды.

1998-жылдың ишинде республикада жұмыссызлар статусы берилип, есапқа алынғандар 6,8 мың адам болды. Республикада 1998-жылы 15 мың жаңадан жұмыс орны ашылды. Соның

ишинде аўыллык жерлерде 10 мың жумыс орны пайда болды. Бул калалык хэм районлык мийнет биржаларына жолыккан жумыссызлардын жумыска орналастырылыуын көбейтиуге белгили дәрежеде мүмкиншилик берди.

Халыктын турмыс дәрежесинин тийкарғы көрсеткишлеринин биреуи жан басына тийисли болган акшалай табыс, онын кирис хэм шығыс дүзиминдеги өзгерислер болып есапланады.

Халыктын акшалай табысынын тийкарғы дереги мийнет хақы, пенсия, напак хэм стипендиялар болып қалды, олардын улыўма үлесине акшалай табыстын 75 проценттен асламырағы туўры келеди.

Жумысшылар хэм хызметкерлердин орташа мийнет хақысы жылдан жылға өсип баратыр хэм 1998-жылдын ишинде 2798 сўмнан 4270 сўмға дейин, яғный 1,5 есеге жақын өсти.

Усынын менен бир катарда жекке тараўлар бойынша табыслардын дәрежесиндеги дифференциация жоқары болып қалмақта. 1998-жылдын декабрь айында улыўма Карақалпақстан Республикасы бойынша орташа бир айлык мийнет хақы 6404 сўмды кураған болса, гейпара тараўларда усы орташа дәрежеден анағурлым жоқары, ал биразларында әдеуир төмен болды. Усынын менен бирге, орташа мийнет хақы санаатта 8263 сўм, транспортта-12174 сўм, байланыста-13438 сўм, курылыста-10677 сўм, көшпес мүлк операцияларында-10443 сўм, кредит хэм камсыздандырыу мәкемелеринде-16184 сўм болса, сол бир ўақытта аўыл хожалығында-3324 сўм, саўда хэм жәмийетлик аўқатланыу кәрханаларында-4105 сўм, ден саўлык сақлау, физкультура хэм социаллык тәмийнат мәкемелеринде-3841 сўм, халык билимлендириу мәкемелеринде-4194 сўм, мәденият хэм көркем өнер мәкемелеринде-3879 сўм, илим хэм илимий хызмет көрсетиу мәкемелеринде-6980 сўм болды.

Карақалпақстан Республикасында 1991-жылға шекем ден саўлыкты сақлау экстенсивлик жол менен раўажланды, емлеўханаларда наўкаслар ушын орынның хэм врачлардын санларын көбейтиуге айрықша дыккат бөлинди¹.

Ғәрезсизликтин биринши жылларынан баслап-ак емлеўханаларда наўкаслар ушын ажыратылған орынлардан

¹ Исмаилов О.И., Ешанов Т.Б., Бабалжанов А.С., Развитие здравоохранения в Республике Каракалпакстан. Нөкис «Билим» 1997, 83-бет.

дурыс пайдаланыўға үлкен кеуил аўдарылды. 1991-1995-жылларда алып барылған жумыслар жуўмағында олардан пайдаланыўды санитариялык нормаларға сәйкеслестириу, сондай-ак наўкаслар орнынан пайдаланыўдын сапасын жақсылаўдын нәтийжесинде республика бойынша 3213 орынға қыскартылды. Бул наўкаслар орны фондынын 20,6 процентин курайды. 1996-жылы 23-апрельде Нөкисте өткерилген Өзбекстан Ден саўлыкты сақлау министрлиги коллегиясынын көшпели мәжилисинде 1996-1998-жылларда Карақалпақстанда ден саўлыкты сақлау раўажландырыўдын мәмлекетлик бағдарламасынын бекитилиуи Карақалпақстан ден саўлыкты сақлау жәмийетшилиги турмысында өхмийетли ўақыялардын бири болды¹.

1996-жылдын басларында республика бойынша 12387 наўкаслар орны жумыс ислеп турды. Орайлык районлык емлеўханалардын орта куўаттылығы: 1991-жылы 430 наўкаслар орнынан 1995-жылы 355 наўкаслар орнына кемиди. Бул дәуирде халыктын емлеу орынлары менен тәмийинлениуи 10 мың адамға, 119,0 ден 88,6 га қыскарды. Усылайынша наўкаслар орнынын қыскарыуи наўкаслардын стационарларда емлениу жағдайларынын бир канша жақсыланыуына алып келди. Наўкаслар орны фондынан пайдаланыу көрсеткиши жақсыланды: наўкаслар орнынан пайдаланыу 318 күннен 332 күнге көбейди, наўкаслар орнынын бос туруу жағдайлары 2,3 күннен 0,6 күнге кемиди.

Өзбекстан ғәрезсизлиги жылларында Карақалпақстан Республикасы ден саўлыкты сақлау мәкемелеринин дүзими хэм тармақларында сезилерли өзгерислер болды. Мысалға, лепрозға қарсы хызмет мәкемелери бир диспансерге бирлестирилди, туўыу үйлери орайлык районлык емлеўханалардын бир тармағына айландырылды. Фельдшерлик-акушерлик пунктлери аўыллык кенеслер балансларынан шығарылып орайлык районлык емлеўханалар балансларына өткизилди, олардын жайластырылыуы қайта көрип шығылды. Денсаўлыкты сақлау дүзим хэм тармақларын қайта дүзиу, наўкаслардын емлениу орынларынын қыскартылыуы нәтийжесинде үнемленген қаржылар хэм материаллык ресурслар, кадрлар амбулаториялык поликлиникалык хызметти беккем-

¹ Булда сонда 92-бет.

леўге бағдарланды. Нәтийжеде бул тараўға жумсалатуғын қаржынын көлеми ден саўлықты сақлаў бюджетиниң 35%ине шекемги үлесин қурайды¹. Соның менен бир ўақытта стационарлық емлеў альтернативасы ретинде медициналық жәрдем көрсетиўдин жана формалары (амбулатория-поликлиникалық мәкемелер жанында күндизги емлениў орны, емлеўханалар жанында күндизги емлениў бөлими, амбулаториялық хирургия орайлары хәм «СКАЛ» орайлары) шөлкемlestирилди хәм раўажландырылды. Сонғы ўақытлары ден саўлықты сақлаў мәкемелерин мәмлекет карамағынан шығарыў хәм меншикlestириў, жеке хәм киши қарханалар (дәрихана хәм стоматология мәкемелери, профилактикалық көзден өткеріў поликлиникалары) бойынша жұмыслар алып барылды. Нәтийжеде 96 аптека меншикке айланды, 18-акционерлик жәмийетке, үшеўи-жәмәәтлик меншикке айланды².

«Медтехника» өндириллик-саўда бирлеспеси: «Әсбап-үскене» акционерлик бирлеспеси, медициналық аппаратларды хәм медициналық техникаларды оңлаў бойынша «Медсервис» жәмәәтлик қарханасы хәм 11 жеке дүкән болып қайта дүзилди. Қарақалпақстанда жеке мийнет хәм жеке медициналық хызмет пенен шуғылланыўшы врачлар пайда бола баслады.

Сондай-ақ ғөрезсизлик жылларында Қарақалпақстанда медициналық билимлендириў тараўында да сезилерли дәрежеде өзгерислер пайда болды. 1991-жылы стоматолог врач хәм техниклер, медсестралар таярлайтуғын Нөкис қалалық №2 медициналық билим журты, сондай-ақ орта медицина хызметкерлериниң қәнигелигин жетилистириў бойынша медициналық билим журты, Төрткүл медициналық билим журтының Елликкала филиалы ашылды³. Буннан баска да 1991-жылы Қарақалпақстанда балаларды аўқатландырыў бойынша Арал бойы илимий-изертлеў орайы, 1996-жылы Өзбекстан Республикасы Денсаўлықты сақлаў министрлиги В. Вахидов атындағы хирургиялық илимий орайының Қарақалпақстан филиалы ашылды. Сол жылы Нөкисте жер жүзилдик

¹ Исмаилов О.И., Ешанов Т.Б., Бабаджанов А.С., Развитие здравоохранения в Республике Каракалпакстан. Нөкис «Билим» 1997, 86-бет.

² Бул да сонда 87-бет.

³ Ешанов Т.Б., Исмаилов О. Развитие медицинского образования в Каракалпакстане и Вестник ККОАНРУз: 1998, №6, 49-бет.

ден саўлықты сақлаў шөлкеминиң таяныш пункти шөлкемlestирилди. 1992-1997-жыллар аралығында Бозатаў районында районлық емлеўхана, Кегейли районында еки аўыллық заманагөй емлеўхана, Қызкеткен санаториясында емлеў корпусы, Мойнақ районында Қазакдәрья хәм Шеге поселкаларында емлеўханалар салынды. 1999-жылы 1-сентябрьде Қарақалпақстанда ен биринши мәрте Нөкис қаласында арнаўлы заманагөй туўыў үйи қурылып, иске тапсырылды. 1999-жылы Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими қурамында республикалық онкологиялық орай ашылды. Миллеттин турақлы өсиў хәм руўхый бекемлениў жағдайында хәр бир инсанды дени саў хәм жемисли өмир менен тәмийнлеў мәмлекетимиздиң ишки сиясатының ажыралмас принципи болып есапланады. Усы мәселеге сәйкес Өзбекстанда Денсаўлықты сақлаўды раўажландырыў концепциясы таярланды хәм 1998-жылы 10-ноябрьде Өзбекстан Республикасы Президенти «Өзбекстан Республикасында денсаўлықты сақлаўды реформаластырыўдын мәмлекетлик бағдарламасы хаққында»ғы №2107 қарарына қол қойды. Бул қарардың мақсети денсаўлықты сақлаў системасын буннан былай да реформалаў, мәмлекетте халықтың денсаўлығын жақсылаў хәм сақлаўды тәмийнлеў, саламат әўладты тәрбиялаў жағдайларын қәлипlestириўден ибарат болып есапланады¹.

2000-жылы Өзбекстан Республикасы Денсаўлықты Сақлаў министрлиги жанындағы экстренлик медицина илимий орайының Қарақалпақстан филиалының ашылыўы Өзбекстан Денсаўлықты сақлаў реформасын иске асырыўдын дәслепки қәдемлеринен бири болды. Бул Өзбекстан денсаўлықты сақлаў системасындағы заманагөй жана бағдар—медициналық-санитариялық хызметти буннан былай да раўажландырыўға, Қарақалпақстан халқына медициналық хызмет көрсетиўдин сапасын хәм рентабеллигин арттырыўға қаратылған еди. Сонғы жыллары, денсаўлықты сақлаўға ажыратылған қәрежетлердин артыўына, медициналық мәкемелердин материаллық-техникалық базасының бекемлениўине хәм кадрлар менен тәмийнлеўдин жақсыланыўына қарамастан

¹ Өзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини ислох қилиш давлат дастури тўғрисида Өзбекистон Республикаси Президентининг фармони «Халқ сузи» газетаси. 1998-ж. 11-ноябрь №223 (2004).

Қарақалпақстан халқының саламатлығы сапасының көрсеткішлерінде көплеген кеселликлердің азайыуында сезилерлі дәрежеде унамлы алға илгерилеулер болмады. Емлеу-профилактикалық мәкемелериниң кең тармағының дүзилиуіне қарамастан ас синириу органлары хәм дем алыу жолларының кеселликлери, туберкулез, инфекциялық кеселликлер менен кеселлену дәрежеси бурынғысынша жүдә жоқары болып қалмақта. Бундай жағдай Арал бойы экологиялық кризиси факторларының Қарақалпақстан халқының саламатлығына унамсыз тәсир етиуінен пайда болды. Тууыу жасындағы хаяллардың денсаулығын жақсылау, тууыуды ретлестириу хәм семьяны жобаластыру бойынша исленген иләжлардың нәтийжесинде тууыушылық көрсеткішлери 1991-жылы 35,8 ден, 1995-жылы 24,8 ге, 2001-жылы 21,8 ге, ал балалар өлимшилиги 51,3 тең, 30,8, аналар өлимшилиги 108,7 ден 53, 0 ге кемейди. Бундай жеңислерге медицина хызметкерлериниң пидәкерли мийнетлери нәтийжесинде ерисилди. Усындай пидәкер шыпакерлеримиздің бири О. Саидова 1997-жылы ең жоқары атақ — «Өзбекстан Кахарманы» атағын алыуға миясар болды.

Ғәрезсизлик жылларындағы өткен дәуир базар экономикасына өтиу жағдайында халыққа медициналық хызмет көрсетиудің жаңа заманагөй формасын рауажландырудың хәм өз уақтында ендириудің зәрүрлигин, экономикалық пайдалылығын халыққа медициналық хызмет көрсетиуді рауажландыру ісинде өзлестириудің зәрүрлигин көрсетти.

Қарақалпақстан Республикасының халық билимлендириу тарауын қайта тиклениу тийкарларын кәлиплестириуде, халықтың социаллық-экономикалық рауажланыуында руу-хий алға илгерилеуінде баслы роль атқарады.

Республикада негизинен жаңаша улыума орта билим беріу мәкемелериниң—лицей, гимназия, гейпара пәнлерди теренлестирип үйрениу мектеплери сыякты тараулары рауажланбақта.

1998-1999-оқыу жылының басында республикада 770 улыума билим беретугын мектеп, соның ишинде 169 мектеп гейпара пәнлерди теренлестирип үйрениу бойынша хәрекет етти. Сондай-ақ 19 лицей хәм гимназиялар хәрекет етпекте. Булардағы оқыушылар саны жылдан жылға өсип бармақта.

Кадрларды таярлаудың миллий бағдарламасын әмелге

асырыуға байланыслы 1998-1999-оқыу жылында республикада Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң жанында бир академиялық лицей хәм Нөкис қаласындағы курылыс лицейи тийкарында бир кәсиплик колледж шөлкемлестирилди.

Хәзирги уақытта республикамызда мектепке дейинги балаларды тәрбиялайтуғын 375 мәкеме ислеп атыр. Базар қатнасықларына кирип, меншик түри өзгеріулерине байланыслы бурын хәр қыйлы хожалықлар қарамағындағы балалар мәкемелериниң саны әдеуір қысқарды.

Жумысшы кәсиплери бойынша қәнигелер таярлау республикада 35 кәсип-техникалық училищелерде әмелге асырылады, оларда хәзирги уақытта 20,4 мың оқыушы оқыйды.

Уақыт талабына сәйкес хәм халық хожалығына зәрүр қәнигелер таярлаудың дәрежесин көтеріу ушын бурыннан қиятырған кәсип-техникалық училищелер жаңа оқыу орынларына-лицей, бизнес-мектеплерине қайта өзгертилиуде.

Хәзирги уақытта барлық ауыллық кәсип-техникалық училищелеринде тракторшы-машинистлерди таярлау шекленген хәм олар енди өзлериниң жергидикли мәплерине зәрүр болған хәр қыйлы кәсиптеги жумысшы қәнигелерди таярлауды әмелге асырады. Өнерментшидик кәсиплерин қайта тиклеу бойынша максет етип қойылған жумыслар жүргизилип атыр хәм миллий нағыс тигиушилер, қолдан гилем тоқыушылар, гүлалдан буйым ислеуши усталар-гүлалшылар хәм т.б.кәсиптеги қәнигелер таярлау баслап жиберилди.

Республикада 22 бирликтеги орта арнаулы оқыу орнының тарауы бар, олардың 10 ы колледжлер. Олардың күндизги оқыу бөлимінде 13,7 мың оқыушы оқыйды, солардың ишинде 9,2 мың оқыушы колледжтерде оқыйды.

Жоқарғы билимли қәнигелерди таярлауды республикада Қарақалпақ мәмлекетлик университети хәм Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтлары әмелге асырады, оларда тек күндизги оқыу бөлимлеринде 7 мыңнан аслам студент оқыйды.

Барлық оқыу орынларының оқыу бағдарламаларында кейинги уақытта экономика тийкарлары, бизнес хәм базар тийкарлары бойынша пәнлерди үйрениуге қосымша саатлар бөлип шығарылған. Билимлендириу мәкемелериниң ислеп шыққан концепциясы тийкарында, оқыу жобаларын мектепке дейинги, улыума орта, орта арнаулы хәм жоқары билимленди-

риўдин түрин хәм усылын ислеп шығыўда еркинлик алыўы, бул негизинде жаңалық болып есапланады. Жаңа сабақтықлар, оқыў методикалық кураллар хәм билимлендириў тараўының барлық баскышлары ушын жаңа бағдарламалар исленип шығылды. Латын графикасына өтиўге байланыслы оқыў кураллары дүзилди.

Базар қатнасықларына өтиў дәўиринин қыйыншылықларына карамастан республиканың хукимети төрепинен денсаўлықты сақлаў хәм халықты билимлендириў тараўларының материаллық-техникалық базасын раўажландырыў бойынша белгили иләжлар көрилмекте.

Соңғы жыллар ишинде 49,4 мың оқыўшыға мөлшершенген мектеплер, 6660 орынлық балалар бакшалары, 840 орынлық кәсип-техникалық училищелери пайдаланыўға берилди. Сондай-ақ 742 койкалық емлеўханалар, сменасына 5194 адам қабыллайтуғын поликлиникалар пайдаланыўға тапсырылды.

Тек 1998-жылдың өзинде 3782 оқыўшыға мөлшерленген улыўма билим беретуғын мектеплер пайдаланыўға берилген. Хәзирше оқыўшылардың белгили саны үшінши сменада оқып атыр. Буньң себеби, жаңадан иске қосылып атырған қурылыслар көбинесе тозған, пайдаланыўға болмайтуғын болғанлықтан қатардан шығып қалып атырған мектеп, емлеўхана, поликлиникалардың орнын толтырып атыр. Сонлықтан әхмийетли машкалалардың қатарында социаллық саланың иске қосылатуғын қурылыслары ушын қаржы дереклерин табыў баслы ўазыйпа болып тур.

Базар қатнасықларына өтиў дәўиринде социаллық тараўларда да әхмийетли қайта өзгертиўлер әмелге асырылып атыр. Жүргизилип атырған реформалардың хәр бир баскышының ўазыйпасы хәм өзгешелигине сәйкес социаллық сиясаттың бағдары қайта қаралып отырады.

Реформалардың дәслепки баскышында тийқарғы принцип, кең халық массасын алдын ала социаллық қорғаў болып есапланды хәм ол ақшалай төлемлерди, хәр қыйлы жеңилликлерди, дотацияларды мәмлекет төрепинен тиккелей ретлестириў усылы менен төмийинленип барылды. Ал хәзирги ўақытта хәр қыйлы халық қатламларына дифференциал қатнас жасаўға хәм социаллық жәрдемнің зәрүр адамларға жетип барыўын төмийинлеўге қаратылған болып отыр.

1994-жылға дейин республикада көплеген, соның ишинде айқын шөртлери белгиленбеген компенсациялар берилип

турды хәм оның менен хакыйқатында, зәрүрлик дәрежесинен ғәресиз, барлық халық пайдаланып турды. 1994-жылдың сентябринен бул тараўды реформаластырыўда жаңа баскыш басланды.

Шанарақлық напақалардың жыйыны өпиўайыластырылды, кем төмийинленген шанарақларға социаллық жәрдемнин бирден бир тәртиби ендириле баслады.

Хәзирги ўақытта республикада социаллық жәрдемнин тийқарынан төмендеги түрлери бериледи:

балалы шанарақларға напақалар: нәресте туўылған ўақытта, 2 жылға дейин нәрестеге қараўға, 16 жасқа дейин баласы бар шанарақларға.

Социаллық напақалар: балалықтан майыптарға хәм баска категориядағы майыптарға, қартайған, мийнет стажы жоқларға, асыраўшысы жоқ шанарақларға.

Социаллық төмийинлеў мәкемелерин сақлаўға (қартайғанлар хәм майыптар ушын үйлер, аўырыў балалар ушын үйлер хәм тағы басқалар) хәр қыйлы жеңилликлер (пулсыз хәм арзан бақалар менен транспорт қуралларын хәм майыптар арбаларын алып бериле, санатория хәм курорт жолламалары менен төмийинлеў, протезлеў, салық жеңилликлери хәм басқалар) кем төмийинленген шанарақларға напақалар.

Социаллық жәрдемнин тийқарғы дереги мәмлекетлик бюджет болып есапланады, оның 1996-жылғы социаллық жәрдемге жұмсалған шығынлары 42,3 процентти қурады. Бул қаржылардың ярымы дерлик шанарақ напақаларына хәм кем төмийинленген шанарақларға жәрдемге жұмсалды. Сондай-ақ, социаллық жәрдем көрсетиўге әдеўир қаржылар республиканың социаллық қамсыздандырыў қорынан бөлип шығарылады.

1994-жылдың октябринен баслап Қарақалпақстанда, улыўма Өзбекстанда, кем төмийинленген шанарақларға социаллық жәрдемнин бирден бир режеси ендириле баслады. Бул режениң өзгешелиги соннан ибарат, ол жұмыс барысында табыслы хәркет етип атырған жергиликли өзин-өзи басқарыў уйымларына, олардың ақсақаллары басқаратуғын мәканкомларға сүйенеди. Қарақалпақстан Республикасында бул уйымлардың саны 320, соннан 130 қалалық жерде, ал 190 аўыллық жерде хызмет етеди. Олар жәрдемге мүтәждарды қоллап-қуўатлаўда үлкен қайыркомлық жұмыс көрсетпекте. Хәзирги ўақытта хәр бир шанарақтың материаллық төмийин-

лениў дәрежеси бойынша анағурлым шынлықка сай мағлыўматты мөканкомлар ала алады. Республикада табыслар туўралы мәлимлемениң механизми хәм нызамлы түрде тастыйықланған турмыс кешириў минимумы жок болып турған жағдайда олар социаллық жәрдемге мүтәж болған пукарларды анағурлым анық тәмийнлей алады. Олар кем тәмийнленген шаңаракларды анықлайды хәм есапка алады, оларға берилетуғын жәрдемниң муғдарын анықлайды. Өзбекстан Республикасы Президентиниң 1996-жылы 10-декабрьдеги «Балалы шаңаракларды мәмлекетлик қоллап-қуўатлаўды буннан былай да күшейтиў туўралы» пәрманында алдын ала көрсетилгениндей напака алыў ушын берилген арзаларды қарап шығыўда да олар усылайынша хәрәкет етпекте.

Өзбекстанда, сондай-ақ Қарақалпақстанда әмелге асырылып атырған экономикалық реформалардың күтә әхмийетли төрепи, жеке үй қапталы участкаларын кеңейтиў ушын жаңа суўғарылатуғын жерлерден жеке шаңаракларға бағдачалық участкалар бөлип берилген, яғный әпиўайы сөз бенен айтқанда халыққа жер үлестирип берилген ибарат.

Жеке жәрдемши хожалықларды беккемлеў бойынша ең әхмийетли илажларды әмелге асырыў есабынан халықтың мийнет пенен бәнт емес бөлегин, аўыллық жерлерде туратуғын, тийкарынан хаяллар хәм жасларды, жәмийетлик пайдалы мийнетке тартып, жұмыссызлықтың өсиў кәўпин болдырмаўға мүмкиншилиқ туўды.

Көплеген аўыл турғынларына, шәртнама бойынша аўыл хожалық өнимлерин өндириўшилерге, оларға мийнет дәптершесин берип, қартайғанлық напакасын алыўға ҳуқық берилиўи арқалы социаллық кепиллик беккемленди. Халықтың турмыслық әхмийети жақсы азық-аўқатларға болған талабын қанаатландырыў анағурлым жақсыланды. Жер участкаларын алған шаңараклар бул өнимлерге болған өзлериниң талап-ларын тәмийнлеп ғана қоймастан, сондай-ақ оларды дийқан базарларында сатыўды да айтарлықтай кеңейтип жиберди.

Министрлер Кабинетиниң 1996-жылдың жуўмағы хәм 1997-жылдағы экономикалық реформалардың әхмийетли бағдарларына арналған мәжилисинде шығып сөйлеген сөзинде Президент И.Каримов бул хожалықлар туўралы былай деди: «Жекке үй қапталы участкаларының буннан-былай да раўажланыўына хәм беккемлениўине үлкен кеўил бөлиў зәрүр.

Биз оларды киши шаңарак бизнеси түри есабында, ишки базарды, ең алды менен азық-аўқат товарлары менен толтырыўдың әхмийетли дерегиниң биреўи есабында, халықтың табысын көбейтиўдиң әхмийетли дереги есабында қараўымыз керек»¹,—деп айрықша атап өтти.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң 1997-жыл 18-марттағы «Жеке жәрдемши хәм дийқан хожалықларын мәмлекет төрепинен қоллап-қуўатлаў хәмде мәмлекетти азық-аўқат пенен тәмийнлеўде олардың ролин күшейтиў бойынша илажлар хақында» ғы пәрманына муўапық, Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси өзиниң 1997-жыл 23-апрельдеги бийлиги менен республикадағы жеке жәрдемши хәм дийқан хожалықларына ажыратылған жерлерди дизимнен өткерилеўи жұмысларын шөлкемлестирди. Бул илажлар жеке жәрдемши хәм дийқан хожалықларында жерлерден пайдаланыўдың нәтийжелигин арттырыўға қаратылған еди.

Дизимнен өткерилеўи нәтийжесинде республика бойынша 118588 жеке жәрдемши хожалықлар хәрәкет ететуғынлығы белгили болды. Олардың пайдаланып атырған жер участкалары 32574 га болып, оннан 19523 га сүрилген жер, 2181 га көп жыллық мийўе ағашлары менен етилген жерлер, 3979 га қурылысқа пайдаланған жерлер екенлиги анықланды. Солай етип, республика бойынша хәр бир жеке жәрдемши хожалыққа орта есап пенен 0,27 га жер бөлип шығарылды.

Ғәрезсизлик жыллары Қарақалпақстанның районларында халық дем алатуғын санаториялар пайда бола баслады. Шымбай районында «Гулпаршын», «Ыссы булак», Еликқалала «Ақшакөл» хәм басқа да санаториялар ислеп турыпты. Республикада адамлардың өзлери өзлерине жәрдем берететуғын мөхрибанлық хәрәкетлери раўажланып атыр.

3.2. Сырт еллер менен байланыс

Бизниң мәмлекетимиздиң Конституциясында Өзбекстанның халықаралық ҳуқықтың тен ҳуқықлы субъекти болыўға хәм өзиниң миллий мәплерине сай келетуғын сыртқы сиясатын жүргизиўге хақылы екенлиги көрсетилген. Өзбекстанның сыртқы сиясаты мәмлекетлик суверенитет хәм

¹ «Народное слово» газетасы 27-февраль 1997-жыл.

тендик, күш қолланбау хәм кәуип туўғызбау, шегараларға қол қатылмау, келиспеушиликлерди тыныш, сиясий жол менен шешиу принциплеринде, халық-аралық хуқықтың хәмме мойынлаған баска да нормаларында қурылған.

Өзбекстан менен Карақалпақстанның раўажланыуының бирден-бир келешегинин бирге таңлап алыныуы карақалпақ хәм өзбек халықлары дослығының беккем тарийхий тырнағына орнатылған хәм узак жыллар даўамында кәлиплескен социаллық-экономикалық қатнасықлар бирлигинин нәтийжесинен келип шығады.

Өзбекстан Республикасы өз ғәрезсизлигине ерискеннен кейин өзинин миллий мақсетлерине сәйкес халықаралық бирге ислесиу жолындағы сиясий, дипломатиялық, илимий-техникалық хәм мәдений байланыслар орнатуу ғазыйпаларын белгиледи.

Бүгинги күни ғәрезсиз мәмлекетлер өз-ара бирге ислесиу хәм тендик тийкарында ерикли интеграцияның жана формалары хәм жолларын пайда етти. Карақалпақстан Республикасы тек ғәрезсиз мәмлекетлердин дослық аўқамы (ФМДА) көлеминде ғана емес, «Узак сырт ел» мәмлекетлери менен де экономикалық хәм мәдений байланысларды раўажландырмақта.

ФМДА көлеминде Өзбекстан биринши болып, Орайлық Азия мәмлекетлери менен экономикалық бирге ислесиу туўралы өз-ара келисим хәм шәртнамалар дүзди. Президентимиз И.А.Каримовтың басшылығында улыўма инсаният машқаласына айланған Арал машқаласын шешиуде Орайлық Азия мәмлекетлери басшыларының қатнасыуында бир канша иләжлар исленди.

1991-жылы миллий ғәрезсизликке ерисиу менен бизин республикамыз биринши болып, өз бетинше халық аралық майданға шықты хәм дүньяның хәр қыйлы мәмлекетлери менен тиккелей байланыслар жасады. Он бир жыл ғәрезсизлик дәуиринде Карақалпақстанда экономикалық реформаларды әмелге асырыудың баслы бағдарларының бири болған сыртқы экономикалық тарауды раўажландыруу бойынша көп жұмыслар исленди.

Карақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесинин 1992-жыл 7-июльдеги №125 пәрманы хәм Карақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесинин 1992-жыл 14-сентябр-

индеги №221-/9 қарарына муўапық сыртқы экономикалық сиясатты әмелге асыратуғын арнаўлы мәмлекетлик уйым-Карақалпақстан Республикасы сыртқы экономикалық байланыс Министрлиги дүзилди¹.

Нәтийжеде дүньяның барлық мәмлекетлери менен тен хуқықты, өз-ара пайдалы бирге ислесиу негизинде сырт еллер менен экономикалық байланыс механизм кәлиплести.

1992-2000-жыллары Карақалпақстан Республикасының сыртқы экономикалық байланыс министрлиги (СЭБМ) тәрәпинен хәр қыйлы тараўларда бирге ислесиу бойынша халық аралық қаржы шөлкемлеринин (Жержүзилик банк, ЕБРР, АБР, ОБСЕ хәм т.б.) дүньяның көплеген мәмлекетлери фирмаларының хәм компанияларының ўәкиллери менен, Өзбекстандағы дипломатиялық елшихана хызметкерлери менен ушырасыулар хәм сөйлесиулер жүргизилди. Бул ушырасыулардын нәтийжесинде 100 ден аслам келисимлерге қол қойылды.

Мәселен, жана бирге ислесиу басламаларында 1993-жылдың май айында Карақалпақстанда туңғыш тоқымашылық комплекси иске киристи.

Бул проектлик қуўаты бир жылда 8 мың тонна пахташийки затын таярлайтуғын, хәр жылына 6 миллион дана ерлер, хаял-қызлар хәм балалар ушын кийим таярлауға мүмкиншилиги бар түрклердин «Язекс» фирмасының жәрдеми менен бас көтерген «Катекс» акционерлик бирлеспеси болып есапланады.

Усыған уқсас Карақалпақстанда түрклердин «Язекс» фирмасы менен бирликте екинши ири тоқымашылық комплекси пайдаланыуға берилди. Бул 1994-жылдың ноябринде иске түсти хәм ол ең жана Италиялық үскенелер менен тәмийнленген, Проектлик қуўаты 2400 миллион тонна ийирилген жип хәр жылына 6 миллион кв.метр джинс материалларын таярлайтуғын Елликкала районында «Элтекс» акционерлик бирлеспеси иске қосылды. Хожели қаласында жылына 12 миллион көлеми 0,5 литр шийше ыдыс ислеп шығаратуғын үскене орнатылды.

Нөкис қаласында мрамор плиталарын таярлайтуғын Италияның «Педрини» фирмасының үскенеси қурастырылды

¹ «Еркин Карақалпақстан» газетасы 11-январь 2000-жыл, №5/17287.

(куўаты 60 мың кв.м. таяр буйымлар).

Нөкис полиграф комбинатында улыўма куўаты 1 миллион 600 мың ДМ га ийе басып шығаратуғын «Бертольд Штемпель» (Австрия) фирмасының үскенеси орнатылды.

1997-жылы «Эльдар Галь Яад Мордений» атлы Израиль фирмасы менен Лизинг контракты бойынша Нөкис районндағы «Қарақалпақстан» теплица хожалығы хәзирги заман техникасы менен үскенеленди. Бул хожалыққа Израильдің «Нетафим» фирмасының усынған проектинің улыўма бахасы 3 миллион 894 мың АҚШ долларына тең.

Усы дәўирде Қарақалпақстан Республикасы сыртқы экономикалық байланыс министрлиги (СЭБМ) төрепинен республикамызға шет еллик инвестицияларды тартыў хәм бирликтеги кәрханаларды дәретиў бойынша жұмыслар алып барылды. Республикамызда 1991-1992-жыллары тек 3 бирликтеги кәрхана болған болса, ал 2000-жылдың январына санаатта, транспорт, байланыс, саўда хәм аўкатланыў тараўларында оның саны 19 кәрханаға жетти.

1998-жылы бул бирликтеги кәрханалардың хызметиниң көлеми 267 миллион 323,1 мың сўмды курады хәм 39,5 мың АҚШ доллары муғдарында товарлар экспортқа жиберилди.

1999-жылдың июль айында сырт еллерден алынған инвестициялар тийкарында шығарылған өнімлердиң көлеми 371779,5 мың сўмды курап, ол 1998-жылға салыстырғанда 4 есеге көбейген.

2000-жылдың биринши кварталында жылына куўаты 3,5 млн. шулық таярлайтуғын «Карт» атлы бирликтеги Қарақалпақ-Мальта кәрханасы жоқары көрсеткишке еристи. Усы жыл апрель айынан баслап 4518 м² куўатлылықтағы курылыс материалларын таярлайтуғын «ЦАКДК» атлы Қарақалпақ-Ирландлық бирликтеги кәрхана хәрекет етпекте. АҚШ тың «Платтас» фирмасы жылына 120 мың литр өсимлик майын өндиретуғын Болгария үскенелери менен тәмийинленген мини завод салынды. Жана бирликтеги кәрханаларды дәретиў даўам етпекте. Хәзир Пакистан хәм Бирлескен Араб Эмираты (БАЭ) төрепинен бирликтеги кәрханаларды пайда етиў бойынша жұмыслар тезлетилмекте. Президентимиз И.А.Кариновтың 2000-жылдың январында Министрлер Кабинетиниң мәжилисинде шығып сөйлеген сөзиниң жуўмағына жуўап ретинде Қарақалпақстан Республикасы сыртқы экономика-

лық байланыс Министрлиги (СЭБМ) төрепинен бирликтеги кәрханаларды дәретиў бойынша узак ўақытлық дәстүр исленип шығылды. Бул дәстүр бойынша 2-3-жылдың ишинде экспортқа бағдарланған хәм импорт алмасыў өнімлерин өндириў жана 15 бирликтеги кәрханаларды пайда етиў жобаластырылған.

Олардың улыўма нырқы 775,3 млн. сўм хәм 26,4 мың АҚШ долларын курады.

ПМСБ ның инвестициялық хәм өндирислик искерлигин жанландырыўға хәм олардың сырт ел экономикалық байланыс ислерине кеңнен тартыўға тийкарғы дыққат аударылмақта. Мәселен, ПМСБ усы жылы 28-31-мартта Ташкентте «Өзбекстанда исленген» деген девиз астында өткерилген хәм 28-31-мартта Франкфурт-на-Майне (ГФР) қаласында дүньядағы ең ири токымашылық «Интештофф-2000» атлы халықаралық көргизбеге қатнасты.

2000-жылдың 20-майында Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесинде қарақалпақ-немец экономикалық симпозиум өткерилди. Симпозиум хәм контактлық биржаның жұмысынын барысында немец ибилерменлери хәм Қарақалпақстанлы қатнасыўшылар арасында аўылхожалық, женил хәм азық-аўкат санаат, суўғарыў, қоршаған орталық хәм туризм шақапларына өз-ара пайда бирлеслигин орнатыў хәм раўажландырыў бойынша қызғынлы сөйлесиўлер болды.

Усылар менен бир қатарда Қарақалпақстан аймағында сырт ел инвестицияларының қатнасығындағы проектлерди иске асырыў бойынша арнаўлы мониторинг әмелге асырылды. Бул шет ел инвестициялары 1999-2000-жыллардағы Өзбекстан Республикасының Инвестициялық дәстүрине киргизилди. Бундай проектлердиң қатарында 2000-жылға иске қосыў мөлшерленген хәм инвестициялық суммасы 211,20 миллион доллардан ибарат Қоңырат сода заводының химиялық индустриясының ең ири курылысы, Нөкис қаласында нырқы 3 миллион 580 мың АҚШ долларына тең канализация тармақларын жетилистириў, Мойнак қаласында бахасы 1 миллион долларлық суў тазалаў үскенесин орнатыў, Нөкис пиво заводының х.т.б. курылыслар бар¹.

¹ Қарақалпақстан Республикасының 1999-жыл январь-июль айларындағы социаллық-экономикалық жобаларының тийкарғы көрсеткишлери. Статистика тоқламы. Нөкис, 1999, 21-б.

Шет ел экономикалық байланыстарының формаларының бири басқа мәлекетлерде хәр кыйлы кәрханаларды ашыу болып табылады. Мәселен, 1998-жыл дауамында Москва қаласындағы «Элтекс» акционерлик бирлеспесинин фирмалық дүкөны. Волжок қаласындағы «Арал» сауда үйи, «Катекс» акционерлик бирлеспеси, Стерлитамак қаласындағы «Ийгилик» сауда үйи (РФ) есапка алынды. Булардын шөлкемлестирйүшилери Карақалпақстан Республикасының турғынлары хәм «Кабель», «ККоптбиржеторг», «Катекс», «Жергиликли Санаат», «Нур-КБ» акционерлик бирлеспелери болып табылады.

Жақын жылларда Ақтау, Астана (Қазақстан) қалаларында, Уфа хәм Тамбов қалаларында (РФ) сауда үйлеринин гезектеги ашылыулары күтилмекте.

Сонғы уақытлары хәр кыйлы шет ел фирмалары хәм компаниялары менен шөртнамалар дүзилди хәм арнаулы хужжетлерге қол қойылды. Булардын ең әхмийетлиери мыналар: Карақалпақстан Республикасының қалалар хәм ауылларын жыллылық хәм суу менен тәмийнлеу бойынша орайлық системасының қайта қурылыс саласында «Торсвик» атлы Ирландия фирмасының усынған бирге ислесиу проекти, «Нөкис-Ташауыз-Мешхед-Тегеран» жана автогузарының бирликтеги қурылысы хакқында Иран елшиханаларының проекти, Нөкис қаласында боян тамырын қайта ислеу комплексинин қурылысы хакқында МГТО ның (Москва) усыныслары, Нөкис қаласында мийманхана қурылысы бойынша «Кройтон Оверсиз ЛТД» фирмасының усыныслары хәм т.б.. Сондай-ақ «Пимаш» хәм «Пера Констракшн энд Трейдинг Ко» атлы түрк фирмаларының Плосмассадан әйнек хәм қапы профилдерин ислеп шығаруу, «Клекнер ИНА» (Франция) атлы фирманың целлюлоза заводын салуу хәм Карақалпақстан Республикасында «Кодак» фотоматериалларын таратуу нәзерде тутылған бирликтеги кәрхананы ашыу бойынша «Фото Имиджинг Интернейшил» (БАЭ) атлы дубай фирмасының усыныслары көрип шығылды.

Қарақалпақстан Республикасында сыртқы экономикалық байланыс қатнасыушылары есабында есапка алыу жолы менен көп сандағы кәрханалар, шөлкемлер хәм жеке исбилерменлер сырт елдер менен экономикалық бирге ислесиу саласында белсенди түрде тартылмақта. Мысалы, егер Қарақалпақстан

Республикасында 1992-жылы буның 11 қатнасыушысы болған болса, 1999-жылы оның саны 292 ге, ал 2000-жылдың 1 кварталында ол 303 ке жетти.

Сыртқы сауда да табыслы түрде рауажланды. Мысалы, 1996-жылғы сыртқы сауда айланысы 228,4 миллион АҚШ долларын қурады, бул 1995-жылға салыстырғанда 3,7 есе көп болды.

1996-жылда Қарақалпақстан Республикасының сыртқы сауда бойынша шериклеслеринин үлеси төмендегише болды: Россия-11,4 %, АҚШ-14,1 %, Түслик Корея-11,1 %, Швейцария-9,4 %, Нидерландия-7,2 % болды.

1999-жылдың январь-июль айларында сырт елдер менен сауда айланысы 42691,6 мың АҚШ долларын қурады. Бул көрсеткиш 1998-жылға салыстырғанда 44,5 процентке тең¹. Усы уақыт ишинде импорт 13661,3 мың АҚШ долларын қурады, яғнай 1998-жылға салыстырғанда 30,5 процентке өсти.

Республикамыздың Батыс елдері менен болған сауда айланысында Швейцария-3,41 процент; Улыбритания-18,9 процент; Бельгия-4,7 процент қурады².

Сырт ел мәлекетлерине экспорт жасаудың улыума көлеминде пахта талшығы баслы орынды ийелеп, 1999-жылдың январь-июль айларында улыума экспорттың 88,6 процентин қурады³.

«Узақ сырт ел» мәлекетлерине сауда товарларының импортқа келип түсиуі 43,8 процент, кара хәм ренли металлар 32,6 процент, машина хәм үскенелер 25,6 процентти қурады.

«Узақ сырт ел» мәлекетлеринен алып келинген өнімлер 70,1 миллион АҚШ долларына тең болып, бул барлық импорттың 64,4 процентин қурайды. «Жақын сырт елдерден» республиканың 130 дан аслам кәрханалары төрепинен 65,4 миллион долларлық өнімлер алып келинди.

Қарақалпақстанда 1999-жылы «Уздунробита»-уялы (Сотовой) байланыс қоспа кәрханаларының хызмет етиуі 66155,3 мың сұмды қурап, ал 1998-жылға салыстырғанда 11 процентке өсти.

¹ «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 2001-жыл 11-январь.

² Қарақалпақстан Республикасының 1999-жыл январь-июль айларындағы социал-экономикалық жобаларының тийкаргы көрсеткишлери. Статистика топламы. Нөкис, 1999-ж. 20-б.

³ Қарақалпақстан Республикасының 1999-жыл январь-июль айларындағы социал-экономикалық жобаларының тийкаргы көрсеткишлери. Статистика топламы. Нөкис, 1999-ж. 24-б.

Өзбекстан Республикасы сыртқы ислер Министрлигинин 19-июль 1993-жылғы №203 буйрыгы тийкарында Өзбекстан Республикасы сыртқы ислер Министрлигинин Каракалпакстан белиминин ашылыуы тагы да бир улкен уакыя болды. Бул буйрык бойынша Каракалпакстан белиминин уазыйпаларына төмендегилер киреди:

— Өзбекстан Республикасынын сыртқы сиясат тарауындагы хызметинде Каракалпакстан Республикасынын суверенлик принципин иске асырууға катнасуу;

— Каракалпакстан Республикасынын экономикалык, илимий, мәдений хэм баска да мөплерин тәмийн етиу максетинде бирден-бир сыртқы сиясатты жөне онын рауажлануу стратегиясын кәлиплестириу хэм алып баруу бойынша өзинин жумысын Министрликлер, ведомстволар хэм баска да уәкилик ететунын органлар менен сәйкеслендириу;

— зөрүрли рәсмий мәселелерди шешиу хэм Өзбекстан Республикасы менен Каракалпакстан Республикасындагы шет еллердин дипломатиялык уәкиллери менен бирге ислесиу;

— тийисли нызамларды ислеп шыгуу хэм сыртқы сиясий байланыслардын шөлкемлестириушилик-хуқыкый механизм жетилистириу бойынша алып барылатунын иләжларды иске асырууға катнасуу;

— Халык аралык конференцияларда хэм форумларда Каракалпакстан Республикасынын басшыларынын сырт ел мәмлекетлеринин уәкиллери менен ушырасууын белгиленген тәртипте шөлкемлестириу;

— Каракалпакстан Республикасынын сыртқы сиясат мәселелерин Каракалпакстан Республикасынын мәлин коргай отырып рауажландыруу мүмкиншиликлерин ислеп шыгуу;

— Шет ел мәмлекетлеринин рәсмий делегацияларынын кабыллауын шөлкемлестириу хэм оған катнасуу. Усы кабыллау уактында дипломатиялык хэм протокол жумысларын алып баруу;

— Белгиленген тәртипте консуллык-визаларды, паспортлык-визалык хужжетлерди пукаралардын шет еллерге хэм шет ел пукараларынын бизге келиуин ретлестириу консуллык жумысларды алып баруу, яғный бизин хуқыметимиз хэм жеке кәрханалар төрепинен шақырылган шет ел пукараларына, исбилерменлерге олардын жасап турған мәмлекетлериндеги

Өзбекстан Республикасынын елшиханалары хэм уәкилханалары аркалы виза алыуына мүмкиншилик тууғызуу Каракалпакстан Республикасындагы сырт ел пукараларына виза бериу хэм онын мүддетин созыу мәселелерин шешиу;

— Каракалпакстан пукараларынын сырт еллерде хэм сырт ел пукараларынын Каракалпакстандагы турмыс куруу нормаларынын сакланууын кадагалау;

— Халык аралык конференцияларды, форумларды, конференцияларды өткизиуе белсендилек пенен катнасуу;

Өзбекстан Республикасы жүргизип атырған әдалатлы сыртқы сиясатынын аркасында, бизлер менен сиясий, экономикалык, социаллык хэм мәдений катнасыклар орнаткысы келген шет еллик мийманлар менен хәр кыйлы халык аралык шөлкемлердин уәкиллеринин саны күн сайын артпакта.

Өзбекстан Республикасы сыртқы ислер Министрлигинин Каракалпакстан белими Өзбекстан сыртқы ислер Министрлиги хэм Каракалпакстан Республикасынын басшылыгы менен тығыз байланыста бола отырып, дипломатиялык, сыртқы экономикалык байланысларды рауажландырууға, халык аралык экономикалык шөлкемлер менен карым-катнасыклар орнатууға хэм оларды кеңейтиуе белсендилек пенен катнаспақта.

Гәрезсизлик жылларында бизин елимизде халыктын дуньятануу көз-карасын, ойларын, принциптери менен мөплерин өзгертиуе себепши болған унамлы факторлар жүз бермекте. Бирак бир гана нәрсе туракты хэм өзгериссиз калды. Ол да халкымыздын тынышыкта хэм татыулықта жасауға умтылыуы, онын бирликке, өз-ара пайдалы карым-катнасларға хэм байланысларға талпынууы болып есапланады.

Буннан он бир жыл бурын шет еллер менен катнаслардын дәслепки дәуирлеринде Каракалпакстан Республикасы өзинин келбетин, сымбатын өзгертетунын әдиули хэм хурметли улкеге айланады деп хеш ким ойламаған еди, десек орынлы болады.

Гәрезсизлик жылларында Каракалпакстанға бир қатар шет еллик хуқыметлик шөлкемлердин уәкиллери, дуньяға белгили илимпазлар, кәнигелер, шет мәмлекетлердин Өзбекстандагы Айрықша хэм Толык хуқыклы елшиллери, Европа парламентлеринин делегациялары хэм баскалар келип кетти.

Сырт ел ўәкиллеринин, мәселен, Франция, АКШ, Иран, Ҳиндистан ҳам басқаларының бизиң елатымызға сапарларының түпкиликли максети бизиң аймағымыздағы экологиялық жағдайлар менен жақыннан танысуў, республикамыздың басшылары, бир катар министрликлер ҳам ведомстволар менен сөйлесиўлер жүргизиў, өз-ара экономикалық ҳам мәдений байланысларды күшейтиў ҳам бизге инсаныйлық жәрдемлер бериўден ибарат.

Каракалпақстан Республикасында болғанлардың арасында Швейцария Кызыл Атанақ ўәкили Ван Далим Анке, Францияның Өзбекстандағы Айрықша ҳам Толық хуқықлы Елшиси мырза Жан-Поль Визиан, Бирлескен Миллетлер Шөлкеминиң Өзбекстан Республикасындағы рәсмий ўәкили мырза Халид Малик, Өзбекстанда жайласқан 17 мәмлекет елшихана ўәкиллери, Жер жүзилик Банкинин Президенти мырза Джеймс Д. Уолфенсон басқарған банк хызметкерлериниң делегациясы ҳам тағы басқалар бар.

Сонғы ярым жыл ишинде республикамызға дүньядағы ең ири мәмлекетлердиң дипломатиялық шөлкемлердиң басшылары сапар етти.

Мысалы, Өзбекстандағы Уллыбританияның Айрықша ҳам Толық хуқықлы елшиси Кристофер Ингамның үлкемизге келиўи. Ол Нөкис қаласындағы «Прогресс» тил үйрениў орайында англиз класының ашылыўы әнжуманына қатнасты ҳам оған материаллық жәрдем берди.

Февраль айында Өзбекстандағы Түслик Кореяның Айрықша ҳам Толық хуқықлы елшиси Че Ен Ха елимизге келди. Ол келешекте ашылатуғын кореец миллетинин «Мәдений орайын» көрди, Шығыс календары бойынша киретуғын жана жылды Каракалпақстанда жасаўшы кореец миллетинин ўәкиллери менен бирликте күтип алыўды дәстүрге айландырыў ҳам өз-ара экономикалық байланысларды күшейтиў туўралы усыныслар жасалды.

Март айында Өзбекстандағы Америка Курама Штатларының Айрықша ҳам Толық хуқықлы елшиси Джозеф Пресел үлкемизде болды. Ол Арал машқалалары менен жақыннан танысты ҳам оларды бирликте шешиў ҳам келешекте экономикалық қатнасықларды жанландырыў бойынша сөйлесиўлер алып барды.

Май айында Өзбекстандағы Францияның Айрықша ҳам

Толық хуқықлы елшиси Жан Клод Ришар республикамызда еки күн мийман болды.

Ол Каракалпақстандағы Савицкий атындағы музейдин Франциядағы Кани қаласында болып өткен көргизбесинин каталогын усы музейге тапсырды.

Май айында Өзбекстандағы Японияның айрықша ҳам Толық хуқықлы елшиси Кеко Накаяма елатымызға бир күндик сапар шекти. Ол Каракалпақстан Республикасы Денсаўлықты сақлаў министрлигине улыўма нырқы 3,5 млн.АКШ доллары әтирапында болған медициналық үскенелерди тапсырды.

Бизиң халқымыз бенен дийдарласыўшылардың басым көпшилиги дослықты ҳам ҳәр төреплеме қатнасықларды беккемлеў тилеклерин ҳам кең Уатанымызға шексиз сүйиспеншиликлерин билдирди ҳам билдирмекте.

Өзбекстан Республикасы менен жер жүзилик мәмлекетлери арасындағы байланыслардың тийкарында еки жақтың көп төреплеме бирге ислесиў принциптери турыпты. Оған ғәрезсиз Өзбекстан Республикасы, соның ишинде суверенли Каракалпақстан ўәкиллериниң өз-ара қатнасларын беккемлеўге қаратылған сол еллерге жуўаплы сапарлары тийкар болады.

Сиясий искерлер, илимпазлар, исбилерменлер, журналистлер ҳам басқа да көплеген кәнигели ўәкиллер ғәрезсизликтин нәтийжесинде АКШ, Англия, Кытай, Япония, Туркия ҳам дүньяның басқа еллерине барып қайтыўға мүмкиншилик алды.

Мәселен, 1992-1993-жыллары И.А.Каримов баслаған мәмлекетлик делегация курамында академик Ч.Абдиров Россия Федерациясында, академик Ж.Базарбаев Пакистанда ҳам Уллыбританияда, профессор К.Өтениязов Саудия Арабстанында, Ш.Уснатдинов Иранда сапарда болды. Усы дәўирде жазыўшы Г.Есемуратова АКШ та, 1994-жылы Түркиядағы дүнья жүзи түрк халықларының екнши съездине академик С.Камалов, академик Ч.Абдиров, жазыўшы Ө.Тәжибаев, өнертаныўшы алым А.Алламуратов, тарийх илимлериниң кандидатлары К.Танирбергенова, О.Доспанов, юридика илимлеринин кандидаты К.Омаровалар қатнасып қайтты.

1994-жылы Каракалпақстан район ҳам қала ҳәкимлеринин бир топары Белгияда, Францияда, Германия Федератив Республикасында болды ҳам олардың халықларының турмысы

менен танысты ҳам өз жумыс тараўлары бойынша тәжирий-белер алмасып кайтты.

Каракалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси Баслығының орынбасары, Каракалпақстан хаял-қызлар Комитетининң баслығы Г.Аннаклычева 1995-жылы Пекинде болып өткен дүнья жүзи хаял-қызларының IV конференциясында ҳам 1996-жылы Түркияның Стамбул қаласында болып өткен қоршап турған орталықты қорғауға бағышланған халық аралық «Хабитат-2» конференциясына қатнасты. 1997-жылдың февраль айында профессор Ж.Базарбаев Өзбекстан дипломатиялық делегациясының курамында Япония мәмлөкөтине барып кайтты.

Ғәрезсизлик шарапаты негизинде көп санлы жаслар АҚШ тың, Түркияның, Францияның абыройлы колледжлери менен университетлериниң студентлери болыуға миясар болды.

Нөкисте Бирлескен Миллетлер Шөлкеминиң үәкилханасы ашылып, онда жер-суу ресурслары бойынша кәнигелер өз тилеги менен бизге келип, ықтыярлы түрде жумыс ислемекте. Бул кәнигелер суудан пайдаланыудың ҳам тоғай хожалығын алып барыудың экономикалық жактан тийкарланған усулларын колланыу аркалы дийканшылықтың нәтийжелилигин арттырыу, қоршап турған орталықты қорғау ҳам оның адам ушын кескин зәрүрлигин нәсиятлау ҳам жер жүзилик технологияны пайдаланыу бойынша белгили дәрежеде жумыслар исленбекте.

Соңғы дәуирде бир қанша шет ел ири ассоциацияларының, қорларының хызметлерин қоллап-қууатлау нәтийжесинде бир қатар мәмлөкөтлик емес шөлкемлер дүзилди.

Өз-ара пайдалылық тийкарында дүзилген шериклер бир қатар әхмийетли мәселелерди шешиуғе де тийисли жәрдемлер бермекте.

3.3. Арал машкаласын шешиу

Бурынғы СССР мәмлөкөстиниң тәбият нызамларына, экология шәраятларына бийпәрәуалық пенен қарағанылығының нәтийжесинде дүньяда ең үлкен экологиялық апатшылықлардың бири болған Арал машкаласы келип шықты. Жер жүзинде ең туйық, сууы таза, балығы халыққа ырыскы болған Арал тенизи бүгин қурып, жоқ болыу алдында

тур. Кеңес хуқимети оған қуып турған Әмиудәрья ҳам Сырдәрьяның сууынан тениздин пайын бөлип бермеди. Оның үстине халықты бирден-бир ишимлик суу ҳам егислик жерлерди суу менен тәмиийин етип турған еки дәрьяны патас-лал, олардың сууын адамзатты ҳам хайуанатларды ауырыушылықка алып келип атырған зөлелли дәрекке айландырды. Бул жағдай елимизди үлкен экономикалық дағдарысқа, яғный Арал машкаласына алып келди. Аралдың қурып қалыуы бириншиден, халықты ишип- жеп отырған ырыскы несийбесинен - балығынан айырды, екиншиден, тениздин кеуип кеткен ултанынан удайына ушып турған дузлы шаңғыт адамларды турли кеселликке ушыратпақта. Ал енди Әмиудәрья сууының патасланыуы ол кеселликлерге үстеме болып, егислик жерлеримизди дузландырып, егинлердин зүрәәтин кемитип, республикамыздағы хайуанат ҳам өсимликлер дүньясына оғада үлкен зыян тийгизбекте. Бул аухал халқымыздың басына түскен оғада үлкен мүсийбет. Бул машкаланы өткен Кеңес хәкимияты өзиниң 70 жыл хуқим сүрген дәуириде пайда етти, бирак оны шеше алмады. Енди ол жас Ғәрезсиз Өзбекстан- Республикасына ауыр «мийрас» болып қалды. Бул машкаланы жалғыз бир республиканың күши менен шешиу мүмкин емес еди. Соның ушын ғәрезсиз Өзбекстан хуқимети биринши гезекте Орайлық Азия мәмлөкөтлериниң күшин бириктириу мәселесин күн тәртибине қойды.

СССР тарқалып, ғәрезсиз республикалар шөлкемлескеннен кейин 1991- жылдың октябрь айында Қазақстан, Қырғызстан, Тәжикстан, Түркменстан ҳам Өзбекстан Республикаларының суу хожалығы шөлкемлериниң басшылары Ташкент қаласына жыйналып, мәсләхәтлесип, суу қорларын пайдаланыу ҳам қорғау мәселеси бойынша бирликте үндеу қабыл етти.

Эксперт ҳам илимпазлардың үлкен бир топарының белсене хәрәкетлериниң нәтийжесинде 1992-жылдың 18-февралында Алма-Ата қаласында Орайлық Азия республикаларының суу хожалығы министрликлери, өзлериниң хуқиметиниң атынан мәмлөкөтлер аралық суу дереклерин пайдаланыу ҳам қорғауға басшылық етиуде бирге ислесиу және улыуа суу хожалығы мәселелери бойынша бирликте шешим қабыл етилиуи мақсетинде мәмлөкөт аралық координациялық суу хожалығы комиссиясын дүзиу тууралы келисимге қол қойды. Соның менен бир қатарда бурын ислеп

атырған «Сырдарья» хәм «Әмиўдарья» бассейник суў хожалығы бирлеспелеринин мәмлекетлер аралык суў бөлистириў тәртиплери белгиленди. Бул шешимлер Арал тенизи хәм оның бойларын суў менен төмийин етиў ушын үлкен әхмийетке ийе болды.

Өзбекстан Республикасының Президенти И.А.Каримовтың басламасы бойынша 1992-жылдың август айында Нөкис каласында Арал машкаласының шешилиўи, халык ушын жүдә зәрүр мәселелери бойынша халык аралык илимий конференция болып өтті. Усы конференцияның шешимине тийкарлана отырып, 1992-жылдың 2-сентябринде Өзбекстан Республикасының Министрлер Кабинети «Қарақалпақстандағы төбийғый апатшылық ақыбетинен кутылыў хәм социаллық экологиялық машкалаларды шешийди тезлестириў илажлары хакқында» деген N405 қарар қабыл етті. Бул қарарды орынлаў ушын Өзбекстан Республикасының ҳүкимети үлкен күш салды. Қарарда көрсетилген илажлардың көпшилиги орынланды. Қарақалпақстан Республикасының аўылларын электрлестириў мәселеси толық шешилди. 1992—1996-жыллар аралығында Түйемойын суў өткергиш магистралынан Қарақалпақстанның аўылларына 2885,2 км суў өткергиш тармағы алып барылды. Халықты суў өткергиш аркалы ишимлик суў менен төмийинлеў 59,5 процентке орынланды. Усы жыллар ишинде 16,3 км канализация хәм 4057,5 км газ тармақлары тартылды. Республикада халықты төбийғый газ бенен төмийинлеў 85,4 процентке, соның ишинде қалаларда 99,4 процентке, аўылларда 72,4 процентке орынланды.

1991 — 1997-жыллар ишинде Қарақалпақстанда көп сандағы емлеўханалар, поликлиникалар, туўыў үйлери хәм турак жайлар салынды. Усы жыллар ишинде Қарақалпақстан әлеўир мугдарда инсаныйлық жәрдем алды. Олардың ишинде дәридармақлар, емлеўханалар ушын зәрүрли сийрек ушырасатуғын үскенелер де бар еди.

1993-жылдың март айында Орайлық Азия мәмлекетлеринин басшылары Қызыл Орда каласына жәмлесип, «Арал тенизи хәм бойлары машкалаларын шеший, Арал аймағын экологиялық жақтан жақсылаўды хәм социаллық-экономикалық жақтан раўажландырыўды төмийин етиў бойынша бирликте хәрекет етиў хакқында келисим»ге қол қойды.

Сол мәжилисте тең хуқықлық тийкарында 25 адамнан

ибарат (хәр мәмлекеттен бес адамнан) Арал тенизи бассейни машкалалары бойынша халык аралык кеңес (МГСА) дүзилди. Халык аралык кеңес тураклы ислеитугын жұмыс уйымын-атқарыў комитетин дүзди, ол Ташкент каласында жайласатуғын болды. Буннан тысқары МГСА да тураклы раўажланыў комиссиясы хәм мәмлекет аралык суў хожалығы комиссиясы дүзилди. Президентлердин сол ушырасыўында Аралды сақлап қалыў халык аралык қорын дүзиў мәселеси шешилди хәм оның режеси тастыйықланды. Қурамы он адамнан ибарат (хәр мәмлекеттен еки адамнан) қордың басқармасы дүзилди. Орайлық Азия мәмлекетлери басдықларының шешими бойынша қордың президенти болып Н.А.Назарбаев сайланды. Қордың (МФСА) атқарыўшы дирекциясы Алма-Ата каласында жайласатуғын болды.

МГСА ның биринши мәжилиси 1993-жылдың 13-июлинде Ташкент каласында болды. Онда МГСА ның дүзилиси хәм режеси бекитилди, Орайлық Азия мәмлекетлеринин Арал хәм Арал тенизи бассейни машкалаларын, аймақтың социаллық-экономикалық раўажланыўын есапқа ала отырып шеший бойынша бас бағдарларын мақуллады.

Арал машкаласын шешийде Орайлық Азия мәмлекетлеринин хәрекети жеткиликсиз еди. Буған барлық дүнья жүзи мәмлекетлеринин жәрдемін шөлкемлестириў керек болды. Соның ушын Өзбекстан Республикасының Президенти И.А.Каримов өзиниң биринши мәртебе қатнасқан Бирлескен Миллетлер Шөлкеми Бас Ассамблеясының 48 сессиясында 1993-жылы 28-сентябрьде шығып сөйлеген сөзинде Арал машкаласының жер жүзиндеги ең ири хәм көўипли машкала екенлигин, яғный Арал машкаласы ХХ әсирдин ең үлкен апатшылықларының бири, Арал тенизинин қурыўы пүткил дүнья жүзи ушын алдынан болжап болмайтуғын ақыбетке ийе екенлигин айта келип, жәхән еллерин Арал хәм Арал жағалаўларын аман сақлап қалыўға жәрдем көрсетиўге шақырды. Соның менен бирге бул апатшылықтын оғада үлкен көлемин есапқа алып, БМШ ның Арал бойынша арнаўлы комиссиясын дүзиўди усынды. И.А.Каримовтың исенимли дәлилери пүткил дүнья жүзи жәмийетшилигинин Арал машкаласына болған дықкатын күшейтті.

МГСА ның екнши мәжилиси хәм Орайлық Азия мәмлекетлери президентлеринин ушырасыўы 1994-жылдың

14-январында Нөкис қаласында болып өтті. Онда «Арал теңизинин бассейнинде экологиялық жағдайды жақсылау бойынша анық хәрекет етіу бағдарламасы» қабыл етилди.

Бағдарламада биринши гезекте иске асырылыуы тийис болған төмендеги илажларды ислеп шығыу белгиленди: суу бөлистириудин бас бағдарларын ислеп шығыу, соның тийкарында мәмлекет аралық хуқыкый хәм нормативлик актлерди және суудан пайдаланыу нормативлерин ислеп шығыу; Арал теңизи бассейнинде суу ресурсларын өлшеу ушын бирден-бир есаплау тәртибин ислеп шығыу хәм төбийғый орталықта мониторинг тәртибин пайдаланыу жолын ислеп шығыу; суудың сапасын жақсылау, оны патаслаудың барлық түрлерин шеклеу, патаслайтуғын затларды суу дереклерине жибергизбеу бойынша илажлар ислеп шығыу; халыққа сапалы ишимлик суу жеткерип бериуди хәм санитариялық-эпидемиологиялық жағдайды жақсартатуғын халық аралық «Таза суу», «Ден саулық» бағдарламаларын ислеп шығыу; суудың сағасында жайласқан суу хожалықларын хәм экологиялық шәраятты жақсылау бойынша илажлар ислеп шығыу;

Әмиүдәрья менен Сырдәрьяның куярлығында хәм оған жақын тениздин курыған ултанында суу ландшафтлы экодүзилеслер пайда етиу бойынша инженерлик шешимлер бериу;

Сыртқы дереклерден бассейнге суу алып келиу бойынша техникалық-экономикалық дәлиллер таярлау;

«Әмиүдәрья» хәм «Сырдәрья» бирлеспелерин техникалық жактан тәмийинлеу, суу ресурсларын басқарыуды автоматикалық тәртипке өткерю.

Сондай-ак, бул бағдарлама бойынша Әмиүдәрьяға патас коллектор-дренаж сууларын түсирмеу ушын дәрьяның оң тәрпинде жүргизилип атырған коллектор казыуды дауам етиу нәзерде тутылды.

Улыума алғанда, усы бағдарлама қабыл етилгеннен баслап ондағы илажларды иске асырыу ушын Орайлық Азия мәмлекетлери өз күшлери хәм шет ел донорларының жәрдеми менен 2686 млн АҚШ долларына тең қаржы инвестициялар топлады. Соның 856,25 мың доллары 1997-жылы жумсалды. Оның бир бөлеги Карақалпақстанға да жумсалып атыр.

Бул бағдарлама қысқаша «Анық хәрекет бағдарламасы» деп аталып, оны Дүнья жүзилик банки, «Арал теңизи бассейнинин бағдарламасы» деп атайды.

МГСА нын үшінши мәжилиси 1994-жылдын 18-июлинде Ашхабад қаласында, төртинши мәжилиси 1995-жылдын 3-мартында Ташауызда өтті. Бул мәжилислерде мәмлекет басшылары дәслепки ушырасыуларда қабыл етилген қарарлардың орынланыуының барысын тынлады. И. А.Каримовтын басламасы бойынша 1995-жылдын 18-20-сентябринде Нөкис қаласында БМШ тәрпинен Арал теңизи бассейниндеги мәмлекетлердин турақлы рауажланыуына арналған халық аралық илимий конференция шақырылды. Бул Арал машкаласын шешюде оғада үлкен тарийхый әҳмийетке ийе болды, себеби 20-сентябрьде Орайлық Азия мәмлекетлери оғада әҳмийетли хужжет-Нөкис декларациясын қабыл етті. Бунда ауыл хәм тоғай хожалықларын әдеуир сабырлылық пенен хәм илимий жактан тийкарланған системаға өткерю; суу ресурсларын пайдаланыудың экономикалық усылларын ислеп шығыу аркалы, сууғарыуда хәм қоршаған орталықты қорғауда жетилескен технологияны қолланып, ирригацияның пайдалылығын арттыру; аймақтың төбийғый ресурсларын комплексли басқарыу тәртибин жетилистириу; аймақта жасаушы адамлардын турмыс дәрежесин буннан былай да жақсылау, келешек әуладтың бахытлы өмир сүриуи ушын илажлар ислеп шығыу қусаған мәселелерди шешю күн тәртибине қойылды. Нөкис декларациясы пүтқил дүнья жүзи жәмийетшилигинин дыққатын Арал машкаласын шешюге аударды.

1995-жылдың 24-октябринде Бирлескен Миллетлер Шөлкеминиң 50 жыллығына бағышланған Бас Ассамблеяның арнаулы салтанатлы мәжилисинде шығып сөйлеген сөзинде И.А.Каримов Арал машкаласына тағы да дыққат аударды. «Арал теңизинин курып кетиуине байланыслы болған экологиялық апатшылық хаккында, улыума планетарлық сыпат алып баратырған, биосфераға, он миллионлаған адамлардын турмыс жағдайларына, ден саулықтарына хәм нәсиллерине қыйратыушы тәсир жасап атырған машкалалар тууралы усы бийик минберден айтпай тура алмайман. Бүгинги күни, халық аралық финанс системалары менен рауажланған еллердин кууатлауы хәм жәрдемисиз, БМШ тың шөлкем-лестириушилик ролисиз бул машкаланы шешю мүмкин емес екенлиги аттан анық болып турыпты»,—деди ол.

Бул ауыр машкалаға дүнья жүзи жәмийетшилигинин,

сонын ишинде БМШ тын дыккатын аударуу менен бирге И.А.Каримов Орайлык Азия мамлекетлеринин басшыларынын Арал машкаласын шешиуге арналган мажлислеринин узиликсиз болып турууун өз назеринен шетте калдырмады. 1996-жылдын 11-апрелинде Кызыл Орда каласында МГСА нын бесинши мажлиси болып отти. Онда МГСА, МФСА лардын хэм олардын шөлкемлеринин статусы макулланды. Сондай-ак Дунья жузи банкинин Арал бойы халыкларына тез жердем берiu тууралы грантын белистириу, Халык аралык Аралды саклап калуу корынын каржысын топлау кусаган маселелер каралды.

МГСА нын алтыншы мажлиси 1997-жылдын 27-февралында Алма-Ата каласында болды. Бирак бул онын ең сонгы мажлиси еди. Ойткени усы мажлисте Орайлык Азия мамлекетлеринин президентлери Арал теңизи бассейни машкалаларынын халык аралык кенеси (МГСА) хэм Халык аралык Аралды саклап калуу корынын (МФСА) дузимлерин кайта куруу хаккында карар кабыл етти. Ол еки шөлкемди бириктирип, ендигиден былай оны Халык аралык Аралды саклап калуу коры — МФСА деп атайтуун болды. Ол кордын тураклы жумыс алып баруушы аткаруу комитетин дузди. Кордын Президенти болып Озбекстан Республикасынын Президенти И. А. Каримов сайланды.

Усы мажлистин карарына мууапык, кордын баскармасы хэм тексерiu комиссиясы дузилди хэм олардын агзалары тастыйыкланды. Халык аралык Аралды саклап калуу корынын тураклы аткаруу комитети он адам (хэр мамлекеттен 2 адамнан) курамында, онын баслыгы етип Р.А.Гиниятуллин бекитилди. Кордын филиаллары ашылды, сонын ишинде биреуи-Нокис филиалы Каракалпакстанда жумыс алып бармакта.

Орайлык Азия мамлекетлери басшыларынын ушырасуунда Арал бойларында жургизилип атырган илажлардын социаллык жагдайларды жаксылауа багдарланууы зарур деген баслама кууатланылды. Камбагалшылыкты жок етиу ушын гурес жургизiuге улкен ахмийет берiu кереклигин, бул аймактын тураклы турде рауажланып барууун тамийин етиу кереклигин макуллады. Сонын менен бирге кабыл етилген анык харекет багдарламасынын жойбарлары бойынша исленип атырган жумыслардын дауамланыу зарурлиги корсе-

тилди.

Биринши гезекте иске асырылатуун багдар ретинде мына узыйпалар белгиленди: киши хэм орта бизнести. коллап-кууатлау корын дузиу; фермер хожалыкларын, ауыл хожалык бизнес корханаларын рауажландыруу, кайта ислеп шыгаруу киши корханалардын улгисин ислеп шыгуу, жергиликли шийки зат тийкарында дери-дармактар, вакциналар ислеп шыгарууды шөлкемлестириу; сууды тамийин етиу, канализациялар куруу, сууларды тазалау хэм патаслыктан аман саклау тармактарын рауажландыруу; дузга шыдамлы егинлерди ауыл хожалыгына ендириу; Хазирги заман технологиясынан пайдалана отырып ишки суу саклагышларда балыкшылыкты рауажландыруу; суу хэм самал энергиясынан пайдаланыу жоллары менен экологиялык жактан таза электр кууатын ендириу; кредит хэм карыз алыу жоллары менен Арал бойы халыктарын сапалы ишимлик сууы менен тамийин етиу; суу белистириу, суудан максетке мууапык пайдаланыу, суу саклагышлардын, кашылардын, суу откергиш трактлардын хэм биналардын, суу хэм дузларга бирликте басшылык етиу жолларын ислеп шыгуу бойынша жумыслар дауам етиледди.

МФСА нын аткаруу комитетинин жакин жыллар ишинде Арал теңизи бассейни бойынша жойбарларды иске асыруу тууралы тийкаргы максетлери усылардан ибарат. Бул максетлер иске асса, Арал машкаласын шешиуде, Арал бойы халыкларынын аухалын жаксылауда сөзсиз улкен адым ислениледди. Сондай-ак Озбекстан Республикасынын басшылары хэм МФСА төрепинен шөлкемлестирилип атырган Дунья жузи банки хэм баска да шет ел мамекелеринин донорлык жердемлери экологиялык дагдарыстын социаллык-экономикалык акыбетлерин пәсенлетедди.

Орайлык Азиянын жас гәрезсиз мамлекетлеринин Арал апатшылыгын жеңiu бойынша топлаган сонгы жыллардагы тажирийбеси келеси уакытта бул огада улкен экологиялык машкаланы сөзсиз жеңип шыгатуунлыгын корсетедди.

Каракалпакстан шөраятында МФСА төрепинен белгиленген илажлар иске асууы менен санаат хэм ауыл хожалыгында ендириуши кушлер рауажланады, жумыс өнимдарлыгы артады, жумыссызлык азаяды, сонын менен бирге Арал дагдарысын жойуу бойынша халыктын белсендилиги кушейедди.

Жакын жыллар ишинде Халык аралык Аралды саклап калуу корынын есабынан, онын аткаруу комитетинин Нөкис филиалы төрепинен Арал теңизи бассейни бойынша төмендеги жойбарлар иске асырылыуы керек.

Социаллык жәрдем коры бойынша МФСАнын Нөкис филиалы тийкарында дүзилген Каракалпакстаннын Коңырат, Бостан хэм Шымбай қалаларында дүзилген социаллык жәрдем корынын жумысларын шөлкемлестириу жойбарына 1998-2001- жылларга 540 млн. сўм бөлип шығарылған.

Бул жойбар бойынша киши хэм орта бизнес кәрханаларын, фермер хожалықларын дүзиу хэм оларды раўажландыруу, жанадан киши өндирис орынларын шөлкемлестирилип атыр.

Ден саулықты саклау орынлары хэм дәри-дәрмак ислеп шығаруу бойынша: 1999-жылы баҳасы 2307 мың АКШ долларына тең болған «Сидик жолларында тас хэм баска да ишки қурылысларда өт пайда болуу кеселликлерин алдын ала аныклау хэм емлеу орайын шөлкемлестириу» жойбары иске асырылды. Бул жойбар бойынша көплеген медициналык үскенелерди сатып алуу жобаластырылған.

2000-2001-жыллары баҳасы 3004 мың АКШ долларына тең болған «Нөкис қаласында плазмалық еритпелерди ислеп шығаратуғын өндирис орнын шөлкемлестириу» жойбары үстинде жумыс алып барылды. Бул өндирис жылына 326,5 мың литр глюкоза, плазма менен канның орнына жумсалатуғын еритпелерди ислеп шығарады. Олар хирургиялык, инфекциялык, онкологиялык хэм баска ауырыуларды емлеу ушын жүдө зәрүр. Бул жойбар бойынша да көплеген үскенелер сатып алынады.

Усы жыллар ишинде «Ташкенттеги Көкирек хирургиясы институтын хэм онын Нөкис қаласындағы филиалын заманагөй медициналык үскенелер менен тәмийинлеу жойбарына 200 мың АКШ доллары бөлип шығарылды. Бул республикамыздағы пайда болған жүрек кеселликлерин хәзирги заман талабына ылайықлы етип емлеуге мүмкиншилик туўдырады.

Нөкис қаласында «Тислерди емлеу хэм протезлеу орайын шөлкемлестириу» жойбарына 350 мың АКШ доллары бөлип шығарылды. Бул орай 2001-жылы иске қосылды хэм ол Арал бойы халықларынын тислерин емлеу хэм протезлеу бойынша хәзирги заман медициналык үскенелери менен тәмийин етиледи.

Әмиўдәрьянын қуяр жерлерин қайтадан тиклеу бойынша: 1988-жылдан баслап баҳасы 6150 мың АКШ долларына барабар «Әмиўдәрьянын қуяр жеринде хэм Арал теңизинин қурып қалған ултанында киши суу саклағышлар қуруу» жойбары бойынша жумыслар исленип атыр.

Дренаж сууларын екнши мәртебе пайдаланыу хэм дузға шыдамлы егинлерди өсириу бойынша: 1999-2005-жыллар ишинде: баҳасы 40,5 мың АКШ доллары хэм 40 мың доллар туратуғын Каракалпакстан Республикасындағы «Көк шөлистан» жойбары, баҳасы 450 мың АКШ доллары туратуғын «Арал теңизинин қурып қалған ултанын өзлестириу» жойбары, 1750 мың АКШ доллары туратуғын «Дузға хэм қурғақшылыққа шыдамлы өсимликлерди (галофитлерди) өсирип шығаруу ушын тәжирийбе жүргизиуге жерлерди ажыратууды шөлкемлестириу» хэм «Суўғаруудың жана пайдалы усылларын еңгизиу» жойбарлары иске асырылды¹.

1999-жылдан баслап Өзбекстан ҳүкимети Әмиўдәрьяға ағып атырған коллектор-дренаж сууларынын көлемин азайтуу максетинде бир қанша илажлар өмелге асырылып атыр. Бул жумысты кен көлемде алып баруу ушын Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети Дүнья жүзи банкинен жүз миллион АКШ доллары муғдарында кредит алуға мүрәжат қылды. Бул өтнннш иске асса, Әмиўдәрья сууынын патасланыуы азаяды.

Арал теңизи бойынша бесинши бағдарламаны иске асыруу жумысынын «Өзбекстан: таза суу, санитария хэм ден саулық» I жойбары бойынша бирқанша илажлар исленип атыр. Усы жойбарда қаржы менен тәмийинлеу ушын Өзбекстан Республикасы менен Дүнья жүзи банки арасында дүзилген келисимге муўапық 39,5 млн. АКШ доллары, Арал экономикалык раўажланыу корынан 11,01 млн АКШ доллары, барлығы болып 50,51 млн АКШ доллары бөлип шығарылған. Бул қаржы Каракалпакстан халқынын ден саулығын жақсылайтуғын ишимлик суу қурылысларына, жергиликли санитариялык хэм эпидемиологиялык жумысларын жақсылауға, жана ден саулық орайларын дүзиуге хэм баска да зәрүрли хызметлерге жумсалады.

Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетинин 1998-

¹ «Вести Каракалпакстана» газетасы, 1999-жыл, 24-август, №68/16409.

жыл 15-октябрьдеги №444 қарары бойынша Түйемойын суу өткізгішінен Беруний хәм Төрткүлге ишимлик суу апарыу жобаластырылған. Бул жұмыстың қуны шама менен 10 млн АҚШ долларын қурайды. Соның менен қатар Кегейли, Төрткүл, Шымбай хәм Беруний районларында ашшы сууларды дузсызландырыушы үскенелер қурылады, ауыллық жерлерде ишимлик сууларды бөлистириу үскенелери орнатылады.

Усы хәм басқа да исленип атырған жұмыстардың иске асыуы халықтың аухалын, ден саулығын жақсылауға жәрдемін тийгизеди. Бундай илажлар алдағы уақытларда да дауам етеди.

2000-жылдың 8-сентябринде БМШ тың Бас Ассамблеясының «мың жыллық саммити» деп аталған сессиясында шығып сөйлеген сөзинде Өзбекстан Республикасының президенти И.А.Каримов сол мәжилиске қатнасканларды, соның менен бирге дүнья жүзи жәмийетшилигиниң дыққатын Арал машкаласын шешиўге аўларды.»

КАРАҚАЛПАКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МӘДЕНИЯТ ХӘМ ИЛИМ ӨЗГЕРИСЛЕРИ

4.1. Әдебият хәм көркем өнер

Ғәрәзсизлик дәуириндеги карақалпақ әдебияты, халқымыздың руўхый байлығы сыпатында, өзиниң раўажланыуына өткендеги тарийхий өтмиш төжирийбесин бүгинги турмыс машкалалары менен байланыстырыуға, халқымыз ушын әхмийетли болған мәселелерди ортаға қойып атыр.

Президентимиз И.А.Каримовтың 1997-жыл 17-июльдеги биринши шақырық Карақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кенесиниң он екинши сессиясында шығып сөйлеген сөзинде: «Бүгинги күни И.Юсупов, Т.Қайыпбергенов, Т.Жумамуратов сыяқты карақалпақ шайырларының, жазыушыларының шығармалары бизиң халқымыздың руўхый ғәзийнесинде ылайықлы орын тутып тур»,—деп көрсеткениңдей, бүгинги карақалпақ әдебияты республикамыздың миллий ғәрәзсизлик идеологиясын бекемлеуға хәм раўажландырыуға, «Елим» деп «Журтым» деп күйип жанып жасайтуғын келешек әуладларды тәрбиялауға хызмет етип атыр.

Уллы бабаларымыздың өтмиштеги руўхый мийрасы, мың жыллық тарийхымыз хәм мәдениатымыздың, динимиз хәм тилимиздиң, дәстүр хәм үрп-өдетлеримиздиң, улыўма халқымыздың руўхый ғәзийнесине байланыслы болған пүткил байлықларымыздың қайта тиклениуи — карақалпақ әдебиятында миллий ғәрәзсизлигимизге сүйиспеншилик сезимлерин қәлиплестирди.

Ғәрәзсизлик дәуириндеги карақалпақ әдебияты төмендегише баслы өзгешеликтери менен көзге түседи.

— Ғәрәзсизликти жырлау орайлық темаға айланып, өзлигимизди анлауға, миллий сезимди пайда етиуға, келешеге айдын мәмлекет қурыуға, ертеңги күнимизге болған исенимди бекемлеуға бағдарланған;

— Арал аймағында пайда болған экологиялық апатшылықтың халқымызға келтирип атырған ақыбетин дүньяға танытыуы менен көзге түседи.

—Ғәрезсизликке байланысly каракалпак әдебияты илиминде ояныу дәуири басланып, әдебий мийрасларымызға жаңаша таллау жасау пикирлери пайда болды;

—Каракалпак әдебиятының жер жүзи халықлары әдебияты менен байланысуу процесси күшейди.

Өзбекстан хәм Каракалпакстан халық шайыры И.Юсупов сөзине жазылған «Ғәрезсизлик Гүллери» атлы косығы «Өзбекстан—Ұатаным мениң» косықлар көрик таңлауында биринши орынды алыуға миясар болды.

Бүгинги әдебиятымызда ғәрезсизликти жырлауда йошлы косық катарларын дәретип атырған шайырларымыздан К.Рахманов, К.Каримов, Т.Кабулов, Х.Дәулетназаров, Ж.Избасканов, Б.Генжемуратов, Ш.Аяпов, Г.Матякупова, Н.Төрешова, М.Жуманазарова, Б.Нурназарова, Г.Нурлепесова шығармалары көзге түседи.

Проза жанрының рауажланыуында Ә.Атажанов, Ө.Өтеулиев, Г.Есемуратова, Г.Турсынова, Х.Өтемуратова, Ш.Пайзуллаева хәм т.б. жазыушылардың жаңа шығармалары пайда болды.

Бүгинги сатира хәм юмор жанрын рауажландырыуда М.Нызанов, С.Жумағулов хәм Б.Казакбаевлардың шығармалары көзге түседи.

Жазыушыларымыз арасында Арал регионьнда пайда болған экологиялық апатшылықтың ақыбетин ашып көрсетуғын О.Әбдирахмановтың «Арал — төғдирим мениң» романы дүнья әдебиятына танылды. Ал жазыушы хаял-кызларымыздан Г.Есемуратова экологиялық апатшылықка төзим берип жасап атырған Арал кызларының төғдирин каракалпак әдебиятында сәўлелендириуши «Арал кызлары» (1991) журналының шөлкемлестириушиси болып, өзиниң баспадан шыққан еки томлық повесть хәм гүрринлери менен шанарақ хәм жаслар тәрбиясында әхмийетли орын тутады.

Бүгинги балалар әдебиятын рауажландырыуда Х.Сапаров, Ә.Сейтжанов, Ш. Пахратдинова Я.Әжимов шығармалары жас өспиримлерди әдепликке, мийирбанлыкка хәм ата-ана, жасы үлкенди сыйлауға, ұатан сүйиушиликке тәрбиялауға каратылған.

Ғәрезсизлик жылларында каракалпак әдебияты илиминде жаңаша көз караста изертлеулер жүргизип, бахалы таллау жасап атырған XIX әсирдеги Каракалпак әдебиятының тийкарын салыушы Бердак хәм Әжинияз шығармаларындағы инсаный-

лык пазыйлетлерди ашып көрсетуғын, ондағы сөз маржанларының хасыл гәўхарына мәни беретугын, бүгинги миллий идеологиямызды қәлиплестириуге хызмет ететуғын илимий макалалардың дәретилиуинде әдебиятшы алымларымыздан А.Пахратдинов, Ж.Пахратдинов, К.Максетов, К.Султанов, С. Бахалырова, К. Мамбетов, К. Камалов, К. Алламбергенев, К. Байниязов, А. Пирназаров, Т. Мамбетниязов К. Жаримбетов, И. Өтеулиев, К. Жумажанов, Т. Курбанбаева, З. Шамуратова, М. Жумамуратова, К. Оразымбетовлардың илимий мийнетлери көзге түседи.

Каракалпак әдебиятының жер жүзи халықлары әдебияты менен байланысы күшейди. Бунда каракалпак жазыушылары шығармаларының Европа халықлары тилине аударылыуы хәм тууысқан халықлар әдебиятының каракалпак тилине аударылыуы дауам етип атыр.

Әсиресе соңғы жыллардағы каракалпак әдебиятындағы түркий халықлар әдебияты менен байланыстың күшейиуи дүнья халықлары әдебиятына косылған үлес болып табылады.

1997-жылы 10-12-сентябрь күнлери Нөкис қаласындағы Каракалпак халық дәстаны «Қырық кыз» бенен бирге түркий тиллес халықлардың фольклорын изертлеу мәселелерине арналған халық аралық илимий-теориялық конференцияның өткерилиуи хәм оған БМШ тың Орайлық Азиядағы үәкили Халид Маликтин, Кипрдан, Туркия, Азербайжан, Башқұртстан хәм пүткил Орайлық Азия халықлары әдебияты үәкиллериниң қатнасыуы бүгинги каракалпак әдебиятын түркий халықлар дүньясына танытты.

Президентимиз Ислам Каримов өзиниң «Түркстан» газетасы хабаршысының сорауларына берген жууапларында: «... биз адамлардың пикирлерин байытыу, оны жаңа мәни хәм мазмун менен байытыудың төрепдарымыз»¹—деп көрсеткендей, бүгинги күни Каракалпакстан Республикасының мәдениаты хәм әдебияты турмысында келешек өуладларымызға рууҳый жақтан хызмет ететуғын ийгиликли ислер исленди.

1998-жылы Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 20-майдағы қарары менен каракалпак әдебиятының тийкарын салыушылардың бири Бердак (Бердимурат) Ғарғабай улының 170 жыллық мерекеси пүткил Өзбекстан көле-

¹ «Халқ сүзи». 1999-йыл 3-февраль.

минде белгиленди ҳам пайтахтымыз Нөкис каласында Бердақ атындағы Каракалпак университети қасынан Бердақ музейи салынды.

1999-жылдын 19-августында Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетинин «Әжинияз Қосыбай улының тууылған күнинин 175 жыллығын белгілеу хаккында» №389-санлы қарары жәрияланды. Усыған сәйкес Каракалпакстан Республикасы Министрлер Кеңеси 1999-жылдын 26-августында №267-санлы қарарында «Шайыр Әжинияз (Зийуар) Қосыбай улы тулғасы художниклер нәзеринде» таңлауын жәриялады.

1999-жылдын 18-декабринде Әжинияз Қосыбай улының 175 жыллығы салтанатлы белгиленди.

Әжинияз шайырдың 175-жыллық юбилейи қатнасыушыларына Президентимиз И.А.Каримовтың қутлықлауы оқып еситтирилди. Бул қутлықлауда Президентимиз «Қарақалпак халқын «Бас кетсе де тууры жолдан қайтпаған», лебизи хадал, мәрт хәм кеули кең халық» екенин және бир рет дәлиллейди.

Шайырдың 175 жыллық салтанатлы тойында Нөкистеги дем алыс орайынан Әжинияз Қосыбай улының естелигинин ашылыуы халқымыздың уллы шайырды ардақлауының айқын гуғасы болды.

«Алпамыс» дәстанының 1000 жыллығын өткеріу бойынша Қаракалпакстан Республикасы Министрлер Кеңеси тәрепинен Өзбекстан Министрлер Кабинетинин қарарына тийқарланып, 1998-жылы 17-февральда 43/2 санлы¹ қарары қабыл етилди.

Қаракалпак әдебиятында шығыс халықларының эпикалық дәретиушилиқ үлгилери арасында әхмийетли орын тататуғын «Алпамыс» дәстанының 1000 жыллығы өткерилиуи, «Түркстан улыуа үйимиз» уранының нышаны болып табылады.

1999-жылы ХХ әсирдеги Қаракалпак әдебиятының ири тулғалары болған Өзбекстан хәм Қаракалпакстан халық шайыры Ибрайым Юсуповтың, Өзбекстан хәм Қаракалпакстан халық жазыушысы Төлелберген Қайыпбергеновлардың 70 жыллық мерекелери тек ғана республикамызда емес, ал Өзбекстан көлеминде рәсмий дәрежеде белгиленди.

¹ «Еркин Қаракалпакстан» газетасы, 25-май, 1999-ж, №62 (17190)

Республикамыз халқының ғәрезсизликке ерисиуи менен хәр бир миллеттиң рууҳый байлығы болған миллий хәм инсаныйлық қәдириятлары қайта тикленди. Соның ушын да Өзбекстан Президенти И.А.Каримов 1997-жыл 17-июльда болып өткен биринши шақырық Қаракалпакстан Республикасы Жоқарғы Кеңесинин он екинши сессиясында шығып сөйлеген сөзинде «Ғәрезсизликке байланыслы қарақалпак халқы көплеген рууҳый байлықтарын қайта тиклеу мүмкиншилигине ийе болды. Ғәрезсизлик миллий мәдениятты хәм рууҳыйлықты тастыйықлау, қарақалпак халқының классик шайырлары Бердақтың, Әжинияздың дәретиушилиқ мийрасын толық қайта тиклеу, олардың жарқын естелигин мәнгилик етиу ушын жол ашты»¹ деп көрсетиуи, жоқарыдағы сөзимиздин дәлили болып табылады. Қаракалпакстан Республикасының халқы ен қыйын жағдайларда да өзинин рууҳый байлығын жоқары бақалады хәм өзлигин сақлап қала алды.

Бунда салмақлы үлес қосқан әдебиат жанкүйерлери талантлы шайыр хәм жазыушылардың мийнетлери мәмлекет хәм жәмийетшилиқ тәрепинен жоқары бақаланды. 1991-жылы К. Мәмбетов «Посқан ел»—романы ушын, М. Сейтаниязов қосықлар топламы ушын, 1993-жылы К. Алланбергенев «Дәрәя тартылған жыллар» романы ушын, Г. Матякубова «Жүрек пенен жүзбе жүз» қосықлар топламы ушын, А. Садықовқа «Тастада гүллейди» романы ушын, авторлар жәмәәти болған Ә. Алымов, Н. Жапақов, К. Ерназаров, А. Каримов, К. Мәмбетназаров, Т. Нийетуллаев, М. Нызаматдиновларға қарақалпак фольклорының 20 томлығын баспаға таярлағаны ушын, 2000-жылы Ж. Избасқановқа таңламалы шығармаларының бир томлығы ушын Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлығы берилди.

Жана дәуир мәденияттының рауажланыуындағы жетискенликтер төмендегиден ибарат болды:

халқымыз өз тағдирин өзи белгілеу хуқықына ийе болды; хәр бир миллеттиң миллий өзгешелигинин тийқарын қурайтатуғын ана тилимиз қайта тикленди;

өзинин он төрт әсирлик тарийхына ийе болған, Ислам динин қәдирлеу сыяқлы, хұждан хәм дин еркинлиги қарар тапты;

¹ Каримов И.А. Жана ша ойлау-дәуир талабы. Нөкис: Қаракалпакстан. 1997. 3-6.

Шығыс философиясына сәйкес, ұлыма инсаныйлық кәдириятларға садықлық сезімлері пайда болды.

Ғәрезсизлик нәтийжесинде Наурыз ұлыма халықлық байрам болып, оған арналып мәмлекетлик әхмийеттеги салтанатлы мәресимлер өткерилетуғын болды.

Нөкис қаласы бул тек Карақалпақстанның пайтахты болып қалмай, пүткіл Өзбекстан көлеминде әхмийети бойынша екінши сиясий-административлик орай болып есапланады. Сонлықтан, 2003-жылы Нөкис қаласының 70 жыллық юбилейи пүтин ел бойлап кен белгиленди. Усы мақсетте 2002-жыл 8-майдағы «Нөкис қаласының 70 жыллығын белгилеуге таярлық көриу хаккында»ғы №155 санлы қарары, соңынан усы қарардан келип шығып Карақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесинин 2002-жыл 16-майдағы қарары шықты. Қарарда 70 жыллық юбилейди өткеріу бойынша үлкен илажлар белгиленди. Байрам сөнесине қаламыздың көркине көрк қосатуғын, мәдениет-экономикалық турмысында үлкен роль атқаратуғын қурылыс объектлерин пайдаланыуға тапсырыу нәзерде тутылған.

Бүгинги күни Республикамыздың орайы Нөкис қаласы, үлкен илим хәм мәдениет орайы сыпатында көзге түседи. Өйткени пайтахтымызда 9400 ден аслам жаслар билим алатуғын үш жоқарғы оқыу орынларынан Мәмлекетлик университет, Педагогикалық институт, Ташкент педиатрия медициналық институтының Нөкис филиалы, Өзбекстан Илимлер Академиясының Карақалпақстан бөлими, Мәмлекетлик театр хәм Жас тамашагөйлер театры, бир неше ансамбльлер, баспа сөз, радиотелекөрсетиулер орайы хәм спорт сарайлары хызмет етеди.

1993-жыл 23-24-ноябрь күнлери Карақалпақстанның дәслепки пайтахты Төрткүл қаласының 120 жыллық тойы салтанатлы түрде белгиленди. Той салтанаты Президентимиз И.А.Каримовтың Төрткүл қаласы пукараларына қутлықлауы менен басланды.

Ғәрезсизликтин қысқа дәуири ишинде халқымыздың тарийхий турмысынан орын алған әхмийетли сөнелерди байрамлау дәстүрге айланды.

Өзиниң дүзилген уақтынан баслап, республикамызды, сондай-ақ қонсылас уәлаятлар халықларын электр энергиясы менен тәмийинлеп келген дослық қаласы Тақиятас қаласы-

ның 50 жыллық мерекеси болып өтті.

1993-жылы 25-29-январь күнлеринде Ташкент қаласында Қарақалпақстан Республикасының Мәдениет күнлери ашылды. Бул мәдениет күнлеринде республикамыздың әдебиет хәм көркем өнер шеберлери пайтахтымыз Ташкент қаласының Мәмлекетлик театр хәм үлкен концерт залларында болып, олар пүткіл Өзбекстан халықларының мәдениетин рауажландырууға үлес қосты. Нәтийжеде Орайлық Азия аймағында Жоқары абыройға ийе болған карақалпақ мәдениетінің ғайраткерлерине Өзбекстан Республикасы Президенти И.А.Каримовтың 1993-жыл 28-январьдағы пәрманы менен Өзбекстан Республикасының хұрметли атақлары берилип, олардан Т.Қайыпбергенов «Өзбекстан халық жазыушысы», М.Хожаниязов «Өзбекстан халық артисти», Г.Айымбетова, М.Сапаева, Р.Сапарова хәм Б.Қайыповлар «Өзбекстан Республикасына мийнети синген артист» атағын алыуға миясар болды. Карақалпақстандағы ең дәслепки жазыушы хаял-қызлардың бири «Арал» қызлары журналының бас редакторы Г.Есемуратова «Өзбекстан Республикасына мийнети синген мәдениет хызметкери» атағын алды. Сондай-ақ суўретши И. Жолымбетов хәм Б. Атажановлар, Беруний районы мәдениет бөлими қасындағы «Нафосат» ансамблинің солисткасы С.Сапарбаева Өзбекстан Республикасының Хұрмет жарлықлары менен сыйлықланды.

Усы Мәдениет күнлерине жуўап ретинде 1993-жылдың 17-ноябринде Карақалпақстанда төрт күн дауам еткен Ташкент қаласының мәдениет күнлери басланды. Республикамыздағы Ташкент қаласының мәдениет күнлеринде дөретиуши жәмәәтлер болған Мукаррама Турғунбаева атындағы Өзбекстан мәмлекетлик «Бәхәр» халық ойыншы қызлар ансамбли, М.Кариякубов атындағы Өзбекстан мәмлекетлик филармониясының «Зарафшан» қосық-ойын ансамбли, А.Наўайы атындағы үлкен опера хәм балет театры солистлери хәм сүйикли қосықшылардан Артық Атажанов, Алмахан Хайытова, Фуламжан Якубов, эстрада қосықшысы Фаррух Закиров басшылығындағы вокал-инструментал ансамбли, «Бахор» Мәмлекетлик ансамбли солисти Хайрулла Лутфуллаев сыяқлы көркем-өнер шеберлери республикамыз тамашагөйлериниң кеўлинен шықты. Бундай мәдениет күнлериниң дослық ушырасыулары қонсылас Қазақстан Республикасының Қы-

зыл Орда ўолаятында ҳам Түркменстан Республикасында өткерилип, бүгинги Каракалпакстан мәдениятынын, көркем өнер хэм әдебиятынын дүрданалары Орайлық Азиядағы түрк тиллес халықларға кеңнен танылды. Бул ушырасыулар халықлар дослығынын байрамы сыпатында миллий мәдениятымызды және де байытты. 2000-жыл 15-18-декабрь аралығында Ташкентте Каракалпакстан мәденияты күнлериниң өткерилиуи—бул Өзбекстанда жасаушы барлық миллет хэм халықлардың тынышлық дослық хэм тууысканлық байрамына айланды.

Ташкент қаласында өткерилген мәдениет күнлериниң қатнасушылары болған Каракалпакстан Республикасы мәдениет хызметкерлериниң бир топары Өзбекстан Республикасы Президентиниң пәрманы менен хұрметли атақлар менен сыйлықланды. Олардан Бердақ атындағы каракалпак мәмлекетлик саз-саўбет драма театрының бас дирижери К.Зәретдинов «Өзбекстан Республикасына хызмет көрсеткен көркем өнер ғайраткери», Г.Айымбетова «Өзбекстан Республикасы халық артисти», И.Алибеков «Өзбекстан Республикасы халық художниги», Р.Сапаев хэм Р.Кутексевалар «Өзбекстан Республикасына хызмет көрсеткен артист» атағы менен сыйлықланса, Н.Мухаммединов «Мехнат Шухрати», Б.Матжанов хэм Б.Муратов «Дослық» ордени менен сыйлықланды¹.

1994-жылы БМШ жанындағы халық аралық ЮНЕСКО шөлкеми тәрәпинен Орайлық Азияның раўажланыуын үйрениу, қайта тиклеу хэм кеңнен ен жайдырыуға үлкен итибар берилди.

Сонлықтан «Жипек жолы—ушырасыу жолы» деп аталған үлкен экспедициялық изертлеуде Орайлық Азияға биринши дәрежели әҳмийет берилди. Сонлықтан «Уллы жипек жолы» экспедициясы Каракалпакстанда да өткерилди. Миллий мәдениетимиздың раўажланыуындағы руўхый қайта тиклениулер бүгинги Каракалпакстан тарийхын хәр күн сайын жаңалықларға толтырады. 1993-жыл март айында Мойнак районы Таллық бойынан, каракалпак әдебиятынын мақтаншы, Әжинияз бабамыздың кәбирине қулпы тас қойыу мәресими өткерилди. 1994-жыл август айында Өзбекстан Республикасы ғәрезсизлигиниң үш жыллығы хұрметине

¹ Еркин Каракалпакстан. N 149 (17431) 16-декабрь 2000-ж.

бағышланып өткерилген дослық күнлеринде Қонырат районында Әжинияз Қосыбай улының 170 жыллығына арнап естелик орнатылды. 1993-жылдан баслап республикамыздағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты каракалпак халқының уллы ойшылларының бири, көрнекли сөз зергери Әжинияз Қосыбай улының (1824-1878) исми менен аталды. Шайырдың 170 жыллық юбилейин өткериву хұрметине бағышланып, Нәкис Мәмлекетлик педагогикалық институты алдына естелик орнатылды.

Шайыр шығармалары А.Мамедов тәрәпинен түркмен тилине аударылды.

1994-жылы октябрде Парижде Улуғбек хәптелиги өткерилип атырған бир ўақытта, пайтахтымыздағы Өзбекстан Илимлер Академиясының Каракалпакстан бөлиминиң бас имараты алдынан Улуғбектиң скульптуралық естелигин ашыудың салтанатлы мәресими болды.

1996-жылы Каракалпакстан мәмлекетлик ғайраткери А.Досназаровтың 100 жыллық мерекеси белгиленди хэм оған Қараөзек районынан естелик орнатылды.

Каракалпакстанның миллий мәмлекетлик ғәрезсизлигиниң қолға киргизилиуи менен халқымыздың руўхый турмысын жаңадан қәлиплестиретуғын Театр көркем өнери тарауында жаңа мазмундағы өзгерислер болды.

Тунғыш каракалпак миллий «Әжинияз» операсы 1993-жыл январь айында Ташкент консерваториясы концерт залынан орын алды. Бул опера еки тууыскан халықтың композиторлары менен сазенделериниң дәретиушилиқ жемисине айланды. Биринши миллий «Әжинияз» операсын Ташкент қаласында Өзбекстанға хэм Каракалпакстанға мийнети синген көркем-өнер ғайраткери Г.Тәлегенов сахналастырды. Ташкентте Хамза атындағы театр сахнасында Бердақ атындағы каракалпак мәмлекетлик музыкалы театр жәмәәти тәрәпинен «Шәрьяр» спектакли қойылды.

Каракалпак мәмлекетлик театр сахнасында қойылған еквинши опера Хамза Хакимзада Ниязийдин шығармасы тийқарында Сабыр Абдулла хэм Музаффар Мухаммедовлар тәрәпинен жазылған, Өзбек классикалық операларының бири Сулайман Юдаковтың «Майсаранын хийлеси» атлы хәзил операсы болды. Операның көркемлик жақтан басшысы хэм дирижери, Өзбекстанға хызмет көрсеткен артист хэм

Каракалпақстан халық артисти, Бердақ атындағы республикалық сыйлықтың лауреаты Сапарбай Палъанов, операны Өзбекстан хәм Каракалпақстан халық артисти, Бердақ атындағы республикалық сыйлықтың лауреаты, режиссер Нажиматдин Аңсатбаев сахналастырды. Операдағы Майсара ролинде талантлы актриса Мырзагүл Сапаева, Молладос ролинде жас артист Қ.Нағымбаев, Қазы ролинде Мақсет Хожаниязовлар ойнады.

Бердақ атындағы Каракалпақ мәмлекетлик музыкалы хәм драма театры жәмийетшилиги төрепинен дөретилген «Сақыпқыран» драмасы 1996-жылдың октябрь айында Әмир Темур образын ең жақсы дөреткен театрлар арасында Өзбекстан көлеминде, жәми 11 театрдың (соның ишинде Казак хәм Қырғыз театрлары) қатнасыуында өткерилген фестивалда екінши орынды алыуға еристи хәм усы жылы биринши Каракалпақ миллий балети «Айжамал» Каракалпақстанға мийнети синген көркем өнер ғайраткери Турдыбай Қожасов төрепинен сахналастырылды.

1994-жылы Хамза атындағы Өзбек мәмлекетлик академиялық театрында жазыушы Муратбай Нызановтың «Еки дүньяның әуереси» комедиясы өзбек тилинде сахналас-тырылды. Бул каракалпақ драматургиясы тарийхында академиялық театр сахнасына шыққан биринши драма болды.

Ғәрезсизлик дәуиринде сүүретлеу өнери тарауында да үлкен жетискенликлерге ерисилди. Елимиздің художниклери төрепинен дөретилген шығармалар халқымыздың руўхый мәдениятын байытты.

Олар өзлериниң бахалы шығармалары арқалы халықтың дықкатына ылайықлы болды. Соңғы жыллары Б. Айтмуратовка «Ерназар Алакөз» картинасы ушын, М. Худайбергеновка «Каракалпақстан труппасы», «Қос өгиз», «Қара тау», «Нәкис пейзажи» картиналар сериалы ушын 2002-жыл К. Сержанов миллий қосық творчествосын раўажландырыуға қосқан көп жыллық үлеси ушын, авторлар группасы Ж. Бердиханов, К. Нурмағанбетов, А. Айтбаев, А. Мухатов авторлардын архитектуралық проекти тийкарында қурылған имаратлар ушын Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлық берилди.

Каракалпақстан Художниклер аўкамы 1996-жылда Әмир Темурдың 660 жыллығы хұрметине сүүретшилердин әжайып шығармалар конкурсы Республика Министрлер Кеңеси төрепинен шөлкемлестирилип, Барлықбай Айтмуратов, Ислам

Алибеков хәм Жоллыбай Изентаевлар оның женимпазы болды. Олар А.Досназаровтың 100 жыллық мерекесине арналған сүүрет хәм портретлер жаратты.

Базар экономикасы жағдайында усындай юбилейлик конкурсларды, еслеу мерекелерин өткериуде кәуендершилер арқалы қосымша қәрежетлер табыу халқымыздың миллий мәдениятын қәстерлеудин жокары үлгиси болды.

1992-жылы 11 көркем өнер ғайраткерлериниң юбилейлерине бағышланған конкурслар хәм еске түсириу кешелери шөлкемлестирилди.

Бундай конкурсларды өткериу арқалы Жапак баксы Шамуратов, Айымхан Шамуратова, Айтжан Хожалепесов, Есжан Косполатов, Жақсымбай Бекмуратов, Дауытбай Қайыпов, Замира Хожаназаровалардың естелигине бағышланған жас талантлылардың регионаллық фестиваллары шөлкемлестирилди.

Өткерилген фестивалларға Ташауыз, Хорезм ўәлаятларынан хәм Бухара ўәлаяты Кенимех районынан мийманлар қатнасты.

Соңғы жыллары руўхый мәдениятымыздың раўажланыуына жаңаша мазмун беретугын, ғәрезсизлигимизди, еркинлигимизди жырайтуғын шығармалар дөретилди. Себеби ғәрезсизлик сезимлери хәр бир инсанның өз елин өз Уатаным, - деп сүйип, мақтаныш стип жасауын қәлиплестиреди. Соның ушында Президентимиз И.Каримов Уатанға деген бул мақаддес уғымды қосық арқалы халқымызға кеңнен таратыу мақсетинде 1995-жылдың 5-декабринде Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң «Өзбекстан—Уатаным менин» қосықлар танлауын өткериу хаккында №451 қарарын шығарған еди. Усы қарар тийкарында Каракалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси 1995-жылдың 30-декабринде 200/12 қарарын қабыл етти.

1996-жыл 28-29-март күнлери пайтахтымыздың мәденият сарайында болып өткен «Өзбекстан—Уатаным менин» қосықлар танлауының Республикалық көзден өткериуи жокары руўхый көтеринкилик жағдайында өтти. Нәтийжеде Н.Мухаммединов намасын, И.Юсупов сөзин жазған, Бердақ атындағы Мәмлекетлик музыка театрының артисткасы М.Сапаеваның атқарыуындағы «Мустакиллик гүллери» атлы қосық биринши орынды, Ш.Пахратдинов намасын, Ә.Әжаниязов сөзин жазған, Ж.Шамуратов атындағы көркем өнер училищесинин оқытыушысы К.Сержановтың атқарыуындағы

«Түркстан тарийхий ата мөкәним» косығы хәм Т.Есиркепов намасын, Ә.Өтепбергенов сөзин жазған М.Хожаниязовтың аткарыуындағы «Мен саған тилеклес каракалпақпан» косығы екинши орынға миясар болды. Үшинши орынға Ш.Пахратдинов намасын, Х.Дәулетназаров сөзин жазған, солистка Р.Кутекеева хәм Бердақ атындағы мәмлекетлик музыка театрынын хор жәмәәти катнасыуындағы «Мукаддес Ұатан» косықлары айрықша бахаланды. Бул танлаулар тек талантлылар жарысы болып коймай, жокары шеберликте аткарылған косық намалары бүгинги Ұатан хаққындағы Каракалпақстан нама косықлары дүньясына жана мазмун берип, халқымыздың руўхый дүньясын байытыуға үлес косты.

«Өзбекстан—Ұатаным мениң» косық танлауында өзлерин хақыйкый Ұатан сүйер, ел-халық әулады сыпатында ержетип атырғанын көрсетиуши жокары оқыу орынларында билим алып атырған студент жасларымыз да белсене көзге түсти. Нөкис Мәмлекетлик Әжинияз атындағы педагогикалық институтынын студентлеринен Б.Пирназаровтың жазған намасы республикалық көрик танлауда үшинши орынды ийеледи. Бундай женислердин колға киргизилиуинин тийкаргы себеби Каракалпақстан диярында өсип камалға келген хәр бир жигит-кызларымыздың Ұатанға деген мухаббаты, тууылған журтымыздың өзиз келбетин жырлау хәм оны ардаклау сезимлеринин күдиретли күшке айланыуы болып табылады.

Республикамыздағы Бердақ атындағы Каракалпақ мәмлекетлик университетинин «Хүрлиман» ансамбли 1999-жыл июль айында Самарқанд каласында Өзбекстан Республикасы жокары оқыу орынлары арасында өткерилген «Өзбекстан—Ұатаным мениң» косықлар байрамы танлауында екинши орынды ийелесе, 2000-жыл июнь айында Ташкент каласында Өзбекстан Республикасы жокары оқыу орынлары арасында өткерилген «Өзбекстан—Ұатаным мениң» косықлар байрамы танлауында биринши орынды ийелеп алғаны хәм миллий мәдениятымызды үгит-нәсиятлағаны ушын Бердақ атындағы Каракалпақ мәмлекетлик Университетинин «Хүрлиман» ансамбли Каракалпақстан Республикасы Жокаргы Кеңеси Президиумының Хүрмет жарлығы менен сыйлықланды¹.

¹ «Каракалпақстан жаслары» газетасы, 20-июль 2000-ж. N29, (7058)

1999-жыл 12-14-май күнлери Термиз каласында «Алпамыс» дәстанынын 1000 жыллығына бағышланған баксы-жырау хәм акынлардын халық аралық танлау фестивалы болып өтти. Оған Орайлык Азия республикаларынан жәми 68 аткарыушынын катнасыуында болып өткен жарыс жуўмағында үлкен жастағы аткарыушылар арасында Өзбекстан хәм Каракалпақстан халық жырауы Жумабай Базаров биринши, Нөкис көркем өнер училищесинин оқытуушысы, баксы Теңел Қаллиев екинши орынды ийелеген болса, ал жасы 30 га шекемги жаслар арасында талантлы баксы кызларымыздан НМПИ студентлери Зыяда Шарипова биринши хәм Зульфия Арзымбетова екинши орынды ийелел¹, өзлеринин хақыйкый талант ийелери екенин көрсете билди.

Бул жыллар ишинде Каракалпақстан мәденият тарауы ғайраткерлери Ташкент, Алма-Ата, Ашхабад хәм Франция калаларында өткерилген хәр кыйлы конкурсларға катнасып табысларға еристи.

2000-жылы Ташкентте болып өткен аяқ ойыншылар конкурсинде «Айкулаш» ансамблинин ойыншысы Нигара Назарова екинши орынды ийеледи.

1995-жылы Каракалпақ көркем-өнер ғайраткерлеринен Жумабай жырау Базаров, баксы Турғанбай Курбанов, Жарылқаған Ещанов, Халийла Дәулетназаров хәм тағы баска да мәденият хызметкерлери Алма-Ата каласында болып өткен «Түрк тиллес халықлардын музыкасы» атлы халық аралық симпозиумға катнасса², 1997-жылдын 10-сентябринде Өзбекстан хәм Каракалпақстан халық жырауы Ж.Базаров Германияның Бонн каласында өткерилген «Дәстанлар музыкасы» илимий әнжуманына катнасып, конференцияға келген Америка, Түркия, Финляндия, Англия, Франция хәм Монголиялы әдебиятшы хәм музыка изертлеушилердин дыккатын өзине каратты. Нәтийжеде каракалпақ сазларынын сағасы болған жырау намаларын дүнья еллерине танытты³.

Ғәрезсизликтин қыска дәуири ишинде каракалпақ миллий көркем өнеринин жер жүзилик шеңберге белгили болғанын көремиз.

Мәселен, белгили жырау Жумабай Базаров пенен Турғанбай

¹ «Еркин Каракалпақстан» газетасы, 20-май 1999 ж. N60 (17188).

² «Еркин каракалпақстан» газетасы, 25-декабрь 1997-ж. N152 (16971).

³ Бул да сонда

Қурбанов арнаўлы мирәтнама менен Германия хәм Францияда болып, миллий көркем өнеримиз бенен шет ел ықласбентлерин қайыл қалдырған болса, 2000-жылдың апрель-май айында Республикамыздың «Әмиў толқыны» ансамбли Германияның мийманы болды.

Германияның Тетнанг қаласында миллий көркем өнеримизди бәлент шарықлатқан Өзбекстан Республикасына хызмет көрсеткен артист Гулхатийша Айымбетованың атқарыўындағы «Дем бермес», «Билекел», жас жыраў Бахтияр Есемуратовтың «Қобызым» хәм «Алпамыс» дәстанынан үзинди, баксы қыз Зульфия Арзымбетованың атқарыўындағы «Еллерим барды», «Сен яр гедалы», қосықлар хәм ойыншы қызлардың атқарыўындағы «Назлы», «Қызлар жылўасы» ойындары миллий көркем өнеримизди тек Германияда емес, ал фольклорлық фестивалға қатнаскан 30 дан аслам мәмлекет делегацияларына бүгинги Қарақалпақстан миллий мәдениатын таныттырыўға еристи¹.

Музейлер халқымыздың миллий мийрасын кәстерлеўши мәдениат ошағы болып табылады. Бул тараўда Қарақалпақстанда Қарақалпақ Мәмлекетлик үлке таныў музейи хәм И.В.Савицкий атындағы Қарақалпақ Мәмлекетлик көркем өнер музейи болып, Арал бойы халықларының әйемги тарийхый хәм мәдениет естеликлерин сақлаўда, оны дүнья халықларына таныстырыўда хәм келешек әўладларға жеткерип бериўде әхмийетли орын тутады.

Өзиниң 70 жылдан аслам тарийхына ийе, Қарақалпақ Мәмлекетлик үлке таныў музейи, халқымыздың тарийхына, мәдениатына, үрп-әдетлерине байланыслы 50 мыннан аслам экспонатлары менен миллий өзгешелигимизди үйрениўге хәм халық мийрасын кәдирлеўге хызмет етеди.

Егер И.В.Савицкий атындағы Қарақалпақ көркем өнер музейи ғәрезсизликтің қысқа дәўири ишинде тек ФМДА мәмлекетлеринде ғана емес, ал Япония, Испания, Югославия (Босния), Болгария, Сирия, Италия, Австрия еллеринде таң қаларлық экспонатлар көргизбесин шөлкемлестирди.

Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 1994-жыл 23-декабрьдеги 618-санлы «Республика музейлериниң жұмысын жақсылаў илажлары хақында» қарары, «Руўхый

мәдениат хәм ағартыўшылық» мәмлекетлик орайы менен бирликте музей исин жақсылаў ұазыйпаларын белгилеп берди.

1998-жылы 9-январьда И.В.Савицкий атындағы Қарақалпақ Мәмлекетлик көркем өнер музейи Францияда көргизбесин ашып, 300 ге шамалас экспонатларды таныстырды.

Бул жетискенликлер Француз баспа сөзиниң көрсеткениндей, музей шығармасы Орайлық Азия өнериниң таныс емес бетлерин ашып, ХХ әсирдиң руўхый байлығы сыпатында бахаланды.

Бул көргизбе Өзбекстан Президенти И.А.Каримовтың хәм Франция Президенти Ж.Ширактың кәўендерлигинде шөлкемлестирлиди.

4.2. Ғалаба хабар қураллары хәм спорт

Республикамызда мәмлекетимиздиң сиясий, экономикалық турмысын демократияластырыўда, миллий ғәрезсизлик идеологиясының беккемлениўинде жаңаша жәмийетлик пикирлердиң қәлиплесиўине хызмет ететуғын, ғалаба хабар қураллары—баспа сөз, радио хәм телевидение үлкен орын ийелейди.

Бүгинги күни «төртинши хәкимият» деп саналатуғын «Ғалаба хабар қураллары хақында» нызамның қабылланыўы бул тараўға мәмлекетлик дәрежеде дыққат аўдарылыўының бир мысалы болып табылады.

Қарақалпақстанда баспа сөз хызметиниң раўажланыўында өзиниң 70 жыллық тарийхына ийе болған «Қарақалпақстан» баспасы хәм оннан 1990-жылы бөлинип шыққан «Билим» баспасы бүгинги базар экономикасы қыйыншылықларына карамастан халқымызға жәмийетлик-сиясий, көркем және илимий әдебиятларды, сабаклықлар, методикалық колланбалар, балалар әдебиятларын жеткерип бериўде салмақлы үлес қосып атыр.

Усы баспалардың жылына 250 ден аслам атамадағы таярлаған китапларын, китапша хәм журналларын бир ярым миллион тиражда басып шығаратуғын куўатлыққа ийе Нәкис полиграфкомбинаты хызмет етеди.

Хәзирги ўақытта, Қарақалпақстан баспа сөз комитети тәрәпинен «Әмиўдәрья», «Арал қызлары», Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң

¹ «Еркин Қарақалпақстан» газетасы. 16-май 2000-ж.

«Хабаршысы», «Каракалпакстан муғаллими», сыяклы әдебий-жәмийетлик, сийасий хәм илимий-педагогикалык журналлар менен қатар, «Еркин Каракалпакстан», «Вести Каракалпакстана», «Каракалпакстан жаслары», «Өмиў таны», сыяклы республикалык газеталар менен қатар 20 дан аслам районлық, қалалық, жәмийетлик хәм кәсиплик шөлкемлер газеталары халқымыздың руўхый дүньясын байытуўға хызмет етип атыр.

Ғәрезсизлик жылларында Каракалпакстан Республикасы Телерадиокомпаниясы өзиниң дәретиўшилиқ хызметин Өзбекстанның хәм Каракалпакстанның келешегиниң раўажланыўын белгилеп баратуғын жана темадағы еситтириўлер менен байытып атыр. Мәселен, соңғы жылларда пайда болған Каракалпакстан телевидениесиниң «Мәүрит», «Тарийх хәм тәдирлер», «Байтерек» хәм «Шаңарақ», «Жаслар каналы», «Кешки дийдар» көрсетиўлери миллий қәдириятларымыз хәм миллий дәстүрлеримиздиң қайта тиклениўине хызмет етеди.

2002-жыл май айынан баслап Нөкис телеорайының жаңа жоқары технологиялық әсбаплар менен үскенелениўи нәтийжесинде көрсетиўлердин сапасы жақсыланды хәм эфир ўақытын узайтуўға мүмкиншилиқ берди. Солардың нәтийжесинде «Ассалаўма әлейкум, Каракалпакстан» таңғы көрсетиўи 2002-жыл июнь айынан баслап эфирге узатыла баслады. Хәр күн сайын заман талабына сай өз мазмунын байытып атырған Каракалпакстан телевидениеси хәм радио еситтириўлери халқымыз аўызбиршилигин, халықлар дослығын бекемлеўге Өзбекстан хәм Каракалпакстан хуқимети жүргизип атырған күшли социаллық сийасатты иске асыруўға күш салып атыр.

Миллий мөдениятымыздың ажыралмас бөлеги болған физкультура хәм спортты раўажландырыўда Каракалпакстан хуқимети әхмийетли иләжларды иске асырды. 1992-жыл 9-январьда Каракалпакстан Республикасы Жоқарғы Кеңесинен «Физкультура хәм спорт хакқында» 31 статьядан ибарат нызам қабылланды. Усы нызам тийкарында республикамызда спорттың хәр қыйлы түрлерин раўажландырыў бойынша жаңа қарарлар қабыл етиди.

Ғәрезсизлик жылларында Каракалпакстан физкультурашылары хәм спортшылары айтарлықтай женислерди қолға киргизди. Оннан аслам спортшыларымыз халық аралық жарысларда хәм турнирлерде, соның ишинде Германияда

болып өткен күшли штангашылардың жарысында, Түслик Кореяда көркем гимнастика бойынша халық аралық турнирлерде қатнасып қайтты. Бир халық аралық класстағы спорт шебери, 7 Өзбекстан Республикасы спорт шебери хәм 14 спорт шеберлигине талабанлар таярланды.

1994-жылы болып өткен XII Азия ойындарында мәмлекетимиздин сайланды командасы ағзалары Хожели қаласынан Әлишер Әўезбаев бокс бойынша, «Арал» командасының дәрўазаманы Бердақ Аманиязов футбол бойынша Японияның Хиросима қаласында өткерилген XII Азия ойындарының женимпазы болды.

1998-жылдың декабрь айында Тайландтың Бангкок қаласында болып өткен XIII Азия ойындарында аўыр атлетика бойынша Бахтияр Нуруллаев қола медалын алыўға еристи¹.

Спорттың миллий түри хәм халық ойындарын қайта тиклеў бойынша жұмыслар алып барылды. Булардан «Гүрес», «Кашарман топ», бойынша жарыслар өткерилди. 1992-1995-жыллар аралығында Қонырат, Шымбай стадионлары хәм Төрткүл теннис спорт залы пайдаланыўға берилди. Егер 1992-93-жылы 10 спорт шебери, 42 талабан таярланып, Өзбекстанның сайланды командасына Каракалпакстанның 10-12 ўәкили қатнасқан болса, тек 1995-жылы республикамыз спортшылары Туркияға, Германияға, Японияға, Пакистан хәм Қытай мәмлекетлерине қатнасыў мүмкиншилиқлерине ийе болды.

1993-жыл 7-майда Өзбекстан Республикасының Олий Кеңеси тәрәпинен биринши Орден биринши хәм екінши дәрәжелі «Саламат әўлад ушын» ордениниң қабыл етилиўи сап денели келешек әўладларды тәрбиялаўға итибарды күшейтти. Хәзир 75 мыннан аслам жаслар хәм студентлер спорт секцияларына хәм кеўилли дем алыў орынларына қатнасады.

Хәзирги ўақытта Каракалпакстан аймағында 8 стадион, 359 спорт заллар, 6 теннис кортлары, 354 футбол майданшалары, 687 баскетбол майданшалары хызмет етеди². Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 1996-жыл 17-январь «Өзбекстанда футболды раўажландырыўды шөлкемлестириў тийкарын хәм принциплерин түп-тийкарынан жетилистириў илажлары хакқында» қарарын орынлаў бойынша Каракал-

¹ «Еркин Каракалпакстан» газетасы, 31-декабрь 1998-ж. №156 (17128).

² Бул да сонда, 4-декабрь 1997-ж. №144 (16963)

пакстан Республикасы Министрлер Кенесинин 1996-жыл 1-февраль N26/2 санлы карары менен «Арал» футбол клубына 46 кәуендер мәкеме бекитилди. Хәзирги ўақытта 10 футбол-спорт клублары жумыс ислеп атыр¹.

Соңғы жылларда «Арал» футбол командасында пайда болған машкалаларды шешиў мақсетинде 1999-жылдын 15-июнинде Карақалпақстан Республикасы Министрлер Кенесинин «Арал» футбол клубын раўажландырыўды жақсылаў илажлары ҳаққында»ғы карары шықты. Усы карарда команданың материаллык-техникалык базасын жақсылаў бойынша илажлар белгиленди.

Усындай бир жағдайда Карақалпақстан спорт ышқыпазларын өз табыслары менен куўанышка бөлеген Нөкис қаласының «Туран» футбол командасы IX Өзбекстан чемпионаты ойынларында айрықша көзге түсти.

Карақалпақстан Республикасы бириншилигинде қатнасыўшы командалар саны жылдан жылға көбеймекте. 1997-жылы жоқары лигада—12, биринши лигада—14 команда күш сынаспақта.

1996-жылы 15-июнь күни Нөкис қаласында «Карақалпақ-автожол» өндириллик бирлеспеси тәрәпинен сметалық қуны 30 млн. сұмды қурайтуғын теннис спорт комплекси салынып, пайдаланыўға берилди.

1997-жылғы «Инсан мәплери» жылында Орта Азия мәмлекетлеринин август, ноябрь айындағы Казакстан Республикасы Алма-ата қаласында болған спартакиада ойынларына хәм Өзбекстан I Жаслар ойынына Карақалпақстан жаслары қатнасты. Улыўма есаптан Өзбекстан I жаслар ойыны 9 түринен соң Карақалпақстан командасы 1-орынды ийеледи. Карақалпақстан спортшылары халық аралық жарысларда да табыслы нәтийжеге еристи. Өзбекстан жеңимпазы Рустам Казаков каратэ бойынша, Туркияда халық аралық турнирде 4-орынды ийеледи.

Жерлесимиз Еркин Қутыбаев өзинин спорттағы жеңислери аркалы елимиздин атын өлемге таратты. Ол 1994-жылы кик-боксинг бойынша Италияда Европа чемпионы болған болса, соң 1995; 1997; 1998 хәм 2002-жыллары Бангкок қаласында өткерилетуғын үрдисли тай-бокс бойынша жарысларда төрт

¹ «Еркин Карақалпақстан» газетасы, 4-декабрь 1997-ж, N144 (16963)

мәртебе жер жүзилик чемпионлығын жеңип алды.

Буннан басқа да 10 нан аслам жер жүзилик чемпионаттын алтын медалы хәм алтын белбеўлерин жеңип алыўға еристи¹.

Бүгинги күни өзинин жеңисли көдемлери менен ел-журтымызды куўандырып атырған жас палўанларымыздың табыслары Ерназар Палўан, Сапалак Палўанлардың жолын даўам ететуғынлығын дәлийллейди.

1995-жылдан баслап Өзбекстан чемпионатында «Ең жас палўан» сыйлығының ийеси Муратбай Балтаниязов 1997-жылы Бухара қаласының 2500 жыллығы, Пахлавон Махмудтын 750 жыллығы, миллий гүрес бойынша Өзбекстан Республикасы Кәсиплик Аўқамлары Федерациясының бириншилигинде 90 килограммлық салмақта қатнасып, биринши орынды ийеледи². 1999-жылдын декабринде миллий гүрес бойынша Казакстанда өткерилген жарыс жеңимпазы болды.

Карақалпақ мәмлекетлик Университетинин студенти Муратбай Балтаниязов 2000-жыл май айында Өзбекстан жоқары оқыў орынлары арасында өткерилген Наманган қаласындағы Универсиадада миллий гүрес бойынша алтын медал алыўға еристи.

1999-жылдың дәслепки алты айы ишинде 6 Өзбекстан спорт шебери, 33 спорт шеберлигине талабан спортшылар таярланды.

Республикамыз спортшылары Өзбекстан көлеминдеги жарысларда жоқары нәтийжелерди қолға киргизип атыр.

2000-жылдын 25-апрелинде пайтахтымыздың «Туран» стадионында өткерилген Сапалак ата Шамуратовтын естелигине» бағышланған биринши халық аралық турнир болып, онда ең аўыр салмақ категорияда, яғный 90 килограммлық салмақ бойынша Мурат Балтаниязов турнирдин абсолют чемпионы болды³.

К.Артықбаев дзюдо гүреси бойынша Өзбекстан чемпионы болды.

Гүрес бойынша Түркменстанда өткерилген халық аралық жарыста палўанларымыз 3 алтын медалы, боксшыларымыз Казакстанның Атыраў қаласында өткерилген халық аралық жарыста еки алтын, бир қола медалын жеңип алыўға еристи.

¹ «Еркин Карақалпақстан» газетасы, 16-май 2000- ж. N58 (17340)

² «Карақалпақстан жаслары» газетасы, 18-февраль 1999-ж. N7, (6988).

³ «Еркин Карақалпақстан» газетасы, 13-апрель, 1999-жыл, N44 (17172).

1999-жыл 5-9-май күнлери аралыгында аўыр атлетика бойынша өткерилген Өзбекстан бириншилигинде Ф.Оразымбетов биринши, М.Чашимов екнши орынларды ийеледи¹.

4.3. Билимлендириў хэм илим

Каракалпакстанда Мәмлекетлик тил хаккында мәселе 1989-жылдан баслап-ак күн тәртибине қойыла баслады. Дәслеп Каракалпакстанда мәмлекетлик тил каракалпак, ал орыс тил болса-мәмлекетлер арасында байланыс тили, деп есапланар еди. 1990-жыл республикада «мәмлекетлик тил хаккында» Нызам кабыл етилди. 1993-жылы 9-декабрьде кабыл етилген Конституция бойынша Каракалпакстан Республикасында каракалпак тили менен бир катарда өзбек тили мәмлекетлик тиллери статусын алды.

Бул ўақия каракалпак халқы менен өзбек халқы дослығын бекемлеўге каратылып, республика каракалпак тили менен бир катарда өзбек тилин үйрениўде тийкар салған әхмийетли шешим болды.

Ғәрезсизлик дәўирде хэм Каракалпакстан Республикаларында рус әлипбесинен латын әлипбесине өтиў бойынша үлкен жумыслар исленди. Бунын себеби алдымызда илимий-техникалық жетискенликлерди тез пәт пенен өндириске енгизиў, түрк дүньясы менен байланысты күшейтиў хэм дүнья жүзи цивилизациясына кеңнен араласыў кусаған үлкен ўазыйпалар тур еди. Сонлықтан 1993-жыл 2-сентябрьдеги Олий Мәжлистин сессиясында латын жазыўына өтиў хаккында нызам кабыл етилди.

Каракалпакстан Республикасы Министрлер Кеңеси 1993-жыл 8- сентябрьде каракалпак тилинде жана латын жазыўына өтиў туўралы қарар кабыл етти хэм илимий Комиссия дүзилди. Нәтийжеде латын жазыўына өтиўдиң тийкарлары, яғный каракалпак тилиниң имлә-қағыйдаларының жыйнағы исленди. Ол 1994-жылдың 30-декабринде Каракалпакстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң қарары менен кабылланды.

Соның менен бирге, Каракалпакстан Республикасы Министрлер Кеңеси өзиниң 1995-жылдың 2-марттағы қарарына муўапық Министрлер Кеңесиниң қасынан дүзилген

¹ «Каракалпакстан жаслары» газетасы, 4-май 2000-жыл

Терминологиялық комитеттин роли үлкейтилди. Ол Каракалпакстан мәмлекетлик тил хаккындағы Нызамын орынлаў бойынша хэм терминологияны тәртиплестириў бойынша үлкен жумыс ислеп атыр. Нәтийжеде 1996- жылдан баслап Каракалпакстан өзиниң жана әлипбесине өте баслады.

Латын графикасына өткеннен кейин, мектеплерде орта арнаўлы оқыў орынларында, жоқарғы оқыў орынларында латын имласының тийкарында каракалпак имләсин үйрениў раўажланды. Оқыў орынларына мәмлекетлик имтихан киргизилди. Мәмлекетлик уранлар, мәкеме атларын латын графикасында жазыў менен бир катарда, сабақлықлар дәретиле баслады.

1996-1997-оқыў жылына латын графикасында 1-класс оқыўшылары ушын 12 атамда, 1997-1998-оқыў жылында 2-классе ушын 13 атама, 3- класслар ушын 9 атама, 1998-1999-жылы 4-класслар ушын 10 атама, 5-класслар ушын 10 атама, 1999-2000-жылы 6-класслар ушын 11 атама сабақлықлар шығып, улыўма «Билим» баспасынан латын жазыўы тийкарында 65 атамда сабақлықлар басылып шығарылды. Сондай-ак латын графикасы тийкарында каракалпак имласын мәкемелерде, шөлкемлерде үйрене баслады. Мысалы, Аэропорт, электроқуўат ассоциациясына хэм тағы басқа мәкемелерде саўат ашыў дөгереқлери пайда болды. Улыўма алғанда 2005-жылға республика бойынша пүткиллей латын графикасына толық өтип болыў жобаластырылды.

Алдағы мәмлекетлердиң тәжирийбелерине сүйене отырып хэм олар менен тығыз байланыста болыўды, оның ушын көнигелер таярлаўды нәзерде тутып республикамызда лицейлер хэм гимназиялар ашылды.

1993-жылы Нөкисте түрк-каракалпак лицейи ашылды. Хәзир Каракалпакстанда 6 гимназия, 13 лицей хэм 19 колледж, 18 мектеп-лицейлер хэм 6 банк-класслар, бизнес-мектеплер бар.

Ғәрезсизликтин биринши күнлеринен баслап-ак халық тәлиминде өзгерислер басланды. Оқыў орынларының ўазыйпасы, дәстүри хэм тәлим усыллары пүткиллей өзгертилди. Жаңа жоқары оқыў орынлары пайда бола баслады.

Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 1990-жыл 20-августындағы хэм сол жылғы КҚАССР Министрлер Кеңесиниң 14-сентябриндеги қарарына муўапық, Нөкис

мәмлекетлик университетинин 3 факультети хәм 2 бөлимниң тийкарында Нөкис мәмлекетлик педагогикалык институты кайтадан ашылды. Сондай-ак, 1991-жыл 1-октябрьдеги Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетинин карарына мууапык, Нөкис мәмлекетлик университетинин медицина факультетинин тийкарында Ташкент педиатрия медициналык институтынын Нөкис филиалынын ашылыуы үлкен тарийхий уақыя болды.

Бул филиалдын ашылыуы экологиялык апатшылык орайы болған Арал аймағы ушын, халкымыздын ден саулығын саклаудай әдиули исти орынлауда оғада үлкен әхмийетке ийе болды. Бул жерде 1996-жылдан баслап ҳәр жылы ҳәр төреплеме терең билимге ийе жокары кәнигели шыпакерлер диплом алып атыр. Олардын саны 2001-жылы 730 га жетти. Хәзирги уақытта мыннан аслам жаслар төлим алмакта.

Жанадан пайда болған оқыу орынлары Каракалпақстанда илимий-ағартыушылык жумысларын кеннен алып барыуда өзлеринин жәрдемин тийгизип атыр.

Каракалпақ мәмлекетлик университети, Нөкис мәмлекетлик педагогикалык институты хәм Ташкент педиатрия медициналык институтынын Нөкис филиалы шет ел оқыу орынлары менен байланыса отырып, студентлерге тыянаклы билим берийудин жана усылларын ислеп шыкты.

Университетте шет тиллерди үйрениу орайлары ашылды. Университетте 1994-жылы 439 муғаллим болып, онын 32 си илим докторы хәм профессоры, 146 сы илим кандидаты хәм доцент деген илимий дәреже хәм атакларына ийе.

1995-жылы Бердақ атындағы Каракалпақ мәмлекетлик университети жәхән өлшеimine жууап беретугын кадрлар таярлау әхмийетин хәм Университеттин ирилениу кереклигин есапка алып Ташкент аграр университетинин Каракалпақстан филиалы, Ташкент архитектура-курулыс институтынын Каракалпақстан филиалы Каракалпақ мәмлекетлик университетине бириктирилди.

1995-жылы каракалпақ халкынын классик шайыры Әжинияз Косыбай улынын тууылғанына 170 жыл толыуы мүнәсибети менен Нөкис мәмлекетлик педагогикалык институты Әжинияз атындағы педагогикалык институт деп аталды. Сол жылы Нөкис мәмлекетлик педагогикалык институт өз аягына турды. Онда 1997-жылға келип 370 тен артык профессор-

оқытушылардын басшылығында 2989 студент оқып, 11 факультет, 38 кафедра хызмет етпекте.

1993-жылы институт үлкен қайта тиклениу жетискенлик-лери ушын Каракалпақстан Жокарғы Кеңесинин «Хүрмет жарлығын» алыуға миясар болды. 1994-жылы институт өзинин 60 жыллык юбилейин байрамлады хәм усы мүнәсибет пенен институттын 4 профессоры Өзбекстан Республикасынын жарлығын алды. Ал, алым Ж.Базарбаевка «Өзбекстанға мийнети синген илим ғайраткери» деген атак берилди.

1997-жылы Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалык институтына караслы №7 лицейдин питкерийушиси Алишер Санетуллаев Анкара қаласында болған физика-математика бойынша халык аралык олимпиаданын жеңимпазы болып 3 медаль алып келди. Сол жылы Президентимиз И. А. Каримовтын басламасы менен инталы балаларды қоллап-қууатлау ушын «Үмит» қоры төрепинен шет еллерге оқыуға жиберийуге жөрияланған конкурста Каракалпақстаннан еки оқыушы - А.Юсупова хәм А.Косбергеновлар жеңимпаз болып, хәзир Америкада төлим алмакта. Улыуа 1991-2000-жылларда «Үмит» қорынан Америкаға 21 адам оқыуға жиберилди.

Ғәрезсизликтин шарапаты менен республикада талантлы жаслар менен ислесиу жақсы жолға қойылды. Нөкисте «Прогресс» тил үйрениу орайы ашылып, бул инглис, немис тиллерин үйрениу бойынша жокарғы талапка жууап беретугын оқыу орнына айланды.

Өзбекстан Республикасы ғәрезсизлик алғаннан кейин, 1991-1997- жыллар арасында Каракалпақстанда илим бирқанша тез пәт пенен рауажлана баслады. Биринши гезекте илим шөлкемлестирийу төрепинен өсти. Бир қатар илимий мәкемелер жанадан пайда болды, бир қатарлары қайтадан дүзиліп, олардын статуслары жокарылады. 1991-жылы Өзбекстан Илимлер Академиясынын Каракалпақстан Филиалындағы Н.Дәуқараев атындағы Тарийх, тил хәм әдебият институты Тарийх, археология хәм этнография институты хәм Н.Дәуқараев атындағы Тил хәм әдебият институты болып екиге бөлинип, бурынғы бир институттын орнына еки илимий институт пайда болды. Бул илимпазларымызға каракалпақ халкынын тарийхын, тилин хәм әдебиятын изертлеу жумысларын тереңнен хәм кең түрде изертлеуға үлкен жол ашып берди.

1992-жылы Өзбекстан Илимлер Академиясының улыўма жыйналысы Академияның Каракалпақстан филиалын бөлімге айландырыў туўралы қарар қабыл етти. Бул Каракалпақстандағы билим орайы болған бирден-бир илимий мәкемениң статусын, хуқықын, мүмкиншиликлерин жоқарылатты. Енди ол сол жылдан баслап Өзбекстан Илимлер Академиясының Каракалпақстан бөліми деп атала баслады. Бөлімнің президиумының баслығы, усыдан кейин лаўазымы бойынша Өзбекстан Илимлер Академиясының вице-президенти лаўазымына сайланатуғын болды.

1994-жылы бөлімнің қурамында Биоэкология илим-изертлеў институты шөлкемлести. Енди бөлімнің қурамында бурынғы 1991-жылға дейинги үш институттың орнына алты илимий мәкеме (Тәбият илимлериниң бирлескен Институты, Биоэкология институты, Тарийх, археология хәм этнография институты, Н.Дәўқараев атындағы Тил хәм әдебият институты, Арал бойы социал-экономикалық машқалалар институты, Ботаника бағы) илим изертлеў жумысларын жүргизип атыр.

1992-жылы республикадағы аўыл хожалық илимлер бойынша бар мәкемелердиң тийқарында Өзбекстан Аўылхожалық Академиясының бөліми дүзилди. 1997-жылдан баслап ол Өзбекстан аўыл хожалығының илимий өндирилсик орайының Каракалпақстан бөліми деп аталады. Оның қурамында Ш.Муўсаев атындағы Шымбай дийқаншылық институты, «Салы» илимий-өндирилсик бирлеспеси, Алтынкөл дәнли егинлер тәжирийбе станциясы, мал шарўашылығы илимий мәкемеси, бағшылық хәм жүзимгершилиқ таяныш пунктлериниң хызметкерлери илимий жумыслар алып барып атыр.

Өзбекстан Республикасының Ден саўлықты сақлаў министрлигиниң қараўындағы бурынғы Каракалпақстан клиникалық хәм экспериментал илимий-изертлеў институты Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының қурамына өтти. Бул жағдай ол илимий мәкемедеги изертлеў ислериниң нәтийжели болыўына имканият туўдырды.

Орта Азия ирригация хәм мелиорация илим-изертлеў институтының Илимий өндирилсик мәкемесиниң Нөкис қаласында жайласқан бөліми де бир қатар өсимге еристи. Оның лабораториялары хәзирги заман техникалары менен үскенеленди.

Өзбекстан Республикасының педагогикалық илим-изерт-

леў институтының Нөкистеги Ж.Орынбаев атындағы филиалының материаллық-техникалық базасы бекемлениди: ол филиалдың илимий хызметкерлери Нөкистеги Республикалық муғаллимлердиң билимин жетилистириў институтының жәмәәти менен бирликте Каракалпақстанда мектептердеги оқыў процеслерин изертлеў бойынша белсене ислеп атыр.

Усы жыллары Нөкисте Бердақ атындағы Каракалпақ мәмлекетлик университетинде, Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтында медицина, аўылхожалығы илимлери бойынша көплеген жана кафедралар, лабораториялар пайда болды. Олар кен түрде илим изертлеў жумысларын жүргизип атыр.

1991-1997-жыллар ишинде Ташкент қаласының алымларының жәрдеминиң нәтийжесинде Каракалпақстан ушын жоқары мағлыўматлы көнигелер, яғный илим докторлары менен илим кандидатларын таярлаў тез пәт пенен алып барылды. Буған Өзбекстан Республикасының Министрлер Кабинети жанындағы Жоқарғы аттестациялық комиссиясының (ВАК) дүзилиўи үлкен имканият туўдырды. ВАК Нөкис қаласында да тил, әдебият хәм тарийх илимлери бойынша диссертациялар жақлаў ушын арнаўлы көнигелистирилген кенеслер ашты. Енди республикамыздың алымлары диссертацияларын Ташкентте де, Нөкисте де жақлаўға мүмкиншилиқ алды. Бүгинги күни Каракалпақстандағы илим докторларының саны 65 ке жеткен, соның 60 проценттен асламы, 600 ден аслам илим кандидатларының 40 проценти гәрезсизлик дәўиринде илимий дәрежеге ийе болды. Республика илимпазларының дәрежелери, илимге қосқан үлеслери артып, олардың ишинен бир қатарлары Өзбекстан Республикасындағы академияларға ағза болыўға миясар болды.

Гәрезсизлик дәўирден бурын Өзбекстан Илимлер Академиясына ағза болып сайланған академиклер С.Камалов (1979), Ч.Абдиров (1989), хабаршы-ағзалар Ж.Базарбаев (1989) хәм А.Бахиев (1989) лардан басқа, сол Академияға 1994-жылы Х.Хамидов хабаршы-ағза болып, 1995-жылы Т.Ешанов хәм А.Дәўлетовлар академик болып сайланды. 2000-жылдың май айында Өзбекстан Республикасының Илимлер Академиясының улыўма жыйналысында Академияның бурынғы хабаршы ағзалары: Ж.Базарбаев, А.Бахиев, Х.Хамидовлар

академик болып сайланды.

Соның менен бирге бір қатар илимпазлар хәм кәнигелер хәр кыйлы тараўлар бойынша академияларға да ағза болып сайланды. 1992-жылы Ж.Медетуллаев Өзбекстан аўылхожалық илимлери Академиясының академиги, Б.Мәмбетназаров хабаршы-ағзасы болып сайланды. 1997-жылы Карақалпақстанның еки художниги—Ж.Изентаев хәм Ж.Куттымуратовлар Өзбекстан Республикасының Көркем өнер Академиясының академиги атағына ийе болды. Бул жоқарыда аты аталған илимпазлар илимнің хәр кыйлы тараўларының үәкиллери болып есапланады. Демек, бул Карақалпақстанда төбийғый хәм жәмийетлик илимлердің жоқары раўажланып баратырғанлығын хәм оған Карақалпақстанның илимпазлары үлкен үлес косып атырғанлығын көрсетеди.

Өзбекстан Республикасының Президенти И.А.Каримов өзиниң 1997-жылы 17-июльде Карақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң биринши шақырық 12-сессиясында сөйлеген сөзинде «Сабыр Камалов, мархум Чаржаў Абдиров кусаған ири илимпазлар Өзбекстан илиминиң раўажланыуы ушын салмақты үлес косты»,—деген еди. Бул баха барлық Карақалпақстан илимпазларының илимге қосқан үлеслерине тийисли болып есапланады.

1996-жылы Карақалпақстанның бир қатар илимпазлары илимде ерискен жетискенликлери ушын Өзбекстан хәм Карақалпақстанның мәмлекетлик сыйлықларын алыуға миясар болды. Төрт томлық «Карақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги» (Нөкис, 1982-1992-жыллар) мийнетине қосқан салмақты үлеслери ушын тилши-илимпазлар М.Кәлендеров, Р.Есемуратова, А.Турабаев хәм Қ.Дәўлетбаевлар Өзбекстан Республикасының Беруний атындағы мәмлекетлик сыйлығын алды. Усы жылы Арал машкаласын изертлеуде хәм сол туўралы баспадан шығарған китаплары ушын биолог-илимпазлар А.Бахийев, Р.Реимов, Л.Г.Константинова хәм С. Кабуловларға, 1998-жылы «Әдептаныў» (Нөкис, 1994) китабы аркалы педагогика илимине қосқан үлкен үлеси ушын Ж.Базарбаев хәм К. Дәўлетоваларға, Карақалпақстанның шөлистанлықларындағы өсимликлер хәм хайўанатлар дүньясын изертлеуде қосқан үлеслери ушын М. Аметов хәм Ж. Сапарниязовларға, 2000-жылы «Адам хәм хайўанатлар физиологиясы» китабы аркалы медицина хәм биология

илимлерине қосқан үлеслери ушын Т. Ешанов хәм М. Әжибековларға, 2002-жыл академик С. Камаловқа «Карақалпақлардың халық болып кәлиплесиўи хәм оның мәмлекетлигиниң тарийхынан» китабы ушын Карақалпақстан Республикасының Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлығы берилди. Қоршаған орталықты, балалар хәм хаяллар денсаўлығын қорғаудағы қосқан үлеси ушын 2000-жылы О. Атаниязова халық аралық экологиялық «Голдман» сыйлығын алыуға миясар болды. Бул үәқыялар Карақалпақстан илимпазларының республикамыздың халық хожалығының мәдениатын, илимин раўажландырыуға үлкен үлес косып атырғанлығын хәм оның мәмлекетимиз хәм халық аралық шөлкемлер төрепинен жоқары бахаланып атырғанлығын көрсететуғын үлкен мысал болып есапланады.

Республика илимпазлары илимий темалар ушын бюджеттен берилген гөрежетлерден тысқары қаржы табыу ушын талапданып атыр. Илимий мәкемелер менен жоқары оқыу орнында ислеп атырған илимий хызметкерлер белгили бир мәселелерди ислеп шығыу ушын хожалықлар менен шөртнама дүзиу, грантлар алыу жумыслары соңғы үәқытлары қолға алынды. Бул бағдар келешекте кең түрде шуғылланатуғын бағдар.

Карақалпақстан илимпазларының жумысларындағы тағы бир айрықша көзге түсетуғын бағдар бул илимпазларымыздың шет ел илимпазлары менен бирге ислесиўи болып табылады. 1993-жылдан баслап Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының Карақалпақстан бөлиминиң Биоэкология институтының илимпазлары Германия Федеративлик Республикасының илимпазлары менен бирликте Арал бойларындағы экологиялық машкалалар бойынша изертлеу жумысларын алып барып атыр.

Германия мәмлекетиниң жәрдеми менен 1995-жылы Мойнақ қаласында Биоэкология институтының Халық аралық экологиялық станциясы шөлкемлестирилди. Бөлимнің Тарийх, археология хәм этнография институтының археологлары 1992-жылдан баслап Австралияның Сидней университетиниң илимпазлары хәм Франция археологлары менен бирге археологиялық изертлеулер жүргизип атыр. Бердақ атындағы Карақалпақ мәмлекетлик университетиниң биологлары хәм тилшилери Германия Федеративлик Республикасының илимпазлары менен бирге илимий жумыслар

жүргизип атыр. Сондай-ак, Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының ботаниктери Мексика ботаниктери менен бирге жұмыс жүргизбекте. НПО САНИИРИДин Нөкистеги филиалы 1994-1995-жыллар арасында Голландия илимпазлары менен бирге ислести.

Республикада базар қатнасығының тереңлесиуі, алдағы ўақытларда илимге болған талапты күшейттип хәм оны сөзсиз буннан былай да раўажландырыўға алып келеди.

4.4. Жоқары руўхый мәдениетлилик хәм ағартыўшылық ушын гүрес

Халықтың мәдений байлықлары, оның руўхый мийраслары Шығыс халықлары ушын мың жыллар даўамында оның руўхыйлығының күдиретли дереги болды. Ол узак ўақыт идеологиялық қысымның қыспағында болыўына карамастан қарақалпақ халқы, өзинин урпақтан-урпаққа өтип киятырған тарийхый мәдений байлықтарын, өзине тийисли дәстүрлерин сақлап келди.

Фәрезсизликтин биринши күнлеринен баслап-ак бизиң бабаларымыз тәрәпинен әсирлер даўамында дүзилген сол уллы бийбаха руўхый хәм мәдений мийрасларды қайта тиклеў мәмлекетлик сиясат дәрежесине көтерилди. Руўхый байлық дегенимиз ерте заманлардан баслап бизиң ата-бабаларымыздан қалған руўхый мийраслар: сиясий, философиялық, хуқықый хәм диний көз қараслар, әдеп-иқрам өлшемтери, илим-билим хәм тарийхый табыслар, көркем өнер, әдебият байлықтары, үрп-әдет дәстүр, салт-сана қәдириятлары. Бул кейинги әўладлар ушын жәмийетлик дүзимниң барлық басқышларында ықтыятланып сақланып, мәңги азық ретиндеги мийрас болып есапланады.

Руўхый байлықты қайта тиклеў миллий сананың өсиўине халықтың өз қайнар булағына, нәр алыўына оның түп-тамырына қайтыўыңа мүмкиншилик берди.

Қарақалпақстан Республикасының байрамлары

1-январь	- Жаңа жыл
8-март	- Халық аралық ҳаял-қызлар күни
21-март	- Наурыз байрамы
9-апрель	- Қарақалпақстан Конституциясы күни

9-май	- Еслеў хәм қәдирлеў күни
1-сентябрь	- Фәрезсизлик күни
1-октябрь	- Муғаллимлер хәм тәрбияшылар күни
8-декабрь	- Өзбекстан Республикасы Конституциясы күни

Руўза хайты (Ийд ал-Фитр) - Диний байрамның биринши күни
Қурбан хайты (Ийд ал-Адха) - Диний байрамның соңғы күни

И.А.Каримов: «Бизлер бүгин бас тартқан совет социалистлик мәмлекети бизиң халқымызға ықтырсыз таңылған еди. Халықтың тийқарғы әдеплилик, иқрамлылық хәм руўхый бахатылықлары менен муўапықласпады. Жоқарыдан басқарылған мәмлекетлик машина әпиўайы мәңгүрге, яғный өзиниң я ата-тегин, я шығысын, я тарийхын, ямаса дәстүрин билмейтуғын еси жарымға есапланылған болды»,—деп жүдә дурыс көрсетти.

Демек Фәрезсизликтен кейин бизиң жағдайымызға, менталитетимизге туўра келмеген идеялардан қутылыў, жанаша пәмлеў, руўхый мәдениетти жанаша түсиниў, әдеп-иқрамлылық қағыйдаларын жанаша қурыў, адамлардың бир-бирине мүнәсебетин жанаша дүзиў уазыйпасы турды. Руўхыйлыққа зорлық жасап оны өширип орнына санамызға басқа руўхый дүньяны синдириўге урыныўшылықты тоқтатып, «адамларды өз бетинше ойлаўға үйретип, өзиниң исенимин беккемлеў» зәрүр болды.

Усы пайытта И.А.Каримов руўхыйлықтың әхмийетин жоқары бахалап ол инсанға тийисли ишки сезим гана емес, ал бөлким жәмийеттиң, миллеттиң хәм инсан прогресси раўажланыўының тийқары екенлигин көрсетип, «Руўхыйлық инсанның, халықтың, мәмлекеттиң, жәмийеттиң күши хәм күдиретидур» деген уран таслады хәм елимиздин руўхыйлығын күшейтиўге оның дәректерин ашыўға, оның тийқарында тарбиялық ислерди жолға қойыўға үлкен итибар берди.

Руўхыйлық дегенимиз: халқымыздын бай тарийхый хәм интеллектуал гөзийнелериниң тийқарында адамларды өз бетинше ойлаўға үйретиў оның өзине өзиниң исенимин беккемлеў, өзиниң өтмиши менен мақтаныў, хәзиргиси менен қуўаныў, келешегине исенип «менде барман», «хешкимнен кем емеспен», «мениң елим», «салмақты өтмишим», «нурлы келешегим» бар деп табысларға умтылыў менен бирге, ол табысларды көздин қарашығындай сақлаўға бағдарландырыўдын қәлипесиуі болып табылады.

Солай етип, 1994-жылы 23-апрельде Өзбекстанда, 1994-жылы Каракалпакстанда (1994-ж, 30-июль) руўхый мәденият хәм ағартыўшылық орайы дүзилди. Оның ўазыйпасы Өзбекстанның Ғәрезсизлигин беккемлеў, суверенли уллы мәмлекет дүзиўде улыўма адамзат хәм миллий қәдириятларға үйлесимли раўажланыўына тийкарланған пукаралық жәмийет курыўдың руўхый хәм әдеп-икрамлылықтын және ағартыўшылық тийкарын дүзиўден ибарат. Ол Орайдың баслығы етип Өзбекстан хәм Каракалпакстан халық шайыры И.Юсупов сайланды.

1999-жылы Президентимиз И.А.Каримовтың пәрманы менен бул орай руўхыйлық хәм ағартыўшылық бойынша Республикалық кеңеске айланды, Каракалпакстанда 3-сентябрь 1999-жылы ол кеңестин баслығы болып Т.Камалов сайланды.

Әсиресе 1996-жылы 9-сентябрьде Өзбекстан Республикасы Президенти И.А.Каримовтың «Руўхыйлық хәм ағартыўшылық жәмийетлик орайының жумысларын буннан да былай жетилистириў хәм оның нәтийжелилигин арттыриў» ҳақында пәрманы үлкен әҳмийетке ийе болды. Каракалпакстандағы «Руўхый мәденият хәм ағартыўшылық» орайы «Руўхый мәденият» рубрикасында телевединие көрсетиўлери, газета макалалары, халық дәстүрлери хәм үрп-әдетлери бойынша конференция, аймаклық семинарлар шөлкемлестирди. Орай жанынан базар катнаслары жәмийетлик университети шөлкемлесип, ол ҳәкимлердин, министрлердин орынбасарларын, аўыллық жәмәәт баслықларын хәм тағы басқа да басшы хызметкерлерди еки хәпте оқытып, оларға базар экономикасының илимий тийкарларын руўхый мәденият негизлерин үйретти.

Руўхый тиклениўде каракалпак хәм өзбек тиллерине мәмлекетлик тил статусының берилиўи жүдә әҳмийетли болды. Каракалпакстанда «мәмлекетлик тил ҳақында» (1990) нызам қабыл етилгеннен кейин олар барлық оқыў орынларында тәлим хәм тәрбия тилине айланды, оқыў орынларының оқыў режелерине кирди. Басқа тилде сөйлеўшилер оқыитугын мектеплер ушын өзбек, каракалпак тили оқытыўшыларын таярлайтуғын, өзбек мектеплеринде каракалпак тилин, каракалпак мектеплеринде өзбек тилин оқытатуғын кәнийгелер таярлана баслады.

Халқымыздың әдеп-икрамлылығын кәлиплестириўде мың жыллық тәжирийбесин бойына жыйнаған ислам мәденият

жәмийети руўхының-диний тийкарларын қайта тиклеў, өзин-өзи аныклаўда, тарийхий естеликлерди тиклеўде, мәдений-тарийхий бирлигин сақлаўда ең әҳмийетли адым болды.

Бурын куўдаланған хәм итибарға алынбаған ислам дининиң абройы қайта тикленди. Ғәрезсизлик аркалы ҳақыйкый диний еркинлик алынып, ҳақыйкый ҳұждан еркинлиги пайда болды.

Республикамызда жаңа мешитлер салына баслады. Мешитте балаларды оқытыў басланды хәм иске асты. Хәзир Нөкис мешитинде бирнеше онлаған бала тәлим алмақта. Бухара хәм Ташкент медреселерине көплеп оқыўшылар жиберилди. Қаабаға зияратка барыў қайта тикленди. Хәр жылы ораза, хайт, қурбан-хайт байрамлары ўақтында Республикамыздан бирнеше онлаған мусылманлар Хажыға барып келмекте.

Өзбекстан дүньялық мәмлекет болыўына байланыслы дин мәмлекеттен ажыратылды. Лекин республика басшылары И.А.Каримовтың көрсетпеси менен дин мәмлекеттен ажыратылған болса да, жәмийеттен ажыратылмағанлығын нәзерде тутты.

Динниң адамзат жәмийетиндеги әҳмийетли орнын, оған елимизде шарт-шәраятлар жаратып, тәрбиялық ролин жоқары бахалады. Соның менен қатар динниң өз жолын, мәмлекеттин өз жолын көрсетти. Диний партиялар дүзип ҳәкимиятларға таласып жүриўдин надурсылығын тастыйықлап берди. Соның тийкарында Каракалпакстан Республикасының Конституциясы диний исенимлерде мәжбүрлеўге жол қойылмайды дөп белгилеген. Бирақ кейинги жыллары бул талапқа хәмме орынларда толық жуўап берилип, дурыс орынланыўи көринбейди. Гейпара орынларда шанарақ ағзаларын, консы-қобаларды, ағайин-туўғанларды хәм жақынларын мешитке барып ибадат қылыўға мәжбүрлеўде көринетуғын мысаллар ушырай баслады. Бундай хәрекетлердин инталылары «вахабийлик» деп аталған ағымлардың ўәкиллери болды. Олар өз мақсетлерин гөзлеп ҳүкиметке қарсы жасырын искерликти шөлкемлестириўге урыныўшылығы мәлим болды.

Терроршылар тәрәпинен шөлкемлестирилген 1998-жылғы 28-февраль «Ташкент ўақыясы» олардың диний нықап астындағы ҳақыйкый жүзин ашып таслады. Олардың ҳақыйкый мақсети хәммеге мәлим болды.

Жүзеге келген кан төгиспе пүткил Өзбекстан халқының

терроршыларға болған гәзебин оятты. Халқымыз өз Президенти менен бир екенлигин билдирди. Пүткил каракалпак халқының ыкласы Өзбекстан хәм Каракалпакстан халық шайыры И. Юсуповтың «Президент» қосығында берилген.

И. Юсупов

ПРЕЗИДЕНТ

Заман күшли зилзиладан силкинип,
Турғынлық қорғаны иштен қыйрады,
Дауыл хәкиминде теңиз жулқынып,
Толқынларды тоғыз балға айдады.

Қыйратпақшы болды соқтырып жарға,
Толқын қақшып ушан корабльлерди.
Тәуекел деп, келди штурвалларға
Азатлықтың ер жүрекли ерлери.

Сонда бириншилер қатарында Сиз
Тәуекел кәмарын белге буғансыз.
Ата-баба әрұағына сыйынып,
Тәкәббир құдиретке қарсы барғансыз.

Империя — жети баслы айдарға,
Дем шегип турса да айбынбай барып,
Теңсиз мәртлик иследиңиз Сиз сонда,
Кәпестеги Хумай қусты қутқарып.

Хумай — дәулет қусы жазып қанатын,
Ушты, ел үстине саясын салды.
Сақыпқыран руұхы ат ойнатып,
Өзбек өз тәгдирин қолына алды.

Үмит күтип уллы кәлешегинен,
Халық куұанды, жаңлап шадлық намасы.
Шығыс аспанының көк жийегинен
Бас кәтерди мустақиллик қуяшы ...

Есимизде, парламент минберинен Сиз
Айттыңыз: «Тоқтатың бизди мақтаұды.
Қойың өз халыма мени» — дедиңиз
«Маған халық тәгдири жүклеген таұды

Жеткермегим лазым мәнзилине мен.
Үрдис қылмаң бир-биреұди мақтаұды.

Сизлерден диз шәгип өтинемен мен,
Ауызбирлик, татыұлықты сақлаұды».

Бул өнди инсаный пазыйлет сөзи,
Халық көўлинде тасты Сизге муҳаббат.
Хәр зат өз атына ийедур өзи,
Мақсет — мақтаұ емес, — ҳақлық, әдалат.

Тәгдир тикенекли соқпақларынан
Жаслай жалаңаяқ айдап қар-музға,
Қандырып қақаұат булақларынан,
Тәңирим Сизди берген ығбалымызға.

Сумлық жайлаған бул дөлбе дүньяда
Сиз тыңнан туұры жол салып келесиз.
Ел керұанын өткели жоқ дүньядан
Аудырмай өткерип алып келесиз.

Қыйынлықлар еле изде қалады,
Мийнет сүйгиш халық гүллентер Ұатанды.
Дүнья «бир көрсем» деп ашық болады,
Өзбекстан атлы жәннетмәканды.

Бизди тән алмақта еллер қайдағы,
Бүгин жаңа әсир босағасында.
Сиз көтерген гәрезсизлик байрағы
Желбирер БМШ астанасында.

Мықлы ийниңизде алып келесиз,
Халық тәгдири жүгин. Ел Сизден ырза.
Уллы абырай қазанасыз еле Сиз,
Құдай куұат берсин, Президент мырза!

Жаңа әулад сыйлап, алғайлар ядға,
Тәңирим бәрха нурлы нәзерин салғай.
Сизден-бизден сол ертеңги әуладқа
Азат хәм де абат бир Ұатан қалғай!

Журтбасымыз халықтың тилегиндеги,
Узақ жас буйырсын өмириңизге.
Қаракалпактың аппақ жүрегиндеги
Алғыс хәм сәлемин жоллайман Сизге!

Февраль, 1999-ж.

ПРЕЗИДЕНТТИҢ И. ЮСУПОВТЫҢ ҚОСЫҒЫНА ЖАЗҒАН ЖУАБЫНАН:

«Миллий тикланиш» газетасында басылған қосығыңыздың хәр бир қатарында мәуиж урып турған шын жүреклик хәм үлкен сый хүрмет сезиминен оғада тәсирлендим ... Шын көйилден жазған қосық қатарларыңыз ушын миннетдаршылық билдирип, сизге саўлық-аманлық, өмириңиз хәм ижадыңызға берекет тилеймен.

**Хүрмет пенен
Өзбекстан Республикасы Президенти
И. А. КАРИМОВ**

Олар өзлериниң жынайы хәрекетлери ушын нызам алдында жууап берди. Сондай-ақ Карақалпақстаннын гейпара районларында жасырын хәрекет көрсетип, адамларды алдау жолы менен олардың хұждан еркинлигине зақым келтирген «Ийса Масих» ағымы да өз хәрекетин тоқтатты.

Ғәрезсизликтин шарапатында ағартыушылықтын мазмуны өзгерди. Мектеп хәм оқыу орынларынын дәстүрлеринде идеологияланған пәнлер алынып тасланды. Марксизм-ленинизмге тийкарланған әдебиятлар оқыу-тәрбия куралынан шығарылды. Халықтың кәдириятларын оқыушыларға билдириу хәм оның менен мақтаныш хәм кууаныш сезимлерин туудырыу, өз кәдирин өзине түсиндириу, өзиниң үстинен өзиниң нәзерин кәлиплестириу хәм талпындырыу әхмийетли орынға шықты.

Халқымыздың ески әсирлер бойы тәрбиялық тийкары болған Наурыз байрамы, Курбан хайт, Ораза хайт кайтадан тикленди хәм улыуа халықлық байрам ретинде байрамланды. Наурыз қоры дүзилди ол байрамды үәсиятлауда хәм көрежет жыйнауда үлкен хызмет атқарды.

Хәр жылы Наурыз байрамын өткерюу бойынша улыуа халықлық шембилек шөлкемлестирилип, оннан миллионлап қаржы жыйналып, ол қаржылар майыпларға, кем төмийинленген шанақларға мехрибанлық жәрдем көрсетиуде пайдаланылады.

Тарийх миллеттин хакыйкый тәрбияшысына айланды. Бизниң уллы бабаларымыздың женислери хәм ислери адамлардың санасын оятты, жана пукаралық сананы хәуижлендириди, әдеп-икрамлылық тәрбия хәм табысларды еликлеудин дерегине айландырды.

Ең әхмийетлиси Ұатан тарийхын терең үйрениуге әхмийет берилди, себеби нешше он жыллар дауамында жергиликли халықлар, сонын ишинде Карақалпақстан халықлары тарийхын үйрениуге хәм оны мектеп сабақлығы ретинде колланыуға итибар берилмедди. Ғәрезсизлик нәтийжесинде ата-бабаларымыздың рууый гәзийнесиниң түп сағасы болған Шығыс араб-ислам философиясының, орта әсирлик илимниң тырнағын қалаған уллы атымлардың, мәмлекетлик сиясий искерлердин, диний ойшылардың атлары кайта тикленип, мийнетлери жанадан басып шығарылды.

Бизниң уллы бабаларымыз имам Бухарий, Бахауатдин Накшбандий, Нажмиддин Кубра, Хожа Ахмед Яссауий, Сулайман Бақырганий, Әмир Темур, Мырза Улуғбек, Жалалатдин Мангуберди, Аль Ферғаний хәм тағы басқалардың атлары хәм олардың бизниң миллий мәдениатымызға, халықтың абыройдаңқына қосқан үлкен үлеслери кайтадан көтерилип, өз дәрежесинде кайта тикленди хәм халқымыздың мақтанышының дереги болды. Сондай-ақ Карақалпақстан Республикасының аймағында бурын ауызға алыуға қорқатуғын еркинлик хәм ғәрезсизлик ушын гүрескен Ережеп бий, Абдижали мақсым, Өтеш батыр х.т.б. ел перзентлериниң аты тикленип, халықтың кеулин толтырды.

Әсиресе Улуғбекниң 600, Амир Темур бабамыздың 660 жыллығын байрамлау үлкен көтеринкиликте өтті. Мырза Улуғбекниң илимге қосқан үлеси жоқары бақаланып, Өзбекстан Илимлер Академиясының Карақалпақстан бөлиминиң имаратының алдында оның хәйкели орнатылды.

Әмир Темурдың, темурийлердин тарийхы изертленип, «Әмир Темур Кубла Арал бойларында»—деген илимий изертлеудин бағдары дүзилди оны изертлеу қолға алынды. Жалалатдин Мангубердиниң батырлығы, Ұатансүйиушилиги, ерлиги хаккында халқымыз рийзалық пенен ядқа алды, оған арнап Үргениш қаласында естелик орнатылды.

Ғәрезсизлик нәтийжесинде адамлардың санасы марксистлик-ленинлик идеологиядан тазаланып, миллий ғәрезсизлик идеологиясы орнай баслады. Оның мазмуны халықтың әсирлик дәстүрине, үрп-әдетине, тили хәм рууына сүйенген хәм оны улыуа инсаныйлық байлықлары менен сәйкесленген халда адамлардың жүрегине хәм ақыл-ойына келешекке исенимди кәлиплестириуге, Ұатанды сүйиушиликке, инсанды көстерлеуге, кайырмақлыққа, батырлық хәм шыдамлылыққа,

адалатлыкты сезиўине, билимге хәм ағартыўшылыққа талпынуўға бағдарлаў, жол-жоба көрсетиў ретинде белгиленди.

Президентимиз И.А.Каримовтың пәрманы менен 9-май күни еске түсириў хәм қадирлеў күни деп белгиленип, Ұатан ушын жан берген, өзбек халқының азатлығы ушын жан берген шейитлерди еслеў хәм қәстерлеўге бағышланған естеликлердин Нөкис қаласында хәм республиканың барлық районларында орнатылыўы халықта үлкен руўхланыўшылық туўдырды хәм келешегине үлкен исеним пайда етти.

Миллий идеология мәмлекет пукараларын уллы мәптин жолында руўхый жақынласыўына, ески түсиниклерден еркин өзінше хәм жанаша ойлаўшы адамлардың тәрбияланыўына мүмкиншилик береді хәм жағдай туўғызады. Бул ғазыйпаларды иске асырыўда хәр қыйлы қорлар, партиялар, жәмәәтлер дүзилди.

Өзбекстан Республикасы жасларының «Камолот» қоры 17-апрель 1996-жылы дүзиліп, оның мақсети келешегі уллы мәмлекет қурыў, демократияны раўажландырыў, миллий руўхыйлық, мәдениет мийрас хәм улыўма инсаныйлық қәдириятлар тийқарына сай сананы хәм дүньяға жанаша көз-қарасты жасларда қәлиплестириў болды.

Усы мақсетти иске асырыўда, талаптан келип шыққан ҳалда 2001-жыл 25-апрельде «Камолот» қоры «Камолот» жаслар жәмийетлик хәрекети дәрежесине көтерилди хәм қазирги ўақытта елимиздин барлық орынларында, халық хожалығының барлық тараўларында жаслар турмысында белсене қатнаспақта.

1992-жылы 12-сентябрьде Тарийхый қәлиплескен миллий хәм руўхый байлықларды сақлаўды кең түрде үгитлеў, халықтың үрп-әдетлери менен дәстүрлерин ен жайдырыў республика мәхәллелериниң арасында мәдениет ағартыў жұмысларын кеңейтиў, сондай-ақ оларды буннан былай да социаллық хәм экономикалық жақтан бекемлеў мақсетинде «Махалла» қоры дүзилди.

Өзбекстан Республикасы ҳүкимети Президент И.А.Каримовтың 1997-жылы 7-январьдағы пәрманы менен талантлы жаслардың шет елде тәлим алыўын қоллап-қуўатлаў бойынша «Ұмит» қоры дүзилди. Бунның мақсети: «Елим деп, журтым деп жанып жасайтуғын» талантлы жасларды усы қор арқалы қоллаў.

1997-жылы Қарақалпақстаннан Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының студентқасы Юсупова Айсара Америкаға, Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң студенти Қосбергенов Атишер Англияға оқыўға конкурслардан өтип жоллама алды. Қазирги күнге келип шет елдерде оқып атырған жаслардың саны 20 дан аслам¹.

Сондай-ақ республикамызда «Алтын мийрас» (1996-ж. 12-июль), «Амир Темур» (1996-ж. 30-август), «Нураний» (1996-ж. 7-декабрь), «Наўрыз» (1992-ж. 23-май) хәм т.б. қорлар ашылып, олар халықты жанаша, ғәрезсизлик руўхында тәрбиялаўға өз үлесин қосып атыр.

Ғәрезсизлик дәўиринде мәмлекет халық билимлендириў системасында, мәдениет хәм көркем өнер тараўында үлкен реформалар өткизилди, тәлим идеологиясызландырылды. Өзбекстан хәм Қарақалпақстан тарийхларын үйрениўге айрықша кеўил бөлди. Латын графикасына өтиў, шет тиллерди үйрениў, түсиниў, халықтың өзлигин аңлаў, миллий қәдириятларды қәстерлеў әхмийетли орынға қойылды. Әсиресе 1997-жылы 15-мартта И.Каримовтың басшылығында жүзеге келген хәм Олий Мажлистин 1997-жыл 29-август IX сессиясында бекитилген «Қадрларды таярлаўдың миллий бағдарламасы» үлкен әхмийетке ийе болды.

80-жыллардың ақырында жәмийетлик санада айырым бир өзгерислер басланды, республика халықларының мәплерине жуўап беретуғын, кимниң болса да үстемлигин хәм оның ишки ислерине араласыўын жоққа шығаратуғын өзинин сиясатын ислеп шығыў зәрүрлигин түсиниў сезими пайда бола баслады. Усы басқышта Өзбекстан Компартиясы усы идеяларды алып жүриўши болып хәрекет етти. Республиканың суверенитетин бекемлеў, халықлардың өзине төн мәдениет дәстүрлерин қайта тиклеў республикада парахатшылық хәм миллий келисим жағдайын дүзиў халықтың социаллық қорғалыўын күшейтиў бойынша оның әмелий хәрекетлери кең көпшилиқ тәрәпинен қуўатланды.

Хәкимиятлық басқарыў ғазыйпаларын тиккелей әмелге асыратуғын хәм теориялық жобада доғмалар хәм ески үлгилер системасына сүйенетуғын КПСС сиясий шөлкемниң үлгисин

¹ «Еркин Қарақалпақстан» газ. 1999-ж. 3-декабрь, Каримов И.А. Қарақалпақстан сайлаўшылары менен ушырасыўда Нөкисте сөйлеген сөзи.

ретинде өзін тамамлады. Халық-Демократиялык хэм хуык нормаларынын жеке бийлигин бюрократиялык үстемликке бағындырган, өзін сонғы баскыштағы шынлык деп есаплап, КПСС басшылығында ўақты жеткен сўўретлерге хэм «көсемлердин» көрсетпелерине бағындырылған сиясий хэм мәмлекетлик жәмийет дүзилисинен бас тартылды. Солай етип, 1991-жылы 5-ноябрьде Халық-Демократиялык партиясы жүзеге келди хэм өзинин дәслепки пайытынан баслап демократия, азатлык социаллык прогресс хэм әдиллик идеяларын ортактасатуғын барлык адамларды өзинин этирапына топлалды. Каракалпакстанда Халық-Демократиялык партиясы алдағы партиялардан болып, елимизде хакыйкый патриотизмди кәлипестириўде үлкен роль атқармақта.

Демократиянын тийкарғы белгиси болған көп партиялык пайда болды. Олар «Пидөкарлар», «Миллий тиклениў», «Әдалат» партиялары еди.

1991-жыллары Каракалпакстанда «Халык мәпи» деген сиясий ағым пайда болды. Бул ағым көпшилик халықтың коллап-куўатлаўына ерисе алмады хэм елимиздин алға илгерилеўине карай раўажланыўдағы жолларын дурыс түсинбеди хэм сонлыктан да оның өмири қысқа болды. Бул ағымның келбети 1992-жылы 5-майда «Еркин Каракалпакстан» газетасында басылған «Халык мәпи қайда баслайжак? демократия ма ямаса охлократия ма» деген мақалада толық әшкараланды.

Ғәрезсизлик жылларындағы тәжирийбемиз халықтың көзин ашты, көп нәрсеге үйретти.

И.А.Каримов Өзбекстан Конституциясының 5-жыллығына бағышланған жыйналыстағы кутлықлаў сөзинде: «Егер меннен «Ғәрезсизлик жылларындағы елимиздин ең үлкен жетискенлиги не?—деп сораса, олардың руўхый байлығы, өсип баратырған миллий санасы хэм сиясий дәрежеси деп жуўап берер едим¹» деген сөзи хакыйкый дурыс хэм даналык баха болды.

¹ Каримов И.А. Өзбекстан, 1998, 381-6

XIX әсирдин 70-жылларына келип Хийўа ханлығы курамында жасап атырған Каракалпакстан халкы пүткил Хийўа ханлығы халықлары менен бирликте патша Россиясының басып алыўшылык топылысына дуўшар болды. Әскерий куралжарақ жағынан басым күшке ийе болған Россия әскерлери сезилерли карсылыкка ушырамастан-ақ Хийўа қаласын ийеледи. Бул басып алыўшылык үлкен жаўызлыклар менен иске асырылды. Жергиликли парахат халык қатаң зорлык хэм жаўызлыкларға дус болды.

Басып алынған аймағында жасаўшы халықлардың социаллык-экономикалык, мәдений раўажланыў өзгешеликлери есапка алынбастан Россия империалистлеринин талабына муўапыкластырылып дүзилген Россияның Орта Азиядағы колонияларын баскарыў бойынша режелерге сәйкес ис алып барды.

Бул колониаллык дүзимге муўапык басып алынған халықлар өзинин ғәрезсизлигинен айырылып, әсирлер даўамында қәлиплесип келген миллий үрп-әдетлеринин орнына Россия империалистлери тәрәпинен дүзилген шара хэм тәртиплерди мойынлаўға, олардың миллий талабына карсы келиўине карамастан сөзсиз бағыныўға мәжбүр болды.

Россия талабынан келип шыққан халда жүргизилген илажлар әсиресе каракалпак халқының тәғдиринде оғала үлкен зыянлы ақыбетлерге алып келди. Бунда, бириншиден, Хийўа ханлығы жаўлап алынғаннан сон дүзилген Гендимиан шәртнамасы бойынша каракалпак халқының этникалык аймағы шәртнама дүзиўши Хийўа хэм Россия мәмлекетлери ортасында тең ортадан екиге бөлинди; екиншиден, аймақтың екиге бөлингени сыяклы бурын бир тутас жасап атырған халык екиге бөлшекленип, еки сиясий бирикпеге бағынышлы болды; үшіншиден, каракалпаклар әсирлер даўамында Хийўа ханлығы менен жүргизген сиясий гүреслеринин жуўмағында дүзиўге ерискен өз мәмлекетшилигинен айырылды. Патша Россиясы тәрәпинен енгизилген колониаллык баскарыў дүзими каракалпаклардың өзін-өзи баскарыў дүзимин бузды. Халықтың бирлигин хэм оның өзін-өзи баскарыў дүзимин сақлап қалыў максетиндеги ел басшылары тәрәпинен көрсетилген усыныс есапка алынбады. Оларды каракалпак халқы-

нын миллий талаптары кызыктырмады.

Өмиүдәрьянын оң төрөспи Түркстан өскерий губернаторлыгынын Сырдәрья областы курамына Өмиүдәрья бөлими ретинде киргизилди.

Бул жердин баскарыу дүзимине жергиликли халыктан шыккан адамлар катнасыу мүмкиншилиги болмады. Хәттеки уезд баскармасы да тек гана Россиядан келген адамларға берилген.

Патша Россиясынын колониаллык сиясаты Өмиүдәрья бөлиминин экономикасында сезилерли дәрежеде көринеди. Бунда колониалистлер Россия санаат капиталы талабына мууапык ис алып барып, үлкени Россия санаатынын арзан шийки зат өндириу базасына айландырыуға хәрекет етеди. Үлкенин аўыл хожалыгында дәнли хәм баска да азык-аўқат өнимлеринин кыскарыуы есабынан пахта, жонышка тукумы хәм баска да техникалык егинлер егисинин муғдары көбейтиледі.

Колониалистлер Россия санаат капиталы талабына сәйкес хәрекет қылғаны менен елде ақша-товар қатнаслары раўажланып, капиталистлик қатнаслар беккемлене баслады. Жергиликли қарханалар хәм жергиликли миллий буржуазия пайда бола баслады.

Усылар менен қатар, елдин колониаллык ғәрезлилик жағдайында капиталистлик қатнастын енгизилиуи, үлкеде Россия капиталистлери ушын артықмаш женилликлердин туўғызылыуы жергиликли халықтың материаллык жақтан төменлеп кетиуине хәм Россия саўда капиталистлеринин экономикалык күшейиуине, елдин кем-кем жарлыланыуына алып келди. Халық арасында аш-жаланащлар саны көбейди. Ел бойлап ашаршылықлар пайда бола баслады. Өз халқын аянышлы жағдайлардан шығарыу мақсетинде жергиликли миллий буржуазия ўәкиллери бир қанша илажлар ислеген, ашаршылық жылларында халық ушын Россиядан ун алдырған. Бунда жергиликли буржуазия ўәкиллери өз халқын аман алып қалыу ушын хәрекет еткен, бирок бул халықтың жағдайын жақсылау ушын жеткиликсиз еди, ал колониаллык хәкимият болса халықты ашлықтан аман алып шығыу ушын хеш қандай иләжлар көрмеген.

Күн көрис жағдайлары төменлеген халық колониаллык хәкимиятқа қарсы көтерілислерге шыққан. Бундай көтерілислер дәслеп майда хәрекетлер болған болса, сонын ала

улыуға ғалаба халықлык көтерілислер пайда болып турған.

Мәдений тараўда колониаллык хәкімет төрепинен жасалған бир қанша қысымларға қарамастан бул дәўирде де қарақалпақ халқының мәдениаты өз раўажланыуын даўам еткен. Бунда мәденият раўажланыуы өсирлер даўамында қәлиплескен миллий үрп-әдетлер бағдарында сақланып қалынған.

Улыуға алғанда, Қарақалпақстан халықлары XIX өсирдин 70-жылларынан баслап Россияда патша хәкімети қулағанға шекемги аралықта патша Россиясынан ғәрезли ел болып, колониаллык езиушиликте жасаған халықтың сиясий-экономикалык, социаллык хәм мәдений талаптары есапка алынбаған, керисинше халықтың турмыс дәрежеси төменлеп кеткен. Нәтийжеде халықтың колонизаторларға ғәзеби, оларға қарсы гүреси күшейип, XX өсирдин басларына келип ғалаба халықлык гүреске айналған.

1917-жылы Россиядағы февраль революциясы Россияда монархияның қулауына алып келди.

Ал, 1917-жылы октябрь айында Большевиклер төрепинен иске асырылған мәмлекетлик аўдарыспақ пүткіл Россия империясынын қулауына хәм оның орнында, жаңа утопиялык дүзимди, қыялый өмирди қурыуы алдына мақсет еткен тоталитар мәмлекеттин пайда болыуына баслама болды.

Большевиклер өзлеринин идеяларына тийкарланып жүргизген иләжларында хеш қандай басқа пикирди есапка алмастан, олардың пайда болыуына қарсы қатаң террорлар менен жуўап берип, хәттеки, пүткіл халықты идеяны иске асырыу ушын қурбан етип жиберіуден де тайынбайтуғын диктаторлык дүзим еди.

Бурынғы Россия империясы курамында колониялык езилиуе ушыраған басқа да халықлар сыякты Қарақалпақстан халықлары да енди большевиклер диктатурасының орнауы менен, бурынғы капиталистлик езилиушиликтен қутылып, оның орнына оннанда бетер аўыр болған диктатураның езиушилигине дус болды.

Бул диктатураның орнауы парахатшылық жол менен емес, ал өскерий күш пенен иске асырылып бурынғы бир пүтин халық бир-бирине душпан болған классларға айландырылып, халықтың алдыңғы саналы ўәкиллери болған миллий интеллигенция, миллий буржуазия, ири жер ийелери, ел басшылары қырғынға ушыратылып, аман қалғандары сүргинге жиберилди.

Усындай репрессиялар жүргизиўлер аркалы ғана мәмлекет басындағы большевиклер халықты корқынышта услап турыўға еристи.

Мәмлекетте басқарыў системасын курамаластырып халықтың үстинен қадағалаўды күшейтиў, оларды бағынышлы услап жүриў мақсетинде жүргизилген реформа нәтийжесинде бурынғы ТАССРы орнында бир неше миллий мәмлекетлер пайда болған дәўирде Карақалпақстан автономиялық областы дүзилди. Патша Россиясы тәрәпинен 1873-жылы бузылған карақалпақ мәмлекетшилиги қайтадан тикледи. Дәслеп 1924-жылы Казакстан АССРы курамында автономиялы област статусында болған болса, 1930-жылы РСФСР курамына өткерилип, 1932-жылы административлик автономиядан сиясий автономияға-автономиялы Республикаға айландырылды хәм 1936-жылдан баслап Өзбекстан Республикасы курамына өткерилди.

Карақалпақстан экономикасы Совет власты дәўиринде бир тәрәплеме пахташылыққа қәнигелескен аграрлық экономика болып қалды. Аўыл хожалығында дәстүрий егинлердин көлеми кескин қысқартылып, оның орны пахта атызлары менен алмастырылды. Пахтаға болған Орайдың талабын орынлаў мақсетинде тәбийғий орталықтың раўажланыў теңсалмақлығының бузылыўына итибар берместен, үлкеде тоғайлық хәм баска да тың жерлер өзлестирилип, Әмиўдәрьяның суўы ысырапшылыққа ушырады. Усындай жол менен өндирилген пахта өниминин дерлик барлығы шийки зат формасында Россияға алып кетилетуғын еди. Бул нәрсе Карақалпақстан экономикасының артта қалып қойыўшылығына тийкар болған. Карақалпақстанда қурылған заводлар тек ғана пахта тазалаў менен ғана шуғылланған. Аўыл хожалығына Әмиўдәрья суўының хәдден тыс көп сарп стилиўи, өз гезегинде, Арал өтирапында жасаўшы халықлардың тәғдирине үлкен экологиялық апатшылық пайда етти. Арал суўының қурып қалыўы, ол жерде тениз ултанындағы әсирлер даўамында жыйналып қалған дузлардың хаўаға көтерилип өтирапқа таралыўы үлкенин, әсиресе, Карақалпақстанда халықтың ден саўлығының төменлеўине алып келди. Бул апатшылықтың пайда болыўы Совет хуқиметинин алып барған сиясатының жуўмағы еди.

Совет хуқиметинин алып барған сиясатының халыққа үлкен жәбир көрсеткен ақыбетлери халық арасында жүрги-

зилген репрессияларда көринеди. Совет власты орнағаннан баслап СССР кулағанға шекем хуқимет тәрәпинен әмелге асырылмақшы болған хәр бир мапаз (компания) репрессиялық хәрәкетлер менен қатар алып барылған. Дәслеп бул мапазға қарсы адамлар излеп табылып жазаға тартылса, соң бул мапазлардың орынланбай қалыўындағы айыпкерлер излеп табылған хәм жазаланған.

Бундай ўакты-ўакты өткерилип турған репрессиялар толқыны Орайдан Карақалпақстанға келгенше күшейген формада жетип келген.

Бундай репрессиялар халықтың руўхый турмысына да үлкен зыян тийгизген. Динге қарсы жүргизилген гүрес мапазында көплек жазықсыз уламаларға жалғаннан жала жабылып сүргинге жиберилген, атып тасланған. Үйинде араб графикасында жазылған китабы бар адамлар қамаққа алынып жуўапқа тартылған, көп санлы бақалы китаплар өртеп жиберилген, көмип тасланған. Мешит хәм медресе қарабаханаға айландырылып, буздырылған. Диний аламлар елди таслап баска журтларға қашқан. Нәтийжеде мәдениет-руўхый тараўда халық орны толмас жоғалтыўларға дуўшар болған. Халық билим тараўында араб графикасының кирилицаға өзгертилиўи де аўыр ақыбетлерге алып келип, халықты өзинин мәдениет мийрасларынан айырыўға себепши болған.

Совет власты дәўиринде, 70-жыл даўамында карақалпақ халқы усундай қыйыншылықты бастан кеширген. Усындай қыйыншылықлар хәм унамсыз ақыбетлер менен қатар гейпара унамлы тәрәплер де болған.

Бундай унамлы тәрәплерге елдин социал-экономикалық жағдайының жақсыланыўын, халықтың материаллық жағдайы, Республиканын материаллық-техникалық базасының өсиўин атап өтсе болады. Республиканы баска республикалар хәм орай менен байланыстырыўшы автомобиль хәм темир жолларының қурылысы, аз муғдарда болса да женил санаат хәм мәдениет пенен байланыслы болған завод-фабрикалар, комбинатлар қурылыўы мәдениет шөлкемлердин пайда болыўы, халық билими дәрежесинин көтерилиўи, жоқарғы оқыў орынларының шөлкемлестирилиўи, халыққа хызмет көрсетиў тараўлары, медициналық хызметлер көрсетиў хәм усы тараўларды кадрлар менен тәмийинлеў сыяқлы мәселелерде алға илгерилеўшиликлер болды.

Элбетте бундай раўажланулар өзлигинен иске асқан жок, халықтың пидәкерлик мийнетлери аркасында жүзеге келди. Оғада қыйын шәраятта халықты шөлкемлестирип оларға басшылық қылған, аўыр турмысты жеңиллетиўге себепши болған, халықты өзиниң дөгерегине топлап, оларға гамхорлық еткен хақыйқый инсанлар болған ел ағалары өсип шыққан.

Булардан Шоманай районынан Мырзамурат Абдуллаев, Орынбасар Көккөзов, Төрткүл районынан Абажан Дурдыев, Шымбай районынан Бекбай Бекнизов, Кегейли районынан Елмурат Қожанов, Қанияз Абибуллаев, Хожели районынан Бердибай Қурбанов, Қараөзек районынан Ернияз Панаев, Әмиўдәрәя районынан Ашир Халимов хәм тағы басқаларды атап өтсе болады. Бул адамлар хақыйқый халық басшылары болған. Олардың дөгерегине халық жәмленип, оларды өз дөгерегинде бириктире билген усындай басшылардың аркасында ел раўажланған.

Бирак, кенес хуқиметиниң 70 жыллық дәўири ишинде жер жүзилик раўажлануы дәрежесин есапка алған халда бахалағанда Қарақалпақстан Совет власты дәўиринде тарийхый раўажлануы ағымында айтарлықтай утысларға ерисе алмаған.

Улыўма айтқанда Совет власты дәўириндеги Қарақалпақстан тарийхы қыйыр-шыйыр қайғылы ўақыяларға толықыйын дәўирди басынан кеширген.

Өзбекстан Республикасының өзин 1991-жылы 31-августтағы гөрезсиз деп жөриялаўы республика халықларының тарийхындағы оғада үлкен ўақыя болды.

«Өзбекстан Республикасы Мәмлекетлик гөрезсизлиги тийкарлары хақкындағы» Нызамның жөриялануы менен онда Қарақалпақстан аймағының бир пүтинлиги тән алынды. Қарақалпақ халқы өзиниң тәғдирин өзбек халқы менен мәнгиге байланыстырды. Соның менен бирге Қарақалпақстан халықларының өз тәғдирин өзи белгилеў, гөрезсиз раўажлануы хәм миллий мәмлекетликти беккемлеўге мүмкиншилик тапты.

Өзбекстан Республикасы Конституциясының 70-статьясына сәйкес Қарақалпақстан Республикасы Өзбекстан Республикасы тәрөпинен қорғалыўы тастыйықланды. Өзбекстан Республикасының пуқарасы есапланған Қарақалпақ халқына Өзбекстан халықларының барлық хуқықларынан пайдалануы мүмкиншилиги берилди.

Өзбекстан қурамындағы Қарақалпақстан Суверенли Рес-

публикасы өзиниң мәмлекетлик белгилерине ийе болды, мәмлекетлигин раўажландыра баслады. Қарақалпақстан өзине тән Конституциясына ийе болды.

Гөрезсиз раўажлануы жолынан баратырған Өзбекстан Республикасы Қурамындағы Суверенли Қарақалпақстан Республикасының халықлары 2001-жылы өз гөрезсизлигине ерисиўиниң 10 жыллығын тойлады.

Өзбекстан гөрезсиз мәмлекет сыпатында дүнья халықларының тең хуқықлы субъектине айланды. Мәмлекетлик хәм социаллық турмыстың барлық тараўларында терең хәм түпкиликли өзгерислер иске асты.

Гөрезсизлик дәўири жылнамасын сәўлелендиретуғын Қарақалпақстанның жаңа тарийхының бетлеринен ески дүзим шынжырынан қутылыў, мәмлекет хәм социаллық сиясий турмыс механизмлери хәм дүзимлерин жаңадан қәлиплестириў жолындағы иске асырылып атырған табыслар орын алады. Яғный гөрезсизликтин өткен он жылы ишинде: социаллық-сиясий тараўда хәкимшилик-буйрықпазлық авторитар дүзим механизми хәм дүзимлеринен қутылды, Мәмлекет қурылысының демократиялық хуқықый негизлерине өтти, пуқаралық жәмийетке өтиўдин тийкары салынды. Яғный, раўажлануыдың «Өзбек модели» деп аталған әдалатлы, халықшыл, адамгершиликли жәмийет қурыў сиясаты иске асырылды. Бул адамгершилик кәдириятларына тийкарланған миллетти өзиниң социаллық аўхалы, сиясий исенимлериниң қандай болыўына қарамастан пуқаралардың хуқықлары хәм еркинликлерин төмийнлеп берететуғын мәмлекет болып, халық мәмлекет хәкимшилигиниң дерегине айланды.

Экономикалық тараўда: миллий байлықтың көбейиўин төмийнлейтуғын турақлы раўажланып баратуғын базар экономикасын дүзиў, базар экономикасын басқышпа-басқыш қәлиплестириў, хақыйқый мүлк ийелерин пайда етиў хәм олардың хуқықларының қорғалыўын төмийнлеў, барлық меншик түрлериниң хуқықый теңлигин турақластырыў, сондай-ақ, экономикасын орайластырыўдан аўлақ болған қәрханалар хәм шөлкемлердиң гөрезсизлигин кенейтиў, мәмлекеттин хожалық ислерине тиккелей араласыўынан ўаз кешийи иске асты. Мәмлекетлик емес қәрханалардың саны өсип атыр.

Елимиздеги аўыл мүшкил болып турған Арал машкаласын шеший бойыншада Өзбекстан хуқимети президентимиз

И. А. Каримовтың басшылығында көп-көп жумысларды иске асырып атыр. Бул машкаланы шешіуге пүткил дүнья мәмлекетлериниң дыккаты аударылмакта.

Руўхый мәденият тараўында: миллий идеологиямыз хақында пикир жүргизиуге де мүмкиншилик бермейтуғын, догматикалық хәм хәдден тыс сиясатластырылған идеологиялық үстемликтен қутылыу иске асты.

Бүгинги күни Өзбекстанның ғәрезсизликке ерисиуи хақындағы сиясий, илимий-теориялық, философиялық, тарийхый, көркем хәм диний көз-қараслар жыйындысы болған Миллий ғәрезсизлик идеологиясы кәлиплесип атыр. Миллий Ғәрезсизлик идеологиясының бас идеясы көп миллетли Өзбекстан халқының азат хәм абад Ұатан, еркин хәм пәраўан турмыслық идеяларын өзінде сәўлелендиреди.

Қарақалпақ халқының руўхый мийрасларын қайта тиклеу хәм оны жанадан үйрениуге жол ашылды. Қарақалпақ халық дәстанлары болған, «Қырық-қыз», «Алпамыс», «Едиге» дәстанларын үйрениу бойынша халық аралық конференциялар өткерилди. ХІХ әсирдиң белгили ағартыушылары Бердақ, Әжинияз хәм Күнхожа шығармаларын жанадан үйрениу қолға алынды хәм олардың юбилейлериниң Өзбекстан көлеминде өткерилиуи руўхый турмысымыздағы әҳмийетли ўақыя болды.

Миллий үрп-әдетлеримиз, халық дәстүрлери қайта тикленип, ғәрезсизлик шарапаты менен байланыслы болған миллий байрамларымызды белгилеу дәстүрлерге айланды.

Республикамызда халық билимлендириуи тараўын түптен реформалау иске асырылмакта. Жана лицейлерден академияға шекем заманағөй жана билим беріу дүзими енгизилди.

Президентимиз И.А.Каримовтың қоллап-қуўатлауы менен бүгинги талантлы жасларымыз шет мәмлекетлерде оқып, дүньяның алдыңғы тәжирийбелерин үйрениу мүмкиншилигине ийе болды. Республикамызда илим тез пәт пенен раўажлана баслады. Илимий мәкемелердиң саны өсти. Жоқары кәнигели маманлардың (илим докторы хәм кандидатларының) қатары айтарлықтай көбейип атыр.

Мәдениет турмысымыздағы Қарақалпақстан театр турмысында «Әмир Темур», «Алпамыс» дәстанларының жаратылыуы ғәрезсизлигимизди жырлаушы хәм Ұатан туйғысын кәлиплестириуи жана музыкалық шығармалардың пайда болыуы, «Өзбекстан—Ұатаным мениң» қосықлар таңлауын өткеріудин

дәстүрге айланыуы руўхый мәдениетимиздың жана табыслары болып табылады.

Халық аралық қатнасықлар тараўында: Пүткил дүньялық раўажланыудан ажыралып қалыудан, өзін шетке алып оған қарсы турыудан, ўаз кешіу, жер жүзилик мәмлекетлер аралық бирлеспеге қосылыу хәм олар менен тең ҳуқықлы хәркет етиу мүмкиншилигине ийе болды.

Қарақалпақстан Республикасында сырт ел инвестицияларына ийе қәрханалардың саны өсип атыр. Республикада АҚШ, Түркия, Мальта, Ирландия, Франция, Белгия, Бирлескен Араб әмирлиги, Люксембург, Россия хәм Белоруссия инвесторларының жәрдеми менен көплеген жумыслар атқарылып атыр.

Улыўма алғанда Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Республикаларының ғәрезсиз он жыл ишинде ерискен жетискенликлери хәм олардың он жыллық тарийхын бир неше он жыллық табысқа хәм тарийхқа барабар десе болады.

Өзбекстанның дүнья халықлары менен тең ҳуқықта раўажланыуын көре алмайтуғын, сыртта жүрип басқыншылық хәркет жасайтуғын терроршы топтардың хәм оларға хызмет етиуи Ұатан сатқынларының алдын көре билмеслик хәркетлери пушқа шықты.

Ғәрезсиз Өзбекстанды қорғауда ер азамат Ұатан пидайылары өзлерин қурбан етти.

Биз ата-бабаларымыз әрман еткен ғәрезсизлигимиздин нурлы жемисин енди көрип атырмыз.

ХХІ әсирде келешегі уллы Өзбекстан диярында ели-халқымыз ардақлаған әзиз Қарақалпақстанда еркин нәпес аламыз.

СӘНЕ ХӘМ ҰАҚЫЯЛАР ХРОНОЛОГИЯСЫ

- 1714-ж. А.Бекевич-Черкасский басшылығында Россия әскерий экспедициясының дүзилиуі.
- 1714-ж. Араллылардың Хийуа ханы Ядгар ханға қарсы көтерілісі хәм карақалпақлар ханы Ишим Мухаммед хәкимиятын мойындауы.
- 1717-ж. А.Бекевич-Черкасский отрядының Хийуа ханы әскерлери тәрәпинен қыйратылыуы.
- 1721-ж. Карақалпақларға орыс елшиси Д.Т.Вершининнің келиуі.
- 1730-1784-жж. Жийен жыраудын өмири хәм творчествосы.
- 1740-ж. Иран шахы Нәдир әскерлери тәрәпинен Хийуа ханлығының жаулап алыныуы.
- 1742-1743-ж. Поручик Гладышевтин карақалпақлар арасында болыуы.
- 1770-1790-жж. Хийуа ханлығының Мухаммед Әмин Инақ тәрәпинен басқарылған дәуири.
- 1799-1880-жж. Күнхожаның өмири хәм творчествосы.
- 1804-1806-жж. Хийуа ханлығының Елтезәр Мухаммед тәрәпинен басқарылған дәуири.
- 1806-1825-жж. Хийуа ханлығының Мухаммед Рахим тәрәпинен басқарылған дәуири.
- 1810-ж. Арал бойы карақалпақларының Хийуа ханлығына толық бағындырылыуы.
- 1824-ж. Қазақтың киши жүзинде хан хәкимиятының бийкарланыуы.
- 1824-1878-жж. Әжинияз Қосыбай улының өмири хәм творчествосы.
- 1825-1826-жж. Ф.Берг басшылығындағы илимий экспедицияның Карақалпақстан аймағында жұмыс алып барыуы.
- 1825-1842-жж. Хийуа ханлығының Аллақулы хан тәрәпинен басқарылған дәуири.
- 1827-ж. Айдос бий басшылығындағы карақалпақлардың Хийуа ханлығына қарсы көтерілісі.
- 1827-1900-жж. Бердақтың өмири хәм творчествосы.
- 1828-1902-жж. Өтеш Алшынбай улының өмири хәм творчествосы.
- 1839-ж. Оренбург губернаторы В.А.Перовский басшылығында Хийуа ханлығына қарсы әскерий атланыстың шөлкемлестірилиуі хәм оның нәтийжесиз тамамланыуы.
- 1841-1936-жж. Аннакул Мамбетхожа улының өмири хәм творчествосы.
- 1845-1926-жж. Құлмурат Қурбаналы улының өмири хәм творчествосы.

- 1843-1845-жж. Хийуа ханлығының Рахимкулы хан тәрәпинен басқарылыуы.
- 1845-1855-жж. Хийуа ханлығының Мухаммед Әмин хан тәрәпинен басқарылған дәуири.
- 1845-ж. Россия тәрәпинен Урал хәм Оренбург әскерий қорғанларының қурылыуы.
- 1847-ж. Россия тәрәпинен Сырдәрьяға жақын жерде Раим қорғанының салыныуы.
- 1848-1859-жж. Россияға қараслы Арал флотилиясының дүзилиуі.
- 1851-ж. Раим қорғаны атамасының Аральск деп қайта аталыуы.
- 1852-ж. Россия әскерлеринің Ақ мешит қорғанын басып алыуға бағдарланған 1-атланысы.
- 1853-ж. Ақ мешит қорғанының Россия әскерлери тәрәпинен жаулап алыныуы.
- 1855-1856-жж. Хийуа ханлығының Абдулла хан тәрәпинен басқарылыуы.
- 1855-1856-жж. Ерназар Алақөз басшылығында карақалпақлардың Хийуа ханлығына қарсы халық-азатлық көтерілісинің жүзеге келиуі хәм басында Зарлық хан турған карақалпақ мәмлекетшнлиги пайда болды.
- 1855-1916-жж. Бекжан Нұрым улының өмири хәм творчествосы.
- 1855-1864-жж. Хийуа ханлығының Сейдмухаммед хан тәрәпинен басқарылған дәуири.
- 1856-ж., 12-июнь. Ерназар Алақөздин атылыуы хәм оның басшылығындағы карақалпақлардың халық-азатлық көтерілісинің бастырылыуы.
- 1857-1917-жж. Сыдық Токпан улының өмири хәм творчествосы.
- 1858-ж. Хийуа ханлығына қарсы Қоңырат көтерілісинің пайда болыуы.
- 1859-ж. Қоңырат көтерілісі басшысы Мухаммед Фенаның өлтирилиуі хәм көтерілістин бастырылыуы.
- 1859-ж. Сейдмухаммед ханның карақалпақларды өзін-өзи басқарыу (мәмлекетлик) дүзимин тиклеуі.
- 1860-1930-жж. Әбдиқадир Бекимбет улының өмири хәм творчествосы.
- 1863-ж. Венгрия алымы Г.Вамберидин карақалпақлар арасына келиуі.
- 1864-1910-жж. Хийуа ханлығының Мухаммед Рахим II тәрәпинен басқарылған дәуири.
- 1867-1938-жж. Сейфулғабит Мажитовтың өмири хәм творчествосы.
- 1869-ж. Орыслар тәрәпинен Красноводск қорғанының салыныуы.
- 1869-ж. Түркстан генерал-губернаторы Кауфманның Хийуа ханы Сейдмухаммед Рахим хан II ге наразылық билдирип хат жазыуы.

1870-ж.	Хийўа ханлығы хәм Түркстан генерал-губернаторлығы арасындағы карама-карсылықларды парахат жол менен шешиўге бағдарланған Бухара Әмириниң ис-хәрекетин хәм оның нәтийжесиз тамамланыўы.	1875-ж.	Әмиўдәрья бөлиминде орыс дийқанларын қонысландырыў сийәсатының басланыўы.
1872-ж.	Хийўа елшиси Бала Ерназар Қабыл улының Оренбургқа барыўы.	1875-1876-жж.	Әмиўдәрья бөлиминде полковник Носович басшылығында шөлкемлестириў комиссиясының жұмыс жүргизиўи.
1872-ж., 3-декабрь.	Россия ҳүкметинде Хийўа ханлығын жаўлап алыў ҳаққында шешимниң қабыл алыныўы.	1877-ж., 19-июнь.	Түркстан үлкеси ушын суўғарыў ислери бойынша ўақытша режениң қабылланыўы.
1872-ж.	Орта Азия мәселесинде Бийтәрәп зона дүзиў ҳаққындағы Англия хәм Россия келисиминиң дүзилиўи.	1877-ж.	Әмиўдәрья бөлиминде жер мәселеси ҳаққында рәсмий режениң қабыл етилиўи.
1872-ж., март.	Англия мәмлекетиниң дипломатиялық жәрдемин алыў мақсетинде Ауғанстан хәм Хиндстанға Хийўа елшилериңин жиберилиўи.	1879-1922-жж. 1880-1936-жж. 1881-1891-жж.	Омар Сүйирбек улының өмири хәм творчествосы. Аяпберген Муўсаевтың өмири хәм творчествосы. Әмиўдәрья бөлиминиң Шорахан участкасында Баба Гөклен басшылығында дийқанлар көтерилиси. Қазы Мәўликтин өмири хәм творчествосы.
1873-ж., февраль.	Хийўа ханлығын жаўлап алыў мақсетинде Россия әскерлери атланысының басланыўы.	1885-1950-жж. 1885-ж.	Петро-Александровск қалалық қыз балалар училищесиниң ашылыўы.
1873-ж., май.	Орыс генералы Веревкин әскерлери тәрәпинен Манғыт қаласының бағындырылыўы хәм онда мыңнан аслам қала халқының ғунасыз атылыўы.	1886-ж., 12-июнь.	Түркстан үлкесин басқарыў ҳаққында нызамның император Александр III тәрәпинен тастыйықланыўы.
1873-ж., 29-май.	Хийўа қаласының Россия әскерлери тәрәпинен ийелениўи.	1886-ж.	Россия империясының Түркстан жерлерин толық басып алыўы.
1873-ж., 2-июнь.	Генерал Кауфман менен Сейдмухаммед Рахим хан II ортасында ушырасыў өткерилиўи.	1887-ж.	Қарақалпақстанда I-рус-тузем училищесиниң ашылыўы.
1873-ж., 6-июнь.	Генерал Кауфман хәм Сейдмухаммед Рахим хан II ортасында ўақытша режеге қол қойылыўы.	1887-ж.	Шымбайда май шығарыўшы қархананың қурылыўы.
1873-ж., 12-август.	Россия хәм Хийўа ортасында Гендимиян шәртнамасының дүзилиўи.	1887-1956-жж.	Убайдулла (Хан мақсым) Баўетдиновтың өмир сүрген жыллары.
1873-ж., 21-август. 1873-ж., 26-август	Петро-Александровск қаласына тийқар салыныўы. Әмиўдәрья округин басқарыў ҳаққында ўақытша режеге Түркстан генерал-губернаторы К.П. Кауфман тәрәпинен қол қойылыўы.	1889-1970-жж. XIX әсирдин 90-жыллары. 1890-ж.	Аббаз Дабыловтың өмири хәм творчествосы. Әмиўдәрья бөлиминде пиллешиликтиң қен тарала баслаўы.
1873-ж.	Полковник А.В. Каульбарс басшылығында илимий экспедицияның қарақалпақлар арасына келиўи.	1890-ж.	Шымбай хәм Шораханда рус-тузем мектеплериниң ашылыўы.
1874-ж.	Түркстан генерал-губернаторлығы қурамында Әмиўдәрья бөлиминиң дүзилиўи.	1890-ж.	Хийўа ханлығында салық системасына өзгеристин енгизилиўи, натурал салықтың ақшалай салық пенен алмастырылыўы.
1874-ж., 9-март.	Әмиўдәрья округин басқарыў ҳаққындағы Режениң Россия императоры Александр тәрәпинен тастыйықланыўы.	1890-1926-жж. 1891-ж.	Жаңабай Қаратай улының өмири хәм творчествосы. Русақова тәрәпинен қарақалпақлар ҳаққында материаллардың Қазан қаласында баспадан шығарылыўы.
1874-ж.	Әмиўдәрья округиниң Әмиўдәрья бөлими болып қайта аталыўы.	1892-1916-жж.	Сәпиўра Жайылбек қызының өмири хәм творчествосы.
1874-ж.	Петро-Александровск қалалық ер балалар училищесиниң ашылыўы.	1899-ж. 6-март.	Таллық болыслығында халық қозғаланының жүзеге келиўи.
1874-ж.	Россия Географиялық жәмийети экспедициясының Әмиўдәрья бөлиминде келиўи.	1900-ж., март.	Нәкис болыслығында дийқанлар хәрекетиниң пайда болыўы.
1875-ж.	Н. Қаразин тәрәпинен қарақалпақ ертеклериниң баспадан шығарылыўы.	1900-1903-жж.	Қарақалпақлар шежиреси «Қоблан» хәм «Едиге» дәстанларының Беляев тәрәпинен баспадан шы-

	гарылыуы.
1901-ж.	«Алпамыс» дәстанының баспадан шығарылыуы.
1905-ж.	Әмиүдәрья бөлімінде почта, телеграф хызметкерлеринин 2 ай дауам еткен ис таслауының өткерилиуі.
1907-ж.	Петро-Александровскте қалалық кітапхананың ашылуы.
1907-ж.	Әмиүдәрья бөлімінде дәслепкі жәдид мектебинин ашылуы.
1907-ж.	Дәуқара болыслығында дийқанлар хәрекетинин пайда болуы.
1908-ж.	Петро-Александровск қаласында солдатлар көтерилисиниң пайда болуы.
1909-ж.	Гүлдирсин қаласы өтирапында жасаушы дийқанлар хәрекетинин пайда болуы.
1910-1918-жж.	Хийуа хандығының Асфандияр хан төрепинен басқарылуы.
1911-ж.	Шымбай участкасы аймағында ашаршылықтын баслануы.
1914-ж.	Тербенбес ауылы дийханларының орыс балық аулау өндириси ийелеринин келип қонысланыуына қарсы кураллы көтерилисинин пайда болуы.
1916-ж., 8-январь.	Хожели қаласында ханға қарсы көтерилистин пайда болуы.
1916-ж., февраль.	Жөнейит хан басшылығында түркмен феодалларының Хийуа хәкимиятына қарсы хәрекетлери.
1916-ж., 25-июнь.	Россия империясы аймағында жасаушы орыс емес халықларды әскерий қорғаныу қурылысларына тартуу хаккында Россия императоры Николай II-нин пәрманынын шығуы.
1916-ж., 11-июль.	Жергиликли хәмелдарлар хәм үстем топарларды мәрдикардан азат стиуши Россия императорының пәрманынын жарияланыуы.
1916-ж., 24-июль.	Шорахан участкасының Төрткүл болыслығында Сақтыян ауыл жәмәәти хаялларының мәрдикарға қарсы хәрекетлеринин баслануы.
1916-ж., 27-июль.	Шымбай участкасының аймағында мәрдикарға қарсы хәрекетлердиң баслануы.
1916-ж., 29-июль.	Көтерилисшилер төрепинен Шымбай участкасының приставы Микельджаниянның өлтирилиуі.
1916-ж., 4-август.	Мойнак, Үрге, Үшсай, Зайыр хәм Тербенбесте көтерилистин баслануы.
1916-ж., сентябрь.	Дәуқара болыслығында көтерилистин пайда болуы.
1916-ж., 26-сентябрь.	Таллық болыслығында көтерилистин пайда болуы.

1917-ж., 7-март.	Петро-Александровск қаласында уақытша хәкіметтин дүзилиуі.
1917-ж., 17-март.	Петро-Александровскте жәмийетлик қәуипсизлик комитетинин дүзилиуі.
1917-ж., май.	Үлке мусылман депутатлары биринши куралтайының шақырылуы. Мусылман депутатларының үлкелик кеңеси-Шураи Исламның дүзилиуі.
1919-ж., 12-май.	Әмиүдәрья бөлімінде «Жер хәм ирригация қурылысы хаккында уақытша режениң» тастыйықланыуы.
1919-ж., июнь.	М.Р.Ваничкин басшылығында арнаулы әскерий комиссияның Зайырға келиуі.
1919-ж., июнь.	Кеңес хәкіметине қарсы шыққан атаман М.Фильчев басшылығындағы ураллы казаклардың Зайырдан Шымбайға келиуі.
1919-ж., 29-июль.	Христофоров басшылығындағы комиссияның келиуі.
1919-ж., 10-август.	Шымбай көтерилисин бастыруу мақсетинде Петро-Александровсктен Шымбайға 80 адамнан ибарат отрядтың жиберилиуі.
1919-ж., август.	Әмиүдәрья бөліминин арқа районларында атаман М.Фильчев басшылығында халық хәкіметинин орнауы.
1919-ж., 14-август.	Комиссия ағзаларының көтерилисшилер төрепинен туткынға алыныуы.
1919-ж., 17-август	Шымбай участкасының толығы менен көтерилисшилер қолына өтиуі.
1919-ж., 17-август	Н.А.Шайдаков хәм Г.М.Рыжков басшылығындағы Қызыл Армия отрядларының Әмиүдәрья бөлімине келиуі.
1919-ж., 2-октябрь	Урал армиясының басқарушысы Толстов төрепинен Жөнейит ханға жәрдем ретинде 120 адамдық казаклар отрядының жиберилиуі.
1919-ж., 11-ноябрь	Н.А.Шайдаков отрядының Нөкис қорғанын ийелеуі.
1920-ж., 1-февраль	Большевиклер армиясының Хийуа қаласын ийелеуі.
1920-ж., 2-февраль	Хорезм Халық Совет Республикасының дүзилиуі.
1920-ж., 18-февраль	Түрккомиссия уәкили Г.Б.Скалов хәм Қарақалпақстандағы миллий-азатлық хәрекети басқарушылары ортасында келисимнин дүзилиуі.
1920-ж., 26-апрель	Хорезм Халық Совет Республикасының дағазалануы.
1920-ж., 20-май.	Закаспий фронтының Әмиүдәрья группасы басқарушыларының қарақалпақлар хәм казаклар менен шәртнама дүзиуі.

1920-ж., 10-октябрь. Өмиүдәрья бөлиминин Өмиүдәрья областына айландырылыуы.

1920-ж., 3-декабрь. Түркстан АССР акша системасы-түркбоннын РСФСР акшасы менен аўмастырылыуы.

1921-ж., февраль. Шымбай участкасында көтерілсшилдердин белсендилеринен 24 адамнын камалып, сүргинге айдалыуы. Көтерілс катнасыўшыларына 10 млн. манат контрибуциянын салынууы.

1921-ж. «Әскерий коммунизм» сиясатынын «Жаңа экономикалық сиясат» пенен алмастырылыуы, азық-аўқат салығынын енгизилиуи.

1921-ж. Каракалпақстан аймағында аўылды советлестириу максетинде мийнеткешлердин хәр кыйлы формадағы хожалық аўқамларынын дүзиле баслауы.

1921-ж., сентябрь. Пахтаға мәмлекетлик монополиянын дағазаланыуы.

1921-ж., август. Өмиүдәрья суўынын көбейип, суў таскынынын пайда болыуы.

1922-ж., 17-июнь. Қурғын хожалықларға салынатуғын салық муғдарын көбейтиу хаккында қарардын қабыл алынууы.

1923-ж., октябрь. Хорезм Халық Совет Республикасы курамында Қазақ-қарақалпақ хәм Түркмен автономиялы ўәлаятларынын дүзилиуи.

1924-ж., январь. Түркстан Республикасы суў хожалығы хызметкерлери съездинин өткерилиуи.

1924-ж. Өмиүдәрья аяғында суў таскыны нәтийжесинде апатшылықтын пайда болыуы.

1924-ж. «Еркин Карақалпақстан» газетасынын дүзилиуи.

1924-ж. «Биринши адым» (Хожелиде) газетасынын шөлкемлестирилиуи.

1924-ж., 18-июнь. Орта Азияда пахташылықты раўажландырыу максетинде «Баспахтаком»нын (главхлопком) шөлкемлестирилиуи.

1924-ж., 14-октябрь. Пүткил аўқамлық атқарыу комитети тәрәпинен Қазақстан автономиялы Республикасы курамында Қарақалпақ автономиялы областынын дүзилиуи хаккында қарардын тастыйықланыуы.

1925-ж. Төрткүлде педагогикалық хәм аўыл хожалық техникумларынын ашылыуы.

1925-ж., 12-19-февраль. Төрткүлде Карақалпақстан автономиялы областы советлеринин 1-шөлкемлестириу съездинин өткерилиуи хәм Карақалпақстан автономиялы Областы дүзилгенлиги хаккындағы декларациянын қабыл етилиуи. Карақалпақ мәмлекетшилигинин тиклениуи.

1926-ж.
1926-1929-жж.

1928-ж., 17-август

1928-ж.

1929-ж.,
27-сентябрь.
1929-ж.

1930-ж., 20-июль.

1930-ж., 20-июль.

1931-ж., 20-август.

1931-ж., ноябрь.
1932-ж., 2-март.

1932-ж., 25-29-май.

1932-ж., 30-май.

1933-ж.,
18-25-март.

1933-ж.

1933-ж.
1934-ж.

1934-ж.

1935-ж., 7-апрель.

1935-ж.

1935-ж.

Қызқеткен каналы қазылыуынын басланыуы.

Карақалпақстан аймағында Н.А.Басқаков хәм А.Дәўлет тәрәпинен илимий экспедициянын шөлкемлестирилиуи хәм жұмыс жүргизилиуи.

Карақалпақстанда қурғын хожалықлар хәм руўханыйлардын жерлерин хәм мал-мүклерин конфискациялаудын басланыуы.

Карақалпақстанда районластырыудын өткерилиуи.

Барлықбай басшылығында Тахтакөпир көтерилсинин пайда болыуы.

Мәмлекет бойлап репрессиялық формада «тазалау» мапазынын өткерилиуи.

Москвада қарақалпақ хуқиметинин РСФСР ПОАК (ВЦИК) Президиумы жанында тураклы ўәкилигинин ашылыуы.

Карақалпақстаннын тиккелей РСФСР курамына өтиуи.

Карақалпақстанда комплексли илим-изертлеу институтынын ашылыуы.

Шымбайда пахта тазалау заводынын курылыуы.

Карақалпақстан автономиялы Областы атқарыу комитети жанында Карақалпақстан Автономиялы Областын Автономиялы Республикаға өзгертиу мәселелери бойынша шөлкемлестириу комиссиясынын дүзилиуи.

Төрткүлде Карақалпақстан АССР кеңеслеринин 1-шөлкемлестириу съездинин өткерилиуи.

ҚКАССР Хуқимети - Халық Комиссарлар Кеңеси хәм Орайлық Атқарыу Комитетинин дүзилиуи.

Ленинград қаласында Пүткил аўқамлық масштабда Карақалпақстанның Өндирис күшлерин үйрениуге бағышланған Конференциянын өткерилиуи.

«Советская Карақалпакия», «Жас ленинши», «Жеткиншек», «Совет муғаллими» газеталарынын баспадан шығарылыуы.

Мойнақта балық-консерва заводынын курылыуы.

Карақалпақстанда жоңышка туқымын тазалау заводынын иске түсирилиуи.

Карақалпақстанда биринши жоқары оқыу орны-пединституттын ашылыуы.

Қызқеткен каналынын пайдаланыуға тапсырылыуы.

Төрткүлде Финанс - жобаластырыу техникумынын ашылыуы.

Төрткүлде медициналық училищенин ашылыуы.

1935-ж. Шымбайда Хәмширлар мектебинин ашылуу.
 1937-ж., 23-март. Каракалпакстан АССР Конституциясынын кабыл етилиуи.
 1939-ж. Коңыратта пахта тазалау заводунын пайдаланыуға берилиуи.
 1940-ж. Мойнак гөш-балык консерва комбинаты курылысынын питкерилиуи.
 1940-ж. Нөкис гербиш заводу хэм ағаштан зат ислеу фабрикасынын пайдаланыуға берилиуи.
 1941-ж., 24-март. Нөкис калалык радиостанциясынын жумыс ислей баслауы.
 1941-ж., 22-июнь. Фашистлик Германиянын СССР ға топылыуы.
 1941-ж., август. Мойнак балык консерва комбинатынын иске түсирилиуи.
 1941-ж., 3-декабрь. Каракалпакстан мийнеткешлери ўакиллеринен 5.5 мын адамнан ибарат «97-киши Каракалпак миллий бригадасынын» шөлкестестирилиуи.
 1942-1943-жж. Каракалпакстаннын айырым жерлеринде суу таскыны апатшылығынын жүзеге келиуи.
 1943-ж. Каракалпакстанда 124 жаңа цехлар хэм устаханалардың иске түсирилиуи.
 1946-1950-жж. Коңырат, Хожели, Шымбай май ислеп шығарыу заводлары, Порлытау балык заводу, Актау курылыс материаллар комбинаты, Нөкисте мотор онлау заводу, электростанциялардың иске түсирилиуи.
 1948-ж. Шоманай каналы курылысынын басланыуы.
 1950-ж. Хожели-Пристань-Нөкис-Халкабад-Шымбай автомобиль жолынын салыныуы.
 1951-ж. Каракалпакстанда автомобиль жолларына асфальт төсеудин энгизилиуи.
 1955-ж., 24-июль. Чаржау- Хожели- Коңырат темир жол линиясы курылысынын питкерилиуи.
 1956-ж. Тақыятас ГРЭСи курылысынын басланыуы.
 1959-ж., 25-июль. Өзбекстан Илимлер Академиясы Каракалпакстан филиалынын шөлкестестирилиуи.
 1960-ж. Арал теңизи сууы кәддинин төменлей баслауы.
 1961-ж. Тақыятас ГРЭСинин 1-баскышынын иске косылуы.
 1962-ж. Каракалпакстанда салыгершилик ушын жер ашыудын басланыуы.
 1977-ж., 1-июнь. Нөкис мәмлекетлик Университетинин ашылуы.
 1977-ж. Елликкала районынын дүзилиуи.
 1990-ж. «Каракалпакстан» баспасы базасы тийкарында жанадан «Билим» баспасынын шөлкестестирилиуи.
 1990-ж., 14-сентябрь. Нөкис мәмлекетлик педагогикалык институтынын кайта ашылуы.

1990-ж., 20-сентябрь. Өзбекстан Республикасы гәрезсизлик декларациясынын жәрияланыуы.
 1990-ж., 14-декабрь. Өзбекстан Республикасынын курамында Каракалпакстан Республикасынын мәмлекетлик Суверенлиги хаккында Декларациянын кабыл етилиуи.
 1991-ж. «Арал кызлары» көркем-әдебий журналынын шөлкестестирилиуи.
 1991-ж. Өзбекстан илимлер академиясы Каракалпакстан филиалында Тарийх, тил хэм өдебият институты курамынан Тарийх, археология хэм этнография институтынын бөлинип шығыуы.
 1991-ж., 31-август. Өзбекстан Республикасы гәрезсизлигинин жәрияланыуы.
 1991-ж., 1-сентябрь. Өзбекстан Республикасынын Гәрезсизлик күни
 1991-ж., 1-октябрь. Ташкент Педиатрия институты Нөкис филиалынын ашылуы.
 1991-ж., 5-ноябрь. Өзбекстанда Халык -демократиялык партиясынын дүзилиуи.
 1992-ж. Каракалпакстанда Өзбекстан Аўыл хожалык академиясы бөлиминин дүзилиуи.
 1992-ж. Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясынын Каракалпакстан филиалынын Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Каракалпакстан бөлиmine айландырылуы.
 1992-ж., 2-март. Өзбекстан Республикасынын Бирлескен миллетлер шөлкемине ағзалыкка кабыл алыныуы.
 1992-ж., 23-май. «Наўрыз» қорынын дүзилиуи.
 1992-ж., июль. Наўрыз байрамына мәмлекетлик статустын берилиуи.
 1992-ж., август. Нөкисте Арал машкаласына бағышланған халық аралық илимий конференциянын өткерилиуи.
 1992-ж., 2-сентябрь. Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетинин №405 «Каракалпакстандағы тәбийий апатшылықтын салдарынан қутылуы хэм социаллық, экологиялык машкалаларды шешиуди тезлетиу иләжлары хаккында» қарарынын кабыл етилиуи.
 1992-ж., 12-сентябрь. «Махалла» қорынын дүзилиуи.
 1992-ж., 8-декабрь. Өзбекстан Республикасы Конституциясынын кабыл етилиуи.
 1992-ж., 14-декабрь. Каракалпакстан Республикасы байрағынын тастыйыкланыуы.
 1992-ж., 19-декабрь. Каракалпакстан Республикасы пайтахты - Нөкис қаласынын 60 жыллык салтанатлы мерекесинин өткерилиуи.
 1992-ж., декабрь. «Каракалпакстан муғаллими» илимий-педагогикалык журналынын шөлкестестирилиуи.

1993-ж. Нөкис мамлекетлик педагогикалык институту-
нын Өжинияз Косыбай улынын аты менен ата-
лыуы.

1993-ж. Нөкис каласында «Катекс» тоқымашылык ком-
плексинин пайдаланыуға берилиуі.

1993-ж. Нөкисте түрк-қарақалпақ лицейиниң ашылуы.

1993-ж., 25-29 январь. Ташкент каласында Қарақалпақстан Республи-
касының мәдениеті күнлериниң өткерилиуі.

1993-ж., март. Арал машкаласын шешиуға арналған Орайлық
Азия мамлекетлери басшыларының Қызыл Орда
каласында ушырасыуының өткерилиуі.

1993-ж., март. Арал теңизи бассейни машкалалары бойынша
халық аралық кеңестин дүзилиуі.

1993-ж., март. Мәмлекетлер аралық суу хожалығы комиссия-
сының дүзилиуі.

1993-ж., март. Аралды сақлап қалуу бойынша халық аралық
қорының дүзилиуі.

1993-ж., март. Қарақалпақ әдебиятының мақтанышы Өжинияз
Косыбай улының қабирине мәмлекет төрепинен
құлпытае қойылуы.

1993-ж., 9-апрель. Қарақалпақстан Республикасы Гербинин беки-
тилиуі.

1993-ж., 9-апрель. Қарақалпақстан Республикасы Конституциясы-
ның қабыл етилиуі.

1993-ж., 13-июль. Ташкент каласында Арал теңизи бассейни
машкалалары бойынша халық аралық кеңестин
биринши мәжилисиниң өткерилиуі.

1993-ж., 19-июль. Өзбекстан Сыртқы ислер министрлигиниң Қа-
рақалпақстан бөлиминин ашылуы.

1993-ж., 19-июль. Өзбекстан Республикасы Олий мәжлиси төре-
пинен латын жазыуына тийкарланған әлипбеге
өтиу тууралы қарардың қабыл етилиуі.

1993-ж., 2-сентябрь. Қарақалпақстан Республикасы Министрлер
Кенеси төрепинен қарақалпақ тилинде латын
әлипбесине өтиу тууралы қарардың қабыл
алынуы.

1993-ж., 8-сентябрь. Өзбекстан Республикасы Президенти И.А.Қа-
римовтың Бирлескен Миллетлер шөлкеминин
Бас Ассамблеясының 48-сессиясында Арал апат-
шылығы хақында машқаланы жер жүзилик
масштабқа көтерип шығуы.

1993-ж., 28-сентябрь. Қарақалпақстан Республикасы Гимниниң қабыл
етилиуі.

1993-ж., 4-декабрь. Нөкис каласында Арал теңизи бассейни маш-
калалары бойынша халық аралық кеңестин
екинши мәжилисиниң өткерилиуі хәм Орайлық
Азия мамлекетлери президентлериниң ушырасыуы.

1994-ж., 14-январь.

1994-ж., 18-июль.

1994-ж., август.

1995-ж.

1995-ж.

1995-ж.

1995-ж., 3-март.

1995-ж.,
18-20-сентябрь.

1996-ж.

1996-ж., 11-апрель.

1996-ж., 17-апрель.

1996-ж., 12-июль.

1996-ж., 30-август.

1996-ж., 7-декабрь.

1997-ж.,

1997-ж., 7-январь.

1997-ж.

1997-ж., 27-февраль.

1997-ж., 29-август.

Арал теңизиниң бассейнинде экологиялык жағдайды жақсылау бойынша анық хәрекет
етиу Бағдарламасының қабыл етилиуі.

Ашхабад каласында Арал теңизи бассейни
машкалалары бойынша халық аралық кеңес-
тин үшинши мәжилисинин өткерилиуі.

Қоңырат каласында Өжинияз Косыбай улы-
ның 170 жыллығына арналған естеликтин ор-
натылуы.

Қоңырат районында Сода заводы қурылы-
сының басланыуы.

Елликкала районында «Элтекс» тоқымашы-
лык комплексиниң иске түсирилиуі.

Хожели каласында шийше заводының пайда-
ланыуға берилиуі.

Ташауыз каласында Арал теңизи бассейни
машкалалары бойынша халық аралық кеңес-
тин төртинши мәжилисинин өткерилиуі.

Нөкис каласында БМШ төрепинен Арал
теңизи бассейниндеги мемлекетлердиң тұрақ-
лы рауажланыуына бағышланған халық ара-
лық илимий конференцияның өткерилиуі.

Қарақалпақстан Республикасында латын гра-
фикасына тийкарланған жана әлипбесиниң
енгизиле баслауы.

Қызыл Орда каласында Арал теңизи бассейни
машкалалары бойынша халық аралық кеңес-
тин бесинши мәжилисинин өткерилиуі.

Өзбекстан Республикасы жасларының «Камо-
лот» қорының дүзилиуі.

«Алтын мийрас» қорының дүзилиуі.

Амир Темур қорының дүзилиуі.

«Нураний» қорының дүзилиуі.

Өзбекстан ауыл хожалық академиясы Қа-
рақалпақстан бөлими, Өзбекстан ауыл хожалық
илимий-әндирислик орайының Қарақалпақ-
стан бөлими деп қайта өзгериуі.

«Үмит» қорының дүзилиуі.

Қарақалпақстанда Дүнья жүзилик Банктин
елшиханасының ашылуы.

Алма-Ата каласында Арал теңизи бассейни
машкалалары бойынша халық аралық кеңес-
тин алтыншы мәжилисинин өткерилиуі.

Өзбекстан Республикасы «Кадрлар таяр-
лаудын миллий бағдарламасы»ның қабыл
етилиуі.

1997-ж., 27- февраль.	Арал теңизи бассейни машкалалары бойынша халык аралык кенестин халык аралык Аралды саклап калыу коры менен бириктирилиуи хэм бул бирикпенин халык аралык Аралды саклап калыу коры деп аталыуы.
1997-ж., 10-12-сентябрь.	Нөкис каласында «Қарақалпак халык дәстаны «Қырық қыз» бенен бирге түркий тиллес халықларынын фольклорын изертлеу мәселелерине» арналған халык аралык илимий-теориялык конференциянын өткерилиуи.
1998-ж., 9-январь.	И.В.Савицкий атындағы Қарақалпак мәмлекетлик көркем өнер музейинин Франция мәмлекетинде көргизбесинин өткерилиуи.
1998-ж., декабрь.	Бердак Фарғабай улының 170 жыллык юбилейинин Республика масштабында белгиленуи.
1999-ж., 3-сентябрь.	Қарақалпакстан Республикасы руўхыйлык хэм ағартыушылык Орайы Республикалык Кенесине айландырылыуы.
1999-ж., 12-14-май.	Термез каласында «Алпамыс» дәстанының 1000 жыллығына бағышланған фестиваль өткерилди.
1999-ж., 18-декабрь	Нөкис каласында Әжинияз Қосыбай улының 175 жыллык юбилейине бағышланған республикалык илимий-әмелий конференциянын өткерилиуи.
1999-ж., 2-декабрь.	И.Каримовтын Нөкис каласында сайлау алды ушырасыуының өткерилиуи.
2000-ж., 9-январь.	Өзбекстан Республикасы Президентлигине сайлаудың өткерилиуи.
2000-ж., 9-январь.	Өзбекстан Республикасы хэм Қарақалпакстан Республикасы парламентлерине сайлау өткерилиуи.
2000-ж., 22-январь.	И.Каримовтын Өзбекстан Парламенти алдында Президентлик антын беруи.
2000-ж., 14-май.	Қоңырат сода заводы қурылысының өткерилиуи.
2001-ж., 25-апрель.	Өзбекстан Республикасы жаслары «Қамолот» қорының «Қамолот» жаслар жәмийетлик хәрекети етип қайта шөлкемлестирилиуи.
2002-ж., 2-май.	И. Каримовтын «Қарақалпак жерлеринин потенциалын ашыу, хожалык турмысы дәрежесин көтериу—актуль мәселе» атлы докладының жәрияланыуы.
2002-ж., 16-май.	Қарақалпакстан Республикасы Министрлер Кенесинин Нөкис каласының 70 жыллығын белгилеу хаккындағы қарарының қабыл етилиуи.
2002-ж., 11-июнь.	И. Каримовтын «Қарақалпакстан Республикасы хэм Хорезм областында киши хэм орта қарханаларды раўажландырыуды қоллап-қуўатлау бойынша қосымша иләжлар хаккында» пәрманының жәрияланыуы.

Кирисиу	3
Қарақалпаклар хаккында қысқаша тарийхий мағлыұматлар	10

Биринши бөлим

Қарақалпакстан патша Россиясының колониясы дәуиринде

Б и р и н ш и б а п. Қарақалпаклар патша Россиясы Хийўа ханлығын жаўлап алғанға шекемги дәуирде

1.1. XVIII әсирде қарақалпаклардың Хийўа менен қатнасықлары	18
1.2. Қарақалпаклар Хийўа ханлығында (1810-1873)	22
1.3. Хийўа-Россия қатнасықлары	31

Е к и н ш и б а п. Патша Россиясының Хийўа ханлығын хэм қарақалпаклар жерин жаўлап алыуы

2.1. XIX әсирдің екінши ярымында Хийўа-Россия қатнасықларының кескинлесуи	40
2.2. Патша Россиясының Хийўаны хэм қарақалпаклар жерин басып алыуы	45
2.3. Қарақалпакстанның патша Россиясының колониясына айландырылыуы	51

У ш и н ш и б а п. Патша Россиясының Қарақалпакстандағы колониаллык сиясаты, оның тийқарғы мәниси хэм бағдарлары

3.1. Патша хуқиметинин Қарақалпакстандағы колониаллык жер хэм салық сиясаты	61
3.2. Патша Россиясының Қарақалпакстандағы ирригация хэм суўдан пайдаланыу сиясаты	68
3.3. Қарақалпакстанның патша Россиясының шийки зат аймағына айналыуы хэм халық турмысының ауырласыуы	71

Т ө р т и н ш и б а п. XIX әсирдің ақыры—XX әсирдің басында Қарақалпакстанның шеп жағалықтағы халқының ауҳалы

4.1. Шеп жағалық қарақалпаклардың жәмийетлик-сиясий турмысы хэм оған колониаллык сиясаттың тәсири	79
---	----

4.2. Халықтардың социалдық-экономикалық аўхалы хәм хожалық турмысы	83
--	----

Б е с и и ш и б а п. Қарақалпақстан халықтарының колониаллық езиўге қарсы гүреси (1873-1914 жж.)

5.1. Колониаллық езиўдің күшейиўи хәм оған қарсы гүрес (XIX әсирдин ақыры)	90
5.2. XX әсирдин басында Қарақалпақстанда азатлық хәрекетлери (1900 — 1914-жж.)	98

А л т ы н ш и б а п. Қарақалпақстан биринши жер жүзилик урыс дәўиринде

6.1. Урыстың басланыўы хәм халық наразылықларының күшейиўи	108
6.2. Қарақалпақстанның шеп жағалығындағы 1916-жылғы халық көтерилиси	111
6.3. 1916-жылғы он жағалық Қарақалпақстандағы көтерилис	115

Ж е т и и ш и б а п. Қарақалпақтардың XIX әсирдин еккинши ярымы хәм XX әсирдин басындағы турмысы хәм мәдениаты

7.1. Турмысы. Дәстүри хәм үрп-әдетлери	125
7.2. Қарақалпақстанда билимлендириў, миллий зыятылар	136
7.3. Әдебият хәм фольклор	147
7.4. Жәмийетлик ой-пикирлер	158
7.5. XX әсирдин басында азатлық идеялары. Жәдидлер	173

Екинши бөлим

**ҚАРАҚАЛПАҚСТАН
КЕҢЕС ХҮКИМДАРЛЫҒЫ ДӘУИРИНДЕ**

Б и р и н ш и б а п. Қарақалпақстан түпкиликли өзгерислер жылларында (1917-1924-жж.)

1.1. 1917-жылғы азатлық хәрекетлер	178
1.2. 1917-жылғы сиясий ўақыялар	183
1.3. Әйемнен қалиплескен тарийхий, руўхий хәм жер-суў, меншик қатнастарының бузыла баслаўы	188
1.4. 1919-жылғы халық көтерилиси	191
1.5. Кеңес хуқиметиниң «әскерий коммунизм» хәм жана экономикалық сиясетлары	196

Е к и н ш и б а п. Қарақалпақстан тоталитар дүзимниң қалиплесиўи дәўиринде (1925-1941-жж.)

2.1. Қарақалпақ миллий мәмлекетшилигиниң қайтадан тиклениўи	204
2.2. Кеңес хуқиметиниң 1924 — 1930-жыллардағы аграрлық хәм ирригациялық сиясаты	217
2.3. 30-40-жыллардағы халық хожалығының жағдайы	229
2.4. XX-әсирдин 20-40-жылларындағы сиясий репрессиялар	237

Ү ш и н ш и б а п. Қарақалпақстан Республикасы еккинши жер жүзилик урыс жылларында: фашизмди жеңиўге қосқан үлесі (1939-1945-жж.)

3.1. Екинши жер жүзилик урыстың басланыўы. Қарақалпақстан халқының урысқа мобилизацияланыўы	246
3.2. Фронт артында Қарақалпақстан халқының инсаныйлық хәрекети	252
3.3. Урыс жылларында халықтың турмыс аўхалы	261
3.4. Қарақалпақстан халық хожалығы урыс жылларында	265
3.5. Қарақалпақстанлы жаўынгерлер саўашта	276

Т ө р т и н ш и б а п. Қарақалпақстан 1946-1990-жылларда

4.1. Ауыл хожалығы	285
4.2. Санааты, қурылыс тараўлары	302
4.3. Қарақалпақстанда транспорт, байланыс тараўлары	315
4.4. Қайта қурыў сиясатының нәтийжелери	319
4.5. Қарақалпақстанның социаллық-экономикалық жағдайы хәм Арал апатшылығы	326

Б е с и и ш и б а п. Совет хуқимдарлығы дәўиринде Қарақалпақстан мәдениаты (1917-1990-жж.)

5.1. Халық билимлендириўи	343
5.2. Жоқары хәм орта арнаўлы билим бериў	355
5.3. Мәдениет-ағартыў жұмыслары	364
5.4. Илим	370
5.5. Әдебият хәм көркем өнер	380

III бөлім

Суверенли Қарақалпақстан Республикасы ғәрезиз Өзбекстан Республикасы қурамында

Биринши бап. Суверенли Қарақалпақстан Республикасы

- 1.1. Өзбекстан Республикасы ғәрезизлигиниң
тарийхий әһмиети398
- 1.2. Қарақалпақстанның мәмлекетшилилигиниң раўажланыуы410

Екинши бап. Жәмийетлик-экономикалық дүзилистиң өзгеріуи

- 2.1. Меншиктин өзгеріуи423
- 2.2. Аўыл хожалығындағы сиясий-экономикалық,
социаллық өзгерислер431
- 2.3. Санааттағы, жол қурылысы хәм саўдадағы өзгерислер436
- 2.4. Базар инфрадүзисиниң раўажланыуы449

Үшинши бап. Халықтың социаллық-сиясий турмысындағы өзгерислер

- 3.1. Халықтың социаллық турмысы. Ис хақы. Жумыссызлық
Социаллық қорғаўды тәмийинлеу. Жер участкалары457
- 3.2. Сырт еллер менен байланыслар469
- 3.3. Арал машқаласын шешиу480

Тортинши бап. Қарақалпақстан Республикасындағы мәденият хәм илим өзгерислери

- 4.1. Әдебият хәм көркем өнер491
- 4.2. Ғалаба хабар қурааллары хәм спорт505
- 4.3. Билимлендириу хәм илим510
- 4.4. Жокары руўхий мәдениятлылық хәм ағартыўшылық
ушын күрес518
- Жуўмақ529
- Сөне хәм уақыялар хронологиясы538

Қарақалпақстан XIX әсирдиң екинши ярымынан XX әсирге шекем

*Қарақалпақ тилинде
«Қарақалпақстан» баспасы
Нөкис—2003*

Жуўаплы редактор—Жәмийет Бердиев

Бас редактор
Редактор
Художник
Тех редактор
Корректор

*Жийебай Избасқанов
Гүлистан Пирназарова
Исмайыл Қыдыров
Азамат Жаримбетов
Арзыхан Аташева*

ИБ № 6121

Терийге берилген уакты 10. 02. 2003. Басыўға рухсат етилген уакты 16.06.2003. Кағаз форматы 60 x 90 ^{1/16} Гарнитурасы «Таймс». Офсет усылында басылды. Көлеми 34,75+1,125 вкл. баспа табак 32,3+1,04 вкл. шөртли баспа табак 29,8+1,17 вкл. есап баспа табак. Жәми 1000 нускада.
Буйыртпа № 173.

Бахасы шөртнама бойынша.

«Қарақалпақстан» баспасы,
742000, Нөкис, Қарақалпақстан көшеси №9

Қарақалпақстан Республикасы
Баспасөз хәм хабар агентлигинин
Нөкис полиграфкомбинаты
742000. Нөкис, Қарақалпақстан көшеси №9